

Фэлікс Акерман

Гісторыя Гародні 1919–1991

Нацыяналізацыя,
вынішчэнне і саветызацыя
сярэднеэўрапейскага места

Фэлікс Акерман

Гісторыя Гародні 1919-1991

Нацыяналізацыя,
вынішчэнне і саветызацыя
сярэднеэўрапейскага места

Филиппинский

Исторический

Индонезия

Государство

Исторический

Индонезия

Исторический

Фэлікс Акерман

Гісторыя Гародні 1919-1991

**Нацыяналізацыя,
вынішчэньне і саветызацыя
сярэднеэўрапейскага места**

**Смаленск
Інбелкульт
2021**

УДК 94(476.6-25)"1919/1991":930.1/.2 + 323.1(476.6-25)
(091)"1919/1991" + 930.1/.2(476.6-25)"1919/1991"

ББК 63.3

А38

Акерман, Ф.

А38 Гісторыя Гародні (1919–1991). Нацыяналізацыя, вынішчэньне і саветызацыя сярэднеэўрапейскага места / Фэлікс Акерман; пераклад з нямецкай мовы Марыны Ёласавай, Алены Талапілы, нав. рэд. Валер Булгакаў. — Смаленск: Інбелкульт, 2021. — 488 с.

ISBN 978-5-00076-051-2

Гэтая кніга — спроба напісаць гісторыю Гародні XX стагодзьдзя з гледзішча культурнай антрапалёгіі. Яе базай паслужылі вусныя аповеды гарадзенцаў, архіўныя пошукі, а таксама ранейшая гістарыяграфія, да якой аўтар ставіцца падкрэсьлена крытычна. Адказ на пытаньне, як узьнікла беларуская Гародня, даецца з улікам мясцовай гісторыі фармаваньня трох нацыянальных праектаў — польскага, савецкага і ўласна беларускага — на сутыку трох краін — Беларусі, Польшчы і Літвы.

УДК 94(476.6-25)"1919/1991":930.1/.2 + 323.1(476.6-25)
(091)"1919/1991" + 930.1/.2(476.6-25)"1919/1991"

ББК 63.3

Пераклад зроблены паводле выданьня:

Ackermann, Felix. Palimpsest Grodno: Nationalisierung, Nivellierung und Sowjetisierung einer mitteleuropäischen Stadt (1919–1991). — Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010. — 372 s.

У афармленьні 1 старонкі вокладкі выкарыстаны здымак з архіву сям'і Гуменюкоў (каля 1960 г.).

У афармленьні 4 старонкі вокладкі выкарыстаны здымак з кнігі «Гродно. Энциклопедический справочник» (Менск: БелЭн, 1989).

У афармленьні 1 і 3 старонак блёку выкарыстаны здымак Гародні 1937 ці 1938 г. Меркаваны аўтар — Генрык Паддэмбскі.

ISBN 978-5-00076-051-2

© Harrassowitz Verlag, 2010
© ТАА «Інбелкульт», 2021
© Фэлікс Акерман, 2021

Зьмест

Сьпіс ілюстрацыяў	9
Падзяка	13
Уступ: сучаснасьць мясцовай мінуўшчыны.	16
Уводзіны	21
1. Цэнтральная Эўропа на Нёмане: Гародня паміж разбурэньнем і новай дынамікай	21
2. Гісторыя гораду як працэс напісаньня, прачытаньня і заціраньня	33
3. Дасьледчыя пытаньні аб нацыяналізацыі, нівэляваньні і саветызацыі Гародні	36
4. Супастаўленьне канвэргентных нацыянальных гістарыяграфіяў	44
5. Аналіз пісьмовых, вусных і прасторавых крыніцаў	47
6. Да гістарызацыі этнічных і нацыянальных сыстэмаў каардынат	51
I. Нацыяналізацыя. Дзяржаўныя і мясцовыя працэсы прысваеньня ў 1919–1939 гадах.	57
1.1 Цяжкія пачаткі новага жыцьця ў Гародні пасля Першай сусьветнай вайны	61
1.1.1 Мапа Ібэрскага ад 1937 году як культурная тапаграфія Гародні	68
1.1.2 Прасторавыя адносіны паміж горадам і вёскай	71
1.1.3 Дзеве гарадзенскія вуліцы як прыклад цэнтру і пэрыфэрыі	75
1.2 Дзе жылі ў Гародні габрэі, палякі і беларусы	78
1.2.1 Унутраная дыфэрэнцыяцыя габрэйскага насельніцтва	82
1.2.2 Унутраная дыфэрэнцыяцыя хрысьціянскага насельніцтва	86
1.2.3 Абвастраньне канфліктаў паміж габрэямі і хрысьціянамі	90
1.2.4 Плыннасьць беларускіх дзеячоў і мясьцін	95
1.2.5 Дзяржаўныя стратэгіі для стварэньня праваслаўных палякаў	103
1.2.6 Прысутнасьць вясковых мігрантаў у жыцьці гораду	108
1.3 Упісаньне гістарычных рэфэрэнцый у гарадзкую прастору	110
1.3.1 Абаронца помнікаў Юзаф Ядкоўскі і каралеўскі палац	111
1.3.2 Дзейнасьць Войска Польскага ў зьвязку з 400-гадовым юбілеем Стэфана Баторыя	115
1.3.3 Архітэктурныя зьмены ў сакральных будынках як сымбалічны акт	117
1.3.4 Перайменаваньне вуліц як фармаваньне польскага ляндшафту памяці	123
1.3.5 Пісьменьніца Эліза Ажэшка як фігура супольнай ідэнтыфікацыі	125
1.4 Падсумаваньне: Падзеленыя гарадзкія прасторы	129

II. Нівэляваньне. Другая сусьветная вайна

і яе наступствы (1939–1949 гады)	133
2.1 Савецкая акупацыя (верасень 1939 – чэрвень 1941 году)	133
2.1.1 Сутыгчкі паміж камуністамі і польскімі войскамі	135
2.1.2 Пачатак савецкіх дэпартацыяў і далейшых рэпрэсіяў	140
2.1.3 Далучэньне да БССР як інсцэнізацыя волевыяўленьня беларускага народу	145
2.1.4 Увядзеньне савецкіх пашпартаў зімою 1939/1940 году	150
2.1.5 Канфлікт паміж кадрамі з усходу і мясцовым насельніцтвам	155
2.1.6 Удзел габрэяў у мясцовых савецкіх структурах	163
2.1.7 Правал савецкай беларусізацыі	166
2.1.8 Адзін цягнік паміж савецкаю дэпартацыяй і нямецкім бамбаваньнем	175
2.2 Нямецкая акупацыя (чэрвень 1941 году – ліпень 1944 году)	177
2.2.1 Беластоцкая акруга як акупаваная тэрыторыя з асаблівым статусам	182
2.2.2 Прычыны адсутнасьці мясцовых пагромаў летам 1941 году	196
2.2.3 Вэрыфікацыя этнічнай прыналежнасьці нямецкімі акупантамі	204
2.2.4 Забойства гарадзенскіх габрэяў паміж чэрвенем 1941 і сакавіком 1943 году	215
2.2.5 Жыцьцё за межамі гета: паміж штодзённасьцю, прымусовай працай і тэрорам	232
2.2.6 Стратэгіі выжываньня ўцекачоў з гета ў Гародні і ваколцах	242
2.2.7 Хрысьціянскія насельнікі рэгіёну як сьведкі і выгадаатрымальнікі з Галакосту	250
2.2.8 «Беларускі нацыянальны камітэт» ды іншыя беларускія калябаранты	253
2.3 Прыход Саветаў у ліпені 1944 году	262
2.3.1 Гвалтоўнае высяленьне/перасяленьне палякаў з Гарадзеншчыны	270
2.3.2 Абвастрэньне канфрантацыі з польскім насельніцтвам, якое засталася	276
2.3.3 Ацалелыя ў Галакосьце габрэі паміж інтэграцыяй, перасяленьнем і перасьледам	283
2.3.4 Генацыд, прымусовая міграцыя і нацыяналізацыя памяці	290
2.4 Падсумаваньне: Нямецкая і савецкая акупацыйная палітыка ў параўнаньні	298
III. Саветызацыя.	
Станаўленьне савецкага гораду (1944–1991)	307
3.1 Цяжкае пераадоленьне наступстваў Другой сусьветнай вайны	307
3.1.1 Зьмяненьне гораду ў выніку будаўніцтва хімічнага камбінату «Азот»	315
3.1.2 Горадабудаўнічае напружаньне паміж старым і новым	319
3.2 Сяляне зрабіліся савецкімі людзьмі	326
3.2.1 Шляхі, фактары і наступствы масавай міграцыі зь вёскі ў горад	329

3.2.2. Фальклёр як савецкае ўвасабленьне беларускай этнічнасьці . .	343
3.2.3 Пераход на расійскую мову як вынік акультурацыі выхадцаў зь вёскі	354
3.2.4 Супярэчнасьці прыставаньня выхадцаў зь вёскі да савецкага гораду	358
3.2.5 Інстытуты і рухальныя сілы ўрбанізацыі ў БССР	364
3.3 Савецкая пераканфігурацыя гістарычных прывязак	371
3.3.1 Гістарычна-археалагічны музэй паміж ідэалёгіяй і прагматыкай	371
3.3.2 Археалагічнае вьвучэньне старажытнарускага гораду як акт легітымацыі	381
3.3.3 Савецкая катэгорызацыя пры перайменаваньні вуліцаў	389
3.3.4 Узьяднаньне беларускага народу і Вялікая Айчынная вайна . .	391
3.3.5 Савецкія наратывы на расійскай і беларускай мовах	395
3.3.6 Творчасць Элізы Ажэшкі як інтэгральнае месца памяці	399
3.3.7 Адкрыцьцё Гародні як музэйнай прасторы	404
3.3.8 Запозьненае фармуляваньне нацыянальных пытаньняў аб гарадзкой гісторыі	413
3.4 Падсумаваньне: Посьпех савецкай мадэрнізацыі	420

Высновы: Эўропа паміж самазьніпчэньнем і мадэрнізацыяй	425
Рэфлексія: будучыня мясцовай мінуўшчыны	434
Пэрспэктывы: мінуўшчына мясцовай будучыні	441
Дадатак: фотаздымкі Наталі Дораш	449
Сьпіс скарачэньняў	456
Крыніцы і бібліяграфія	457
Іменны паказьнік	477

Сьпіс ілюстрацыяў

№	Апісаньне	Крыніца
Фарзац	Арыентацыйны плян Гародні, выдадзены выдавецтвам Ібэрскага ў 1937 годзе	Калекцыя Фэлікса Варашыльскага, Гамбург, Нямецчына
1	Вуліца Мяшчанская ў аб'ектыве камэры Курта Клямрота. На заднім пляне — пабудаваны езуітамі рымска-каталіцкі фарны касьцёл на Рынкавай плошчы. 1916 год.	Сямейны архіў Вібке Брунс, Бэрлін, Нямецчына
2	Прадавец газэты «Grodnoer Zeitung»: на-суперак або якраз дзякуючы адчужанаму стаўленьню нямецкіх захопнікаў да мясцовых габрэяў, гэтага мужчыну па імені Давід рэдакцыя выкарыстоўвала як свой талісман і нават разьмясьціла ягоны здымак на паштоўцы 1916 года, якую Курт Клямрот уклеіў у свой дзёньнік.	Сямейны архіў Вібке Брунс, Бэрлін, Нямецчына
3	Сялянкі з ваколіц Гародні на Сянным рынку, імаверна, якраз падчас адной з арганізаваных Куртам Клямротам акцыяў для абмежаваньня нелегальнага гандлю. Фота Курта Клямрота, 1916 год.	Сямейны архіў Вібке Брунс, Бэрлін, Нямецчына
4	Рабочыя на Рынкавай плошчы. Фота Курта Клямрота, 1916 год.	Сямейны архіў Вібке Брунс, Бэрлін, Нямецчына
5	Дом афіцэра Войска Польскага на вуліцы Рэйманта ў раёне Новы Сьвет падкрэсьлівае прыналежнасьць да каталіцкай шляхты. 2004 год.	Архіў аўтара
6	Дом, пабудаваны каля 1935 году ў настаўніцкай калёніі, спалучае ў сабе архітэктурныя элементы інтэрнацыянальнага стылю і мясцовай традыцыі драўлянага дойлідства. Здымак 2006 году.	Архіў аўтара
7	Гэтую рэкламу фабрыкі ровараў і матацыклаў Старавольскіх, выдадзеную ў 1937 годзе, польскамоўныя выданьні пасья 1989 году зноў і зноў перадрукоўваюць як ілюстрацыю «польскай Гародні».	Калекцыя Фэлікса Варашыльскага, Гамбург, Нямецчына

№	Апісаньне	Крыніца
8	Драўляная сынагога ў Фарштаце, на левым беразе Нёману. Здымак каля 1916 году.	Калекцыя Фэлікса Варашыльскага, Гамбург, Нямецчына
9	Юзаф Ядкоўскі падрыхтаваў у 1926 годзе падарунак ад польскага народу Злучаным Штатам Амэрыкі да 150-годзьдзя незалежнасьці, які ўтрымліваў 5 мільёнаў подпісаў. Гэта быў мастацкі блянк зь пячаткамі ўсіх рэlevantных установаў Гарадзенскага павету: павятовай рады, адміністрацыі, паліцыі, войска, судовай сыстэмы, тытунёвай фабрыкі, мытнай інспэкцыі, школаў, а таксама каталіцкай, габрэйскай і эвангелісцкай супольнасьцяў. Не ставала толькі голасу праваслаўных вернікаў.	Бібліятэка Кангрэсу, Эўрапейскі аддзел, Вашынгтон, ЗША
10	Рыма-каталіцкая Фара Вітаўта ў 1880-х гадах.	Калекцыя Фэлікса Варашыльскага, Гамбург, Нямецчына
11	Праваслаўны Сафійскі сабор падчас Першай сусьветнай вайны. Здымак каля 1916 году.	Калекцыя Фэлікса Варашыльскага, Гамбург, Нямецчына
12	Пасьля перабудовы гэтага будынку паўстаў гарнізонны касцёл. Здымак каля 1930 году.	Калекцыя Фэлікса Варашыльскага, Гамбург, Нямецчына
13	Праваслаўная царква сьв. Аляксандра Неўскага на пляцы Свабоды да зносу. Здымак першай паловы 1930-х гадоў.	Калекцыя Фэлікса Варашыльскага, Гамбург, Нямецчына
14	Былы дом Элізы Ажэшкі і партрэт пісьменьніцы на паштоўцы, каля 1920 году.	Калекцыя Фэлікса Варашыльскага, Гамбург, Нямецчына
15	Савецкі плякат са словамі Сталіна. Аўтар: Віктар Карэцкі, верасень 1939 году.	Poster Collection, RU/SU 2331, Hoover Institution Archives, Стэнфард, ЗША
16	Салдаты вэрмахту на савецкім танку ў чэрвені 1941 году, на заднім пляне гарнізонны касцёл з разбураным дахам, зьлева порцік ратушы.	Калекцыя Фэлікса Варашыльскага, Гамбург, Нямецчына
17	Гэты фотаздымак салдата і помніка Сталіну перад ратушай паходзіць, як і выява 16, з прыватнага ваеннага дзёньніка вайскоўца вэрмахту, які прадалі з аўкцыёну ў канцы XX стагодзьдзя.	Калекцыя Фэлікса Варашыльскага, Гамбург, Нямецчына

№	Апісаньне	Крыніца
18	Перасяленьне з гета № 2 у гета № 1. Пачатак лістапада 1942 году.	Калекцыя Фэлікса Варашыльскага, Гамбург, Нямецчына
19	Вытворчыя плошчы камбінату «Азот» пры канцы 1960-х гадоў.	Калекцыя Аляксандра Госьцева, Гародня, Беларусь
20	Дзеці ў вёсцы каля Гародні. Фота зроблена вайскоўцам вэрмахту Зыманам Матцэнмілерам у канцы лета 1941 году.	Сямейны архіў Вінфрыд Вайсгаўпт, Равэнсбург, Нямецчына
21	Праз два пакаленьні: дзеці вучаць у гарадзенскай школе беларускую мову. Фота зроблена Ёладзімерам Выдзеркам каля 1980 году.	Калекцыя Аляксандра Госьцева, Гародня, Беларусь
22	Нягледзячы на пратэсты, будынак вакзалу ў стылі клясыцызму быў зьнесены ў 1989 годзе, пасля таго як новы будынак быў узведзены ў непасрэднай блізкасьці ад старога.	Калекцыя Андрэя Чарнякевіча, Гародня, Беларусь
Нахзац	Фрагмэнт першага пасья Другой сусьветнай вайны поўнага пляну Гародні.	Дзяржаўны камітэт па маёмасьці Рэспублікі Беларусь. Дзяржкартгеацэнтар. Укладальнік: Л.А. Лук'яненка і інш. Менск, 1993

**Кніга выходзіць пры шчодрай падтрымцы
Дабрачыннага фонду Згуртаваньня беларусаў
Вялікай Брытаніі**

**Амбасады Фэдэрацыйнай Рэспублікі
Нямеччыны ў Менску**

**Botschaft
der Bundesrepublik Deutschland**

**Нямецкага гістарычнага інстытуту
ў Варшаве**

**Deutsches
Historisches Institut
Warschau**

**Niemiecki
Instytut Historyczny
w Warszawie**

Падзяка

Улетку 2003 году я выправіўся з Эўрапейскага ўнівэрсытэту Вядрына на пошукі новага поля для дасьледаваньня ў галіне культурнай антрапалёгіі. Папярэдняе навучаньне ва ўнівэрсытах Англіі, Расіі і Польшчы ўзьняло новыя пытаньні датычна ролі этнічнай і нацыянальнай самасьвядомасьці ў эўрапейскай гісторыі XX стагодзьдзя. Я таксама натхняўся працамі прафэсара Карла Шлёгеля пра прасторавае вымярэнне гэтага мінулага, а таксама дасьледаваньнем прафэсара Грэгара Тума пра гістарычнае пераўтварэньне Брэслава ва Ўроцлаў. На карце Эўропы Польшча ссунулася на некалькі соцен кілямэтраў на захад. Адначасова зь ператварэньнем усходу Нямеччыны ў захад Польшчы адбылася анэксія Савецкім Саюзам усходніх тэрыторый міжваеннай Польскай Рэспублікі. Каб прааналізаваць значэньне гэтай вяхі для шматэтнічнай Цэнтральнай Эўропы, я абраў фокусам гісторыі Гародню — горад на самым паўночным захадзе цяперашняй Рэспублікі Беларусь. Я хацеў бы шчыра падзякаваць Пэтэру Лізэгангу, Тадэвушу Гавіну і Натальлі Маліноўскай за тое, што яны сваімі заўвагамі падтрымалі мяне і падштурхнулі да гэтага рашэньня.

Ужо праз кароткі час самым важным у маёй працы зрабілася маральная, практычная і моўная падтрымка, якую мне аказалі семі Аляксандра і Людмілы Госьцевых ды Тацяны й Аляксандра Маліноўскіх. У іхных дамах я пазнаёміўся зь беларускай мовай і зразумеў, што яна цудоўная, багатая і жывая. Далейшае паглыбленьне ў мясцовыя ўзаемасувязі сталі магчымыя дзякуючы гутаркам з маімі калегамі, доктарам навук Сяргеем Піваварчыкам, кандыдатамі навук Вольгай Сабалеўскай і Андрэем Чарнякевічам, а таксама Янкам Лялевічам. Пытаньні канцэпцыі шырокага рэгіянальнага дасьледаваньня я заўжды мог абмеркаваць з прафэсарам Аляксандрам Смаленчуком. Без дапамогі супрацоўнікаў мясцовых архіваў і музэяў Ганны Паўлоўскай, Ігара Ламекі, Юрыя Іванова, Ларысы Лунінай ды іхных калег я ніколі ня змог бы знайсці і прачытаць шматлікія крыніцы. З асаблівым задавальненьнем я згадваю пра перапіску з доктарам Фэліксам Варашыльскім адносна «іканаграфіі» гораду на Нёмане: большасьць ілюстрацый, выкарыстаных у гэтай кнізе, паходзяць зь ягонай найбагацейшай калекцыі і былі ласкава прадастаўленыя ў маё распараджэньне.

За карысныя парады я хацеў бы падзякаваць прафэсару Энтані Д. Сьміту, прафэсару Джорджу Шэпфліну, доктару Сьюмантры Боўз, доктару Клэр Гордан, Аляксандру фон Роўзэн-Сакалову і Мацею Сьвёнтаку зь Лёндану. У Варшаве рэалізацыі праекту сваімі каментарамі паспрыялі прафэсар Робэрт Траба, прафэсар Уладзімеж Барадзей і прафэсар Ежы Каханоўскі. У Беластоку мне дапамагалі ў першую чаргу прафэсар Эдмунд Дзьмітраў, доктар Алег Латышонак і Сакрат Яновіч, чые крытычныя пытаньні падчас сустрэчаў падштурхоўвалі мяне да далейшых дасьледаваньняў. У Менску я атрымаў каштоўныя парады ад кандыдатаў навук Яўгена Марозава, Анатоля Вялікага і Сяргея Новікава. У Ізраілі падчас пошукаў у архіве «Яд-Вашэм» мне дапамагала доктар Ціква Фаталь-Кнаані. Хсяя Бяліцкая і яе муж Гайні Борнштайн прытулілі мяне ля падножжа Галанскіх вышыняў у кібуцы Легавот-Габашан і дапамаглі мне пазнаёміцца зь іншымі былымі гарадзэнецамі. Кароткая сустрэча з Броняй Клябанскай у Ерусаліме была для мяне сапраўдным падарункам. Такія шырокія пошукі сталі магчымыя толькі таму, што прафэсар Карл Шлёгел даў мне свабоду ісьці ўслед за маімі пытаньнямі. Дзякуючы гэтаму цягам маіх дасьледаваньняў мясцовыя польска-габрэйска-беларуска-савецкія калізіі станавіліся ўсё больш забытанымі. Разблытаць іх мне дапамаглі трапныя заўвагі прафэсара Вэрнэра Бэнэке, які быў другім навуковым кіраўніком пры напісаньні працы ва ўнівэрсытэце Вядрына і якому належыць аўтарства шматлікіх істотных заўвагаў да рукапісу.

За крытычны прагляд асобных частак рукапісу я выказваю падзяку доктару Катрын Штэфэн, доктару Катрын Штоль, Магдзе Пызё, Эліс фон Бібэрштайн, Катарыне Станкевіч, доктару Кіму Прымэлу, Штэфану Фэльзбэргу, доктару Яну Музэкампу, Ніку Обэрліку, Сэрэну Урбанскаму, Гётцу Бургграфу, Морыцу Акерману, Алегу Рыбаку, Яну Майгорну, Грэгару Лершу, Ірыне Кашталян, Рафаэлю Юнгу і Крысьціяну Ганцэру. Штэфан Польш, Марлен Енэрт і мой бацька доктар Люц Акерман цалкам вычыталі тэкст, за што я ім вельмі ўдзячны. Усе памылкі, якія ў ім пасьля гэтага засталіся, трэба запісаць на мой рахунак.

Я хацеў бы тут таксама шчыра падзякаваць усім, хто цягам усіх апошніх гадоў спрычыніўся да фінансавай падтрымкі гэтага праекту. Цягам двух гадоў мяне падтрымлівала «Europe Fellow Program», арганізаваная сумесна Унівэрсытэтам імя Адама Міцкевіча і Эўрапейскім унівэрсытэтам Вядрына пры «Collegium Polonicum» у Слубіцах. Цягам наступнага году я быў стыпэндэнтам Нямецкага гістарычнага інстытуту ў Варшаве. Але ня менш важнай была для мяне тая энэргія, якую прафэсар Эдуард Мюле, доктар Рут Ляйзэровіц, доктар Андрэас Косэрт і доктар Альмут

Бюс інвэставалі ў гэтую, цяпер ужо апублікаваную працу. За гэта я хацеў бы шчыра падзякаваць ім, а таксама супрацоўнікам выдавецтва «Harrassowitz», якія рыхтавалі кнігу да друку.

Стварэнне гэтай кнігі не было б магчымым без падтрымкі маіх калег з Інстытуту прыкладной гісторыі ў Франкфурце-на-Одэры, і за гэта я шчыра дзякую Віялеце Музэкамп, Жаклін Нісэр, Магдзе Абрагам-Дыфэнбах, Штэфану Фэльзбэргу, Бэрнду Фогенбэку, Юліяне Таман, Юліі Герстэнбэрг і Аньне Літке. Апроч іншага, для мяне каштоўным досьведам была праца ў якасьці навуковага супрацоўніка катэдры гісторыі Усходняй Эўропы ўнівэрсытэту Вядрына, якая дала мне магчымасьць звязаць выкладаньне з дасьледаваньнем. Асаблівай падзеяй была праца з Грэгарам Лершам і нашымі студэнтамі, зь якімі мы цягам двух сэмінараў дасьледавалі гісторыю Галакосту ў Гародні. Ані Шлёгель, Матыясу Батысу, Эве Ганф і Янаку Ласаў я хацеў бы падзякаваць у першую чаргу за цікавыя ідэі, якія нарадзіліся ў супольных дыскусіях або паходзілі зь іхніх бакаляўрскіх працаў.

На гэты час прыпадае нараджэньне маіх дзяцей Кляры і Ёганэса, чыя гарэзьлівасьць штодня нагадвае мне пра тое, што гісторыя ствараецца ў сучаснасьці. Ператварыць гэтую сучаснасьць у штодзённасьць стала для мяне магчымым толькі дзякуючы нашым супольным высылкам з маёй жонкай Элізабэт Рытэр, за што я ёй глыбока абавязаны. Я вельмі шчаслівы, бо заўжды адчуваў яе падтрымку і разуменьне ўсёй нашай сям'і.

Я прысьвячаю гэтую працу маім дзядулям і бабулям: Урсуле і Гайнцу Заўэрам і Лізлэце і Готфрыду Акерманам, а таксама Галіне і Яну Якубоўскім. І хоць яны самі ніколі не бывалі ў Гародні, з гэтым горадам іх звязвае супольны лёс: гісторыя разбурэньня і новага стварэньня на руінах вайны.

Бэрлін, увосень 2010 году

Фэлікс Акерман

Уступ: сучаснасць мясцовай мінуўшчыны

Кожны раз, калі падчас сваіх росшукаў у Беларусі, Польшчы або Ізраілі я пытаўся пра Гародню, мне адказвалі пытаньнем: а чаму Гародня? Адказ на гэтае пытаньне палягае ў сучаснасці гораду на паўночным захадзе Беларусі. Улетку 2003 году я ўпершыню пазнаёміўся з Гародняю пры пошуку матэрыялаў для сваёй магістарскай працы пра запозьненае беларускае нацыятварэньне. Нечаканая разнастайнасць архітэктурных формаў, адмысловае аблічча правінцыйнай Цэнтральнай Эўропы і тлум разнастайных гараджан на новай вонкавай мяжы Эўразьвязу абудзілі маю цікаўнасць. Я зрабіўся сведкам культурнага працэсу высьпяваньня беларускай ідэнтычнасці, які яўна выходзіў за межы палітычнай гісторыі стварэньня дзяржавы пад назвай Рэспубліка Беларусь і прыходу да ўлады Аляксандра Лукашэнкі ў 1994 годзе. Яшчэ адным аргументам для апісаньня мясцовай гісторыі фармаваньня этнічнасці ў XX стагодзьдзі, апроч размяшчэньня на сутыкненьні трох краін — паміж Беларусью, Польшчай і Літвой, — было актыўнае стварэньне вобразу гэтага шматнацыянальнага, шматканфэсійнага і эўрапейскага гораду ў Рэспубліцы Беларусь — як процілегласьці савецкаму гораду Менску.

Перш як накіравацца ў архівы, я пачаў браць удзел у грамадзкім жыцьці гораду. Ужо ў 2003 годзе я пазнаёміўся з Саюзам палякаў Беларусі і пранікся павагай да яго дзейнасці. Намесьнік старшыні Саюзу палякаў Юзаф Пажэцкі неаднаразова рабіў для мяне запрашэньні, безь якіх я не атрымаў бы беларускай візы. У якасьці карэспандэнта газэты гэтай арганізацыі «Głos znad Niemna» я пісаў пра мясцовыя падзеі і веў блог *ewropa.blox.pl*. У працяглых паездках зь Юзафам Пажэцкім па паўночна-заходніх рэгіёнах краіны я зразумеў праз гутаркі зь сялянамі, сьвятарамі, настаўнікамі і кіраўнікамі гурткоў танцаў і сьпеваў, што арганізаваную польскую меншасць з аддаленых, бедных вёсчак амаль нічога ня звязвала з Польшчай, апроч хіба ўсьведамленьня, што вызнаванае імі каталіцтва ёсьць праявай польскасці.

Я ўжо ведаў расійскую і польскую мовы, таму мне вельмі хацелася вывучыць і беларускую. Я размаўляў з Аляксандрам і Людмілай Госьцевымі, у якіх я спыніўся, наведваў музэі, абласную бібліятэку, завучваў першыя беларускія выразы і слухаў даклады на

гістарычныя тэмы ў сядзібе таварыства «Ратуша», якое з 1991 году актыўна займалася папулярызацыяй мясцовых аспектаў гісторыі. Мне здзіўляла супярэчнасць паміж прысутнасцю беларускіх фальклёрных элементаў у афіцыйнай рэпрэзентацыі незалежнай беларускай дзяржавы і адначасова амаль поўнай адсутнасцю беларускай літаратурнай мовы ў штодзённым жыцці яе грамадзян.

Так выкрышталізавалася сціплае асноўнае пытаньне для маёй працы: чаму збольшага беларускае паводле паходжаньня насельніцтва гораду, які сёння апісваецца як беларускі, у рэспубліцы, якая носіць назву «Беларусь», у аўтобусах, у крамах, на пошце і ў грамадзкіх установах гаворыць па-расійску?

Чым даўжэй я быў у Гародні, тым больш супярэчліваю рабілася карціна. Расійская мова на вуліцах усё больш і больш нагадвала тую беларускую гаворку, якую мне даводзілася чуць у навакольных вёсках. Нягледзячы на вялікую долю расійскай лексыкі, яна выяўляе шэраг граматычных і стылістычных асаблівасцяў беларускай мовы. У Беларусі гэтая мяшаная гаворка называецца — нападгрэбліва, нападўранічна — *трасянкай*. Пазьней мне давялося назіраць, што літаратурная беларуская мова мала замацавалася нават сярод мясцовай інтэлігенцыі: пануюць вялікія разыходжаньні ў тым, што тычыцца правілаў, фармулёвак і правапісу. Праз сытуацыйны пераход з адной мовы на другую — з расійскай на беларускую, а часам і на польскую і радзей літоўскую — штодзённае жыццё гораду вызначалася пастаянным узаемапрапранікненьнем моў і культураў. Апроч гэтага, я зрабіў наступную важную выснову: прапагандаваная на радыё і тэлебачаньні літаратурная беларуская мова была настолькі клінічна абароненая ад уплываў сучаснасці, што яна была амаль непрыдатная для ўжываньня ў штодзённай камунікацыі. Зьмяшэньне моў у Гародні ёсць акурат вынікам пэўнай транскультурнай рэальнасці. Ці ўсё ж я сам чакаў іншага ад беларускага гораду, што і выклікала гэтую супярэчнасць?

Дзякуючы цесным кантактам зь мясцовымі гісторыкамі я паступова засвойваў, у якіх частках Гародні насамрэч гаварылі па-беларуску. Гэтая мова даўно ўжо перастала быць прыкметай вясковага паходжаньня, яна ўспрымаецца ў горадзе пэўнымі дзеячамі як культурны капітал. Шмат хто з тых навукоўцаў, людзей мастацтва і актывістаў, якія цяпер захоўваюць і павялічваюць гістарычную памяць у музэях, унівэрсытэтах і архівах, прыныпова гавораць у пэўных сфэрах штодзённага жыцця па-беларуску, у той час як большая частка гораду карыстаецца расійскаю моваю.

Беларуская Гародня ўсё яшчэ на стадыі ўзьнікненьня. Што гэта павінна азначаць — быць беларускім горадам, спрабуюць вызначыць усё: ня толькі ў гарадзкой адміністрацыі, унівэрсытэце і ў музэі, але

і ў Палацы культуры супрацоўнікаў хімічнай вытворчасці, і на базары, што размясціўся непадалёк ад праваслаўных і каталіцкіх могілак. Дый у інтэрнэце разгортваецца ажыўленая дыскусія пра гістарычныя ўзаемасувязі і забудову старой часткі гораду.

Але і ідэнтычнасці «свядомых беларусаў», як самі сябе называюць нацыянальна арыентаваныя беларускія грамадзяне, каб адмежавацца ад т.зв. *замбаванай масы*, досыць няўстойлівыя і часта змяняюць свае абрысы. *Замбаванымі людзьмі* маладая інтэлігенцыя называе ў сваіх размовах тых пасіўных, палітычна бесхрыбетных грамадзянаў, якія змірыліся з постсавецкаю рэчаіснасцю краіны і нават знаходзяць пазытыўныя моманты ў палітыцы Аляксандра Лукашэнкі.

Усе гісторыкі, якія працуюць у Гародні, мусяць як мінімум аднойчы вызначыцца, да каго яны сябе прылічаюць, якая перспэктыва ім найбліжэйшая, паводле якіх крытэраў яны даследуюць свой прадмет. Бо пытаньне пра этнічную прыналежнасць ставіцца ў горадзе над Нёманам зноў і зноў. З прычыны культурнай блізкасці літоўскай, польскай і беларускай ідэнтычнасцяў кожны сучаснік можа сам выбіраць, кім яму быць. І трэба належаць прынамсі да адной групы, да адной *вэрсіі*. Асабліва яскравым прыкладам такога выбару могуць паслужыць мэтамарфозы аднаго маладога мясцовага гісторыка-калекцыянэра. Яны паказваюць, як блізка адна да адной могуць пралягаць розныя ідэнтычнасці. У 1990-я гады, у падлеткавым узросьце, ён актыўна ўдзельнічаў у Саюзе палякаў, бо ягоныя бацькі былі перакананыя ў тым, што яны палякі. Разьмешчаная на паўночным захадзе ад Гародні вёска, у якой вырас ягоны бацька, лічылася ў сям'і польскай, бо большасць жыхароў была каталікамі. Пазьней гэты же гісторык высветліў, што суседзі дагэтуль гавораць на адным з дыялектаў беларускай мовы, які, хоць і быў спрэс працяты польскімі выразамі, але ж для яго сьведчыў пра тое, што ён беларус. Мовай бабуль і дзядоў усё-такі была беларуская, разважаў ён. Апроч гэтага, жыхары вёскі яшчэ ў XIX стагодзьдзі належалі да Ўніяцкай царквы, якая спраўляла набажэнствы па ўсходнім абрадзе, аднак прызнавала вяршэнства Папы рымскага. Падчас далейшых даследаваньняў ён адкрыў свае *ліцьвінскія* карані — то-бок прыналежнасць да адной з данацыянальных формаў рускай (ням. «*ruthenisch*») этнічнасці. На сёньняшні момант гэты чалавек лічыць сябе літоўцам па нацыянальным паходжаньні. З таго часу ён вучыць літоўскую мову і падтрымлівае цесны кантакт з малой літоўскай нацыянальнай меншасцю ў Гародні.

Аднак самаўспрыманьню беларускіх і польскіх актараў на месцах уласьціва таксама тое, што яны ў цэлым заплюшчваюць вочы на замену габрэйска-польскага насельніцтва гораду на савецка-бела-

рускае, якая адбылася ў выніку Другой сусьветнай вайны. З часам я даведаўся і аб прычыне: бацькі або дзядулі й бабулі амаль усіх цяперашніх гарадзенцаў пераехалі сюды ў пасяляваенныя дзесяцігодзьдзі — разам з арміяй, дзеля працы або навучаньня ў ВНУ. Афіцыйныя і субкультурныя дзеячы маюць адну супольную рысу: адказ на пытаньне, як Гародня зрабілася тым, чым ёсьць сёньня, яны шукаюць у часах задоўга да Другой сусьветнай вайны. Нават тыя калегі, якія ведаюць, наколькі мала жыхароў старога гораду засталася тут пасля вайны, да сёньня ня маюць ці то зацікаўленасьці, ці то інстытуцыйных магчымасьцяў, каб запоўніць гэты прабел.

Каб зрабіць свой унёсак у раскрыцьцё гэтай тэмы, я выправіўся на пошукі жывых відавочцаў, якія маглі б больш апавесці пра Гародню перад Другой сусьветнай вайной. Гэтак у 2008 г. я пазнаёміўся з Гіршам Хасідам, ужо апошнім з тых, хто выжыў у гета і застаўся жыць у горадзе свайго дзяцінства. Ужо падчас першых гутарак стала зразумела, што большую частку сваіх ведаў пра Галакост ён атрымаў з кніг, якія прачытаў у пасяляваенны час. Сваю гісторыю пра тое, як яму ўдалося ўцячы зь цягніка, які вёз яго ў Траблінку, і далейшую адысэю ў якасьці савецкага партызана ён апавядаў вельмі неахвотна і зь вялікімі прагаламі. Тым ня менш, у асобе Хасіда я пазнаёміўся з гарадзенцам, які дапамог мне зразумець, як моцна цяперашні горад адрозьніваецца ад таго, які зьнік у часе Другой сусьветнай вайны. І яшчэ ён падзяліўся са мной нумарамі тэлефонаў сваіх габрэйскіх і хрысьціянскіх сяброў у Беларусі, Польшчы ды Ізраілі. Адным з тых нешматлікіх, хто таксама яшчэ жыў у Гародні, быў Аляксандар Навумюк, які нарадзіўся ў 1920 годзе. Ягоная выдатная памяць моцна мяне ўразіла. Пасля ягонай сьмерці ў кастрычніку 2005 году я працягваў пошукі старых гарадзенцаў і вымушаны быў прызнаць, што ён, верагодна, быў апошнім, хто мог так дэтальна і падрабязна апавесці пра жыцьцё праваслаўнай сям'і ў міжваенны пэрыяд. У Ізраілі я сустрэўся з расьцярушанымі па ўсёй краіне людзьмі, якія выжылі ў Галакосьце і дзяліліся сваімі ўспамінамі як пра гарадзенскія гета, так і пра горад перад іх утварэньнем. У Варшаве, у «Доме польскім», я знайшоў аб'яднаньне польскіх выхадцаў з Гародні ды іхных дзяцей. Адным зь яго сяброў быў Вагдан Гарбачэўскі. Сын праўніка, ён ператварыў сваю кватэру ў сапраўдны архіў Гародні і да сваёй сьмерці ахвотна дазваляў мне карыстацца сваімі скарбамі.

Але мае росшукі не заўжды знаходзілі разуменьне ў відавочцаў. У Беластоку, за 80 км ад Гародні, я сустрэўся з адным польскім адвакатам. Мае пытаньні пра ягоныя ўспаміны аб ліквідацыі гета ў горадзе ягонага дзяцінства выклікалі ў яго падазрэньні. Ён быў перакананы, што я схаваны габрэй, бо такія пытаньні могуць

цікавіць толькі габрэяў. Гэтым ён нагадаў мне пра антрапалягічную канстанту, якая выкарыстоўваецца ў тым ліку і для рэканструкцыі складаных стасункаў паміж хрысьціянамі і юдэямі на ўсходзе Польскай Рэспублікі. Тут ідзеца не аб матэматычна абгрунтаваным аналізе статыстычна пацвярджалых звестак, а аб працэсе інтэрпрэтацыі, які, здаецца, сам спрычыняецца да фармаваньня ідэнтычнасьці. Такім чынам, працэс інтэрпрэтацыі ў рамках гістарычнай антрапалёгіі адбываецца ў той рэальнасьці, у якой мае пытаньні і мая прысутнасьць як дасьледніка ўплываюць на рэакцыю маіх суразмоўцаў.

Прыняўшы рашэньне апісаць культурную гісторыю Гародні ў XX стагодзьдзі, я адразу пачаў удзельнічаць у лякальным стварэньні ведаў пра горад. Я гутарыў зь відавочцамі, вёў пошукі ў архівах і вёў дыскусіі зь мясцовымі калегамі. Гэты працэс заангажаванага назіраньня дазволіў сфармуляваць наступнае пытаньне: як зьменлівасьць вызначэньняў этнічных прыкмет і нацыянальных катэгорый праявіліся ў гісторыі Гародні? Тым самым узьнікла зачараванае кола, наступствы якога я цалкам усьведамляю: кожны раз, калі я пытаўся пра *беларускую Гародню*, я сам браў актыўны ўдзел у працэсе ўзьнікненьня ці нават канструяваньня беларускага гораду. Гэтая кніга ёсьць спробай напісаць шматпэрспэктыўную гісторыю цэнтральнаэўрапейскага гораду і адначасова правесці аналіз умоваў яе стварэньня з гледзішча культурнай антрапалёгіі.

«Калі я думаю пра Гародню, то ейнае някідкае, няўлоўнае характва здаецца мне нейкім дзіўным палімпсэстам. Стагодзьдзі выпісвалі на тым самым месцы ўсё новую формулу яе прыгажосці, зноў і зноў замазваючы папярэднюю. Ажно пакуль іх не зацерлі бясьсьледна пазаўчора, каб брыдотай і брудам тут раскінулася ўбогая сучасная вуліца. У гэтым месцы сутыкаліся сьветы Захаду і Ёсходу, змагаліся і спляталіся ў адно цэлае»¹.

Зоф'я Налкоўская

Уводзіны

1. Цэнтральная Эўропа на Нёмане:

Гародня паміж разбурэньнем і новай дынамікай

Ротмістар запасу Сёмага прускага палка кірасіраў Курт Клямрот (*Kurt Klamroth*) быў у захапленні, калі ўвесну 1916 году пасля этапаў у Варшаву і Беласток нарэшце прыбыў у Гародню, ужо год як занятую немцамі. У ягоным ваенным дзёньніку² зьявіўся наступны запіс пра гэтую захопленую Нямецчынай тэрыторыю Расійскай імперыі:

Гародня надзвычай прыгожа разьмешчаная на вельмі стромкіх у гэтым месцы берагах Нёману. [...] Цудоўны від на гэтую даліну і на раскінуты на абодва бакі горад адкрываецца ад старажытнай Калоскай царквы. Гэтая пабудаваная з каменю і дрэва царква са сваімі цудоўнымі скульптурамі ды

¹ У арыгінале на польскай мове: Nałkowska Z. Grodno // Tygodnik Ilustrowany. 1926. № 45. S. 764.

² За адкрыцьцё гэтага неапублікаванага дзёньніка я дзякую ягонай унучцы Вібке Брунс (*Wibke Bruhns*), якая ня толькі распавяла пра яго ў захапляльнай гісторыі сваёй сям'і, але і дазволіла мне зазірнуць у арыгінал: Bruhns W. Meines Vaters Land. Geschichte einer deutschen Familie. München, 2004. Дэталёвы аналіз тэксту пакуль яшчэ не апублікаваны і існуе ў выглядзе бакаляўрскай працы, выкананай у Эўрапейскім унівэрсытэце Вядрына: Battis M. Die deutsche Besatzung Grodnos während des Ersten Weltkriegs im Spiegel des Kriegstagebuchs des Kurt Klamroth. Bachelorarbeit. Frankfurt (Oder), 2008.

зьялёнымі і шэра-карычневымі колерамі цудоўна ўпісваецца ў навакольны краявід. Яна стаіць на паўночным беразе Нёману ў заходняй частцы гораду на высокім стромкім пагорку. Усходні схіл пагорка абмывае рэчка Гараднічанка, якая тут уліваецца ў Нёман, а яго паўднёвы схіл утварае бераг Нёману. Якраз насупраць, на другім беразе Гараднічанкі, стаіць прасторны стары замак, у якім цяпер разьмешчаны лязарэт. Зьлева ад яго бачная старая частка Гародні, чые абрысы дзякуючы шматлікім вежам разнастайнай формы захоўваюць сваю непаўторную прыцягальнасць, а справа ад замку разьлеглася даліна Нёману. На паўднёвым беразе ракі раскінуўся занёманскі фарштат са сьляпуча-белымі мурамі кляштара францішканцаў і цёмным, своеасаблівым будынкам сынагогі. Гэтая сынагога цалкам пабудаваная з амаль пачарнелага дрэва і дзякуючы свайму даху, які мае форму трохпрыступкавай піраміды, пакідае нязвычайнае ўражаньне. [...] З гарадзенскіх царкваў нам больш за ўсё кідаецца ў вочы Сафійская, якая ўяўляе сабой беласьнежны будынак з крыху шэраватай верхняй часткай, з высокай вежай, укрыватай блакітным дахам, і пляцою меншымі вежамі, укаранаванымі сінімі купаламі зь зіхоткімі зоркамі. [...] Насупраць Сафійскага сабора на іншым баку Рынкавай плошчы стаіць пабудаваны езуітамі рымска-каталіцкі фарны касцёл, які архітэктурна нашмат пераўзыходзіць сабор. Унутранае аздабленьне касцёла таксама сьведчыць пра добры мастацкі густ айцоў-езуітаў. Апроч гэтых дзвюх галоўных сьвятыняў Гародня мае яшчэ цэлы шэраг царкваў, кірхаў і кляштароў, такіх, напрыклад, як кляштар базыльянак, кляштары бэрнардынак і сясьцёр брыгітак, праваслаўная царква сьв. Аляксандра Неўскага з андрэеўскім крыжам на даху, шэрая нямецкая эвангельская кірха і царква сьв. Георгія з залатымі купаламі-цыбулінамі³.

Па вяртаньні з тэатру ваенных дзеяньняў Клямрот апісваў для сваіх дзяцей мясціны, у якіх добра знаёмае зьмяшалася з чужым для яго. Прыгажосць і багацьце гораду на Нёмане выклікалі ягоную павагу. І ўсё ж такі гэтае «*пярэстае жыцьцё ўсходніх гарадоў*» заставалася для яго чужым:

габрэі ў сваіх сурдутах, беларусы ў кажухах і лапцях, бабы ў стракатых строях, дзіўныя сьлянскія вазы і тыловыя ра-

³Цытуецца паводле неапублікаванай кнігі: Klamroth K. Meine Erlebnisse im Weltkrieg. Nach meinem Kriegstagebuche für meine Kinder niedergeschrieben. Berlin, 1919–1920. S. 9–10.

1. Вуліца Мяшчанская ў аб'ектыве камэры Курта Клямрота.
На заднім пляне — пабудаваны езуітамі на Рынкавай плошчы рымска-каталіцкі фарны
касьцёл. 1916 год.

*сійскія дрожкі, а час ад часу — апранутыя зь незвычайнай
элегантнасьцю паны і паненкі*⁴.

На сваёй новай пасадзе намесніка бурмістра Гародні Курт Клямрот бачыў сябе фарпостам нямецкага парадку. Адміністрацыйны абшар Обэр-Ост (ням. *Ober Ost*)* ахопліваў тэрыторыі паміж Курляндыяй, Усходняй Прусіяй, Польшчай і Беларусьсю⁵. Людзі нахшталт Клямрота хацелі давесці тут перавагу нямецкай культуры над іншымі і прывесці да новага росквіту гэты культурна адсталы,

⁴ Klamroth K. Meine Erlebnisse... S. 10.

* Скарачана ад ням. «*Oberbefehlshaber der gesamten deutschen Streitkräfte im Osten*» (Вярхоўны галоўнакамандуючы ўсімі нямецкімі войскамі на Ўсходзе) — орган вайскавай улады Германскай імперыі падчас Першай сусветнай вайны на тэрыторыі Ўсходняга фронту. — *Заўв. перакл.*

⁵ Галоўнакамандуючымі вайскавай адміністрацыі фармальна былі Паўль фон Гіндэнбург (*Paul von Hindenburg*) і начальнік Генштабу Эрых Людэндорф (*Erich Ludendorff*). У сувязі з гэтым Клямрот запісаў: «Вялікія военачальнікі выявіліся здольнымі і дальнабачнымі геніямі кіравання. Іхныя загады траплялі ў самую кропку і пісаліся выразным, захапляльным стылем». Зборнік дакументаў, складзены ў падобным да дзёньніку Клямрота тоне, быў прысьвечаны Паўлю фон Гіндэнбургу: *Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsbezirken Kurland, Litauen und Bialystok/Grodno / Hrsg. vom Oberbefehlshaber Ost. Stuttgart, 1917.*

зь іхнага пункту гледжання, куток Эўропы. Пэдантычны ротмістар з Гальбэрштату даволі хутка зразумеў, што ня зможа штодня забясьпечваць войскі ўсім неабходным без дапамогі мясцовага насельніцтва. Ён пачаў весці перамовы аб пастаўках з габрэйскімі гандлярамі, знайшоў давераных людзей сярод польскіх, расійскіх і габрэйскіх сяброў грамадзкага камітэту. І яшчэ ён раз-пораз выпраўляўся конна ў навакольныя вёскі, якія сваімі драўлянымі хатамі, глінабітнымі падлогамі і басаногімі дзецьмі пацьвярджалі ягонае ўяўленьне пра зўрапейскі Ўсход.

Каб зарыентавацца, начальства Клямрота правяло перапіс засталага насельніцтва Гародні. Пасьля вялікай хвалі бежанства, якое на пачатку Першай сусьветнай вайны на самым захадзе Расейскай імперыі ахапіла больш за палову жыхароў 60-тысячнага гораду, у Гародні засталася яшчэ каля 24 тысяч жыхароў. Падчас перапісу 64 % зь іх назвалі сябе юдэямі, 32 % — каталікамі і 4 % — праваслаўнымі⁶. Аднак нямецкія захопнікі пыталіся таксама пра нацыянальнасьць насельнікаў. Выснова афіцыйных установаў у 1916 годзе была наступная: 64 % габрэяў, 31 % палякаў, 2 % беларусаў, 0,3 % велікаросаў (ням. *Großrussen*)⁷ і 1,7 % іншых рускіх. Яшчэ адзін працэнт складаўся са 113 літоўцаў, 31 немца і 21 латыша⁸. Адпаведна, стваралася ўражаньне, што Гародня была габрэйска-польскім горадам. Гэта было зьвязана з тым, што праваслаўнае насельніцтва пакінула горад перад набліжэньнем франтоў Першай сусьветнай вайны ў 1915 годзе.

Простае атаесамленьне веравызнаньня й нацыянальнасьці было магчымае толькі на першы погляд. Аднак для самога Клямрота нацыянальная прыналежнасьць была важнаю менавіта ў гэтай форме, бо ён прынёс з Германскай імперыі свае ўяўленьні пра палякаў і габрэяў, якія мог скарэктаваць толькі пры дапамозе новага досьведу⁹. У дзёньніку Клямрота асабліва кідаецца ў вочы пераменлівае стаўленьне да габрэяў, якое вагаецца паміж захапленьнем і пагардай ды паміж прагматызмам і антысэмітызмам, бо яны інакш выглядалі і сябе пазыцыянавалі, чым тыя габрэі, якіх ён ведаў у сваім род-

⁶ Веяс Люлявіцус у сваім дасьледаваньні, прысьвечаным Першай сусьветнай вайне, выявіў і падрабязна прааналізаваў сувязь паміж успрыманьнем і самаўспрыманьнем у акупантаў і акупаваных, а таксама ў розных групх насельніцтва: Liulevicius V. *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*. Cambridge, 2000.

⁷ У арыгінале «*Grussrussen*».

⁸ Klamroth K. *Meine Erlebnisse...* S. 11. Гл. таксама спасылкі на неапублікаваны дзёньнік у кн.: Bruhns W. *Meines Vaters...* S. 58 ff.

⁹ Klamroth K. *Meine Erlebnisse...* S. 11.

ным горадзе¹⁰. Зрабіўшы некалькі няўдалых спробаў нарматыўнымі актамі дабіцца таго, каб ягонья габрэйскія партнэры выконвалі распараджэньні, Клямрот узяў за звычку надаваць важкасьці сваім патрабаваньням пры дапамозе бізуна. Ён быў перакананы, што

габрэй лічыць такое абыходжаньне цалкам справядлівым, і яно больш дзейснае, чым грашовыя штрафы. [...] Гэтак, адзін з гандляроў, якога я такім чынам правучыў, іншага дня зьявіўся ў маім рабочым кабінэце з новымі прапановамі. Гэтая чужая нам натура габрэя робіць яго ў нашых вачах яшчэ больш непрыемным»¹¹.

Нямецкая акупацыя працягвалася з 1915 да 1919 году. У гэты пэрыяд лінія фронту праходзіла пераважна далей на ўсход, таму Гародня, за выключэньнем чыгуначнага моста, вакзала і аднаго з палацаў у новай частцы гораду, у асноўным не пацярпела. А вось бежанства 1915 году паслужыла пачаткам значнай дэмаграфічнай трансфармацыі гораду ў кароткім XX стагодзьдзі. Яно адзначыла канец больш як стогадовага расійскага панаваньня над гэтымі землямі, якія былі часткаю гістарычнай Літвы. Да падзелу Рэчы Паспалітай паміж Прусіяй, Аўстра-Вугоршчынай і Расійскай імперыяй кожны трэці сойм Рэчы Паспалітай праходзіў у Гародні. Сойм 1793 году, які адбыўся ў Новым замку, пад ціскам пагрозаў прыняў рашэньне аб другім падзеле Рэчы Паспалітай. Пасьля гэтага ў 1802 годзе горад зрабіўся адміністрацыйным цэнтрам губэрні ў паўночна-заходніх землях Расіі, якія пазьней атрымалі назву «Паўночна-Заходні край»¹².

Пасьля польскага паўстаньня 1830–1831 гадоў і яшчэ больш пасьля паўстаньня 1863–1864 гадоў (да якога ў значна большай ступені, чым раней, далучыліся сяляне гэтага рэгіёну) царская ўлада перайшла да фарсаванага прысваеньня гэтых тэрыторыяў, скіраванага ў першую чаргу супраць каталіцкіх польскамоўных элітаў у гарадах і сельскай мясцовасьці¹³. Уніяцкая царква, якая мела вялікую колькасьць вернікаў, якія прытрымліваліся ўсходняга абраду,

¹⁰ Гл. таксама: Bruhns W. Meines Vaters... S. 60–63.

¹¹ Klamroth K. Meine Erlebnisse... S. 11.

¹² Гэтая назва мусіла пакласьці канец далейшаму ўжываньню ў штотдзённым маўленьні назваў Літоўская і Беларуская губэрні, прычым Гародня ў той час — дзеля гістарычнай прыналежнасьці да асноўных земляў Вялікага Княства Літоўскага — лічылася часткай літоўскіх губэрняў. Гл.: Šybeka Z. Die Nordwestprovinzen im Russischen Reich (1795–1917) // Handbuch der Geschichte Weißrusslands / Hrsg. von D. Beyrau, R. Lindner. Göttingen, 2001. S. 128.

¹³ Kappeler A. Rußland als Vielvölkerreich: Entstehung – Geschichte – Zerfall. München, 2008. S. 209.

прызнаючы пры гэтым вяршэнства Папы Рымскага, зазнала тут значны ўціск з боку дзяржавы¹⁴. У канцы XIX стагоддзья Санкт-Пецярбург асабліва пільна сачыў за тым, каб усе нацыянальныя рухі рэгіёну душыліся ў зародку¹⁵. У параўнаньні з расійскаю моваю, польская і літоўская мовы ў вуснай і пісьмовай форме зазналі выразную дыскрымінацыю¹⁶. Ідэя беларускай мовы ў якасці нацыянальнай (якую і так фармулявалі толькі адзінкі) была адразу задушаная адпаведным дэкрэтам аб забароне: да 1889 году друкаваць кнігі па-беларуску лацінкавым шрыфтам было цалкам забаронена, а пасля было магчыма толькі зь пісьмовага дазволу¹⁷.

Гародня перад пачаткам Першай сусьветнай вайны была адміністрацыйным цэнтрам з традыцыйным рамесніцкім сэктарам, у гарадзе разьвіваліся тытунёвая і дрэваапрацоўчая прамысловасьць. Жыхары тут гаварылі пераважна на ідыш або на расійскай мове. Ваколіцы Гародні, наадварот, складаліся ў асноўным з мястэчак, у якіх гаварылі на ідыш, а таксама з вёсак са зьмяшаным, праваслаўна-каталіцкім насельніцтвам, у гаворцы якога можна было назіраць сытуацыйны пераход ад польскай да беларускай гаворкі¹⁸.

Ускраіны Германскай, Аўстра-Вугорскай і Расійскай імперыяў ужо цягам XIX стагоддзья зрабіліся месцам праектаваньня імперскіх канцэпцыяў, што канкуравалі паміж сабой, а разам зь імі для інстытуцыяналізаваных уяўленьняў пра Іншага¹⁹. З утварэньнем

¹⁴ Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах. Хрэстаматыя / Уклад., навуковы рэдактар А.Ф. Смалянчук. Вільня, 2007. С. 11.

¹⁵ Weeks T. R. Nation and State in late imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914. DeKalb, 1996.

¹⁶ Romanowski A. Pozytywizm na Litwie. Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904. Kraków, 2003. S. 21 і наст.

¹⁷ Да пытаньня аб сучасных дасьледаваньнях беларускай мовы ў Нямеччыне гл.: Bieder H. Das Weißrussische // Zeitschrift für Slawistik. 2000. № 45. S. 200–214.

¹⁸ Соркіна І. Мясцежкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. Вільня, 2010; Straczuk J. Cmentarz i stoł. Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi. Wrocław, 2006. S. 7 і наст.

¹⁹ Па сутнасьці, тут ідзеца пра дапушчэньне, што посткаляніяльныя мэтады аналізу могуць выкарыстоўвацца таксама для стасункаў паміж цэнтрам і пэрыфэрыяй унутры шматнацыянальных імперыяў. І для Аўстра-Вугорскай імперыі, і для Расійскай імперыі ўсходнія землі Рэчы Паспалітай былі пэрыфэрыяй. Падобным чынам нямецкую ідэю «*Drang nach Osten*» (літаральна «націск на ўсход») можна інтэрпрэтаваць як унутрыкантынэнтальную каляніяльную канцэпцыю, якая мусіла кампэнсаваць абмежаваньня магчымасьці па захопе заакіяньскіх калёніяў. Да гэтага пытаньня гл.: Habsburg Postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis / Hrsg. von M. Csáky u. a. München u. a., 2003; Lieven D. Empire. The Russian Empire and its Rivals. New Haven, 2002; Traumland Osten. Deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert / Hrsg. von G. Thum. Göttingen, 2006.

2. Прадавец газеты «Grodnoer Zeitung»*: насуперак або якраз дзякуючы адчужанаму стаўленьню нямецкіх захопнікаў да мясцовых габрэяў, гэтага мужчыну па імені Давід рэдакцыя выкарыстоўвала як свой талісман і нават размясьціла ягоны здымак на паштоўцы 1916 году, якую Курт Клямрот уклеіў у свой дзёньнік.

3. Сялянкі з ваколіц Гародні на Сянным рынку, імаверна, якраз падчас адной з арганізаваных Куртам Клямротам акцыяў для абмежаваньня нелегальнага гандлю. Фота Курта Клямрота, 1916 год.

4. Рабочыя на Рынкавай плошчы. Фота Курта Клямрота, 1916 год.

* «Grodnoer Zeitung» («Гарадзенская газета») выдавалася ў акупаванай Гародні на нямецкай мове. — *Заўв. перакл.*

новых нацыянальных дзяржаў і ўмацаваньнем аўтарытарных рэжымаў пасля Першай сусьветнай вайны гэтая форма ўнутрыэўрапейскага каляніялізму набыла новую якасьць. Польскай Рэспубліцы было вельмі важна мадэрнізаваць і інтэграваць усходнія рэгіёны, якія па-польску называліся «*kresy wschodnie*» і лічыліся адсталымі і русіфікаванымі. Пры гэтым новаўтвораная польская дзяржава заявіла свае прэтэнзіі на спадчыну ўсёй Рэчы Паспалітай і зыходзіла з таго, што і ў выпадку Гародні гаворка сапраўды ідзе пра польскі горад. Адначасова і малады Савецкі Саюз, і Нямецкі райх разглядалі Гародню як частку сваіх зонаў уплыву, якую ў сярэднетэрміновай пэрспэктыве належала абараняць ад геастратэгічнага праціўніка. З розным разуменьнем і з рознымі мэтамі ды перадумовамі ўсе гэтыя дзяржавы цягам XX стагодзьдзя плянавалі ўключыць гэты рэгіён у свой склад і правесьці акультурацыю яго жыхароў²⁰.

Каб дабіцца прызнаньня незацьверджаных у Вэрсалі і на пазнейшых канфэрэнцыях тэрытарыяльных патрабаваньняў, польскія легіёны захапілі Гародню ўвесну 1919 году²¹. Улетку 1920 году адбыліся ваенныя сутычкі з бальшавікамі, якія на некалькі месяцаў авалодалі горадам. На дадатак, у гэтыя неспакойныя гады ўпершыню прагучалі прэтэнзіі беларусаў на ўтварэньне ўласнай дзяржавы. Аднак больш за 90 % хрысьціянаў каталіцкага і праваслаўнага веравызнаньня, клясыфікаваных этнографамі як беларусы, былі сялянамі і жылі ў вёсках, і толькі нязначныя іх частка назвала б сябе ў той час беларусамі ў нацыянальным сэнсе слова. Незалежна ад неаднаразовай змены дзяржаўнай прыналежнасьці, да 1919 году горадам кіраваў выбраны грамадзкі камітэт²². Абвешчаньне Гарадзенскай рэспублікі было такім самым сымбалічным і безвыніковым, як і абвешчаньне Беларускай Народнай Рэспублікі ў сакавіку 1918 году ў Менску. Толькі пасля заключэньня Рыскага міру Гародня ў 1921 годзе афіцыйна ўвайшла ў склад Польскай

²⁰ Параўнаньне польскіх, савецкіх і нямецкіх праекцый на рэгіён не азначае аўтаматычнага атаесамленьня зьвязаных з гэтым стратэгіяў прысваеньня. Для кантэкстуалізацыі рэгіянальнай гісторыі Гародні неабходна хутчэй выявіць больш шырокія ўзаемасувязі, у якіх тры названьня вышэй дзяржавы дзейнічалі не незалежна адна ад адной, а — у залежнасьці ад геапалітычнай сытуацыі — то на суперак адна адной, то ў замацаваным дамовамі супрацоўніцтве, а то і ў прастай ваеннай канфрантацыі.

²¹ Да пытаньня аб вытоках польскага бачаньня ўсходніх земляў: Aust M., Ruchniewicz K., Troebst S. *Verflochtene Erinnerungen. Polen und seine Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert*. Weimar, 2009.

²² Чарнякевіч А., Вашкевіч А. Польскі Гродна: эвалюцыя горада ў міжваенны час (1919–1939 гг.) // *ARCHE*. 2010. № 1–2. С. 321–322.

Рэспублікі²³. Пасля гэтага шматлікія польскія дзеячы спрабавалі інтэграваць у маладую дзяржаву нават тыя гарады і паветы, дзе большасць насельніцтва была яўна няпольскага паходжання. Разам з усё большым прыдушэннем артыкуляцыі інтарэсаў беларускага насельніцтва і з зацятаю барацьбою з камунізмам, які пранікаў з суседняй Савецкай Беларусі, усё больш выразным — асабліва ў другой палове 1930-х гадоў — становіўся антысэміцкі характар улады, войска і эканомікі. З прычыны спароджанага гэтым напружаньня, а таксама ў выніку эканамічнай крызы сотні габрэяў і хрысьціянаў пакідалі Гародню і выпраўляліся ў Варшаву, Францыю, Палестыну, Аргентыну і Паўночную Амэрыку.

У выніку пакту Молатава–Рыбэнтропа ў верасні 1939 году адбылася гвалтоўная анэксія Гародні Савецкім Саюзам і фармальнае далучэньне гэтага рэгіёну да БССР, што падавалася як узьяднаньне беларускага народу. Абарона Гародні як польскага гораду, здзейсьненая перш за ўсё рэзэрвістамі і цывільным насельніцтвам, як і дапамога Чырвонай арміі з боку мясцовых камуністаў ды іхных прыхільнікаў, сталі праявай ранейшага расколу Гародні. Гэты раскол яшчэ больш паглыбілі наступныя савецкія рэпрэсіі. Этнічныя палякі як апірышча польскай дзяржавы пацярпелі ў цэлым больш за ўсіх. Тым ня менш, і каталіцкія, і габрэйскія, і праваслаўныя жыхары зрабіліся ахвярамі савецкіх арыштаў, дэпартацыяў і расстрэлаў.

Пачынаючы з 22 чэрвеня 1941 году падчас нямецкай акупацыі ў Гародні адбылася радыкалізацыя гвалту, якая прынесла з сабой сьмерць ад голаду і заразных хваробаў тысяч савецкіх ваеннапалонных ды адкрытыя забойствы габрэйскага цывільнага насельніцтва. Яна прымусіла зразумець, што тут мае месца сьветапоглядная вайна, якая вядзецца з усёй жорсткасьцю. У выніку стварэньня двух гета ў лістападзе 1941 году ды паступовага зьнішчэньня іх насельнікаў да сакавіка 1943 году Гародня сталася месцам, у якім адбывалася забойства эўрапейскіх габрэяў. За менш як два гады было забіта больш за 20 тысяч габрэяў (кожны другі жыхар Гародні) — ці то ў адным з двух гета, ці то ў лягеры ў суседнім Калбасіне, ці то ў Траблінцы або Асьвенціме. У жывых засталася менш за 200 габрэяў. Вялікая частка хрысьціянскага насельніцтва была сьведкамі Галакосту або нажылася на ім. Адначасова хрысьціяне самі былі ахвярамі нямецкай акупацыйнай палітыкі. Прымусовая праца, дэпартацыі

²³ Туронак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. Вільня, 2006. С. 514 і наст.; Davies N. White Eagle, Red Star: the Polish-Soviet War, 1919–20. Pimlico, 2003. P. 21; Milewski J. Grodno — miasto i ludność w okresie międzywojennym // Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku) / Red. A. Woltanowski. Białystok, 1997. S. 191 і наст.

і рэпрэсіі з боку нямецкай цывільнай адміністрацыі ў Беластоцкай акрузе (ням. «*Bezirk Bialystok*») пачынаючы з 1942 году ўсё больш закраналі хрысціянскіх жыхароў рэгіёну. Гэта суправаджалася прымусовым перасяленьнем вялікіх групаў насельніцтва. Пасля паўторнага заняцця Гародні Чырвонай арміяй у ліпені 1944 году практыка этнічных чыстак у Эўропе працягвалася на мясцовым узроўні. Гэтак, больш як палова засталага польскага насельніцтва выехала ў Польшчу, і пры гэтым толькі некалькі соцень беларускіх сем'яў з Польшчы пераехалі ў Гародню.

Пасля дэмаграфічных і матэрыяльных стратаў, прынесеных вайною, другі захоп Саветамі Гародні вымушана даў пачатак і новай дынаміцы. З колішняга насельніцтва — каля 50 тысячаў чалавек — у Гародні засталася менш за 15 тысячаў. У адрозьненне ад міжваеннага пэрыяду, калі эканамічнае разьвіцьцё рэгіёну ў значнай ступені замарудзілася, цяпер за кошт фарсаванай індустрыялізацыі адбываўся хуткі рост эканомікі і колькасьці насельніцтва. З павятовага цэнтру на паўночным усходзе Польскай Рэспублікі, у якім пераважалі рамесніцтва і гандаль, горад ператварыўся ў прамысловы і адміністрацыйны цэнтар у паўночна-заходняй частцы БССР²⁴.

Савецкая адбудова і асабліва ўнутраная міграцыя па заканчэньні ваенных дзеяньняў усяго за дзесяць гадоў кампэнсавалі дэмаграфічна разбуральныя наступствы вайны. Гэтак, у 1956 годзе ў значна большым горадзе жылі 72 900 чалавек — больш, чым калі-небудзь раней. У 1965 годзе іх налічвалася ўжо амаль 100 тысяч²⁵. Гэтая лічба за наступныя пятнаццаць гадоў падвоілася (да больш як 200 тысяч жыхароў) і дасягнула ў 1985 годзе 250 тысячаў, а ў 1989 годзе склала больш за 270 тысячаў²⁶. Пэўная доля савецкіх мігрантаў прыехала сюды з усходняй часткі БССР і зь іншых рэспублік Савецкага Саюзу, але вялікая частка прыезджых паходзіла з прылеглых да Гародні раёнаў. У выніку пасля 1944 году ўпершыню ў гісторыі Гародні больш за палову насельніцтва — звыш 60 % — фармальна складалі беларусы. Але і колькасьць палякаў пры сталай міграцыі зь вёскі ў горад заставалася пастаяннай і складала чвэрць насельніцтва. Такім чынам, згодна са статыстыкаю, тут неўзабаве жыло больш палякаў, чым калі-небудзь раней, — больш за 50 тысячаў. Астатнія жыха-

²⁴ Гродно. Энциклопедический справочник / Ред. кол.: И.П. Шамякин, С.М. Андреевский, А.А. Дылейко и др. Минск, 1989. С. 12.

²⁵ Тамсама. Гл. таксама: Лукашэвіч А. М. Гродна // Беларуская энцыклапедыя. Т. 5. Мінск, 1999. С. 442–446.

²⁶ Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна / Склад. і навук. рэд. І.П. Крэнь і інш. Мінск, 1999. С. 513; Marples D. R. Belarus: a denationalized nation. Harwood, 2000. P. 22.

ры, згодна зь перапісам, былі ў асноўным расійцамі і ўкраінцамі. З 1991 году Гарадзенская вобласць стала часткаю сувэрэннай Рэспублікі Беларусь.

Халодная вайна зрабіла ўсе тэрыторыі, якія ўваходзілі ў склад СССР, Усходняй Эўропай — як на Захадзе, так і ў самаўспрыманы на месцах²⁷. Тым ня менш, у гэтай кнізе Гародня сьвядома размешчана ва ўсходняй частцы Цэнтральнай Эўропы. Пры гэтым ідзеца пра тую частку Эўропы, у якой зьнішчэнні, выкліканыя нямецкім і савецкім панаваньнем падчас Другой сусьветнай вайны, празь іх прамое чаргаваньне прывялі да найбольшых структурных разбурэньняў. У выніку генацыду, дэпартацыяў і перасяленьняў адбылося зьнішчэньне значнай часткі культурнай разнастайнасьці, раней уласьцівай рэгіёну. Суіснаваньне і ўзаеманакладаньне розных рэлігійных, моўных, палітычных ды іншых культурных ідэнтычнасьцяў было раней асабліва заўважным у гарадах. Там, як і ў Гародні, доля габрэяў часта перавышала 50 %, таму Галакост радыкальна змяніў гарады ўсходняй часткі Цэнтральнай Эўропы. Гародня пасля вайны засталася ня толькі без шматлікіх габрэйскіх рабочых, рамеснікаў, гандляроў, лекараў, адвакатаў ды іхных сем'яў. Разам з вучонымі зь ешыботаў, палітычнымі актывістамі Усеагульнага габрэйскага рабочага саюзу Літвы, Польшчы і Расіі (Бунду) і настаўнікамі школаў «Тарбут» былі страчаныя таксама культурныя сувязі з Варшавай, Вільняй і Беластокам. Падчас Галакосту нямецкія захопнікі зьнішчалі ня толькі носьбітаў габрэйскай культуры, але і вялікую колькасьць іхных сьлядоў. Тым ня менш, напружанасьць у стасунках паміж каталіцызмам і праваслаўем, нягледзячы на перанос польскай мяжы на захад і на масавае высяленьне палякаў з заходніх раёнаў Савецкага Саюзу, усё яшчэ захоўваецца ў абліччы такіх гарадоў, як Гародня і Львоў²⁸.

Пры гэтым сёньня на берагах Нёману з гонарам згадваюць тую «браму Эўропы», у якой сутыкаюцца, не праводзячы пэўнай мяжы, хрысьціянскія сьветы Рыму і Масквы²⁹. З пачатку 1990-х гадоў усё

²⁷ Schlögel K. Die Mitte liegt ostwärts. Europa im Übergang. Berlin, 2002.

²⁸ Amar T. C. Zabójstwo we Lwowie. Koniec miasta wieloetnicznego, budowa sowiecko-ukraińskiego Lwowa i los modelowego miasta pogranicza // Nowa Ukraina. 2007. № 1–2. S. 107–121.

²⁹ Гэты выраз Павал Баброўскі выкарыстаў яшчэ ў 1863 годзе ў сваёй манумэнтальнай працы пра геаграфію губэрні: Бобровский П. О. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. Санкт-Петербург, 1863. Да гэтай працы зьвяргаліся аўтары першай выдадзенай пасля 1991 году хронікі Гародні: Гостев А. П., Швед В. В. Кронон. Летопись города на Немане (1116–1990). Гродно, 1993. С. 59. Падкрэсьліваньне прыналежнасьці Гародні да эўрапейскай культурнай прасторы з 1990-х гадоў зноў набыло важнае

часцей пачалі зьявтацца да Эўропы паміж Усходам і Захадам, што геаграфічна адпавядае пэрыфэрыям былых імперыяў³⁰. У гэтай працы такое прамежкавае становішча трэба разумець, асабліва з культурна-гістарычнага гледзішча, як памежжа (польск. «*pogranicze*», ням. «*Grenzland*»), контуры якога ня стануць больш выразнымі ад адназначнага адмежаваньня ад Расіі³¹. Замест гэтага яно праяўляецца ў спэцыфічнай культуры наслаення зацёртых контураў. Нават пасля крывавага XX стагодзьдзя ў Гародні дагэтуль захавалася штодзённая адчувальнасьць да прысутнасьці мультыэтнічнасьці, якая найлепш выяўляецца ў суіснаваньні і ўзае-

палітычнае значэньне, бо «эўрапейскае» тут усё часцей разумеецца як супрацьлегласьць «(пост)савецкаму». Гл., напрыклад, прадмову Юрыя Гардзева да нумару «ARCHE»: Гардзеў Ю. Прадмова // ARCHE: Другая Гародня. 2010. № 1–2. С. 5–7.

³⁰ Той факт, што па-ранейшаму няма канкрэтных геаграфічных або геапалітычных крытэраў для вызначэньня дакладна акрэсьленай «Цэнтральнай Эўропы», належыць да асноўных канстантаў у працяглай навуковай і літаратурнай дыскусіі пра паняцьці нахштальт «*Ostmitteleuropa*» («Цэнтральна-Ўсходняя Эўропа»), «*Mitteleuropa*» і «*Zentraleuropa*» («Сярэдняя» і «Цэнтральная Эўропа»). Гл., напрыклад, разважаньні Оскара Халецкага ад 1935 году, засяроджаньня на высьвятленьні, што за культурную місію на ўсходзе Эўропы неслі адказнасьць ня толькі немцы — маўляў, палякі таксама спрычыніліся да яе ў якасьці пасярэднікаў. Гл.: Halecki O. Der Begriff der osteuropäischen Geschichte // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. 1935. S. 1–21. Халецкі ў сваіх разважаньнях зьявтае асаблівую ўвагу на жаданьне немцаў панаваць у частцы Эўропы паміж Захадам і Расеяй, сфармуляванае Наўманам у 1915 годзе. Гл.: Naumann F. Mitteleuropa. Berlin, 1915. Зьвязаная з гэтым тэорыя культуртрэгерства ў нямецкіх усходніх дасьледаваньнях пасля Другой сусьветнай вайны ня вытрымала крытыкі ў першую чаргу праз наступствы «Генэральнага пляну Ost». Ключавой пры крытычным вызначэньні паняцьцяў была навуковая аргументацыя Кляўса Цэрнака, які паставіў Цэнтральна-Ўсходнюю Эўропу ў адзін шэраг з трыма іншымі гістарычнымі рэгіёнамі Усходняй Эўропы: Паўднёва-Ўсходняй Эўропай, Паўночна-Ўсходняй Эўропай і Расеяй. Гл.: Zernack K. Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte. München, 1977. S. 33–41.

³¹ Агляд разьвіцьця і новага адкрыцьця Цэнтральнай Эўропы ў XX стагодзьдзі зрабіў Эдгар Ян у 1990 годзе: Jahn E. Wo befindet sich Osteuropa // Osteuropa. 1990. № 40. S. 419–440. Новая расстаноўка акцэнтаў у панятку «Цэнтральная Эўропа» адбылося ў канцы 1990-х гадоў перш за ўсё ў посткаляніяльнай інтэрпрэтацыі Аўстра-Вугорскай імперыі: Mitterbauer H., Balogh A.F. Zentraleuropa. Ein hybrider Kommunikationsraum. Wien, 2006. У дыскусіях выкрышталізаваліся галоўныя тэрміны — Цэнтральная Эўропа і Цэнтральна-Ўсходняя Эўропа: Ther Ph. Vergleich von Ostmitteleuropa und Zentraleuropa als Raumkategorien // <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/index.asp?id=739&view=pdf&pn=forum&type=artikel>. Гэтая пабудаваная інакш, чым у Цэрнака, праца сыходзіць з таго, што няма патрэбы ў канцэптуальным адмежаваньні Усходняй Эўропы як цэлага ад астатняй Эўропы. Такім чынам, усходняя частка Цэнтральнай Эўропы не разглядаецца як частка Усходняй Эўропы, каб падкрэсьліць цесную сувязь паміж польскай, літоўскай, беларускай і габрэйскай гісторыяй.

мадзьянскіх каталікоў і праваслаўных, а таксама захоўвае ў сабе памяць пра багатае габрэйскае мінулае рэгіёну³².

Гародня напярэдадні Другой сусветнай вайны вызначалася адначасова эскаляцыйнай габрэйска-польскага канфлікту і амаль поўнай адсутнасцю беларускага нацыяналізму. У адрозненне ад многіх іншых саветызаваных гарадоў Цэнтральнай Эўропы, позняя, распачатая толькі ў канцы 1950-х гадоў індустрыялізацыя не прывяла ў Гародні да неапраўнага разбурэння старой часткі гораду. Такім чынам, за часоў савецкага панавання не былі цалкам знішчаныя культурныя сувязі з даваенным горадам³³. У звязку з апісанай Куртам Клямротам і ня цалкам страчанай архітэктурнаю разнастайнасцю Гародню належыць інтэрпрэтаваць у гэтым даследаванні як узорнае месца ў Цэнтральнай Эўропе, чыё разбурэнне й адбудова ў XX стагоддзді дэмаграфічна, эканамічна і культурна былі цесна ўзаемазвязаныя.

2. Гісторыя гораду як працэс напісання, прачытання і зацірання

У прыведзеным вышэй рэпартажы для аднаго варшаўскага часопісу пісьменьніца Зоф'я Налкоўская выкарыстала ў 1926 годзе вобраз палімпсэсту. У Сярэднявеччы пергамэнт называлі палімпсэстам, калі зь яго вышкраблі або вымылі арыгінальны тэкст, каб замяніць на новы. Мэтаю не заўжды было знішчэнне тэксту; часта гэта рабілася ўсяго толькі для паўторнага выкарыстання каштоўнага матэрыялу. Сляды зацірання, як правіла, можна было заўважыць, аднак ранейшы тэкст дакумэнту быў ня бачны няўзброеным вокам. Дзякуючы найноўшым дасягненням у галіне хіміі цяпер можна зноў зрабіць чыгэльнымі ранейшыя тэксты, што дазволіла нанова адкрыць старажытныя тэксты на палімпсэстах³⁴.

Такі своеасаблівы «палімпсэст» выразна прысутнічае ў Гародні. Рэч у тым, што там ня толькі добра вядомая цытата з Налкоўскай, але і сам вобраз палімпсэсту ўсё часцей выкарыстоўваецца

³² Этносасіяльныя і конфэсійныя працэсы в трансфармірующемся обществе: материалы междунар. науч. конф., Гродно, 16–18 ноября 1999 г. / Под ред. У.Д.Розенфельда. Гродно: ГрГУ, 2000; Евреи Гродно. Очерки истории и культуры / Ред.-сост. М. Кемеров, С. Пивоварчик. Гродно: 2000; Гардзееў Ю. Прадмова // АРСНЕ: Другая Гародня. 2010. № 1–2. С. 5–7.

³³ Навуковае абгрунтаванне гэтаму распрацаваў археолаг з маскоўскай Акадэміі навук: Воронин Н.Н. Древнее Гродно. Москва, 1954.

³⁴ Этымалагічна слова «палімпсэст» паходзіць ад ст.-грэц. *páliv* («зноў») і *ψάειν* («церці, скрэбці»). Новы тэкст, нанесены на ачышчаную саскрабаннем або вымываннем антычную або сярэднявечную старонку ці скрутак манускрыпта, называўся на лаціне «*codex rescriptus*».

мясцовымі гісторыкамі для апісаньня працэсаў атрыбуцыі гарадзкой прасторы³⁵. Пачынаючы з 2008 году штогод праводзяцца канфэрэнцыі па гісторыі гораду, матэрыялы якіх публікуюцца на беларускай мове пад назвай «Гарадзенскі палімпсэст»³⁶. Выкарыстаньне гэтага вобразу абвастрае погляд на пласты мінулага, якія цяпер наоў адкрываюцца, інтэрпрэтуюцца і, такім чынам, становяцца бачнымі³⁷. Зоф'я Налкоўская звязвала накладаньне розных формулаў прыгажосьці выключна з гістарычнымі эпохамі, у той час як рэальнасьць была для яе ўсяго толькі «ўбогай сучаснай вуліцай»³⁸. Аднак Гародня стала палімпсэстам акурат дзякуючы таму, што ў яе абліччы выразна бачныя тыя гістарычныя пласты, якія раней былі незаўважныя. Толькі праз тое, што Налкоўская звярнула ўвагу на пэўныя сьляды мінулага, яны зрабіліся відавочнымі і ператварыліся ў частку ўяўленага ёю гораду³⁹. Пакуль чытач інтэрпрэтуе шматлікія тэксты і актыўна праводзіць паралелі, горад ператвараецца ў месца крышталізацыі культурных значэньняў⁴⁰. Тэкстура таго гораду, які ведала Зоф'я Налкоўская, ужо даўно запоў-

³⁵ Пры гэтым штораз рабілася спроба перавесці гэтую неадназначнасьць у адназначную інтэрпрэтацыю гістарычных сьлядоў. Пачынальнікам польскай інтэрпрэтацыі Гародні быў Юзаф Ядкоўскі: Jodkowski J. Grodno. Wilno, 1923; Jodkowski J. Muzeum w Grodnie. Zarys dziejów powstania i rozwoju. 1920–1922. Grodno, 1923.

³⁶ Гарадзенскі палімпсэст. XII–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канфэрэнцыі (Гарадня, 7 лістапада 2008 г.) / Пад рэд. А.Ф. Смаленчука, Н.У. Сліж. Гродна, 2009.

³⁷ Алейда Асман у сваіх развагах пра сымбалі памяці звяртае ўвагу на тое, што зь імі нельга атаясамліваць статычнае ўпісаньне або, тым больш, працяглую прысутнасьць, бо гэта адцягвала б увагу ад працэсу працытаньня і, такім чынам, ад працэсу візуалізацыі. Гл.: Assmann A. Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München, 1999. S. 151–154. Гл. таксама: Assmann A. Zur Metaphorik der Erinnerung // Mnemosyne / Hrsg. von A. Assmann und D. Harth. Frankfurt am Main, 1991. S. 18–21. Алейда Асман указвае на блізкасьць да ідэі Зыгмунда Фройда пра гульню «Чароўны экран» як пра паверхню, чыя здольнасьць захоўваць запісы падобная да працэсаў мысьленьня. Гл.: Freud S. Notiz über den Wunderblock // Freud S. Gesammelte Werke. Bd. XIV. Frankfurt am Main, 1999. S. 1–8.

³⁸ Nałkowska Z. Grodno... S. 764.

³⁹ Ackermann F. Stadt an der Memel: Grodno im 20. Jahrhundert // Nordost-Archiv. 2006. № 16 / Hrsg. von T. Serrier. S. 89–111.

⁴⁰ Томас Дэ Квінсі яшчэ ў 1845 годзе параўнаў функцыяваньне чалавечай памяці з палімпсэстам: «Што такое чалавечы мозг, калі не натуральны і грандыёзны палімпсэст? Мой мозг ёсьць такім палімпсэстам; твой мозг, о чытачу! Пастаянныя слаі ідэяў, вобразаў, пачуцьцяў апусьціліся на твой мозг мякка, як промні святла. Кожны новы слой, здаецца, хавае ўсё, што было да яго. І тым ня менш у рэальнасьці ніводзін не скасаваны». Гл.: De Quincey Th. Suspiria de Profundis // De Quincey Th. Confessions of an English Opium-Eater and Other Writings. London, 2003. P. 150.

неная новымі культурнымі сымблямі⁴¹. І калі «брыдота» здавалася Налкоўскай вынікам тагачасных мадэрнізацыйных працэсаў, паэты, якія жывуць у Гародні сёння, скардзяцца на савецкую мадэрнізацыю, якая, на іхнюю думку, зьянечыла горад⁴². Тым ня менш, сьляды ранейшых пластоў яшчэ можна ўбачыць. Яны актыўна візуалізуюцца рознымі мясцовымі актарамі⁴³. У зьвязку з працэсам прачытаньня адбываецца прыпісваньне новых значэньняў, якія записваюцца паўзверху ранейшых інтэрпрэтацыяў⁴⁴.

Дзеля больш дакладнага разуменьня практык запісваньня і прачытаньня гэтае дасьледаваньне супастаўляе рознаскіраваныя працэсы: далучэньне Гародні да Польскай Рэспублікі пасля Першай сусьветнай вайны і ўключэньне Гародні ў склад Савецкага Саюзу, якое пачалося ў 1939 годзе з савецкай акупацыі і працягнулася па заканчэньні нямецкай акупацыі ў 1944 годзе. Гародня выступае добрым прыкладам для цэлай сыстэмы лякальных культурных прастораў Цэнтральнай Эўропы, якая была ў значнай ступені разбураная ў выніку неаднаразовай акупацыі ў часе Другой сусьветнай вайны. У пэрыяд пасля 1944 году Гародня дасьледуецца ў якасьці пляцоўкі для новаўвядзеньняў пасля канчатковай анэксіі ўсходніх рэгіёнаў Польскай Рэспублікі Савецкім Саюзам.

Зьходнай кропкай для польскага і савецкага працэсу прысваеньня былі наступствы дзьвюх сусьветных войнаў, у выніку якіх вялікая колькасьць насельніцтва была выгнаная або забітая. Моцна пацярпела гарадзкая забудова. Другая сусьветная вайна яшчэ больш спрацавала ў Гародні на сьціраньне, чым Першая, бо яна ў значнай ступені разбурыла культурную тэкстуру гораду. Менавіта таму аналіз часовай паслядоўнасьці й прасторавага ўзьдзеяньня дэпартацыяў, рэпрэсіяў, генацыду і перасяленьняў за часоў савецкага і нямецкага панаваньня разглядаецца тут як частка актыўнага працэсу стварэньня гарадзкага палімпсэсту.

⁴¹ Чернякевич А. «Новый Свет» и его окрестности. Минск: Лимариус, 2009. С. 30.

⁴² Гэтая незадаволенасьць асабліва моцна адчуваецца ў Гародні ў публікацыях краязнаўчага альманаху «Горад святога Губерта», а таксама на сайце: <http://harodnia.com>. Апроч гэтага, яна прысутнічае ў творах паэткі Дануты Бічэль-Загнетавай. Агрэсіўна гэтая тэма абмяркоўваецца ў публікацыях часопісу «ARCHE», які выдаецца ў Менску, а таксама ў «Czasopisje», які выдае беларуская нацыянальная меншасьць у Беластоку.

⁴³ Гэта ўласьціва ня толькі Гародні: палімпсэст як вобраз нярэдка выкарыстоўваецца для аналізу гарадзкіх прастораў, напрыклад, у кнізе: Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory / Ed. by A. Huyssen. Stanford, 2003.

⁴⁴ Weinrich H. Schriften über Schriften. Palimpseste in Literatur, Kunst und Wissenschaft // Weinrich H. Wie zivilisiert ist der Teufel? Kurze Besuche bei Gut und Böse. München, 2007. S. 23–34.

З аднаго боку, Гародня ў гэтым даследаванні фігуруе як канкрэтная фізічная прастора, з другога боку — як прастора ўяўленая, што існуе ў сьвядомасьці яе жыхароў. Гэты прыдуманы горад матэрыялізуецца ў штодзённым жыцьці ў пабудаваных культурных прасторах — у храмах, бібліятэках, тэатрах і школах, а таксама ў дамах і дварах⁴⁵. Больш за тое, у сьвядомасьці жыхароў горад зрабіўся мэнтальнаю прастораю, адмысловай сыстэмаю культурных знакаў. Дзякуючы кампактным памерам і захаваньню гістарычнай забудовы ў цэнтры, Гародня створаная для таго, каб разглядаць яе фізічныя і ўяўленыя прасторы ва ўзаемазвязі. Зьменлівае, дыфэрэнцыяванае насельніцтва Гародні асабліва добра пасуе для аналізу, бо яно адзначалася суіснаваньнем і ўзаемадзеяньнем розных сацыяльных групаў⁴⁶. Дзякуючы захаваньню важных для рэгіёну помнікаў гарадзкой архітэктуры пэрыядаў Сярэднявечча і Новага часу тут можна знайсці прыклады для выяўленьня ўзаемазвязяў паміж фізічнаю прастораю, яе насельнікамі і іхным уяўленьнем⁴⁷.

3. Дасьледчыя пытаньні аб нацыяналізацыі, нівэляваньні і саветызацыі Гародні

На прыкладзе гэтага гораду на Нёмане раней адасоблены адзін ад аднаго наратывы пра міжваенны пэрыяд, вайну і паваенны час належыць разглядаць як узаемазвяззаныя працэсы. Для гэтага трэба ўпісаць гісторыю разьвіцьця Гародні ў больш шырокі кантэкст трансфармацыі рэгіёну. Тымаці Снайдэр апісвае хвалі нацыяналізацыі гістарычнай Літвы ў XVI–XX стагодзьдзях пры дапамозе вобразу канцэнтрычных колаў. Засталося толькі на прыкладзе Гародні выпрацаваць дакладнае разуменьне таго, як стварэньне польскай нацыянальнай дзяржавы і наступствы мадэрнізацыі ў Савец-

⁴⁵ Пра інтэрпрэтацыю такіх урбаністычных канстэляцый і іх прасторавых рэпразэнтацый пісаў Карл Шлэгель: Schlögel K. Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik. München, 2003.

⁴⁶ Вашкевіч А., Чарнякевіч А. Польскі Гродна...; Szumski J. Sowietyzacja Zachodniej Białorusi 1944–1953. Propaganda i edukacja w służbie ideologii. Kraków, 2010 (беларускі пераклад: Шумскі Ян. Прапаганда і адукацыя на службе ідэалогіі. 2-е выданьне. Смаленск: Інбелкульт, 2014).

⁴⁷ Краўцэвіч А.К. Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV–XVIII стст. Плянроўка, культурныя слой. Мінск, 1991; Краўцэвіч А.К. Вялікае Княства Літоўскае // Беларуская энцыклапедыя / Рэдкал. Г.П. Пашкоў і інш. Т. 1. Мінск, 2007. С. 514–515; Gordziejew J. Próby przekształceń miejskich w Grodnie w okresie Oświecenia // Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie. Kraków, 2001. S. 227–257; Gordziejew J. Socjotopografia Grodna w XVIII wieku. Toruń, 2002.

кім Саюзе адбіліся на нацыянальнай ідэнтыфікацыі на мясцовым узроўні⁴⁸.

Навуковыя працы, прысьвечаныя дзяржаўным стратэгіям інстытуцыяналізацыі этнічнасьці ў Расійскай імперыі ў канцы XIX стагодзьдзя, паказваюць, што сама катэгарызацыя мовы, рэлігіі й нацыянальнасьці ёсьць прадуктам палітычнай інжынерыі, а зьвязаныя зь ёй захады былі заснаваныя на рэальных патрэбах тых, хто быў пры ўладзе. Зь іншага боку, яны не маглі заўжды толькі сілком навязацца зверху; ішоў працэс торгу з насельніцтвам⁴⁹. Акурат гэтыя напружаныя адносіны дасьледуюцца тут на прыкладзе Гародні міжваеннага часу. Новаўтвораная польская дзяржава дзякуючы заваёвам у выніку савецка-польскай вайны сама стварыла неабходнасьць інтэграваць тыя ўсходнія рэгіёны, дзе этнічныя палякі не складалі большасьці насельніцтва ні ў сельскай мясцовасьці, ні ў гарадах. Асабліва канстэляцыя Гародні дазваляе прасачыць, якія дзяржаўныя, культурныя, эканамічныя і нават рэлігійныя стратэгіі былі распрацаваныя для акультурацыі рэгіёну, а разам з тым і для нацыяналізацыі ў сэнсе этнічнай палянізацыі⁵⁰. Уключэньне ў аналіз пэрспэктывы мясцовага насельніцтва дазваляе таксама выявіць межы гэтых стратэгіяў.

Нівэляваньне разумеецца тут як ініцыяваны дзяржаваю працэс ужываньня гвалту, што ня толькі набываў выгляд фізычнага разбурэньня, але і надоўга зьмяніў дэмаграфічную структуру грамадства праз мэтанакіраваныя рэпрэсіі супраць цэлых групаў насельніцтва ў выглядзе дэпартацыяў, прымусовай працы і забойстваў. Гэта прывяло да таго, што культурныя, сацыяльныя і рэлігійныя адрозьненні страцілі сваё значэньне, бо яны былі знішчаныя з ужываньнем сілы. Нівэляваньне Гародні падчас Другой сусьветнай вайны прыводзіць да неабходнасьці супаставіць лякальныя наступствы

⁴⁸ Snyder T. *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569–1999*. New Haven, 2003.

⁴⁹ Weeks T. R. *Nation...*; Смалячук А.Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. Санкт-Пецярбург, 2004; Сталюнас Д. Границы в пограничье: белорусы и этнолингвистическая политика Российской империи на западных окраинах в период великих реформ // *Ab imperio*. 2003. № 1. С. 261–292.

⁵⁰ Вэрнэр Бэнэке слухна зазначаў, што міжваенны пэрыяд у Польскай Рэспубліцы не абмяжоўваўся працэсамі нацыянальнай асьміляцыі ўсходніх ваяводзтваў, але вызначаўся і наяўнасьцю іншых праблемаў. Бэнэке адзначае ў першую чаргу стварэньне эфэктыўнай адміністрацыі, а таксама гаспадарча-палітычнага рэгуляваньня: Benecke W. *Die Ostgebiete der Zweiten Polnischen Republik. Staatsmacht und öffentliche Ordnung in einer Minderheitenregion 1918–1939*. Köln u. a., 1999. S. 27–41.

сталінізму і нацызму і разгледзець іх як частку глябальнай гісторыі гвалту ў XX стагоддзі⁵¹.

Як і ў выпадку нацыяналізацыі й савецызацыі Гародні, нівяляванне не было ізаляваным працэсам, які можна было б абмежаваць датамі пачатку і канца вайны. Радыкалізацыя ўнутрыгародзкіх канфліктаў пачалася яшчэ да 1939 году, а зьнішчэнне адрозьненняў працягвалася і пасля 1944 году. Аднак для аналізу гэтага працэсу трэба спачатку скласці мясцовую хроніку савецкай і нямецкай акупацыйнай палітыкі. Яе яшчэ не існуе, бо даследаванні нямецкай акупацыйнай палітыкі і акцыі зьнішчэння ў Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропе дагэтуль амаль ня ўлічваюць новых звестак пра стратэгіі савецкай акупацыйнай палітыкі ў пэрыяд з 1939 да 1941 года і пра захоп усходніх ваяводстваў Польшчы пасля 1944 году⁵². Як на прыкладзе Баранавічыны давёў у сваёй дысэртацыі «Пад чырвонай зоркай і свастыкай» Аляксандар Бракель, абедзве фазы Другой сусветнай вайны належыць разглядаць у мясцовым кантэксце⁵³.

У гэтым даследаванні, у адрозьненне ад працы Бракеля, пэрыяд разгляду нівялявання гораду пашыраны да 1949 году, каб паказаць, што высяленне польскіх грамадзянаў было вынікам Другой сусветнай вайны і часткаю дэмаграфічнага разбурэння Гародні⁵⁴. Для гэтага выкарыстоўваюцца дэталёвыя працы, прысьвечаныя нямецкай акупацыі, у прыватнасці даследаванне Крысьціяна Герлаха, прысьвечанае нямецкай зьнішчальнай палітыцы, а таксама польскія і беларускія даследаванні савецкай акупацыйнай палітыкі⁵⁵. Прынцыпова важнаю была таксама праца Бэрнгарда К'яры

⁵¹ *Landscaping the Human Garden: Twentieth-Century Population Politics in a Comparative Framework* / Ed. by Amir Weiner. Stanford, 2002.

⁵² *Druga wojna światowa i jej następstwa w Grodnie z perspektywy lokalnej* // Hrsg. von E. Dmitrów und J. Tauber // *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939–1941–1944/45*. Białystok, 2011. S. 277–306.

⁵³ Brakel A. *Unter Rotem Stern und Hakenkreuz: Baranowicz 1939 bis 1944. Das westliche Weißrussland unter sowjetischer und deutscher Besatzung*. Paderborn u. a., 2009.

⁵⁴ Вялікі А. *На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944–1946 гг.)*. Мінск, 2005.

⁵⁵ Яны ўтрымліваюць, апроч іншага, істотныя для Гародні думкі й дэталі, выкарыстаныя ў гэтай працы: Gerlach Ch. *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944*. Hamburg, 2000; Białystok in Bielefeld. *Nationalsozialistische Verbrechen vor dem Landgericht Bielefeld 1958 bis 1967* / Hrsg. von K. Stoll u. a. Bielefeld, 2003; Strzembosch T., Wnuk R. *Czerwone Bagno. Konspiracja i partyzantka antysowiecka w Augustowskim, wrzesień 1939–czerwiec 1941*. Gdańsk – Warszawa, 2009.

«Штодзённае жыцьцё за лініяй фронту», дзе вайна не апісваецца найперш як сэрыя ваенных дзеяньняў. У сваёй кнізе К'яры на мікраўзроўні выяўляе стратэгіі выжываньня закрунутых вайной мясцовых жыхароў⁵⁶.

Бракель, Герлах і К'яры выкарыстоўваць для апісаньня нацыянальных групаў у сваіх працах катэгорыю «захопнікі», не аналізуючы яе замацаваньня і ўжываньня, напрыклад, пры ацэньваньні ўяўнага нацыянальнага канфлікту паміж палякамі і беларусамі. На аснове зьвязанага з Гародняй эмпірычнага матэрыялу ў гэтым дасьледаваньні паказваецца, чаму, нягледзячы на спарадычныя спробы распаліць такую канфрантацыю пад нямецкім панаваньнем, мясцовыя нацыяналізмы не былі настолькі моцныя, каб разглядаць яе як нацыянальны канфлікт. На дадатак мэтаю гэтае працы ёсьць ня столькі атрыманьне новых ведаў пра падзеі палітычнай або ваеннай гісторыі, колькі заснаваны на культурнай антрапалёгіі аналіз катэгорыяў для апісаньня мясцовага насельніцтва ім самім, а таксама іншымі, якія пачалі ўжывацца падчас Другой сусьветнай вайны і ў яе выніку ды ўвайшлі ў розныя гістарыяграфіі⁵⁷. Таму важна прааналізаваць радыкалізацыю ўнутрыгародзкіх дачыньняў як гісторыю камунікацыі, у межах якой розныя сацыяльныя групы ў працэсе мэтанакіраванага ўжываньня гвалту з боку акупанцыйных уладаў фармавалі ў сваім уяўленьні вобраз ворага, які зь цягам часам усё часцей апісваўся ў нацыянальных тэрмінах. Каб разгледзець зьвязаную з гэтым нацыяналізацыю, у выпадку Гародні трэба зьвярнуцца да хрысьціянска-габрэйскага канфлікту ў цяні Галакосту⁵⁸. Гародня і яе ваколліцы структурна падобныя да суседняга польска-літоўскага памежжа ў міжваенны пэрыяд, таму тут быў выкарыстаны корпус літаратуры пра пагром у Ядвабным

⁵⁶ Chiari B. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrussland 1941–1944. Düsseldorf, 1998.

⁵⁷ Тым самым, у прыватнасьці, інтэрдысцыплінарны падыход да тэмы прадугледжае, што неабходна ўлічваць розныя пэрспэктывы пры дасьледаваньні закрунутых вайной групаў насельніцтва. Пры гэтым, з аднаго боку, неабходна супастаўляць паміжсобку розныя віды крыніц, а, з другога, разумець сам працэс інтэрпрэтацыі як цэнтральную частку працывастаньня палімпсэсту Гародні.

⁵⁸ Гл. у зьвязку з гэтым публікацыі, якія датычаць дэбатаў пра радыкалізацыю вайны ў чэрвені 1941 году: Wokół Jedwabnego / Pod red. P. Machcewicza, K. Persaka. Warszawa, 2002; Wierzbicki M. Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką (1939–1941). Warszawa, 2001; Musiał B. «Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen». Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Kriegs im Sommer 1941. München, 2000.

летам 1941 году⁵⁹. Акрамя таго, робяцца спасылкі на апошнія працы пра гэта ў Беластоку і Менску⁶⁰.

Гэтая праца, такім чынам, накіраваная на даследаванне ўзаемасувязі паміж нацыяналізацыяй і мадэрнізацыяй гарадзкіх прастораў ва ўсходняй частцы Цэнтральнай Эўропы. Дзякуючы ўжо наяўным даследаванням культурнага прысваення гарадоў былой Усходняй Нямецчыны іх новымі жыхарамі пасля 1945 году гэтая праца мае пэўную базу⁶¹. Цяпер прыйшоў час пашырыць гэты падыход геаграфічна і змястоўна, каб у сваім рэгіянальным кантэксьце і доўгатэрміновых наступствах выпрацаваць разуменне пасляваеннай мадэрнізацыі той часткі Цэнтральнай Эўропы, якая з 1939 або 1944 году ўвайшла ў склад СССР, як спецыфічнай формы глабальных працэсаў мадэрнізацыі. Гэтыя працэсы трэба разумець як кіраванае дзяржаваю паскарэнне эканамічнага росту, сацыяльнай міграцыі і гамагенізацыі цэлых грамадстваў.

Ключавымі для гістарычнага кантэксту выступаюць даследаванні ў сферы гарадзкой гісторыі, якія ахопліваюць больш працяглы пэрыяд⁶². Тут, дзякуючы праведзенаму ў ёй сынтэзу, асабліва вылучаецца праца Штэфана Родэвальда пра Полацак, бо ў ёй на аснове паглыбленага вывучэння крыніц прасочваецца развіццё гораду з Сярэднявечча да канца XIX стагоддзя⁶³. Вывучэнню Гародні XX стагоддзя дапамогуць нядаўнія даследаванні савец-

⁵⁹ Wierzbicki M. Polacy...

⁶⁰ Bender S. The Jews of Bialystok during World War II and the Holocaust. Waltham, 1998; Rogalewska E. Getto Białostockie. Doświadczenie Zagłady — świadectwa literatury i życia. Białystok, 2008; Epstein B. The Minsk Ghetto, 1941–1943. Jewish Resistance and Soviet Internationalism. Berkeley, 2008.

⁶¹ Гл., напрыклад: Thum G. Die fremde Stadt. Breslau 1945. München, 2004; Loew P. O. Danzig und seine Vergangenheit 1793–1997. Die Geschichtskultur einer Stadt zwischen Deutschland und Polen. Osnabrück, 2003; Wiedergewonnene Geschichte. Zur Aneignung von Vergangenheiten in den Zwischenräumen Mitteleuropas / Hrsg. von T. Serrier u. a. Wiesbaden, 2006; Brodersen P. Die Stadt im Westen: Wie Königsberg Kaliningrad wurde. Göttingen, 2008; Hoppe B. Auf den Trümmern von Königsberg: Kaliningrad 1946–1970. München, 2000; Musekamp J. Von Stettin nach Szczecin. Metamorphosen einer Stadt zwischen 1945 und 2005. Wiesbaden, 2010.

⁶² Пэўнае ўяўленне пра стан нямецкамоўных даследаванняў Цэнтральнай і ўсходняй Эўропы дазваляюць атрымаць два зборнікі: Städte im östlichen Europa. Fallstudien zur Problematik von Modernisierung und Raum vom Spätmittelalter bis zum 20. Jahrhundert / Hrsg. von C. Goehrke und B. Pietrow-Ennker. Zürich, 2006; Stadtleben und Nationalität: Ausgewählte Beiträge zur Stadtgeschichtsforschung in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert / Hrsg. von M. Krzoska und I. Röskau-Rydel. München, 2006.

⁶³ Rohdewald S. Vom Polocker Venedig. Kollektives Handeln sozialer Gruppen in einer Stadt zwischen Ost- und Mitteleuropa. Stuttgart, 2005.

кіх гарадоў⁶⁴. Томас Бон у сваёй доктарскай дысэртацыі разглядае адбудову Менску як сацыялістычнага гораду⁶⁵, у якім сканцэнтраваліся ўсе структурныя праблемы сталінскага «грамадства зыбучых пяскоў»⁶⁶. Міграцыя сельскіх жыхароў у горад, недахоп жылля, пасьпешлівая індустрыялізацыя і абумоўленае гэтым асяляньваньне перанаселенага гораду раней разглядаліся галоўным чынам у дачыненні буйных цэнтраў Савецкага Саюзу. Дэвід Л. Гофман апісаў Маскву 1930-х гадоў як сялянскі мэгаполіс (анг. «*Peasant Metropolis*»), у які сыякаліся ў асноўным сяляне з расійскай правінцыі⁶⁷. Габрыеля Фрайтаг у сваёй працы пра габрэйскіх мігрантаў у Маскве падкрэсьліла, што сталіцы СССР удалося дамагчыся акультурацыі вельмі розных групаў насельніцтва⁶⁸.

Аднак большасьць спэцыфічных асаблівасьцяў, уласьцівых для Менску і Масквы, застаюцца для Гародні нерэlevantнымі, бо актыўная савецкая мадэрнізацыя пачалася тут толькі на пачатку 1960-х гадоў, калі з прычыны структурных праблемаў Менску пачалі прыкладацца высілкі для разьвіцьця абласных гарадоў БССР. Адпаведна, урбанізацыя сталінскага ўзору пакінула ў Гародні значна менш сьлядоў, чым у сталіцы БССР⁶⁹. Таму і міграцыя сялянаў прыпала ўжо на эпоху прапагандаваных за часоў Хрушчова мікрараёнаў, якія хоць і не змаглі цалкам вырашыць жыллёвую праблему, але здолелі

⁶⁴ Аснову для спэцыфічна беларускага погляду на разьвіцьцё гарадоў на захадзе Расійскай імперыі заклаў Захар Шыбека: Шыбека З. Гарады Беларусі. Мінск, 1997. Гэты погляд часткова грунтаваўся на савецкіх працах, аднак вытлумачваў разьвіцьцё зь беларускага нацыянальнага гледзішча. Да пытання савецкіх канцэпцыяў гл.: Развитие городов Белоруссии / И.Д.Белогорцев, И.И.Гурин, С.М.Кустанович. Минск, 1967. Актуальны агляд падыходаў да ўрбаністычных дасьледаваньняў гл.: Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі. Зборнік навуковых артыкулаў / Пад рэд. В.В. Даніловіча і інш. Гродна, 2009.

⁶⁵ Бон у дачыненні Менску асабліва зьвяртае ўвагу на ўнутраную ўзаемасувязь з прынцыпамі маскоўскага Генэральнага пляну забудовы, прынятага ў 1935 годзе: Bohn T. M. Minsk — Musterstadt des Sozialismus. Stadtplanung und Urbanisierung in der Sowjetunion nach 1945. Köln, 2008; Bohn T. M. Das «neue» Minsk. Aufbau einer sozialistischen Stadt nach dem Zweiten Weltkrieg // Beyrau D., Lindner R. Handbuch... S. 319–333.

⁶⁶ Bohn T. M. Minsk...

⁶⁷ Hoffman D. L. Peasant Metropolis: Social Identities in Moscow, 1929–1941. Ithaka, 1994; Obertreis J. Tränen des Sozialismus. Wohnen in Leningrad zwischen Alltag und Utopie 1917–1937. Köln, 2004.

⁶⁸ Freitag G. Nächstes Jahr in Moskau! Die Zuwanderung von Juden in die sowjetische Metropole 1917–1932. Göttingen, 2004.

⁶⁹ Кишик Ю. Градостроительная культура Гродно. Минск, 2007. С. 225 і наст.

яе змякчыць⁷⁰. Гэтае даследаванне больш, чым папярэднія працы, зьвяртае ўвагу на якасныя наступствы ўніфікацыі савецкіх гарадзкіх прастораў і змены ў культурных практыках вяскоўцаў, якія сыякаліся ў горад. Таму ставіцца пад сумнеў тэза, што перасяленне значнага кантынгенту вясковых мігрантаў у Гародню прывяло да прамой формы асяляньвання, канстатаванай у іншых гарадах Савецкага Саюзу. У зьвязку з гэтым даследаванне зьвяртаецца да апошніх працаў, прысьвечаных беларускай вёсцы, якія падкрэсьліваюць трансфармацыю і мадэрнізацыю апошняй⁷¹. Тым самым неабходна выпрацаваць больш дакладнае культуралгічнае разуменьне ўзаемазалежнасьці гораду і вёскі ды змякчыць рэзкі кантраст паміж нібыта несучаснымі, састарэлымі традыцыямі вёскі і савецкаю формаю гарадзкой мадэрнасьці.

Каб паставіць пад сумнеў асяляньваньне гораду ў даслоўным сэнсе, тут падкрэсьліваюцца стратэгіі прыстасаваньня мігрантаў і называюцца ўстановы, якія дазволілі мігрантам набыць у савецкім горадзе сацыяльны капітал, прывязаны ня толькі да формаў этнічнай беларускай культуры⁷². Дзеля гэтага з прычыны геаграфічнай блізкасьці варта зьвярнуцца да прыкладу Беластоку, разьвіцьцё якога ў першай палове XX стагодзьдзя прыняло кірунак, аналягічны разьвіцьцю Гародні, але ў 1944 годзе горад не ўвайшоў у склад БССР. Спалучэньне індустрыялізацыі і ўцёкаў сялянаў зь вёскі прывяло ў Беластоку пасля Другой сусьветнай вайны да аналягічных гарадзеньскім працэсам міграцыі. Там польская пасяляваенная дзяржава стварыла іншыя, чым у БССР, рамкі для акультурацыі мясцовага сялянства. Менавіта таму мы шмат у чым абапіраемся на вынікі працы Анджэя Садоўскага, які на прыкладзе Беластоку прадуктыўна і з дапамогаю

⁷⁰ Пры гэтым адноснасьць пры параўнаньні з Гародняй набывае падкрэсьленае Томасам Бонам супрацьпастаўленьне паміж «сацыялістычным горадам» (фокусам савецкага праекту мадэрнізацыі паміж індустрыялізацыяй і асяляньваньнем гарадоў) і «эўрапейскім горадам» як сканцэнтраванай у забудове разнастайнасьці і як гарадзкой публічнай прасторы. Некаторыя думкі да гэтай праблемы былі сфармуляваныя ў артыкуле: Ackermann F. Vom Dorf nach Grodno. Die Sowjetisierung Westweißrusslands als Akkulturationsprozess dörflicher Migranten // Von der europäischen Stadt zur sozialistischen Stadt und zurück? Urbane Transformationen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts / Hrsg. von T. M. Bohn. München, 2009. S. 335–359.

⁷¹ Токць С. Беларуская вёска ў эпоху зьменаў. Другая палова XIX – першая траціна XX ст. Мінск, 2007; Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. Lublin, 2000.

⁷² Да пытаньня аб актуальным стане беларускіх даследаваньняў гл.: Гістарыяграфія і крыніцы...

цікавых мэтадаў дасьледаваў узаемасувязі паміж міграцыяй і назапашваньнем культурнага капіталу⁷³.

У выніку гэтага саветызацыя ў нашым дасьледаваньні — у адрозьненьне ад нацыянальнай гістарыяграфіі рэспублік былога Савецкага Саюзу — успрымаецца ня проста як аднабаковы вынік палітыкі Масквы, але як шматвымерны працэс⁷⁴. Замест імпліцытнага выкарыстаньня мадэлі таталітарызму, якая зыходзіць з таго, што тут ужываўся выключна вонкавы, кіраваны дзяржаваю гвалт, гэтая праца заснаваная на тэзе, што саветызацыю варта разумець як акультурацыю ў значэньні рацыянальнага прыняцьця абмежаванай зьверху прапановы, пры якім адпаведныя асобы былі перакананыя ў тым, што такая адапцыйная стратэгія нясе ім безумоўную карысьць⁷⁵. Саветызацыя, такім чынам, разглядаецца тут як сукупнасьць працэсаў акультурацыі, якія ў выніку гвалтоўнага ўкараненьня й актыўнага прыняцьця савецкіх структураў і практык прывялі да падбіцьця (ням. *Durchherrsung*) культурных прастораў, якія да 1939 году не былі часткаю Савецкага Саюзу. Адпаведна, пасля ваеннага захопу гэтага абшару, у цэнтры гэтага дасьледаваньня стаяць перадусім стратэгіі прысваеньня з боку дзяржаўных органаў і абумоўленьня імі ўзаемаўплывы паміж дзяржавай і мясцовым насельніцтвам⁷⁶. На прыкладзе Гародні нацыяналізацыя і саветызацыя сьвядома разглядаюцца разам, каб праверыць, наколькі цесна гэтыя два працэсы зьвязаныя паміж сабою. Асабліва ўважліва пры гэтым разглядаецца дзеяньне дзяржаўных канцэпцыяў у сфэры

⁷³ Sadowski A. Procesy ruralizacji miasta. Krakow, 1994; Sadowski A. Białystok. Kapitał społeczny mieszkańców miasta. Białystok, 2006.

⁷⁴ Працоўныя тэзы гэтай працы былі апублікаваныя як: Ackermann F. Sowjetisierung und Ethnizität: Grodno 1938–1961 // Inter Finitimos. 2006. № 4. S. 257–266. Далейшыя вынікі дасьледаваньняў мясцовай культуры памяці ў Гародні выйшлі з друку як: Ackermann F. Stadt... Прыхільнікам тэзы пра таталітарную аднабаковую саветызацыю Беларусі ёсьць, напрыклад, З. Шыбека: Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 2003. С. 357–358; Lubachko I. S. Belorussia under Soviet Rule, 1917–1957. Lexington, 1972.

⁷⁵ Пры гэтым мы зыходзім з таго, што суровыя рэпрэсіі (хоць яны і характарызавалі працэс далучэньня ўсходніх тэрыторый Польшчы да СССР) ня мелі вырашальнага значэньня для працэсу акультурацыі: Кашталея І. С. Уплыў рэпрэсіўнага фактару палітыкі савецкай улады на штодзённае жыцьцё насельніцтва Заходняй Беларусі (1944–1950 гг.) // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсітэта. 2004. № 1. С. 13–18.

⁷⁶ Гл. таксама публікацыю Тарька Амара, якая грунтуецца на ягоным дасьледаваньні саветызацыі Заходняй Украіны: Amar T. C. Sovietization as a Civilizing Mission in the West // The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period / Ed. by B. Apor and others. Washington, 2008. P. 29–47.

пастаноўкі на ўлік насельніцтва й яго акультурацыі; яны аналізуюцца з дапамогаю навуковых мэтадаў з галіны этнаграфіі, дэмаграфіі ды гістарыяграфіі⁷⁷.

4. Супастаўленьне канвэргентных нацыянальных гістарыяграфій

Каб адказаць на ўзьнятыя пытаньні, трэба стварыць транскультурны наратыў, які будзе разглядаць розныя пункты гледжаньня і ўстанаўліваць сувязь паміж імі⁷⁸. Пры гэтым гарадзкую гісторыю Гародні належыць разумець як гісторыю стасункаў разнастайных, унутрана дыфэрэнцыяваных і наслоеных адна на адну сацыяльных групаў⁷⁹. Для Гародні пасля 1944 году раскрываецца іншая пэрспэктыва, чым, скажам, для Ёроцлава пасля 1945 году, бо гарадзенскае насельніцтва зьмянілася ня цалкам. У горадзе на Нёмане засталіся ў першую чаргу сяляне з наваколяля, якія ўжо ведалі цэнтар свайго рэгіёну⁸⁰. Важнае адрозьненне ад Ёроцлава палягае таксама ў тым, што ў выпадку Гародні ў XX стагодзьдзі дагэтуль не паўстала сынтэтычнай працы пра гарадзкую гісторыю, а зьвядзеньне ў адно цэлае розных гістарыяграфій уяўляе пэўны выклік. Напрыклад, зборнік «Памяць. Гісторыка-дакумэнтальная хроніка гораду Гродна» складаецца з постсавецкай мяшанкі крыніцаў, перадрукаў і эсэяў пра ўсю гісторыю Гародні, але не спрабуе стварыць з гэтага нешта сынтэтычнае⁸¹. Польшча да гэтага часу мае толькі аматарскія творы і мэмуары, у якіх Гародня паўстае пераважна як частка страчаных

⁷⁷ Hirsch F. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge & the Making of the Soviet Union*. Ithaca, 2005. P. 66 і далей.

⁷⁸ Што да гіпотэзаў дынамічнай гістарыяграфіі, якая разглядае зьменлівасьць устанавленых узаемасувязяў, гл.: Herzog A. «Transkulturalität» als Perspektive der Geschichtsschreibung deutschsprachiger Literatur // *Wer mag wohl die junge, schwarz-äugige Dame seyn? Zuordnungsfragen, Darstellungsprinzipien, Bewertungskriterien der deutsch(sprachig)en Literatur in Ostmittel- und Südosteuropa* / Hrsg. von W. Biechele, A. Balogh. Budapest, 2002. S. 23–35

⁷⁹ Норман Дэвіс паспрабаваў зрабіць гэта ў дасьледаваньні мікракосмасу Ёроцлава, аднак выкарыстаў там для схематычнай класіфікацыі асобных эпох у гісторыі гораду такі мэтад, які гэтыя перапляценні хутчэй перакручвае, чым раскрывае. Гл.: Davies N., Moorhouse R. *Die Blume Europas*. Breslau, Wroclaw, Vratislavia. Die Geschichte einer mitteleuropäischen Stadt. München, 2002.

⁸⁰ З гэтага вынікае, што адчужанасьць пры абыходжаньні з выяўленымі культурнымі тэкстамі трэба інтэрпрэтаваць інакш, чым Грэгар Тум зрабіў для нанавы засяленага Ёроцлава: Thum G. *Die fremde Stadt...*

⁸¹ Тым ня менш, тут ідзеца пра агляд стану дасьледаваньняў афіцыйнай беларускай гістарыяграфіі: *Памяць...*

«усходніх крэсаў»⁸². Пры гэтым дасьледаваньні, выдадзеныя збольшага па-польску, засяроджваюцца на часах, калі горад у складзе Рэчы Паспалітай яшчэ займаў выбітнае становішча ў рэгіёне⁸³.

Ключавая манаграфія аб Гародні ў XX стагодзьдзі была напісаная на іўрыще. У ёй Ціква Фаталь-Кнаані, грунтуючыся на польскіх, савецкіх, нямецкіх ды ізраільскіх крыніцах і сьведчаньнях, падрабязна апісвае габрэйскую супольнасьць Гародні да і падчас яе вынішчэньня⁸⁴. Гэтая кніга прысьвечана Галакосту — і ім завяршаецца⁸⁵.

Пасьля паўторнага захопу Гародні Савецкім Саюзам прайшло пятнаццаць гадоў, пакуль зьявіліся дзьве працы пра гісторыю гораду⁸⁶. Пры гэтым савецкая гістарыяграфія такіх гарадоў, як Гародня, кантралявалася зь Менску і Масквы⁸⁷. Адпаведныя працы выдаваліся толькі на расійскай мове і апроч сувязяў з Расеяй падкрэсьлівалі перш за ўсё савецкія дасягненьні ў адбудове гораду⁸⁸. Характэрна, што наяўныя польскія, ізраільскія, савецкія і беларускія наратывы мала суадносяцца адзін з адным, апроч таго што ўсе яны спасылаюцца на некаторыя асноўныя даты з гісторыі гораду, а таксама згадваюць нешматлікія ключавыя падзеі й будынкі.

У сваёй сутнасьці ўсе наратывы абапіраюцца — толькі з рознай пэрспэктывы — на Другую сусьветную вайну. Для ізраільскіх

⁸² Кідаецца ў вочы, што пасьля 1945 году не зьявілася ніводнай кнігі пра гарадзкую гісторыю Гародні на польскай мове. Існуюць хутчэй фрагмэнтарныя тэксты: Renikowa W. Pamięć Grodna 1919–1939. Katalog wystawy. Warszawa, 1999; Siemiński J. Grodno walczące: wspomnienia harcerza. Białystok, 1992; Grzelak Cz. Wilno – Grodno – Kodziewce 1939. Warszawa, 2002.

⁸³ Gordziejew J. Socjotopografia Grodna w XVIII wieku. Toruń, 2002.

⁸⁴ Fatal-Knaani T. Grodna is not the Same. The Jewish Community in Grodna and its Vicinity During the Second World War and the Holocaust 1939–1943. Jerusalem, 2001. Апублікавана на іўрыще.

⁸⁵ Пры гэтым нават бліскучая праца Сары Бэндэр пра Беласток паказвае, што ў цяні Галакосту стасункі паміж палякамі і габрэямі адступаюць на задні плян. У Бэндэр габрэйска-польскія дачыненні разглядаюцца выключна як дачыненні паміж габрэйскаю супольнасьцю і гарадзкой адміністрацыяй або польскай падпольнай дзяржавай. Гл.: Bender S. The Jews... P. 43–48.

⁸⁶ Кудряшев В. И. Архитектура городов СССР: Гродно. Москва, 1960; Гродно: исторический очерк / Под. ред. Б.М. Фиха и др. Минск, 1960.

⁸⁷ Каб стварыць рамкі для кантэксту дасьледаваньня: Lindner R. Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999.

⁸⁸ Ключавой для ўяўленьня пра Гародню як пра стары рускі горад была наступная праца: Воронин Н.Н. Древнее Гродно... Савецкія дасягненьні ў адбудове гораду яшчэ мацней улаўляліся да 1991 году: Гродно. Энциклопедический справочник...

і польскіх даследнікаў Гародні Другая сусветная вайна засталася ў памяці перадусім як траўма. А для савецкага грамадства Другая сусветная вайна служыла цэнтральнай адпраўной кропкай для акультурацыі тэрыторыі, канчаткова анэксаванай Савецкім Саюзам у 1944 годзе. Калі аналізаваць актыўнае стварэнне міту пра «Вялікую Айчынную вайну» як аснову для замацавання савецкай улады, то ключавое значэнне мае праца Аміра Вайнэра пра ўкраінскую Савецкую Сацыялістычную Рэспубліку⁸⁹. Кейт Браўн напісала натхняльную біяграфію *месца, якога няма* (ням. «Unort», англ. «No Place») ва ўкраіне, якое, хоць і было разбуранае цягам Другой сусветнай вайны, тым ня менш, працягвае існаваць⁹⁰. На прыкладзе Гародні належыць даследаваць, наколькі моцна савецкі мэтанаратыв быў адаптаваны да адпаведнага рэгіянальнага кантэксту і ці ўлічвалася пры гэтым спецыфіка гораду, які так і ня стаў беларускім у нацыянальным сэнсе⁹¹.

Сёння ў Гародні адначасова ідуць разнастайныя беларускія працэсы прысваення, якія адбываюцца і на вытворчасці гістарычных ведаў⁹². Палянафільскія, русафільскія, этнанацыяналістычныя і рэгіяналістычныя інтэрпрэтацыі мінулага ў той ці іншай ступені транслююцца праз ВНУ гораду⁹³. Яны ўзамасутыкаюцца толькі ўскосна, бо і гарадзкая, і акадэмічная публічныя сферы даюць вельмі мала магчымасцяў для абмеркавання альтэрнатыўных інтэрпрэтацыяў. Тым ня менш, пачынаючы з 2004 году культурная спадчына гораду і яе разбурэнне ў выніку дзяржаўнай рэканструкцыі

⁸⁹ Weiner A. Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. Princeton, 2001.

⁹⁰ Brown K. A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland. London, 2003.

⁹¹ Што датычыць БССР, то грунтоўнае даследаванне правёў Райнэр Лінднер: Lindner R. Historiker... S. 340–358.

⁹² Цесную сувязь паміж савецкай і постсавецкай вытворчасцю ведаў паказвае гісторыя архітэктуры, якая шмат у чым абапіраецца на вынікі савецкіх даследаванняў, аднак дапасоўвае іх да беларускага наратыву: Аляксееў Л.В. Гродна і помнікі Панямоння. Мінск, 1996.

⁹³ Тут дастаткова прыкладу гісторыка-палянафіла, які падчас распачатага ў 2005 годзе канфлікту вакол Саюзу палякаў узначальваў у Гародні прарэжымную арганізацыю польскай меншасці: Kruczkowski T. Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności. Slonim, 2003. У гэтым тэксце Кручкоўскі спрабуе даказаць, што ў Беларусі жыве не каля 400 тысяч палякаў, як паказаў апошні перапіс насельніцтва, а больш за мільён, бо большасць беларусаў каталіцкага веравызнання — гэта насамрэч палякі, якіх беларусізувалі супраць іхнай волі за савецкім часам або нават яшчэ раней, у Расійскай імперыі.

ўсё больш становяцца прадметам публічных дыскусіяў⁹⁴. Гэтыя канфлікты натхнілі дасьледнікаў таксама на першыя працы пра міжваенны пэрыяд⁹⁵. Новая беларуская дыскусія пра падвойную акупацыю Беларусі ў Другой сусьветнай вайне праходзіць у асноўным у часопісах, крытычна настроеных да сучаснага рэжыму⁹⁶. У сучаснай Беларусі толькі пачаўся крытычны разгляд паваеннага пэрыяду ў БССР. Апошнія працы ўносяць важныя карэктывы ў савецкую гістарыяграфію⁹⁷. Але ў той час, як яны звычайна прапануюць погляд з цэнтру або разглядаюць БССР як адзінае цэлае, гэтае дасьледаваньне мае на мэце прасачыць пасьляваеннае разьвіцьцё на мэзаўзроўні — з пункту гледжаньня пэрыфэрыі ды на канкрэтным прыкладзе Гародні.

5. Аналіз пісьмовых, вусных і прасторавых крыніцаў

Асаблівасьць гэтай працы палягае ў міждысцыплінарным падыходзе да вельмі розных тыпаў крыніц. Сьпіс уключае ў сябе, папершае, пісьмовыя сьведчаньні ўзаемадачыненьняў паміж гарадзкой адміністрацыяй і жыхарамі, якія захоўваюцца ў дзяржаўных архівах у выглядзе афіцыйных дакумэнтаў. Акрамя таго, да аналізу прыцягваюцца шматлікія пісьмова зафіксаваныя ўспаміны ды іншыя формы фіксаванай асабістай памяці. Вусныя аповеды сьведкаў тых падзеяў і экспэртаў былі занатаваныя ў форме інтэрвію, а іх крытычная ацэнка паўплывала на тэзы гэтай працы. Больш за тое, тут была зробленая запатрабаваная Карлам Шлёгелем спроба прааналізаваць горад як комплексную прасторавую рэпрэзэнтацыю разнастайных відаў мінулага. Менавіта таму вуліцы, плошчы, цэрквы, касьцёлы і сынагогі Гародні дасьледаваліся гэтаксама, як і існы ў рэгіёне ландшафт памяці, які трэба разумець як сукупнасьць помнікаў, аповедаў, могілак і музэяў⁹⁸. Каб адлюстраваць актуальны пазнавальны інтарэс пры фармуляваньні пытаньняў да гораду, а таксама ролю культуролёга як ангажаванага

⁹⁴ Стурэйка С. Хамства у камені. Горадня пад ударам савецкай ідэнтэчнасьці // ARCHE. 2007. № 9. С. 15–22.

⁹⁵ Чернякевич А. «Новый Свет» и его окрестности; Вашкевич А., Чарнякевич А. Польшкі Гродна...

⁹⁶ Да іх адносяцца, напрыклад, «ARCHE», «Наш радавод», «Гістарычны агляд» і «Homo Historicus».

⁹⁷ Кашталян І.С. Эканамічная штодзённасьць БССР у 1944–1953 гг. // Репрессивная политика советской власти. Сборник научных работ. Вып. 3. Минск, 2007. С. 239–263; Вялікі А. На раздарожжы...

⁹⁸ Schlögel K. Im Raume...

назіральніка, у асноўную гістарыяграфічную частку дадаткова быў ўключаны антрапалягічны нарыс, дзе разглядаюцца матывы і ўмовы вытворчасці мясцовых гістарычных ведаў⁹⁹.

Пісьмовыя крыніцы, якія датычаць асобных сфэраў жыцця мясцовага насельніцтва (архітэктура, эканоміка, адміністрацыя, сувязі, культура і адукацыя), захоўваюцца ў Дзяржаўным архіве Гарадзенскай вобласці (ДАГВ) і адлюстроўваюць як міжваенны, так і пасляваенны перыяды. Што датычыць 1939–1944 гадоў, то з прычыны ваенных спусташэнняў у мясцовым архіве захаваліся толькі асобныя дакумэнты. Таму для рэканструкцыі падзеяў у Гародні і яе навакольні давялося зьвярнуцца да дакумэнтаў з архіваў Яд Вашэм (Ерусалім), Беластоку, Варшавы, Масквы, Менску, Фрайбургу і Бэрліну. Частка архіўных матэрыялаў апублікаваная¹⁰⁰. Асаблівую праблему ўяўляе вялікі аб'ём непрааналізаваных актаў савецкага пасляваеннага перыяду. Гэтыя архівы захаваліся цалкам, таму тут ідзецца пра агромны комплекс дакумэнтаў. Пры іх апрацоўванні ўлічваліся два аспекты: дзеля эканоміі высылкаў неабходна было акрэсьліць кола асноўных сфэраў, якія ўтвараюць ядро працы. Акрамя таго, даследчая праца канцэнтравалася на ўзроўні рэгіянальных і гарадзкіх структураў КП(б)Б, дакумэнты якіх у поўным аб'ёме захаваліся ў Дзяржаўным архіве грамадскіх арганізацый Гарадзенскай вобласці (ДАГАГВ)¹⁰¹. Для класіфі-

⁹⁹ Цягам першага дзесяцігодзьдзя XXI стагодзьдзя адбылося міждысцыплінарнае пашырэнне набору метадаў і пытанняў пры даследаванні гісторыі Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропы. Пры гэтым патрабуецца больш выразнае ўсведамленне ўласнай ролі гісторыкаў, этнографіў і географіў пры фармаванні нацыянальных гістарыяграфій. Да пытання аб паглыбленні культуралгічнага разумення гісторыі Ўсходняй Эўропы: Lindner R. Im Reich der Zeichen. Osteuropäische Geschichte als Kulturgeschichte // Osteuropa. 2003. № 12. S. 1757–1771.

¹⁰⁰ Асабліва значны ўнёсак зрабілі Ёзэп і Сэрж Клярсфэльдзі, пад кіраўніцтвам якіх былі адабраныя і надрукаваныя ў шасці тамах дакумэнты пра Галакост у Гародні і Беластоку: Documents concerning the murder of 29.000 Jews of Grodno by the Germans, 1941–1943. Ghetto and Deportations to Death Camps. Cologne and Bielefeld Trials / Ed. by S. Klarsfeld. 6 Vol. New York – Paris, 1987–1992. Да найважнейшых з апублікаваных дакумэнтаў адносяцца таксама: Гродненщина накануне и в годы Великой Отечественной войны, 1939–1954. По документам гродненских архивов // Сост. Г.А. Андросенко и др. Гродно, 2005; Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / Hrsg. von P. Klein. Berlin, 1997.

¹⁰¹ Асноваю для рэканструкцыі важных лініяў развіцця падзеяў сталі нават тыя дакумэнты, якія ўтрымлівалі шэраг замазаных месцаў. Падчас працы ў архіве кідалася ў вочы імкненне асабліва строга прытрымлівацца ўнармаваных законам правілаў працы з дакумэнтамі, якія датычыліся канкрэтных асобаў. Любое згаданне імянаў ня раз выкарыстоўвалася адказнаю дырэктаркай як прычына

каціі мясцовых і рэгіянальных партыйных рашэнняў служылі таксама пастановы Савету Міністраў БССР і даклады спэцслужбаў аб стане насельніцтва, копіі якіх, прынамсі часткова, захаваліся ў Гародні¹⁰².

У гэтае даследаванне былі ўключаныя матэрыялы з сучасных польскіх і беларускіх навуковых часопісаў. Акрамя таго, для асьвятлення пасьялаваеннага перыяду выкарыстоўваліся матэрыялы тагачасных савецкіх газетаў і часопісаў. Асабліва прадуктыўным было чытанне газеты «Гродзенская праўда»¹⁰³, якая была друкаваным органам КП(б)Б у Гарадзенскай вобласці. Нумары газеты змяшчаюць важную інфармацыю пра тое, як асьвятлялася развіццё будаўнічай сферы і прамысловасці, як адзначаліся афіцыйныя савецкія свята і якія яшчэ культурныя падзеі адыгрывалі важную ролю ў жыцці гораду. Рэгулярная літаратурная старонка газеты дае магчымасць прасачыць афіцыйны літаратурны дыскурс пра Гародню і яе ваколіцы. Гэта важна таму, што літаратурная старонка больш за дзесяцігодзьдзе выходзіла па-беларуску і рэдагавалася Васілём Быкавым, самым значным беларускім пасьялаваеным пісьменьнікам. Быкаў сам згадвае пра гэты этап у сваёй аўтабіяграфіі¹⁰⁴. Акрамя таго, тут атрымалі ацэнку іншыя апублікаваныя на той момант аўтабіяграфічныя матэрыялы прадстаўнікоў мясцовай інтэлігенцыі¹⁰⁵. Даступныя пісьмовыя крыніцы не дазваляюць рэканструяваць самаўспрыманне жыхароў усяго гораду, ня кажучы ўжо пра ўвесь рэгіён, бо захавалася замала асабістых сьведчаньняў нахштальт дзёньнікаў або лістоў, якія б адназначна паказвалі асабістую ідэнтыфікацыю. Група, якая ў статыстыцы агульна згадваецца пад назваю беларусы, з прычыны нізкага ўзроўню пісьменнасці сярод сялянаў

для адмовы ў доступе. Дарма што зь юрыдычнага гледзішча ў Рэспубліцы Беларусь адсутнічае дыскрымінацыя замежных даследнікаў, недавер да факусавання гэтага праекту на перыядзе пасьяла 1944 году прывёў да значнага абмежавання доступу да дакументаў гарадскога й абласнога партыйнага актыву або адпаведных выканаўчых камітэтаў. Пры гэтым Томас Бон паведамляе пра пераважна пазытыўны досвед працы ў менскіх архівах: Bohn T. M. Das Rätsel der «sozialistischen Stadt». Archivarbeit in der Republik Belarus // Russische Archive und Geschichtswissenschaft. Rechtsgrundlagen, Arbeitsbedingungen, Forschungsperspektiven / Hrsg. von S. Kreuzberger und R. Lindner. Frankfurt am Main u. a., 2003. S. 195–203.

¹⁰² Жебрун Е. Государственные архивы Гродненщины. Гродно, 2002.

¹⁰³ Беларуская энцыклапедыя. Т. 5 / Рэд кал.: Г. П. Пашкоў і інш. Мінск, 1997. С. 428.

¹⁰⁴ Быкаў В. Доўгая дарога дадому. Мінск, 2004. С. 196–206.

¹⁰⁵ Карпюк А. Выбраныя творы. Мінск, 2007.

і нязначнай долі беларусаў у гарадзкой эліце пакінула па сабе, у параўнанні з палякамі і габрэямі, мала сведчаньняў. Таму грунтоўнае апісаньне іхнай прысутнасьці ў такім горадзе, як Гародня, немагчымае ў выніку эмпірычных абмежаваньняў¹⁰⁶.

Большая частка мясцовай рэальнасьці не адлюстраваная ў пісьмовых сведчаньнях, таму важным дадаткам да эмпірычнай базы дасьледаваньня сталі інтэрвію са старажыламі, палітычнымі дзеячамі і мігрантамі зь вёскі. Мову, на якой гаварылі ў Гародні ў пэўны час у пэўнай сытуацыі, як правіла, немагчыма рэканструяваць на аснове архіўных дакумэнтаў. Аднак гутаркі з шырокім колам сведак усё ж дазваляюць параўнаць розныя ўспаміны¹⁰⁷. Вусныя крыніцы існуюць у выглядзе адкрытых біяграфічных інтэрвію, якія праводзіліся з прадстаўнікамі розных пакаленьняў у Беларусі, Польшчы ды Ізраілі. На тле агульных тэндэнцыяў яны дазваляюць на мікраўзроўні прасачыць індывідуальны жыцьцёвы шлях людзей зь і ў Гародню¹⁰⁸.

Відавочна, што вусныя сведчаньні перакрываюцца іншымі слаямі ўспамінаў, што на іх уплывае прысутнасьць асобы, якая задае пытаньні, а самі яны ёсьць часткай індывідуальнага працэсу канструяваньня наратываў, якія спрыяюць самаідэнтыфікацыі. Аднак многія сфэры гарадзкога штодзённага жыцьця можна зразумець выключна на аснове інтэрвію, прапушчаных праз крывое люстэрка памяці. На дадатак да моўнай сытуацыі, гэта датычыць таксама ўзаемнага ўспрымання розных сацыяльных групаў. Другая сусветная вайна ў рэтраспэктыве ўяўляе сабой тую вяху, якая робіць немагчымай нейтральную рэканструкцыю міжэтнічных адносін да 1939 году і цягам наступнай вайны. Гэта асабліва відавочна ў выпадку комплексных габрэйска-польскіх адносін, якія пры рэтраспэктывным разглядзе заўсёды ў пэўнай ступені застаюцца ў цяні Галакосту. У гэтай працы робіцца спроба апісаць мэханізм, які тлумачыць, як абвастрэньне стасункаў паміж рознымі сацыяльнымі групамі напярэдадні і падчас Другой сусветнай вайны прывяло да разлому ва ўзаемным успрыманьні. Катрын Штоль у значнай меры дапамагла зразумець уплыў сытуацыі, у якой тыя, хто

¹⁰⁶ Навуковы аналіз, які таксама зыходзіць з базавай канстанты нацыянальнай ідэнтычнасьці, але пры гэтым дакладна прасочвае яе зьмены, застаецца для многіх калег асноваю для аналізу міжэтнічных стасункаў у рэгіёне. Гл.: Eberhardt P. *Przemiany narodowościowe na Białorusi*. Warszawa, 1994.

¹⁰⁷ Надалей будуць пазначацца імя, мова, на якой вялося інтэрвію, дата і месца правядзеньня. На жаданьне некаторых суразмоўцаў іхныя імёны не называюцца.

¹⁰⁸ Адабраны матэрыял не прэтэндуе на рэпрэзэнтацыйнасьць, аднак дазваляе правесці супастаўленьне са зьвесткамі, атрыманымі зь пісьмовых крыніцаў.

застаўся ў жывых, пазней сьведчылі пра падзеі мінулага. У сваёй дысэртацыі яна прааналізавала юрыдычны перасьлед чальцоў гестапа і СС, якія каардынавалі ды ажыццяўлялі стварэньне гета і дэпартацыі габрэйскага насельніцтва з Гародні ды Беластоку¹⁰⁹.

6. Да гістарызацыі этнічных і нацыянальных сыстэмаў каардынат

У гэтым дасьледаваньні разглядаецца супярэчнасьць, чаму да, падчас і пасля Другой сусьветнай вайны этнічныя ідэнтычнасьці большасьці жыхароў Гародні і яе ваколіц не былі сфармуляваныя ў адназначных нацыянальных тэрмінах, аднак нацыянальнасьць якраз цягам гэтых трох этапаў — нацыяналізацыі, нівэляваньня і саветызацыі — сталася ключавой катэгорыяй пры ўзаемадзеяньні паміж дзяржавай і грамадзянамі. Таму крытычны аналіз крыніцаў патрабуе грунтоўнай мэтадалягічнай рэфлексіі пра рэпрэзэнтацыю этнічна і нацыянальна акрэсьленых сыстэмаў каардынат. Спробы рэканструяваць гістарычныя падзеі прыводзяць, як правіла, да рэтраспэктывнай нацыяналізацыі¹¹⁰. Маецца на ўвазе пазьнейшае прыпісваньне нацыянальных катэгорыяў, якое грунтуецца на такіх этнічных адзнаках, як мова, веравызнаньне і паходжаньне¹¹¹. Гэтыя адзнакі фігуравалі ўжо ў інтэрпрэтацыях польскіх перапісаў насельніцтва 1921 і 1931 гадоў. Савецкія і нямецкія акупанты мелі патрэбу ў арыентацыі і кантролі, таму гэтыя адзнакі ўключаліся

¹⁰⁹ З гэтай працы вынікае, што, за выключэньнем асобных пракурораў і судзьдзяў, забойства габрэяў у Беластоцкай акрузе ня выклікала цікавасьці ў пасляваенным заходнямецкім грамадзтве: Stoll K. Zur Herstellung der Wahrheit, Strafverfahren gegen ehemalige Angehörige der Sicherheitspolizei für den Bezirk Bialystok. Berlin, 2011.

¹¹⁰ У адной дыплёмнай працы, напісанай у Гарадзенскім дзяржаўным унівэрсытэце імя Янкі Купалы, нават у 2004 годзе прынцыпы гістарычнай аб'ектыўнасьці і гістарызму бяруцца за аснову для апісаньня культурнага разьвіцьця гораду ў пасляваенны час. У гэтай працы на падставе перапісаў насельніцтва 1970, 1979, 1989 і 1999 гадоў шматкультурнасьць разумеецца як сума нацыянальных групаў: Санковская Я.К. Этноконфессиональное и культурное развитие города Гродно 1944–2003 гг. Гродно, 2004. Прыклад рэтраспэктывнай палінізацыі: Kaczorowski V. Grodno. Historia i zabytki. Warszawa, 1991.

¹¹¹ Яскравы прыклад такога падыходу можна знайсці ў аналізе мясцовага грамадства, які прытрымліваецца перадудзятага пункту гледжаньня на прысутныя ў ім меншасьці: Wierzbicki M. Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim: stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941. Warszawa, 2000; Wierzbicki M. Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką (1939–1941). Warszawa, 2001.

ў адпаведныя рапартаў аб настроях насельніцтва, якія пісаліся як нямецкімі службамі накшталт айнзацгрупаў, так і мясцовымі структурамі НКУС¹¹².

Замест таго каб паспрабаваць зразумець, як яно было насамрэч або якія ідэнтычнасці жыхары Гародні мелі ў рэальнасці, у гэтай кнізе складанае ўзаемадзеянне супярэчлівых сама- і ўзаемаўспрыманняў даследуецца як шматмерны працэс сацыяльнай камунікацыі, у якім удзельнічаюць як гараджане, так і органы адпаведнай дзяржавы. Праўда, цягам XX стагоддзя ў лякальнай гісторыі Гародні этнічныя прыкметы і іх прыпісванне пэўнай нацыянальнай групе адыгрывалі ўсё большую ролю. Тым ня менш, пры гэтым не ішлося пра ўзаемадзеянне паміж статыстычна пацвярджальнымі і выразна адасобленымі адна ад адной групамі. Замест таго каб прывесці да стабільных групавых ідэнтычнасцяў, дынамічнае ўзаемадзеянне сама- і ўзаемаўспрыманняў абумовіла іх бесьперапыннае сытуацыйнае змяненне¹¹³. Такім чынам, працэс катэгарызацыі нацыянальнасці і яго доўгатэрміновыя наступствы для інтэрпрэтацыі культурных прастораў Гародні асэнсоўваюцца тут без аднаўленьня задняй датай кангруэнцыі этнічных і нацыянальных узаемахарактарыстык і самаўспрыманняў гарадзенцаў¹¹⁴.

¹¹² Die Einsatzgruppen...; Кашталян І.С. Дакументы Асобага сектара ЦК КП(б)Б у даследаванні штодзённай гісторыі БССР (1944–1953 гг.) // Архівы і справаводства. 2005. № 3. С. 100–102.

¹¹³ Woolhiser C. Constructing National Identities in the Polish-Belarusian Borderlands // Ab Imperio. 2003. № 1. P. 293–347. Сёння некаторыя гісторыкі ў Гародні ўсё яшчэ звязваюць аргументацыю пра гістарычнае значэнне той ці іншай групы з пазытывісцкім пошукам праўды, каб на падставе этнаграфічных мапаў, перапісаў насельніцтва і кніг вызначыць сапраўдную ідэнтычнасць асобных гарадоў, вёсак або мястэчак і іх насельнікаў.

¹¹⁴ На канферэнцыях у Гародні зноў і зноў уздымаецца менавіта гэтае кола пытанняў і пры гэтым (рэ)канструюецца сыстэма міжэтнічных стасункаў. Пры гэтым зьявртаецца ўвага таксама на працэсуальнасць і, адпаведна, сытуацыйнасць этнічнасці. Тым ня менш, этнічныя групы паказваюцца, як правіла, як выразна адасобленыя групы: Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі, Гродна, 5–6 снежня 1997 г. / Пад рэд. А.М. Нечухрына. Гродна, 1997; Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: материалы II Международной научной конференции. Гродно, 2004. С. 33–40. Згодна з гэтымі канцэпцыямі, этнічныя і нацыянальныя групы ўступаюць у дыялёг: Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemności. Польшка-беларускія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі. Матэрыялы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Шлях да ўзаемнасці» (Гродна – Навагрудак, 25–27 IX 1998 г.). Гродна, 1999. Іншыя працы на гэтую тэму былі напісаныя, але застаюцца неапублікаванымі, бо ў афіцыйным дыскурсе яны ўспрымаюцца як патэнцыйная пагроза: Соболевская О. Типы межэтнических взаимодействий народов Западной

Пры дапамозе панятку нацыяналізацыі ў гэтым даследаванні аналізуюцца тры ўзроўні. Па-першае, гэта выкарыстаньне этнічных атрыбутаў для адназначнага вызначэння нацыянальнай прыналежнасці ўсіх грамадзянаў пэўнай дзяржавы¹¹⁵. Па-другое, гэта дзяржаўныя стратэгіі, якія на лякальным узроўні прывялі да інстытуцыйнага ўкаранення нацыянальнасці як вызначальнага крытэру¹¹⁶. І па-трэцяе, гэта ўжываньне навуковых і дзяржаўных канцэптаў нацыянальнасці, а таксама абумоўленыя імі атрыбуты¹¹⁷. Комплекснасць і сытуацыйная дынаміка ўзаемага ўспрымання павінны разглядацца ў святле спецыфічнай этнічнай канстэляцыі Гародні й яе ваколіц.

Спраба пераасэнасаваць падзел усяго насельніцтва на выразна адасобленыя нацыянальныя групы зноў і зноў натываецца на абмежаванасць даступных пісьмовых крыніцаў¹¹⁸. І на пісьмовыя, і на вусныя сьведчанні моцна паўплывала нацыянальная перспэктыва. Нацыяналізацыю памяці яшчэ больш умацніла вымушаная эміграцыя ў 1944 годзе ў Польшчу ды Ізраіль большасці жыхароў Гародні, якія жылі тут да і падчас Другой сусветнай вайны. І застаецца яшчэ адна супярэчнасць: савецкая катэгорыя нацыянальнасці часта застаецца адзіным спосабам правярць, ці былі кадры, якія дзейнічалі ў Гародні ў 1939 або 1944 годзе, мясцовага паходжанья.

Пры гэтым ідзецца не пра гістарыяграфічнае *пераадоленне* гэтых катэгорый або іх поўную рэлятывізацыю, а пра спробу высветліць, якім чынам яны, нягледзячы на ўсе супярэчнасці, набылі эфэкт менавіта ў даследаванай канстэляцыі. Нават у такім параўнальна невялікім горадзе, як Гародня, немагчыма зьвесці комплексныя

Беларуси в годы Великой Отечественной войны. Гродно, 2003 (неапублікаванае навуковае даследаванне). Новыя падыходы гэтаксама апрабавуюцца на мясцовым узроўні: Беспамятных Н.Н. Белорусско-польско-литовское пограничье: границы, культуры, идентичности. Минск, 2009.

¹¹⁵ Liulevicius V. War Land...

¹¹⁶ Социально-экономические преобразования в Белорусской ССР за годы Советской власти // Под ред. Ф.С. Мартинкевича. Минск, 1970.

¹¹⁷ Характэрна, што сучасная Беларусь зноў і зноў апісваецца як «дэнацыяналізаваная» краіна, бо тутэйшая форма інстытуцыяналізацыі нацыянальнасці не адпавядае чаканням заходніх назіральнікаў: Marples D. R. Belarus: a denationalized nation. Harwood, 2000; Garnett S.W., Legvold R. Belarus at the crossroads. Washington D. C., 1999.

¹¹⁸ Івона Кабзінская паказала на прыкладзе каталікоў, што іхнае ўяўленне пра польскасць было песна звязанае зь іхнай верай і наогул зь інстытутам Каталіцкага касцёлу ды нашата менш прывязанае да польскай дзяржавы або польскага народу. Kabzińska I. Wśród «Kościołnych Polaków». Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi. Warszawa, 1999.

сацыяльныя стасункі ваеннага і пасляваеннага пэрыядаў у адзін наратыў, які б улічваў гісторыі ўсіх зацікаўленых бакоў. Замест гэтага трэба знайсці тлумачэнне, чаму катэгорыя нацыянальнасці падчас Другой сусветнай вайны зрабілася ключаваю для ўзаемадзеяння паміж акупантамі й акупаванымі. Для гэтага будзе праналізаванае адпаведнае разуменне этнічных або нацыянальных катэгорый, якое выкарыстоўвалася ў пэўны час у гэтым месцы.

Этнас быў вызначаны Энтані Сьмітам як сацыяльная група, што характарызуецца супольнымі традыцыямі, мовай, рэлігіяй ды іншымі аб'яднаўчымі элементамі, да якіх таксама належыць панятак супольнага паходжання¹¹⁹. Праўда, спробу Сьміта назваць наўнасць этнічных каранёў перадумоваю для ўзнікнення мадэрных нацыяў у цэлым нельга аспрэчыць у выпадку Беларусі. Тым ня менш, савецкая інстытуцыяналізацыя этнічнасці пры стварэнні нацыянальных рэспублік абумовіла дынаміку, якая ў канчатковым выніку прывяла да трансфармацыі этнічных адзнак саміх беларусаў: вясковыя супольнасці цягам XX стагоддзя ператварыліся ў расійскамоўнае гарадзкое грамадства, якое, хоць і будавала яшчэ некаторыя сфэры жыцця на традыцыях вёскі, у асноўным пакінула іх далёка за межамі штодзённага жыцця. Таму этнічнасць у гэтым даследаванні не разглядаецца як вызначальная, цвёрдая рэфэрэнтная велічыня. Падобна да панятку нацыянальнасці, яна разуецца як сканструяваная тымі або іншымі атрыбуцыя, пры дапамозе якой на падставе ўяўленых супольных элементаў утвараецца пэўная сацыяльная група. Этнічнасць, такім чынам, ёсць характарыстыкай, якая выкарыстоўваецца для пэўнай сацыяльнай групы, чые прадстаўнікі на падставе пэўных прыкметаў мяркуюць, што належаць да гэтай групы, але яна ня ёсць адназначнай, фіксаванай асаблівасцю нацыянальнай групы. Галоўным для разумення гэтай канцэпцыі ёсць тое, што яна, у адрозненне ад распаўсюджанага ў штодзённым жыцці ўяўлення, зыходзіць ня з факту супольнага паходжання або далёкага сваяцтва, але грунтуецца выключна на ўяўленні пра яго¹²⁰.

¹¹⁹ Smith A. D. *The Ethnic Origins of Nations*. London, 1986. P. 6 і наст.

¹²⁰ У постсавецкай культурнай прасторы апошнім часам звычайнаю справаю сталі паранавуковыя даследаванні генафонду, генатыпу ды іншых уяўных супольных асаблівасцяў, якія маюць на мэце навукова пацвердзіць фізічныя ды псіхічныя асаблівасці пэўнага народу. Незалежна ад абгрунтаванасці мэтадаў, здабытыя такім чынам доказы пашырэння асобных, нібыта беларускіх або расійскіх, фэнатыпных прыметаў прыводзяць да вызначэння тэрыторыі рассялення славянаў: Мікуліч А. *Беларусы ў генетычнай прасторы*. Антрапалогія этнасу. Мінск, 2005. С. 11.

Нацыянальнасць у кантэксьце савецкай пэрыфэрыі разумеецца як катэгорыя, якая была вынікам савецкай нацыянальнай палітыкі і, у прыватнасці, канструктам пашпартнай сыстэмы, якая праду-гледжвала для ўсіх грамадзянаў СССР выразную нацыянальную ідэнтыфікацыю, заснаваную выключна на раней вызначанай нацыянальнасці бацькоў¹²¹. Значная частка сялянаў у Заходняй Беларусі (Усходняй Польшчы) у самаўспрыманы да пачатку Другой сусветнай вайны працягвалі жыць у рамках рэлігійных і мясцовых сыстэмаў каардынат, у якіх нацыянальная прыналежнасць праяўлялася збольшага толькі сытуацыйна¹²². Зь беларускага або савецкага пункту гледжаньня найбольш рэлевантнаю тут была высокая канцэнтрацыя каталікоў, якія часта атаясамліваліся з палякамі або вызначаліся як палянізаваныя беларусы каталіцкага веравызнаньня¹²³. Спэцыфіка палягала пры гэтым у вельмі зьменлівай якальнай канстэляцыі, актыўную ролю ў якой гралі і праваслаўныя, і каталікі. Аднак у сельскай мясцовасці абедзьве групы, як правіла, нягледзячы на пашыраную звонку атрыбуцыю, не ўспрымалі сябе як выразна адасобленыя нацыянальныя групы¹²⁴. У той час як нацыятварэньне ў іншых рэгіёнах Польскай Рэспублікі на момант утварэньня польскае нацыянальнае дзяржавы было ўжо даволі прасунутае, шматлікія насельнікі «паўночна-ўсходніх крэсаў» былі далёкія ад выразнай нацыянальнай ідэнтыфікацыі ў штодзённым жыцьці, нават калі перапісы насельніцтва ды кнігі ўліку жыхароў і стваралі ўражаньне такой адназначнасьці¹²⁵.

У савецкіх рэспубліках этнічным групам, якія ўтваралі «тытульную нацыю», была прызначаная асаблівая роля: яны павінны былі ствараць вобраз краіны і займаць ключавыя пасады ў адпаведных савецкіх рэспубліках¹²⁶. Пры гэтым асноўным паняткам для афіцыйнага савецкага канструяваньня беларускіх ідэнтычнасьцяў быў часцей за ўсё «народ», а таксама ўжываўся тэрмін «нацыя». Гэта было звязана зь меркаваньнем, што мірныя савецкія людзі

¹²¹ Hirsch F. Empire... P. 66 і наст.

¹²² Straczuk J. Smentarz... S. 9 і наст.; Беларусы / Под ред. В. Бондарчика. Москва, 1998. С. 119.

¹²³ Eberhardt P. Polska ludność kresowa. Rodowód. Liczebność. Rozmieszczenie. Warszawa, 1998. S. 54–82.

¹²⁴ Бондарчик В. Беларусы... С. 119 і наст.

¹²⁵ Straczuk J. Smentarz... S. 16–24; Wapiński R. Polska i małe ojczyzny Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuchu II wojny światowej. Wrocław, 1994. S. 381–382.

¹²⁶ Lindner R. Historiker... S. 149–156.

дапамогуць менш разьвітым нацыям стаць паўнавартымі¹²⁷. Толькі тады стане магчымым поўнае ўваходжаньне іхных прадстаўнікоў у склад савецкага грамадства¹²⁸. Тым самым панятка «народ» выразна адрозьніваўся ад падобнага яму панятку «нацыянальнасьць», які выкарыстоўваўся ў дзяржаўнай сыстэме ўліку насельніцтва. У той час як апошні тэрмін прадугледжваў хутчэй існаваньне выразна акрэсьленых нацыяў як аб'екта савецкай нацыянальнай палітыкі, то першы меў на ўвазе народ як носьбіта этнічных прыкметаў. У савецкай этнаграфіі гэтыя прыкметы падзяляліся на нематэрыяльныя і матэрыяльныя каштоўнасьці, уласьцівыя пэўным этнічна вызначаным народам¹²⁹. У першую катэгорыю ў выпадку Беларусі ўваходзяць мова, каляндарныя і рэлігійныя абрады, народныя танцы, фальклёр. Другая група ўключае ў сябе некалькі цэнтральных сфэраў штодзённага жыцьця — ежу, жылло і вопратку. Апроч таго, у акадэмічнай дактрыне, прысьвечанай народам Савецкага Саюзу ды іх ператварэньню ў нацыі, назіраецца зварот да традыцыяў расійскіх і польскіх этнографіў¹³⁰. Іхныя працы пра этнічнасьць беларускіх сялянаў сталі ключавою перадумоваю для легітымацыі беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі пра пачатак XX стагодзьдзя¹³¹.

¹²⁷ Национально-государственное строительство в СССР в период социализма и строительства коммунизма. Т. 2. / Под ред. В.П. Шерстобитова. Москва, 1979. С. 343.

¹²⁸ Hoffmann D. L. Stalinist Values: the Cultural Norms of Soviet Modernity 1917–1941. New York, 2003. P. 166–167.

¹²⁹ Этнические процессы и образ жизни: на материалах исследования населения городов БССР / Под ред. В. Бондарчика. Минск, 1980. С. 3–13.

¹³⁰ Hirsch F. The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937 and 1939 Censuses // Slavic Review. 1997. № 56. P. 251–278.

¹³¹ Lindner R. Historiker... S. 77–78. Праца Яўхіма Карскага «Беларусы» была прысьвечаная галоўным чынам дасьледаваньню моўных асаблівасьцяў жыцьцёвага сьвету сялянаў на паўночным захадзе Расійскай імперыі. Толькі там можна было адшукаць штосьці спэцыфічна беларускае, таму савецкая навука адназначна ўпісала вытокі беларускай культуры ў вясковы кантэкст. Беларуская культура нібыта зазнала ціск ва ўмовах індустрыялізацыі й інтэрнацыяналізацыі, аднак вёска і надалей застаецца крыніцай тых культурных практык, якія ўтвараюць ядро беларускага этнасу. А зьбіральным паняткам для гэтай вясковай беларускай культуры і надалей заставаўся народ.

I. Нацыяналізацыя.

Дзяржаўныя і мясцовыя працэсы прысваеньня ў 1919–1939 гадах

У студзені 1939 году беластоцкі ваявода Генрык Асташэўскі да-слаў таемны рапарт у палітычны дэпартамент польскага Міністэрства ўнутраных спраў. Назва была праграмная: «Wzmocnienie polskiego stanu posiadania» («Узмацненьне польскіх пазыцый»)¹. На ста дзесяці старонках Асташэўскі аналізаваў насельніцтва ваяводзтва, якое налічвала 1 250 000 жыхароў, з пункту гледжаньня палянізацыі ў эканамічнай, адукацыйнай і культурнай сфэрах. У сваім рапарце ён даводзіў:

Праўда, нацыянальныя меншасьці складаюць разам 33 %. Той факт, што [...] яны расьцярушаныя так, што жывуць у кампактных асяродках, і колькасьць габрэяў нярэдка дасягае 60 % насельніцтва гарадоў і мястэчак, а колькасьць беларусаў складае ў некаторых усходніх павеатах 40 %, — гэты факт стварае спэцыфічныя ўмовы і перашкоды для экспансіі польскага элемэнту².

Гэтыя цяжкасьці, з гледзішча Асташэўскага, ускладняліся яшчэ і тым, што больш за тры чвэрці насельніцтва жыло ў сельскай мясцовасьці, і гэта толькі ўзмацняла ролю габрэйскага насельніцтва ў эканамічным жыцьці гарадоў. Што датычыць Гародні, то працытаваны ваяводам перапіс насельніцтва дае наступныя лічбы. Колькасьць яе жыхароў у 1931 годзе складала 49 669 чалавек, зь якіх 47 % назвалі роднаю мовай польскую, 40 % — ідыш, 7,5 % — расійскую і па 2,5 % — беларускую ды іўрыт. Нязначную ролю ў гэтай статыстыцы адыгрывалі 99 жыхароў, якія назвалі роднаю мовай нямецкую, 22 асобы зь літоўскаю роднаю мовай і 13 чалавек, якія аддалі перавагу назову «русінская мова» (у тагачаснай польскай тэрміналёгіі так пазначалася ўкраінская)³.

¹ Archiwum Państwowe w Białymstoku (APB). Sygn. 47, k. 121. Тут ідзеца пра машынапісную копію арыгіналу, які быў напісаны на польскай мове. Яшчэ адзін варыянт, напісаны ўжо ў канцы 1938 г., захоўваецца ў Дзяржаўным архіве Бельскай вобласьці: ДАБВ. Ф. 1, воп. 10, спр. 1574.

² ДАБВ. Ф. 1, воп. 10, спр. 1574, арк. 3.

³ Тамсама. Арк. 30.

Для ваяводы, чый погляд быў засяроджаны на мясцовай польскасьці, самым галоўным было тое, што ў такіх гарадах, як Гародня, польская мова, згодна са статыстыкаю, была роднаю менш як для паловы насельніцтва. Такая ж засяроджанасьць прывяла яго да падобнай трывожнай інтэрпрэтацыі сытуацыі ў вёсках ваяводзтва. Паводле перапісу, амаль 150 тысяч вясковых жыхароў Гарадзенскага павету разьмеркаваліся наступным чынам: 49,7 % назвалі роднаю мовай польскую, 41 % — беларускую, 4 % — літоўскую, 3,6 % — ідыш, 1,5 % — русінскую і 0,5 % — іўрыт⁴. Гэтыя лічбы былі падобныя да вынікаў перапісу ў іншых паветах, таму Асташэўскі зрабіў выснову, што колькасць габрэяў у гарадах, якая складала больш за 40 %, у прыцыпе адпавядае колькасці беларусаў у сельскай мясцовасьці⁵. Нельга сказаць, што гэтыя лічбы давалі яму скажонае ўяўленьне пра дэмаграфічную сытуацыю: урэшце, тут ішлося пра падуладнае яму ваяводзтва⁶. Аднак у гэтым аналізе сам ён праінтэрпрэтаваў мову акурат як адзнаку пэўнай нацыянальнасьці (польск. «*narodowość*»). Пры гэтым Асташэўскі абапіраўся на статыстычныя звесткі, датычныя роднай мовы. Ён аб'яднаў лічбы, датычныя беларускай і расійскай мовы, а таксама іўрыту ды ідышу, і вылічыў такім чынам, што насельніцтва ваяводзтва на 67 % складалася з палякаў, на 18 % — зь беларусаў, на 12 % — з габрэяў і на 2 % — зь літоўцаў; доля ж немцаў не дасягала і аднаго адсотка.

Праўда, на падставе іншых дакумэнтаў можна меркаваць, што ў канцы 1930-х гадоў большасьць жыхароў Гародні досыць добра гаварыла па-польску. Аднак матэрыялы статыстыкі не дазваляюць назваць іхную дакладную колькасць і не даюць адказу на пытаньне, ці валодалі яны таксама расійскаю моваю. Гэтыя лічбы таксама слаба адлюстроўваюць жыцьцёвы сьвет і самаўспрыманьне жыхароў Гародні, бо атаясамліваньне пазначанай падчас перапісу мовы і пэўнай нацыянальнасьці было адвольнае і не перадавала ўсёй комплекснасьці ідэнтыфікацыйных мадэляў гарадзенцаў. Аднак гэта ня значыць, што мова і рэлігія не былі важнымі прыкметамі нацыянальнасьці. Пры гэтым Асташэўскі супярэчыў сам сабе ў ад-

⁴ ДАБВ. Ф. 1, воп. 10, спр. 1574, арк. 30.

⁵ APB. Sygn. 47, k. 121, k. 3.

⁶ Гэты падыход ня быў вынікам ірацыянальнага імкненьня трымаць усё пад кантролем, а паходзіў хутчэй з рацыянальнага памкненьня аб'яднаць і прывесці да агульных нормаў краіну, утвораную пасля Першай сусьветнай вайны зь некалькіх адасобленых частак. Праведзены Асташэўскім аналіз якраз пацвярджае, што фінансавыя магчымасьці Польскай Рэспублікі пры рэгуляваньні гэтага працэсу былі невялікія. Гл.: Benecke W. Die Ostgebiete der Zweiten Polnischen Republik. Staatsmacht und öffentliche Ordnung in einer Minderheitenregion 1918–1939. Köln u. a., 1999. S. 27–41.

ным істотным пункце: з аднаго боку, ён адносіў сялян, якія не гаварылі па-польску, да беларусаў, з другога ж боку сам зьвяртаў увагу на тое, што беларусаў немагчыма апісаць пры дапамозе нацыянальных катэгорыяў: «Рэч у тым, што тут ідзеца пра пасіўную масу, якой не ўласцівая шырэйшая нацыянальная самасьвядомасьць і якая ня мае ўласнай традыцыі дзяржаўнасьці»⁷.

Супярэчлівасьць згаданага перапісу насельніцтва палягае ў тым, што ён сам стварыў сытуацыю, у якой такія катэгорыі, як веравызнаньне або родная мова, утварылі аснову для нацыянальнай ідэнтыфікацыі. Інтэрпрэтацыя статыстычных зьвестак як падставы да залічэньня да нацыянальных групаў зыходзіла зь меркаваньня, што кожны жыхар гэтага рэгіёну мусіць належаць да нейкай адной нацыі⁸. Падчас перапісу 1931 году, другога з моманту ўтварэньня міжваеннай Польскай Рэспублікі, было вырашана наогул адмовіцца ад уключэньня пытаньня пра нацыянальнасьць у апытальнік, бо ў 1921 годзе гэта прывяло, на думку статыстыкаў, да надта вялікіх недакладнасьцяў — шмат якія прадстаўнікі нацыянальных меншасьцяў назваліся палякамі, і гэта нібыта прывяло да скажэньня агульнай карціны. Таму былі прапанаваныя дзьве катэгорыі, якія сярод іншага мелі на мэце дакладней адлюстравачь сытуацыю з насельніцтвам: катэгорыі роднай мовы і веравызнаньня⁹. Пры гэтым роднаю моваю лічылася мова, найбольш блізкая рэспандэнтам. Што да рэлігійнай прыналежнасьці, то тут мелася на ўвазе фармальнае прыналежнасьць да пэўнай царквы, канфэсіі або рэлігійнай супольнасьці, а не рэлігійныя перакананьні або пачуцьці рэспандэнтаў. У гэтых катэгорыях прапаноўваліся, адпаведна, дзесяць і дванаццаць магчымых варыянтаў адказу¹⁰. Пры гэтым

⁷ APB. Sygn. 47, k. 121, k. 14.

⁸ Сучасны прадстаўнік такога падыходу — былы старшыня Саюзу палякаў у Беларусі, які выкладае гісторыю ў Гарадзенскім унівэрсытэце і атрымаў у Польшчы славу агента Аляксандра Лукашэнка. Тадэвуш Кручоўскі разглядае ў сваіх працах мінулае і сучаснасьць з аднамернага польскага пункту гледжаньня, зыходзячы зь якога ўсё каталіцкае, зьвязанае з польскай дзяржавай і польскамоўнае, тлумачыцца як прыкмета польскай нацыянальнасьці. Гл.: Kruczkowski T. Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności. Słomim, 2003.

⁹ Гл. таксама: Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.7.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie / Wyd. Głównym Urzędem Statystycznym Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1938. S. 11.

¹⁰ Тамсама. У Беластоцкім ваяводзтве афіцыйна дазвалялася назваць мову вёскі (яна, у залежнасьці ад геаграфічнага становішча, складу насельніцтва і штодзённых сытуацыяў, вар’явалася ў кантынууме паміж польскай і беларускай літаратурнай мовай), зыходзячы з уласнага меркаваньня, расійскай, польскай, беларускай ці русінскай (украінскай), у той час як у разьмешчаным на поўдні Палескім ваяводзтве замест «русінскай мовы» была прадугледжана катэгорыя «тутэйшая мова»

рэспандэнты ў прымусова-бюракратычным парадку былі вымушаныя даць адназначны адказ на гэтыя пытанні, бо падвойныя або патройныя адказы не дазваляліся.

Унутраную сувязь паміж нацыяналізацыяй і мадэрнізацыяй вызначыў сам беластоцкі ваявода. Ягоны аналіз быў заснаваны ня толькі на падзеле ўсяго насельніцтва на палякаў, беларусаў, габрэў, расійцаў, літоўцаў і немцаў. У аснове катэгарызацыі Асташэўскага ляжала ідэя нацыянальнасці, звязаная з перакананнем, што развіццё нацыі вызначаецца спалучэннем моцнай дзяржавы, моцнай эканомікі і моцнай культуры¹¹. Такім чынам, у сваім рапарце ён настойвае на адпаведным разуменні нацыянальнасці ў якасці асновы для далейшага аналізу. Гэта, у сваю чаргу, абумовіла тое, што Асташэўскі падвёў пад усе абсягі грамадства нацыянальныя крытэры. Камэрцыйныя структуры, рамесніцкія промыслы і прамысловыя прадпрыемствы, уласнасьць на зямлю і маёмасць ацэньваліся ў залежнасці ад таго, ці належалі яны этнічным палякам. Акрамя таго, дзейнасць палітычных партыяў, сельскагаспадарчых кааператываў, культурных аб'яднанняў і моладзевых арганізацыяў разглядалася з таго ракурсу, ці можна было б з іхнаю дапамогаю асыміляваць габрэйскую і беларускую меншасці¹².

Асташэўскі прапанаваў дзве стратэгіі: па-першае, нацыяналізацыю ўсіх прамысловых прадпрыемстваў адначасова з кантраляваным дзяржаваю абмежаваннем правоў габрэйскіх прадпрыемальнікаў у гарадах і, па-другое, пастаянны ўціск беларускага руху ў вёсках. Шанцы на поспех для абодвух падыходаў ваявода ацэньваў па-рознаму, але ён зыходзіў з таго, што дамінантнае становішча габрэйскіх крамнікаў, рамеснікаў і фабрыкантаў у гарадах будзе цяжка змяніць без умяшання дзяржавы.

Адначасова з гэтым ён быў перакананы, што акультурацыя праваслаўных сялян, якія для яго ўсе былі беларусамі, будзе паспяховаю толькі тады, калі дзяржава пашырыць польскую сыстэму адукацыі і паскорыць эканамічнае развіццё гарадоў.

Беларускую меншасць можна асыміляваць толькі магучая плынь польскай культуры (mniejsość białoruską można jeszcze zasymilować jedynie przez zalew kulturalny polski). Але ў гэтым кірунку дагэтуль мала што ці ўвогуле нічога ня зроблена, — адзначаў ён. І працягваў: «Рана ці позна белару-

(польск. «język tutejszy»). У выніку спэктар моў не вынікаў з адказаў насельніцтва, а быў распаўсюджаны ў Варшаве Галоўным статыстычным упраўленнем.

¹¹ АРВ. Sygn. 47, k. 109.

¹² Тамсама. К. 4, 6, 16–17, 42–81.

*ская меншасць будзе асыміляваная. [...] Для таго каб паскорыць гэты працэс і пазьбегчы пры гэтым неспадзяванак, мы павінны заваяваць беларускую вёску ў культурным пляне*¹³.

На думку ваяводы, для гэтага было неабходна інвэставаць у разьвіцьцё школы, інфраструктуры і гігіены, а таксама перадаць зямлю ў рукі палякаў, каб абяскуроўлены беларускі элемент выправіўся ў горад і там хутчэй, чым на вёсцы, паддаўся асыміляцыі¹⁴. Такім чынам, ён сфармуляваў перакананьне, што ўрбанізацыя рэгіёну будзе больш ці менш аўтаматычна прыводзіць да жаданай палянізацыі сялянскіх масаў¹⁵.

Напісаны ў студзені 1939 году ў Беластоку дакумэнт узьнік у той момант, калі іншыя стратэгіі для паляпшэньня становішча этнічных палякаў, як і ранейшыя спробы большай асыміляцыі іншых групаў польскага грамадства, не далі сур'эзнага эфэкту. Цягам 1930-х гадоў адбылася актывізацыя высылкаў польскай дзяржавы ў сфэры нацыяналізацыі. У выніку ўзаемае ўспрыманьне асобных групаў станавіліся ўсё больш варожым. Ніжэй мы паспрабуем разгледзець, які ўплыў гэты працэс аказаў на мясцовае грамадства ў Гародні і наколькі моцна, нягледзячы на гэта, жыцьцёвыя сьветы гэтага гораду заставаліся ўзаемапераплеценымі.

1.1 Цяжкія пачаткі новага жыцьця ў Гародні пасля Першай сусьветнай вайны

У красавіку 1919 году, пасля амаль чатырох гадоў нямецкай акупацыі, Гародня была перададзеная ў распараджэньне абранага перад тым насельніцтвам пад уладай Польшчы Часовага камітэту¹⁶. Камітэт кіраваў горадам толькі адзін год. У яго склад уваходзілі

¹³ APB. Sygn. 47, k. 14.

¹⁴ Тамсама. К. 4. Праз 70 гадоў рэзкая танальнасць гэтага дакумэнту й непрыхаваны акцэнт на зразумецца з гледзішча этнічнай польскасці дзяржаўныя інтарэсы трэба разумець у кантэксце тагачаснага моўнага этыкету. Гэтая танальнасць сьведчыць пра тое, наколькі моцным быў у другой палове 1930-х гадоў нацыяналізм у Польскай Рэспубліцы, а таксама пра распаўсюджанасьць уяўленьня пра адміністрацыйныя мэтады як сродак дыскрымінацыі асобных нацыянальных групаў.

¹⁵ Ускосна ён пацьвердзіў, што ідэнтычнасьць жыхароў можа цалкам зьмяняцца ў залежнасьці ад сытуацыі. Гэты пункт гледжаньня пацьвярджаецца і ў першых беларускіх спробах акрэсьліць міжваенны пэрыяд як працэс прысваеньня: Вашкевіч А., Чарнякевіч А. Польскі Гродна: эвалюцыя горада ў міжваенны час (1919–1939 гг.) // ARCHE. 2010. № 1–2. С. 307–308.

¹⁶ Jankowski J. Grodno i okolice w zaraniu dziejów Litwy i Rusi nad Niemnem // Kronika miasta Grodna. T. 1. Grodno, 1928. S. 12; Гостев А. П., Швед В. В. Кронон. Летопись города на Немане (1116–1990). Гродно, 1993. С. 78–82.

прадстаўнікі ўсіх існых на той час у горадзе палітычных групаў. Польскі дэмакратычны камітэт атрымаў дзевяць мандатаў, Часовы габрэйскі камітэт — дванаццаць, Міжнародная сацыялістычная фракцыя рабочых — сем. Расійская губэрнская адміністрацыя, якая фармальна ўсё яшчэ існавала, змагла адправіць чатырох прадстаўнікоў. Акрамя таго, прысутнічалі двое сяброў Беларускага нацыянальнага камітэту і два прадстаўнікі нямецкай меншасці¹⁷. У канцы ліпеня 1920 году, падчас савецка-польскай вайны, Гародню занялі бальшавікі¹⁸, а ўжо 24 верасня 1920 году яе зноў захапілі польскія войскі. Ва ўмовах працяглага ваеннага канфлікту гэтая маленькая інтэрлюдыя наўрад ці дазволіла новым гаспадарам прысвоіць гарадзкую прастору. Учынены польскаю дзяржаваю ваенны захоп гораду й ваколліц быў замацаваны нормамі міжнароднага права толькі пры падпісанні Рыскай дамовы ў сакавіку 1921 году, што суправаджалася пратэстамі беларускіх і літоўскіх дзеячоў¹⁹.

У Польскай Рэспубліцы Гародні давялося геаграфічна пераарыентавацца. Гэты рэгіён зь цяжкасцю прыстасоўваўся да новых межаў. Працэс у цэлым быў праблематычны для польскай дзяржавы пасьля ста дваццаці гадоў чужаземнага панавання. Трэба было зьліць тры па-рознаму разьвітыя часткі краіны ў адну дзяржаву, што было

¹⁷ Kofecki S. Działalność Samorządu Miejskiego w Grodnie za lata 1919, 1920 i 1921 // Kronika miasta Grodna. T. 1. Grodno, 1928. S. 18.

¹⁸ Для пазнейшай савецкай прапаганды гэты факт стаўся адным з ключавых пунктаў, на чым падчас двухдзённай нарады Ваенна-рэвалюцыйнага камітэту ў пытаньнях прапаганды нібыта рашуча настойваў Фэлікс Дзяржынскі, выхадзец са шляхецкай каталіцкай сям'і з гэтага рэгіёну. Заснавальнік ЧК і палечнік Леніна, Дзяржынскі, бадай, самы вядомы камуніст мясцовага паходжання. Наглядны прыклад услаўлення: Спивачук А. Заря свободы // Гродненская правда. 1980. 16 июля. № 136. С. 2.

¹⁹ Цэнтральнымі складнікам іх нацыянальна-дзяржаўных канцэпцыяў былі тэрыторыі на поўдзень ад Вільні. Для падмацавання сваіх поглядаў яны зьвярталіся да пастульванай у Чатырнаццаці тэзах амэрыканскага прэзыдэнта Вудра Вільсана прэтэнзіі на аўтаномію ўсіх народаў Аўстра-Вугорскай манархіі, прычым межы нацыянальнасьцяў павінны былі акрэсьлівацца паводле моўнай прыкметы. Крытэр геаграфічнага пашырэння пэўнай этнічнай большасці належала цяпер таксама ўжыць і на тэрыторыі пераможанай Расійскай імперыі, але гэта ўваходзіла ў простую супярэчнасць з такімі ж акрэсьленымі прэтэнзіямі Польшчы на сувэрэнную дзяржаўнасць. Пры гэтым такая аргументацыя не прымала да ўвагі ні пераходнага ў этнічных адносінах характару памежных земляў, ні часьцяком супярэчлівай этнічнай сытуацыі гарадоў, дзе, у сваю чаргу, колькасна дамінавалі іншыя групы насельніцтва, чым на вёсцы. Такім чынам, для польскага боку было практычна само сабой зразумела, што такія гарады, як Гародня, павінны ўвайсці ў склад новай польскай нацыянальнай дзяржавы, нават калі ў ваколліцах Гародні жылі ня толькі сяляне, якія лічылі сябе палякамі. У дачыненні Гародні гл.: Чарнякевіч А. Мары аб Еўропе // Биржа информации. 2003. 20 ноября. № 46. С. 15.

асабліва адчувальна ў галіне інфраструктуры, гарманізацыі заканадаўства і ў абсягу культуры²⁰. Цяжкасці пасляваеннага часу былі звязаныя ў Гародні зь дзвюма стратамі. Па-першае, са зьяўленьнем на ўсходзе новай мяжы горад страціў большую частку рынкаў збыту, якія існавалі да вайны і рэвалюцыі. Эканамічныя стасункі, раней арыентаваныя на Прыбалтыку, Санкт-Пецярбург ды ўнутраныя рэгіёны Расійскай імперыі, давялося пераарыентаваць на Варшаву і празь яе на Кракаў, Познань і Гдыню. Па-другое, гэта было асабліва балюча, бо адміністрацыйным цэнтрам ваяводства зрабіўся Беласток, які з сярэдзіны XIX стагоддзья расквітнеў дзякуючы сваёй тэкстыльнай прамысловасці²¹. Гародні ж, як павятоваму гораду, засталіся ўсяго некалькі адміністрацыйных функцыяў. Для многіх грамадзянаў гэтае зьніжэньне статусу было значным ударам, бо ў складзе Расійскай імперыі Гародня была губэрнскім горадам²². Стварэньню вобразу гордага квітнеючага гораду спрыяла і памяць пра Гародню як пра рэзыдэнцыю польскіх каралёў і вялікіх князёў літоўскіх ды месца правядзеньня соймаў Рэчы Паспалітай. Эканамічную дэградацыю гораду, звязаную са зьменаю геаграфічнага становішча, узмацнілі доўгатэрміновыя наступствы бежанства, якое прынёс з сабою пачатак Першай сусветнай вайны²³. Большасць уцекачоў правяла гады разрухі ва ўнутраных губэрнях і на поўдні Расійскай імперыі. Частка габрэйскага і праваслаўнага насельніцтва наогул не вярнулася назад, іншыя вярнуліся толькі ў пачатку 1920-х гадоў²⁴.

²⁰ Zaporowski Z. Stosunki polityczno-społeczne na północno-wschodnich kresach Dru-giej Rzeczypospolitej 1918–1939 // Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na zie-miach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschod-nia) w latach 1939–1941 / Red. M. Giżejewska, T. Strzembosz. Warszawa, 1995. S. 57.

²¹ Bender S. The Jews of Bialystok during World War II and the Holocaust. Waltham, 1998. P. 20–27.

²² Зь беларускага гледзішча зьмены ў адміністрацыйных структурах прывялі яшчэ і да таго, што змяніліся працэнтныя суадносіны ў такіх гарадах, як Гародня, бо, напрыклад, мэтанакіраванае ўключэньне ў іх склад пэрыфэрыяльных вёсак зь пераважна каталіцкім насельніцтвам дазваляла на падставе статыстычных звестак гаварыць пра збольшага «этнічна польскі горад». Гл.: Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі (1795–2002). Мінск, 2003. С. 259.

²³ Kulischer E. M. Jewish Migrations. Past Experiences and Post-War Prospects. New York, 1943.

²⁴ Карнялюк В.Р. Маргінальнасць бежанцаў-беларусаў Першай сусветнай вайны як фактар росту нацыянальнай самасвядомасці // Этнасцыяльныя і конфэсійныя працэсы в трансфармуіруемям абшчэствэ: матэрыялы міждунар. науч. конф., Гродно, 16–18 ноября 1999 г. / Под ред. У.Д.Розенфельда. Гродно: ГрГУ, 2000. С. 305–312; Heinrich J. Ludność miasta Grodna w latach 1922–1927 w świetle analizy statystycznej // Kronika miasta Grodna. T. 1. Grodno, 1928. S. 27–28. Гл. таксама: Benecke W. Die Ostgebiete...

Паводле афіцыйных звестак, у 1920 годзе ў Гародні было 75 прадпрыемстваў. З гэтых прадпрыемстваў, прылічаных гарадзкою статыстыкаю да прамысловасці, толькі дваццаць адно мела больш за дваццаць рабочых²⁵. Тытунёвая фабрыка, названая ў гонар былога ўладальніка, Шарашэўскага, налічвала амаль тысячу рабочых і пасля праведзенай у 1924 годзе інтэграцыі ў дзяржаўную тытунёвую манаполію зрабілася найбуйнейшым прадпрыемствам і асноўным вытворцам махоркі ды іншых тытунёвых вырабаў у рэгіёне²⁶. У 1923 годзе на берагах Нёману працавалі шэсьць дрэваапрацоўчых прадпрыемстваў²⁷. На запалкавай фабрыцы «Margolis & Joselewicz» былі занятыя 169 рабочых. Карданажныя фабрыкі Любы Лютэнбэрг і Салямона Шарашэўскага апрацоўвалі адкіды мясцовай дрэваапрацоўчай прамысловасці сіламі прыкладна 120 чалавек. Цагельня Лейзара Аркіна зь яе больш як сямюдзсяціцю рабочымі ўжо лічылася буйным мясцовым прадпрыемствам. Прыкладна столькі ж рабочых мела ліцейня Файнгольда, якая вырабляла конныя прывады, малацілкі і іншыя чыгунныя вырабы для мясцовага рынку. Гарбарні «Jezierski, Garber & Lewin Pinskoj» і «Mordchelewicz & Chillewicz», як і вышэйзгаданыя прадпрыемствы, дэманстравалі, што мясцовая прамысловасць была накіраваная, у першую чаргу, на перапрацоўку сыравіны з навакольных палёў, лугоў і лясоў²⁸.

З 40 610 жыхароў у 1923 годзе амаль траціна была зарэгістраваная як рабочыя і столькі ж як рамесьнікі. Акрамя таго, больш за 15 % працаздольнага насельніцтва Гародні было занята ў гандлі. Толькі 6 % займаліся свабоднымі прафэсіямі, 11 % былі занятыя ў дзяржаўным кіраванні і яшчэ 14 % працавалі ў сферы паслуг. Праслойка заможных жыхароў, якая ўключала і габрэяў, і хрысьціянаў, была вельмі тонкаю²⁹. У Гародні, як і ў іншых гарадах на паўночным усходзе Польскай Рэспублікі, пераважалі маладаходнае рамесьніцтва, гандаль і дзейнасць у сферы паслуг, у якіх былі занятыя, у асноўным, бедныя габрэі³⁰.

²⁵ Коўкель І. І. Гродна ў міжваенны перыяд (1921–1939 гг.) // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна / Склад. і навук. рэд. І. П. Крэнь, У. А. Нядзелька, Э. С. Ярмусік. Мінск, 1999. С. 298.

²⁶ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej / Wyd. Głównym Urzędem Statystycznym Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1927. S. 183.

²⁷ Przegląd statystyczny miasta Grodna za lata 1922 i 1923 / Pod red. S. Kołeckiego. Grodno, 1925. S. 184.

²⁸ Тамсама. S. 185.

²⁹ Тамсама. S. 279.

³⁰ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Białorusi. Warszawa, 1994. S. 68.

Хоць праз горад ужо з 1862 году праходзіла чыгуначная лінія, якая зьвязвала Варшаву і Санкт-Пецярбург і зрабілася рухавіком індустрыялізацыі ў Расійскай імперыі³¹, так і не адбылося поўнага эканамічнага далучэння Гародні да росту такіх новых прамысловых гарадоў, як Лодзь. Гародня засталася ў ролі цэнтру гандлю і дзейнасці ў сферы паслуг у асноўным сельскагаспадарчага рэгіёну. Жыццё ў горадзе, хоць і мела ўрбаністычныя прыкметы, у той жа час было моцна арыентаванае на патрэбы вясковых ваколіц. Да пачатку Другой сусветнай вайны тут назіралася цеснае перапляценне вёскі, мястэчак, дзе ладзіліся кірмашы, і гораду, што было прычынай моцнай залежнасці Гародні ад вясковых ваколіц і сялян³². У гэтым сэнсе эканамічная сытуацыя ў Гародні была ня толькі вынікам пераносу межаў, але і наступствам структурна позьняй, а таму параўнальна зь іншымі досыць слабой мадэрнізацыі рэгіёну і яго сельскай гаспадаркі³³.

Сучаснікі з Варшавы, напрыклад, Зоф'я Налкоўская, здзіўляліся, пабачыўшы «няўлоўнае хараство гораду»³⁴. Для працытаванай у пачатку кнігі польскай пісьменьніцы, якая пачынаючы з 1923 году цягам трох гадоў часта спынялася тут разам са сваім мужам, Гародня была ня толькі «больш брыдкай, чым Вільня»³⁵, але і ўвасабленьнем правінцыі наогул. Свае ўражанні Налкоўская апісвае ў дзёньніковым запісе ад 15 верасня 1923 году: хоць прырода і харошая, але «[...] я аддзеленая ад яе паездкай верхам, якая вядзе праз дрэнны брук і агідныя прадмесці». Сам горад

[...] вельмі прыгожа разьмешчаны, але жудасна забудаваны, брудны, сьмярдзючы, напаўразбураны, перапоўнены людзьмі. Калі я праяжджаю ля драўлянага дома Ажэшкі і старых дрэваў, якія яго атачаюць, мяне перапаўняюць эмоцыі. Мяне здзіўляе, што яна хацела застацца тут да канца, што гэты ейны родны горад»³⁶.

³¹ Шыбека З. Нарыс... С. 112.

³² Токць С. Беларуская вёска ў эпоху зьменаў. Другая палова XIX – першая траціна XX ст. Мінск, 2007. С. 39 і наст.

³³ Натуральна, гэтыя ацэнкі залежаць ад пункту гледжаньня. Гэтак, афіцыйная інтэрпрэтацыя гісторыі Гародні, выдадзеная ў 1999 годзе, высювае на першы плян моцны ўплыў індустрыялізацыі і сьцьвярджае, што ўжо на пачатку XX стагодзьдзя 40 % гарадзкой забудовы былі з цэгля і 90 % вуліцаў былі забрукаваныя. Гл.: Лакотка А. І. Традыцыйнае жыллё, прамысловыя і рамесныя заняткі // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 690–692. Гэтая перспэктыва ўзмацняецца яшчэ больш, калі ўзяць у якасці аб'екту для параўнання малыя навакольныя мястэчкі.

³⁴ Nałkowska Z. Grodno // Tygodnik Ilustrowany. 1926. № 45.

³⁵ Nałkowska Z. Dzienniki 1918–1929. Т. 3. Warszawa, 1980. S. 103.

³⁶ Тамсама.

5. Дом афіцэра Войска Польскага на вуліцы Рэйманта ў раёне Новы Сьвет падрэсьлівае прыналежнасьць да каталіцкай шляхты. 2004 год

6. Дом, пабудаваны каля 1935 году ў настаўніцкай калёніі, спалучае ў сабе архітэктурныя элементы інтэрнацыянальнага стылю і мясцовай традыцыі драўлянага дойлідства. Здымак 2006 году

Рэпутацыю Гародні як беднага правінцыйнага гораду пацвярджала для яе жыхароў і адсутнасць каналізацыі, але гэта не было нечым незвычайным у той час для гораду такога памеру і размяшчэння. Плянаваць пабудову каналізацыі пачалі толькі ў 1925 годзе, аднак да пачатку вайны рэалізацыю праекту так і не пачалі³⁷. Нягледзячы на актывізацыю будаўніцтва, Гародню ўсё яшчэ забудоўвалі згодна з плянам, зацверджаным у 1882 годзе³⁸. Толькі ў 1920-х гадах была распрацаваная новая канцэпцыя развіцця гораду. Апроч гарадзкой каналізацыі, яна прадугледжвала значнае пашырэнне межаў гораду. Шматлікія тупікі і незабудаваныя плошчы заміналі больш актыўнаму транспартнаму руху.

Грамадзкія будынкi, пабудаваныя цягам двух дзесяцігодзьдзяў паміж сусветнымі войнамі, сведчаць пра тое, што польская дзяржава імкнулася мадэрнізаваць інфраструктуру і выгляд гораду. Напрыклад, пасля нацыяналізацыі тытунёвай фабрыкі на левым беразе Нёману быў узведзены сучасны будынак, дзе выраблялася тытунёвая прадукцыя. Нацыянальны банк пабудаваў шасціпавярховы офіс, які ўрачыста назвалі першым хмарачосам гораду. Таксама ў духу архітэктурнага мадэрнізму была рэалізаваная пабудова новага офісу Ашчаднага банку³⁹. Акрамя гэтых трох будынкаў, зь дзяржаўнага бюджэту фінансавалася пабудова толькі некалькіх куды меншых устаноў, напрыклад, школы № 8 на Базыльянскай вуліцы. Колькасць новых грамадзкіх будынкаў сведчыць пра нізкі прыярытэт Гародні ў развіцці паўночна-ўсходніх рэгіёнаў польскай дзяржавы, бо ў агульнадзяржаўным кантэксце горад адыгрываў вельмі нязначную эканамічную ролю. У той жа час Гародню не абмінулі дзяржаўныя стратэгіі інтэграцыі. У архітэктуры можна заўважыць сціплыя высілкі па мадэрнізацыі гораду і, такім чынам, па павелічэнні прысутнасці ў ім дзяржавы, а таксама абмежаванасць патрэбных для гэтага рэсурсаў. Толькі ў 1930-х гадах адбылася актывізацыя прыватнага будаўніцтва, якое тычылася і рэканструкцыі наяўнага гістарычнага архітэктурнага фонду, і будаўніцтва вілаў у новых раёнах гораду⁴⁰.

³⁷ Kanalizacja miasta Grodna // Kronika miasta Grodna. T. 2. Grodno, 1928. S. 23.

³⁸ Potrzeba sporządzenia planu regulacyjnego miasta Grodna // Kronika miasta Grodna. T. 2. Grodno, 1928. S. 1-2.

³⁹ Чантурия В. А. Архитектурные памятники Гродно. Минск, 1983. С. 20 і наст.

⁴⁰ Малиноўская Т. Р. Архітэктура горада Гродна з X ст. да 1939 г. Гродна, 2005. С. 60.

1.1.1 *Мапа Ібэрскага ад 1937 году як культурная тапаграфія Гародні*

Вельмі дакладную двухмерную карціну даваеннага гораду стварыў картограф кнігарні Э. Ібэрскага. У выніку друкарня Л. Мейлаховіча выдала ў 1937 годзе тапаграфічную мапу ў выглядзе чатырохколернай літаграфіі⁴¹. Жоўты, зялёны і чырвоны колеры выкарыстаныя на ёй ня толькі для перадачы гербу Гародні. Яны служаць таксама для прынцыповага адрознення гарадзкіх прастораў: чырвоны — кварталы, забудаваныя мураванымі дамамі; жоўты — драўляная забудова; зялёны — паркі, сады і могілкі. Чырвоным колерам, такім чынам, пафарбаваны цэнтар гораду. Тут людзі жылі пераважна ў двухпавярховых цагляных будынках з характэрнымі гістарычнымі фасадамі зь ляпнінай і каванымі бальконамі. Жоўты колер адзначаў навейшыя кварталы, якія ўсё яшчэ мелі вясковы характар. Сюды належалі найбагацейшыя прыгарады міжваеннага часу, кварталы беднаты па той бок ад гістарычнага старога гораду, а таксама такія зялёныя часткі, як Ніжняя Палестына і Верхняя Палестына (польск. *Górna Palestyna* і *Dolna Palestyna*).

Пры гэтым зялёныя кавалкі на пэрыфэрыі адпавядалі садам, маёнткам (напрыклад, Станіславава) і месцам адпачынку (напрыклад, лесапарк у Пышках). У горадзе ўжо тады былі гарадзкі парк, батанічны сад і заапарк (апошні — каля вакзалу)⁴². Вакол старога гораду размяшчаліся могілкі. На мапе габрэйскія і хрысціянскія могілкі абазначаліся па-рознаму, а таксама праводзілася адрозненне паміж рыма-каталіцкімі і праваслаўнымі могілкамі (формай крыжа). На левым беразе Нёману былі і хрысціянскія, і габрэйскія могілкі. Старыя могілкі габрэйскай супольнасці месціліся ў самым цэнтры, на беразе Гараднічанкі, прытоку Нёману. Самыя вялікія габрэйскія могілкі былі закладзеныя на поўнач ад гораду. Але зь цягам часу і іх абкружылі новыя вуліцы. Рыма-каталіцкія і праваслаўныя нэкропалі месціліся ў непасрэдным суседстве як на схіле на правым беразе Нёману, так і ў Фарштаце на левым беразе⁴³. З мапы немагчыма зразумець, што яшчэ адныя хрысціянскія могілкі на правым беразе — гэта польскія, расійскія і нямецкія салдацкія пахаванні зь Першай сусветнай вайны. Таксама не падпісаныя, але распазнавальныя на паўночным канцы

⁴¹ Iberski E. Orientacyjny plan miasta Grodna 1937, 1:10.000. S. 1–2.

⁴² Пра гісторыю заапарку гл.: Плешавеня А. Гродзенскі заапарк (старонкі гісторыі) // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 538–540.

⁴³ Да пытаньня каталіцкіх могілак гл.: Gordziejew J., Rozmus J. Cmentarz farny w Grodnie: 1792–1939. Kraków, 1999. Да пытаньня праваслаўных могілак гл.: Черепица В. Очерки истории Православной Церкви на Гродненщине. Гродно, 2000.

новай часткі гораду — Гарадніцы — малыя могілкі эвангеліскай супольнасці⁴⁴.

Эвангеліскія кірхі і іншыя вялікія храмы Гародні адзначаны на мапе аранжавым колерам. З дапамогай піктаграмаў праводзяцца нават адрозьненні паміж рэлігіямі: асобна пазначаныя сынагогі, каталіцкія касцёлы і праваслаўныя цэрквы. У гэтай форме 75 будынкаў грамадзкага значэння адзначаны і пералічаны на адваротным баку мапы. Прыведзены выбар ахоплівае ня ўсе малітоўныя дамы, ня ўсе вялікія фірмы і ня ўсе грамадзкія ўстановы. Дзякуючы выбару выдаўцоў паўстаў нібыта рэпрэзэнтацыйны зрэз Гародні. Апроч храмаў, школаў, адміністрацый, судаў, пастарункаў паліцыі, тэатраў, лякарняў і сіроцкіх прытулкаў, пазначаныя таксама гатэлі і спартовыя клубы. Апошнія прадстаўленыя спартовымі аб'яднаннямі «Крэсовія», «W.K.S.», «Лехія» і «Макабі». Не зьвяртаючыся да іншых крыніцаў, з гэтага пераліку ня зробіш шмат высноваў. Толькі з расказаў сьведкаў часу можна даведацца пра жорсткую спартовую канкурэнцыю паміж вельярамі спартовага клубу Войска Польскага «W.K.S.» і габрэйскага спартовага аб'яднання «Макабі»⁴⁵. Аляксандар Навумюк у сваім інтэрвію згадвае, зь якім захапленьнем аматары абодвух клубоў заўзелі на іхных спаборніцтвах на Нёмане. Лініі падзелу паміж аматарамі спорту не абавязкова праходзілі тады паводле рэлігіі або нацыянальнасці, што дэманструе ўсё яшчэ жывое захапленне Навумюка дасягненнямі «Макабі»⁴⁶.

Пра разгалінаванае самакіраваньне габрэйскай супольнасці сьведчаць шматлікія ўстановы на пляне гораду: напрыклад, габрэі мелі свой культурны цэнтар, сіроцкі прытулак, прытулак для старых і лякарню. Апроч таго, на мапе 1937 году габрэйскі стары горад адлюстраваны (хоць і не названы) у асобным фрагмэнце, бо вулкі вакол Рыбнага рынку ў маштабе 1:10 000 было б цяжка разабраць. На першы погляд падаецца, што тая акалічнасць, што Гародня была таксама, ды і перадусім габрэйскім горадам, не адыгрывае ніякай ролі. І гэта пры тым, што і выдавецтва, і друкарня належалі габрэям. На пляне 1937 году афіцыйна польская Гародня прэзэнтаваная як горад каралеўскай рэзыдэнцыі і каталіцкіх касцёлаў, амаль

⁴⁴ Szcześniak K. Świąty za słowami zapisane na planie miasta Grodna roku 1937 // Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe. Materiały IX Międzynarodowej Konferencji Naukowej «Droga ku wzajemności», Białystok, 20–22.07.2001. Grodno, 2002. S. 91–104.

⁴⁵ Encyclopedia of the Jewish Diaspora. Memorial Book of the Countries and Communities (Yizkor). Vol. 9: Grodno / Ed. D. Rabin. Jerusalem, 1973. P. 453.

⁴⁶ Інтэрвію з Аляксандрам Навумюком, праведзенае ў Гародні 14 чэрвеня 2005 году.

без габрэйскіх прыкметаў⁴⁷. Моцная яшчэ ў Новым часе габрэйская супольнасць не была адлюстраваная на роўным узроўні⁴⁸. Пры гэтым большасць кліентаў, якія прафінансавалі выданне мапы сваімі абвесткамі на яе вокладцы, былі габрэйскімі гандлярамі. Сярод іх — такія вядомыя мясцовыя прадпрыемствы, як фабрыка ровараў і матацыклаў Старавольскіх, гандаль будаўнічымі матэрыяламі Фрэйдовіча ды абутковая мануфактура А. Іцковіча.

Нягледзячы на вялікі ўдзел габрэяў у выданні пляну гораду 1937 году, мапа стварае вобраз польска-хрысціянскага гораду. Гэтак, у кутах на адваротным баку надрукаваныя чатыры фотаздымкі: Стары каралеўскі палац, гарнізонны касцёл, былы езуіцкі касцёл і помнік пісьменьніцы і філянтропцы Элізе Ажэшцы ў гарадзкім парку⁴⁹. Выбар слаўтасцяў абышоў, такім чынам, мураваную харальную і драўляную сынагогі — значныя з гледзішча культурнае гісторыі будынкі⁵⁰. Але ў афіцыйным афармленні мапы адсутнічаюць і праваслаўныя элементы, ня кажучы ўжо пра беларускія канатацыі. Хоць разнастайнасць гораду адлюстраваная даволі дэталёва, аднак гэтая дробныя дэталі змешчаныя ў гарадзкі кантэкст, які асабліва ўзмацняе этнічна польскія прэфэрэнцыі.

Адпаведна, гэтая мапа наўрад ці ёсць доказам польскіх стратэгіяў асыміляцыі разнастайных меншасцяў. Хутчэй яна дэманструе стратэгіі адаптацыі часткі габрэйскай буржуазіі, якая разглядала сябе ў якасці інтэгральнага складніка польскага грамадства. Праўда, у той час працэс сэкулярызацыі ў Гародні прасунуўся яшчэ ня так далёка, як, напрыклад, у Варшаве. Аднак намаганні ў кірунку акультурацыі акурат юдэйскіх, але таксама і праваслаўных жыхароў Гародні моцна адчуваліся ў 1930-я гады. Добрым прыкладам гэтага служыць рэклама фабрыкі ровараў і матацыклаў Старавольскіх, якая надала свайму прадпрыемству імя «Kresowa Fabryka "Niemen"». Тым самым яны стваралі сувязь з самою ракой і мітам «крэсаў» — рамантычна ўзьнёслага вобразу ўсходніх ускраін як польскай нацыянальнай сьвятыні. Гэтую няроўнасць рэпрэзэнтацыяў польскіх і габрэйскіх аспектаў сучаснасці і мінуўшчыны на гарадзкім пляне Гародні можна патлумачыць, з аднаго боку, дыктатам дзяржаўных органаў і, з друго-

⁴⁷ Гэты вобраз адпавядае раней сфармуляванаму выкладанню гісторыі Гародні: Jodkowski J. Grodno. Wilno, 1923.

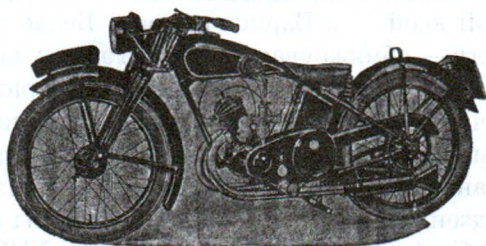
⁴⁸ Евреи Гродно. Очерки истории и культуры / Ред.-сост. М. Кемеров, С. Пивоварчик. Гродно, 2000.

⁴⁹ Да гісторыі стаўлення да твораў Ажэшкі ў Польшчы гл.: Noworolska B. Eliza Orzeszkowa: trwanie, pamięć, historia. Białystok, 2005.

⁵⁰ Przegląd Statystyczny... S. 222.

Kresowa Fabryka Rowerów i Motocykli „NIEMEN“

GRODNO
Brygidzka 20

TELEFONY
266 i 566

Motocykl „NIEMEN“ 150 D.

N. STAROWOLSKI i S-ka

ROWERY, MOTOCYKLE, MASZYNY do SZYCIA I PISANIA oraz CZĘŚCI DO TAK... YCH

7. Гэтую рэкламу фабрыкі ровараў і матацыклаў Старавольскіх, выдадзеную ў 1937 годзе, польскамоўныя выданні пасьля 1989 году зноў і зноў перадрукоўваюць як ілюстрацыю «польскай Гародні».

га, акультурацыйнымі намаганьнямі габрэйскай буржуазіі. Хоць згаданыя прадпрымальнікі і былі часткай габрэйскай супольнасьці, яны лічылі сябе польскімі грамадзянамі, а тым самым і часткаю каралеўскага места Гародні, што ня мусіла надта супярэчыць іхнай габрэйскай ідэнтычнасьці.

Гэты плян гораду адлюстроўвае прынамсі частку шматстайнасьці і комплекснасьці гарадзкой рэчаіснасьці Гародні. Пры гэтым ён дэманструе, што адрозьненне паміж мураванымі і драўлянымі будынкамі было важнейшае, чым, напрыклад, пазначэньне габрэйскіх або хрысьціянскіх жылых кварталаў. Адрозьненне паміж рознымі рэлігійнымі ідэнтычнасьцямі праводзілася толькі праз схематычныя пазнакі храмаў і могілак. Пры гэтым сьпіс грамадзкіх будынкаў быў у значнай ступені пазбаўлены рэлігійных або нацыянальных канатацыяў. Апроч гэтага, кліенты, што надрукавалі сваю рэкламу на мапе, у тым ліку спартовае таварыства імя Баторыя або ўласнік гуртовага гандлю аптэчнымі таварамі Ян Маліноўскі, адмаўляліся ад публічных праяў сваёй этнічнай або рэлігійнай прыналежнасьці, дарма што іхныя сучаснікі выдатна ведалі, якія крамы належалі габрэям, а якія — хрысьціянам.

1.1.2 Прасторавыя адносіны паміж горадам і вёскай

На пляне, выдадзеным Ібэрскім, выразна бачна, што вырошальнае значэньне для гістарычнага разьвіцця гораду мела яго разьмяшчэньне на высокім беразе пры ўпадзеньні ў Нёман ракі Гараднічанкі. Тут паўсталі сярэднявечныя замкавыя збудаваньні і пазьнейшыя палацы, адсюль адыходзілі першыя вуліцы і адсюль

горад можна было бараніць супраць нападнікаў з захаду і ўсходу⁵¹. Апроч гэтага, з канца XIX стагоддзя важным было размяшчэнне на чыгунцы, лініі якой — з Варшавы празь Беласток і Вільню да Санкт-Пецярбургу — абмяжоўваюць стары горад з паўднёвага ўсходу. З мапы 1937 году можна зразумець, што прасторавае пашырэнне цэнтральнай часткі гораду моцна тармазілі рака і галоўныя транспартныя артэрыі. Вакол транспартных вузлоў паўсталі некалькі лесасіпільняў і фанэрных заводаў, аднак вакзал хутчэй абмяжоўваў ансамбль, узведзены на Гарадніцы зь ініцыятывы надворнага літоўскага падскарбія Антонія Тызэнгаўза ў канцы XVIII стагоддзя, незадоўга да падзелаў Рэчы Паспалітай.

З пункту гледжання горадабудаўніцтва выгляд Гародні прадвызначыла адбудова пасля вялікага пажару 1885 году. Гэтак, вуліцы ў цэнтры гораду забудавалі пераважна двухпавярховымі дамамі⁵², якія вызначаліся правінцыйна-прастадушным эклектызмам архітэктурных элементаў. Галоўныя восі ўтваралі заселеныя заможнымі гараджанамі вуліцы Брыгідзкая, Замкавая і Дамініканская, уздоўж якіх размяшчаліся таксама важныя гарадзкія ўстановы; гэтыя вуліцы бралі пачатак на Рынкавай плошчы. Апошняя з канца Першай сусветнай вайны называлася ў гонар караля польскага і вялікага князя літоўскага пляцам Стэфана Баторыя, а перад тым, у часы Расійскай імперыі, насіла імя Параднай плошчы. На пляцы стаяла аднапавярховая ратуша ў стылі клясыцызму, якая выкарыстоўвалася для гандлёвых мэтаў. Яе порцік, што абапіраўся на дарычныя калёны, дапаўняла магутная кубатура двух касьцёлаў па баках плошчы — былога езуіцкага фарнага касьцёла ў стылі барока і гатычнага гарнізоннага касьцёла.

Непадалёк месціліся Сянны і Рыбны рынкі, аточаныя беднымі габрэйскімі кварталамі. Рыбны рынак размяшчаўся ў цэнтры гістарычна габрэйскага кварталу, які сфармаваўся каля падножжа Замкавай гары яшчэ ў XVI стагоддзі і быў адзелены ад Нёману багата аздобленаю харальнаю сынагогаю⁵³. На другім беразе Нёману разьлёгся яшчэ адзін бедны габрэйскі раён Гародні, Фарштат. Канцэнтрацыю габрэйскага жыцця можна зразумець дзякуючы яшчэ дзвюм сынагогам, 41 малітоўнаму дому, 11 вучэльням, тром прадпрыемствам і 23 іншым будынкам, якія ў 1938 годзе належалі габрэйскай супольнасці⁵⁴. У цэлым, паўсюль у цэнтры гораду можна

⁵¹ Кудряшев В. И. Архитектура городов Советского Союза: Гродно. Минск, 1960. С. 10–11.

⁵² Кишик Ю. Градостроительная культура Гродно. Минск, 2007. С. 170–181.

⁵³ Rabin D. Encyclopedia of the Jewish Diaspora... P. 18–31.

⁵⁴ YVA. 0.32/129, v. 1–7.

8. Драўляная сынагога ў Фарштаце, на левым беразе Нёману. Здымак каля 1916 году.

было ўбачыць габрэйскія ўстановы. Пра сэгрэгацыю можна казаць толькі ў выпадку гістарычна габрэйскага кварталу ў старым горадзе і з пэўнымі засьцярогамі ў выпадку ваколцаў Сяннога рынку. Тут у вялікай скучанасьці жылі габрэйскія рамесьнікі і дробныя крамнікі. Ува ўсіх астатніх раёнах гораду габрэі і хрысьціяне жылі на тых самых вуліцах і часта ў тых самых дамах. Заможныя прадстаўнікі габрэйскай супольнасьці, якія жылі ў мураваных будынках на цэнтральных вуліцах, адрозьніваліся ў штодзённым жыцці ад бяднейшых габрэяў зь Сяннога рынку або Фарштату больш, чым ад сваіх хрысьціянскіх суседзяў⁵⁵. Пераважна хрысьціянскім быў толькі квартал новага польскага сярэдняга класа, які паўстаў пасля Першай сусьветнай вайны недалёка ад гарадзкой адміністрацыі і вайскавай часьці. Натуральна, і ў такіх раёнах харчы і бакалею забяспечвалі пераважна габрэйскія крамнікі — урэшце, гэта была сфера жыцця, у якой у Гародні здаўна дамінавалі габрэі⁵⁶.

⁵⁵ Да пытаньня прасторавай сэгрэгацыі гл.: Przegład statystyczny... S. 222, 262–267. Да пытаньня штодзённага жыцця гл.: Соболевская О., Гончаров В. Евреи Гродненщины. Жизнь до Катастрофы. Донецк, 2005.

⁵⁶ Інтэрвю з А. Рымарчуком, праведзенае ў Гародні 4 чэрвеня 2006 году на расійскай мове.

У архітэктурным пляне новыя кварталы забудоўваліся згодна з двума рознымі канструкцыйнымі прынцыпамі⁵⁷. Сынтэз рэгіянальнай драўлянай архітэктурны і школы варшаўскага фармалізму спарадзіў некалькі дзясяткаў драўляных вілаў, якія спалучалі элементы мясцовых будаўнічых традыцыяў зь інтэрнацыянальным стылем. Іншыя будынкі сваёй формай наслядавалі маэнткам каталіцкае шляхты⁵⁸. Такія гарадзкія сядзібы мелі зазвычай двухсхільны дах і порцік ды тым самым сьведчылі пра тое, што іх гаспадары трыма-ліся архаічнага польскага ўяўленьня пра шляхецкую нацыю⁵⁹.

На ўскраіне гораду драўляная архітэктурна мала чым рознілася ад вясковай. Вызначальнаю тут была мясцовая традыцыя драўлянага дойдзтва, якая моцна рознілася структурай і дэкорам — ад простага зрубу для вясковай беднаты да аздобленых каванымі элементамі гарадзкіх вілаў. Але пераход паміж гэтымі полюсамі быў мяккі і багаты варыяцыямі, шматстайнасьць якіх залежала галоўным чынам ад эканамічных магчымасьцяў жыхароў. Гэтак, у вёсках сустракаліся дамы, якія формай і аздабленьнем нашмат пераўзыходзілі дамы беднякоў на ўскраіне гораду⁶⁰. Шматлікія мястэчкі стаялі акурат на мяжы паміж горадам і вёскаю⁶¹. Па сваёй форме яны былі падобныя да вёсак і адрозніваліся ад простага вёскі наяўнасьцю рынкавай плошчы ў спалучэньні з сынагогаю, царквой і касцёлам, як у выпадку Лунны, што месціцца за 60 км ад Гародні ўверх па рацэ. Архітэктурна цэнтар мястэчак адзначаўся пэўнымі ўрбаністычнымі элементамі, якія праяўляліся перадусім у нешматлікіх камяніцах. Але вуліцы, што адыходзілі ад рынку, былі забудаваныя пераважна драўлянымі дамамі, як у цэнтры вёскі або на ўскраіне гораду⁶². Людзі, якія маглі дазволіць сабе пабудаваць цагляны дом у культурным ляндшафце, што склаўся пад уплывам драўлянага дойдзтва, дэманстравалі такім чынам свой дабрабыт.

⁵⁷ Малиноўская Т. Р. Архітэктурна... С. 55 і наст.

⁵⁸ Харэўскі С. Культывае дойдзтва Заходняй Беларусі. 1915–1940 гг. Вільня, 2008. С. 43–96.

⁵⁹ Чернякевич А. «Новый Свет» и его окрестности. Минск: Лимариус, 2009. С. 55–57.

⁶⁰ The Vanished World of Lithuanian Jews / Ed. by A. Nikžentaitis et al. Amsterdam, 2004.

⁶¹ Адпаведна, яны былі часткай даўжэйшай традыцыі, толькі часткова зьмененай у выніку мадэрнізацыі канца XIX стагодзьдзя. Гл.: Alexandrowicz S. Die Rolle der Kleinstädte im wirtschaftlichen Bedingungsgefüge der Entwicklung der jüdischen Bevölkerung des Großfürstentums Litauen im 16.–18. Jahrhundert // Historische Grenzlandschaften Ostmitteleuropas im 16.–20. Jahrhundert. Gesellschaft, Wirtschaft, Politik / Hrsg. von R. Schattkowsky. Toruń, 1996. S. 150–167.

⁶² Lost Jewish Worlds. The Communities of Grodno, Lida, Olkieni, Vishay / Ed. by Sh. Spector, B. Freundlich. Jerusalem, 1996.

Гэтае назіраньне важнае для разуменьня, што дзякуючы суцэльнай забудове ў цэнтры гораду Гародня ў міжваенны час выразна ўспрымалася як урбаністычны цэнтар рэгіёну. Апроч таго, тут увесь цэнтар быў пабудаваны з цэглы. Пры гэтым акурат навакольных мястэчкі дэманструюць, што горад і вёска ў іх культурных формах ня толькі ўспрымаліся як супрацьлеглыя полюсы, але і што існаваў плаўны пераход паміж гэтымі формамі. Гэтак, драўляныя вуліцы на ўскраіне Гародні ў сваёй галечы былі пераходнаю да вёскі формаю. Хаця яшчэ ў міжваенны час скаціну трымалі і на некаторых задніх дварах у цэнтры гораду. Нягледзячы на адносна моцную ўрбаністычнасьць, у Гародні міжваеннага пэрыяду не было рэзкага кантрасту паміж горадам і вёскай⁶³.

1.1.3 Дзеве гарадзенскія вуліцы як прыклад цэнтру і пэрыфэрыі

Адрозьненні ва ўмовах жыцця бедных і заможных гарадзенцаў можна хаця б часткова рэканструяваць з дапамогаю дэмаграфічных зьвестак⁶⁴. З 1923 году да канца 1930-х гадоў вёўся ўлік кожнага дому ў горадзе, што стварае эмпірычную аснову для складаньня сацыяльнай тапаграфіі да пачатку Другой сусьветнай вайны⁶⁵. У ходзе гэтай інвэнтарызацыі ня толькі абмяраўся кожны дом у горадзе, але і фіксаваліся геаграфічнае паходжаньне, веравызнаньне, нацыянальнасьць, пол і час засяленьня жыхароў. Пры апісаньні гарадзкіх жыльлёвых умоў выяўляецца праблема, рэlevantная структурна і для іншых частак гэтай працы: у выпадку цэнтральных кварталаў

⁶³ Томас Бон апісвае перадумовы ўрбанізацыі Беларусі з крытычнай пэрспэктывы, праўда, ён сам пры гэтым сыходзіць з рэзкага кантрасту паміж горадам і вёскай, нягледзячы на названьня ім статыстычныя даныя слабай урбанізацыі з 1914 да 1939 году. Аднак пэрыфэрыя Гародні акурат дэманструе, што ўсё ж такі існавала пераходная форма паміж горадам і вёскай. Эканамічныя стымулы і культурная блізіна гораду і вёскі вялі да таго, што яны былі моцна сплеченыя паміжсобку. Гл.: Bohn T. M. Minsk — Musterstadt des Sozialismus. Stadtplanung und Urbanisierung in der Sowjetunion nach 1945. Köln, 2008. S. 54–65; Бон Т. М. «Мінскі феномен». Гарадское планаванне і ўрбанізацыя ў Савецкім Саюзе пасля 1945 г. / Пераклад з нямецкай мовы М. Рытановіч; навук. рэд. Г. Сагановіч. Мінск, 2016. С. 70–82.

⁶⁴ Mendelsohn E. Jewish Historiography on Polish Jewry in the Interwar Period // Polin: Studies in Polish Jewry. 1994. № 8. P. 3–13. Гл. таксама ўспаміны А. Блюмштайна: Blumstein A. A Little House on Mount Carmel. London, 2002. Праўда, у выпадку Гародні магчыма таксама, што гэтыя ўспаміны будуць кантраставаць з памяццю тых, хто паходзіў з бяднейшых сем'яў ды іншым чынам перажыў Галакост. Гл.: Кловскі Д. Дорога из Гродно. Самара, 1994. Гл. таксама: YVA. VT-1743; а таксама цытаваньня ў гэтай кнізе ўспаміны Гірша Хасіда, задакумэнтаваньня ў Архіве прымусовой працы 1939–1945 гадоў: Chossid, Grigori Nesselewitsch. ZA. za034.

⁶⁵ Przegląd statystyczny... S. 252–259.

і дамоў заможных гарадзенцаў існуе істотна больш крыніцаў для ацэнкі, чым для ўскраін, на якіх жылі бяднейшыя габрэі і хрысціянe. Людзі, якія мала кантактавалі з іншымі сацыяльнымі прасторамі, пакінулі менш гістарычных слядаў у форме пісьмовых крыніцаў. У выпадку габрэйскага насельніцтва можна таксама канстатаваць, што падчас Галакосту загінула асабліва шмат габрэяў з артадаксальных сем'яў, якія вялі традыцыйнае жыццё. Таму больш за ўсё прадстаўленыя ўспаміны дзяцей з больш заможных і больш сэкularyзаваных сем'яў, а таксама ўспаміны габрэяў, якія ўдзельнічалі ў камуністычным супраціве. У сьведчаньнях адносна невялікай колькасці габрэяў і хрысціянаў — ураджэнцаў Гародні, супольныя сацыяльныя прасторы фігуруюць у рэтраспэктыве збольшага як падзеленыя⁶⁶. На жаль, на сённяшні дзень доступ замежных гісторыкаў да рэlevantных дакумэнтаў гарадзкой адміністрацыі ў архівах усё больш абмяжоўваецца з прычыны сытуацыйнай інтэрпрэтацыі беларускіх законаў. Таму ўжываньне гэтага падыходу ў гэтым месцы будзе вытлумачана на падставе дзвюх вуліц, якія адпавядаюць цэнтральнай і пэрыфэрычнай часткам Гародні.

Вуліца Брыгідзкая як цэнтральная гандлёвая вуліца лічылася сярод мясцовай буржуазіі прэстыжным месцам для жыцця. Пра гэта сьведчаць сярод іншага шэсьцьдзясят шэсьць кватэраў з пяцьцю і больш пакоямі. Сярод уласнікаў размешчаных тут будынкаў 74 % складалі габрэйскія, 21 % — каталіцкія і 5 % — праваслаўныя камэрсанты⁶⁷. Прычым, напрыклад, сям'я Альпэрштайнаў выкарыстоўвала адну прадстаўнічую кватэру на другім паверсе і здавала астатнія часткі дому для кампэнсацыі выдаткаў на ўтрыманьне і зьмяншэньня фінансавага цяжару, што рабілі і іншыя ўласнікі. У доме № 34 па вуліцы Брыгідзкай жыў, апроч уласнікаў, яшчэ польскі афіцэр Анзэльм Рэйс, які за свае заслугі ў легіёнах Пілсудзкага атрымаў канцэсію на гандаль алькаголем. Пасля ягонаў сьмерці ўдава выехала з кватэры, і тая перайшла чыноўніку павятовай адміністрацыі па прозьвішчы Шчыглік зь сям'ёй. У доме Альпэрштайнаў апроч іх саміх жыла габрэйская сям'я Александровічаў. Бацька Абрам гандляваў драўнінай і, сярод іншага, забяспечваў дровамі цэлы дом. У доме побач, у двары, жыў бухгалтар Міхал Вэйцман са сваёй габрэйскаю сям'ёй. У суседніх дамах жылі таксама каталіцкія сем'і, таму сын Мойшэ, які нарадзіўся ў сям'і Альпэрштайнаў у 1924 годзе, натуральна, гуляў у двары з дзецьмі з хрысціянскіх сем'яў. Тым больш што ён вучыўся

⁶⁶ Przegląd statystyczny... S. 262–267.

⁶⁷ Тамсама. S. 292–293.

ў гарадзкой школе, дзе большасць вучняў складалі хрысьціяне⁶⁸, а таму для яго нармальна было гуляць пад скляпеннямі ў сутарэньных гарнізоннага касьцёла непадалёк дому, як ён сам расказаў у інтэрвію, узятым у Рамат-Гане (Ізраіль).

Пры гэтым на вуліцы Падольнай, адной з найстарэйшых гарадзенскіх вуліцаў, якая ідзе ад замку ўверх па рацэ ўздоўж Нёману, таксама назіралася зьмяшаная канстэляцыя, толькі адзначаная значна бяднейшымі жыхарамі. Больш як палова кватэраў, разьмешчаных па суседзтве зь дзьвюма лесапільнямі, складаліся з аднаго або двух пакояў, і толькі тузін налічваў пяць пакояў. Адначасова гэтая вуліца была ня так шчыльна заселеная, як цэнтральная вуліца Брыгідзкая. Вуліца Падольная ажно да ХХІ стагодзьдзя амаль выключна складалася з драўляных дамоў, аточаных вялікімі агародамі або прысядзібнымі ўчасткамі. У 1923 годзе ўласнікі жытла роўна па 43 % складаліся з каталікоў і юдэяў, і на 12 % — з праваслаўных⁶⁹. Як дэманструе прыклад народжанана ў 1924 годзе Гірша Хасіда, чый бацька трымаў на Сянным рынку такарную майстэрню, дзеці тут гулялі перадусім са сваімі габрэйскімі аднагодкамі, бо акурат на гэтай вуліцы большасць складалі каталікі⁷⁰. Гірш Хасід наведваў габрэйскую школу, таму ягоная Гародня рэтраспэктывуна выглядае перадусім як габрэйскі горад. Ненашмат старэйшая за яго Хася Бяліцкая, якая жыла наўскос на другім баку вуліцы Падольнай, у доме № 72, мела ў суседнім будынку на заднім двары праваслаўных суседзяў, пра якіх яна сёньня згадвае як пра беларусаў⁷¹. Яна, натуральна, гуляла зь іхнымі дзецьмі⁷². Часам пры гэтым прысутнічаў і Гірш Хасід, хаця ён ніколі не бываў на разьмешчаных побач могілках, бо ў ягонаі сям'і гэта лічылася рэлігійным табу — і тычылася як хрысьціянскіх могілак, так і габрэйскіх⁷³.

Статыстычныя зьвесткі дзякуючы стварэньню бюро інвэнтарызацыі Гародні ў 1923 годзе былі настолькі дакладнымі, што можна скласьці сацыяльную тапаграфію гораду і на падставе цалкам

⁶⁸ Інтэрвію з М. Альпэрштайна, праведзенае ў Рамат-Гане (Ізраіль) 10 сьнежня 2004 году на польскай мове.

⁶⁹ *Przegląd statystyczny*... S. 298–299.

⁷⁰ Інтэрвію з Г. Хасідам, які жыў у доме № 41 на вуліцы Падольнай, праведзенае ў Гародні 20 чэрвеня 2008 году на польскай мове.

⁷¹ Bielicka Ch. *Mein Leben als Partisanin*. München, 2008. Пра ўдзел Хасі Бяліцкай у дзейнасьці падполья гл: Bender S. *The Jews of Bialystok*... P. 240, 253, 295.

⁷² Інтэрвію з Х. Бяліцкай, праведзенае ў Легавот-Габашане (Ізраіль) 27 лістапада 2004 году на польскай мове.

⁷³ Інтэрвію з Г. Хасідам, праведзенае ў Гародні 20 чэрвеня 2008 году на польскай мове.

штодзённых крытэраў. Гэтак, статыстыка фіксавала, ці быў у доме туалет, а калі не, то ці быў туалет у двары драўляным або цагляным. У гэтай статыстыцы кідаецца ў вочы вуліца Брыгідзкая, бо яна выбівалася са звычайных стандартаў. На гэтай вуліцы было дваццаць пяць туалетаў унутры дамоў і дваццаць чатыры цагляныя туалеты ў дварах, а драўляных было толькі восем. Вуліца Падольная, наадварот, нічым асабліва не вылучалася — зь пяцьцю цаглянымі, шасцюдзсяцьцю васьмю драўлянымі туалетамі ў двары, зь якіх ніводны ня быў у доме. У Гародні, згодна са статыстыкаю, было 14 % цагляных і 86 % драўляных туалетаў у двары, і толькі крыху менш за 8 % гарадзенцаў мелі прыбіральні ў доме⁷⁴. Апісаны падзел залежаў, такім чынам, не ад веравызнання або нацыянальнасці ўласнікаў і жыхароў, а толькі ад іхнай заможнасці. Той, хто мог сабе гэта дазволіць, будаваў туалет з цэглы, а хто быў заможны — будаваў дом з туалетам унутры. Усе іншыя хадзілі ў просты драўляны туалет у двары.

1.2 Дзе жылі ў Гародні габрэі, палякі і беларусы

Нягледзячы на дрэнныя стартавыя эканамічныя ўмовы, адбывалася інтэграцыя «паўночна-ўсходніх крэсаў» у маладую польскую дзяржаву. Сацыяльнаю прастораю прысваення з боку нацыянальнай дзяржавы былі перадусім гарадзкія школы, якія разгортвалі ўніфікацыйную дзейнасць у поўнай адпаведнасці з ідэяй Эрнэста Гелнэра пра нацыяналізацыю як наступства і перадумову мадэрнізацыі⁷⁵. У Гародні і надалей вялікую ролю адыгрывала прысутнасць войска, што ўплывала на гарадзкое жыццё і жыццёвы шлях прызыўнікоў і афіцэраў у гарнізонах штабу корпусу акругі III (польск. «*Dowództwo Okręgu Korpusu*», *DOK III*). Хоць на афіцэрскім узроўні там дамінавалі этнічныя палякі, сярод навабранцаў былі таксама юдэі, праваслаўныя і мусульмане⁷⁶.

Публічныя бібліятэкі могуць лічыцца доказам існавання супольных сацыяльных прастораў, якія, нягледзячы на дамінантную прысутнасць польскай дзяржавы, прапаноўвалі доступ для ўсіх гараджанаў і чытанкі на любы густ. З гарадзенскай статыстыкі за 1927 год вынікае, што публічныя бібліятэкі выкарыстоўваліся і хрысціянамі, і юдэямі. Фонд гарадзкой бібліятэкі складаўся з больш як 13 тысяч польскамоўных і больш як 12 тысяч расійскамоўных

⁷⁴ Przegląd statystyczny... S. 270–271.

⁷⁵ Gellner E. Nations and Nationalism. Oxford, 1983.

⁷⁶ The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust / Ed. by Sh. Spector, G. Wigoder. New York, 2001. P. 1212.

твораў⁷⁷. Літаратуру на ідышы ды іўрыце можна было знайсці ў бібліятэцы габрэйскай супольнасці, якая налічвала больш за 4 тысячы тамоў⁷⁸. Да польскіх устаноў накітавалі «Чырвоная крыжа», Саюзу дзяржаўных службоўцаў, Саюзу вайсковых асаднакаў і арганізацыі «Polska Macierz Szkolna» зьвярталіся амаль выключна каталікі, а да адпаведных габрэйскіх устаноў — габрэі⁷⁹. З успамінаў гарадзенскіх габрэяў, якія перажылі Галакост, вынікае, што многія, але далёка ня ўсе габрэйскія дзеці наведвалі гарадзкія польскія школы і там далучаліся да культуры нядаўна заснаванай польскай дзяржавы, напрыклад, беручы ў бібліятэцы цэлую палітру кніжак з тагачаснага польскага літаратурнага канону⁸⁰. Частка гарадзенскіх габрэяў у штодзённым жыцці гаварылі перадусім папольску і таму, натуральна, карысталася бібліятэкаю. Да такіх гарадзенцаў належаў таксама сын вядомага ў горадзе гінэколяга Віктар Варашыльскі, які ў пасляваеннай Польшчы зрабіўся паспяховым паэтам⁸¹. Разам з тым, расійскамоўнымі фондамі бібліятэкі апроч праваслаўных карысталіся яшчэ і старэйшыя габрэі, якія мацней і даўжэй былі заангажаваныя ў культуру Расійскай імперыі⁸². Беларускія кнігі ў 1929 годзе можна было пазычыць у прыватнай бібліятэцы на вуліцы Маставой; пасля Першай сусветнай вайны не аднавілася праца бібліятэкі Гуртка беларускае моладзі, заснаванага ў 1909 годзе. У бібліятэцы на вуліцы Маставой ня толькі пазычалі кнігі, але і праводзілі таемныя паседжаньні мясцовай ячэйкі Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі (КПЗБ), што прывяло да закрыцця бібліятэкі ўладамі ў 1930 годзе⁸³.

Падобную карціну можна намаляваць у выпадку гарадзкога тэатру, разьлічанага на 629 глядачоў, які ў 1923 годзе прадаў амаль

⁷⁷ Wiadomości Statystyczne m. Grodna. Z. 2. Październik 1928 // Kronika miasta Grodna. T. 2. Grodno, 1928. S. 34.

⁷⁸ Rabin D. Encyclopedia of the Jewish Diaspora... P. 451; Przegląd statystyczny... S. 151.

⁷⁹ Wiadomości Statystyczne m. Grodna. Z. 2. Październik 1928... S. 34.

⁸⁰ Інтэрвію з Х. Вяліцкай, праведзенае ў Легавот-Габашане (Ізраіль) 28 лістапада 2004 году на польскай мове.

⁸¹ Інтэрвію зь ягоным сынам Ф. Варашыльскім, праведзенае ў Гародні 28 ліпеня 2008 году на польскай мове.

⁸² Броня Клябанская ўспамінае, што многія настаўнікі габрэйскіх школаў паходзілі з Галіччыны, бо габрэйскія настаўнікі з рэгіёну недастаткова добра гаварылі папольску або не былі дастаткова падрыхтаваныя да новай праграмы. Інтэрвію, праведзенае ў Ерусаліме (Ізраіль) 14 сьнежня 2004 году на польскай мове.

⁸³ Чарнякевіч А. Партрэт на фоне «інтэр'ера»: штодзённае жыццё беларускага дзеяча ў Гродне 1909–1939 гг. / Białoruś w XX stuleciu w kręgu kultury i polityki. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007. С. 19.

90 тысяч уваходных квіткаў⁸⁴. Наведваньне тэатру руплівыя статыстыкі з ратушы натуюць у сьпісе прадметаў штодзённага ўжытку ў 1927 годзе, нароўні з хлебам, квашанай капустай і мылам: у сярэднім на сям'ю ў месяц прыпадалі два квіткі коштам адзін злоты⁸⁵. Тэатральная труппа, якая фінансавалася з гарадзкага бюджэту, ставіла на сцэне перадусім польскую клясыку (кшталту п'есы Габрыелі Запольскай «Маральнасьць пані Дульскай») або папулярныя замежныя п'есы таго часу (напрыклад, «Пастар сярод багачоў» Андрэ Дэ Лёрда і П'ера Шэна). П'есаў габрэйскіх, расійскіх або беларускіх аўтараў у рэпэртуары дзяржаўнага тэатру не было⁸⁶. Тым ня менш, прадстаўнікі гэтых групаў выкарыстоўвалі тэатар для сваіх ініцыятываў. Напрыклад, тут рэгулярна выступалі тэатральныя трупы зь Вільні, якія ставілі спэктаклі на ідышы; радзей завітваў беларускі ансамбль зь Беластоку⁸⁷. Дзяржава аднолькава не забяспечвала габрэйскай або беларускай культуры адпаведна самую вялікую і самую малую групы насельніцтва, аднак тыя стваралі такую прапанову ўласнымі сіламі. Адначасова гэта ня значыла, што габрэйскія дзеці хадзілі толькі на габрэйскія імпрэзы, або тое, што праваслаўныя сем'і чакалі толькі беларускіх ці расійскіх спэктакляў⁸⁸. Польскія п'есы прыцягвалі глядачоў з розных сацыяльных групаў, за выключэньнем артадаксальных габрэяў і тых, хто ня мог сабе гэтага дазволіць. Такім чынам, тэатар быў супольнаю гарадзкою прастораю, хаця пры гэтым толькі часткова прадукваў супольную гарадзкую публічную сфэру. Некаторыя выступы прыцягвалі ўвагу толькі адпаведных мэтавых групаў. Хаця пастаўленья самім гарадзкім тэатрам п'есы і былі адрасаваныя ўсім гарадзёнкам, яны не абслугоўвалі інтарэсаў юдэяў і праваслаўных.

Цэнтральнаю часткаю гарадзкой прасторы, дзе камунікавалі прадстаўнікі розных сацыяльных групаў, былі ўстановы адукацыі. У дзяржаўных школах большасьць складалі каталіцкія дзеці, і тым ня менш яны вучыліся разам зь дзецьмі з праваслаўных і юдэйскіх сем'яў. Апроч дзяржаўных існавалі прыватныя ўстановы, і ў рэтраспэктыве яны дазваляюць атрымаць павярхоўнае ўяўленьне пра ўрбаністычную комплекснасьць Гародні⁸⁹. Дзяржаўныя і прыват-

⁸⁴ Przegląd statystyczny... S. 151.

⁸⁵ Wiadomości Statystyczne m. Grodna. Z. 1. Kwiecień 1928 // Kronika miasta Grodna. T. 1. Grodno, 1928. S. 59–60.

⁸⁶ Wiadomości Statystyczne m. Grodna. Z. 2. Październik 1928... S. 35.

⁸⁷ Rabin D. Encyclopedia of the Jewish Diaspora... P. 443–451.

⁸⁸ Інтэрв'ю з Г. Хасідам, праведзенае ў Гародні 17 верасьня 2005 году на польскай мове.

⁸⁹ Wiadomości Statystyczne m. Grodna. Z. 2. Październik 1928... S. 32–33.

ныя школы, згодна са статыстыкаю, падзяляюцца паводле крыніцы фінансавання і перадусім паводле мовы выкладання. У 1923 годзе 2 795 вучняў вучыліся на польскай мове, 275 вучняў — на іўрыце і 866 — на ідышы⁹⁰. Аднак толькі 43 % школьнікаў паходзілі з каталіцкіх сем'яў. 17 % складалі праваслаўныя, 1 % пратэстанты і амаль 40 % — дзеці юдэйскага веравызнання. Такім чынам, у 1923 годзе большасць габрэйскіх, праваслаўных, пратэстанцкіх і мусульманскіх школьнікаў вучылася на польскай мове⁹¹. Нягледзячы на гэты факт, у габрэйскіх школах праходзіла шмат падзелаў на падставе палітычнага і, адпаведна, культурнага ляндшафту. Уражаньне пра шматстайнасць школьнай адукацыі ў горадзе, які тады налічваў каля 40 тысяч жыхароў, перадае сьпіс усіх зафіксаваных у студзені 1924 году школаў і іх мовы выкладання:

Дзяржаўная мужчынская гімназія імя Адама Міцкевіча	польская
Дзяржаўная жаночая гімназія імя Эміліі Плятэр	польская
Гандлёвая школа «Polskiej Macierzy Szkolnej»	польская
Публічная гуманітарная гімназія Гародні	польская
8-клясная гімназія Я. Маркуса і Ф. Лейнвандгэндлера	польская
Дзяржаўная мужчынская настаўніцкая сэмінарыя	польская
Дзяржаўная жаночая настаўніцкая сэмінарыя	польская
Жаночая прафвучэльня (<i>Żeńska Szkoła Zawodowa</i>)	польская
Музычная школа імя Ёрублеўскага	польская
Габрэйская рамесьніцкая школа Элізэра Брэгмана	ідыш
Ешыбот «Szaar hatoga» пры сынагозе Алшых	іўрыт
Агульнаадукацыйная школа № 1 імя Адама Міцкевіча	польская
Агульнаадукацыйная школа № 2 імя Стэфана Баторыя	польская
Бэрнардзінская базавая школа № 3	польская
Беларуская базавая школа № 4	польская
Пратэстанцкая базавая школа № 5	польская
Школа пры настаўніцкай сэмінарыі	польская
Школа ордэну назарэцянак пры кляштары	польская
Базавая школа «Талмуд-тора I & II»	ідыш
Базавая школа «Тушыя»	ідыш / іўрыт
Базавая школа «Талмуд-тора Мідраша Тарбут I & II»	іўрыт
Рэлігійная школа «Тора Вадаас»	ідыш / іўрыт
«Тарат Хаім»	ідыш
«Тарас Эмеш»	ідыш

⁹⁰ Wiadomości Statystyczne m. Grodna. Z. 2. Październik 1928... S. 155–156.

⁹¹ Тамсама. S. 156–158.

Фрэблёўка* П. Рабэйкавай	іўрыт
Прагімназія імя Рубіновіча	ідыш
Гандлёвая школа прафэсійнай перападрыхтоўкі (« <i>Szkola handlowa dokształcająca</i> ») «Polskiej Macierzy Szkolnej»	польская
Прыватныя гадавыя курсы для настаўнікаў габрэйскіх агульнаадукацыйных школаў	польская
Мужчынская гімназія «Polskiej Macierzy Szkolnej»	польская ²²³

Кідаецца ў вочы культурная і рэлігійная разнастайнасць, суседства дзяржаўных і прыватных школаў ды падзел навучання ў гімназіях на мужчынскае і жаночае. Яшчэ важнейшаю для разуменьня габрэйска-хрысціянскага грамадства Гародні ўяўляецца тая акалічнасць, што афіцыйная гарадзкая статыстыка выбірае ў якасці катэгорыі мову выкладання, а не нацыянальнасць. Сучаснікам было вядома і без складанасці зразумела, якія школы, напрыклад, фундаваліся габрэямі, і было відавочна, што ў такіх школах вучыліся выключна дзеці з габрэйскіх сем'яў. Тым ня менш, для мэтай гарадзкой адміністрацыі важней было зафіксаваць, на якой мове там вядзецца выкладанне. У выніку мы бачым цэлы спектар габрэйскіх школаў, у якіх заняткі праходзілі або на польскай мове, або на ідышы, або на іўрыце, або і на ідышы, і на іўрыце. Іх назвы сведчаць пра разнастайнасць палітычных мэтай і звязаных зь імі дыдактычных падыходаў, але таксама гавораць пра гадоўнасць скіроўваць прыватны капітал на ажыццяўленне гэтых мэтай. Пры гэтым ідзеца таксама пра рэакцыю на абмежавальную палітыку дзяржаўных школаў, якая моцна падкарачала колькасць месцаў для дзяцей з габрэйскіх сем'яў. Школы, фінансаваныя з гарадскога бюджэту, вялі выкладанне толькі па-польску і былі названы выключна ў гонар герояў з нацыянальнага пантэону. Дыфэрэнцыяцыя, здавалася б, гамагеннай габрэйскай супольнасці будзе разгледжаная ніжэй у адносінах да другой па велічыні групы насельніцтва — хрысціянаў Гародні.⁹²

1.2.1 Унутраная дыфэрэнцыяцыя габрэйскага насельніцтва

У Гародні разыходжаньне ў меркаваньнях было часткай жыцця, так што наветра здавалася электрычна зараджаным. Былі артадоксы і сьвецкія, сыяністы і інтэрнацыяналісты, ідышысты і гэбраісты, камуністы і кансэрваты-

* Фрэблёўка — тып школы, арганізаванай паводле мэтодыкі Фрыдрыха Фрэбэля, у якой увага звяртаецца на ўсебаковае і гарманічнае развіццё дзіцяці. — *Заўв. перакл.*

⁹² У арыгінале сьпіс на польскай мове: *Przeгляд statystyczny...* S. 151.

ры — тузін відаў левых і яшчэ тузін адценьняў сыяністаў. У габрэйскай Гародні адбываўся працэс інтэлектуальнага браджэння. Горад быў мітусьлівы і раздроблены, як звадлівая сям'я — поўная канфліктаў, але ўсё ж такі сям'я⁹³.

Вобраз канфліктнай, але салідарнай сям'і Фэлікс Зандман са сваім суаўтарам Давідам Ханофам апісаў у аўтабіяграфіі, створанай больш як празь пяцьдзясят гадоў пасля знішчэння габрэйскай супольнасці. Ён асэнсоўвае ў сваім апісанні ўнутраную раз'яднанасць уласнай сям'і, расколатай уздоўж палітычных, эканамічных і культурных лініяў, — сям'і, якая ў цяжкія часы ўсё ж трымалася разам. Ён апісвае габрэйскую супольнасць як комплексную сацыяльную структуру з мноствам супольных інстытуцый, сувязяў і інтарэсаў, якая, нягледзячы на ўнутраную палярызацыю, мела пэўную ўстойлівасць.

Тым самым Зандман адлюстроўвае адначасова і цяжкасці рэтраспектыўнай рэканструкцыі. У сваіх пісьмова зафіксаваных успамінах ён — для сябе самога і для чытача — збірае нанова свят да катастрофы, каб *закансэрваваць* яго для будучых пакаленняў. Будзем сыходзіць з таго, што ў 1939 годзе дванаццацігадовы хлопчык ужо мог успрымаць канфлікты ўнутры ўласнай сям'і. Аднак ён уплятае ў наратыў і веды, атрыманыя ім і ягоным суаўтарам пазней. Інфармацыю пра «тузін відаў левых і яшчэ тузін адценьняў сыяністаў» і «працэс інтэлектуальнага браджэння» Зандман засвоіў, відаць, пастфактум — у размовах або перадусім дзякуючы чытанню адпаведных успамінаў і навуковых публікацый, шэраг якіх выйшаў і пры ягонай фінансавай падтрымцы⁹⁴. Нават улічваючы, што ягоная сям'я прысутнічала ў габрэйскай супольнасці і больш шырокай гарадзкой публіцы дзякуючы будаўнічаму бізнэсу ягонага дзеда, а ў самога Фэлікса Зандмана праз пэўны час абвастрылася ўспрыманне ў выніку стварэння гэта, апісанне шматгалоўна падаецца рэтраспектыўна рамантызаваным, бо палітычныя супярэчнасці паміж сыяністамі, сацыялістамі і камуністамі наўрад ці можна было пераадолець на падставе супольнага этнічнага паходжання або супольнай рэлігіі⁹⁵. Гэтая праблема характэрная ня толькі для рэканструкцыі габрэйскай Гародні — яна ўзьнікае ў любой форме стварэння гістарычнай веды.

⁹³ Zandman F., Chanoff D. Niemals die letzte Reise. München, 1999. S. 38.

⁹⁴ Spector Sh. Lost Jewish Worlds...

⁹⁵ Fatal-Knaani T. Grodno is not the Same. The Jewish Community in Grodno and its Vicinity During the Second World War and the Holocaust 1939–1943. Dissertation. Jerusalem, 1995. P. 1–4.

Тым ня менш, тэзу Зандмана пацвярджае сьпіс школаў. Некаторыя новазаснаваныя школы не перажылі 1920-х гадоў, але калі параўнаць стан у 1923 годзе са станам у 1928 годзе, то можна заўважыць вышэйшую ступень палітызацыі. Вельмі актыўным у Гародні быў Бунд, канкуруючы за падтрымку габрэйскіх рабочых з камуністамі, якія ўсё больш сыходзілі ў падполье. Разам зь левым рухам «Паалей-Цыён» («Рабочыя Сыёну») Бунд апякаўся школай Зішэ (*Zisha-Schule*)⁹⁶. У цэлым актывізаваўся цэлы шэраг сыянісцкіх арганізацый усяго палітычнага спектру. Амаль кожная плынь мела ўласнае моладзеве крыло і, калі дазвалялі фінансы, утрымлівала сваю школу. Гэтак, лібэральная Партыя аб'яднаных сыяністаў фінансавала школу пад назвай «Тарбут», артадаксальная партыя «Агудат Ісраэль» утрымлівала школу «Талмуд-Тора». Апроч гэтага было яшчэ некалькі рэлігійных школаў, у тым ліку вядомы за межамі гораду ешыбот «Шаарэй-Тора», які ў 1928 годзе ўжо ня ўключаны ў гарадзкую статыстыку, бо рэлігійная адукацыя, з пункту гледжаньня гарадзкой адміністрацыі, не адносілася да сыстэмы ўсеагульнай адукацыі⁹⁷. У Гародні былі вельмі папулярнымі вядучыя габрэйскія моладзевыя арганізацыі Польшчы, «Хашамэр Хацаір» і «Бейтар», якія актыўна канкуравалі адна з адной⁹⁸. Існаваў яшчэ цэлы шэраг сацыялістычна арыентаваных сыянісцкіх арганізацый, у тым ліку «Дрор», «Паалей-Цыён» і «Хехалуц Хацаір». Хася Вяліцкая расказвае пра значэньне гэтых рухаў для моладзі:

У «Тарбуце» вельмі моцным быў «Хашамэр Хацаір». Габрэйская моладзь удзельнічала ва ўсіх моладзевых рухах. Сыяністаў, Бунду і камуністаў. «Хашамэр Хацаір» быў адным з самых вялікіх рухаў у Гародні. У нас было пяцьсот юнакоў толькі ў Гародні. У «Тарбуце» шмат хто хадзіў у «Хашамэр Хацаір», таму мой брат таксама ўступіў. Туды прымалі з трынаццаці гадоў. Я хацела ўступіць ужо ў дванаццаць, бо я пабачыла, як ён уступае — з гальштукам і рознымі значкамі, як скаўт. Але мне давялося пачакаць яшчэ год. Мой брат быў маім героем. Ягоньня сябры з «Хашамэр Хацаір» заўсёды прыходзілі да нас і праводзілі сходы ў нашым садзе. Я вельмі зайздросьціла, я хацела таксама ўступіць у рух⁹⁹.

⁹⁶ Rabin D. Encyclopedia of the Jewish Diaspora... P. 403–439.

⁹⁷ Тамсама. P. 321–329.

⁹⁸ Fatal-Knaani T. Grodno... P. 20–25.

⁹⁹ Strobl I. Jüdische Frauen im Widerstand 1939–1945. Frankfurt am Main, 1998. S. 248.

Непрысутнымі ў габрэйскай супольнасці былі актывісты камуністычнага руху, якія — прынамсі з сярэдзіны 1920-х гадоў — дзейлі ва ўмовах падполья. Да таго ж іх не прызнавала сама габрэйская супольнасць, тым больш што многія камуністы габрэйскага паходжання самі ад яе выразна дыстанцыяваліся. Істотныя адрозненні ў палітычных канцэпцыях ды іх культурных імплікацыях для існавання габрэйскіх школаў сьведчаць пра адзеленыя адна ад адной габрэйскія публічныя сфэры, якія вызначалі аблічча гораду нароўні з супярэчнасцямі паміж рознымі рэлігіямі¹⁰⁰.

Адпаведна, гіпотэзу пра поўную сэгрэгацыю на габрэйскі і хрысціянскі гарады праз стварэнне гэта нямецкімі захопнікамі ў лістападзе 1941 году можна паставіць пад пытаньне ўжо тым аргументам, што габрэйскі горад сам па сабе быў занадта разнастайным, каб уяўляць зь сябе закрытае цэлае¹⁰¹. Прадстаўнікі габрэйскай супольнасці жылі ў вельмі розных частках Гародні і, апроч супольных рэлігійных зносін і ўсё большай сэкулярызацыі, хаця б у мінімальным аб'ёме адзначаліся падзеленымі каштоўнасцямі і традыцыямі перабывання ў вельмі разнародных сацыяльных асяродзьях. Малая група габрэйскай буржуазіі была пераважна асыміляваная і ўдзельнічала ў грамадскім жыцці гораду, дзе дамінавала польская дзяржава. Жыццёвае атачэнне нашмат большай долі бедных габрэяў па-за межамі сям'і было падобнае да атачэння іхных каталіцкіх і праваслаўных суседзяў ды вызначалася перадусім кантактамі на працоўным месцы, у рэлігійнай супольнасці або палітычных аб'яднаннях¹⁰². Частка гэтых габрэяў трымалася падкрэслена традыцыяналісцкага, артадаксальнага ладу жыцця і адпаведна была моцна ўкаранёная ва ўласнай супольнасці¹⁰³. Разам з тым, у Гародні жылі сотні сем'яў, штодзённасць якіх вызначалася разбурэннем традыцыйнага габрэйскага жыццёвага сьвету. Частковае зьмяншэнне ролі рэлігіі суправаджалася моцным пашырэннем палітычнай дзейнасці моладзі. І ў той жа час сотні сем'яў жылі ў паралельным сьвеце, вызначаным традыцыйнымі рэлігійнымі каштоўнасцямі.

¹⁰⁰ Гл.: Stadt und Öffentlichkeit in Ostmitteleuropa: 1900–1939. Beiträge zur Entstehung moderner Urbanität zwischen Berlin, Charkiv, Tallinn und Triest / Hrsg. von V. Wendland u. a. Stuttgart, 2002.

¹⁰¹ Соболевская В., Гончаров В. Евреи...

¹⁰² Rabin D. Encyclopedia of the Jewish Diaspora... P. 273–321, 493–504.

¹⁰³ Гл. таксама: Joseph M. Social and Political History of the Jews in Poland 1919–1939. Berlin, 1983.

1.2.2 Унутраная дыфэрэнцыяцыя хрысьціянскага насельніцтва

Паміж гарадзенцамі, якія выраśli ў хрысьціянскіх сем'ях, у міжваенны час таксама ўзьніклі напружаньні. Адпраўным пунктам і тут была паўсталая ў XIX стагодзьдзі сувязь рэлігіі і нацыянальнай ідэнтыфікацыі. Разам з новаю польскаю нацыянальнаю самасьвядомасьцю гэта прывяло да таго, што палякі перадусім успрымаліся як каталікі, і наадварот, каталікі цяпер у нацыянальным сэнсе лічыліся палякамі, хаця раней каталіцкае веравызнаньне не азначала, што вясковыя насельнікі рэгіёну ўспрымалі сябе ў нацыянальных катэгорыях¹⁰⁴. У выніку ня толькі габрэям было складаней ідэнтыфікаваць сябе як палякаў. У дачыненні праваслаўных жыхароў дзеяла эксклюзіўная лёгіка. На падставе іхнага веравызнаньня яны менаваліся ў этнічных і нацыянальных тэрмінах пераважна «рускімі», радзей — «беларусамі»¹⁰⁵.

Далёка ня ўсе, хто лічыў сябе палякам, моўчкі згаджаліся з роляй меншасці ў горадзе, які большасцю каталікаў разумеўся як польскі, не аказваючы ціску на іншыя рэлігійныя або нацыянальныя групы. Як і ў габрэйскай супольнасці, паміж хрысьціянамі розных канфэсіяў існавалі канфлікты і напружаньні. Асаблівую ролю ў гэтых адносінах атрымала сама Праваслаўная царква. У Расійскай імперыі яна мела прывілеяванае становішча і цяпер сутыкнулася з канкрэтнымі захадамі маладой польскай дзяржавы, скіраванымі на скарачэньне дасягнутай да Першай сусьветнай вайны праваслаўнай прысутнасці¹⁰⁶. Сфэра дзейнасці праваслаўных сьвятароў была абмежаваная, а ранейшыя ўніяцкія або каталіцкія храмы і кляштары ды іх даходы былі вернутыя Католицкаму касьцёлу. Але і тут ацэнка сытуацыі залежала ад пункту гледжаньня назіральніка. Тое, што гарадзкая адміністрацыя лічыла ліквідацыяй сьлядоў 120-гадовага расійскага панаваньня, прадстаўнікі праваслаўнай супольнасці разглядалі як абмежаваньне рэлігійнай свабоды.

¹⁰⁴ Токць С. Беларуская вёска... С. 183 і наст.; Mędrzecki W. Młodość wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939: proces socjalizacji. Warszawa, 2002.

¹⁰⁵ Польскае слова «*ruski*» (рускі) праводзіць выразнае адрозьненне са словам «*rosyjski*» (расійскі). Але яно перакрываеца з азначэньнем «русіны» (польск. «*Rusiny*», ням. «*Ruthenen*») і адпаведным прыметнікам «*rusiński*» (ням. *ruthenisch*), які ў дачыненні беларусаў у гісторыі нямецкай навукі раней ужываўся ў форме «*weißruthenisch*». Гл.: Weißruthenien. Volkstum, Geschichte, Wirtschaft / Hrsg. von Wannsee-Institut. Berlin, 1941. Копія рукапісу захоўваецца ў Федэральным архіве ў Берліне: BArch. R 93/18.

¹⁰⁶ Benecke W. Die Ostgebiete... S. 199–201.

У Беластоцкім ваяводстве, як і ў іншых частках Цэнтральнай Эўропы, пракаціліся хвалі рэлігійнай пераарыентацыі. Пасля таго як Руская праваслаўная царква страціла тут статус дзяржаўнай, у некаторых выпадках пасля 1915 году цэлыя вёскі пераходзілі ў каталіцызм. Гэтыя змены ня выклікалі ў Гародні рэлігійных або палітычных хваляваньняў, бо, у адрозьненне ад поўдня польскіх «крэсаў», тут ня мелі вялікага посьпеху спробы аднавіць Уніяцкую царкву, якая магла б зрабіцца носьбітам нацыянальнай ідэі. Паводле Берасцейскай уніі 1596 году, прыналежнасьць да Рыму тут таксама была спалучаная з усходнім абрадам. Аднак узмацненьне Праваслаўнай царквы, ініцыяванае Расійскай імперыяй, мінімізавала шанцы на пасьпяховае адраджэньне ўніяцтва, у адрозьненне ад рэгіёнаў, якія адышлі Аўстра-Вугорскай імперыі і дзе ўніяцкая традыцыя ніколі не спынялася. На погляд русафілаў, змены, якія ўсё ж адбыліся пасля 1921 году, былі выключна вынікам дзяржаўнага прымусу.

Цэнтральная прычына гэтага — лятэнтная варажасьць паміж каталіцызмам і праваслаўем, якая існавала нягледзячы на аўтакефалію. У Гародні гэтая варажасьць падзяліла грамадства гэтакім жа супярэчлівым чынам, як лінія паміж юдаізмам і хрысьціянствам. З аднаго боку, існавалі супольныя публічныя прасторы, людзі жылі ў цесным суседстве, назіралася эканамічная каапэрацыя, захоўваўся ідылічны ўспамін пра нібыта *неправінцыйную Эўропу*¹⁰⁷, у якой усе суіснавалі мірна і талерантна. З другога боку, існавалі таксама адносна моцна адзеленыя адна ад адной рэлігійныя прасторы, а таксама палітычныя інстытуты, у рамках якіх адбывалася станаўленьне па-за рэлігійяй частак адпаведнай групы. У выпадку праваслаўных гэта выражалася слабей, чым ў выпадку юдэяў і каталікоў. Колькасьць праваслаўных жыхароў скарацілася ў выніку бежанства падчас Першай сусьветнай вайны, апроч таго праваслаўныя ў польскай дзяржаве сутыкнуліся з рэакцыяй на перасьлед польскіх нацыянальных памкненьняў у царскай Расіі. Таму жыцьцё праваслаўных гарадзенцаў крышталізавалася, апроч царкваў, перадусім у межах дзвюх арганізацый: Расійскага дабрачыннага камітэту (рас. «Русский благотворительный комитет») і Расійскага народнага аб'яднаньня (рас. «Русское народное объединение»). Добрачынны камітэт займаўся ня толькі дапамогаю беднякам і сіротам. Ён арганізоўваў таксама сьвецкія падзеі для праваслаўнай

¹⁰⁷ Так называецца спецыяльны зборнік, у якім Гародня апісваецца як рай хрысьціянска-габрэйскіх дачыньняў. Гл.: Wojarski J. Moje Grodno // Jasiewicz K. Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III RP) w latach 1772–1999. Warszawa-Londyn, 2000. S. 233.

супольнасці, напрыклад, Калядную вечарыну, якая штогод праходзіла ў гарадзкім тэатры. Апроч гэтага, РДК утрымліваў бібліятэку, якой маглі карыстацца і неправаслаўныя¹⁰⁸.

Хаця праваслаўныя і былі інтэгральным складнікам гарадзкой супольнасці, паміж гарадзенскімі хрысціянамі здараліся адкрытыя канфлікты. Некаторыя палякі, якія паходзілі з іншых рэгіёнаў і ня мелі досведу суіснавання ў пераходнай зоне або не хавалі сваёй антыпатыі да «рускіх», успрымалі як простую або нярэдка ўскосную пагрозу звязку праваслаўя і расійскай культуры¹⁰⁹. Ва ўспамінах праваслаўных таксама ўсплывае вобраз канфліктаў паміж «палякамі» і «рускімі». Апісанае ў іх больш ці менш сымбалічнае кіданне камянёў моцна нагадвае сьведчанні гарадзенскіх габрэяў. Дзеці з праваслаўных сем'яў жылі ня ў большай або меншай небяспецы, чым іхныя аднагодкі. Рэлігійная прыналежнасць і звязаная з ёй нацыянальная ідэнтыфікацыя нярэдка былі толькі зачэпкаю для боек унутры кварталу. Нацыянальная ідэнтыфікацыя дзякуючы свайму ўзаемнаму эксклюзіўнаму характару падбівала да абумоўленых ёй сутычак або, наадварот, прымушала іх цяплява зносіць. Гэтак, «паляк» мог хутка зрабіцца на заднім двары «рускім», нават калі ягоныя бацькі наведвалі аўтакефальную царкву і рабілі ўсё, каб ператварыцца ў «праваслаўных палякаў».

Асобныя відавочцы сцвярджаюць, што юдэям і праваслаўным пры роўных здольнасцях было складаней трапіць у дзяржаўныя вучальні, чым каталікам. Пры гэтым і для большасці каталікоў адукацыя была дарагой і таму маладасупнаю справаю. Вырашальным фактарам тут была найперш заможнасць бацькоў, а не нацыянальная прыналежнасць. Тым ня менш, доступ некаталікоў да дзяржаўных вучальняў быў абмежаваны. Нават у прыватных школах здараліся канфлікты, якія відавочца Георгі Маісееў прыпісвае таму, што ён як «рускі» не падабаўся аднаму з настаўнікаў. Дырэктар ліцэю імя Генрыка Сянкевіча выключыў яго са школы пасля вымовы бяз даў прычыны, што Маісееў прыпісвае таму, што ён не саромеўся сваёй «рускай сям'і». Тое, што ён працягнуў навучаньне ў школе, ён прыпісвае ў сваіх успамінах выключна «добрым кантактам бацькоў з уплывовымі ў горадзе палякамі»¹¹⁰. Незалежна ад таго, ці сапраўды ягоны складанасці былі звязаныя з тым, што дырэктар успрымаў яго як «рускага», гэта не даказвае, што ў Га-

¹⁰⁸ Успаміны Георгія Мітрафанавіча Маісеева, апублікаваныя ў: Дораш Н. Православный Гродно. Гродно, 2000. С. 173.

¹⁰⁹ Інтэрвю з А. Навумюком, праведзенае ў Гародні 14 ліпеня 2005 году.

¹¹⁰ Успаміны Георгія Мітрафанавіча Маісеева, апублікаваныя на расійскай мове ў: Дораш Н. Православный Гродно... С. 177.

родні ў той час існаваў усёабсяжны канфлікт паміж каталікамі і праваслаўнымі. Урэшце, ягонья бацькі кантактавалі з рознымі гарадзенскімі палякамі, у тым ліку з тымі, хто яўна з добраю воляй змог памагчы ў справе ліцэю.

Ці гаворка ішла пра падлеткавыя бойкі, унутрыінстытуцыйныя цёркі на штодзённым узроўні або сыстэматычную дыскрымінацыю — гэта наўрад ці можна комплексна рэканструяваць. Аднак можна зрабіць выснову, што за імі стаяў лятэнтна прысутны антаганізм, які сілкаваўся пераважна гістарычнымі крыўдамі і прыводзіў да абвастрэння канкурэнцыі ў бягучы момант. Гэтая канкурэнцыя праходзіла ўздоўж рэлігійных, эканамічных і нацыянальных лініяў. І ўсё ж такі яна ўплывала на сужыццё ў горадзе толькі ў пэўных сытуацыях.

Гэтая тэза пацвярджаецца, калі праверыць адзначанае ў гэтым аналізе дамінаваньне адносін каталікоў і праваслаўных на прыкладзе малой супольнасьці эвангелістаў аўгсбургскага вызнаньня. Гэтая супольнасьць пасяля пабудовы раёну Гарадніца была прадстаўленая ў Гародні парай соцень чалавек¹¹¹. У міжваенны час можна канстатаваць напружаньне паміж сьветаўспрыманьнем нямецкага пастара Адольфа Плямша і гэтай пераважна польскамоўнай супольнасьцю¹¹². Гэта дэманструе, наколькі нармальна і адначасова складана было з аднаго боку падтрымліваць нямецкую мову і этнічнасьць, а з другога — быць цалкам інтэграваным у гарадзкое грамадзтва. У Гародні таксама адчуваўся польска-нямецкі антаганізм, аднак, у адрозьненьне ад заходніх рэгіёнаў Польшчы, гэта не прыводзіла да адкрытых канфліктаў¹¹³. Пастара Плямша ў Гародні паважалі і любілі. Ягоная калекцыя марак уражвала сучаснікаў, і ў ягоным доме бывалі і габрэі, і хрысьціяне розных канфэсіяў. Для Аляксандра Блюмштайна, які перажыў Галакост, ягоная нямецкая няня Тэа і пастар Плямш былі такімі ж гарадзенцамі, і ён успрымаў іх ня столькі як немцаў, колькі як пратэстантаў зь нямецкім каранямі. Таму, нягледзячы на моцнае перапляценьне рэлігіі і нацыянальнае прыналежнасьці, можна канстатаваць, што рэлігійнае вымярэньне было толькі часткаю рэчаіснасьці сацыяльнага ўзаемадзеяньня.

¹¹¹ Крывашэй Д. Немцы ў Беларусі. Нарыс гісторыі. Мінск, 2002. С. 3–8.

¹¹² Чернякевич А. «Новый Свет» и его окрестности... С. 27.

¹¹³ Alabrudzińska E. Der Protestantismus in den Ostgebieten Polens in den Jahren 1921–1939. Toruń, 2000.

1.2.3 Абвастрэньне канфліктаў паміж габрэямі і хрысьціянамі

Ва ўспамінах гарадзенскіх габрэяў, што засталіся ў жывых, ня раз усплывае вобраз хрысьціянскіх дзяцей, якія кідаліся камянямі¹¹⁴. Хася Бяліцкая ўспамінае антыгабрэйскія выхадкі школьнікаў-каталікоў, якіх была большасьць. Дзеці на беразе Нёману крычалі ёй усьлед: «Жыды пархатыя!» 3 траўня 1938 году — у нацыянальнае свята — польскія вучні на лінейцы крычалі габрэйскім школьнікам: «Жыды, прэч у Палестыну!»¹¹⁵ Нават калі сыходзіць з таго, што гэтым падзеям на ўспамінах чалавека, уся вялікая сям'я якога загінула ў Галакосьце, рэтраспэктывна надаецца цалкам асаблівае значэньне, паўтарэньне такіх аповедаў у іншых сьведак паказвае, што габрэйскім дзецям даводзілася вучыцца жыць з разуменьнем, што ў горадзе ў іх ёсьць ворагі, нават калі ход канфлікту выразна прасачыць немагчыма¹¹⁶. Як паказваюць іншыя ўспаміны, гэтая выснова часта ня тычылася наўпрост дзяцей зь лепшым грамадзкім статусам. Аднак імавернасьць рукапрыкладзтва залежала ня толькі ад сацыяльных крытэраў, але і ад характару самой гарадзкой прасторы. У кварталах, шчыльна населеных габрэямі, такія напады здараліся радзей, бо тут, адпаведна, жыло менш хрысьціянаў. Апроч гэтага, тут было прасьцей арганізаваць самаабарону. У цэнтры, дзе блізкае суседзтва было звычайнаю справаю, асаблівае небясьпека магла чакаць габрэйскіх дзяцей у месцах, дзе хрысьціянскія ўстановы стваралі прасторавую палярывацыю. Напрыклад, хрысьціянскія вучні кідаліся камянямі ў Фэлікса Зандмана, калі ён ішоў дадому паўз браму ў кляштар брыгітак на вуліцы Брыгідзкай¹¹⁷. Зь іншага боку, на вулках вакол Сяннога рынку, населеных у асноўным габрэямі, таксама зьбіраліся хуліганы, якія абаранялі гэты раён як сваю вотчыну і нярэдка нападзілі на хрысьціянскую моладзь¹¹⁸. Час ад часу здараліся бойкі, чые ўдзельнікі, нягледзячы на штодзённасьць спарадычных вулічных сутычак, вызначалі сябе на падставе этнічнага паходжаньня і рэлігійнага вызнаньня¹¹⁹. Аднак з гэтых узаемадзеяньняў відаць, што лініі штодзённых канфліктаў паміж юдэямі і хрысьціянамі праля-

¹¹⁴ Zandman F., Chanoff D. Niemals... S. 39; Blumstein A. A little house... P. 9.

¹¹⁵ Інтэрвію з Х. Бяліцкай, праведзенае ў Легавот-Габашане (Ізраіль) 28 лістапада 2004 году на польскай мове.

¹¹⁶ Інтэрвію з Г. Хасідам, праведзенае ў Гародні 17 верасьня 2005 году на польскай мове.

¹¹⁷ Zandman F., Chanoff D. Niemals... S. 39–40.

¹¹⁸ YVA. VT–1743, v. 5.

¹¹⁹ Spector Sh. Lost Jewish Worlds... P. 47, 50.

галі недалёка ад апісаных напружаньняў паміж каталікамі і прываслаўнымі¹²⁰.

Канфлікт паміж хрысьціянскім і юдэйскім насельніцтвам пачаўся задоўга да Першай сусьветнай вайны. Аднак у Польскай Рэспубліцы ён у першы раз публічна праявіўся, калі ў 1920 годзе паўстала пытаньне зь дзяржаўнаю моваю. Яшчэ менш за траціну гарадзенцаў гаварыла па-польску. Польскія нацыяналісты сутыкнуліся з большасьцю, якая гаварыла на ідышы, што неўзабаве прывяло да канфліктаў у гарадзкой радзе. Урэшце гарадзкая адміністрацыя пад ціскам зь Беластоку цалкам перавяла сваю працу на польскую мову¹²¹. Патрабаваньне надаць ідышу статус дзяржаўнае мовы не магло ажыцьцявіцца ва ўсёй Польшчы. Нават у Беластоку, дзе адсотак габрэяў быў нават вышэйшы, чым ў Гародні, дазвалялася выкарыстаньне [у дзяржаўных установах. — *Заўв. перакл.*] толькі польскай мовы¹²². Габрэйская супольнасьць адсутнічала ў гэтай афіцыйнай частцы гарадзкой публічнай прасторы. Адпаведна, было зразумела, што гарадзкая адміністрацыя не зьбіраецца ўлічваць інтарэсаў габрэяў. Гэтая супярэчнасьць у наступныя два дзесяцігодзьдзі прывяла да новых канфліктаў, якія, аднак, часта больш не праяўлялася публічна¹²³.

Новая эскаляцыя адбылася ў другой палове 1930-х гадоў, калі польскія арганізацыі ладзілі байкоты, экспліцытна скіраваныя супраць канкурэнцыі з боку габрэяў, што зрабіла канфлікт адчувальным і ў штодзённым жыцьці¹²⁴. Гэтак, здаралася, што на дрожках навешваўся цэтлік «Хрысьціянскае прадпрыемства». У архіве Гарадзенскай вобласьці захаваліся плякаты і ўлёткі акцыяў «Не купляй у жыда!» або, як варыянт, «Купляй у хрысьціяніна!»¹²⁵. У выніку

¹²⁰ У абодвух выпадках працэс акумуляцыі ў індыўдуальнай памяці і дапасаваньня да сацыяльнай памяці грамадства ў ходзе ўспамінаў закладае аснову для рэтра-спэктывунай інтэрпрэцыі сутычак як нацыянальна абумоўленых.

¹²¹ Kołeci S. Działalność Samorządu... S. 14.

¹²² Bender S. The Jews of Białystok... P. 43.

¹²³ Rabin D. Encyclopedia of the Jewish Diaspora... P. 230–241.

¹²⁴ Пры гэтым ішла гаворка не пра гарадзенскі фэномэн, а пра агульную тэндэнцыю ў Польскай Рэспубліцы, якая была асабліва выразная там, дзе польскае насельніцтва або адміністрацыя адчувалі сябе ў абарончай пазіцыі ў эканамічнай, культурнай або палітычнай сфэры. Гл., напрыклад, на прыкладзе Баранавіччыны: Brakel A. Unter Rotem Stern und Hakenkreuz: Baranowicz 1939 bis 1944. Das westliche Weißrussland unter sowjetischer und deutscher Besatzung. Paderborn u. a., 2009. S. 24–27; беларускамоўная версія: Бракель А. Пад чырвонай зоркай і свастыкай: Баранавіччына ў 1939–1944 гг. / Пераклад з нямецкай мовы У. Папковіча, нав. рэд. М. Кароль. Смаленск, 2018. С. 73–76.

¹²⁵ Вашкевіч А., Чарнякевіч А. Польскі Гродна... // ARCHE. 2010. № 1–2. С. 352–353.

праявіліся два істотныя аспекты: важная эканамічная роля габрэйскіх прадпрымальнікаў ды іхная залежнасць ад эканамічнай і палітычнай сытуацыі ў краіне. Пры гэтым апошняя значна пагоршылася цягам 1930-х гадоў. У звязку зь дзяржаўнымі санкцыямі эканамічная крыза яшчэ больш абвастрыла канфлікт.

Усплёск мэтанакіравана распаленай агрэсіі адбыўся ў траўні 1935 году пасля інцыдэнту каля танцавальнай залі. Пасля разаніны на нажах ад ранаў памёр польскі марак Уладзіслаў Кушч. Пагалоска пра тое, што гэтыя раны яму нанёс габрэй, распаўсюдзілася па горадзе, як лясны пажар. Спачатку да масавых беспарадкаў не дайшло. Толькі пасля пахавання Кушча натоўп пачаў скандаваць польскія нацыяналістычныя лезунгі, заклікаючы рабаваць габрэйскія крамы і нападаць на мінакоў¹²⁶. Натоўп прайшоў па вуліцах Гародні, і ў заўважаныя габрэйскія сем'і паляцелі камяні. У выніку беспарадкаў была забіта некалькі габрэяў, больш за тызін атрымалі раненні, была нанесеная вялізная шкода больш як 250 дамам і крамам¹²⁷. Пералік можна знайсці ў тагачаснай прэсе, а таксама ў дакумэнтах праведзенага ў 1936 годзе судавага працэсу. Іх інфармацыя сьведчыць пра тое, што гэта быў не спантанны выбух агрэсіі. Хутчэй пагром быў падрыхтаваны ў тым ліку сябрамі праварадыкальнай Нацыянальнай партыі (польск. *Stronnictwo Narodowe*). На гэта ўказваюць антыгабрэйскія ўлёткі, якія раздаваліся напярэдадні пахавання, а таксама ўдзел у беспарадках актывістаў з па-за Гародні¹²⁸.

Бурмістар Гародні афіцыйна асудзіў беспарадкі, і суд прыгаварыў абвінавчаных да невялікіх тэрмінаў пазбаўлення волі. За сытуацыяй пільна сачыла прэса ў Варшаве, Палестыне і ЗША, і на любыя далейшыя акты агрэсіі зьвярталася ўвага. Тым ня менш, пагром у траўні 1935 году быў не ганебным выключэннем, а толькі пачаткам цэлага шэрагу далейшых акцыяў. У канцы году, падчас Калядаў, была праведзеная «нацыянальная гаспадарчая акцыя», у ходзе якой гучалі заклікі да байкоту габрэйскіх крамаў, каб павысіць рынкавую долю хрысціянскіх гандляроў. Напярэдадні

¹²⁶ Żyndul J. Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937. Warszawa, 1994. S. 15–16.

¹²⁷ Параўн.: Fatal-Knaani T. Grodno... P. 52–58. Нацыяналістычны польскі погляд на рэчы адлюстраваны ў: Szawlowski R. Grodno // Encyklopedia Białych Plam. T. 7. Radom, 2002. S. 133–144. Іншыя крыніцы імкнуча да большай ураўнаважанасці: Historia i kultura Żydów polskich. Słownik / Pod red. A. Cała i inn. Warszawa, 2000. S. 258; Tomaszewski J. Auftakt zur Vernichtung. Die Vertreibung polnischer Juden aus Deutschland im Jahre 1938. Osnabrück, 2002.

¹²⁸ Żyndul J. Zajścia antyżydowskie... S. 45.

Новага году, у 1935-м, была зроблена спроба падпалу драўлянай сынагогі ў Фарштаце. Праўда, будынак не пацярпеў ад падпалу. А ў 1936 годзе адбыўся напад на будынак Таварыства аховы здароўя, які, аднак, наведвалі ня толькі габрэі¹²⁹. Увагу прыцягвае тое, што хаця бурмістар Гародні публічна асуджаў такія выпадкі, іх расьсьледаваньне з боку пракуратуры праводзілася менш заўзята. Большасць нападаў засталася без юрыдычных наступстваў. Тым самым у Гародні праявіліся агульнапольскія тэндэнцыі — пасля сьмерці Юзафа Пілсудзкага ў 1935 годзе дзяржава абараняла габрэйскіх грамадзянаў нашмат менш, чым раней. Антысэмітызм, які ўкараніўся ў адміністрацыйных структурах, арміі і судовай сыстэме, ствараў спрыяльную для падобных эксцэсаў атмасфэру.

Сфармуляваныя на пачатку 1939 году пляны ваяводы Асташэўскага таксама належыць разумець у кантэксце гэтых новых павеваў. Выразна не ставала волі, каб злучыць у адно цэлае раней існыя, падзеленыя прасторы. Рос узаемны недавер. У адпаведнасьці з палітычнымі перакананьнямі і фінансавымі магчымасьцямі габрэйскія сем'і ў 1920–1930-х гадах і асабліва пасля 1935 году сотнямі выпраўляліся па спраўджаным яшчэ ў канцы XIX стагодзьдзя шляху — яны эмігравалі ў Заходнюю Эўропу, Паўночную і Паўднёвую Амэрыку або Палестыну. Паралельна з гэтым хрысьціяне таксама шукалі заробкаў на падобных шляхах у Заходняй Эўропе і па той бок Атлянтыкі¹³⁰. Складаная эканамічная сытуацыя ў горадзе надалей ускосна звязвала абедзьве групы.

Такім чынам, канфлікт, які з габрэйскага боку разглядаўся як праява антысэмітызму, а з польскага — як эканамічная і палітычная самаабарона, уяўляў сабой сур'ёзную перашкоду для доўгатэрміновай інтэграцыі габрэйскай большасьці гораду ў польскае грамадзтва. «Эфэктна палянізацыі» немагчыма было дасягнуць, дыскрымінуючы вялікую групу насельніцтва Гародні. У сярэднетэрміновай перспэктыве адчужэньне габрэйскага насельніцтва, абвостраны гэтым канфлікт і павольны выезд габрэяў прывялі да радыкалізацыі, маштаб якой у канцы 1930-х гадоў можна было толькі прадчуваць.

Асаблівая праблема паўстала праз тое, што польскія правыя яшчэ да савецкай агрэсіі ў 1939 годзе аб'ядноўвалі рэальную пагрозу цэласьці польскай дзяржавы з боку савецкага камунізму і ўяўную габрэйскую пагрозу. Гэта выкрышталізавалася ў крылатым слове

¹²⁹ Żyndul J. Zajścia antyżydowskie... S. 39–40.

¹³⁰ Сямёнчык М.Б. Беспрацоўе і эміграцыя насельніцтва Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд // 3 гісторыі якаў і пакаленьняў Іўеўскага краю: Матэрыялы навукова-практычнай канфэрэнцыі / Пад рэд. І. П. Крэня. Гродна, 1999; Kulischer E. M. Jewish Migrations. Past Experiences and Post-War Prospects. New York, 1943. P. 20–27.

«жыдакамуна» (польск. *żydokomuna*), якое распаўсюдзілася задоўга да савецкай акупацыі рэгіёну¹³¹. Гэтае слова адпавядала ідэалёгіі фашысцкага руху па ўсёй Эўропе. У Польшчы «жыдакамуне» надавалася асаблівае значэнне ў выніку сяміятычнай сувязі рэальна адчуванай пагрозы з усходу і ўяўнай «габрэйскай праблемы» ў гарадах.

Развіццё падзеяў у Гародні дэманструе, што справа ня скончылася крылатымі выразамі, а радыкалізацыя польскіх прыхільцаў адбылася на штодзённым жыцці гораду. З дакладу НКУС вынікае, што ў 1936 годзе ў асяроддзі камандавання Гарадзенскай абарончай акругі быў створаны «Камітэт барацьбы супраць камунізму», да якога, апроч высокапастаўленых афіцэраў і чыноўнікаў, настаўнікаў і вайсковага капеляна, належаў таксама тагачасны бурмістар Гародні, Вітальд Ценскі¹³². На сходзе, які адбыўся ў красавіку 1937 году ў гарадскім тэатры, больш за паўтары тысячы прысутных прынялі дэкларацыю, якая фармальна скіроўвалася выключна супраць дзеянняў КПЗБ і патрабавала больш жорсткага пераследу яе сяброў¹³³. Ужо ў 1937 годзе да Гайнрыха Кесэмаера, кіраўніка Нямецкага саюзу імя Фіхтэ**, быў накіраваны зварот з просьбаю падтрымаць дзейнасць камітэту. Арганізацыя гітлераўскай НСДАП, адказная за пашырэнне нацыянал-сацыялістычных ідэяў за мяжою, у тым жа годзе перадала камітэту карыкатуры, фотаздымкі і ўлёткі для выставы пра пагрозу камунізму. Напярэдадні гэтай выставы ў Гародні выступіў каталіцкі сьвятар з Варшавы з паведамленьнямі на тэму «Камунізм і яго агентура» ды «Габрэйская праблема ў Польшчы». Пасля адкрыцця выставы прываслаўны архіепіскап Сава зладзіў публічныя курсы, каб прыцягнуць да працы супраць камунізму і прываслаўнае духавенства. Гэтым прываслаўная царква займалася адразу пасля стварэння аўтакефаліі. Аднак цяпер яна найпрост станавілася на службу антысэміцкім плыням у межах польскага грамадства, якія падтрымлівала дзяржава.

Дзейнасць Камітэту для барацьбы супраць камунізму стымулявалася звонку — у Гародні заснавалі свае ўсходнія філіі такія цэн-

¹³¹ Гістарычны нарыс развіцця гэтага стэрэатыпу: Pufelska A. Die «Judäo-Kommune». Ein Feindbild in Polen. Das polnische Selbstverständnis im Schatten des Antisemitismus. 1939–1948. Paderborn, 2007.

¹³² Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Ф. 4, воп. 21, спр. 1684, арк. 97–120. Цытуецца паводле: Zachodnia Białoruś. 17.IX.1939–22.VI.1941. Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939. Źródła do historii Polski w XX wieku ze zbiorów Narodowego Archiwum Republiki Białoruś / Red. W. Adamusko. Warszawa, 1998. S. 374–375.

¹³³ Тамсама. S. 378.

** Саюз імя Фіхтэ належаў да нацыянал-сацыялістычнага лягеру. — *Заўв. перакл.*

тральныя фашысцкія арганізацыі, як Лагер нацыянальнага адзінства (*Obóz Zjednoczenia Narodowego*). Іх светапогляд знайшоў асабліва спрыяльную глебу сярод чыноўнікаў і афіцэраў. Пры гэтым у Гародні таксама адбывалася спалучэнне барацьбы з камунізмам і антыгабрэйскай прапаганды, працягнутае і дзяржаўнымі структурамі. Такім чынам, на ўзмацненне вобразу ворага — «жыдакамуны» — польскія дзяржаўныя органы актыўна працавалі яшчэ да прыходу Чырвонай арміі. У выніку расла палітызацыя міжэтнічных напружаньняў ды радыкалізацыя мысленьня і дзеяньняў большай часткі прадстаўнікоў польскай дзяржавы, прызначаных на службу ў Гародню. Апроч гэтага, радыкалізацыя вылілася таксама ва ўзмоцненую нацыяналізацыю ўзаемнага ўспрымання, бо па сутнасьці яна ідэалягічна выключала суіснаваньне палякаў і габрэяў у польскай дзяржаве. Важным падаецца момант радыкалізацыі: яна адбылася толькі ў другой палове 1930-х гадоў паралельна з абстрактным перасьледу габрэяў у Нямецкім райху. Адпаведна, у Гародні мясцовая тканка ўзаемаадносінаў надарвалася яшчэ да агрэсіі Чырвонай арміі ў верасьні 1939 году. Тым ня менш, радыкалізацыя часткі гарадскога грамадства не адразу разбурыла моцны суплёт эканамічных і культурных прастораў у Гародні. Замест існаваньня ў цалкам паралельным грамадстве гэтай сытуацыя надалей вымушала людзей у многіх сфэрах да абмежаванага сужыцьця з усімі пералічанымі канфліктамі. Прынцыповым фактарам для прыналежнасьці да групы, апроч сацыяльных і палітычных аспэктаў, заставалася рэлігія, цесна пераплецёная з нацыянальнымі канатацыямі, але ўсё ж не раўназначная ім.

1.2.4 Плынасьць беларускіх дзеячоў і мясьцін

На падставе наяўнага эмпірычнага матэрыялу толькі зь цяжкасьцю можна рэканструяваць разнастайную, унутрана дыфэрэнцыяваную беларускую супольнасьць. Кідаецца ў вочы невялікі аб'ём сьведчаньняў. Гэта можна патлумачыць тым, што сярод беларусаў у Гародні высокую долю складалі сезонныя работнікі, і тым, што большасьць беларусаў не атрымалі добрай адукацыі¹³⁴. Як ужо тлумачылася ў дачыненні габрэйскіх і польскіх успамінаў, зазвычай бяднейшыя жыхары пакідалі па сабе менш сьведчаньняў, якія

¹³⁴ Пры гэтым рэч ня толькі ў тым, што сярод жыхароў рэгіёну, ідэнтыфікаваных як беларусаў, высокую долю складалі сяляне. Польская сыстэма школьнай адукацыі мэтанакіравана адмаўляла беларусам, якія артыкулявалі сваю нацыянальную сьвядомасьць, ва ўдзеле ў дзяржаўнай адукацыі. Нікалас Вакар утрыравана сфармуляваў гэта наступным чынам: «Беларускай моладзі пакідалі выбар паміж тым, каб зрабіцца палякамі, і тым, каб застацца непісьменнымі». Гл.: Vakar N. *Bielorussia. The Making of a Nation*. Cambridge, 1956. P. 132.

дапамаглі б скласьці ўяўленьне пра *іхную Гародню*. Нізкая ступень нацыянальнай ідэнтыфікацыі ў большасьці патэнцыйных беларусаў Гародні ўказвае таксама на ступень культурнай і палітычнай уплывовасьці тых, хто адкрыта выступаў як беларус. У выяўленай канстэляцыі шматслойных унутраных напружаньняў беларускія інтарэсы ў 1920-х і яшчэ больш у 1930-х гадах займаюць хіба што пэрыфэрыйнае месца, калі сучасьнікі ўвогуле ўспрымалі іх як такія¹³⁵. *Беларускае пытаньне* ў лятэнтным канфлікце паміж польскай дзяржавай і яе няпольскімі меншасьцямі ў Гародні міжваеннага часу адыгрывала ўсё больш другарадную ролю¹³⁶.

Беларускі нацыянальны наратыў, прысвечаны заходнебеларускім землям пад польскім панаваньнем, тлумачыць нязначную прысутнасьць у апісаных у якасьці беларускіх сацыяльных прасторах у гарадах Польскай Рэспублікі выключна рэпрэсіямі з боку дзяржавы¹³⁷. І яны сапраўды тармазілі разгортваньне беларускае культурнае дзейнасьці¹³⁸. Спачатку ставіліся перашкоды для палітычнай дзейнасьці левых партыяў, а ў 1930-х гадах яе пачалі ўсё больш забараняць; адначасова разьвіцьцё беларускага школьніцтва настолькі абмяжоўвалася, што апошняе не магло ўтрымацца сваімі сіламі¹³⁹. Аднак наратыў пра дзеячоў беларускага нацыянальнага руху, якія спрабавалі супрацьстаяць дзяржаўным рэпрэсіям, ня згадвае пра іманэнтную слабасьць гэтага невялікага і няўстойлівага руху¹⁴⁰. Гэтак, закрывьцё беларускай гімназіі ў Гародні ў 1924 годзе зводзіцца выключна да палітыкі польскай адміністрацыі, хаця прычынаю закрыцьця былі фінансавыя праблемы, якія, сярод іншага, можна патлумачыць недастатковай падтрымкай установы з боку гарадзён-

¹³⁵ Райнэр Лінднэр абагульняе прычыны запозьненасьці беларускага нацыянальнага руху: Lindner R. Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrussland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999. S. 27 ff.; беларускамоўная вэрсія: Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. / Пераклад з ням. Л. Баршчэўскага; нав. рэд. Г. Сагановіча. Санкт-Пецярбург, 2003. С. 27 і наст.

¹³⁶ Polska – Białoruś 1918–1945 / Red. W. Balcerak. Warszawa, 1994.

¹³⁷ Гісторыя Беларусі ў шасці тамах, 1917–1945 гг. Т. 5 / Пад рэд. А. Вабішчэвіча і інш. Мінск, 2006. С. 366–378.

¹³⁸ Gomółka K. Białorusini w II Rzeczypospolitej. Gdańsk, 1992. S. 45 і наст.

¹³⁹ Тамсама. С. 104.

¹⁴⁰ Напрыклад, Захар Шыбека называе «Беларускую хатку», школы, тэатры і газеты беларускіх устаноў, якія паўсталі ў Гародні падчас Першай сусветнай вайны, і падкрэсьлівае, што іх існаваньне пераканала бальшавіцкіх камісараў у неабходнасьці стварэньня самастойнай беларускай дзяржавы. Аднак ён не тлумачыць, чаму ўсе гэтыя ўстановы праіснавалі так нядоўга. Гл.: Шыбека З. Нарыс... С. 211.

цаў¹⁴¹. Увогуле, няшмат бацькоў адпраўлялі сваіх дзяцей у такую школу, а сярод тых, хто адпраўляў, было шмат сялян, што зьвязвалі з гэтым сацыяльны ўздым сваіх дзяцей, які яны, аднак, не заўсёды маглі фінансаваць. Тым ня менш, прынамсі да канца 1920-х гадоў у Гародні працавала як мінімум адна беларуская школа¹⁴².

Пасья праведзенага вышэй аналізу ўнутраных канфліктаў у горадзе кожны паасобны матэрыял пра беларусаў мусіць спрыяць рэтраспэктывнай рэканструкцыі беларускай ідэнтычнасці, бо тут асобна разглядаецца другарадны для таго часу аспект. Таму спачатку будучы высьвятляцца акурат прычыны іманэнтнай слабасці беларускага руху. Гісторык Андрэй Чарнякевіч першым дэталева прасачыў беларускія (у нацыянальным сэнсе) сьляды ў Гародні, каб намаляваць «партрэт на фоне інтэр'еру», які апісвае гісторыю штодзённасці беларускіх актывістаў у 1909–1939 гадах¹⁴³. Зь лістоў, дзёньнікаў, успамінаў, паведамленьняў паліцыі і дамавых кнігаў паўстала вельмі дакладная карціна, аднак яе дэталевасьць не адмяняе таго, што нават у горадзе памеру Гародні не было ні стабільнага палітычнага або культурнага руху, ні сталага грамадзкага асяродзьдзя, якое магло б яго падтрымаць. Гэтак, Чарнякевіч канстатуе недаўгавечны характар беларускай дзейнасці ў горадзе, якая абмяжоўваецца толькі шэрагам больш інтэнсіўных пэрыядаў. Агулам аўтар здолеў выявіць пяцьсот беларускіх дзеячоў, якія былі актыўнымі ў Гародні да канца 1930-х гадоў. Пры гэтым большасьць зь іх складалі «палітычныя каміважоры», якія ехалі транзытам і затрымліваліся ў Гародні толькі на некалькі тыдняў — перадусім падчас Першай сусьветнай вайны. Гэтак, колькасць стабільна актыўных асобаў у Гародні Чарнякевіч ацэньвае паміж дзесяцьцю і трыццацьцю¹⁴⁴.

*Горад гэты беларускі, але дагэтуль аб беларусах нешта мала было чуто, і толькі цяпер пачалі яны тут будзіцца. Спачатку, праўда, ішло туга, але пасья штораз болей і болей пачалі цікавіцца беларускім адраджэньнем, і вось цяпер ужо маем нямала беларусаў, каторыя душой і сэрцам прыналежаць да сваёй бацькаўшчыны...*¹⁴⁵

¹⁴¹ Вабішчэвіч А.М. Асвета ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). Брэст, 2004. С. 71; Шыбека З. Нарыс... С. 259, 384.

¹⁴² Чарнякевіч А. «Новый Свет» и его окрестности... С. 22.

¹⁴³ Чарнякевіч А. Портрэт...

¹⁴⁴ Дакладны сьпіс усіх дзеячоў з пазнакаю крыніцаў утрымліваецца ў: Чарнякевіч А. Постаці беларускага нацыянальнага руху ў Гродне 1909–1939 гг. Мінск, 2003. С. 1–12 і наст.

¹⁴⁵ Наша Ніва. Факсімільнае выданне. Вып. 3. 1910 год. Мінск, 2003. С. 213.

Як сьведчыць цытата часоў напярэдадні Першай сусьветнай вайны зь першай газэты на беларускай мове, «Нашай Нівы», якая выходзіла ў Вільні, беларуская Гародня з гледзішча беларускіх нацыяналістаў спала, бы заснулая прыгажуня. І яе належала пабудзіць пацалункам нацыянальнага вызваленьня¹⁴⁶. Гэтае ўяўленьне ўтрымлівае два дапушчэньні: па-першае, што было б дастаткова, калі б *протабеларускія* гараджане прызналі сваю ідэнтычнасьць і ў нацыянальным сэнсе выступілі б як беларусы. А па-другое, што Гародня і без такога абуджэньня па азначэньні беларуская. Пра тое, што ў рэчаіснасьці ня так проста было знайсці ахвотнікаў для беларускае справы, сьведчыць нерэгулярная і ў цэлым ледзьве задакумэнтаваная дзейнасьць, у ходзе якой Чарнякевіч вызначае некалькі ўздымаў. У 1909 годзе пачалася дзейнасьць заснаванага ў асяродзьдзі каталіцкага касьцёлу «Гуртка беларускае моладзі». Пазьней, падчас Першае сусьветнае вайны, у Гародні прысутнічалі прадстаўнікі ўраду недаўгавечнай Беларускай Народнай Рэспублікі і Беларускага нацыянальнага камітэту, які дзеяў у Гародні. У 1922–1923 гадах дзякуючы выбарам у парлямэнт адбылася палітычная актывізацыя, якая прывяла да выбару двух беларускіх дэпутатаў з рэгіёну. У 1924 годзе спроба аднавіць скіраваную супраць польскай дзяржавы падпольную барацьбу сутыкнулася з новымі рэпрэсіямі з боку ўраду. Адчувальнаю была палітычная актывізацыя ў выніку заснаваньня сацыял-дэмакратычнай партыі Беларуская сялянска-работніцкая грамада ў 1926 годзе, што для гораду і павету азначала спачатку павышэньне актыўнасьці, але неўзабаве партыя была забаронена¹⁴⁷. Далейшыя рэпрэсіі ў 1930-х гадах прывялі да зьнікненьня беларускай актыўнасьці з публічнай прасторы гораду.

У цэнтры Гародні стаяла гарадзкая турма, фактычна закрытая ад грамадзкасьці. Яшчэ ў часы Расійскай імперыі кельлі езуіцкага кляштара абсталявалі кратамі і ператварылі ў месца адбыцьця пакараньня. Турма месціцца зусім побач зь езуіцкім касьцёлам, які дагэтуль ёсьць цэнтрам гарадзенскіх каталікоў. І падчас, і пасля Першай сусьветнай вайны будынак кляштара выкарыстоўваўся ў якасьці турмы¹⁴⁸. Адпаведна, проста на Рынкавай плошчы месціўся нефармальны беларускі цэнтар. У 1930 годзе, паводле афіцыйнай польскай статыстыкі, у турме ўтрымліваліся 323 бела-

¹⁴⁶ Да пытаньня клясыфікацыі праграмы газэты гл.: Lindner R. Historiker... S. 99–108; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 99–109.

¹⁴⁷ Benecke W. Die Ostgebiete... S. 56–61.

¹⁴⁸ Лисицын В. За тюремной стеной: История Гродненской тюрьмы (XIX век – 1939). Гродно, 2003. С. 249 і наст.

русы, 176 палякаў, 80 габрэяў і трое рускіх¹⁴⁹. Колькасьць вязьняў-беларусаў была непараўнальна большаю за долю беларусаў у насельніцтве гораду. Пры гэтым большыню зь іх арыштавалі не за нацыянальную дзейнасьць, а за ўдзел у камуністычным падпольлі, што разглядалася як антыдзяржаўная дзейнасьць, бо яна імкнулася да аб'яднаньня Заходняй Беларусі з БССР¹⁵⁰. Тым ня менш, сярод вязьняў былі й іншыя палітычныя актывісты — ад сацыял-дэмакратаў да хрысьціянскіх дэмакратаў, якіх кінулі ў турму акурат за беларускую дзейнасьць.

У біяграфіі вязьня турмы Браніслава Тарашкевіча гэтая супярэчнасьць зьнікае. Пасьля таго як Тарашкевіч у пачатку XX стагодзьдзя прысьвяціў сябе спачатку беларускай мове і стварыў яе першую граматыку, ён пабыў дэпутатам у польскім парлямэнце. Ён выступіў таксама адным з заснавальнікаў «Грамады» і ў той жа самы час быў сябрам КПЗБ. У 1928 годзе Тарашкевіча з яшчэ 55-цю актывістамі з асяродзьдзя забароненай КПЗБ прыгаварылі ў выніку «Працэсу 56-ці» да шматгадовага турэмнага зьнявольеньня. У 1931–1933 гадах яго ўтрымлівалі збольшага ў гарадзенскай вязьніцы. Тарашкевіч выкарыстаў час за кратамі для таго, каб перакласьці паэму Адама Міцкевіча «Пан Тадэвуш» з польскай мовы на беларускую¹⁵¹.

У выніку слабой укараэненасьці сярод мясцовага насельніцтва дзейнасьць беларускіх дзеячоў за межамі турмы не канцэнтравалася ў адным месцы, а была расьцярушаная па ўсім горадзе. У якасьці неафіцыйнага цэнтру аформіўся будынак праваслаўнага манастыра сьв. Барыса і Глеба, эвакуаванага падчас Першай сусьветнай вайны, які даваў дах такім важным інстытуцыям, як Беларускі вучэцельскі саюз, Беларускі пасольскі клюб і Беларуская школьная рада. Да таго ж тут у 1916 годзе адкрылася першая ў Гародні беларуская пачатковая школа¹⁵².

Апроч таго, многія актывісты і рэдакцыі беларускіх часопісаў працавалі ў гатэлях гораду. Рэдактура дванаццаці нумароў газэты «Беларусь» ажыццяўлялася ў 1919 годзе з гатэля «Пецяўбург». У гатэлі «Мэтраполь» у тым жа годзе адбывалася рэгістрацыя добраахвотнікаў у беларускія атрады літоўскай арміі. А ў гатэлі «Швайцарыя» цягам чатырох месяцаў 1922 году выходзіла газэта

¹⁴⁹ Васькевіч А., Чарнякевіч А. Польскі Гродна... С. 365.

¹⁵⁰ Лисицын В. За тюремной стеной... С. 240 і наст.

¹⁵¹ Тарашкевіч быў вызвалены ў 1933 годзе ў выніку абмену вязьнямі з Савецкім Саюзам. Пасьля гэтага ён працаваў у Маскве, дзе ў 1937 годзе быў арыштаваны паводле абвінавачаньня ва ўдзеле ў дзейнасьці «Беларускага нацыянальнага цэнтру» і расстраляны НКУС у студзені 1938 году.

¹⁵² Benecke W. Die Ostgebiete... S. 7, 56–61.

«Беларускі шлях». У нейкім сэнсе пакоі гатэляў былі сымбалам плыннасці, няўстойлівасці беларускай дзейнасці і беларускіх дзеячоў, сымбалам іх залежнасці ад розных уладаў і недахопу падтрымкі сярод мясцовага гарадскога насельніцтва. Зь іншага боку, яны сведчаць таксама пра мабільнасць гэтых дзеячоў і пільнасць задачаў, якія стаялі перад імі. Гэтак, Антон Луцкевіч як прэм'ер Беларускай Народнай Рэспублікі, абвешчанай ва ўмовах нямецкай акупацыі, жывучы ў гатэлі «Эўропа» ў 1919 годзе, беспаспяхова спрабаваў сабраць грошы для паездкі ў Парыж, каб прадстаўляць на Вэрсальскай канфэрэнцыі беларускія інтарэсы¹⁵³. У гэтых выпадках Гародня была хутчэй запасною палітычнаю пляцоўкай адносна пажаданых беларускіх сталіцаў — Вільні або Менску, занятых ужо прадстаўнікамі іншых дзяржаў.

У адрозненне ад «палітычных прадпрымальнікаў» (*political entrepreneurs*), якія матляліся паміж гэтымі гарадамі і Варшаваю, каб акумуляваць капітал для сваёй беларускай дзейнасці, многія мясцовыя беларускія дзеячы паходзілі з навакольных вёсак і прыехалі ў Гародню, каб атрымаць адукацыю. Хаця гэтыя навучэнцы мелі сувязь прынамсі з навакольным, у самім горадзе яны ўсё ж былі слаба ўкараненыя. Прыезджыя жылі збольшага на ўскраінах гораду, у недарагіх пакоях або кватэрах, упарадкаваных сваімі сіламі. Іхнае вясковае паходжанне мела значэнне для ўтрымання беларускіх школаў, бо нават у пачатку 1920-х гадоў яны часткова плацілі за навучанне харчамі, так што навучэнцы прыяжджалі ад бацькоў зь мяхамі мукі, бульбы і гародніны¹⁵⁴. Аднак у звязку зь невялікаю прапановай у сферы адукацыі ў Гародні гэтае маладое пакаленне збольшага рабіла наступны крок: у хуткім часе яно пакідала Гародню, каб паспрабаваць шчасця ў Вільні або іншых буйных гарадах. Гэтая флюктуацыя абвастралася яшчэ і дзяржаўнымі рэпрэсіямі. Пасля забароны «Грамады» некаторыя актывісты вярнуліся ў вёскі. Паводле Андрэя Чарнякевіча, у выніку сярэдні ўзрост беларускіх дзеячоў у Гародні складаў менш за трыццаць гадоў¹⁵⁵.

Галоўная слабасць беларускага руху палягала ў яго малой уплывовасці ў гарадах. Беларускія дзеячы толькі ў рэдкіх выпадках былі інтэграванымі чальцамі гарадскога грамадства, якія акумулявалі свой эканамічны, культурны і сацыяльны капітал у гарадскім кантэксце і цяпер маглі кінуць яго на шалю вагаў для *беларус-*

¹⁵³ Шыбека З. Нарыс... С. 209.

¹⁵⁴ Benecke W. Die Ostgebiete... S. 13.

¹⁵⁵ Тамсама. С. 3.

кай справы. Збольшага гэта былі маргінальныя прадстаўнікі, напрыклад, каталіцкага духавенства, прыезджыя навучэнцы і ўжо згаданыя «паліттурысты» з цэнтру. Беларускі рух дадаткова аслабляла ўнутраная дыфэрэнцыяцыя на розныя палітычныя і рэлігійныя кірункі¹⁵⁶. Ідэя стварэння беларускай нацыянальнай дзяржавы мела ў Гародні няшмат прыхільнікаў, бо звязаныя з гэтым прыярытэты былі нерэlevantнымі або непрымальнымі для шырокіх колаў габрэйскага і каталіцкага, а таксама праваслаўнага істэблішмэнту. Ня ставячы пад пытаньне рэалістычнасьць такой палітычнай праграмы, можна заўважыць, што на парадку дня большасці гарадзенцаў яна, імаверна, увогуле адсутнічала як опцыя. Беларускія актывісты паміж 1909 і 1939 гадамі ня здолелі сфармуляваць *беларускае пытаньне* так, каб усе загаварылі аб ім публічна. Зь беларускага гледзішча — як у нацыяналістычнай, так і ў савецкай інтэрпрэтацыі — гэтая акалічнасьць тлумачыцца выключна рэпрэсіямі польскай дзяржавы. Тым ня менш, немагчыма патлумачыць недастатковую падтрымку актывістаў з боку гарадзкога насельніцтва выключна дзяржаўнымі стратэгіямі. Тады і беларускі рух, і горад як прастора ўзаемадзеяння разглядаліся б занадта ізалявана¹⁵⁷. У выніку аслабленьня беларускіх дзеячоў і забароны беларускіх структураў у 1930-х гадах такія гарады, як Гародня, былі адрэзаныя ў культурных адносінах ад навакольных вёсак — сяляне, якія там жылі, былі адчувальна менш, чым раней, аб'ектамі падкрэсьлена беларускай агітацыі¹⁵⁸.

Аднак для тлумачэння іманэнтнай слабасці беларускага нацыянальнага праекту трэба разгледзець яшчэ адзін важны аспект, а менавіта папулярнасьць камуністычнай утопіі. У міжваенны час яна адкрыла для многіх гарадзенскіх беднякоў пэрспэктыву па той бок нацыі і рэлігіі, а таксама падпарадкавала іхныя палітычныя дзеяньні пэўнай лэгіцы, у якой *беларускаму народу* абяцалі вызваленьне і адукацыю на роднай мове. Аднак ключаваю мэтай у дыктатуры пралетарыяту было не стварэньне незалежнай беларускай дзяржавы, і галоўнай перадумай была не нацыянальная сьвядомасьць як беларуса, а прыналежнасьць да прыгнечанага клясу. У выніку большасць мясцовых камуністаў, актыўных у Гародні ў міжваенны час, па-першае, дзеяла не ў імя *беларускае справы*. Па-другое, польская дзяржава настолькі пасьлядоўна іх перасьледавала, што ў вачах

¹⁵⁶ Туронак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. Вільня, 2008. С. 401–404.

¹⁵⁷ У выпадку Баранавіччыны Аляксандар Бракель указвае на камбінацыю дзяржаўнай адукацыйнай палітыкі і пазыцыі яе адрасатаў: Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 20; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 68–69.

¹⁵⁸ Токць С. Беларуская вёска... С. 280.

паліцыі беларускія памкненні і камуністычная пагроза ішла рука ў руку, хаця гэта ня надта адпавядала найперш дыфэрэнцыяванаму палітычнаму ландшафту¹⁵⁹. Першая хваля рэпрэсіў прайшла з канца Першай сусветнай вайны ажно да 1921–1922 гадоў, калі ў лясках Беласточчыны хаваліся некалькі соцень партызанаў. Яны змагаліся супраць наступстваў Рыскай мірнай дамовы, згодна зь якой усходняя мяжа Польшчы пралягла далёка на ўсход ад Гародні¹⁶⁰. Пасля таго як некалькі дзясяткаў гарадзенскіх камуністаў-беларусаў былі асуджаныя ў 1922 годзе ў выніку «Працэсу 45-ці» ў Беластоку і ў 1925 годзе ў выніку «Працэсу 72-х» у Гародні, дзейнасьць ажыццяўлялася збольшага канспірацыйна і ў зладжанай супрацы з польскімі і габрэйскімі паплечнікамі.

Пра тое, якія наступствы палітычная дзейнасьць несла як палякам, так і габрэям ды беларусам, можна прачытаць у дзёньніках і працах Зоф'і Налкоўскай. Падчас свайго знаходжання ў Гародні яна ўдзельнічала ў працы арганізацыі дапамогі вязьням. Нават улічваючы, што ейныя замалёўкі былі палітычна матываванымі і мелі на мэце паказаць несправядлівасьць палітычнай сыстэмы Польскай Рэспублікі, яны, у адрозьненьне ад пазьнейшых савецкіх твораў пра гераічнае камуністычнае падполье, дапускаюць таксама высновы, не абгрунтаваныя палітычнымі ідэалёгіямі¹⁶¹. У выніку заўважнай прысутнасьці камуністаў у невялікіх паселішчах Гарадзеншчыны, у вёсцы склалася моцная сяміятычная сувязь камунізму і беларускага руху, дарма што ў самой Гародні было няшмат камуністаў, якія б падкрэсьлівалі сваю беларускую нацыянальнасьць¹⁶².

У гэтым сэнсе камуністычны рух у Гародні да пачатку Другой сусветнай вайны быў, нягледзячы на структурную залежнасьць ад СССР і ў выніку гэтай залежнасьці, беларускім, але не нацыянальным рухам. З аднаго боку, многія беларускія дзеячы ўспрымалі Савецкі Саюз як адзінага патэнцыйнага партнэра ў барацьбе супраць выразна нацыяналістычнай палітыкі польскай дзяржавы і як гаранта будучага аб'яднаньня беларускіх земляў. З другога

¹⁵⁹ Тым ня менш, стэрэатып «жыдакамуны» пашыраў на ўсходніх землях Польскай Рэспублікі асацыяцыйную сувязь паміж камунізмам і беларускай этнічнасьцю, якая захоўвалася яшчэ некалькі дзесяцігодзьдзяў. Гл.: Sadowski A. Białystok. Kapitał społeczny mieszkańców miasta. Białystok, 2006. S. 161; Wierzbicki M. Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim: stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941. Warszawa, 2000. S. 70 і наст., S. 276.

¹⁶⁰ Шыбека З. Нарыс... С. 227 і наст.

¹⁶¹ Nałkowska Z. Granica. Warszawa, 1935.

¹⁶² Wierzbicki M. Polacy i Białorusini... S. 25–45.

боку, у самой БССР нацыянальныя канцэпцыі гісторыі, грамадства і культуры пачынаючы з канца 1920-х перасьледаваліся як контрарэвалюцыйныя. Палітыкі, навукоўцы і літаратары рабіліся ахвярамі сталінскага тэрору незалежна ад свайго геаграфічнага паходжання — з БССР ці Заходняй Беларусі.

Гледзячы рэтраспектыўна, штосьці характэрна *беларускае* ў асяродзьдзі гарадзенскіх камуністаў палягала хутчэй ва ўзаемадзеяньні камуністычных дзеячоў з розным этнічным і рэлігійным паходжаньнем, якія разам хацелі стварыць новае грамадства і былі гатовыя змагацца за яго з польскаю дзяржаваю¹⁶³. Само існаваньне БССР мела спачатку вялікую прыцягальную сілу для камуністычнага руху на паўночным усходзе Польшчы і мела наступствы таксама для пашырэння геапалітычнай канцэпцыі «Заходняй Беларусі», якая была ў савецкім бачаньні неад’емнаю часткаю «арэалу расьсяленьня беларусаў». БССР таксама зрабілася, як паказана на прыкладзе Браніслава Тарашкевіча, палітычным прытулкам і месцам атрымання адукацыі для тых камуністаў, што зазнавалі перасьлед у Польскай Рэспубліцы як ворагі дзяржавы. Аднак пачынаючы з канцы 1920-х, разам з станаўленьнем сфармаванага пад уплывам сталінізму грамадзкага ладу і хваляў чыстак БССР усё ж страціла для многіх актывістаў у Польшчы свой статус ратавальнага прыстанішча.

1.2.5 Дзяржаўныя стратэгіі для стварэньня праваслаўных палякаў

Публічную прысутнасьць беларусаў у Гародні да 1939 году аслабілі, апроч падаўленьня беларускай палітычнай дзейнасьці, рэлігійныя моманты. Беларускія этнографы сыходзяць з таго, што больш за 90 % беларускага этнасу на пачатку XX стагодзьдзя жыло ў сельскай мясцовасьці. Пры гэтым колькасьць праваслаўных моцна перавышала колькасьць каталікоў. З гэтай лёгікі вынікае, што ў Гародні магло быць адносна няшмат этнічных беларусаў, бо праваслаўныя пасья Першай сусьветнай вайны складалі ў горадзе меншасьць (13 %)¹⁶⁴. Да таго ж Расійская імперыя ў свой час разглядала праваслаўных вернікаў як частку расійскага народу і актыўна распаўсюджвала гэтае меркаваньне. Гэтак, дактрына расійскага праваслаўя сыходзіла і сыходзіць з таго, што існуе толькі адзіны расійскі народ, да якога, апроч велікаросаў і маларосаў, належаць і беларусы. *Велікаросы* — гэта адно з найменьняў

¹⁶³ Epstein B. The Minsk Ghetto, 1941–1943. Jewish Resistance and Soviet Internationalism. Berkeley, 2008. P. 36.

¹⁶⁴ Przegląd statystyczny... S. 273.

этнічных *расійцаў, маларосы* даўно называюць сябе *ўкраінцамі*¹⁶⁵. Пры гэтым большасць праваслаўнага духавенства ў міжваенны час трымалася думкі, што нацыянальная самастойнасць этнічных беларусаў была выключанай або непажаданай. Ідэя беларускай культурнай і дзяржаўнай самастойнасці была сфармуляваная толькі на мяжы стагодзьдзяў. Падтрымка гэтай ідэі, як правіла, была недапушчальнай у штодзённым жыцці Праваслаўнай царквы. Напрыклад, ужываньне беларускай мовы ў казанях забаранялася нават у вёсках, дзе супольнаю мовай усіх вясцоўцаў была *проста мова*.

Большасць гарадзкіх жыхароў, якія паходзілі з *протабеларускіх сем'яў*, і сяляне звычайна звязвалі вялікую частку сваёй самаідэнтыфікацыі з прыналежнасцю да праваслаўя — згодна са старым рэлігійным прынцыпам ідэнтыфікацыі. Прычына палягала акурат у нястачы пунктаў прывязкі да традыцыі Уніяцкай царквы і, адпаведна, адсутнасці ўласнай рэлігіі, якая ўспрымалася б як беларуская і нацыянальная. У горадзе, на падставе рэлігійнай дактрыны і апісанай канструкцыі расійскай народнасці, працавала яшчэ адно простае правіла: *праваслаўны = (бела) рускі*. Аднак гэтае правіла не перадавала ні комплекснага паходжаньня, ні яго шматвымернай ідэнтыфікацыйнай мадэлі ў Гародні¹⁶⁶. Ня ўсе праваслаўныя вернікі ў горадзе паходзілі з гэтага рэгіёну — і з *протабеларускіх сем'яў*. Праўда, большасць чыноўнікаў царскай Расіі ўцяклі пасля пачатку Першай сусветнай вайны і далёка ня ўсе вярнуліся¹⁶⁷. На пачатку 1920-х больш за паўтары тысячы праваслаўных уцекачоў вярнуліся ў Гародню з унутраных рэгіёнаў былой Расійскай імперыі, у тым ліку рэлігійна і эканамічна ўплывовыя праваслаўныя дзеячы¹⁶⁸.

Унутры праваслаўя кананічная і культурная арыентацыя на расійскае ядро была сама сабой зразумелая. Пры гэтым на яго ўплывалі два палітычныя фактары: расійскі цэнтар цягам балшавіцкай рэвалюцыі трапіў пад моцны ціск, а польскі ўрад актыўна падтрымліваў фармаваньне польскай аўтакефаліі, што дэ-факта было раўназначна адколваньню ад Расійскай праваслаўнай царк-

¹⁶⁵ Падзеі міжваеннага часу па-ранейшаму адлюстроўваюцца з гэтай пэрспектывы ў працах нэарусафільскіх беларускіх гісторыкаў, якія ў сваім наратыве духоўна арыентуюцца на Расею: Черепица В. Очерки... С. 174.

¹⁶⁶ Токць С. Беларуская вёска... С. 118 і наст.

¹⁶⁷ Падрабязны аналіз статыстычных магчымасцяў пры рэгістрацыі тых, хто зьяжджаў з краіны і вяртаўся ў яе, на пачатку 1920-х гадоў гл. у: Heinrich J. Ludność miasta Grodna... S. 23–41.

¹⁶⁸ Тамсама. С. 27–28.

вы. Абодва фактары зьявіліся адначасова, у выніку ў Гародні яшчэ ў 1922 годзе ўкаранілі аўтакефалію, і ў горад накіравалі вернага Варшаве япіскапа Антонія, на зьмену якому ў 1937 годзе прыйшоў япіскап Сава¹⁶⁹. Аднак у наступныя гады назіраўся ўнутраны супраціў.

Згодна з унутранаю лёгікай аўтакефаліі, яе памкненьні ў 1930-х гадах былі скіраваныя на фармаваньне *праваслаўных палякаў*. Гэтыя *польскія грамадзяне праваслаўнага веравызнаньня* ў ідэале адрозьніваліся ад *каталіцкіх палякаў* толькі сваёй рэлігіяй¹⁷⁰. Вызначэньне прыналежнасьці да польскай нацыі не ў этнічных тэрмінах разглядалася і разглядаецца беларускімі гісторыкамі як залічэньне да палякаў этнічных беларусаў, вынікам чаго была іхная *палянiзацыя*. Гэтыя «праваслаўныя палякі» заходзілі так далёка, што ўжывалі польскую мову як мову набажэнстваў і штодзённых зносін, што ў Гародні актыўна заахвочвалася пачынаючы з 1935 году¹⁷¹. Гэта, зноў-такі, наўрад ці магло адпавядаць жыцьцёвым рэаліям шматлікіх праваслаўных сем'яў, традыцыі якіх у Расійскай імперыі сягалі далёка ў XIX стагодзьдзе. Аднак унутраны канфлікт, які з гэтага вынікаў і які існаваў і ў Гародні, зноў разыграўся паміж супрацьлеглымі палюсамі — «рускімі» і «палякамі». Сіла, зь якой мясцовая супольнасьць раскалолася, вядучы ўнутраныя пазыцыйныя змаганьні паміж Масквой і Варшаваю, паміж расійскай і польскаю мовамі, — гэтая сіла выбіла глебу з-пад пэрспэктываў разьвіцьця беларускай ідэнтэчнасьці ўнутры Праваслаўнай царквы, якая і так была вельмі слабай¹⁷².

У выніку канфліктаў, за якімі польская дзяржава назірала «са спагадлівай нэўтральнасьцю»¹⁷³, практычна не існавала прасторы і не было імпульсу для разьвіцьця беларускай нацыянальнай плыні ў праваслаўі¹⁷⁴. І гэта было важнаю прычынаю, чаму ва ўспамінах габрэяў, каталікоў і праваслаўных даваеннай Гародні прысутнічае няшмат беларусаў. Такім чынам, большасьць сем'яў у Гародні, якія паходзілі зь мясцовасьцяў, што ў нацыянальных

¹⁶⁹ Черепица В. ...Не потеряйте связующую нить: История Гродненщины XIX–XX стст. в событиях и лицах. Гродно, 2003. С 242.

¹⁷⁰ Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 21; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 69–70.

¹⁷¹ Навіцкі У. Рэлігійнае жыццё Заходняй Беларусі ў міжваенны час (1921–1939 гг.) // Назаўсёды разам: Да 60-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР / Уклад. У. І. Навіцкі. Мінск, 1999. С. 73.

¹⁷² Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 21; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 68–69.

¹⁷³ Benecke W. Die Ostgebiete... S. 290.

¹⁷⁴ Шыбека З. Нарыс... С. 272.

канцэпцыях разглядаліся як арэал расьсяленьня беларусаў¹⁷⁵, у ваках іншых, як і ў сваіх уласных, былі хутчэй *рускімі праваслаўнай веры*¹⁷⁶. Ідэнтыфікацыя зь вераю з аднаго боку і з шырока акрэсьленым расійскім народам з другога не выключала, што беларуская ідэнтычнасьць прысутнічала ў форме веданьня пра ўласнае паходжаньне і вясковыя традыцыі. Гэтая неадназначная і даволі звычайная ва ўспрыманьні сучаснікаў сытуацыя наўрад ці дае падставу і апірышча для аргумэнтаў беларускіх нацыяналістаў¹⁷⁷. Паводле дасьледаваньня Андрэя Чарнякевіча, унутраная беларусізацыя Праваслаўнай царквы абмяжоўвалася ў Гародні тлумачальнаю працай аднаго сьвятара, які падчас Першай сусьветнай вайны на кароткі час пераканаў іншых падначаленых япіскапа ў тым, што мэтазгодна праводзіць набажэнствы на беларускай мове. Але ж гэтыя намаганьні неўзабаве заціхлі. Пры гэтым галоўнаю прычынаю затуханьня беларускіх патрабаваньняў было пашыранае супраціўленьне сьвятароў: для большасьці зь іх беларуская опцыя — як моўная, так і палітычная — была непрымальнай¹⁷⁸.

Яшчэ адзін ключ да разуменьня сытуацыі і тым самым нэгатыў да праваслаўнага топасу даюць тыя беларусы, якія насуперак стэрэатыпам былі не праваслаўнымі, а каталікамі. Хаця іхны адсотак быў агулам невялікі, аднак калі ў колькасным аналізе вызначыць іхны якасны ўдзел у разьвіцьці беларускай культуры, то нельга прызнаць пераканаўчым аргумэнт пра тое, што яны статыстычна нерэlevantныя, высунуты такімі дасьледнікамі, як Пётар Эбэргарт¹⁷⁹. Раньняя фаза этнаграфічнага адкрыцьця беларускага фальклёру праходзіла пры высокім удзеле літаратараў і навукоўцаў, якія жылі ў гарадах, паходзілі з каталіцкай шляхты і яшчэ доўга трымаліся паралельна польскай культуры¹⁸⁰. На дадатак фазу пачатковай мабілізацыі ма-

¹⁷⁵ Візуалізаваньня на этнаграфічных мапах уяўленьні пра этнічнае дамінаваньне залежаць ад аўтара. Тым ня менш, было пэўнае супадзеньне паміж наступнымі гістарыяграфічнымі працамі, напісанымі з розных пэрспэктыв: Карский Е. Ф. Белорусы. В 3 т. Варшава, 1903–1910; Романов Е. Р. Материалы по этнографии Гродненской губернии. В 2 т. Вильна, 1911–1912. Пасьля Другой сусьветнай вайны пры выкладзе беларускай гісторыі зноў і зноў спасылаліся на гэтыя працы. Гл.: Vakar V. Bielorusia...; Eberhardt P. Przemiany...

¹⁷⁶ Mironowicz A. Wpływ wyznań na kształtowanie się świadomości narodowej mieszkańców Białorusi w XIX wieku // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2005. № 23. S. 5–17.

¹⁷⁷ Шыбека З. Нарыс... С. 126.

¹⁷⁸ Гісторыя Беларусі... С. 443.

¹⁷⁹ Eberhardt P. Przemiany... S. 26.

¹⁸⁰ Булгаков В. История белорусского национализма. Вильнюс, 2006. С. 83 і наст., 109–141.

саў, якая прыпісваецца перадусім віленскаму асяродку «Нашай Нівы», моцна вызначалі дзеячы з каталіцкіх сем'яў, напрыклад, паэт Янка Купала. Як паказаў Андрэй Чарнякевіч, беларускі палітычны рух у Гародні таксама браў пачатак у асяродзьдзі каталіцкіх сьвятароў, якія адкрылі сваю ідэнтычнасьць як беларусаў або хацелі больш адпавядаць патрэбам вернікаў, што ў штодзённым жыцці гаварылі не на польскай мове. Увогуле, у Польскай Рэспубліцы дапушчэнне існавання беларусаў-каталікоў як магчымай камбінацыі ў статыстыцы было справаю палітычнага значэння. Магчымасьць спалучаць беларускую мову і рыма-каталіцкую канфэсію ставіла пад пытаньне выразную нацыянальную ідэнтыфікацыю паводле канфэсіі. Польскі бок успрымаў гэта як пагрозу ўласнай нацыянальнай палітыцы. Гэтак, польская дзяржава была зацікаўленая ў тым, каб залічваць усіх каталікоў да палякаў, а асабліва на пераходных з этнічнага гледзішча тэрыторыях, дзе каталікі статыстычна складалі меншасьць¹⁸¹.

Цягам 1930-х гадоў намаганьні польскай аўтакефаліі па стварэнні «праваслаўных палякаў» набылі канкрэтную форму. Можна сыходзіць з таго, што спачатку гаворка ішла пра палітычны лезунг, каб задаволіць чаканьні польскай дзяржавы. Аднак пасля вырасла новае пакаленьне праваслаўных, сацыялізаваных ужо ў польскай нацыянальнай дзяржаве. Адпаведна, адной з іхных родных моваў была польская, і частка іх лічыла сябе палякамі. Тым часам аўтакефалія, якая ўвабралася ў сілу, хацела прадэманстраваць уласную магутнасьць. Зь ініцыятывы праваслаўных вайсковых капэлянаў у Гародні заплянавалі пабудаваць *царкву для праваслаўных палякаў*¹⁸². Імаверна таксама, што закладаньне яе падмурку 3 траўня 1938 году было непасрэдна звязанае са зносам праваслаўнай царквы сьв. Аляксандра Неўскага, бо яе разбурылі ў тым жа годзе, хоць спачатку плянавалася перанесці яе на іншае месца¹⁸³.

Яшчэ за два гады да гэтага — бяз гучнага посьпеху — пачалі ўводзіць казані на польскай мове. З 1938 году было агучана патрабаваньне праводзіць праваслаўныя набажэнствы цалкам на польскай мове, што, аднак, падтрымалі далёка ня ўсе сьвятары¹⁸⁴. Гэтыя факты дэманструюць, што паступова прасоўвалася стратэгія польскай дзяржавы

¹⁸¹ Seegel S. Mapping Europe's borderlands: Russian Cartography in the Age of Empire. Chicago, 2012. S. 221.

¹⁸² Черепица В. Не потеряйте... С. 247.

¹⁸³ Закладаньне падмурку архіепіскапа Сава сымбалічна прымеркаваў да польскага нацыянальнага сьвята. Гл.: Дорош Н. Православный Гродно... С. 169.

¹⁸⁴ У новай айчыне: Штодзённае жыццё беларусаў Беласточчыны ў міжваенны перыяд / Выд. Праграмная Рада Тыднёвіка «Ніва». Беласток, 2001. С. 22.

па ўскосным ператварэнні Прусаўскай царквы ў свайго хаўрусніка. Аднак позыняе — і ў Гародні, несумненна, толькі адзінкавае і наўрад ці рэпрэзэнтатывнае — зьяўленьне *прусаўскіх палякаў* свядчыць таксама пра тое, што тут гаворка ішла аб працэсе акультурацыі, які цягнуўся доўгі час. Унутраныя напружанні ў прусаўскай супольнасці прывялі пры гэтым да новых антаганізмаў у пытанні лаяльнасці прусаўскіх на ўкраінах Польскай Рэспублікі¹⁸⁵.

1.2.6. Прысутнасць вясковых мігрантаў у жыцці гораду

Нягледзячы ні на што, беларусы або тыя сучаснікі, якіх іншыя патэнцыйна маглі ўважаць за беларусаў, былі шырока прысутныя ў штодзённым жыцці гораду. Гэта былі сяляне, што прыяжджалі на рынак, гэта былі сезонныя работнікі і нянькі. Ва ўспрыманнях гараджанаў яны асацыяваліся з вёскай¹⁸⁶. Гэта было звязана ў першую чаргу ня з вопраткай і паводзінамі, а з моваю. Гэтак, людзі з вёскі, нягледзячы на намаганні гаварыць па-польску, паслугоўваліся пераважна мясцоваю гаворкаю, дыялектам беларускай мовы з граматычнымі і лексычнымі ўплывамі польскай, літоўскай і радзей расійскай і ўкраінскай моў¹⁸⁷. Гэтую мову сяляне, якія ўваходзілі ў кантакт з горадам, называлі «простаю мовай». Яны ведалі пра непрэстыжнасць вясковай гаворкі¹⁸⁸. Вяскоўцы каталіцкага веравызнання, якія пазней фігуравалі ў савецкай статыстыцы часткова як «беларусы-каталікі», асабліва стараліся гаварыць на польскай мове, засвоенай у касцёле і школе¹⁸⁹. Польская лічылася літаратурнаю мовай, але ў мясцовых умовах яна была пад моцным уплывам беларускае мовы, бо шматлікія святары рэгіёну гадаваліся на «простаю мове»¹⁹⁰. Гэта значыць, што і большасць прусаўскіх, і

¹⁸⁵ Benecke W. Die Ostgebiete... S. 165–197. Апроч адлюстраванага канфлікту ўнутры Царквы ішлося пра ролю беларускага нацыянальнага руху, які ня меў магчымасці дзейць з прычыны моцнага ціску на прусаўскіх з боку дзяржавы. Таму зь беларускай нацыянальнай перспектывы гэтыя патэнцыйныя беларусы не былі даступныя як рэсурс для фармавання беларускай нацыі.

¹⁸⁶ Важнай прычынай гэтага быў той факт, што больш за 80 % жыхароў рэгіёну, пазней клясыфікаваных як беларусы, жылі ў сельскай мясцовасці. Гл.: Шыбека З. Нарыс... С. 276.

¹⁸⁷ Wierzbicki M. Polacy i Białorusini... S. 27.

¹⁸⁸ Яшчэ пасля Другой сусветнай вайны амаль усе жыхары Гарадзенскага раёну падчас савецкіх перапісаў насельніцтва паведамылі, што гавораць па-беларуску. Нават калі тут імаверныя спекулянцы не на карысць польскай мовы, гэтыя лічбы пацвярджаюць высокую распаўсюджанасць «простаю мовы». Гл.: Беларусы / Под ред. В. Бондарчика. Москва, 1998. С. 30–34.

¹⁸⁹ Токць С. Беларуская вёска... С. 120 і наст.

¹⁹⁰ Тут трэба зазначыць, што сяляне каталіцкага веравызнання таксама часта гаварылі на «простаю мове».

шматлікія каталікі ў сельскай мясцовасці гаварылі ў штодзённым жыцці па-беларуску, але не на ўнармаванай літаратурнай мове, а на дыялекце сваёй вёскі¹⁹¹.

Габрэйскія рамеснікі і гандляры папросту падладжваліся пад сваіх кліентаў, імкнучыся адказаць ім на іхнай мове¹⁹². У часы Расійскай імперыі гаварылі па-расійску, у польскім горадзе перамовы вяліся па-польску, а калі сялянін гаварыў па-свойму, то яму таксама адказвалі на «простай мове». Гэта ня значыць, што ўсе габрэі на Сянным рынку гаварылі на пяці мовах. Валоданьне мовамі ў гарадзенцаў абумоўлівалі, апроч адукацыі і рэлігійнага вызнання, яшчэ і асабістыя здольнасці ды ўзрост. Гэтак, некаторыя пажылыя габрэі, якія яшчэ называлі сябе «літвакамі», нашмат цяжэй спраўляліся з пераходам з расійскай на польскую мову¹⁹³. Маладое пакаленьне, наадварот, вывучала польскую мову пераважна ў школе. Тая самая сытуацыя назіралася і ў вёсках рэгіёну, дзе змены былі яшчэ больш плаўнымі, бо тут беларуская і польская мова пераходзілі адна ў адну лексычна і граматычна. Таму родная мова большасці людзей палягала ў прамежкавай зоне — і толькі нешматлікія носьбіты гэтай мовы лічылі яе беларускаю. Больш важным быў лякальны, тутэйшы варыянт «простай мовы», а таксама пагарда да вясковага паходжаньня пры моўных кантактах з горадам¹⁹⁴.

Змаганьне фрагментаванага беларускага руху за прызнаньне беларускай мовы паўнавартай вялося на двух франтах. Супраць гарадскога грамадства, якое адкрыта пагарджала мовай вёскі або рабіла выгляд, што не разумее яе, і супраць беларускіх выхадцаў з вёскі, якія спрабавалі як мага хутчэй зрабіць сваё сацыяльнае паходжаньне непазнавальным з гледзішча мовы.

Зразу пападаючы між чужых, вясковы хлопец ці дзяўчына сьпярыша чураюцца іх, але пазьней, чуючы насьмешкі над роднай мовай і ўсім тым, што ў хаце бацькі вучылі любіць і шанаваць, памалу самі навучаюцца сьмяяцца і пагарджаць гэтым, саромеюцца матчынай гутаркі, пераймаюць чужую і разрываюць тую жывую зьвязь, якая злучае чалавека зь

¹⁹¹ Інтэрвію з Аляксандрам Навумюком, праведзенае 14 чэрвеня 2005 году ў Гародні.

¹⁹² Інтэрвію з Г. Хасідам, праведзеная ў Гародні 20 чэрвеня 2008 году на польскай мове.

¹⁹³ Інтэрвію з М. Альпэрштайнам, праведзенае ў Рамат-Гане (Ізраіль) 10 сьнежня 2004 году на польскай мове.

¹⁹⁴ Пры гэтым вырашальным было тое, што на вясковую культуру гэтага рэгіёну моцна ўплывала вуснае слова, а не пісьмовае — адпаведна, высокай была доля непісьменных. Гл.: Токць С. Беларуская вёска... С. 10.

*мейсцам, дзе радзіўся, і зь людзьмі, з каторымі праводзіў першыя гады жыцця*¹⁹⁵.

Гэтая цытата з «Нашай Нівы» апісвае, як яшчэ да Першай сусветнай вайны пярэбары ў горад неслі з сабою хуткі пераход на расійскую мову. Гэты не пажаданы з гледзішча віленскіх нацыяналістаў пабочны эфэкт міграцыі зь вёскі ў горад не змяніўся і пасля Першай сусветнай — ён зрабіўся канстантай урбанізацыі беларускіх земляў. У 1920 годзе жаўнерам недаўгавечных беларускіх вайсковых фармаваньняў трэба было загадваць гаварыць па-беларуску, бо яны не рабілі гэтага ні падчас вайсковых практыкаваньняў, ні ў вольны час¹⁹⁶. Адначасова вядомы выпадак, калі ў пачатку 1920-х гадоў палітычна актыўны беларус у прыватнай размове прызнаўся, што выхоўвае сваіх сыноў усё ж па-польску. Як вынік, да 1939 году ў горадзе дамінавала польская мова. Гэта нічога не змяняла ў моўным прыстасаваньні да гарадзкіх умоў.

У лёгіцы этнічнага нацыяналізму кожны *протабеларус*, які перастаў гаварыць па-беларуску, быў страчанаю душою, бо дзеля гэтага было адносна малаімаверна, што ён можа дасягнуць пажаданай ступені *нацыянальнай самасьвядомасьці*, якая і зробіць яго *свядомым беларусам*. Калі наслядаваць гэтай аргументацыі, то ў Гародні да пачатку Другой сусветнай вайны, нягледзячы на шчыльную сувязь гораду і вёскі, было толькі некалькі соцень беларусаў. Пры менш строгіх крытэрах іх было некалькі тысяч, але з прыведзеных вышэй прычынаў толькі меншая частка праяўляла сваю беларускасьць.

1.3 Упісваньне гістарычных рэфэрэнцый у гарадзкую прастору

Тэза пра тое, што нягледзячы на ўсе канфлікты існавалі таксама гарадзкія прасторы, у якіх адбываўся працэс узаемнага паразуменьня, у якім мелі голас прадстаўнікі розных рэлігійна, этнічна і нацыянальна акрэсьленых групаў, будзе спраўджаная на прыкладзе шэрагу месцаў памяці, якія існуюць у горадзе. Гэтыя месцы рэlevantныя з той прычыны, што ў публічнай прасторы ім адмыслова і кожны раз у іншым кантэксьце надаваліся розныя значэньні. Самі месцы памяці набываюць такі статус толькі тады, калі вынікаюць з публічнай камунікацыі або выклікаюць яе. Ақурат працэс успамінаньня і зьвязаныя зь ім супярэчнасьці далі ў Гародні штуршок да працэсваньня палімпсэсту.

¹⁹⁵ У арыгінале на беларускай мове: Наша Ніва. 1911. № 18–19. Факсімільнае выданне. Мінск, 2003. С. 247–248.

¹⁹⁶ Чарнякевіч А. Партрэт... С. 14.

1.3.1 Абаронца помнікаў Юзаф Ядкоўскі і каралеўскі палац

Ведаць гісторыю свайго народу і ўважліва вывучаць гісторыю ўласнага гораду — гэта нібыта даведвацца пра сваю сям'ю з пакаленьня ў пакаленьне. Дзякуючы Юзафу Ядкоўскаму музэй у Гародні — гэта ня проста нейкая скарбніца; у ім можна знайсці матэрыялы з важным гістарычным значэньнем¹⁹⁷.

Гэтая нататка варшаўскага наведніка дэманструе, што пачалося фармаваньне ідэнтычнасьці рэгіёну¹⁹⁸. Разгляд рэгіянальнай гісторыі высвятляў сувязь паміж цяперашнімі насельнікамі і ўяўленьнямі пра іхнае паходжаньне. Так сканструюваны наратыў, які можна было прасачыць на некалькі пакаленьняў у мінулае, разумеўся як сымбаль і для ўласнага народу, і для ўласнага гораду. У ім утрымлівалася ўяўленьне пра супольнае паходжаньне, а гісторыя гораду трактавалася як яго неад'емная частка. З гісторыі заснаваньня музэю вынікае, што Гародня разглядалася як спрадвечна польскае паселішча і як апора польскай нацыянальнай культуры. Захавальнікам музэю быў Юзаф Ядкоўскі, які трапіў у цэнтар нашай увагі дзякуючы сваёй незвычайнай ангажаванасьці. Раней ён кіраваў камісіяй у справе захаваньня культурных і мастацкіх здабыткаў у Беластоцкім ваяводстве. У рамках гэтай дзейнасьці ён дамогся вяртаньня ў Панямоньне мастацкіх каштоўнасьцяў, вывезеных падчас савецка-польскай вайны, і прэзэнтаваў іх у 1921 годзе ў межах першай «выставы скарбаў краёвай гісторыі і старой Гародні»¹⁹⁹. Ядкоўскі асабліва ганарыўся тым, што яе ня толькі наведалі больш за чатыры тысячы чалавек, перадусім вайскоўцы і школьнікі, але і адзначыліся сваёй прысутнасьцю таксама Юзаф Пілсудзкі ды іншыя прадстаўнікі ўраду. І грамадзкі, і афіцыйны інтарэс былі аргумэнтамі на карысьць перадачы на дзяржаўны балянс заснаванага ў 1922 годзе гарадзкога музэю, без чаго немагчыма было забяспечыць належнае фінансаваньне²⁰⁰.

У сваёй тлумачальнай працы Ядкоўскі абапіраўся на распаўсюджанае яшчэ ў XIX стагодзьдзі ўяўленьне пра польскія «ўсходнія крэсы» як апору нацыі:

¹⁹⁷ У арыгінале на польскай мове. Гл.: APB. Sygn. 47, k. 194, k. 9.

¹⁹⁸ Дзякуючы хвалебнаму тону гэтага допісу Юзаф Ядкоўскі сам здаў яго ў архіў Беластоцкага ўпаўнаважанага ў абароне помнікаў.

¹⁹⁹ APB. Sygn. 47, k. 194, k. 35.

²⁰⁰ Калекцыя была перанесена ў Стары замак толькі ў 1924 г. Гэты замак быў для Ядкоўскага ўвасабленьнем Вавэлю на Нёмане і здаваўся доказам польскасьці Гародні — перадусім дзякуючы асобе Стэфана Баторыя. Гл.: APB. Urząd Wojewódzki w Białymstoku (UWB). Sygn. 194, k. 7–8.

Перадусім музей мусіць зрабіцца санктуарыем памятак краёвай гісторыі, якія ён будзе захоўваць, дасьледаваць і перадаваць наступным пакаленьням, каб пацьвердзіць адвечную прысутнасьць польскай культуры на крэсах²⁰¹.

Як вынікае са статусу музэю, Ядкоўскі зьвязваў нацыянальны польскі міт пра ўсход з краязнаўчым падыходам, які ўлічваў значныя адрознасьці ў паходжаньні і складзе мясцовага насельніцтва. У статусе дэфініцыя мэтавага рэгіёну і поля дзейнасьці ўключае былы арэал расьсяленьня балцкага племені яцьвягаў, а таксама прасьцяг, сумежны зь іншымі балцкімі, мазавецкімі і чарнарускімі этнічнымі групамі²⁰². Праўда, тым часам археолёгі падчас катэгарызацыі знаходак з гарадзенскіх раскопак прыйшлі да іншых высноваў, і Ядкоўскаму давалося прыняць да ведама, што яны былі створаныя ня тымі групамі, якія стаялі ў цэнтры фармаваньня польскай мовы і нацыі²⁰³.

Пры больш уважлівым разглядзе разнастайнай дзейнасьці Ядкоўскага кідаецца ў вочы, што ён, нягледзячы на рыторыку наконт вытокаў нацыі, на практыцы працаваў з большым фокусам на краязнаўства, што адлюстроўвала ўзмацненьне польскай рэгіяналістыкі, якая ахоплівала часткі Польскай Рэспублікі, каб уключаць іх у рамкі нацыянальнай дзяржавы нягледзячы на іх адметнасьці або нават дзякуючы ім²⁰⁴. Гэтак, пад наглядом Ядкоўскага паўстала вялікая калекцыя манетаў ды іншых артэфактаў з розных стагодзьдзяў, калі Гародня не належала да Рэчы Паспалітай. У практыцы музэю катэгорыі вельмі хутка перамешваліся. Залі, прысьвечаныя археалёгіі ды геалёгіі, месціліся па суседзтве з залямі з прадметамі рэлігійнага культу, старым адзеньнем ды іншымі этнаграфічнымі помнікамі. Сярэднявечная зброя і рыштунак выстаўляліся побач з сакральным росьпісам па дрэве, старадаўнімі помнікамі прыкладнага мастацтва і творамі тагачаснага мастацтва. Прычына палягала ў тым, што Ядкоўскі, гэты дзейны абаронца помнікаў часоў Рэчы Паспалітай, па сумяшчальніцтве кіраваў у ваяводзтве яшчэ і адзілам культуры і мастацтва. Варта ўвагі ў гэтым выпадку тое,

²⁰¹ У арыгінале на польскай мове: Jodkowski J. Muzeum w Grodnie. Zarys dziejów powstania i rozwoju. 1920–1922. Grodno, 1923.

²⁰² АРВ. Sygn. 47, k. 194, k. 15.

²⁰³ Археалёгія Беларусі. У чатырох тамах. Т. 1. Каменны і бронзавы вякі. Пад рэд. М. М. Чарняўскага, А. Г. Калечыц. Мінск, 1997. С. 1–49.

²⁰⁴ Лабачэўская В. Зберагаючы самабытнасьць: З гісторыі народнага мастацтва і промыслаў Беларусі. Мінск, 1998. С. 185.

9. У 1926 годзе Юзаф Ядкоўскі падрыхтаваў падарунак польскага народу Злучаным Штатам Амэрыкі да 150-годзьдзя незалежнасьці, які ўтрымліваў 5 мільёнаў подпісаў. Гэта быў мастацкі блянк зь пячаткамі ўсіх рэlevantных устаноў Гарадзенскага павету: павятовай рады, адміністрацыі, паліцыі, войска, судовай сыстэмы, тытунёвай фабрыкі, мытнай інспэкцыі, школы, а таксама каталіцкай, габрэйскай і эвангеліскай супольнасьцяў. Не ставала праваслаўнага кірунку.

што Ядкоўскі настаяў на тым, каб выконваць гэтую функцыю з Гародні²⁰⁵. І іншым выпадку такі размах дзейнасці быў бы, напэўна, немагчымы.

Ядкоўскі быў палкім мясцовым патрыётам, для якога захаванне кожнага сакральнага будынку было такім жа важным, як прадухіленне будавання сучасных трансфарматарных будак на цэнтральнай плошчы імя Стэфана Баторыя²⁰⁶. Ён быў гатовы змагацца з ветракамі бюракратыі, неразумення і невуцтва, бо для яго з мінулым Гародні было звязанае вышэйшае наканаванне, чым тое, што ён хацеў здзейсніць у сучаснасці. У 1923 годзе Ядкоўскі прадставіў тонкую брашуру з першым выкладам гісторыі Гародні і надалей намагаўся павышаць турыстычную прыцягальнасць рэгіёну²⁰⁷, які ён сам аб'ездзіў, ратуючы каштоўныя кнігазборы былых кляшараў. У межах сваіх сціпрых магчымасцяў ён клапаціўся пра зберажэнне такіх культурных помнікаў, як каралеўскі замак, якому ў выніку размяшчэння на беразе ракі пагражалі падмыў і апоўзень²⁰⁸. Асабліва блізкай ягонаму сэрцу была царква святых Барыса і Глеба, пабудаваная на Калоскім узгорку. Гэта быў найстаражытнейшы захаваны архітэктурны помнік рэгіёну, і Ядкоўскі дамогся пабудовы для яго ахоўнага муру²⁰⁹.

Аднак сапраўдным выпрабаваннем ягоных кампэтэнцыяў у справе лякальнай спадчыны паслужылі незвычайныя археалагічныя знаходкі на дзядзінцы Старога замку. Раскопкі там ён пачаў у 1932 годзе і прафэсійна кіраваў імі, пакуль у 1936 годзе яго цалкам не адсунулі ад гэтай справы на падставе ягонай недастатковай навуковай кваліфікацыі і росту зацікаўленасці ў ягоных знаходках з боку варшаўскіх спэцыялістаў²¹⁰. Тое, што пазьней кваліфікавалі як культавыя збудаванні заходняй пэрыфэрыі Кіеўскай Русі, Ядкоўскі з прычыны нястачы базавых ведаў і адукацыі палічыў будынкамі варагаў. Аднак нават гэтая інтэрпрэтацыя ня ўпісвалася

²⁰⁵ Przegląd statystyczny... S. 148.

²⁰⁶ APB. Sygn. 47, k. 248, k. 1–9.

²⁰⁷ Jodkowski J. Grodno...; Jodkowski J. Grodno i okolice. Jeziora Augustowskie i Suwalszczyzna. Przewodnik turystyczny. Grodno, 1934.

²⁰⁸ APB. Sygn. 47/245, k. 3–12. Падобныя пагрозы Ядкоўскі адкрыў у сувязі з перабудовай Новага замку і рэстаўрацыяй Фары Вітаўта. Гл. Jodkowski J. Punkt wyjścia // Nadniemieński Kurier Polski. 1924. № 57. S. 1; Jodkowski J. Protest // Nadniemieński Kurier Polski. 1925. № 272. S. 1–2.

²⁰⁹ APB. Sygn. 47/256, k. 4–6; sygn. 47, k. 247, k. 25.

²¹⁰ Hoppe S. Józef Jodkowski // Polski Słownik Biograficzny. T. 11. Wrocław, 1964–1965. S. 258–259.

ў нацыянальную інтэрпрэтацыю Гародні як *апоры польскасыці*²¹¹. Пашыраць польскасыць для Ядкоўскага, такім чынам, азначала не выцясьняць лякальныя рэфэрэнцыі або расійскую ці іншую не адназначна польскую спадчыну, а інтэграваць яе ў польскі нацыянальны наратыў пра стары, багаты, разнастайны ўсход, у якім Гародня займала асаблівае месца²¹².

Ядкоўскі працаваў у згодзе са сваімі перакананьнямі і пры гэтым не баяўся канфліктаў зь мясцовай або беластоцкай адміністрацыяй. Тым ня менш, у ягоных поглядах адлюстроўвалася імкненьне ўславіць аkurat *польскую Гародню*. Ягонья дзеяньні кіраваліся ўяўленьнем, што гэты горад уяўляе сакральнае месца для нацыі, у якім асобныя будынкі належыць разглядаць як сьвятыні. Гэтак Ядкоўскі зрабіўся сапраўдным апалягетам *польскага гораду* Гародні. Тым ня менш, гэтая нацыянальная ўстаноўка не замянала яму займацца (рэ)каструваньнем краёвай гісторыі, у якой праяўляліся ня толькі этнічна польскія элемэнты. Выгнаньне са створанага ім самім *польскага раю* адбылося аkurat у той час, калі палянiзацыя ягонага гораду набывала ўсё больш аўтарытарныя формы, а адкрыты польскі нацыяналізм насаджаўся дзяржаўнымі структурамі насуперак інтэрасам іншых групаў²¹³.

1.3.2 Дзейнасьць Войска Польскага ў зьвязку з 400-гадовым юбілеем Стэфана Баторыя

Пры пошуку саюзнікаў у барацьбе за захаваньне культурных помнікаў і стварэньне польскіх месцаў памяці Ядкоўскі нярэдка сутыкаўся з камандзірам штабу корпусу III Войска Польскага. Раскватараваныя тут вайсковыя часьці таксама былі зацікаўленыя ў тым, каб зьвязаць рыторыку нацыянальнай дзяржавы зь мясцовымі рэаліямі, каб тым самым падкрэсьліць сацыялізацыйную ролю войска. Генэрал Леан Бэрбэцкі распарадзіўся аказваць усялякую падтрымку пры перадачы Старога замку з вайсковых рук на баянс

²¹¹ Пры гэтым для яго ў гэты час не было падстаў разглядаць Гародню як беларускі горад, паколькі ў польскай гістарыяграфіі сыстэматычна адмаўлялася ўяўленьне пра нацыянальную адметнасьць сялян або іх уплыў на гарадзкое грамадзтва. Гл. да гэтага пытання: Lindner R. Historiker... S. 118–124; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 118–123.

²¹² Гостев А.П., Швед В.В. Кронон... С. 165–166.

²¹³ Андрэй Чарнякевіч нават сьцьвярджае, што гісторыя польскай Гародні канчаецца ў 1936 годзе са званьнем Ядкоўскага. Хоць Чарнякевіч і мае тут рацыю ў дачыненні да лякальнай гістарычнай палітыкі, аднак ён у сваім аналізе ня згадвае войска, школы ды іншыя дзяржаўныя ўстановы — там польскае Гродна ў сэнсе, нададзеным Ядкоўскім, існавала прынамсі да верасьня 1939 году. Гл.: Вашкевіч А., Чарнякевіч А. Польскі Гродна... С. 366.

музею. Прадстаўнік войска ўваходзіў у музейную раду. Апроч таго, жаўнеры былі накіраваныя для рэстаўрацыі хрысьціянскіх помнікаў архітэктуры, што апынуліся ў аварыйным стане²¹⁴.

Гэта асабліва праявілася пры святкаваньні 400-х угодкаў нараджэньня караля польскага і вялікага князя літоўскага Стэфана Баторыя, бо яно дало публічны штуршок для таго, каб польская самасьвядомасьць магла выявіцца ва ўзаемадзеяньні паміж афіцыйнымі ўстановамі і ангажаванымі гараджанамі. У адмыслова надрукаваным да гэтай нагоды юбілейным выданьні можна пабачыць, што значылі гэтыя ўгодкі для вайскоўцаў²¹⁵. Цэнтральнае месца ў выданьні займаюць заклікі мацаваць польскую дзяржаву, бараніць тэрытарыяльны статус-кво і захоўваць польскі дух супраціву ворагам на ўсходзе. Гераічная рыторыка, якая гэта суправаджала, адсылала адначасова да 400-х угодкаў нараджэньня караля, які памёр у Гародні, і да 15-гадовага юбілею ўтварэньня Польскай Рэспублікі²¹⁶.

Гэтак нацыянальны мэтанаратыў упісваўся таксама ў лякальную гісторыю і ў «міт крэсаў». Гэта можна разумець як частку працэсу афармленьня польскага ляндшафту памяці. Хоць Гародня і згадалася падчас яго фармаваньня на пачатку XIX стагодзьдзя, аднак гэты горад ня граў у ім цэнтральнай ролі, нягледзячы на значэньне як каралеўскай рэзыдэнцыі і месца правядзеньня кожнага трэцяга сойму Рэчы Паспалітай. Можна прывесьці аргумэнт, што Гародня месцілася задалёка на поўначы гэтага ляндшафту памяці, які пачынаў фармавацца на паўднёвым усходзе²¹⁷. Але супраць гэтага гаворыць рэlevantнасьць творчасьці Адама Міцкевіча, якая ў першай палове XIX стагодзьдзя была моцна звязаная з рэгіёнам паміж Вільняй і Наваградкам, дзе Гародня была трэцім цэнтрам. У другой палове XIX стагодзьдзя да гэтага дадалася творчасць пісьменьніцы Элізы Ажэшкі. Ейны раман «На Нёмане» зрабіўся часткаю польскага літаратурнага канону²¹⁸. Разам з тым Гародня надалей была важным месцам у тым культурным ляндшафце, які разумеўся як неад'емная частка польскай дзяржавы, што знайшло адлюстраваньне ў прадмове да юбілейнага выданьня пры апісаньні дасягненьняў Польскай Рэспублікі:

²¹⁴ APB. Sygn. 47, k. 7–15, k. 194.

²¹⁵ Mozolewski A. Z okazji 400-ej rocznicy urodzin wielkiego króla Stefana Batorego. Grodno, 1933.

²¹⁶ Тамсама. S. 2.

²¹⁷ Kolbuszewski J. Kresy. Wrocław, 1995.

²¹⁸ Orzeszkowa E. Nad Niemnem. Warszawa, 1888.

*Мы зноў акрыялі духам дзякуючы разуменьню нашых велічных здабыткаў за мінулыя 15 гадоў. Гэта крыніца нашай сілы, аснова польскай дзяржавы, якой яе хацеў бачыць Баторы і якой ён прысьвяціў сваё жыццё*²¹⁹.

Створаныя з нагоды юбілею Баторыя рэфэрэнцыі ня мелі нічога супольнага ні з пэрыядам праўленьня гэтага караля, ні з часамі Расійскай імперыі, калі Гародня з польскай пэрспэктывы належала да *забраных земляў*, бо яна была разьмешчана ў гістарычнай Літве. Адсылка да Новага часу служыла аўтарам выключна для доказу велічы польскай нацыі. Доўгае расійскае панаваньне і яго наступствы, наадварот, замоўчваліся. Агулам гэтыя тэксты ўтваралі нацыянальны наратыў, які ставіў жыццё Баторыя на адну роўніцу з паўстаньнямі XIX стагодзьдзя і заняцьцем Гародні пасля адступленьня бальшавікоў. Гэтая павязь вякоў, паводле аўтараў, прасочвалася ажно да вайскова-патрыятычнага выхаваньня ў сучаснасьці. Яна праяўлялася ў дзейнасьці Таварыства аховы помнікаў, школы і музэю²²⁰. Такое самасьцьвярджэньне ў тэрмінах нацыянальнай гісторыі не было спэцыфічна гарадзенскаю зьяваю, аднак тут яго суправаджала ўсёбсяжнае замоўчваньне культурнай спадчыны Вялікага Княства Літоўскага, якое было важнаю часткаю Рэчы Паспалітай. Бо Гарадзеншчына, урэшце, належала да ВКЛ, а не да Каралеўства Польскага. Апроч гэтага, у Цэнтральнай Эўропе 1930-х гадоў з наратыву звычайна выключаліся групы насельніцтва, якія не ўспрымаліся як тытульная нацыя той ці іншай дзяржавы. Аўтары юбілейнага выданьня, натуральна, абыходзілі ўвагаю той факт, што гэтыя групы насельніцтва ў Гарадзенскім павеце складалі прынамсі палову жыхароў. Аўтарам было дастаткова ўпэўненасьці, што Гародня — гэта *польскі горад*²²¹.

1.3.3 Архітэктурныя зьмены ў сакральных будынках як сымбалічны акт

Мэтамарфозу цэнтральнага каталіцкага касьцёла, асьвечанага ў XIV стагодзьдзі як касьцёл сьвятой Маці Божай, можна інтэрпрэтаваць як гістарычную прыкмету (*рэ)паляннізацыі* Гародні. Спачатку касьцёл быў пабудаваны з дрэва, але пры Стэфане Баторыі ў 1584 годзе яго ўзьявілі з каменю — з гатычнымі рысамі і рэнэсансавымі формамі. У наступных стагодзьдзях касьцёл быў моцна зьменены і ў XVII стагодзьдзі перабудаваны ў стылі барока. Пасля

²¹⁹ У арыгінале на польскай мове: Mozolewski A. Z okazji 400–ej rocznicy... S. 3.

²²⁰ Тамсама. S. 1–24.

²²¹ Клясыфікацыю крыніцаў лякальнага антысэмітызму гл. у: Вашкевіч А., Чарнякевіч А. Польскі Гродна... С. 353 і наст.

таго як згодна з рашэннем сойму ад 1793 году Гародня зрабілася часткаю Расійскай імперыі, у 1804 годзе самы вялікі сакральны будынак паміж Вільняй і Варшавай зрабіўся праваслаўнаю царквою. У 1807 годзе яе асьвяцілі як Сафійскі катэдральны сабор, і гэты храм больш за сто гадоў выкарыстоўваўся губэрнатарам Паўночна-Заходняга краю, царскай арміяй і самой Праваслаўнаю царквою²²². Пасьля таго як пажар моцна пашкодзіў будынак у 1892 годзе, яго праз чатыры гады перабудавалі ў псэўдарускім стылі паводле праекту М. Чагіна²²³. Гэты псэўдарускі эклектычны стыль выконваў у канцы XIX стагодзьдзя функцыю рэпрэзэнтацыі імперскай улады па ўсёй царскай Расіі. Пры гэтым на літоўскіх землях, толькі нядаўна анексаваных Расеяй, гэты стыль пасьля забароны Ўніяцкай царквы і падаўленьня паўстаньня ў 1863 годзе атрымаў асаблівае сымбалічнае значэньне ў барацьбе за выцясьненьне каталіцызму.

Праваслаўны сабор атрымаў пяць вежаў-цыбулін і мноства нэабізантыйскіх дэкарацыйных элемэнтаў. Калярыстыка будынку цалкам зьмянілася. Да яго дадалі больш адпаведныя праваслаўнаму царкоўнаму ансамблю элемэнтны, павысілі купал, зьменшылі і закруглілі вокны. І так ужо моцна зьменены будынак канчаткова страціў свае прапорцыі, калі на дадатак да апсіды істотна павысілі званіцу. У выніку бачны здалёк храм сымбалізаваў расійскую прэтэнзію на панаваньне — двухаблічную, як Янус, у асобе цара і Маскоўскага патрыярхату. Гэтая прэтэнзія праяўлялася ў кожнай новай праваслаўнай царкве ў пераходнай зоне паміж каталіцызмам і праваслаўем, за якую ўвесь час вялася барацьба. Праўда, такая сымболіка мела асаблівую рэlevantнасць для закладзенай Вітаўтам сьвятыні. Храм быў пабудаваны на ўдалым з горадабудаўнічай пэрспэктывы месцы і арыентаваўся на найважнейшыя зрокавыя восі Гародні.

Было відавочна, што такая прэтэнзія не была прымальнай для адроджанай польскай дзяржавы. Пасьля вяртаньня гэтага будынка Каталіцкаму касьцёлу ў 1920 годзе Войска Польскае выкарыстоўвала яго як гарнізонны касьцёл. У 1923 годзе яго перабудавалі паводле праекту бюро Гэнэбэрга. Вынік можна апісаць як дэмантаж псэўдарускіх элемэнтаў. Натуральна, зьніклі купалы-цыбуліны, якія для каталікоў на ўсіх «крэсах», але асабліва ў Варшаве служылі сымбалам расійскага панаваньня; зьнеслі таксама вежу і прыбралі

²²² Мілінкевіч А., Пашэнда Е. Гродзенскі фарны касцёл // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3 / Рэдкал. Г. П. Пашкоў і інш. Мінск, 1996. С. 142.

²²³ Патліс В. В. Фара Вітаўта // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 702; Черепица В. Не потеряйте... С. 227.

10. Рымска-каталіцкая Фара Вітаўта ў 1880-х гадах.

11. Праваслаўны Сафійскі сабор падчас Першай сусветнай вайны. Здымак каля 1916 году.

Grodno. Kościół Garnizonowy.

12. Пасьля перабудовы гэтага будынку паўстаў гарнізонны касцёл.
Здымак каля 1930 году.

некаторыя дэкарацыйныя элементы²²⁴. Скончаная ў 1935 годзе другая перабудова гарнізоннага касцёла, праведзеная Оскарам Сасноўскім, ачысьціла гатычныя формы будынка, адкрыўшы часткова замураваныя вокны, вызваліўшы карніз ад рэштак ранейшых перабудоваў і рэалізаваўшы новую канструкцыю даху²²⁵. Арыгінальная канструкцыя захавалася толькі на нешматлікіх граўюрах, таму не было дакладных праектаў для гістарызацыі касцёла. Сасноўскі ў дамове са сваім замоўцам прыняў рашэнне не вяртаць сьвятыню да стану перад наданьнем рысаў праваслаўнай царквы²²⁶. Вежы былі пераробленыя ў раманскім стылі, апоры былі ўмацаваныя — па сутнасьці, Сасноўскі тым самым візуальна падкрэсліў сярэднявечны корпус будынка, якога да таго часу ў такім выглядзе не існавала²²⁷. У выніку аптычна была дасягнутая сувязь з каталіцкім касцёлам — цяпер гарнізонны касцёл і разам з тым былую Фару Вітаўта можна было здалёк бачыць і распазнаваць як каталіцкі храм. А каталіцкі касцёл азначаў польскі касцёл.

Знос праваслаўнай царквы сьв. Аляксандра Неўскага ў 1938 годзе трэба разглядаць на фоне неаднаразовай перабудовы гарнізоннага касцёла. Пабудаваная ў 1869 годзе царква была часткаю дзяржаўных захадаў для ўмацаваньня праваслаўя на захадзе Расійскай імперыі пасля падаўленьня паўстаньня 1863 году. Афіцыйна сьвятыня была прысьвечаная памяці пра замах на Аляксандра II. Царква будавалася на мясцовыя ахвяраваньні, сабраныя літоўскім мітрапалітам і віленскім губэрнатарам²²⁸. Будоўля была часткаю сымбалічнай палітыкі для ўмацаваньня Рускай праваслаўнай царквы. Апошняя разумелася як інструмэнт царскага панаваньня, які мусіў працаваць на аслабленьне ўплываў каталіцкіх землеўласнікаў, сьвятароў ды іншых польскіх дзеячоў. Гэтая лёгкая абаспіралася на маніфэстацыю палітычнай улады праз рэлігійную прысутнасьць. Незалежна ад таго, наколькі паспяховай была гэтая стратэгія сярод вернікаў, пасля Першай сусьветнай вайны

²²⁴ Мноства паштовак пацьвярджае зьмены выгляду храму. Нават у савецкім даведніку па Гародні за 1989 год паказаны стан 1922 году, калі два купалы-цыбуліны ўжо прыбралі, але яшчэ можна бачыць элементы фасаду ў псеўдарускім стылі. Гл.: Гродно. Энциклопедический справочник / Редкол.: И. П. Шамякин и др. Минск, 1989. С. 68.

²²⁵ Кушнярэвіч А. М., Мілінкевіч А. У., Пашэнда Е. Гродзенскі фарны касцёл // Беларуская энцыклапедыя / Рэдкал. Г. П. Пашкоў і інш. Т. 5. Мінск, 1997. С. 439–440.

²²⁶ Патліс В. В. Фара Вітаўта... С. 702.

²²⁷ Łoza S. Architektki i budowniczoowie Polski. Warszawa, 1954. S. 286.

²²⁸ Черепица В. Не потерять... С. 225.

13. Праваслаўная царква сьв. Аляксандра Неўскага на пляцы Свабоды (польск. *Plac Wolności*) да зносу. Здымак першай паловы 1930-х гадоў.

і ўключэньня гэтага абшару ў склад польскай дзяржавы адбылася зьмена рэлігійных вежаў, што, аднак, захавала ўяўленьне пра рэпрэзэнтацыйнае перапляценьне рэлігіі ды ўлады²²⁹. Калі ў канцы XIX стагодзьдзя магло ісьціся пра імперскую палітыку для блякаваньня разьвіцьця нацыянальных рухаў на пэрыфэрыі, то ўжо з 1905-га (самае позьняе з 1919 году) можна канстатаваць моцную нацыяналізацыю рэлігійнага дыскурсу²³⁰.

Калі абставіны зносу царквы сьв. Аляксандра Неўскага вясною 1938 году можна разглядаць найперш зь лякальнай пэрспэктывы, то гэты працэс праходзіў ня без ініцыятывы або талераваньня з боку польскай дзяржавы. Мэту ліквідацыі сьлядоў расійскага панаваньня дзяржаўныя дзеячы ня толькі пастулявалі — яна пачалася ў 1930-х гадах. Гэтак, у 1938 і 1939 гадах прайшлі масавыя акцыі, ахвярамі якіх былі дзясяткі сакральных будынкаў там, дзе праваслаўе і каталіцызм з асаблівай непрымірымасьцю

²²⁹ Weeks T. R. *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*. DeKalb, 1996.

²³⁰ Смалянчук А. *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях, 1864 – люты 1917 г.* Санкт-Пецярбург, 2004.

супрацьстаялі паміжсобку, бо змагаліся за ляляльнасьць адных і тых жа вернікаў.

Да зносу царквы пастановай гарадзкой рады гэтае пытаньне два гады абмяркоўвалася ў розных газетах. Сярод аргумэнтаў на карысьць зносу называлася ня толькі падзеньне колькасьці праваслаўных вернікаў, але і больш актыўны рух транспарту, якому з прычыны разьмяшчэньня царквы пасярод пляцу Свабоды (польск. *Plac Wolności*) даводзілася яе аб'яджаць. Пляц Свабоды ляжаў у цэнтры новага гораду; у яго задняй частцы стаяў помнік свабодзе ў памяць пра ахвяраў савецка-польскай вайны 1919–1920 гадоў, на якім каменны арол сымбалічна распраўляў свае крылы. Апроч гэтага, гучаў аргумэнт, што царква эстэтычна ня ўпісваецца ў аблічча гораду і што яна ёсьць *помнікам няволі*²³¹. Такім чынам праводзілася простая сувязь з часамі Расійскай імперыі, а праваслаўе і расійская дзяржаўнасьць зьвязваліся з нацыянальнаю памяцьцю пра задушаныя паўстаньні XIX стагодзьдзя, што служыла кантрастам з памяцьцю пра змаганьне супраць бальшавікоў пасья заканчэньня Першай сусьветнай вайны.

Такім чынам дэмантаж царквы сьв. Аляксандра Неўскага на пляцы Свабоды, як і перабудова гарнізоннага касьцёла ў нэараманскім стылі, быў праяваю выпясьненьня няпольскіх публічных рэфэрэнцый з аблічча гораду. У 1938 годзе гэты працэс абапіраўся на аргумэнт мадэрнізацыйнага дыскурсу й ішоў насуперак жаданьням істотнай меншасьці, якія часткова праяўляліся ў асьцярожных лістах пратэсту, але, нягледзячы на гэта, амаль не былі заўважальнымі публічна²³². Праўда, на падставе наяўных крыніцаў немагчыма пацьвердзіць сувязь паміж момантам разбурэньня царквы і праграмаю палянiзацыі ваяводы Генрыка Асташэўскага. Але відавочна, што ў другой палове 1930-х гадоў усё больш аўтарытарны палітычны клімат у Польскай Рэспубліцы ў цэлым спрыяў такім крокам, і іх актыўна ажыццяўлялі такія дзеячы, як беластоцкі ваявода. Гэты працэс ня быў спецыфічна гарадзенскім, але тут гэта значыла пачатак фізычнага разбурэньня важных культурных помнікаў усяго за год да пачатку Другой сусьветнай вайны.

Таму архітэктурныя мэтамарфозы гарнізоннага касьцёла і зьнікненьне царквы сьв. Аляксандра Неўскага былі ня толькі важнымі горадабудаўнічымі інтэрвэнцыямі. У выніку моцнай сэмiятычнай сувязі рэлігійных і нацыянальных аспектаў іх належыць успрымаць таксама як палітычныя акты, якія ставілі сваёй мэтай скасавань-

²³¹ Черепица В. Не потерять... С. 247.

²³² Черепица В. Очерки... С. 183.

не прысутнасьці расійскага мінулага на візуальным узроўні і тым самым упісваньне польскасьці ў гарадзкую прастору. Пры гэтым сымбалічная культурная барацьба за панаваньне рыма-каталіцкай канфэсіі накіроўвалася ў публічнай прасторы хутчэй супраць прысутнасьці праваслаўя, чым супраць, напрыклад, габрэйскіх сакральных будынкаў. Прысутнасьць габрэйскіх сьвятынь у гарадзкой прасторы да 1939 году практычна не абмяжоўвалася. Прынамсі, Таварыства апекі над помнікамі мінуўшчыны ў Беластоку ўключыла ў свой рэстар драўляную сынагогу ў Фарштаце і тым самым прызнала і задакумэнтавала яе гістарычную каштоўнасьць.

1.3.4 *Перайменаваньне вуліц як фармаваньне польскага ляндшафту памяці*

Як і ў выпадку інтэрвэнцыі у архітэктурнае аблічча Гародні, зь вяртаньнем старых назваў вуліцаў (Дамініканская, Бэрнардынская, Брыгідзкая і Езуіцкая) зноў рабіліся бачнымі каталіцкія арыенціры, што ілюструе апісаную вышэй адваёву *русіфікаваных земляў*. Адначасова адмысловае месца ў лякальнай гісторыі пачало адводзіцца каталіцкім кляштарам гораду²³³. Аднак у шэрагу выпадкаў рэаліі, зьвязаныя з расійскай нацыяй ці дзяржавай, проста выдаляліся і не замяняліся на польскія. Гэтак, Пецярбургская вуліца зрабілася Чыгуначнай, а Мікалаеўская вуліца — Славянскаю²³⁴.

У іншых выпадках выбіраліся простыя адпаведнікі назвам вуліцаў: гэтак, вуліца Казацкая ператварылася ва Ўланскую. Простую нацыяналізацыю культурных рэфэрэнцыі можна прасачыць, абапіраючыся на перайменаваньне мноства іншых вуліцаў і плошчаў. У выніку перайменаваньня вуліцы Мураўёва ў вуліцу Ажэшкі памяняліся месцамі два сымбалі: дэспатызм царскага чыноўніка і віленскага вешальніка, графа Міхаіла Мураўёва, была замененая рэнамэ і папулярнасьцю мясцовай гран-дамы Элізы Ажэшкі. Письменьніца была найважнейшаю прадстаўніцаю польскага пазытывізму і да сваёй сьмерці ў Гародні ў 1910 годзе заслужыла славу актыўнай гараджанкі.

Дзякуючы пастаяннаму пашырэнню гарадзкой тэрыторыі зьявілася магчымасьць пасялядоўна праводзіць патрыятычную польскую тапаніміку, не зьмяняючы пры гэтым замацаваных назваў²³⁵. Гэтак, на пляне гораду за 1937 год можна ўбачыць наступныя новыя

²³³ Iberski E. Orientacyjny Plan... S. 1–2.

²³⁴ Przegląd statystyczny... S. 310–314.

²³⁵ Гардзею Ю. Да пытаньня фарміраваньня гродзенскай урбанімікі (канец Х – 30-я гады ХХ ст.) // З глыбі выякоў. Т. 2. Мінск, 1997. С. 68–78.

раёны²³⁶. Ваколіцы вуліцы Каліноўскага, названай у гонар правядыра паўстання 1863–1864 гадоў, спалучалі імёны заслужаных удзельнікаў абодвух вялікіх паўстанняў — 1830–1831 і 1863–1864 гадоў — з такімі значнымі польскімі месцамі памяці, як Грунвальд або капліца Жыгімонта ў Кракаве. Падобная ў тапаграфічных маштабах канцэнтрацыя імёнаў колішніх паўстанцаў назіралася таксама на ўсход ад вуліцы Нарбута. Ад вуліцы Касцюшкі, кіраўніка паўстання 1794 году, разыходзіліся вуліцы, названыя ў гонар такіх выбітных вайскоўцаў і навукоўцаў, як генэрал Юзаф Бэм і астраном Пачобут-Адлянцікі. Трохі менш вайскоўцаў было ўвекавечана ў назвах вуліц уздоўж вуліцы 11 лістапада. Такія нацыянальныя клясыкі, як пісьменьнікі Стэфан Жаромскі, Уладзіслаў Рэймант, Адам Міцкевіч і Юльюш Славацкі, увасаблялі ўяўлены польскі ландшафт памяці. За выключэннем Адама Міцкевіча, які паходзіў з блізкага Наваградку, ніводзін зь іх ня быў звязаны з гэтым рэгіёнам²³⁷.

Тое, што перайменаваньні адбываліся ня толькі са строга нацыянальнай пазыцыі ў сэнсе этнічна зразуметай польскасці, дэманструе зварот да спадчыны гісторыі Гародні як рэгіёну Літвы. Вуліца Вітаўта нагадвала пра вялікага князя літоўскага, які загадаў пабудаваць у Гародні замак і касцёл, а вуліца Ягелонская — пра каралеўскую дынастыю Ягелонаў, за часоў праўлення якіх межы дзяржавы нашмат перавышалі населеныя палякамі землі. Зь іншага боку, дэманстраваліся лякальныя асаблівасці. Гэтак, вуліца Акадэмічная сымбалізавала ініцыятыву літоўскага падскарбія Антонія Тызэнгаўза, які ў канцы XVIII стагодзьдзя загадаў узвесьці перад брамай Гародні згодна з адмысловым плянам раньнемадэрны горад, у якім працавалі навукоўцы і мастакі з усёй Эўропы²³⁸. Апроч таго, тэзу пра поўную нацыяналізацыю Гародні ў каталіцка-польскім кірунку можна аспрэчыць, абапіраючыся на назвы вуліцаў, якія адлюстроўвалі габрэйскую прысутнасць. Да іх належалі вуліцы ў старым горадзе, названыя ў гонар паэта Лейба Найдуса і пісьменьніка Іцхака Лейба Пэрэца. Вуліца, якая вяла да драўлянай сынагогі ў Фарштаце, называлася Храмавай (польск. *Bożnicza*). Улічваючы, што габрэі складалі палову хыхароў гора-

²³⁶ Pberski E. Orientacyjny Plan... S. 1.

²³⁷ Гэтыя вуліцы маладыя беларускія гісторыкі яшчэ ў пачатку XXI стагодзьдзя іранічна называлі санацыйнымі — у сувязі з аднайменным палітычным рухам у міжваеннай Польскай Рэспубліцы, а таксама намякаючы на тое, што большасць іх тагачасных насельнікаў працавала на польскую дзяржаву.

²³⁸ Gordziejew J. Próby przekształceń miejskich w Grodnie w okresie Oświecenia // Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie. Krakow, 2001. S. 227–257.

ду, гэтыя тры вуліцы — толькі мізэрная доля. Аднак яны даюць апірышча для тэзы, што хаця заснаваная на каталіцтве польская публічная прастора была дамінантнай, поўнай палянізацыі Гародні не адбылося²³⁹.

Інтэрпрэтацыя назваў вуліцаў як фіксацыі культурнай арыентацыі ў часе і прасторы застаецца абмежавана пераканаўчай. Без шырокамаштабнага і адпаведнага вымогам сучаснай навукі даследаваньня з апораю на мэтодыкі вуснай гісторыі (*oral history*) наўрад ці магчыма высветліць, ці падзяляла гэтыя ўстаноўкі — і ў якой ступені — мясцовае насельніцтва. У рэтрэспэктыве на пытаньне пра ўзаемапранікненьне такой афіцыйнай матрыцы і краёвых мэнтальных картаў гарадзенцаў можна адказаць толькі ў выглядзе ўспамінаў. Дэфармацыі ў выніку часовай аддаленасьці, зьбольшага траўматычных перажываньняў падчас вайны і пазьнейшай рэфлексіі прыводзяць да таго, што немагчыма дакладна ўстанавіць, наколькі моцна адміністрацыйна зацьверджаныя назвы вуліцаў адпавядалі ўяўленьням жыхароў пасобных кварталаў.

1.3.5 Письменьніца Эліза Ажэшка як фігура супольнай ідэнтыфікацыі

Працэс перайменаваньня вуліцаў кіраваўся і кантраляваўся гарадзкой адміністрацыяй і гарадзкой радай. Але ў Гародні міжваеннага пэрыяду існавалі пункты суаднясеньня, навізаньня ня толькі зьверху. Гэтак, былі патэнцыйныя фігуры ідэнтыфікацыі, якія дзякуючы свайму значэньню для гісторыі гораду былі рэлевантныя і за межамі каталіцкай супольнасьці. Апроч Стэфана Баторыя і Антонія Тызэнгаўза да іх належала Эліза Ажэшка²⁴⁰. У ейным пахаваньні ў 1910 годзе ўзяла ўдзел вялікая маса народу і разнастайныя групы засьведчылі ёй сваю пашану. Памяць пра Элізу Ажэшку града ў Гародні асабліваю ролю з прычыны яе нядаўняй сьмерці і актуальнасьці ейных літаратурных твораў. Як важная прадстаўніца рэалізму яна ўжо ўвайшла ў гісторыю польскай літаратуры і таму заняла сваё месца ў віртуальным нацыянальным пантэоне. Гэта не было наўпрост зьвязана зь ейнаю дзейнасьцю ў Гародні. Тым ня менш, знайшлося шмат гарадзенцаў, якія хацелі ўкараніць моцную памяць пра творчасць Ажэшкі ў лякальны кантэкст за межамі школьнай праграмы. Сама жыхарка «шэрага дамка», як называлі ейнае адносна сьціплае гарадзкае жытло, ня мела ў Гародні лёгкага жыцьця. У 1889 годзе яна пісала знаёмаму:

²³⁹ Przegład statystyczny... S. 310–314.

²⁴⁰ Шыбека Э. Нарыс... С. 125.

Гародня падобная да сумнага, безжыццёвага склепу. Трэба тут жыць, каб гэта зразумець. Гаворка ідзе не пра тое, што тут усё добрае ўжо прайшло, а пра тое, што на яе цісьне такія вялікі цяжар, што яна лёдзь можа дыхаць. Ці ўпадзе з нас гэтая ноша, пакуль мы не аддамо духу? У гэтым палягае таямніца будучыні і — падаецца — нашага існаваньня на гэтай зямлі. Здаецца, што мы, жывучы цяпер, існуем толькі для таго, каб падтрымліваць дыханьне ў грудзях радзімы і перадухляць сьмерць — да таго моманту, калі гэтая ноша з нас упадзе. Мы як карыятыды, што трымаюць на сваіх плячах вымерлы і пусты будынак, пакуль ён не народзіць новае жыццё. Але ці здарыцца гэта калі-небудзь? Я дапускаю, што гэтак і будзе, бо сьвет, які спарадзіў так шмат адукацыі ды гуманістычных ідэяў, больш ня можа, як сёньня, патапаць у такім балоце. Але тое, што мы больш не перажывем рэакцыі, здаецца мне больш чым імаверным²⁴¹.

Маюцца на ўвазе як наступствы царскіх рэпрэсіяў, якія моцна абмяжоўвалі публіцыстычную дзейнасьць Ажэшкі да канца XIX стагодзьдзя, так і ступень прыстасаванства пэўных мясцовых каталікоў. Філянтропка крытыкавала тых палякаў, хто ў пасіўным супраціве нарастаньню русыфікацыі пагрузіўся ў эскапізьме ў французскую або ангельскую культуру таго часу. Гэтак, празь некалькі гадоў пісьменьніца сама рэалізавала ўласныя ўяўленьні пра *арганічную працу*. Грамадзка-палітычная праграма пазытывісцкай плыні ў культуры, эканоміцы і палітыцы ажыццяўлялася проста ў ейным доме. Сюды адносіліся таемнае навучаньне для незаможных дзяўчат з каталіцкіх сем'яў, утрыманьне напaupублічнай бібліятэкі і салёну ў ейнай гасьцёўні. Сама Ажэшка зрабілася *spiritus rector* няпростай дэманстрацыі польскасьці ў апошні пэрыяд існаваньня Расійскай імперыі²⁴².

Ейнай творчасці былі ўласьцівыя моцныя нацыянальныя сьтымэнты. Аднак тэматычна ейны фокус выходзіў далёка за межы этнічна польскага насельніцтва і яго інтарэсаў. Гэтак, яна — прынамсі часткова — ураўнаважвала ўласныя нацыянальныя памкненьні рэчаіснасьцю свайго асяродзьдзя. У такіх раманах, як «Хам» або «На Нёмане», беларускія сьляне паказаныя са сваімі моўнымі асаблівасьцямі. Наступствы мадэрнізацыі для сьвету лі-

²⁴¹ Ліст да Паўла Паўловіча ад 3 лютага 1889 году. У арыгінале на польскай мове: Orzeszkowa E. Listy zebrane. T. 12. Wrocław, 1971. S. 137.

²⁴² Romanowski A. Pozytywizm na Litwie. Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904. Krakow, 2003.

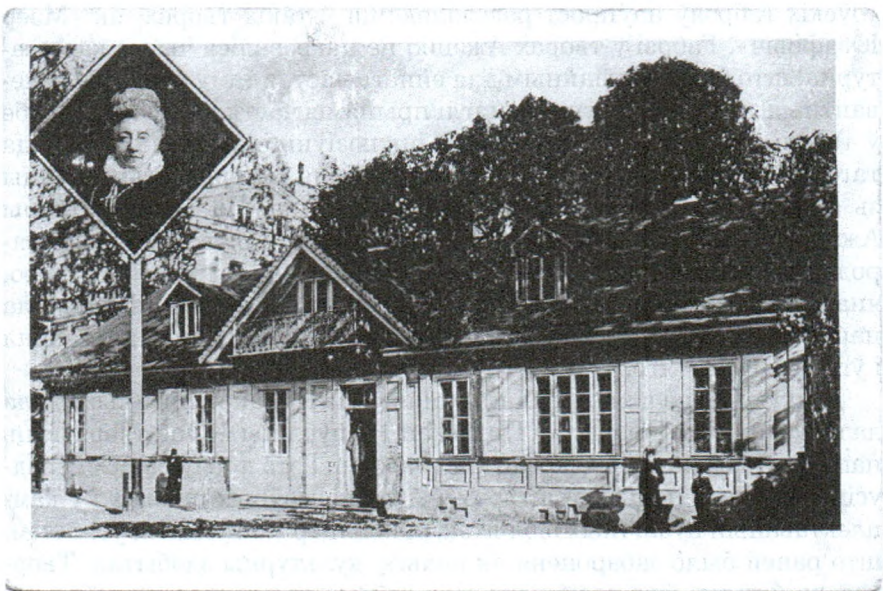
тоўскіх габрэяў наўпрост разглядаюцца ў такіх творах, як «Мэер Юзафовіч». Габрэі ў творах Ажэшкі не паказваліся чыста карыкатурна, што было звычайным для ейнага часу, а таму абедзьве рэлевантныя для Гародні групы маглі прынамсі часткова ўбачыць сябе ў творчасці пісьменьніцы. Гэты інклюзіўны падыход прывёў да таго, што нават праз дваццаць гадоў пасля сьмерці пісьменьніцы зь ёй ідэнтыфікавалі сябе ня толькі каталікі. На дадатак творы Ажэшкі мелі дакумэнтальную каштоўнасьць. Апісваючы сваё асяродзьдзе з тымі васількамі, тым парывам ветру і тою былінкаю, яна сама стварала багаты літаратурны ландшафт памяці і пакідала нашчадкам магчымасьць зрабіць яго сваім пунктам суаднясення і ўпісаць сябе ў яго.

Дзякуючы значэньню ейнага рамана «На Нёмане», якое выходзіла далёка за межы Гародні, у Польскай Рэспубліцы ейная творчасць папулярызавалася на дзяржаўным узроўні. Гэта праяўлялася перадусім на ўроках польскай літаратуры ў дзяржаўных школах і ў камплектаваньні публічных бібліятэк, якія цяпер запаўняліся ўсім тым, што раней было забаронена як польскі культурны здабытак. Творчасць Ажэшкі ўжо тады належала да канону пазытывізму, за першыноўства ў якім яна здаўна супернічала з Баляславам Прусам. Канцэнтруючыся на *арганічнай працы* Ажэшкі, з-пад увагі выпадала яе супярэчлівае стаўленьне да такіх польскіх цэнтраў, як Варшава і Кракаў, дзе шмат хто ўсё жыцьцё лічыў яе сяброўкаю Расіі.

Незалежна ад або нават у кантрасьце з гэтым спрашчэньнем і абурэньнем, маўляў у творах Ажэшкі недастаткова польскіх галасоў у русіфікаванай сучаснасьці канца XIX стагодзьдзя, ейныя апавяданьні і раманы пасля Першай сусьветнай вайны чыталі ня толькі дзеці з каталіцкіх сем'яў, чые бацькі цяпер карысталіся ў горадзе сваімі *гістарычнымі правамі* і пераважалі ў дзяржаўнай і гарадзкой адміністрацыі. Гэтак жа актыўна ейныя творы ўспрымалі праваслаўныя і габрэйскія школьнікі. Хася Бяліцкая ўспамінае: «*У нас нарэшце пачаліся заняткі на польскай мове. Я пайшла ў гарадзкую бібліятэку і праглынула ўсё, што знайшлося — у тым ліку шмат твораў Элізы Ажэшкі*»²⁴³. Падобныя ўспаміны дзяцей з праваслаўных і габрэйскіх сем'яў сьведчаць пра тое, што сацыялізацыя ў польскіх школах ужо правяла польскі канон у грамадзкае жыцьцё. Гэты канон у выпадку Элізы Ажэшкі не абавязкова выклікаў антаганізм паміж рознымі групамі насельніцтва²⁴⁴.

²⁴³ Інтэрвю з Х. Бяліцкай, праведзенае ў Легават-Габашане (Ізраіль) 4 сьнежня 2004 году.

²⁴⁴ Інтэрвю з М. Шаўчэнкай, праведзенае ў Гародні 4 красавіка 2006 году; інтэрвю з А. Навумюком, праведзенае ў Гародні 14 чэрвеня 2005 году.

14. Былы дом Элізы Ажэшкі і партрэт пісьменьніцы на паштоўцы, каля 1920 году.

Апроч гэтага недзяржаўны культ пісьменьніцы яшчэ ў 1920 годзе атрымаў свой працяг дзякуючы заснаваньню Таварыства Элізы Ажэшкі. Спачатку ідэя палягала ў тым, каб заапекавацца і ейнаю спадчынай, і адкрыць ейную творчасць ва ўсёй паўнаце. Да задачай таварыства належала падрыхтоўка да друку неапублікаваных раней лістоў і п'есаў. Але неўзабаве ўспыхнулі дэбаты з гарадзкой адміністрацыяй вакол усталяваньня помніка і новага будынку тэатру, які прапаноўвалася назваць у гонар пісьменьніцы. Гэтак, у 1929 годзе са сьвяточнаю вечароваю праграмай быў адкрыты помнік аўтарства Рамуальда Зэрыха, які памясціў бюст Ажэшкі на просты канструктывісцкі гранітны пастамэнт. Месца было выбрана адмыслова. Помнік стаяў зусім побач з тэатрам з Тызэнгаўзавага ансамблю ў цэнтральным гарадзкім парку, які тады яшчэ называўся «Швайцарскаю далінаю». Як запэўніваў Юзаф Ядкоўскі ў надрукаваным ім юбілейным выданьні, памяць пра Элізу Ажэшку парознаму прысутнічае ў Гародні, але помнік — гэта асаблівы знак павароту ўсіх жыхароў гораду²⁴⁵. Пра абмежаванасьць сілаў і падтрымку ініцыятывы гараджан з боку гарадзкой адміністрацыі сьведчыць

²⁴⁵ Jodkowski J. Pamiątki po Elizie Orzeszkowej «W hołdzie Elizie Orzeszkowej». Grodno, 1929.

тая акалічнасьць, што плянаваны новы будынак тэатру ў гонар Ажэшкі так ніколі і не пабудавалі. Замест гэтага ейным імем назвалі пабудаваны яшчэ ў XVIII стагодзьдзі гарадзкі тэатар.

Ажэшка тым самым зрабілася гістарычным прыкладам грамадзянскай заангажаванасьці. З аднаго боку, дзяржава рабіла спробы выкарыстаць ейныя творы для польскага наратыву пра гісторыю рэгіёну, факуючы ўвагу на польскіх рэфэрэнцыях. З другога боку, у ейных творах утрымліваўся інтэграцыйны падыход, які прывёў да іх шырокага засваеньня за межамі нацыянальнага наратыву. У гэтым сэнсе яна была «тутэйшай і адной для ўсіх»²⁴⁶.

1.4 Падсумаваньне: Падзеленыя гарадзкія прасторы

Разгляд Гародні ў два дзесяцігодзьдзі паміж сусьветнымі войнамі выяўляе шэраг амбівалентнасьцяў. Як правінцыйны горад на паўночным усходзе Польскай Рэспублікі, Гародня страціла значную долю адміністрацыйнага і эканамічнага значэньня на карысьць цэнтру ваяводства — Беластоку. Хаця культурна Гародня заставалася ў цяні Вільні, горад зь яго тэатрам, грамадзкімі аб'яднаньнямі і рэлігійнымі ўстановамі быў важным культурным цэнтрам для свайго найбліжэйшага наваколя. Пасьля ўваходу ў склад наваўтворанай Польскай Рэспублікі значэньне Гародні падкрэсьлівала размяшчэньне ў ёй штабу корпусу III і камандуючага 85-га пяхотнай дывізіі імя Стэфана Баторыя. Прадстаўнікі афіцэрскага складу, нароўні з чыноўнікамі адміністрацыі, былі найважнейшымі мясцовымі носьбітамі нацыянальных польскіх установак.

У той жа час Гародня не была памежным горадам. Замест гэтага яна вылучалася размяшчэньнем у пераходнай зоне. Гаворка ішла пра цэнтар аграрнага рэгіёну, які характарызаваўся насаьнем культурных уплываў каталіцызму, праваслаўя і юдаізму. Таму, нягледзячы на ўсе спробы гарадзкой адміністрацыі прысвоіць гарадзкія прасторы, у Гародні надалей можна было знайсці прыкметы гораду з гістарычнай Літвы, сфармаванага пад моцным уплывам сваіх дачыненняў з навакольным. Інкарпарацыя ў польскую нацыянальную дзяржаву наткнулася на абмежаваньні ў выглядзе наваколя, населенага сялянамі ня толькі каталіцкага, але і праваслаўнага веравызнаньня. Дый і сам горад быў маяком польскасці толькі ва ўяўленьні такіх польскіх дзеячоў, як Юзаф Ядкоўскі і афіцэраў Войска Польскага.

У Гародні існавалі добра структураваныя і падзеленыя гарадзкія прасторы, напрыклад, гарадзкі тэатар і публічная бібліятэка, якія

²⁴⁶ Мусіенка С. П. Письменница з Прынёманскага краю // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 245–251.

ахоплівалі вышэйшыя слаі габрэйскай і хрысціянскай буржуазіі і шляхты. Аднак нястача інтэграцыйных ідэнтыфікацыйных прапановаў — асабліва для бяднейшага габрэйскага і праваслаўнага насельніцтва — прыводзіла да таго, што культурны ландшафт Гародні складаўся з мноства адасобленых адна ад адной прастораў, якія нярэдка існавалі паралельна ў адным гарадзкім квартале або ў адных і тых жа дамах. Але нават калі ўзяць пад увагу разнастайныя напружанні і пагром 1935 году, нельга казаць пра цалкам расколаты горад. Узаемасувязі ў эканоміцы, адукацыі і культуры былі надта шчыльнымі, нават калі яны ператварылі ў гарызантальную супольнасць гараджанаў далёка ня ўсіх гарадзенцаў.

Польская дзяржава прапаноўвала Гародні моцны гістарычны наратыў, які праз нацыянальную оптыку нагадваў пра горад вялікіх князёў, каралёў і соймаў. Гэты ракурс адносна паспяхова прапагандавалі паасобныя польскія дзеячы. Пры гэтым у публічнай прасторы не было месца для наратыву нацыянальных меншасцяў, якія ў Гародні складалі нашмат больш за палову насельніцтва. Яны былі рэпрэзэнтаваныя толькі ў ізаляваных прасторах, напрыклад, габрэйскай супольнасці або на могілках паасобных канфэсій. Наогул, Гародня вызначалася супрацьстаяньнем і суіснаваньнем канкурэнтных наратываў ды інтарэсаў розных жыхароў.

У гэтай канстэляцыі беларускія дзеячы — з прычыны сваёй слабой прысутнасці і дзяржаўнай палітыкі — да 1939 году адыгрывалі толькі маргінальную ролю. Ужо ў міжваенны час ва ўспрыманыя як саміх гараджанаў, так і вясковых сезонных работнікаў і хатняй прыслугі вызначальнаю была сувязь беларускага руху з традыцыямі, каштоўнасцямі і гаворкамі вёскі. Гэта ня значыць, што ў Гародні не было тых, хто ўспрымаў сябе як беларусаў. Але іхная прысутнасць у комплекснай гарадзкой публічнай прасторы была вельмі слабой з прычыны моцнай ролі рэлігійнай прыналежнасці пры нацыянальнай ідэнтыфікацыі. Праваслаўе, нягледзячы на спробы пераарыентацыі, было моцна звязанае з Расіяй. Нарастала палярызацыя паміж габрэямі і хрысціянамі з аднаго боку ды каталікамі і праваслаўнымі з другога. Польская дзяржава вяла ўсё больш рэпрэсіўную палітыку з мэтай маргіналізацыі беларускіх актывістаў. Таму ў выніку пра *беларускае пытаньне* было практычна не чуваць у публічнай сфэры.

Калі трымацца вобразу палімпсэсту і разглядаць горад як шматслойную прастору памяці, то ў выпадку 1920-х і 1930-х гадоў заўважна, што перад Другою сусьветнаю вайной яго паверхня зазнала большыя і меншыя папраўкі ў культурнай тэкстуры. Асабліва актыўна сьціраліся адсылкі да доўгага стагодзьдзя расійскага панаваньня. Самы выразны прыклад — гэта разбурэньне ў 1938 годзе

праваслаўнай царквы ў цэнтры новага гораду. Але часта існая забудова толькі зьлёгка мадыфікавалася для аднаўленьня прывязкі да польскага кантэксту, прычым апошні інтэрпрэтаваўся іначай, чым ў XVIII стагодзьдзі, а менавіта выключна ў зьвязку з польскаю нацыянальнаю дзяржаваю, то-бок сувязі з ВКЛ мелі меншае значэньне. Праз перайменаваньне вуліцаў, перабудову або знос будынкаў і акцэнтаваньне гістарычных урачыстасьцяў адміністрацыя гораду ўсталёўвала дамінантны нацыянальны наратыў. Ён утрымліваў прапанову для некатолицкага або няпольскага насельніцтва толькі ў тым выпадку, калі яны былі гатовыя адмовіцца ад рэпрэзэнтацыі часткі ўласнай групы.

І ўсё ж такі размяшчэньне ў гэтай пераходнай зоне дазваляла і прадстаўнікам іншых групаў адкрываць для сябе спадчыну, інтэрпрэтаваную як польскую. Цэнтральным прыкладам гэтага можна назваць творчасць пісьменьніцы Элізы Ажэшкі. Нягледзячы на сваю нацыянальна скіраваную праграму, яна прапаноўвала габрэям і праваслаўным магчымыя праекцыі лякальных ідэнтэчнасьцяў па-за межамі нацыянальнага. Перадумоваю для гэтага была ейная ангажаванасьць пры жыцьці і шырокія літаратурныя зацікаўленасьці. Апроч каталіцкай шляхты гэтая цікавасьць тычылася таксама сялян і рабочых ды была спалучальная з сучаснасьцю мясцовых габрэяў.

Пры гэтым відавочна, што міжваенны час у Гародні нельга апісаць як частку аднавымернага працэсу нацыяналізацыі, дарма што ў 1930-х гадах абвастрэліся палітычныя канфлікты, якія маглі мець этнічныя і нацыянальныя складнікі. Без сумневаў, гаворка ішла пра фарсаваную інтэграцыю ў польскую дзяржаву, якая спрыяла нацыяналізацыі празь перапісы насельніцтва, увядзеньне пашпартнай сыстэмы і абавязковай школьнай адукацыі. Тым ня менш, лякальныя ўмовы ды трэньні ўнутры гарадзкой супольнасьці прыводзілі да таго, што супярэчнасьці паміж рознымі сацыяльнымі групамі ня зьніклі. Зь іншага боку, гэтыя супярэчнасьці немагчыма апісаць цалкам у нацыянальных катэгорыях або нават выключна як нацыянальныя канфлікты. Пры вызначэньні пазыцыі кожнага чалавека ўнутры гарадзкой супольнасьці па-ранейшаму мела значэньне рэлігійная прыналежнасьць. Рэлевантным было і сацыяэканамічнае становішча.

Апісаная напачатку праграма беластоцкага ваяводы Генрыка Асташэўскага, якая прадугледжвала палянізацыю рэгіёну праз мадэрнізацыю гораду і вёскі, сымбалізавала ня столькі апатэоз уніфікацыйнага запалу нацыянальнай дзяржавы, колькі спробу зьмяніць дагэтуль амаль нязьменнае становішча этнічна польскай меншасьці на «крэсах» насуперак волі іншых групаў. Прадугледжаных праграмай значнай разбудовы сыстэмы школьнай адукацыі і падтрымкі

мясцовай прамысловасці за кошт дзяржаўнага капіталу збольшага не адбылося. Гэта пацвярджае дэфіцыт рэсурсаў і адпаведных поспехаў. Гэтак, нягледзячы на выразныя адміністрацыйныя прэфэрэнцыі, этнічныя палякі ва ўсходняй частцы ваяводства — як у сельскай мясцовасці, так і ў горадзе — надалей складалі дэмаграфічную меншасць. Таму немагчыма казаць пра ўсёахопную палянізацыю рэгіёну. Апроч дэмаграфічных рэалій, ёй перашкаджалі побытовыя цяжкасці. Змены аблічча гораду, абумоўленыя рэлігійнымі, этнічнымі і нацыянальнымі рэзонамі, толькі часткова змаглі паўплываць на публічную прастору ў Гародні. Сакрэтны даклад ваяводы паўстаў у момант, калі польская дзяржава спрабавала зрабіць праваслаўных вернікаў часткаю этнічна зразуметага польскага грамадства. Адначасова дзяржава змагалася зь любымі сымпатыямі да камунізму ў публічным жыцці, прычым заяўленая мэта палягала ў тым, каб папярэдзіць патэнцыйнае ўзьнікненне «пятай калёны». Пры гэтым, апроч беларусаў, перадусім меліся на ўвазе габрэі. Нягледзячы на гэты агрэсіўны падыход, які прывёў да абмежавання правоў вялікай часткі гарадскога насельніцтва, надалей існавалі супольныя пункты суаднясення і прасторы, што было паказана на прыкладзе сытуацыі з жытлом, культурных інстытутаў і памяці пра Элізу Ажэшку.

Тым ня менш, таксама відавочна, што прадстаўнікі войска і адміністрацыйнага апарату спрыялі радыкалізацыі ўзаемнага ўспрымання, што асабліва распаліла канфлікт паміж габрэямі і палякамі, але таксама паміж каталікамі і праваслаўнымі. Хаця габрэі і хрысціяне ў Гародні працягвалі суіснаваць, скрозь грамадства прайшлі некалькі расколін. Пра глыбіню крызы ў гарадзкай супольнасці сьведчаць такія гвалтоўныя інцыдэнты, як пагром 1935 году, а таксама несупынныя эканамічныя цяжкасці, зьвязаная зь імі эміграцыя і радыкалізацыя польскіх дыскусіяў у публічнай сфэры. Хаця асобныя часткі яшчэ складалі крохкае цэлае, у горадзе ўжо можна было заўважыць зоны разломаў.

II. Нівэляваньне.

Другая сусьветная вайна і яе наступствы (1939–1949 гады)

Калі ўявіць гарадзкую прастору ў якасьці пэргаменту з чытальным культурным тэкстам, то гэтая прастора робіцца палімпсэстам у працэсе частковага або поўнага заціраньня старога тэксту. Акурат гэтае нівэляваньне ранейшых сьлядоў робіць магчымым цалкам новае культурнае кадаваньне. Хаця падчас Другой сусьветнай вайны Гародня як матэрыяльная прастора была разбураная толькі часткова, вынішчэньне насельніцтва і тым самым разбурэньне сацыяльнай структуры зь яе інстытутамі і культурнымі сувязямі, якое адбылося паміж 1939 і 1949 гадамі, азначала амаль поўнае зьнішчэньне культурнай тэкстуры. Але і падчас гэтага гвалтоўнага працэсу адбываліся зьмены ва ўзаемным успрыманьні жыхароў. Таму Другая сусьветная вайна дэталёва прасочваецца ніжэй у яе лякальных наступствах і ўключаецца ў эўрапейскі кантэкст.

2.1 Савецкая акупацыя (верасень 1939 – чэрвень 1941 году)

Другая сусьветная вайна для Гародні не была поўнаю нечаканасьцю. У газетах, па радыё і праз чуткі перадаваліся і камэнтаваліся зьвесткі пра палітычнае напружаньне паміж эўрапейскімі дзяржавамі і пакт Молатава – Рыбэнтропа, а таксама інфармацыя пра мабілізацыю ў Нямеччыне. Ужо ў канцы жніўня польская армія пачала канфіскоўваць у цывільнага насельніцтва ровары, у школах распаўсюджваліся інструкцыі на выпадак вайны¹. Тым ня менш, разрывы бомбаў на сьвітаньні 1 верасьня засьпелі гарадзенцаў зьнянацку, абудзіўшы іх ад сну². Калі па радыё абвясцілі пра нямецкую агрэсію на захад і поўнач Польшчы, самалёты Люфтвафэ, якія ўзьняліся ў паветра ва Ўсходняй Прусіі, ужо скідалі бомбы на цэнтар Гародні,

¹ Zandman F., Chanoff D. Niemals die letzte Reise. München, 1999. S. 47.

² Інтэрвію з Аляксандрам Рымарчуком, праведзенае ў Гародні 4 красавіка 2006 году на расійскай мове.

каб падрыхтаваць імклівы наступ вэрмахту ў кірунку Сувалак і Беластоку³.

Паводле падзелу сфэраў уплыву паміж Нямецкім райхам і Савецкім Саюзам Гародня была часткаю савецкай зоны, таму бамбаваньне Гародні падаецца памылкай. Але яго можна патлумачыць, зыходзячы зь лёгікі гэтага падзелу. Вызначаная пасля заканчэньня Першай сусьветнай вайны лінія Керзана паслужыла Гітлеру і Сталіну ў 1939 годзе арыенцірам для маркіраваньня прэтэнзіяў на польскую тэрыторыю. Гэтая лінія праходзіла ад Гародні ўверх уздоўж левага берагу Нёману. Адхіленьні ад гэтай лініі далей на поўдзень выявіліся яшчэ ў 1919 годзе, бо спрэчным было пытаньне пра ўсходнюю мяжу Польшчы ў Галіччыне. З таемнага дадатковага пратаколу да пакту Молатава – Рыбэнтропа вынікала далейшае значнае адхіленьне на поўнач⁴. Савецкія прэтэнзіі на вялікую частку Беластоцкага ваяводзтва стварылі на геастратэгічнай мапе клін, які цягнуўся ад берагу Нёману на захад, да земляў, якія паводле пагадненьня належалі да пачатковай сфэры ўплыву Нямецкага райху⁵. Гэтая тэрыторыя была занятая цягам тыдня. Адпаведна пазнейшы савецкі абшар на кароткі час трапіў пад нямецкі кантроль, пакуль вэрмахт не спыніўся непадалёк ад Беластоку ў чаканьні, пакуль Саветы зоймуць горад⁶.

Скідваючы бомбы на вайсковыя базы, чыгункі і склады боепрыпасаў вакол Гародні ў першыя верасьнёўскія дні 1939 году, нямецкі бок ня толькі наносіў удар польскай арміі, але і рыхтаваў савецкі паход на захад. Стратэгічна апэратыўны кошт заняцьця Гародні для Чырвонай арміі зьмяншаўся, а яе абарона — ускладнялася⁷. Шок ад кароткага зьяўленьня нямецкіх войскаў на беразе Нёману глыбока засеў у габрэйскіх сем'ях⁸.

Пасля таго як пажары былі патушаныя, а першыя ўцекачы з захаду знайшлі часовы прытулак, паведамленьне 17 верасьня

³ Bender S. The Jews of Bialystok during World War II and the Holocaust. Waltham, 1998. P. 49–50.

⁴ Głowacki A. Sowietci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941. Łódź, 1998. S. 37.

⁵ Eberhardt P. Polska granica wschodnia, 1939–1945. Warszawa, 1989. S. 8–15.

⁶ Gnatowski M. Białostoczczyzna w latach wojny i okupacji hitlerowskiej. Białystok, 1979. S. 10–25; Gnatowski M. Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach. Białystok, 2001.

⁷ Черепица В. ...Не потеряют связующую нить: История Гродненщины XIX–XX стст. в событиях и лицах. Гродно, 2003. С 251.

⁸ Bielicka Ch. Mein Leben als Partisanin. München, 2008. S. 74–76.

1939 году пра пераход савецкімі войскамі мяжы выклікала паніку сярод шырокіх колаў каталіцкага насельніцтва. Адна з гарадзенскіх настаўніц пасля вайны згадвала:

Я выйшла на вуліцу. Абурэньне большае, чым 1 верасня. Людзі выбягаюць з дамоў — ня толькі каб даведацца пра новую пагрозу, якая навісла над краінай, але таксама каб словамі, жэстамі, крыкамі і сьлязьмі выказаць бязьмежны гнеў з таго, што адбываецца⁹.

Аднак замест выкананьня патрыятычнага абавязку найперш зноў запанавалі хаос. Часткі польскай арміі яшчэ раней былі накіраваныя на захад, каб спыніць нямецкі наступ. Нэрвовасьць на вуліцах гораду павысілася ў выніку нястачы каардынацыі пры перамяшчэньні рэгулярных войскаў і атрадаў паліцыі. Дзяржаўныя харчовыя пайкі і банкаўскія рэзэрвы найперш разьмяркоўваюцца толькі сярод чыноўнікаў польскай дзяржавы, якія атрымалі заробкі на тры месяцы наперад. Пачаліся рабункі, парушылася забесьпячэньне прадуктамі харчаваньня. Мірнае насельніцтва без палітычных падтэкстаў рабілася ахвяраю крымінальных элемэнтаў¹⁰. Камандаваньне польскай арміі не прадугледжвала абароны Гародні. Камандуючы штабу акруговага корпусу III, генэрал Юзаф Альшына-Вільчынскі, абмежаваўся тым, што каардынаваў тут яшчэ 17 верасня стварэньне канспірацыйных структураў, каб пасля, з улікам мізэрных шанцаў утрымаць горад, пакінуць Гародню ў кірунку нэўтральнай Літвы¹¹.

2.1.1 Сутычкі паміж камуністамі і польскімі войскамі

У той жа час камуністы ў падпольлі рыхтаваліся да таго, каб падтрымаць агрэсію з усходу¹². Гарадзкая турма на Рынкавай плошчы таксама пацярпела ад нямецкіх бомбаў, і ў выніку вязьням удалося ўцячы — сярод іх ня толькі звычайным злачынцам, але і кіроўнай частцы гарадзенскага камуністычнага падпольля, якую кінулі

⁹ У арыгінале на польскай мове: Majko B. Relacja ówczesnej nauczycielki grodzieńskiej o obronie miasta we wrześniu 1939 // Liszewski K. Wojna polsko-sowiecka 1939 roku. Londyn, 1988. S. 196.

¹⁰ Інтэрв'ю з Маргарытай Духовіч, праведзенае ў Гародні 29 сакавіка 2006 году на расійскай мове.

¹¹ Gwozdek Z. Białostocki okręg ZWZ-AK. Białystok, 1993. S. 7–8.

¹² У Баранавічах у гэты ж час адбыліся падобныя сутыкненьні. Гл.: Brakel A. Unter Rotem Stern und Hakenkreuz: Baranowicze 1939 bis 1944. Das westliche Weißrussland unter sowjetischer und deutscher Besatzung. Paderborn u. a., 2009. S. 37–38; Brakel A. Пад чырвонай зоркай і свастькай: Баранавіччына ў 1939–1944 гг. / Пераклад з нямецкай мовы У. Папковіча, нав. рэд. М. Кароль. Смаленск, 2018. С. 73–76.

ў турму ў 1930-х гадах¹³. У гэтыя пераходныя дні, якія пасяля ўсёабсяжнага разбурэння дзяржаўных структураў Польскай Рэспублікі характарызаваліся ўсё большым уладным вакуўмам, у горадзе дайшло да некалькіх сутычак, у якіх вылілася напружаньне. Больш дакладныя звесткі (на падставе шэрагу апісаньняў у незалежных крыніцах) засталіся толькі пра інцыдэнт на плошчы Стэфана Баторыя, дзе 19 верасьня акапаліся камуністычныя паўстанцы¹⁴. Пры адваіваньні плошчы ў вулічных баях загінула б шмат чалавек, таму паліцыянты, якія засталіся ў горадзе, замацаваліся на супрацьлеглых вежах гарнізоннага і езуіцкага касьцёлаў і адтуль абстрэльвалі асобы. Баі прывялі да некалькіх ахвяраў з абодвух бакоў.

Нягледзячы на абвастрэньне канфлікту зь міжваеннага часу, дні зьнікненьня дзяржаўных структураў нельга адзначваць як распад гораду на юдэйскую і хрысьціянскую часткі. Гаворка ішла хутчэй пра момант узнікненьня анархіі, які камуністы і нацыяналісты, а таксама іншыя, непалітычна матываваныя гульцы выкарысталі для таго, каб паквітацца са старымі ворагамі, у той час як яшчэ існыя дзяржаўныя органы намагаліся прынамсі часткова падтрымліваць грамадзкі парадак¹⁵.

На пачатку верасьня 1939 году большасьць нешматлікіх раскватараваных у Гародні войскаў была перакінута для абароны супраць агрэсіі на захадзе. Таму ў сярэдзіне верасьня ў горадзе засталіся толькі два блага ўзброеныя батальёны. Польскі генштаб плянаваў перацягнуць і гэты кантынгент на поўдзень усходніх ваяводзтваў. Таму 20 верасьня, калі паказаліся першыя савецкія танкі, на беразе Нёману засталася толькі некалькі соцень рэкрутаў і яшчэ не забраныя ў войска рэзэрвісты. Дзеля нястачы ўзбраеньня шмат якім жаўнерам польскай арміі яшчэ раней загадалі прабівацца на заходні фронт. Выгляд дэмабілізаваных вайсковых частак матываваў новыя часткі хутчэй да дэзэртэрства, чым да гераічнага змаганьня за Айчыну¹⁶.

¹³ Wierzbicki M. Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim: stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941. Warszawa, 2000. S. 150 і наст.

¹⁴ На падставе выкладу гэтых падзеяў можна зразумець, хто прытрымліваецца якой перспэктывы. Марак Вяжбіцкі займае прапольскую пазыцыю і разглядае жыхароў Гародні ня як лякальную супольнасьць, а пераносіць інтарэсы польскай дзяржавы з варшаўскай перспэктывы на «крэсы» і пры гэтым прыпісвае непаліткам падступнасьць, здраду і агрэсіўнасьць: Тамсама. S. 132.

¹⁵ Liszewski K. Wojna Polsko-Sowiecka... S. 206; Wierzbicki M. Polacy i Białorusini... S. 72 і наст.

¹⁶ Grzelak Cz. Wilno – Grodno – Kodziowce 1939. Warszawa, 2002. S. 105–107.

Тым ня менш, перадусім гарадзенскія каталікі яшчэ 18 верасня пачалі арганізоўваць супраціў захопу *ixнага* гораду, які яны хацелі абараняць як інтэгральны складнік польскай дзяржавы. Віцэ-бурмістар Савіцкі і маёр польскай арміі па прозьвішчы Сэрафін кіравалі падрыхтоўкаю да абароны гораду. Яны мабілізавалі жанчын і дзяцей у санітарную службу, расставілі скаўтаў і рэзэрвістаў на пазыцыі ды разьмеркавалі невялікія запасы боепрыпасаў і харчоў. Савецкі бок ня быў падрыхтаваны да значнага супраціву, а польскі бок ня быў дакладна пайнфармаваны пра моц савецкага наступу, таму адзін дзень пратрывала надзея, што Чырвоную армію можна будзе адбіць кактэйлямі Молатава. Аднак колькасьць ахвяраў з польскага боку расла нашмат хутчэй, чым колькасьць зьнішчаных савецкіх танкаў, пакуль Гародня не была канчаткова захопленая 22 верасня 1939 году¹⁷.

З 17 да 22 верасня 1939 году рэзэрвісты і паліцыянты ваявалі са зброяй у руках супраць паўстанцаў унутры гораду і, магчыма, ужо тады лічылі іх габрэйскай пятай калёнай, хаця маладыя прыхільнікі камуністаў паходзілі ня толькі з габрэйскіх сем'яў і спрабавалі дыстанцыявацца ад іх праз сваю палітычную барацьбу. Ва ўспамінах каталіцкіх відавочцаў выкрышталізавалася размытая карціна габрэйскай пагрозы ў лякальным камуністычным пратэсьце, бо для каталікоў з набліжэньнем Чырвонай арміі гэтая пагроза зрабілася мясцовай рэальнасьцю¹⁸. Пабытовы антысэмітызм часткі хрысьціянскага насельніцтва, які паасобныя дзеячы палітычна мабілізавалі ў другой палове 1930-х гадоў, атрымаў такім чынам новую праекцыю. Імпліцытнае абвінавачаньне ў здрадзе польскай дзяржаве, якое моцна распаўсюдзілася пасля баёў паміж камуністамі і абаронцамі Гародні, з самага пачатку злавесна пераносілася на ўсіх габрэяў і было звязанае з уяўленьнем, што яны — галоўнае апірышча і выгадаатрымальнікі савецкай сыстэмы¹⁹. Гаворка пры гэтым ішла, як паказана вышэй, не пра новы фэномэн, а пра вяртаньне да канцэпцыі «*жыдакамуны*», якую яшчэ ў міжваенны час

¹⁷ Ян Томаш Грос цытуе сьведчаньні, якія кажуць пра 800 польскіх ахвяраў: Gross J. T. Und wehe, du hoffst... die Sowjetisierung Ostpolens nach dem Hitler-Stalin-Pakt; 1939–1941. Freiburg im Breisgau, 1988. S. 20. Савецкі бок таксама панёс страты: 47 салдатаў было забіта, 156 — паранена, і дванаццаць танкаў выведзены са строю, у тым ліку чатыры цалкам зьнішчаныя. Гл.: Назаўсёды разам: Да 60-годдзя ўз'яднаньня Заходняй Беларусі з БССР / Уклад. У. І. Навіцкі. Мінск, 1999. С. 88.

¹⁸ Успаміны Баляслава Валасевіча пра 1939–1941 гады. Копія інтэрвію, праведзенага ў Торуні 7 траўня 1997 году. Прыватная ўласнасьць Багдана Гарбачэўскага. Гл. таксама: Liszewski K. Wojna Polsko-Sowiecka... S. 196–205.

¹⁹ Wokół Jedwabnego / Red. P. Machcewicz, K. Persak. T. 1. Warszawa, 2002. S. 19.

пашыралі права-нацыяналістычных колы. Гэтая канцэпцыя сэмантычна зьвязвала радыкальны антыбальшавізм з антысэміцкім пудзілам габрэйскага імкненьня да сусьветнага панаваньня²⁰.

У Гародні такі сьветапогляд прывёў да асаблівай палярызацыі ва ўспрыманьні крытычнай сытуацыі. Гэтак, хадзілі чуткі, што на вуліцах старога гораду, населеных пераважна габрэямі, хаваюцца снайпэры і страляюць у палякаў, якія нічога не падазраюць²¹. Для мясцовых патрыётаў, якія шукалі вінаватых у сваёй бядзе, Гародня зрабілася сьнонімам гэтай габрэйскай «змовы» супраць польскага народу, якая нібыта пацьвярджала ўсе ранейшыя асьцярогі. У пазьнейшых антыгабрэйскіх выступах у недалёкім Тыкоціне каталіцкі натоўп крычаў: «Віце іх за Гародню і Свідзель!»²² Шырока распаўсюдзіліся страшныя казкі пра «габрэяў, якія аблівалі польскіх мінакоў кіпнем»²³. Немагчыма высьветліць, колькі праўды было ў гэтых гісторыях, але цалкам незалежна ад гэтага кідаецца ў вочы, што ў розных гарадах Польскай Рэспублікі ўзьнікалі цалкам анялягічныя легенды, якія грунтаваліся на даўніх стэрэатыпах. Гэта нібыта пацьвярджала вобраз ворага — прыхільных да бальшавікоў габрэяў; тым самым спраўдзілася і зьвязанае зь ім прарочаньне пагрозы з усходу.

У памяці гарадзенцаў гэтая дэталь набыла асаблівае значэньне. Параза абаронцаў гораду і імклівае прасоўваньне савецкіх танкаў да цэнтру Гародні да сёньняшняга дня тлумачаць тым, што ў танках сядзелі гарадзенскія габрэі-камуністы і паказвалі дарогу. Натуральна, гэтую акалічнасьць немагчыма ні пацьвердзіць, ні зняпраўдзіць дакумэнтальна. Але вырашалнае значэньне мае тое, што ва ўспрыманьні польскіх відавочцаў гаворка ішла цалкам канкрэтна пра гарадзенскіх габрэяў. Толькі праз гэтае зьвязваньне вобраз «жы-

²⁰ Pufelska A. Die «Judäo-Kommune». Ein Feindbild in Polen. Das polnische Selbstverständnis im Schatten des Antisemitismus. 1939–1948. Paderborn, 2007. S. 46–58, 64–72.

²¹ Інтэрвію з Б. Гарбачэўскім, праведзенае ў Торуні 19 чэрвеня 2006 году на польскай мове.

²² У Свідзелі ў дні паміж пераходам усходняй мяжы польскай дзяржавы і надыходам Чырвонай арміі нядоўга адбываліся боесутыкненьні з партызанамі-камуністамі, якія, у залежнасьці ад пэрспэктывы, называюць «Свідзельскім паўстаньнем» або «Свідзельскай здрадай». Гл.: Zachodnia Białoruś. 17.IX.1939–22.VI.1941. Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939. Źródła do historii Polski w XX wieku ze zbiorów Narodowego Archiwum Republiki Białoruś / Red. W. Adamusko. Warszawa, 1998. S. 223.

²³ Wokół Jedwabnego... T. 2. S. 347; Piotrowski T. Poland's Holocaust. Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947. Jefferson, 1998. P. 53; Jasiewicz K. Zagłada Polskich Kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją 1939–1941. Warszawa, 1997.

дакамуны» набыў для некаторых хрысьціянаў часавы і прасторавы фокус і застаўся такім праз дзесяцігодзьдзі ды ўсё яшчэ ўплывае на наратыў пра верасень 1939 году²⁴. Больш за тое, відавочцы ў адпаведных польскіх нацыяналістычных публікацыях успамінаюць пра тое, што з танку, які першым дасягнуў моста празь Нёман, выйшаў габрэй, які ў 1935 годзе ўдзельнічаў у той бойцы на нажах, якая пазней паслужыла для антысэмітаў нагодаю для пагрому²⁵. Адпаведна, вобраз савецкіх танкаў, нібы ў крывым люстэрку, рэтраспэктывуна зьвязаў антысэміцкія ўяўленьні міжваеннага часу і тэорыі змоваў пра паразу 1939 году.

Большыня габрэйскага насельніцтва ўспрымала сытуацыю дыямэтральна супрацьлегла. На іхную думку, у гэтых уяўленьнях праявіўся акурат антысэмітызм шматлікіх каталікоў. Тое, што ў польскіх рэляцыях падаецца як арганізаваная зьнізу самаабарона гораду, у габрэйскай гістарыяграфіі называецца антысэміцкім пагромам, у якім камуністы збольшага перасьледаваліся ня як палітычныя або ваенныя праціўнікі, а менавіта як габрэі²⁶. Гэты погляд падтрымлівалі савецкія спробы затушаваць абарону Гародні, пусьціўшы ў ход вэрсію плянамернага пагрому. Газэта «Правда», цэнтральны маскоўскі партыйны орган, паведамляла 21 верасьня 1939 году пра ўзяцьце Гародні ў вайсковым сэнсе, а 26 і 28 верасьня падрабязна апісала баявыя дзеянні з пункту гледжаньня мясцовых камуністаў, што дазволіла на ўзроўні ідэалёгіі патрактаваць гэтае ўварваньне як вызваленьне. Згадваліся кактэйлі Молатава і пастфактум этнічна маркіраваліся як *польскія*. Паводле «Правды», савецкія танкі праехалі ў горад па мосьце празь Нёман пад *польскім агнём*. Хаця танальнасьць супрацьлеглых бакоў гучыць падобна, аднак для таго, каб давесці легітымнасьць уласнай вэрсіі, выкарыстоўваліся розныя аргумэнты. «Правда» паведамляла пра захоп адной гарбарні камуністычнымі паўстанцамі толькі парай стрэлаў кулямі «дум-дум». А абаронцы нібыта атрымлівалі 100 злотых на дзень за ўдзел у баях. Гучала сьцьверджаньне, што барацьба зь мясцовымі камуністамі вылілася ў пагром, у выніку якога загінулі некалькі чалавек²⁷.

²⁴ Encyklopedia «Białych plam». T. 7 / Red. A. Winiarczyk. Radom, 2002. S. 137; Liszewski K. Wojna polsko-sowiecka... S. 63.

²⁵ Encyklopedia «Białych plam»... S. 136 і наст.

²⁶ Габрэйскую пэрспэктыву гл. у: Ioffe E. G., Maziec W. G. Żydzi na Białorusi w drugim ćwierćwieczu XX wieku // Tematy polsko-białoruskie / Red. R. Traba. Olsztyn, 2003. S. 117; агляд ізраільскіх пунктаў погляду гл. у: Fatal-Knaani T. Grodno is not the Same. The Jewish Community in Grodno and its Vicinity During the Second World War and the Holocaust 1939–1943. Jerusalem, 2001.

²⁷ Ідэя, якую пазней пераняла савецкая пракуратура, што вылілася ў шматлікія прысуды.

2.1.2 Пачатак савецкіх дэпартацыяў і далейшых рэпрэсіяў

Калі першы раз прыйшлі Саветы, мы баяліся; мы былі гатовыя на ўсё. Мая маці, якая жыла на хутары ля Верцялішкаў, пасылала нам хлеб і сала, каб мы рыхтаваліся бегчы на ўсход. Але яны пакінулі нас у спакоі. Майго мужа правяралі, ці займаўся ён [...] палітыкай да рэвалюцыі. Ператрэсьлі ўвесь наш дом, але нічога не змаглі знайсці. У нас не было нічога, акрамя халасьцяцкай шафы ды старой канапы. Гэта нас выратавала, бо сям'я польскага афіцэра, у якой была шыкоўная мэбля, зьнікла таго самага дня — у поўным складзе. [...] Тады ўсяму настаў канец. Добрае жыццё для мяне скончылася. Для нас не было месца ў новым жыцці Мы да яго не дапасаваліся, сталі чужымі ва ўласным доме. Усё вакол нас падавалася нам заняпалым — звычай, парадак²⁸.

Марыя Шаўчэнка

Пасьля таго як супраціў у Гародні быў зламаны, адбылася замена гарадзкой адміністрацыі савецкімі кадрамі. Разам з гэтым пачалася першая хваля рэпрэсіяў, якія разгортваліся спачатку супраць удзельнікаў абарончых баёў. Пазнейшыя рэпрэсіі былі абумоўленыя сацыяльнымі крытэрыямі. У першыя дні акупацыі прынялі сьмерць групкі абаронцаў, расстраляныя на «Сабачай горцы» на ўскраіне гораду, а таксама ў ляску, які жыхары тады называлі «Сакрэтам»²⁹. Асаблівую ўвагу чэкісты зьвярталі на афіцэраў польскай арміі, якія хаваліся ў ваколіцах. Іх арыштоўвалі на падставе дырэктывы НКУС ад 15 верасня 1939 г., якая прадугледжвала затрыманьне «найважнейшых капіталістаў, дзяржаўных чыноўнікаў і сяброў польскіх партыяў». Пасьля затрыманьня іх трымалі спачатку ў гарадзкой турме, а потым перавозілі ў месцы масавых забойстваў, у тым ліку ў Катынь³⁰.

²⁸ Інтэрвію з М. Шаўчэнкаю, праведзенае ў Гародні 4 красавіка 2006 году на расійскай мове.

²⁹ Liszewski K. Wojna polsko-sowiecka... S. 74–75. Грунтуецца на дакумэнтах, якія прааналізаваў Ян Томаш Грос: Калекцыя Андэрса і збор Міністэрства інфармацыі Польскай Рэспублікі ў Лёнданскім зборы архіву Інстытуту Гувэра, цыт. паводле: Guryń A. Zbrodnie sowieckie wobec ludności cywilnej w Grodnie // *Gazeta Polska* (Toronto). 23.–25.10.1992.

³⁰ НАРБ. Ф. 4, воп. 21, спр. 1715, арк. 127. Дакумэнтальна пацьверджана, што палонныя зьніклі з Гародні. Але няясна, дзе іх забілі: Sanford G. Katyn and the Soviet Massacre of 1940: Truth, Justice and Memory. London, 2005. P. 110–111; Anders W. Zbrodnia Katyńska w świetle dokumentów. Londyn, 1950. S. 217; Moszyński A. Lista katyńska. Londyn, 1977.

Сярод гарадзенскіх ахвяраў былі, паводле апублікаванага ў Лёндане ў 1977 годзе «Катынскага сьпісу», генэрал Браніслаў Багатырэвіч, кіраўнік гарадзкой бібліятэкі Тадэвуш Янкоўскі, камандуючы 3-га дывізіёну жандармэрыі, падпалкоўнік Станіслаў Купель, і простыя жаўнеры, напрыклад, Стэфан Гэрцаг, Зыгмунт М. Гарбовы, Леан Фэль, Анджэй Яраш і Тадэвуш Радзішэўскі³¹.

У наступныя дні сьвятароў, настаўнікаў, чыноўнікаў і вайскоўцаў дапытвалі пра іхнюю дзейнасьць у Польскай Рэспубліцы. Дырэктары гімназіяў імя Генрыка Сянкевіча і Эміліі Плятэр былі затрыманыя, адвакаты Жабакліцкі і Тэрлікоўскі зьніклі, як і многія іншыя вядомыя гарадзенцы. Жонку вядомага адваката Зыгмунта Гарбачэўскага, Уладзіславу Гарбачэўскую, аднойчы затрымалі чэкісты. На чорным лімузіне яе вазілі па горадзе, і яна мусіла паказваць, дзе жыўць важныя ў гарадзенскім жыцьці асобы. Ёй дазволілі вярнуцца дахаты, але іншыя зьнікалі назаўсёды³². У наступныя месяцы чэкісты высочвалі канспірацыйныя групы так званых ворагаў дзяржавы і падазроных элемэнтаў, якіх пад наглядам НКУС трымалі ў той жа гарадзкой турме, дзе ў 1930-я гады палітычных вязьняў трымала польская дзяржава³³. Да іх належаў таксама польскі пісьменьнік Густаў Гэрлінг-Грудзінскі, успаміны якога пра пакутлівы шлях з Гародні праз турму ў Віцебску да працоўнага лягеру пад Архангельскам — важнае і пераканаўчае літаратурнае сьведчаньне сталінскіх злачынстваў³⁴.

У адпаведнасьці з прынцыпам «раскулачваньня», ужо апрабаваным у расійскай частцы СССР і на ўсходзе БССР, у навакольных вёсках на хуткую руку праводзілася пераразьмеркаваньне зямлі. Апошняя азначала экспрапрыяцыю і перападзел вялікіх і сярэдніх маэнткаў і верагодную дэпартацыю іх гаспадароў разам зь сем'ямі ў Сібір або Казахстан. У слаба разьвітай сельскай гаспадарцы рэгіёну такі лёс напаткаў у першую чаргу сялян з надзеламі ад 5 да 10 га³⁵. У Гародні ў кастрычніку 1939 году была праведзеная нацыяналізацыя шэрагу сярэдніх і буйных прадпрыемстваў³⁶. Пачаліся рэпрэсіі ў дачыненні іх уласьнікаў³⁷. За першы месяц

³¹ Zachodnia Białoruś... S. 71–76.

³² Письмовыя ўспаміны Б. Гарбачэўскага (Торунь, 1997). С. 4.

³³ Głowacki A. Sowiesi... S. 272.

³⁴ Herling-Grudziński G. Welt ohne Erbarmen. München, 2000.

³⁵ Белозорович В. А. Западнобелорусская деревня в 1939–1953 годах. Гродно, 2004. С. 45 і наст.

³⁶ Назаўсёды разам... С. 110.

³⁷ Bender S. The Jews of Bialystok... P. 60–63.

у спачатку толькі ўмоўна далучаных да БССР абласьцяў былі затрыманьня 4 315 прадстаўнікоў ранейшых сацыяльных структураў. Пасьля на некалькі месяцаў усталяваўся падманлівы спакой³⁸. Савецкае кіраўніцтва спрабавала расьсеяць недавер большасьці жыхароў да новай улады, часова праводзячы больш мяккую палітыку.

У нататках ананімнай бібліятэкаркі, якія захаваліся ў прыватным архіве, мімаходзь прысутнічае згадка пра перамены, якія суправаджалі прыход Саветаў у 1939 годзе: «У выніку вялікага руху насельніцтва губляюцца многія кнігі»³⁹. Перш чым гарадзкая бібліятэка напоўнілася савецкай літаратурай, яе фонд неаднаразова «чысьціўся». Для ангельскай, французскай ды іншай заходнеўрапейскай літаратуры, якую тут чыталі раней, ужо не знаходзілася месца. Неафіцыйная бібліятэчная статыстыка сьведчыць, што яшчэ на пачатку 1940 году заставалася частка старой бібліятэкі. Паводле гэтых падлікаў, гаворка ідзе прынамсі пра 35 тысяч кніг са старых фондаў і пра 14 тысяч савецкіх кніг. Аднак да 1939 году ў фондах гарадзкой бібліятэкі было больш за 100 тысяч тамоў. З ранейшых збораў у архіў здалі ня толькі кнігі польскіх пісьменьнікаў, але і Флорэнс Л. Барклай, Юма ды Ніцшэ. То-бок ужо ў 1940 годзе бібліятэчны фонд быў напаўзьнішчаны, але яшчэ было магчыма пазычыць кнігі на польскай мове або на ідышы. Канчатковы разрыў са спадчынаю перадваеннага гораду адбыўся толькі падчас нямецкай акупацыі, ахвярамі якой зрабіліся рэшткі захаваных польскіх і габрэйскіх кніг, а таксама савецкі кніжны фонд.

Жыцьцё гараджан, асабліва габрэяў, моцна ўскладніла пlynь габрэйскіх уцекачоў з акупаванай нямецкімі войскамі Польшчы⁴⁰. Іхная колькасьць вырасла ў канцы лістапада 1939 году да прынамсі 2000 чалавек. Улічваючы і так высокае беспрацоўе і беднасьць,

³⁸ Гісторыя Беларусі ў шасці тамах, 1917–1945 гг. Т. 5 / Пад рэд. А. Вабішчэвіча і інш. Мінск, 2006. С. 465.

³⁹ Ананімныя нататкі па-польску ў прыватным архіве Багдана Гарбачэўскага з Торуня (с. 2–3). Лічба ў 35 тысяч тамоў пацьвярджаецца артыкулам пра гісторыю бібліятэкі ў кнізе «Памяць», у якой апроч гэтага згадваецца спальваньне немцамі кніг. Адначасова замоўчваецца, што пад савецкай акупацыяй былі знішчаныя дзясяткі тысяч кніг. У ваенны час згадваецца імя спадарыні Дамброўскай, якая захоўвала бібліятэчныя фонды прынамсі з 1942 году, калі яны ўжо былі «эвакуаваныя». Ня выключана, але і не вядома дакладна, што гэта была аўтарка гэтых нататак у дзеньніку. Гл.: Міхальчык С. І. Гродзенская абласная бібліятэка імя Я. Ф. Карскага // *Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна / Склад. і навук. рэд. І. П. Крэнь, У. А. Нядзелька, Э. С. Ярмусік*. Мінск, 1999. С. 541–543.

⁴⁰ Bender S. *The Jews of Bialystok...* P 53–59.

гэтыя людзі маглі разьлічваць выключна на дабрачыннасьць прыватных асобаў і арганізацый габрэйскай супольнасьці⁴¹. Апошняя спрабавала выкарыстаць частку харальнай сынагогі ды іншыя месцы, напрыклад дом Лейба Яфэ на левым беразе Нёману, для разьмяшчэньня ўцекачоў, якія ня мелі сваякоў у Гародні⁴². Сіратаў, як, напрыклад, Шлёму Пэрэла (вядомага пазьней як Салымон Гітлер'юнге), накіроўвалі ў савецкія ўстановы гораду⁴³. У канцы 1939 году савецкае кіраўніцтва плянавала перасяліць больш за тысячу ўцекачоў на ўсход, але ў Магілёўскую вобласць прыбыло толькі 440 чалавек. Магчыма, большасьць уцекачоў не пажадала ехаць ва ўнутраныя вобласці Савецкага Саюзу. У Гародні былі цяжкія ўмовы жыцьця, але тут прынамсі існавала габрэйская самадапамога⁴⁴.

Нівэляваньне даваенных сацыяльных структураў набыло новы размах, калі ў лютым 1940 году пачаліся першыя буйныя дэпартацыі чыгункаю ў Сібір і Казахстан. Спачатку яны закранулі так званых польскіх вайсковых асаднікаў, рэкрутаваных з колаў польскіх рэзэрвістаў пасля савецка-польскай вайны для стварэньня поясу абарончых паселішчаў і расьселеных у сельскай мясцовасьці. Разам зь леснікамі дэпартацыям падлягалі таксама сяляне, якіх залічылі ў «кулакі»⁴⁵. Яшчэ раней асаднікаў і землеўласнікаў абвясцілі паза законам, і ў першыя тыдні пасля прыходу Саветаў — найперш у далечыні ад буйных населеных пунктаў — мясцоваму насельніцтву быў выдадзены карт-бланш на любы гвалт у іх дачыненні⁴⁶. А ў сярэдзіне красавіка 1940 году адбылося гвалтоўнае высяленьне польскіх вайскоўцаў, былых паліцыянтаў і камэрсантаў, а таксама ўцекачоў з занятых немцамі польскіх тэрыторый, якія шукалі прытулку ў Гародні і яе ваколіцах⁴⁷. Усіх дэпартаваных, да якіх з гэтага часу належалі і ўжо і іх сваякі, так званыя тройкі НКУС абвясцілі

⁴¹ НАРБ. Ф. 4, воп. 21, спр. 1511, арк. 24–26.

⁴² Bielicka Ch. Mein Leben... S. 86.

⁴³ Perel S. Ich war Hitlerjunge Salomon. Berlin, 1992. S. 9–22.

⁴⁴ Zachodnia Białoruś... S. 275.

⁴⁵ Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku / Red. V. Komogorov i inni. Warszawa, 2003. S. 27.

⁴⁶ У ваколіцах Гародні здараліся такія адзінкавыя спантаньныя акцыі, напрыклад, у вёсцы Верцялішкі. Гл.: Дзяржаўны архіў Гарадзенскай вобласці (ДАГВ). Ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 20 і наст. Гл. таксама: Masowe deportacje radzieckie w okresie II Wojny Światowej / Red. S. Ciesielski i inni. Wrocław, 1994. S. 37–43. Гл. таксама: Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 52–53; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 100–101.

⁴⁷ Wierzbicki M. Polacy i Białorusini... S. 178 і наст.

варожымі элемэнтамі⁴⁸. Як і на іншых захопленых СССР абшарах, ажно да чэрвеня 1941 году на падставе адмыслова складзеных спісаў фармаваліся транспарты для дэпартацыі жыхароў давеннага гораду і іх сем'яў⁴⁹.

Усяго з паўночна-ўсходніх раёнаў Польшчы, далучаных да БССР, было дэпартавана больш за 100 тысяч чалавек⁵⁰. Сярод ахвяраў былі каталікі, праваслаўныя і юдэі⁵¹. Вырашальным для дэпартацыі быў перадусім сацыяльны статус у даваенным грамадстве і, адпаведна, абумоўлены гэтым небяспечны патэнцыял для савецкага ладу. Прычынай дэпартацыі таксама былі даносы суседзяў. Арышты, прадыхтаваныя перадусім сацыяльнымі крытэрамі, закрунулі перш за ўсё сем'і чыноўнікаў гарадзкой адміністрацыі, святароў, юрыстаў, лекараў ды іншых гараджанаў, якія з савецкага пункту гледжання маглі быць носбітамі нацыянальнай сьвядомасьці або мець прафэсійныя веды, што маглі б прыдацца для арганізацыі патэнцыйнага супраціву. Да гэтай групы належалі і сем'і афіцэраў польскай арміі. Дзеля апісаных вышэй нацыятворчых высілкаў і звязаных з гэтым для іншых групаў абмежаваньняў дэпартацыі ў Гародні закрунулі перадусім польскія сем'і⁵². Фармальна адбор тых, хто падлягае дэпартацыі, грунтаваўся на падставе функцыянальных крытэраў, аднак на практыцы ён нярэдка быў адвольным, і шмат гарадзенцаў было вывезена на падставе незразумелых і таму непрадказальных прычын. Прыкладам такой рэпрэсіўнай палітыкі, якая абапіралася ня толькі на нацыянальныя катэгорыі, служыць праведзеная ў 1940 годзе нацыяналізацыя, што закрунула ўласнікаў прыватнай нерухомасьці з жылой плошчай, большай

⁴⁸ Цэнтральны архив ФСБ России в г. Москва (ЦА ФСБ РФ). Ф. 3, оп. 7, д. 6, л. 24–26, цыт. паводле: Komogorow V. Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941. Warszawa i in., 2000. S. 67–71.

⁴⁹ Парсёданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. 1989. № 2. С. 28.

⁵⁰ Хацкевіч А. Арышты і дэпартацыі ў заходніх абласцях Беларусі (1939–1941 гг.) // Беларускі гістарычны часопіс. 1994. № 1. С. 89.

⁵¹ З пункту гледжання асобнай групы яна заўсёды здаецца асабліва дыскрымінаванай, бо ў гэтым выпадку прыглушаюцца ўсе астатнія ахвяры: Ярмусік Э. С. Католический костёл в Беларуси в годы Второй мировой войны (1939–1945). Гродно, 2002. С. 139–155.

⁵² Тое самае датычыць Баранавіччыны: Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 56–57; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 104–105. Праўда, Аляксандар Бракель прыходзіць у сваёй інтэрпрэтацыі да іншай высновы, бо ён разглядае прыналежнасьць да нацыянальных групаў як пастаянную велічыню. Тым ня менш, і ён падкрэсьлівае значэньне сацыяльнага статусу ў даваенным грамадстве, а таксама савецкае ўспрыманьне меркаванага патэнцыялу небяспекі.

за 113 м², пазбавіла іх маёмасці і нярэдка вялікай часткі жылой прасторы. Хаця гэты крок і закрануў у вялікай ступені габрэяў, бо ім належала самая высокая доля нерухомасці, аднак гэтая нацыяналізацыя была мэтава накіраваная ня супраць іх, а супраць *прадстаўнікоў паноўных клясаў*, да якіх належалі і іншыя гарадзенцы.

2.1.3 Далучэньне да БССР як інсцэнізацыя волевыяўленьня беларускага народу

Мэтаю савецкай акупацыі, якая пачалася ў 1939 годзе, была інтэграцыя рэгіёну ў дзяржаўную структуру СССР⁵³. Паралельна з далучэньнем паўднёва-ўсходніх абшараў польскай дзяржавы да Украінскай ССР, да БССР далучаліся занятыя тэрыторыі Бела-стоцкага і Наваградзкага ваяводзтваў, а таксама частка Віленскага ваяводзтва і Палесься. Прапагандысты з дапамогай цэлай арміі агітатараў з СССР і асабліва з усходу БССР пашыралі меркаваньне, што Чырвоная армія прыйшла на дапамогу рабочым і сялянам, каб абараніць іх ад нямецкай агрэсіі. Гэтую пагрозу, як паказала бамбаваньне Гародні 1 верасня 1939 году, нельга было цалкам ігнараваць, хоць гэта і прыхоўвала несумяшчальны зь міжнародным правам характар савецкай агрэсіі. Каб легітымізаваць новую ўладу ў *народзе*, паводле адмысловага сцэнару быў арганізаваны «Народны сход Заходняй Беларусі»⁵⁴, які выбіраўся, згодна з усімі правіламі сталінізму, *дэмакратычным шляхам* і тым самым нібыта выявіў *свабодную волю народу*. Як вынікае з прамовы старшыні Цэнтральнага камітэту КП(б)Б ад 12 кастрычніка 1939 году, выбары мясцовых дэлегатаў, прадстаўленьня як спантаннае волевыяўленьне народу, скрупулёзна рыхтаваліся яшчэ да савецкай акупацыі. Патэнцыйных дэлегатаў ужо тады выбралі, падрыхтавалі і — пад выглядам чырвонаармейцаў — заслалі ў акупаваныя вобласці. Гаворка тут ідзе пра больш ці менш заслужаных партыйных работнікаў — меншае значэньне мела тое, ці паходзілі яны з усходу БССР. Кіраўніцтва камісарыятаў, якім да афіцыйнага далучэньня вобласці да СССР падпарадкоўваліся Гародня ды іншыя гарады, складалася, згодна зь менскім плянам, з «чэкістаў, супрацоўнікаў

⁵³ Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сьняня. Мінск, 1993. 239–260.

⁵⁴ Панятак «Заходняя Беларусь» адсылае да канца савецка-польскай вайны, калі этнічна акрэсьленыя беларускімі нацыяналістамі «беларускія землі» перайшлі пад польскую ўладу. Гл.: Коўкель І. І. Аб паходжанні тэрміну «Заходняя Беларусь», яе тэрыторыі, нацыянальным і канфесійным складзе насельніцтва (1921–1939 гг.) // Этнасоцыяльныя і канфэсійныя працэсы в трансфармірующем обществе: Матэрыялы Міжнароднай навучнай канферэнцыі / Под ред. У.Д. Розенфельда. Гродно: ГрГУ, 2000.

Народнага камісарыяту ўнутраных спраў і двух мясцовых прадаўнікоў — ад рабочых і ад левай інтэлігенцыі»⁵⁵. Сябры мясцовых габрэйскіх і польскіх сацыялістычных партыяў былі выключаныя як з працэсу вылучэння дэлегатаў, так і з новых органаў⁵⁶. Для выбару кандыдатаў была вызначаная квота ў 70 % беларусаў, што ў выпадку Гарадзенскага раёну азначала трыццаць трох беларусаў, трох палякаў, шэсьць габрэяў, аднаго расійца і аднаго літоўца⁵⁷. Высокая ўка на выбары і падтрымка вылучаных кандыдатаў больш як 90 % галасоў былі дасягнутыя масавай агітацыяй, прымусам і фальсыфікацыямі⁵⁸.

Народны сход адбыўся 28–30 кастрычніка 1939 году ў Беластоку. Як і плянавалася, сход прыняў рашэнне пра далучэнне заходне-беларускіх земляў на паўночным усходзе Польскай Рэспублікі да БССР і юрыдычнае замацаванне ўжо праведзенай экспрапрыяцыі. Гародню далучылі да паштовай і тэлеграфнай сыстэмы Савецкага Саюзу⁵⁹. 15 студзеня 1940 году была афіцыйна ўтвораная савецкая Беластоцкая вобласць, пры гэтым быў пераняты і крыху мадыфікаваны польскі адміністрацыйны падзел. Гэтак, Гародня захавала статус раённага цэнтру, а Беластоку па-ранейшаму належала функцыя адміністрацыйнага цэнтру ўсяго рэгіёну. Выкананне рашэнняў Народнага сходу суправаджалася хуткім увядзеннем савецкіх адміністрацыйных структур і практык, пры гэтым адбываўся зварот да інстытуцыйных шаблонаў з унутраных рэгіёнаў СССР і асабліва з усходняй часткі БССР, якая ўваходзіла ў СССР да 1939 году. Тым ня менш, новыя ўлады перанялі пэўную колькасць існых структураў і дапасавалі іх да гатовых савецкіх мадэляў камбінатаў, каапэратываў і арцеляў.

Пачаткі савецкага панавання праходзілі пад дэвізам «*вызвалення беларускіх народных масаў і барацьбы рабочых за сацыялістычнае грамадства*», чаму папярэднічала амаль поўнае пераўтварэнне ранейшага інстытуцыйнага ландшафту. Гэтак, тыповыя для рэгіёну дробныя гарбарні былі мусова аб'яднаныя ў арцелі. Той, хто раней працаваў як прыватны кравец, павінен быў далучыцца да «Атэлье моды», якім кіравала цэнтральнае ўпраўленне тэкстыль-

⁵⁵ У арыгінале на расійскай мове: НАРБ. Ф. 4, воп. 21, спр. 1584, арк. 32.

⁵⁶ Гісторыя Беларусі... С. 456.

⁵⁷ Gnatowski M. Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi. Fakty, oceny, dokumenty. Białystok, 2001. S. 255–259.

⁵⁸ Gross J. T. Und wehe... S. 74–114.

⁵⁹ Głowacki A. Sowieci... S. 153.

най прамысловасці⁶⁰. Заяўлены хуткі эканамічны рост у 1940 годзе, адкрыццё новых фабрык і заснаванне савецкіх прафсаюзаў грунтаваліся перадусім на выкарыстанні раней акумуляваных рэсурсаў ды іх уключэнні ў новыя сацыялістычныя інстытуцыі⁶¹. Шэраг новых фабрык узнік у выніку аб'яднання некалькіх нацыяналізаваных фірмаў: хлебапякарня, абутковая фабрыка, некалькі цагляных заводаў, фабрыка напояў ды іншыя⁶². Раздробны гандаль быў нацыяналізаваны цалкам, што закранула перш за ўсё габрэйскае насельніцтва⁶³. У слаба індустрыялізаваных гарадах, да якіх належала і Гародня, нацыяналізацыя закранула найперш дробныя майстэрні, у якіх працавала большасць рамеснікаў. Габрэйскія цесляры, краўцы, токары, кавалі, шаўцы і сталяры фармальна былі аб'яднаныя ў арцелі. Ужо ў канцы 1940 году на афіцыйным узроўні было заяўлена пра ліквідацыю беспрацоўя⁶⁴. Аднак у выніку нацыяналізацыі гандлю забеспячэнне неабходнымі таварамі заставалася надзвычай кепскім. У выніку адзяржаўлівання раней прыватных гаспадарчых структураў забеспячэнне прадуктамі першай неабходнасці восенню 1939 году цалкам парушылася⁶⁵. У выніку Гародня захавала значэнне як галоўны нефармальны рынак рэгіёну. Гарадзкая адміністрацыя спрабавала кіраваць гандлем з дапамогай афіцыйных дырэктываў. Аднак гэта толькі прывяло да ўзмацнення чорнага рынку⁶⁶. Кірмашы на вуліцы Свідзельскай або пры выездзе на Гожу адыгрывалі такую ж важную ролю ў забеспячэнні гараджанаў прадуктамі, як і раней⁶⁷.

Савецкае пераўладкаванне сацыяльнай структуры змяніла аблічча Гародні не адразу, бо частка рамеснікаў па-ранейшаму працавала ва ўласных майстэрнях. Распаўсюджанай заставалася надомная праца. Умовы працы на «новых старых» фабрыках таксама не змяняліся ў адначасць. Новыя савецкія дзеячы мелі вялікія цяжкасці з выкананнем заповітных чаканняў Менску і Масквы што да

⁶⁰ Zachodnia Białoruś... S. 395.

⁶¹ Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. Т. 4. / Рэдкалегія: І. М. Ігнаценка (старшыня) [і інш.]. Мінск, 1975. С. 98–101.

⁶² Zachodnia Białoruś... S. 395.

⁶³ Fatal-Knaani T. Grodno... P. 9–10.

⁶⁴ Гл. таксама пра аналягічную сытуацыю ў Беластоку: Bender S. The Jews of Białystok... P. 59–62.

⁶⁵ НАРБ. Ф. 4, воп. 21, спр. 1683, арк. 103, арк. 452.

⁶⁶ Bielička Ch. Mein Leben... S. 81.

⁶⁷ Дзяржаўны архіў грамадзкіх арганізацый Гарадзенскай вобласці (ДАГАГВ). Ф. 6195, воп. 1, спр. 366, арк. 45.

хуткага прагрэсу, які мусіў суправаджаць «узьяднаньне беларускага народу». Бо, нягледзячы на рэарганізацыю эканамічных структураў паводле прынцыпаў савецкай плянавай эканомікі ды пачатак інтэграцыі ў эканамічную структуру СССР, гэты працэс спачатку не зьмяніў ні мізэрную эканамічную моц Гародні, ні яе аблічча як толькі трохкі індустрыялізаванага гораду пасярод аграрнага рэгіёну. Таму пабытовае жыцьцё большасьці жыхароў яшчэ мацней, чым раней, зводзілася да штодзённай барацьбы за эканамічнае выжываньне⁶⁸.

Саветызацыя, як Янус, мела два абліччы — гэта быў дваякі працэс нівэляваньня і мадэрнізацыі. Зь вясны 1940 году гэта асабліва працялялася ў сфэры адукацыі. Пасьля ліквідацыі старых структураў і адрозьненняў у школьніцтве была ўведзеная савецкая праграма, якая ня ўлічвала мясцовых умоў і не прывязвалася да ранейшых навучальных плянаў. Пасьля таго як адмысловым дэкрэтам быў ліквідаваны дыфэрэнцыяваны паводле рэлігійнай і палітычнай прыналежнасьці школьны ландшафт канца 1930-х гадоў, у студзені 1940 году адбылося ўвядзеньне ўніфікаванай савецкай сыстэмы, якая складалася з пачатковай, сямігадовай і сярэдняй школаў, якія ў залежнасьці ад прапорцыі нацыянальнасьцяў адрозьніваліся моваю выкладаньня⁶⁹. Адукацыю абвесьцілі грамадзкім здабыткам, і яе цалкам фінансавала дзяржава. У адрозьненьне ад міжваеннага часу, калі наведваньне няпоўнай сярэдняй і сярэдняй школы залежала перадусім ад фінансавага дабрабыту бацькоў, цяпер дзеці зь бедных сем'яў упершыню маглі атрымаць ня толькі пачатковую адукацыю. Нават калі з гледзішча наглядных органаў у наваствораных школах існаваў цэлы шэраг праблемаў, якія зводзіліся ў прынцыпе да недастатковай падрыхтоўкі савецкіх кадраў і іхнае невялікае колькасьці, школы, на погляд новых уладаў, утваралі адпаведную прастору для эфэктыўнага дзяржаўнага кантролю за юнымі грамадзянамі СССР. Асаблівы ціск належала аказваць у школах на навучэнцаў, каб адахвоціць іх ад сынагогаў, цэркваў і касьцёлаў гораду, дарма што яны спачатку мелі легальны статус. Выкарыстоўваліся выключна навучальныя пляны, распрацаваныя на ўсходзе БССР. Піянэрскія і камсамольскія арганізацыі мусілі сацыялізаваць маладое пакаленьне, як і ў іншых частках СССР, згодна з заветамі Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі,

⁶⁸ Кловский Д. Дорога из Гродно. Самара, 1994. С. 1–20.

⁶⁹ Szumski J. Polityka oświatowa władz sowieckich wobec ludności polskiej Grodzieńszczyzny w okresie powojennym. Wybrane zagadnienia // Проблемы национального сознания польского населения в Беларуси: материалы II Междунар. науч. конф. Гродно, 2004. С. 277–286.

і рыхтаваць яго да жыцця ў камуністычнай дзяржаве⁷⁰. У сакавіку 1940 году ў Гародні адкрылі першую ВНУ ў рэгіёне. Перад Пэдагагічным інстытутам стаяла задача падрыхтаваць на базе мясцовага насельніцтва кадры для саветызацыі рэгіёну⁷¹. Гаворка ішла перадусім пра выбраных навучэнцаў з навакольных вёсак і мястэчак, якіх у Гародні рыхтавалі да вяртаньня настаўнікамі ў школы на малой радзіме.

Савецкая прапаганда неўзабаве абвесьціла пераможнае шэсьце культурнага прагрэсу, які цяпер мусіў ахапіць прыгнечаныя масы і прысутнічаць на кожным буйным прадпрыемстве і ў кожным інтэрнаце ў выглядзе чырвоных куткоў і рабочых клюбаў. У культурных адносінах пераемнасьці пэрсаналу пазьбягалі. Гэтак, выканаўца абавязкаў дырэктара гарадзкога тэатру сабраў у Гародні ў лістападзе 1939 году спачатку новую трупу з актораў і рэжысэраў ды зрабіўся яшчэ дырэктарам і заснавальнікам Польскага дзяржаўнага тэатру БССР, які адкрыў сэзон 1940 года п'есай Фрыдрыха Шылера «Падступнасьць і каханьне» ў рэжысуры Аляксандра Вянгеркі. Аднак ужо ў канцы году трупу перавялі ў Беласток⁷². Падобны лёс напаткаў Дзяржаўны польскі лялечны тэатар, у якім вышэй згаданы Густаў Гэрлінг-Грудзінскі некалькі месяцаў працаваў столярам, пакуль ня быў арыштаваны НКУС⁷³. Лялечны тэатар з прычыны катастрафічных умоў працы і адсутнасьці сталай пляцоўкі на пачатку 1941 году перамясьцілі ў Наваградак у межах зьмененай палітыкі пераразьмеркаваньня культурных устаноў у рэгіёнах⁷⁴. Габрайскі тэатар «Мініатура» прэзэнтаваў у Гародні і навакольных мястэчках перадусім забаўляльныя п'есы на ідыш⁷⁵. У адказ прафэсійныя і самадзейныя артысты зь Беластоку выступалі з гастрольнымі спэктаклямі ў Гародні. Сярод іх, апроч афіцыйнага ансамблю песень і танцаў Заходняй Беларусі, былі таксама наваствораная абласная філярмонія і дзяржаўны джаз-аркестар⁷⁶. Такія пасьпяховыя музыкі, як Гэнрык Гольд і Ежы Пецяўбургскі

⁷⁰ Głowacki A. Sowietci... S. 418–419.

⁷¹ Śleszyński W. Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie 1939–1941. Propaganda i ideologia. Białystok, 2001. S. 467–473; Назаўсёды разам... С. 114.

⁷² J. B. Wspomnienie aktorki z zespołu Węgierki // Gazeta Wyborcza. Białystok. 2007. 2 lipca. № 152. S. 23.

⁷³ Herling-Grudziński G. Sny w pięknym Morodi // Biała noc miłości. Warszawa, 2001.

⁷⁴ Głowacki A. Sowietci... S. 560.

⁷⁵ Fatal-Knaani T. Grodno... P. 10.

⁷⁶ Schlögel A. Białystok unter sowjetischer Besatzung 1939–1941. Kulturelles Leben und Kulturpolitik unter besonderer Berücksichtigung des Jazz. Bachelorarbeit eingereicht an der Europa-Universität Viadrina. Frankfurt am Oder, 2009. S. 35–37.

знайшлі ў Беластоку прытулак ад вайны ў Нямеччыне і Польшчы. Зь імі ў Савецкі Саюз прыехалі такія гіты, як «Tango Milonga» («Oh, Donna Clara»). У СССР мэлэдыя песьні «Гэта апошняя нядзеля» (польск. «To ostatnia niedziela») праз 50 гадоў зрабілася знакамітай дзякуючы фільму «Утомлённыя сонцам» Мікіты Міхалкова⁷⁷. Пры гэтым была спыненая дзейнасьць ранейшых дабрачынных арганізацыяў, прафсаюзаў, скаўцкіх арганізацыяў і спартовых клюбаў. Адным словам: усё, што ўтварала грамадзкае жыцьцё ў Гародні да вайны, разам з рэлігійнымі інстытутамі, зрабілася нелегальным або замоўчвалася. І ўсё гэта замянілі новымі інстытутамі і рытуаламі, чужымі для большасці гарадзенцаў. Гэтыя інстытуты і рытуалы ўтварыліся ў іншых кантэкстах, але спачатку іх пераймалі бязь зьменаў. Гэта суправаджалася разбурэньнем урбаністычнай комплекснасьці і стварэньнем савецкіх дзяржаўных інстытутаў.

2.1.4 Увядзеньне савецкіх пашпартоў зімою 1939/1940 году

У той час як Другая сусьветная вайна мела разбуральны эфэкт для міжэтнічных і міжрэлігійных сувязяў, уключэньне Заходняй Беларусі ў структуры савецкай унутранай палітыкі прынесла з сабой адміністрацыйнае вымярэньне, уплыў якога ў Гародні азначаў важны крок на шляху беларускага этнасу да мадэрнай беларускай дзяржаўнай нацыі⁷⁸. Ужо 20 сьнежня 1939 году было прынятае рашэньне правесці ў новых заходніх абласьцях БССР поўную рэгістрацыю насельніцтва, то-бок пашпартызацыю, бо гэты працэс суправаджаўся выдачаю асабістых пасведчаньняў, якія ў СССР — у адрозьненне ад замежных пашпартоў — называліся ўнутранымі пашпартамі. Гаворка ішла аб прымусовым працэсе. Усе жыхары гарадоў і сельскай мясцовасьці ўнутры памежнай паласы былі абавязаныя прыняць савецкае грамадзянства. У іншым выпадку ім пагражала, як уцекачам з захаду, высылка ў занятыя нямецкімі войскамі часткі Польшчы або дэпартацыя на ўсход, напрыклад, у Казахстан⁷⁹.

⁷⁷ Śleszyński W. Okupacja... S. 348–357.

⁷⁸ Акерман Ф. Ідэнтэчнасьць па пашпарце: увядзеньне афіцыйных пасведчаньняў асобы // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасьць: матэрыялы Міжнароднай навуковай канфэрэнцыі, Мінск, 25 красавіка 2008 г. / Пад рэд. С. Я. Новікава і інш. Мінск, 2009. С. 3–7.

⁷⁹ Гэта, у сьнежні 1939 году супольная савецка-нямецкая камісія ў Беластоку дасягнула пагадненьня, паводле якога нямецкіх грамадзянаў і этнічных немцаў зь сем'ямі належала «эвакуюваць» зь Беластоцкай вобласьці. Ува ўсёй вобласьці да студзеня 1940 году ў «эвакуюцыю» выехала 5335 чалавек. Гл.: Вялікі А. На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасяленьня (1944–1946 гг.). Мінск, 2005. С. 44–45. Важ-

Больш за тое, яны мусілі ў названы тэрмін зьявіцца з пасьведчаньнем аб нараджэньні, у выпадку мужчынаў — з «асабістым пасьведчаньнем», выдадзеным польскім Міністэрствам вайсковых спраў, двума фотаздымкамі, даведкай ад працадаўцы і афіцыйнай даведкай аб месцы жыхарства. Сьпіс запатрабаваных дакумэнтаў сьведчыць пра тое, наколькі ўсёахопны кантроль з боку дзяржаўных органаў мусіў суправаджаць гэты працэс. Дзьве амаль цалкам падкантрольныя дзяржаве сфэры грамадства — праца і жытло — зрабіліся перадумоваю для атрымання асабістага пасьведчанья. Таму, хто ня мог падаць усе дакумэнты, пагражалі пералічаныя вышэй наступствы. Таму большасьць жыхароў намагаліся атрымаць савецкія дакумэнты, выдача якіх у Гародні пачалася ў студзені 1940 году і дзеля грувасткасьці самой працэдуры зацягнулася да чэрвеня 1940 году⁸⁰. Ужо ў канцы году зьявіліся новыя правілы, якія яшчэ абвастрылі пашпартны рэжым. На тэрыторыях, якія падлягалі пашпартызацыі, пад пагрозай адпаведных штрафаў забаранялася жыць без наяўнасьці асабістага пасьведчанья. У далейшым у працэсе гарадзкой прапіскі абвастрылася сытуацыя з ваенкаматамі. Гэтак, прызыўнікі, якія падлягалі прызыву ў Чырвоную армію, хаваліся ад яго ў навакольных вёсках⁸¹.

Акурат у такой сытуацыі адміністрацыйнага прымусовага ўліку была замацаваная савецкая катэгорыя нацыянальнасьці. Зьбольшага яе вызначалі на падставе пасьведчанья аб нараджэньні. Гараджане, якіх улік мусіў ахапіць у 1940 годзе, звычайна мелі яшчэ мэтрыкі з цэркваў, касьцёлаў або сынагогаў⁸². Гэтак рэлігія зноў паслужыла падставаю для нацыянальнага атаесамленьня. У прыцыпе лічылася, што праваслаўных належыць запісваць беларусамі, каталікоў — палякамі, а юдэяў — габрэямі. Праўда, акурат у катэгорыі беларусаў узьнікалі самыя вялікія складанасьці з адназначным атаесамленьнем. З аднаго боку, як вышэй было паказана на прыкладзе Гародні міжваеннага часу, шэраг праваслаўных успрымаў сябе хутчэй як рускіх. З другога боку, савецкае кіраўніцтва сыходзіла зь ідэі пра вялікую групу палянізаваных беларусаў, якія былі

насьць гэтага працэсу палягае ў тым, што нямецкі і савецкі бакі адначасова пачалі верыфікацыю этнічнасьці. Хадайніцтвы пра эвакуацыю ў Нямеччыну не спыняліся, так што камісія разглядала іх ажно да нямецкага нападу на Савецкі Саюз.

⁸⁰ ДАГАГВ. Ф. 6195, воп. 1, спр. 233, арк. 54–55; Głowacki A. Sowieni... S. 79–80.

⁸¹ Яшчэ адной групай, якая сутыкнулася з праблемамі пры паўсюдным увядзеньні пашпартоў, былі ўцекачы. Яны мусілі прыняць савецкае грамадзянства, каб пазьбегчы высылкі ў акупаваныя немцамі часткі Польшчы. Гл.: Śleszyński W. Okupacja... S. 175.

⁸² Тамсама. S. 142–144, 157–159.

ахрышчаныя каталікамі⁸³. Тым самым з нацыянальнай катэгорыі палякаў вылучаўся пэўны кантынгент, і колькасць прадстаўнікоў беларускай нацыянальнасці павышалася⁸⁴. Гэтая супярэчнасць чарговы раз дэманструе комплексную сытуацыю шматслойных ідэнтычнасцяў, якія ў той час ня цалкам укладаліся ў нацыянальную інтэрпрэтацыйную мадэль.

Натуральна, савецкае разуменне нацыянальнасці і фіксаваньне яе ў пашпарце не прыводзілі да адназначнай адданасці або суб'ектыўнай самаарыентацыі на карысць фармальна ўстаноўленай ідэнтычнасці. Аднак гэта стварала сытуацыю, у якой дзяржаўны бок з дапамогаю ясна акрэсленай лёгікі пераводзіў этнічную і рэлігійную прыналежнасць у тэрміны мадэрнай дзяржавы. Істотна пры гэтым, што можна было назваць толькі адну нацыянальнасць, якая праз аднаразовае фіксаваньне набывала абавязковую сілу ў адносінах з савецкімі ўстановамі. Абодва прынцыпы былі вынікамі фармавання мадэрнай нацыянальнай дзяржавы і спадарожнай яму гамагенізацыі. Аднак, як і ў іншых месцах, на літоўска-польска-беларускім памежжы яны таксама супярэчылі саматоеснасці вялікай колькасці жыхароў і праз адназначную ідэнтыфікацыю ўзмацнялі падставу для імклівай гамагенізацыі. Крытэры адназначнасці і даўгавечнасці нацыянальнасці ў СССР базавалася на ўяўленьні, што нацыянальнасць чалавек атрымлівае пры нараджэнні або ў спадчыну. Гаворка ішла, такім чынам, пра зьвязваньне такіх этнічных крытэраў, як мова і культура, з уяўленаю этнічнай супольнасцю, якая фармуецца на аснове акрэслівання кроўнага сваяцтва. Гэта тлумачыць, чаму пры запісе ў пашпарт прынцыпова ўлічвалася толькі нацыянальнасць бацькоў, і ў дзяцей са зьмяшаных шлюбаў была магчымасць выбару. Пры гэтым рэлігія на пэўны час і ў супярэчнасці з варожым стаўленьнем да яе ў СССР зрабілася галоўнаю прыкметай этнічнасці, бо іншыя крытэры, напрыклад, мова, былі менш адназначнымі, ня кажучы ўжо пра іх дакумэнтальнае пацьверджаньне. Сытуацыя, якая з гэтага вынікала, прынесла якаснае і колькаснае зьмяненне ў параўнаньні з сытуацыяй, якая існавала ў міжваенны час. Тады, як у выпадку перапісаў насельніцтва, што праводзіліся кожныя дзесяць гадоў, упаўнаважаны ад мясцовай адміністрацыі запытваў, на якой мове чалавек гаворыць дома і якую веру вызнае, аднак з гэтага не выні-

⁸³ Szumski J. Sowietyzacja Zachodniej Białorusi 1944–1953. Propaganda i edukacja w służbie ideologii. Krakow, 2010. S. 207; беларускамоўная вэрсія: Шумскі Я. Савецызацыя Заходняй Беларусі (1944–1953 г.). Прапаганда і адукацыя на службе ідэалогіі. 2-е выд. Смаленск, 2014. С. 175.

⁸⁴ Вялікі А. На раздарожжы... С. 68–70.

кала такіх выразных наступстваў для будучых дачыненняў зь дзяржаўнымі ўстановамі, як у выпадку з выдачай пашпарту. Хаця на падставе вынікаў перапісаў 1921 і 1931 гадоў і рабіліся пэўныя высновы, напрыклад, мэтанакіраванае заснаваньне школаў з выкладаньнем на мове меншасьці. Праўда, гэта надзвычай рэдка тычылася праваслаўных сялян у паўночна-ўсходняй частцы краіны, бо школаў увогуле не ставала, і да таго ж ужо ў сярэдзіне 1930-х гадоў усе школы зь беларускай мовай выкладаньня былі мэтанакіравана зачыненыя, каб пазьбегчы пашырэння беларускай нацыянальнай сьвядомасьці сярод праваслаўных сялян⁸⁵.

Эфэкт савецкай сыстэмы пашпартызацыі не абавязкова праяўляўся непасрэдна, бо большасьць вёсак рэгіёну былі наўмысна зь яе выключаныя, што дэ-факта прыкавала сялян, якія засталіся без пашпарту, да іхнага месца жыхарства і пазьней да калгасаў. Аднак у Гародні падчас гэтага працэсу мадэрнае ўяўленьне пра беларускую этнічнасьць як доказ існаваньня акрэсьленай у этнічных катэгорыях тытульнай нацыі ўпершыню было ўпісанае ў асабістыя дакумэнты ўсіх тых, хто ня змог давесці сваю прыналежнасьць да польскай, габрэйскай або расійскай нацыі. Гэты адміністрацыйны працэс паслужыў перадусім пераводу культурных тэрмінаў у палітычныя. Гэты перавод увязваў два прынцыповыя дапушчэньні, якія былі перадумовамі для сталінскай інсцэнізацыі культурнага росквіту беларускага народу: дапушчэньне пра існаваньне беларускага народу і вызначэньне таго, што ўтварае яго ў культурных адносінах. У працэсе барацьбы супраць рэлігіі зьвязаныя зь ёй важныя кампанэнты беларускай этнічнасьці былі прыглушаныя, таму больш увагі пачалі атрымліваць іншыя культурныя складнікі: перадусім мова і традыцыі, зьвязаныя з жыцьцём у вёсцы. Прадстаўнікі гарадзкой беларускай культуры ў 1939 годзе былі надзвычай аслабленыя з прычыны слабасьці нацыянальнага руху і перасьледу з савецкага і польскага боку. Пасьля заканчэньня хвалі сталінскіх чыстак савецкае грамадства прапаноўвала толькі вузкая абмежаваную прастору для разьвіцьця альтэрнатыўных беларускіх культурных практык. Таму ўжо ў 1939 годзе зьвязваньне этнічнай беларускасьці з палітычнай канцэпцыяй нацыянальнасьці і прэтэнзіі кампартыі на выключнае панаваньне былі перанесеныя на захад БССР.

Праўда, з розных прычынаў гэты працэс нельга апісваць як нацыяналізацыю. Вышэй было паказана, што існаваньне БССР як беларускай квазідзяржавы ў складзе СССР не азначала паслядоўнай падтрымкі мясцовых беларускіх кадраў або культуры. Высокія партыйныя функцыянары, якія на паперы належалі да беларускай

⁸⁵ АРВ. Sygn. 47, к. 106, 121.

нацыянальнасьці, перадусім дзейнічалі як камуністы, а беларускае насельніцтва належала вызваліць «ад польскага ярма» ў сацыяльных адносінах⁸⁶. Да таго ж замацаваньне катэгорыі нацыянальнасьці ў савецкіх пашпартах не прывяло ні да поўнага разрыву з ранейшай лякальнай шматслойнай ідэнтычнасьцю, ні да яе імгненнага ўпісваньня ў выразна праведзеныя рамкі. Пры гэтым ішлося хутчэй пра нацыяналізацыю пэўных катэгорыяў, чым пра імгненнае зьмяненне ідэнтычнасьці. Доказам гэтай тэзы можа служыць школьны ландшафт. Хаця ў выпадку расійскай, польскай і беларускай школаў у першую чаргу гаворка ішла пра асноўную мову выкладаньня, а навучальныя пляны па найважнейшых прадметах былі ідэнтычныя, на падставе мовы яны разглядаліся як нацыянальныя школы⁸⁷. Мова выкладаньня пры гэтым зрабілася прыкметай нацыянальнасьці, бо яна імпліцытна была зьвязаная з дапушчэньнем, што адпаведную ўстанову наведваюць перадусім «прадстаўнікі пэўнай нацыянальнасьці», якія гавораць на адпаведнай мове.

Да таго ж факсаваньне на Гародні выяўляе адрозьненне паміж вёскай і горадам. Калі ў горадзе беларусізацыя ўжо чыста дзеля дэмаграфічных рэалій мусіла супярэчыць штодзённым рэаліям большасьці яго жыхароў, то ў вёсках гэтага рэгіёну яшчэ да першага прыходу Саветаў панавалі атрыбуты беларускай этнічнасьці, у прыватнасьці, мова і традыцыйны вясковы лад жыцьця. Акурат большасьць або прынамсі вялікая група вяскоўцаў патэнцыйна маглі ідэнтыфікаваць сябе як беларусаў. Гаворка ішла пра тых праваслаўных і каталікоў, якія пры будучай дзяржаўнай пашпартызацыі маглі б атрымаць у пашпарце запіс «беларус». Аднак у вёсках гэтая пашпартызацыя наўмысна не вялася. У гэтым рэгіёне толькі пачыналася разбурэньне вясковых структураў і іх рэлігійных інстытутаў. Таму ідэнтычнасьць мясцовых жыхароў усё яшчэ заставалася плыннай. Пра гэта сьведчаць, напрыклад, хадайніцтвы вяскоўцаў з ваколцаў Гародні. Сяляне з шасьці населеных пунктаў, якіх запісалі як беларусаў, хадайнічалі пра тое, каб іх дзеці вучыліся па-польску⁸⁸. Іншаму вяскоўцу была яшчэ больш зразумелая пазыцыя савецкіх уладаў: «Палякі дваццаць гадоў намагаліся выхаваць з нас палякаў, што ім давалася з цяжкасцю. А вы за некалькі тыдняў зрабілі з нас палякаў»⁸⁹. Гэтае выказваньне падкрэсьлівае сытуа-

⁸⁶ Вялікі А. На раздарожжы... С. 225–232.

⁸⁷ Szumski J. Polityka oświatowa... S. 285.

⁸⁸ Трацяк Я. Рэлігійная і нацыянальная палітыка КП(б)Б у Заходняй Беларусі ў 1939–1941 гг. // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2000. № 13. С. 176–177.

⁸⁹ Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 94; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 144.

цыйнасьць і актыўнае прадукваньне ідэнтычнасьці ў ходзе зьмены уладаў. Стратэгія акупантаў тым часам палягала ў актыўным узаемадзеяньні з рэакцыяй акупаваных. Простае параўнаньне формаў панаваньня ў гэтай цытаце часта інтэрпрэтуецца на карысьць польскай улады. Маўляў, савецкія рэаліі настолькі рэпрэсіўныя, што хочацца вяртаньня польскага часу. Сьцьвярджэньне, што за вельмі кароткі час людзі парабіліся палякамі, трэба разумець як іронію: калі трэба, можна было прыстасавацца і прыняць польскую ідэнтычнасьць. Падобныя выпадкі разьбіраліся раённым партактывам з высокім прыярытэтам, бо прызнаньні беларусаў у польскасьці лічыліся небясьпечнымі. Здавалася, яны падрывалі ляляльнасьць грамадзянаў да савецкай улады, але і пацьвярджалі нешта, чаго, на погляд камуністаў, не магло быць: сяляне зьмянялі сваю нацыянальную прыналежнасьць.

2.1.5 Канфлікт паміж кадрамі з усходу і мясцовым насельніцтвам

Савецкія акупанты Гародні паводле вызначэньня былі чужынкамі з усходу, бо мясцовыя камуністы лічыліся падазронымі самі па сабе і спачатку ім не давяралі ніякіх важных функцыяў у новай дзяржаве. Пры гэтым мясцовым насельніцтвам новыя савецкія кадры ўспрымаліся ня менш чужымі, чым нямецкія захопнікі. Гарадзенцы агулам ахрысьцілі вельмі разнародную групу савецкіх захопнікаў як усходнікаў, бо яны прыйшлі з усходу ў 1939 годзе. Розьніца паміж імі і жыхарамі далучаных тэрыторыяў, у адказ названых заходнікамі, была аграмадная⁹⁰. Супярэчнасьць паміж уяўленьнямі савецкіх кадраў і рэальнасьцю на месцах захавалася ў розных анекдотах, якія цыркулююць да сёньняшняга дня⁹¹. У цэлым асьцярогі насельніцтва ў дачыненьні савецкіх захопнікаў скандэнсаваліся ў карыкатурны вобраз апошніх, які мусіў паказваць перавагу заходнікаў перад усходнікамі. Жыхары даваеннага гораду расказвалі, як шакавала савецкіх афіцэраў высокая цывілізаванасьць, багаты асартымэнт тавараў у крамах і культурнасьць Гародні⁹². У захапленьні ад курсу рубля да златага адзін да аднаго яны цалкам выкупілі асартымэнт габрэйскіх крамаў, якія ненашмат пазьней экспрапрыявалі ва ўласьнікаў. Гаварылі, што асабліваю папулярнасьцю карысталіся гадзіньнікі, упрыгажэньні і адзеньне. Да народных легендаў належыць расказ пра жонак усходнікаў,

⁹⁰ Kabzińska I. Wśród «Kościołnych Polaków». Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi. Warszawa, 1999. S. 129–132.

⁹¹ Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 63; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 111.

⁹² Інтэрвію з А. Навумюком, праведзенае ў Гародні 14 чэрвеня 2005 году.

якія, каб не адстаць ад мясцовых модніц, надзелі нядаўна купленыя начныя сарочкі на спэтакль у гарадзкім тэатры⁹³.

Тая акалічнасьць, што гэтыя расказы перагукаюцца зь львоўскімі ды віленскімі анекдотамі, у якіх тыражаваўся падобны вобраз, вымагае з асьцярожнасьцю ставіцца да іх імавернасьці⁹⁴. Падобна як з байкамі пра «кіпень з габрэйскіх бальконаў», гаворка тут ідзе пра культурныя шаблёны. Тым ня менш, гэтыя саркастычныя расказы ўтрымліваюць важны зыходны пасыл. Узаемнае ўспрыманьне жыхароў усходу і захаду Беларусі зноў вызначалася адчужанасьцю. Падставаю для гэтага былі розныя ўмовы жыцьця пасля краху Расійскай імперыі, а таксама прэтэнзіі грамадзянаў Польскай Рэспублікі на цывілізацыйную вышэйшасьць. Асабліва важным было разбурэньне гарадзкой культуры і дамінаваньне тых кадраў, якія, нягледзячы на ​​простое паходжаньне, выбіліся наверх дзякуючы членству ў кампартыі. Гэты працэс ужо адбыўся ў гарадах СССР⁹⁵. Сельская гаспадарка на ўсходзе і захадзе таксама мела значныя адрозьненні, бо калектывізацыя на захадзе яшчэ ня цалкам набрала сваю разбуральную дынаміку⁹⁶. У гарадах гэты кантраст быў яшчэ больш заўважны, бо тут савецкія кадры, часта вясковага паходжанья, сутыкаліся зь бедным, але яшчэ недабітым горадам, аблічча якога і асартымэнт тавараў падаваліся ім багатымі нават пасля бамбаваньняў і баёў у верасьні 1939 году.

Катэгорыя нацыянальнасьці наўрад ці будзе рэlevantнаю для эмпірычнага разгляду пытаньня, кім жа былі гэтыя ўсходнікі і на якія мясцовыя сілы маглі абaperціся савецкія захопнікі. Хутчэй значэньне мела тое, што асабліва партыйныя работнікі расійскай ці ўкраінскай нацыянальнасьці, як правіла, паходзілі ня з гэтага рэгіёну, а іхныя беларускія таварышы былі адабраныя і падрыхтаваныя для апаратнай работы яшчэ да Другой сусьветнай вайны зь большага на ўсходзе БССР — то-бок у іншай дзяржаве. У 1939 годзе высокапастаўленая намэнклятура, якія складаліся з новапрызначаных дырэктараў прадпрыемстваў, школаў і ўстановаў, часта паходзіла з усходняй часткі БССР⁹⁷. Там падчас сацыяльных пэртурбацый 1920-х

⁹³ Śleszyński W. Okupacja... S. 301; Blumstein A. A Little House on Mount Carmel. London, 2002. P. 19.

⁹⁴ Jones E. Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939–1945. Łódź, 1999. S. 23–44; Lem S. Świat na krawędzi. Ze Stanisławem Lemem rozmawia Tomasz Fiałkowski. Kraków, 2000. S. 41.

⁹⁵ Freitag G. Nächstes Jahr in Moskau! Die Zuwanderung von Juden in die sowjetische Metropole 1917–1932. Göttingen, 2004.

⁹⁶ ДАГАГВ. Ф. 6195, воп. 1, ссп. 6, арк. 455.

⁹⁷ Chiari B. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrussland 1941–1944. Düsseldorf, 1998. S. 40; беларускамоўная вэрсія: К'яры Б.

і 1930-х гадоў, якія ў выніку прывялі да ўсеабажжанага знішчэння дарэвалюцыйных сацыяльных структураў, кар’еру зрабілі найперш тыя, хто на падставе *сацыяльнага паходжаньня з працоўнага класу* пасаваў да бальшавіцкіх схемаў і здаваўся сацыяльна прымальным. Таму гаворка ішла, як правіла, пра камуністычныя кадры, якія раней ніколі не былі за савецкай даваеннай мяжой. Аднак партыйных работнікаў з усходняй часткі БССР не ставала, а фэдэрацыйная форма Савецкага Саюзу грунтавалася на тым, што кіроўныя пасады ў новадалучаных абшарах займалі перадусім кадры, якія прайшлі навучаньне ў глыбіні СССР, таму гаворка таксама не ішла выключна пра *ўнутрыбеларускую справу*. Як і ў Берасьці, Пінску і Баранавічах, у Гародні былі задзейнічаныя кадры розных нацыянальнасьцяў, перадусім расійцы і ўкраінцы, якія мелі вялікую колькасную перавагу. Доля партыйных работнікаў, паводле савецкага разуменьня запісаных беларусамі і габрэямі, намінальна адпавядала мясцоваму складу насельніцтва, у той час як палякі амаль не былі прадстаўленыя⁹⁸.

Зь іншага боку, з прычыны рызыкаў ваеннага часу і пэрыфэрычнага становішча Заходняй Беларусі праца на гэтай захопленай чужой тэрыторыі, з гледзішча Масквы або Ленінграду, не належала да самых прэстыжных. У выніку ў Заходнюю Беларусь трапляла шмат кар’ерыстаў, чыя кар’ера яшчэ толькі пачыналася. Шмат каго зь іх сюды проста перавялі, у тым ліку нямала кепска адукаваных, маладых і недасьведчаных камсамольцаў⁹⁹. На кароткіх курсах перад гэтым ім ня толькі прышчаплялі правільны савецкі сьветапогляд, але і азнаямлялі з галоўнымі пагрозамі ў рэгіёне: патэнцыйнымі ворагамі лічыліся перадусім каталіцыя і праваслаўныя сьвятары, рабіны, прадстаўнікі польскай дзяржавы і былыя землеўласнікі¹⁰⁰. Тым ня менш, пры выбары кадраў для накіраваньня ў Заходнюю Беларусь спачатку не адыгрывала значнай ролі ані нацыянальнасьць, ані геаграфічнае паходжаньне¹⁰¹. Галоўнае значэньне мела ляляльнасьць да партыі і гатоўнасьць

Штодзённасьць за лініяй фронту: Акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941–1944 г.) / Пераклад з нямецкай мовы Л. Баршчэўскага; нав. рэд. Г. Сагановіч. 2-е выд., папраўл. Мінск, 2008. С. 56.

⁹⁸ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 50, спр. 369, арк. 91.

⁹⁹ Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 65 і наст.; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 114 і наст.

¹⁰⁰ Інтэрвю з А. Івашчанкам, праведзенае ў Гародні 15 красавіка 2006 году на расійскай мове.

¹⁰¹ Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 62–64; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 110–112.

адправіцца ў вобласьці, якія лічыліся ненадзейнымі, і там давесьці пры патрэбе сваю цьвёрдасьць у абыходжаньні з насельніцтвам. Да кастрычніка 1940 году апроч прадстаўнікоў розных сакрэтных службаў і вайскоўцаў у Беластоцкую вобласць прыбылі больш за 12 тысяч функциянераў з СССР. Тры тысячы зь іх складалі камуністы або камсамольцы¹⁰².

Калі ж прыкласьці гэтыя лічбы да мясцовай сытуацыі, то робіцца зразумела, што кіраўніцтва БССР з самага пачатку было вымушанае — асабліва ў сфэры адукацыі — выкарыстоўваць мясцовыя сілы для ажыццяўленьня новых навучальных плянаў¹⁰³. Патрэба ў настаўніках, якія атрымалі савецкую адукацыю, паўсюдна была высокай. З аднаго боку, колькасьць школаў расла, а з другога — шмат настаўнікаў зрабіліся ахвярамі савецкіх рэпрэсіяў як прадстаўнікі польскай дзяржавы на мясцовым узроўні. Тым ня менш, дзеля дэфіцыту кадраў з усходу ўлады былі вымушаныя выкарыстоўваць і тутэйшых настаўнікаў, якія тут засталіся. Адпаведна, у 1940 годзе ў Гародні працавалі 322 настаўнікі, у тым ліку 120 — габрэйскай, 116 — польскай, 52 — беларускай, 29 — расійскай і пяць — іншай нацыянальнасьці. Па вялікім рахунку гэтая прапорцыя адпавядала дэмаграфічнаму складу даваеннага гораду і сьведчыць пра нізкую долю настаўнікаў з усходу. Гэта пацьвярджаецца тым фактам, што толькі адзінаццаць настаўнікаў былі камуністамі і васьмнаццаць — камсамольцамі (нізкая квота ў савецкіх умовах)¹⁰⁴. Гэтыя мясцовыя сілы ня толькі лічыліся ненадзейнымі, але і выкарыстоўвалі школы як паўпублічную прастору для таго, каб паказаць уласнае стаўленьне да бальшавікоў¹⁰⁵. Гэтак, чыталіся каталіцкія ранішнія малітвы, школьныя калектывы адмаўляліся ад уступленьня ў піянерскую або камсамольскую арганізацыю, а пры выкладаньні такіх прадметаў, як гісторыя і літаратура, настаўнікі выражалі свае погляды з часоў Польскай Рэспублікі або Расійскай імперыі¹⁰⁶. Калі пра гэта рабілася вядома, настаўнікам пагражалі дысцыплінарныя або яшчэ больш суровыя пакараньні. У польскамоўных школах прэзэнтыўна праводзіліся дадатковыя праверкі¹⁰⁷.

¹⁰² Gnatowski M. W radzieckich okowach. O agresji 17 września 1939 roku i radzieckiej polityce w regionie łomżyńskim w latach 1939–1941. Łomża, 1997. S. 105.

¹⁰³ Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 72; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 121.

¹⁰⁴ ДАГАГВ. Ф. 6195, воп. 1, спр. 769, арк. 13.

¹⁰⁵ Плешавеня А. М. Напярэдадні // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 333–334; Szumski J. Polityka oświatowa... S. 170–172.

¹⁰⁶ Ярмусик Э.С. Католический костёл... С. 37–65.

¹⁰⁷ ДАГВ. Ф. 127, воп. 1, спр. 11, арк. 35–75.

Нягледзячы на савецкія рэпрэсіі, у гарадзенскім падполлі працягвалі дзейнічаць асобныя прадстаўнікі польскай дзяржавы і цэлы шэраг сыянісцкіх групаў¹⁰⁸. У структурах пазьнейшай Арміі Краёвай у Беластоцкай вобласці нават паводле савецкіх ацэнак было каля пяці тысяч чалавек¹⁰⁹. На Гарадзеншчыне, якая ў 1941 годзе была падзелена на шэсьць акруг «Саюзу ўзброенай барацьбы» (*Związek Walki Zbrojnej*), падчас вайны да польскіх падпольных фармаваньняў належалі ад тысячы да паўтары тысячы чалавек¹¹⁰.

На розных узроўнях адміністрацыі і на асобных вытворчых аб'ектах дзейлі прадстаўнікі каардынаванай зь Лёндану польскай падпольнай дзяржавы, хаця нельга сказаць, што ўсё каталіцкае насельніцтва гораду ўдзельнічала ў супраціве¹¹¹. Паляваньне НКУС на асобных «замежных шпіёнаў», наадварот, было важнай крыніцай недаверу да этнічных палякаў¹¹². Такія публічныя заявы, як «Прэч бальшавікоў, хай жыве вольная Польшча!», якія цяпер зьяўляліся на мурах і ўлётках, пацвярджалі для чэкістаў і партыі неабходнасьць савецкай палітыкі цвёрдай рукі ў дачыненні польскага насельніцтва¹¹³. Тым ня менш, увядзеньне савецкіх структураў у Гародні ў 1939 годзе адбывалася спачатку без шырокага фронту адкрытага супраціву¹¹⁴. Прычынаю былі арышты і дэпартацыі прадстаўнікоў гарадзкой эліты, якія, з гледзішча савецкіх уладаў, спраўна выконвалі сваю ролю прэвэнтывага ўдару супраць магчымага супраціву¹¹⁵.

¹⁰⁸ Gizijewska M. Dzieje polskiego podziemia na Białostocczyźnie w latach 1939–1956. Warszawa, 1992.

¹⁰⁹ ДАГАГВ. Ф. 6195, воп. 1, спр. 189, арк. 92–94.

¹¹⁰ Gnatowski M. Białostoczczyzna... S. 386; Gwozdek Z. Białostocki okręg... S. 7–8.

¹¹¹ У спецыяльных польскіх публікацыях кідаецца ў вочы, што супраціў моцна абагульняецца як агульнанародны рух. Гэтак, напрыклад, у выпадку Варшавы або атрадаў у лясах Наваградзкага ваяводства ёсьць падрабязныя апісаньні, якія пераносяцца на такія мясціны, як Гародня. Пры гэтым у выпадку Гародні да сёньняшняга дня няма агульнай працы, а ёсьць толькі фрагмэнты. Гл.: Strzembosz T. Rzeczpospolita podziemna: społeczeństwo polskie a państwo podziemne 1939–1945. Warszawa, 2000; Boradyn Z. Niemen: Rzeka niezgody. Polsko-sowiecka wojna partyzancka na Nowogródzczyźnie 1943–1944. Warszawa, 1999; беларускамоўная версія: Барадзін З. Нёман — рака нязгоды: польска-савецкая партызанская вайна на Наваградчыне (1943–1944 гг.). Санкт-Пецярбург, 2018.

¹¹² Zachodnia Białoruś... S. 206.

¹¹³ Тамсама. S. 287.

¹¹⁴ Bonusiak W. Aparat okupacyjny na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941 // Sowietyzacja Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej po 17 września 1939 / Pod red. A. Sudoła. Bydgoszcz, 1998. S. 121–131.

¹¹⁵ Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 61–62; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 109–110.

Змаганьне зь любымі формамі несавецкай палітычнай актыўнасьці з боку савецкіх спэцслужбаў на месцах таксама рабіла сваю справу. Спэцслужбы ня толькі ліквідоўвалі ўяўных ворагаў, але і запалохвалі мноства патэнцыйных прыхільнікаў бальшавікоў¹¹⁶. Да апошніх, апроч асяродзьдзя носьбітаў былой гарадзкой культуры, належалі ня толькі тыя беднякі, якія і пры савецкай уладзе вялі ўсё больш матэрыяльна складанае жыцьцё, але і перакананыя камуністы, якія раней падтрымлівалі нелегальную, а з 1935 году распушчаную Камінтэрнам КПЗБ¹¹⁷. Дзеля іхнай прыхільнасьці да нацыянал-камунізму іх лічылі патэнцыйнаю пагрозай, і савецкія функцыянеры яшчэ да 1939 году ставіліся да іх з недаверам ды не дапускалі іх актыўнага ўдзелу ў справах новай улады. Таму на іх таксама абрынуўся савецкі перасьлед, які выліўся ў Вялікі тэрор 1937–1938 гадоў. Пры гэтым, верагодна, сваю ролю таксама адыграла тое, што сябры КПЗБ былі пад падазрэньнем — ня толькі таму, што яны былі габрэямі або беларусамі, але таму, што яны дзейнічалі за мяжою¹¹⁸. Жыхары Гародні і ваколіцаў, якія і так у цэлым былі пад падазрэньнем, на дадатак да заўзята праведзеных чыстак і надалей заставаліся пад наглядом. Партыйнае кіраўніцтва цікавілі настроі рабочых і сялян пры плянаваньні далейшых крокаў¹¹⁹.

Замест таго каб аказваць адкрыты супраціў савецкай адміністрацыі, большасьць гарадзенцаў у 1939 годзе спачатку паводзіла сябе асьцярожна. Шмат хто зь недаверам назіраў за зьменамі. Хоць іх і прымушалі хутка да іх дастасоўвацца, каб забясьпечыць даходы сваёй сям’і і пазьбегчы магчымых небясьпекаў, гарадзенцы працягвалі вычэкваць. Аднак у штодзённым жыцьці шмат якіх жыхароў Гародні гэта часта значыла больш, чым проста пацярпець, «*пакуль гэты балаган ня скончыцца*». Каб выстаяць, неабходна было самому быць актыўным, каб «*kombinować*», што па-польску значыць «круціцца, каб нечага дасягнуць». Гэтак тутэйшыя жыхары, якія не чакалі бальшавікоў¹²⁰, ставіліся да кароткага пэрыяду першай савецкай акупацыі¹²¹. Пасьля досьведу Першай сусьветнай вайны

¹¹⁶ Strzembosz T., Wnuk R. Czerwone Bagno. Konspiracja i partyzantka antysowiecka w augustowskim, wrzesień 1939 – czerwiec 1941. Gdańsk – Warszawa, 2009.

¹¹⁷ Беларусы / Под ред. В. Бондарчика. Москва, 1998. С. 119.

¹¹⁸ НАРБ. Ф. 4, воп. 1, спр. 1053, арк. 157.

¹¹⁹ ДАГВ. Ф. 159, воп. 1, спр. 59, арк. 6.

¹²⁰ Нягледзячы на перавагу, якую габрэі аддавалі савецкай акупацыі перад нямецкаю, такіх была большасьць.

¹²¹ Розенблат Е. Евреи в системе межэтнических отношений в западных областях Беларуси (1939–1941 гг.) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2000. № 13. С. 94.

і наступнай савецка-польскай вайны людзі ведалі, што трэба было слушацца ўказаньняў новага начальства, каб пазьбежчы бяды. Аднак цішком расла незадаволенасьць эканамічнай сытуацыяй ды ідэалягічнай індактрынацыяй, пакуль настроі насельніцтва, нягледзячы на рэпрэсіўны апарат, урэшце не стварылі пагрозу адкрытых канфліктаў. Спадзяваньне, што Саветы прыйшлі ненадоўга, маральна дапамагала шмат якім гарадзенцам перажыць гэты час¹²².

Каб як мага хутчэй ажыццявіць інтэграцыю ў БССР і выкарыстаць гэта як пераканаўчы аргумэнт вядучай ролі кампартыі, абласны прапагандысцкі апарат зь сядзібаю ў Беластоку намагаўся ў наступныя месяцы паўсюль раструбіць пра трыюмфальнае «ўзьяднаньне беларускага народу»¹²³. Пры гэтым распрацаваныя ў СССР фарматы візуальнай прапаганды выкарыстоўваліся бяз зьменаў¹²⁴. Дапасоўваліся толькі мовы на транспарантах, а зьмест па сутнасьці адпавядаў шаблёнам з БССР. У Гародні і навакольных мястэчках на транспарантах, плякатах і рэкламных шчытах, апроч польскай мовы, прысутнічалі надпісы на ідыш і па-беларуску, але дамінавала расійская мова. Пасьля вітаньня савецкіх вызваліцеляў, часта інсцэнізаванага загадзя, гэтыя транспаранты і плякаты выкарыстоўваліся на дэманстрацыях, якія ў кастрычніку прайшлі ўжо па ўсёй краіне. У Гародні ў кастрычніку 1939 году сотні людзей удзельнічалі ў дэманстрацыі з нагоды «ўзьяднаньня беларускага народу»¹²⁵. І ня выключана, што з аднаго боку ўдзел у гэтай дэманстрацыі быў прымусовым, а з другога боку шмат хто прыйшоў зь цікаўнасьці, каб паглядзець, як пакажуць сябе новыя ўлады. Сходы, якія неўзабаве пачалі рэгулярна праводзіцца ў калектывах дзяржаўных прадпрыемстваў, стваралі сытуацыі, у якіх у ходзе партыйных эзац-дыскусій можна было выказаць незадаволенасьць або прынамсі сфармуляваць яе завуалювана. Яшчэ больш канкрэтна засьцярогі насельніцтва праявіліся падчас сходаў, якія агітатары арганізавалі для пэўных прафэсійных групаў, каб мэтанакіравана прышчапіць ім савецкі сьветапогляд. Нягледзячы на пэўную падатлівасьць шмат якіх гарадзенцаў у дачыненьні новых парадкаў, здараліся сытуацыі, у якіх праяўляўся маўклівы пратэст. У школах, установах гандлю або на фабрыках сьвецкія абяцанкі агітатараў наўрад ці маглі задаволіць рэлігійныя патрэбы і габрэяў, і хрысьціянаў. Гэтак, насуперак афіцыйным дырэктывам

¹²² Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 2003. С. 206.

¹²³ Śleszyński W. Okupacja... S. 309–415.

¹²⁴ Malte R. Das sowjetische Massenfes. Hamburg, 2006.

¹²⁵ Назаўсёды разам... С. 15.

па-ранейшаму чыталіся малітвы, сьвяткаваліся ўжо скасаваныя сьвяты і выконваліся рэлігійныя абрады¹²⁶.

Найпазьней увосень 1940 году, пасля таго як савецкія акупанты цэлы год рабілі выгляд, што «ўзьяднаньне» беспраблемна трыюмфуе і ў Гародні ды іншых гарадах, населеных пераважна каталікамі і юдэямі, весткі пра сур'ёзнасьць становішча дайшлі да Менску. Даклады НКУС аб настроях насельніцтва ўстрывожылі партыйнае кіраўніцтва ў ЦК КП(б)Б: канфліктны патэнцыял на крайнім захадзе акупаваных тэрыторыяў быў далёка не пераадолены, затоеныя крыўды маглі выліцца ў адкрыты супраціў. Зь іншага боку, наступны савецкі рытуал крытыкі і самакрытыкі можна інтэрпрэтаваць так, што пасля стварэньня прынцыповых перадумаваў для ўсталяваньня сталінізму цяпер можна было заняцца настроймі асобных групаў насельніцтва. Гэтак, нават у насычанай зўфэмизмамі рыторыцы кампартыі гаварылася пра «факты адхіленьня ад прынцыпаў нацыянальнай палітыкі Леніна і Сталіна», бо ў Менску заўважылі, што ў дачыненні тых каталікоў, якія ідэнтыфікавалі сябе як палякаў, назіралася агрэсіўнае стаўленьне з боку мясцовых уладаў. Гэтак, на супольным паседжаньні партыйных функцыянераў і чэкістаў у верасьні 1940 году ў Менску было канстатавана, што недастатковае веданьне моў сярод адкамандзіраваных кадраў складала галоўны бар'ер для імклівай інтэграцыі заходніх абласьцей у БССР. Апроч гэтага крытыкавалася тое, што ўсходнікі зрабілі стаўку на «кумаўство і месьніцтва» замест таго, каб давяраць мясцовым сілам. Першы сакратар ЦК КП(б)Б падсумаваў:

Данья, якія маюцца ў ЦК, сьведчаць аб тым, што не глыбока ў нас ідзе справа, ня так, як патрэбна было б. Таварышы нашыя не ператвараюцца ў важнакоў мас, а ператвараюцца ў адміністратараў, прычым у шэрагу выпадкаў даволі дрэнных адміністратараў¹²⁷.

У выніку з кастрычніка 1940 году да чэрвеня 1941 году ў савецкія структуры было кааптавана больш мясцовых ураджэнцаў. Пры гэтым яны былі больш прадстаўленыя ў раённых, гарадзкіх і сельскіх саветах, а на пасады на вышэйшым узроўні па-ранейшаму прызначаліся выключна кадры, прысланыя з усходу.

Гэта тлумачыцца ўсеабсяжнай уладай Камуністычнай партыі, якая, хоць і дапускала існаваньне саветаў для легітымацыі савецкага панаваньня, аднак іх меркаваньне ўлічвалася ў гіерархіі прыняцьця

¹²⁶ Трацяк Я. Рэлігійная і нацыянальная палітыка... С. 171–185.

¹²⁷ Цыт. паводле: Вялікі А. Кадровая палітыка КП(б)Б у Заходняй Беларусі ў 1939–1941 гг. // Назаўсёды разам... С. 105.

рашэньняў збольшага толькі сымбалічна. Да таго ж, нягледзячы на дэпартацыю *варожых элемэнтаў*, недавер ня зьнік. Тым ня менш, канстатаваны ў 1940 годзе правал у *работе з насельніцтвам* паказаў, што партыйныя кадры мусілі дапасоўвацца да мясцовай рэчаіснасьці, а нэгатыўнае стаўленьне мясцовых жыхароў да бальшавікоў і іх стаўленьнікаў не засталася без наступстваў. Незадаволенасьць, якая вынікала з адчужанасьці, была ўзаемнай і сьведчыла пра гатоўнасьць да супраціву яшчэ збольшага «незачышчанага» грамадзтва.

2.1.6 Удзел габрэяў у мясцовых савецкіх структурах

У той час як уся без выключэньня частка каталіцкага насельніцтва, што ўзяла ўдзел у беспасьпяховай спробе абароны польскай Гародні, варожа назірала за прыходам Саветаў, былі і групы, якія ў першыя дні віталі прыход Чырвонай арміі. Найперш актыўна ўдзельнічалі ў вітаньні тыя камуністы, якія яшчэ ў падпольлі падтрымлівалі кантакт з савецкімі прадстаўнікамі¹²⁸. Рабочыя, вясковая беднота і парабкі з надзеяй чакалі прапагандаваных савецкай уладай паліпшэньняў сацыяльных варункаў — незалежна ад таго, былі гэта габрэі, каталікі ці праваслаўныя¹²⁹. І ўрэшце ўздыхнула з палёгкай вялікая частка габрэйскай супольнасьці — прыход Чырвонай арміі ўратаваў яе ад лёсу габрэяў у занятых немцамі частках Польшчы. З прычыны бамбаваньня Гародні 1 верасьня і блізкасьці лініі Керзана адразу было незразумела, дзе будзе пралягаць нямецка-савецкая дэмаркацыйная лінія. Улічваючы няпэўнасьць пачатку вайны, гэта наўрад ці можна было прадбачыць на месцах. З тым большай эўфарыяй рэагавалі на набліжэньне Чырвонай арміі тыя маладыя гарадзенцы, якія ў міжваенны час мелі мала магчымасьцяў для атрыманьня адукацыі і сацыяльнага росту¹³⁰. Прыгнечанасьць адчувалі мясцовыя прадстаўнікі польскай дзяржавы, якая пасля савецкага захопу «ўсходніх крэсаў» перастала быць вярхоўнай уладай у гэтым рэгіёне. Рэпрэсіі неўзабаве пацьвердзілі іхныя страхі.

Тое, што на Польшчу з двух бакоў абрынулася навала, большасьць габрэяў успрыняла з больш ці менш вострым болям, аднак у тых, хто да 1939 году цяпеў ад адкрытага антысэміцкага стаўленьня з боку гарадзенцаў і мясцовых дзяржаўных установаў, гэты боль быў не такім пякучым¹³¹. Розьніца ў ацэнцы верасьня 1939-га, якая вынікала

¹²⁸ Кловский Д. Дорога... С. 19.

¹²⁹ Інтэрвію з А. Навумюком, праведзенае ў Гародні 14 чэрвеня 2005 году; інтэрвію з Г. Хасідам, праведзенае ў Гародні 17 верасьня 2005 году.

¹³⁰ Кловский Д. Дорога... С. 6–15.

¹³¹ Інтэрвію з Г. Хасідам, праведзенае ў Гародні 17 верасьня 2005 году на польскай мове.

з гэтай супярэчнасці ва ўзаемным успрыманьні, мела далёкасяжныя наступствы падчас вайны і спрычынілася ў Гародні да надлому адносінаў паміж хрысьціянамі і юдэямі. Тым ня менш, пашыгрэньне сярод каталіцкага насельніцтва абвінавачаньняў габрэяў у здрадзе Польшчы супярэчыла рэальнаму становішчу шмат каго зь іх пад савецкай уладай. Гэтак, адносіны паміж габрэйскім насельніцтвам і савецкім кіраўніцтвам былі больш чым абмівалентныя. Габрэйскіх рамесьнікаў, гандляроў і прадстаўнікоў вольных прафэсіяў неўзабаве пасля прыходу Чырвонай арміі закранулі экспрапрыяцыі і ўвядзеньне савецкай плянавай эканомікі¹³². Тонкая габрэйская вышэйшая праслойка ў эканамічным, рэлігійным і палітычным жьцьці Гародні была навідавоку, і яе прадстаўнікі зрабіліся ахвярамі рэпрэсіяў, як і выбітныя каталікі з Гародні. У выніку, нягледзячы на пачатковую эўфарыю, давер шмат якіх габрэяў да савецкіх захопнікаў быў падарваны¹³³. Пры гэтым самі дзяржаўныя ўстановы прыкладалі намаганьні для таго, каб не выглядаць у вачах грамадства *жыдоўскай уладай*¹³⁴.

Да пачатку 1940 году гаспадарчыя структуры ў прыватнай уласнасьці фармальна былі зь большага скасаваныя. Аднак шмат якія, пераважна габрэйскія, гандляры ўладкаваліся ў дзяржаўныя структуры гандлю. Гэта не была ўзнагарода за вітаньне Чырвонай арміі. Пасля чыстак гарадзкіх структураў ад прадстаўнікоў польскай дзяржавы акурат габрэі, дзеля свайго прафэсійнага досьведу і патрэбы ў мясцовай працоўнай сіле, часткова перанялі функцыі, якія раней выконвалі гарадзеныя-каталікі. Часта яны займалі пасады, на якіх ужо працавалі ў даваенны час — толькі ўжо ў савецкіх структурах. На гэта ў 1940 годзе зьвяртаў увагу сакратару партыі начальнік гарадзкой управы НКУС: моцная прысутнасьць габрэяў у адзяржаўленым гандлі ў памеры 72 % супярэчыць нацыянальнай палітыцы партыі¹³⁵.

Тое, што польскія гісторыкі лічаць доказам перавагі, якая надавалася габрэям у савецкай сыстэме¹³⁶, сьведчыць хутчэй пра функцыянальную пераемнасьць, якая захавалася нягледзячы на нацыя-

¹³² Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 88–89; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 138–139.

¹³³ Zandman F., Chanoff D. Nigdy nie gaśnie nadzieja. Z popiołów Holocaustu do naukowych odkryć i sukcesu na amerykańskiej giełdzie. Warszawa, 2005. S. 52 i наст.

¹³⁴ Fatal-Knaani T. Grodno... P. 9.

¹³⁵ Розенблат Е. Евреи... С. 98.

¹³⁶ Wierzbicki M. Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką (1939–1941). Warszawa, 2001. S. 122–129.

налізацыю, бо больш за дзеве траціны гандлёвай дзейнасці да пачатку вайны вялося з удзелам габрэйскіх камэрсантаў¹³⁷. Таму шмат якія мясцовыя актары аднавілі свае старыя сувязі, якія ў сытуацыі дэфіцытарнай эканомікі дазвалялі ім выкарыстоўваць сваё цяпер савецкае месца працы для таго, каб адначасова пракручваць прыватныя гешэфты. Габрэі надалей працавалі ў афіцыйных і нефармальных сферах гандлю на такіх ключавых пунктах, як закупкі, перапродаж, складзкая справа, лягістыка і продаж. Гэтак яны надалей узаемадзейнічалі з хрысціянскім насельніцтвам і паранейшаму функцыянавалі, нягледзячы на татальную нацыяналізацыю, як пасярэднікі паміж горадамі і вёскаю. Тое, што габрэі займалі эксклюзіўную пазыцыю, не вынікала з разьлікаў савецкай палітыкі, і сьведчыла не пра ўяўны габрэйска-бальшавіцкі хаўрус, а пра аб'ектыўны ціск мясцовых рэалій, зь якім акупанты адразу сутыкнуліся, нягледзячы на свае ідэалігічныя шоры.

Нават калі асобныя габрэі ў новай сыстэме маглі асабіста ўзбагаціцца або зрабіцца часткай савецкай адміністрацыі, габрэі як такія не маглі быць выгадаатрымальнікамі ад новага рэжыму. Гэтак, рабочыя і рамеснікі, якія складалі нашмат больш за палову габрэйскай супольнасці да вайны, хутка зразумелі, што іхнае эканамічнае становішча ў СССР значна пагоршылася, прычынай чаго не была іх рэлігійная або этнічная прыналежнасьць¹³⁸. Падставай для такіх сьцьвярджэньняў была сытуацыя з таварамі штодзённага ўжытку, якая разьвівалася ў катастрофічным кірунку, калі амаль усе гарадзенцы былі вымушаныя карыстацца з паслуг чорнага рынку, каб забясьпечыць свае сем'і асноўнымі прадуктамі. Таму рабочыя з габрэйскіх, каталіцкіх і праваслаўных сем'яў нацыяналізацыя прадпрыемстваў і гандлю закранула ў аднолькавым маштабе¹³⁹.

Нашмат мацней з новаўвядзеньнямі сутыкаліся тыя прадстаўнікі мясцовай буржуазіі, якія яшчэ не зрабіліся ахвярамі дэпартацыяў. Хаця спачатку працы хапала, яе цяпер па-іншаму разьмяркоўвалі і аплочвалі. Натуральна, было забаронена наймаць хатнюю прыслугу, і каб пракарміць сям'ю цяпер было неабходна, ня так як раней, каб і муж, і жонка працавалі прынамсі адну поўную стаўку. Паралельна з гэтым жытло гэтых сем'яў *ушчыльнялі* новымі кватарантамі, так што гаспадарам часта заставаліся толькі адзін-два пакоі¹⁴⁰. Калі суаднесці, то гэтая страта якасці жыцця азначала

¹³⁷ APB. Sygn. 121, k. 10–89.

¹³⁸ Zachodnia Białoruś... S. 261.

¹³⁹ YVA. VT–1743, v. 4; Śleszyński W. Okupacja... S. 159.

¹⁴⁰ Fatal-Knaani T. Grodno... P. 10.

для буржуазіі больш карэнную ломку, чым новыя-старыя клопаты для бяднейшых гарадзенцаў.

Захады савецкіх уладаў таксама можна апісаць тут хутчэй як камбінацыю сацыяльнай і функцыянальнай лёгікі, чым як мэтанакіраваную палітыку супраць або на карысьць прадстаўнікоў пэўнага этнасу ці нацыі. Гэтыя працэсы закранулі ўсіх, хто прылічваўся да маёмасных клясаў і прадстаўнікоў польскай дзяржавы. Будучы сама па сабе меншасьцю, гэтая група насельніцтва не была аднароднаю. У яе ўваходзілі і юдэі, і каталікі, і праваслаўныя, хоць і ў рознай долі ў кожнай канкрэтнай сфэры. У яе ўваходзілі былыя польскія чыноўнікі ніжэйшых рангаў, мясцовая каталіцкая шляхта, якая асела ў горадзе, юдэйскія, каталіцкія і праваслаўныя прадпрымальнікі, а таксама афіцэры Войска Польскага ды іхныя сем'і. Нават калі іх чакалі дэпартацыі ў 1940 або 1941 годзе, спачатку ім даводзілася шукаць заробак. Аднак, яны залежалі ад нішы на мясцовым рынку працы, падкантрольным савецкім уладам. Пра тое, што прадстаўнікі свабодных прафэсіяў апынуліся ў зусім розных умовах, сьведчыць розьніца паміж адвакатамі, якія цяпер больш не маглі працаваць у сыстэме савецкай юстыцыі¹⁴¹, і дактарамі, якія былі патрэбныя і якіх бралі на працу, хаця да вайны яны часта належалі да заможных гараджанаў¹⁴². Габрэйскія жыхары Гародні, не закранутыя рэпрэсіямі, былі калектыўна ўдзячныя савецкім уладам толькі ў адным. Пад ціскам звонку на нацыянальную палітыку антыгабрэйскія выхадкі сталі выключэньнем. У той час як варожасьць паміж юдэямі і хрысьціянамі расла, прысутнасьць савецкіх кадраў ды інстытутаў прыводзіла да таго, што гэтыя напружаньні падаўляліся, а некантраляваныя выбухі агрэсіі збольшага адсутнічалі¹⁴³.

2.1.7 Правал савецкай беларусізацыі

Сытуацыя беларускага насельніцтва зьмянілася цалкам, бо цяпер яно як *тытульная нацыя* афіцыйна апынулася ў цэнтры савецкай прапаганды¹⁴⁴. У іканаграфію савецкай анэксіі Заходняй Беларусі ўвайшоў плякат Віктара Карэцкага, які, пасля таго як яго рэпра-

¹⁴¹ Гарбачэўскі Б. Пісьмовыя ўспаміны (Торунь, 1997). С. 4.

¹⁴² Blumstein A. A little house... P. 16.

¹⁴³ Żbikowski A. Konflikty narodowościowe na polskich Kresach Wschodnich (1939–1941) w relacjach żydowskich bieżących // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i narodowościowe na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1939–1953 / Red. K. Jasiewicz. Warszawa, 2002. S. 410.

¹⁴⁴ Больш пра кантэкст узмацнення этнічна акрэсьленых структураў гл.: Slezkine Y. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism // Slavic Review. 1994. № 53. P. 444.

дукцыю 22 верасня 1939 году надрукавалі ў маскоўскай «Правде», распаўсюджвалі на занятых тэрыторыях пасля прыходу Чырвонай арміі. На плякаце чырвонаармеец і немалады селянін абдымаюцца і цалуюцца¹⁴⁶. На гэтай выяве беларуская або ўкраінская этнічнасьць увасабляецца празь сялянскі вобраз у цэлым і праз абляманую вышыўкай ільняную кашулю ў прыватнасьці, а салдат як прадстаўнік савецкай улады абазначаны зоркай на касцы і зброй. Праз абдымкі ілюструецца адначасова тэза пра добраахвотнае «ўзьяднаньне беларускага народу» і абарончую функцыю Чырвонай арміі. Аднак зразумела таксама, што беларускі народ у савецкім успрыманьні, аналягічна з украінскім, вызначаўся *сялянамі*. Падчас першай савецкай акупацыі гэтых земляў такая ўнутраная супярэчнасьць *вызваленьня працоўных масаў*, што вынікае з надпісу на плякаце, павышаецца яшчэ і вонкавай супярэчнасьцю. У той час як сяляне, якія гаварылі на беларускай гаворцы, складалі большасьць у ваколіцах Гародні, гарады і мястэчкі на ўсходзе Польскай Рэспублікі ўсё яшчэ вызначаліся іншым насельніцтвам. Прысутнасьць габрэйскіх, каталіцкіх і праваслаўных сьвятароў і буржуазіі, а таксама рабочага клясу, які ня быў наскрозь арганізаваны ў камуністычныя суполкі, стварала значнае адрозьненне з сытуацыяй пасля 1944 году, калі большасьць даваенных гарадзенцаў ужо загінула або ўцякла ці чакала перасяленьня. Дзякуючы гэтай акалічнасьці гісторыя пра «ўзьяднаньне беларускага народу» ў гарадах выглядала прапагандысцкай байкай і магла паставіць пад пытаньне рэалізацыю савецкай стратэгіі анэксіі, бо гэтая гісторыя ня ўлічвала рэчаіснасьці гарадоў на захадзе акупаваных тэрыторыяў, у якіх дамінавала габрэйска-каталіцкае насельніцтва і куды зь верасня 1939 году прыбывалі ўцекачы з цэнтральных частак Польшчы. Хаця пра гэтых уцекачоў задбала зьбольшага сама габрэйская супольнасьць, у Гародні ў працэнтных адносінах было няшмат беларускага народу для *вызваленьня* або *ўзьяднаньня* з усходняю часткаю Беларусі. Зь іншага боку, у Гародні рабочыя складалі значную частку насельніцтва, і іхныя інтарэсы, незалежна ад *нацыянальнасьці*, былі на самым версе афіцыйных прыярытэтаў бальшавікоў.

Аднак пасля прыходу Саветаў адбылася ключавая зьмена, якая набудзе значэньне пад нямецкім панаваньнем. Паціху-памалу, але няўхільна беларускія камуністы зрабіліся часткай новай гарадзкой эліты. Як ужо гаварылася, і да гэтага ў горадзе жылі хрысьціяне і камуністы, якія называлі сябе беларусамі, але ніколі раней яны не

¹⁴⁶ Снитковская Г. Виктор Корецкий. Москва, 1984. С. 9. Гл. таксама: Nikolaeva M. Das sowjetische politische Plakat als Dokument der sowjetischen Kultur der 1920er und 1930er Jahre // Ost-West Perspektiven. 2004. № 4. S. 61–77.

15. Савецкі плякат са словамі Сталіна. Аўтар: Віктар Карэцкі, верасень 1939 году.

ўтваралі значнай часткі кіраўніцтва. Аднак у выпадку гэтых кадраў гаворка ішла пра запісаных беларусамі камуністаў і камсамольцаў, якія ўжо мелі за сабой паслужны сьпіс у СССР або атрымалі там адукацыю. Пры гэтым яны, імаверна, дзеялі ў першую чаргу не як беларусы, а як савецкія кадры¹⁴⁶. Такім чынам, ва ўспрыманьні каталіцкага насельніцтва ў 1939–1941 гадах ранейшае сэміятычнае атаесамленьне беларусаў і камунізму пацьвердзілася, што звязала старыя забабоны з канкрэтнай пагрозай і спраектавала іх на ўсю групу, як і ў выпадку з польскімі ўяўленьнямі пра існаваньне «жыдакамуны»¹⁴⁷. Пагроза савецкіх рэпрэсіяў адразу прыглушыла іншыя галасы, і таму «з экрану» зьніклі таксама беларускія нацыянал-камуністы.

У той час як эканамічныя пераўтварэньні і абмежаваньні свабоды веравызнаньня закранулі большасьць насельніцтва, савецкая палітыка абвясччала далейшыя прынцыповыя перамены. Афіцыйна анэксія паўночна-ўсходніх земляў Польскай Рэспублікі служыла абароне беларускага народу — прычым меліся на ўвазе перадусім правы беднякоў, рабочых і сялян¹⁴⁸. Аднак інсцэнізаваны з размахам «вызваленчы паход» і падтрыманая дзяржаваю прысутнасьць беларускай мовы не павышалі яе прэстыжу.

Апроч увасабленьня БССР як формы беларускай савецкай дзяржаўнасьці, у акупаваных абласьцях беларуская мова перадусім была санкцыяваная ў якасьці атрыбуту беларускай этнічнасьці. Гэтак, прадугледжвалася выкладаньне ва ўсіх школах прадметаў «Беларуская мова» і «Беларуская літаратура» па-беларуску. Афіцыйна гэта падавалася як доказ спрыяньня, які мусіў ліквідаваць пагардлівае стаўленьне да беларусаў з боку некаторых групаў насельніцтва, аднак на практыцы гэта прывяло да цэлага шэрагу праблемаў і мела адваротны вынік¹⁴⁹. Моўны досьвед, які суправаджаў гэты працэс, меў два бакі — асабліва для маладзейшага пакаленьня. З аднаго боку школьнікі адчулі кантраст, калі нібыта мова вёскі гучала ў гарадзкіх школах; з другога боку, самі настаўнікі, што засталіся, вельмі рэдка маглі даць рады новым патрабаваньням у абсягу

¹⁴⁶ Пра савецкі генэзіс беларусізацыі ў адрозьненьне ад карэнізацыі гл.: Lindner R. Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrussland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999. S. 156–180; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. / Пераклад з ням. Л. Баршчэўскага; нав. рэд. Г. Сагановіча. Санкт-Пецярбург, 2003. С. 156–180.

¹⁴⁷ Wierzbicki M. Polacy i Białorusini... S. 13.

¹⁴⁸ ДАГАГВ. Ф. 9, воп. 33, спр. 3, арк. 1–3.

¹⁴⁹ Głowacki A. Sowieci... S. 420–421.

мовы¹⁵⁰. Таму хутка паляцелі скаргі на настаўнікаў, якія блага гаварылі па-беларуску або не гаварылі па-беларуску ўвогуле¹⁵¹. Хаця мясцовыя кадры і ведалі мясцовую беларускую гаворку, аднак самі гаварылі пераважна на польскай або, радзей, на расійскай мове. Да прычынаў гэтай сытуацыі належыць залічыць слабыя поспехі беларускага нацыянальнага руху і апісаная ў сакрэтным дакладзе ваяводы адукацыйная палітыка, якая прадугледжвала падаўленьне любой формы інстытуцыяналізацыі беларускай культуры. Ключавым фактарам была таксама нізкая ступень распаўсюджанасьці беларускай літаратурнай мовы¹⁵². У выніку большасьці школьнікам яна цяжка давалася¹⁵³, таму часова выкладаньне мусіла весьціся на іхнай роднай мове — прагматычнае рашэньне, тым больш што гэтай мовай валодалі і настаўнікі.

Галоўная прычына гэтай шызафрэнічнай сытуацыі сыстэматычнай інстытуцыялізацыі і адначасовай маргіналізацыі беларускай мовы палягаў у тым, што прыход Саветаў у Гародню ў 1939 годзе адбываўся перадусім на расійскай мове¹⁵⁴. Ідэя пра супольную мову кадраў з розных частак СССР, ды і на ўсходзе БССР расійская мова цягам 1930-х гадоў зрабілася дамінантнай мовай Камуністычнай партыі. Таму ўвядзеньне беларускай як тытульнай мовы ў публічнай прасторы мела для савецкага кіраўніцтва легітымную функцыю пры далучэньні гэтых тэрыторыяў. Беларуская мова была справай прапагандысцкага ведамства, але не галоўным клопам савецкай палітыкі. Нават калі б пашырэньне літаратурнай мовы было прыярытэтам, моўныя звычкі насельніцтва ўтварылі б бар'ер у горадзе для гэтай задумы. Тут нават пасья прыходу Саветаў толькі меншасьць гаварыла па-беларуску¹⁵⁵. У адказ

¹⁵⁰ Раман Шпарлюк падкрэсьлівае наступствы польскай школьнай палітыкі, якая не дапускала выкладаньня на беларускай мове з канца 1920-х гадоў, і звяртае ўвагу на тое, што беларуская і расійская мовы як пісьмовыя мовы прыйшлі ў рэгіён адначасова, бо беларуская мова, асабліва ў вёсках Заходняй Беларусі, раней дэ-факта амаль не была распаўсюджаная як пісьмовая мова. Гл.: Szporluk R. The Press in Belorussia, 1955–65 // *Soviet Studies*. 1967. № 18. P. 482–493. Аляксандар Бракель паказвае падобную сытуацыю ў былым Наваградзкім ваяводзтве: Brakel A. *Unter Rotem Stern...* S. 20; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 68.

¹⁵¹ Brakel A. *Unter Rotem Stern...* S. 73; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 121.

¹⁵² Тут відаць прынцыповую супярэчнасьць з пазьнейшым савецкім перапісам насельніцтва, бо ён у выпадку ўсёй БССР прыводзіць беларускую мову як родную для больш як дзвюх трацінаў насельніцтва — уключна з усходняй часткай былога Беластоцкага ваяводзтва. Гл.: Бондарчык В. *Белорусы...* С. 29 і наст.

¹⁵³ YVA. VT-1743, v. 4.

¹⁵⁴ Шыбека З. *Нарыс...* С. 345–348.

¹⁵⁵ Bielicka Ch. *Mein Leben...* S. 77.

нязвыкляя прысутнасць беларускай мовы ў публічнай прасторы выклікала здзіўленьне часткі насельніцтва, якое цяпер, як сьведчаць успаміны габрэйскіх і каталіцкіх школьнікаў, часта было вымушанае вучыць беларускую мову¹⁵⁶. Калі старэйшыя гараджане прынамсі разумелі расійскую мову, а шмат хто і актыўна валодаў ёй, то праз дваццаць гадоў пад польскай уладай для большасці маладзейшых гарадзенцаў з каталіцкіх і габрэйскіх сем'яў расійская мова была больш чужой, чым мясцовая беларуская гаворка. Зь іншага боку, акурат маладзейшыя больш-менш хутка засвойвалі ў школах расійскую мову. Большасць функцыянераў кампартыі і саветаў гарадзкога ўзроўню не валодалі польскай мовай і толькі адзінкі паслядоўна гаварылі па-беларуску, таму рэгулярна ўзьнікалі сытуацыі, у якіх савецкія агітатары не гаварылі на мове тых, каго мусілі загітаваць¹⁵⁷. Гэтак, у штодзённым жыцці ўзмацнілася адчужэньне — у тым ліку на фоне моўных непаразуменьняў, — што ня раз вылівалася ў канфлікты. Напружаньне расло яшчэ і таму, што паступова ўсё новыя школы мусілі ператварыцца ў беларускі і расійскамоўныя, дарма што ўжо да гэтага шмат якія школьнікі ня мелі свабоднага выбару мовы выкладаньня¹⁵⁸. Падчас унутрыпартыйных дыскусіяў аб працы з насельніцтвам у заходніх абласцях, на паседжаньні мясцовага актыву ў кастрычніку 1940 году былі агучаныя наступныя патрэбы польскага насельніцтва рэгіёну:

Да першай памылкі: няправільна меркавалася, што з разбурэньнем польскай дзяржавы разбурыцца таксама ўсё польскае. Было забыта, што польскі народ застаўся, што культура гэтага народу засталася, якую ні ў якім выпадку нельга ігнараваць, і наадварот трэба шанаваць. Па-другое: нашы таварышы забыліся, што ў Савецкім Саюзе кожная нацыянальнасць мае права на свабоднае разьвіцьцё сваёй культуры — сацыялістычнай па зьмесьце, нацыянальнай па форме. Яны забыліся даручэньні таварыша Сталіна. Нашы таварышы забыліся, што ў Беластоцкай вобласці жывуць няшмат, але і нямала палякаў, прынамсі 1.250.000 [...] Яны пачалі думаць, што польскія школы ня маюць перспэктывы¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Інтэрвію з Х. Бяліцкай, праведзенае ў Легавот-Габашане 28 лістапада 2004 году на польскай мове; Інтэрвію з Г. Хасідам, праведзенае ў Гародні 17 верасня 2005 году на польскай мове; Інтэрвію з А. Навумюком, праведзенае ў Гародні 14 чэрвеня 2005 году.

¹⁵⁷ Інтэрвію з А. Івашчанкам, праведзенае ў Гародні 15 красавіка 2006 году.

¹⁵⁸ Szumski J. Sowietyzacja... S. 229–230; Шумскі Я. Савецызацыя... С. 196–197.

¹⁵⁹ У арыгінале на расійскай мове: ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 50, спр. 52, арк. 104–106.

У рамках праведзенай у кастрычніку 1940 году дыскусіі па павышэнні эфектыўнасці саветызацыі было прынята фармальнае рашэнне прымусіць кадры, якія працуюць на захадзе, вывучыць адну з моваў, на якой гавораць на гэтых землях. У выпадку Гародні мелася на ўвазе не беларуская, а польская мова¹⁶⁰. Але вайна, поўная зьмена зыходнай сытуацыі пасля 1944 году і незацікаўленасць большасці савецкіх кадраў ва ўліку мясцовых рэалій прывялі да таго, што гэтае прадпісанне пазней не выконвалася. Пра тое, што беларуская мова не замацавалася да 1941 году ў занятым Саветамі горадзе, сведчыць перавод большасці школаў у наступныя гады на расійскую мову¹⁶¹. На патрабаваньне Менску ў кастрычніку 1940 году ў Гародні была праведзена асветніцкая акцыя *пра нацыянальнае пытаньне*, чыёй афіцыйнай мэтай было інфармаваньне насельніцтва, што згодна з савецкай канстытуцыяй кожны мае права атрымліваць адукацыю на роднай мове¹⁶². У працэсе наступных зьменаў і рэструктурызацыі ў канцы 1940 – пачатку 1941 гадоў у Гародні колькасць польскамоўных школ павялічылася з трох да чатырох, а зь пяці сярэдніх навучальных устаноў, што выкладалі на ідыш, засталася толькі чатыры. Колькасць беларускамоўных школаў упала зь дзясці да чатырох, у той час як лік расійскамоўных школаў вырас з чатырох да васьмі¹⁶³. Нават бязь перапісу насельніцтва зразумела, што колькасць школаў і на ідыш, і на польскай мове па-ранейшаму не адпавядае патрэбам насельніцтва. Зрабілася яшчэ ясьней, што расійская, а не беларуская мова была сапраўдным пераможцам у гэтых адміністрацыйна кіраваных зьменах¹⁶⁴. Пры гэтым зыходным пунктам савецкай адукацыйнай палітыкі часта была не прапаганда беларушчыны, а рэакцыя на мясцовыя рэаліі, у якіх беларуская літаратурная мова ў найлепшым выпадку ня грала для большасці жыхароў ніякай ролі. Нямала людзей надалей лічылі яе вясковай і непаўнавартай.

Праўда, нягледзячы на ўсё, у Гародні на беларускай мове вучылася больш дзяцей, чым калі-небудзь раней. Гэта павінна было спрыяць перадачы сацыялістычных зместаў, што можна апісаць як *«affirmative action»*¹⁶⁵. Пры гэтым расійская мова мела яўную струк-

¹⁶⁰ Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 69–77; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 118–127.

¹⁶¹ ДАГАГВ. Ф. 6112, воп. 1, спр. 7, арк. 2–3.

¹⁶² ДАГВ. Ф. 6195, воп. 1, спр. 410, арк. 284.

¹⁶³ Тамсама. Ф. 127, воп. 1, спр. 2, арк. 2–3.

¹⁶⁴ Шыбека З. Нарыс... С. 305.

¹⁶⁵ Martin T. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Cornell, 2001.

турную перавагу. У новых заходніх абласцях БССР была ўведзена савецкая школьная сыстэма, таму расійская мова ў гарадах з самага пачатку лічылася мовай сацыяльнага росту¹⁶⁶. Звычайны аргумент, які нават беларускамоўных бацькоў падштурхоўваў да таго, каб аддаць сваіх дзяцей у школы з выкладаньнем па-расійску, палягаў у сацыяльным пад’ёме, які савецкая сыстэма абяцала ўсім тым, хто трымаўся яе правілаў. А канкрэтна бацькам былі важныя шанцы дзяцей на як мага лепшую адукацыю. І на захадзе, і на ўсходзе БССР лічылася, што яна цесна звязаная з дасканалым валоданьнем мовай адміністрацыі, навукі і прамысловасьці. Рэтраспэктыўна немагчыма праверыць, наколькі моцна гэтае стаўленьне вынікала зь перайманьня савецкіх узораў. Тым ня менш, кідаецца ў вочы, што адначасова адбыўся рэгрэс да сытуацыі перад 1914 годам, калі расійская мова дамінавала ў адміністрацыі і эканоміцы.

На фоне нечаканай і непрадбачанай усімі сытуацыі школьнікі перадусім былі занятыя тым, каб за вельмі кароткі час засвоіць расійскую або беларускую мову — то-бок часта адну або нават дзьве чужыя. Пераход на беларускую мову выявіўся асабліва складаным¹⁶⁷. Між тым большасьць габрэйскіх дзяцей паміж сабой, як і дома, гаварылі пераважна на ідыш. Пры гэтым іўрыт быў асуджаны і забаронены ў школах як мова рэакцыі, буржуазіі і нацыяналізму. Супольнай мовай для габрэйскіх і хрысьціянскіх аднаклясьнікаў па-ранейшаму была польская, а ў кантактах зь дзецьмі савецкіх кадраў — усё часцей расійская¹⁶⁸.

У нататках адной бібліятэкаркі Гародня ў студзені 1940 году паўстае наступным чынам: сярод карыстальнікаў гарадзкой бібліятэкі, паводле ейных падлікаў, было 1118 палякаў, 911 габрэяў, 295 беларусаў і 176 расійцаў, хаця зь ейных запісаў няясна, якім чынам атрыманы гэтыя лічбы. Тым ня менш, гэты сьпіс дэманструе, што нацыянальнасьць тым часам зрабілася фіксаванай катэгорыяй разуменьня рэчаіснасьці ў жыцьці савецкага гораду — раней бібліятэкарка адзначала толькі мову кніжак¹⁶⁹. Чытачы ўзялі па абанэмэнце 1717 кніг

¹⁶⁶ Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 77; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 126–127.

¹⁶⁷ ДАГВ. Ф. 6195, воп. 1, спр. 410, арк. 315.

¹⁶⁸ Інтэрвю з Х. Бяліцкай, праведзенае ў Легавот-Габашане 28 лістапада 2004 году на польскай мове; Інтэрвю з Броняй Клябанскай, праведзенае ў Ерусаліме 14 сьнежня 2004 году на польскай мове.

¹⁶⁹ Аб праўдападобнасьці дакумэнту сьведчыць перадусім супадзеньне зь іншымі крыніцамі пра перасьлед польскіх сем’яў падчас нямецкай акупацыі, а таксама са скрупулёзным апісаньнем зьнішчэньня гарадзенскіх габрэяў. Рукапісныя нататкі, якія Багдан Гарбачэўскі выпадкова знайшоў на месцы, важныя таму, што савецкія

на польскай мове, 295 — на ідышы ды іўрыще, 580 — на расійскай мове і чатыры на беларускай мове. У лютым лічбы зьмяніліся нязначна. Чытачы ўзялі па абанэмэнце 1279 кніжак на польскай, 517 на ідышы або іўрыще, 483 на расійскай і 10 на беларускай мове. Гэтыя лічбы адразу даводзяць, што гаворка ідзе пра шматмоўны горад, у якім расійская і асабліва беларуская мова мела сярод насельніцтва далёка не такі статус, які ёй прыпісвала кіраўніцтва БССР. Зразумела таксама, што надалей чытачы бралі па абанэмэнце пераважна кнігі на польскай мове. Мізэрную колькасць узятых па абанэмэнце беларускіх кніжак можна патлумачыць, імаверна, малой колькасцю беларускай літаратуры ў бібліятэцы, аднак незалежна ад гэтага можна зрабіць выснову, што беларуская як літаратурная мова ня грала вялікай ролі ні ў даваенным горадзе, ні пад савецкім панаваньнем.

Тым самым прыход Саветаў у Гародню ў моўных адносінах трэба апісваць хутчэй як русіфікацыю, нават калі было зразумела, што лінгвістычная рэчаіснасьць розных групаў заставалася комплекснай у залежнасьці ад канкрэтнай сытуацыі і яе цяжка рэканструяваць на падставе захаваных крыніцаў. Гэтак, беларуская мова прысутнічала перадусім у афіцыйным ужытку, на транспарантах і ў пэўных публічных дакумэнтах — урэшце, фармальна Гародня была ўключана ў БССР, а не РСФСР. На фоне нэгатыўнага стаўленьня шырокіх гарадзкіх колаў да новага рэжыму дзейнасьць савецкіх кадраў, якія валодалі беларускай мовай, не магла даць плёну¹⁷⁰. Вонкавыя намаганьні для павярхоўнай беларусізацыі абмяжоўваліся прысутнасьцю чырвоных транспарантаў і вышыванкі ў грамадзкіх месцах, у школах і на прадпрыемствах. Публічная інсцэнізацыя беларускасьці, якая гэта суправаджала, служыла толькі для легітымацыі савецкага панаваньня. Бо нават на ўзроўні абкаму і райкаму беларускія элементы часта выкарыстоўваліся толькі для аздабленьня¹⁷¹. Хаця газеты і афіцыйныя паведамленьні публікаваліся па-беларуску, асноўная частка ўнутранай дакумэнтацыі ў 1939–1941 гадах вялася на расійскай мове і суправаджалася беларускай мовай толькі ў шапках старонак і на пячатках¹⁷². Фатаграфічныя сьведчаньні савецкай прапаганды ў Беластоку надалей сьведчаць пра тое, што расійская мова і там дамінавала ў гарадзкой прасто-

крыніцы часта падчышчаліся і зьольшага самі навіязваюць або ігнаруюць пункт гледжаньня насельніцтва.

¹⁷⁰ Gnatowski M. W radzieckich okowach... S. 119–121.

¹⁷¹ Аляксандар Бракель прыводзіць у выпадку Баранавіччыны ідэнтычныя зьвесткі: Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 77; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 126–127.

¹⁷² ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 2; ДАГВ. Ф. 1171с.

ры і дапаўнялася хутчэй ідышам і польскай мовай, чым беларускай¹⁷³. У гэтым сэнсе створаная дзяржаваю сыстэма стымуляў для мясцовага насельніцтва ў новых заходніх абласцях БССР працавала так, што з 1939 году расійская мова выглядала нашмат больш прыцягальнай. Да таго ж відавочны ўплыў працягвала аказваць лінгвістычная канстэляцыя міжваеннага часу.

2.1.8 Адзін цягнік паміж савецкаю дэпартацыяй і нямецкім бамбаваньнем

Апошняя вялікая хваля савецкіх дэпартацыяў жыхароў Гародні адбылася ў чэрвені 1941 году. Успаміны тады яшчэ 17-гадовага Багдана Гарбачэўскага, які разам са сваім бацькам Зыгмунтам быў арыштаваны 19 чэрвеня, ілюструюць пераход ад савецкай да нямецкай акупацыі гораду — як яго перажылі тыя гарадзенцы, чыя дэпартацыя пачалася 21 чэрвеня 1941 году:

У наш вялікі вагон-цяплушку загналі каля 50 чалавек са скарбам. Акрамя нашай сям'і з чатырох чалавек там была сям'я інжынера Альбрэхта — бацька, маці і дзьве дачкі. Таксама там апынулася габрэйская сям'я і селянін са сваёй сям'ёй. Стракатая кампанія. Транспарт выехаў з Гародні ў суботу перад поўначчу. Раніцай мы былі ў Ваўкавыску. Дзьверы нашага вагону расчыніліся, і нам дазволілі прынесці вады. Ідучы зь вядзерцам у пошуку вады, я напаткаў дзяўчыну ў форме чыгуначніцы і з павязкай Чырвонага Крыжа. Яна кажа: «Вайна зь немцамі! Чарэмха, памежная станцыя, ужо занятая немцамі». З гэтымі звесткамі я вяртаюся ў вагон. Вельмі хутка пасья гэтага прыляцелі нямецкія самалёты і пачалі бамбіць чыгуначную станцыю, на якой мы стаялі. Ніводная бомба ня трапіла ў наш вагон, але паблізу бомба ўпала на грузавы цягнік з тэкстылем. Ад выбуху дэфармаваліся рэйкі нашых дзьвярэй, і вагон перастаў зачыняцца. Частку даху таксама сарвала, таму да нас трапляла свежэе паветра, а дзьверы не зачыняліся. Калі мы прыбылі ў Слонім, была абвешчана паветраная трывога. Частка цягніка спынілася на мосьце. Пад аховаю нашых вартаўнікоў, якія раней стаялі на пляцоўках паміж вагонамі, мы пабеглі на сенажаць. Больш самалёты не вярталіся. Увечары мы былі ў Баранавічах. Горад ужо бамбілі. Уначы мы назіралі абарону гораду зніткамі і пражэктарамі. Некаторыя будынкі каля вакзалу загарэліся. На досьвітку самалёты адляцелі. Наш цягнік праехаў праз Баранавічы. Большасць маіх спадарожнікаў паснула. Мне даручылі сачыць,

¹⁷³ Śleszyński W. Okupacja... S. 142–144.

калі мы прыбудзем у Стоўпцы, дзе праходзіла старая польская мяжа. Там я павінен быў усіх пабудзіць, каб яны маглі развітацца з роднай зямелькай. Калі мы рушылі ў кірунку Гарадзей, прыкладна за 9 км ад Баранавічаў нямецкія бамбардзіроўшчыкі дагналі наш цягнік. Ужо першая бомба трапіла ў цягнік і першы вагон, дзе ехалі чэкісты разам з нашымі дакумэнтамі. Лякаматыў адчачыўся і пайшоў далей на ўсход. Цягнік зышоў з рэек, і вагоны затрэсьліся, коцячыся на колавых цялежках. Самалёты вярталіся і скідалі на цягнік запальныя бомбы. На жаль, уратавацца змаглі пасажыры ня ўсіх вагонаў. Дзьверы замыкаліся так, каб нельга было іх адчыніць голымі рукамі. Здаецца, два вагоны згарэлі разам з дэпартаванымі. [...] Цягнік спыніўся ў вельмі глыбокай лагчыне, парослай кустамі. Калі я разам з дочкамі інжынера Альбрэхта пабег у поле, самалёты прыляцелі зноў і пачалі страляць па нас з кулямэтаў. Адною з дачок куля прабіла руку, але не закрунула костку. Калі чэкісты зразумелі, што гэта сапраўдная вайна, яны паскідалі свае фуражкі ў лесе і кінуліся ўцякаць ва ўсходнім кірунку. Мужчыны пайшлі ў найбліжэйшую вёску і нанялі машыну, каб пагрузіць туды наш ацалелы скарб і даехаць да найбліжэйшага мястэчка, дзе мы атабарыліся ў стадоле¹⁷⁴.

Пешы пераход празь вёскі назад у Гародню заняў некалькі тыдняў. Багдан Гарбачэўскі і ягоны бацька, якія супраць сваёй волі пакінулі акупаваную Саветамі Гародню, празь месяц вярнуліся ў горад, ужо заняты нямецкімі войскамі.

Апісаная адысэя — гэта толькі адно з апавяданьняў пра масавыя дэпартацыі жыхароў далучаных усходніх абшараў Польскай Рэспублікі, якія пачаліся яшчэ 19 і 20 чэрвеня¹⁷⁵. Гэты расказ дэманструе, наколькі плаўна разбурэньні дэмаграфічнай структуры Гародні пад савецкай і нямецкай акупацыямі пераходзілі адно ў другое — і ня толькі ў пераносным сэнсе. Цягнік трапіў пад агонь падчас нямецкай агрэсіі на СССР. Бомбы падалі на чыгуначныя вузлы і вайсковыя аб'екты, але дэпартаваных, якія не згарэлі ў вагонах, нямецкая паветраная атака ўратавала ад вывазу ў Казахстан¹⁷⁶. Каталікі,

¹⁷⁴ Успаміны Багдана Гарбачэўскага на польскай мове (Торунь, 1997). С. 5. Пацвярджаюцца іншымі сьведчаньнямі: Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcju i lipcu 1941 r. / Red. K. Popiński i in. Warszawa, 1995. S. 419.

¹⁷⁵ Тамсама. S. 40; YVA. M.10/805; Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (AŻIH). Ring/I Nr. 805, k. 1; Kowalska E. Przeżyć aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946. Warszawa, 1998. S. 81.

¹⁷⁶ Głowacki A. Sowietci... S. 398.

як Багдан Гарбачэўскі, былі ўратаваныя ад нягодаў глыбокага савецкага тылу і змаглі вярнуцца на радзіму. Аднак для большасці дэпартаваных габрэў быў адрэзаны апошні адкрыты шлях уцекаў ад нямецкіх войскаў.

Апроч таго, масавая мабілізацыя транспартных рэсурсаў для савецкіх «чыстак» сьведчыць пра тое, што кіраўніцтва БССР, як і адміністрацыя Беластоцкай вобласці, у той час не было гатовае да нападу вэрмахту. Няспыннае прасоўванне нямецкіх войскаў за сьпела гэты рэгіён зьнянацку. Хаця за амаль два гады савецкага панавання былі ўзведзеныя абарончыя збудаванні (напрыклад, абарончыя валы і бамбасховішчы), аднак — нягледзячы на чуткі пра магчымы пачатак вайны — армія на Гарадзеншчыне не была прыведзена ў боегатоўнасць.

2.2 Нямецкая акупацыя

(чэрвень 1941 году – ліпень 1944 году)

Зьяўленьне нямецкіх самалётаў і танкаў на Нёмане 22 чэрвеня 1941 году выклікала ў Гародні хаос¹⁷⁷. Гарэлі цэлыя раёны, і як сярод цывільнага насельніцтва, так і сярод вайскоўцаў пачалася паніка. Кадры кінахронікі ад 16 ліпеня 1941 году паказваюць горад у агні — былі разбураныя ўсе будынкі ад берагу Нёману да былой езуіцкай Фары¹⁷⁸. Разбурэнні пачыналіся зь берагу. Пры гэтым, апроч казармаў, пацярпеў увесь квартал паміж вуліцамі Мяшчанскай і Маставой¹⁷⁹. Адсюль агонь перакінуўся таксама на Сянны рынак і цалкам зьнішчыў яго зь большага драўляную забудову. Гэты квартал, у якім традыцыйна пераважалі габрэі, быў зьнішчаны з усім жыллом і вытворчымі аб'ектамі, але іншыя часткі гораду былі яшчэ зь большага некранутыя¹⁸⁰.

Сярод іншага пацярпелі казармы на правым беразе Нёману. Адсюль агонь перакінуўся на бэрнардынскі касцёл і Сянны рынак¹⁸¹. Жыхары навакольных вулак спрабавалі ўратавацца на беразе ракі, а іншыя гарадзенцы здалёк назіралі за зьнішчэннем некалькіх вуліцаў. Бомбы трапілі ў турму НКУС, пры гэтым некалькі дзясяткаў

¹⁷⁷ Blumstein A. A little house... P. 41–42.

¹⁷⁸ Deutsche Wochenschau. 1941. № 28. 4.7.1941. Bundesarchiv, Berlin (BArch). FA DW 565/1941.

¹⁷⁹ Wokół Jedwabnego... T. 2. S. 347.

¹⁸⁰ Fatal-Knaani T. Grodno... P. 13.

¹⁸¹ Archiwum Akt Nowych, Warszawa (AAN). DR 202/II–29, k. 1–2a; Zandman F., Chanoff D. Niemals... S. 59.

вязняў загінулі¹⁸². Пры гэтым турэмныя мury былі часткова разбураныя, і 23 чэрвеня адбыліся масавыя ўцёкі зняволеных¹⁸³. Частка габрэйскай супольнасці спрабавала ўцячы тымі ж дарогамі, якімі пасля пачатку першых бамбаванняў адступалі часткі Чырвонай арміі, памежнікі і кіраўніцтва гораду. Чуткі пра акупацыйную палітыку, якая праводзілася на захад ад нямецка-савецкай дэмаркацыйнай лініі да пачатку нямецка-савецкай вайны, узмацнялі жаданьне ўцячы¹⁸⁴. Аднак у пешых бежанцаў шанцаў на выратаваньне амаль не было¹⁸⁵. Рух вэрмахту і захоп немцамі паветранай прасторы, якая раней кантралявалася савецкай авіяцыяй, адбываліся так хутка, што ўжо былі занятыя тры гарады, да якіх трэба было пехам ісьці некалькі дзён¹⁸⁶. Такім чынам, сотні гарадзенцаў яшчэ пры канцы лета спазналі новую форму нямецкай вайны на вынішчэньне. За часткамі вэрмахту ішлі айнзацкаманды айнзацгрупы В, паліцэйскія батальёны, а таксама зондэркаманды СС, ахвярамі якіх у гэтай мясцовасьці ўжо ў першыя дні зрабіліся тысячы габрэяў¹⁸⁷. Хасю Бяліцкую і яе пазнейшых таварышак па падпольлі ў гэта, Броню Клябанскую і Лізу Чапнік, пасля няўдалай спробы ўцячы на паўднёвы ўсход сялянка перасьцерагла, каб яны не ўваходзілі ў Слонім¹⁸⁸. 17 ліпеня службоўцы 8-й айнзацкаманды і 316-га паліцэйскага батальёну расстралялі там 1200 прадстаўнікоў габрэйскай інтэлігенцыі¹⁸⁹. Тыя,

¹⁸² У гарадзкой турме пасля 1945 году было эксгумавана некалькі сочень целаў, знойдзеных у двары пад слоem зямлі, травы і сьмецьця. Пры гэтым не вядома дакладна, былі гэта ахвяры нямецкіх ці савецкіх злачынстваў. Гл.: НАРБ. Ф. 655, воп. 1, спр. 9, арк. 24, цыт. паводле: YVA. JM/10645.

¹⁸³ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 9413, оп. 1, д. 22, л. 198–203; д. 21, л. 33–34.

¹⁸⁴ Савецкія ўлады клапаціліся пра тое, каб праз дэмаркацыйную лінію не пранікала зашмат дэталёў пра нямецкую акупацыю. Таму чуткі перадусім прыносілі ўцёкачы і кантрабандысты.

¹⁸⁵ Cholawsky S. The Jews of Bielorussia during World War II. Amsterdam, 1998. P. 80.

¹⁸⁶ Turonek J. Białoruś pod okupacją niemiecką. Warszawa, 1993. S. 53–54.

¹⁸⁷ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. Die Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941–1944. 2. Auflage. Hamburg, 2000. S. 122 ff, 180 ff, 503–521. Гл. таксама аналягічную сытуацыю ў Беластоку: Bender S. The Jews of Bialystok... P. 91–94.

¹⁸⁸ Strobl I. Jüdische Frauen im Widerstand 1939–1945. Frankfurt am Main, 1998. S. 232. Броня Клябанская ў літаратуры сустракаецца таксама як Бронька Вініцкая. Пра дзейнасьць жанчын гл. таксама: Bender S. The Jews of Bialystok... P. 163, 228–229, 240, 253, 295.

¹⁸⁹ Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / Hrsg. von P. Klein. Berlin, 1997. S. 379; Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 548. Сьлед гэтых айнзацкамандаў і батальёну паліцыі вядзе ў Баранавіччыну, дзе яны незадоўга да гэтага выконвалі

хто, як і Хася зь сяброўкамі, ня здолеў прабіцца абходнымі шляхамі ў савецкі тыл, вярнуўся ў разбураную Гародню. Пасьля задушэньня супраціву рэшты савецкіх салдатаў 23 чэрвеня 1941 году там ужо была створаная нямецкая вайсковая адміністрацыя.

Ужо ў першыя тыдні нямецкай улады 9-я айнзацкаманда айнзацгрупы В у Гародні расстраляла некалькі дзясяткаў габрэяў¹⁹⁰. Гэтая айнзацгрупа мела задачу прачасась гэты рэгіён і на месцы «ліквідаваць габрэйскіх і савецкіх функцыянераў»¹⁹¹. У выніку атаясамліваньня бальшавізму і габрэйства як галоўнага ворага ў гэтай вайне, якая разумелася як сьветапоглядная, нямецкія злачынцы зыходзілі з таго, што ўсе габрэі — гэта патэнцыйныя бальшавіцкія агенты, якіх належыць забіваць. У справаздачы на імя начальніка паліцыі бясьпекі і службы бясьпекі Райнгарда Гайдрыха ад 13 ліпеня 1941 года Артур Нэбэ адзначаў:

У Гародні і Лідзе за першыя дні было пакарана сьмерцю толькі 96 габрэяў. Я аддаў загад істотна інтэнсыфікаваць апэрацыі ў гэтым рэгіёне. [...] Усе каманды працуюць здавальняюча. Перадусім разгортваюцца ліквідацыі, якія цяпер адбываюцца штодня ў большым маштабе. Правядзеньне неабходных ліквідацый так ці інакш забясьпечваецца ў любых абставінах»¹⁹².

Ужо 30 чэрвеня Гімлер і Гайдрых асабіста наведалі Гародню з інспэкцыяй і раскрытыкавалі недастатковую актыўнасьць айнзацгрупы В. Пасьля гэтага ў Гародні, відаць, адбылося некалькі расправаў над габрэйскім насельніцтвам, пра якія, аднак, захаваліся толькі фрагмэнтарныя зьвесткі, якія не пацьвярджаюцца відавочцамі. На жаргоне нямецкіх злачынцаў Гародня, як і іншыя гарады рэгіёну, зрабілася «ўзорнай з гледзішча паліцэйскай бясьпекі»¹⁹³.

У Гародні адбывалася таксама «ліквідацыя партыйных функцыянераў, агентаў НКУС, габрэяў, крымінальнікаў, марадэраў, сабатажнікаў і падпальшчыкаў»¹⁹⁴. Падобна на тое, што апрача мясцовых камуністаў забівалі і прадстаўнікоў габрэйскай інтэлігенцыі¹⁹⁵.

пакараньні сьмерцю паводле прынцыпу габрэі = бальшавік = партызан. Гл.: Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 99; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 149.

¹⁹⁰ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 538.

¹⁹¹ Тамсама.

¹⁹² Die Einsatzgruppen... S. 41.

¹⁹³ Тамсама. S. 115.

¹⁹⁴ Тамсама. S. 137.

¹⁹⁵ Documents Concerning the Murder of 29.000 Jews of Grodno by the Germans, 1941 — 1943. Ghetto and Deportations to Death Camps. Cologne and Bielefeld Trials / Ed. by S. Klarsfeld. Vol. I. New York, 1987. P. 79.

Побач з 9-й айнзацкамандай у гэтых злачынствах маглі ўдзельнічаць службоўцы 131-га рэзэрвовага паліцэйскага батальёну¹⁹⁶. Імаверна, у Гародні і салдаты вэрмахту расстрэльвалі габрэяў¹⁹⁷. Гэта немагчыма дакладна давесці, але ёсць доказы, што айнзацгрупы праводзілі ліквідацыі зь ведама і пры вайсковай падтрымцы вэрмахту¹⁹⁸. Звесткі пра забойствы ўлетку 1941 году пацыентаў бальніцы, гадаванцаў дзіцячага дому і дому састарэлых габрэйскай супольнасці не пацвярджаюцца ні іншымі крыніцамі, ні відавочцамі¹⁹⁹.

Габрэяў забівалі ў турме проста на Рынкавай плошчы, а таксама на тэрыторыі крэпасці на ўскаіне гораду. Гэткім жа відавочным для ўсіх жыхароў Гародні было і тое, што немцы асудзілі савецкіх ваеннапалонных на сьмерць: некалькі тысяч палонных памерлі ад хваробаў ужо ўвосень 1941 года ў шталягу 324 на ўскаіне гораду і ў дулягу (перасыльным лягеры) 125 у Ласосьне непадалёк²⁰⁰. Акрамя драбнейшых лягераў у колішніх фортах крэпасці ў Фолюшы і Кульбаках, быў яшчэ буйнейшы шталяг на ўскаіне Гародні, паблізу вёскі Калбасіна. Тэрыторыя колішняй вайсковай часткі з ліпеня да лістапада 1941 году служыла месцам для шталягу²⁰¹. Тамтэйшыя вязні размяшчаліся ў накрытых часовым дахам паўзямлянках, якія амаль не баранілі ад ветру і непагадзі. Умовы ўтрыманьня палонных абсалютна не адпавядалі мінімальным патрабаваньням Трэцяй Жэнэўскай канвэнцыі. Ахоўнікі праганялі жанчын з ваколіцаў, якія, спачувваючы лёсу палонных, прыносілі да плота ежу. Умовы былі настолькі жудасныя, што ўжо зімой ад голаду, дызэнтэрыі і тыфу ў лягеры штодня паміралі да сотні ваеннапалонных. Яшчэ адным парушэньнем міжнароднага права з боку вэрмахту была адсутнасць рэгістрацыі інтэрнаваных, у выніку чаго дакладная іхная

¹⁹⁶ Звесткі пра датычнасць аддзелу абэрштурмбанфюрэра Адольфа Боніфэра, падпарадкаванага начальніку службы бяспекі Варшавы, якія падае Крысьціян Герлах, памылковыя, бо гэты аддзел ужо 8 ліпеня 1941 году быў у Менску. Гл.: Die Einsatzgruppen... S. 379; Curilla W. Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland 1941-1944. Paderborn, 2005. S. 862; Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 545.

¹⁹⁷ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 538.

¹⁹⁸ Гл. расказ Эдмунда Дзмітравы у: Wokół Jedwabnego... Т. 2. S. 280; Priemel K. Ch. Sommer 1941: Die Wehrmacht in Litauen // Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941 / Hrsg. von V. Bartusevičius u. a. Köln u. a., 2003. S. 26-39.

¹⁹⁹ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 544.

²⁰⁰ Калацэй М. Я. Шталяг № 324 — лагэр для савецкіх ваеннапалонных // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 376.

²⁰¹ Тамсама. С. 378.

16. Салдаты вэрмахту на савецкім танку ў чэрвені 1941 году, на заднім пляне гарнізонны касцёл з разбураным дахам, злева порцік ратушы.

17. Гэты фотаздымак салдата і помніка Сталіну перад ратушай паходзіць, як і выява 16, з прыватнага ваеннага дзёньніка службоўца вэрмахту, які прадалі з аўкцыёну ў канцы XX стагодзьдзя.

колькасьць і паходжаньне невядомыя²⁰². Паралель паміж абыходжаньнем з ваеннапалоннымі і габрэямі праводзіць адзін зь відавочцаў, які назіраў, як камуністаў, палітрукоў і габрэяў трымалі асобна і ўжо 22 ліпеня 1941 году павезьлі іх забіваць на гарадзкой ускраіне²⁰³.

У 1945 годзе савецкая камісія па расьсьледаваньні злачынстваў нямецкіх акупаантаў на падставе сьведчаньняў відавочцаў і грубай ацэнкі ды колькасьці знойдзеных масавых пахаваньняў вызначыла, што ў лягеры памерлі каля 14 тысяч чалавек²⁰⁴. Нават калі сярод ахвяраў былі толькі асобныя жыхары Гародні, усё адно дзясяткі целаў, якія штодня хавалі на гарадзкіх вайсковых могілках часоў Першай усясьветнай вайны, выразна паказвалі ўсім жыхарам ступень брутальнасьці нямецкага панаваньня²⁰⁵. Узімку, калі штодня паміралі да сотні салдатаў, целы прысыпалі зямлёй і ў вялікіх ямінах каля лягеру²⁰⁶. Ператварэньне тэрыторыі каля Калбасіна ў дуляг для навакольнага габрэйскага насельніцтва, што адбывалася ў рамках падрыхтоўкі да ліквідацыі габрэяў у «Беластоцкай акрузе» (*Bezirk Bialystok*) без прыцягненьня ваеннапалонных да адпаведных работ, дае падставы меркаваць, што зь вязьняў мясцовага шталеягу ніхто ня выжыў²⁰⁷.

2.2.1 Беластоцкая акруга як акупаваная тэрыторыя з асаблівым статусам

Наваствораная Беластоцкая акруга заняла ў акупаванай немцамі Эўропе асаблівае месца²⁰⁸. Тым ня менш, яна была часткай агульных нямецкіх плянаў па радыкальным пераўладкаваньні

²⁰² Gerlach Ch. *Kalkulierte Morde...* S. 829; Kay A. J. *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political And Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941*. Oxford, 2006. P. 76, 159; Volkmann H.-E. *Ökonomie und Expansion: Grundzüge der NS-Wirtschaftspolitik*. München, 2003. S. 412–415.

²⁰³ Ня выключана, што гэтая акцыя была наўпрост звязаная са згаданымі раней пакараньнямі сьмерцю. Аднак гэта немагчыма пацьвердзіць дакумэнтальна. Гл. па гэтым пытаньні: *Расказы жывым / Падрыхтаваў да друку Э. С. Ярмусік // Памяць: гісторыка-дакумэнтальная хроніка горада Гродна...* С. 380; *Удзельнікі антыфашысцкага падполля, асобы, якія актыўна садзейнічалі падполлю, члены іх сям'яў і мірныя жыхары — ахвяры фашысцкага тэрору // Памяць: гісторыка-дакумэнтальная хроніка горада Гродна...* С. 493–497.

²⁰⁴ ДАГВ. Ф. 6126, воп. 6, спр. 25, арк. 1–14.

²⁰⁵ Blumstein A. *A little house...* P. 128–129.

²⁰⁶ НАРБ. Ф. 655, воп. 1, спр. 9, арк. 13–49, цыт. паводле: YVA. JM/10645, v. 30–49.

²⁰⁷ Апалелля ваеннапалонныя пасыла канца Другой усьветнай вайны трапілі ў Савецкім Саюзе пад рэпрэсіі ды ня мелі месца ў пазьней створаным нарагьве пра Вялікую Айчынную вайну. Таму, нягледзячы на вялікую колькасьць савецкіх ахвяраў, існуе толькі жменька сьведчаньняў. Гл.: *Расказы жывым...* С. 379–380.

²⁰⁸ Туронак Ю. *Мадэрная гісторыя Беларусі*. Вільня, 2008. С. 773–784.

Цэнтральнай і ўсходняй Эўропы. Тэрыторыя былога Беластоцкага ваяводства спачатку была пераведзена пад нагляд гаўляйтара НСДАП ва ўсходняй Прусіі ды абэр-прэзыдэнта Эрыха Коха²⁰⁹. Гэты абшар плянавалася ўключыць у склад Нямецкага райху, але ўказ Адольфа Гітлера ад 1 жніўня 1941 году спачатку абвяшчаў толькі пра ўсталяваньне цеснай сувязі з Райхам. Частка акупаваных тэрыторыяў пад назвай «Беластоцкая акруга» была, такім чынам, фармальна падпарадкаваная ўсходняй Прусіі. У рамках падрыхтоўкі да пазьнейшай поўнай інкарпарацыі з Кёнігсбэргу ажыццяўлялася пабудова ў Беластоку стандартных структураў Райху²¹⁰. Адпаведна, змянілася таксама геаграфічная арыентацыя Гародні. Ужо праз дванаццаць дзён пасля пачатку нямецкай акупацыі чыгуначная лінія ў напрамку Аўгустова была пераробленая на прынятую ў астатняй Эўропе шырыню каляіны. Неўзабаве па гэтай лініі пусьцілі штодзённыя простыя цягнікі да Кёнігсбэргу. Пры канцы 1941 году была цалкам пераробленая чыгунка праз Сувалкі да Дзьвінску²¹¹. Мытная мяжа з ўсходняй Прусіяй перастала існаваць у лістападзе 1941 году²¹². Тым ня менш, акруга заставалася самастойным утварэньнем з уласнымі адміністрацыйнымі структурамі, якія толькі паступова ў асобных сфэрах прыпадабняліся да адпаведных структураў ўсходняй Прусіі, напрыклад, у паштовай, лесагаспадарчай і мытнай, у выніку чаго акупацыйныя ўстановы часткова былі падобныя да ўстаноў Райху, а часткова — да ўстаноў Генэрал-губэрнатарства²¹³.

Кох быў фармальным кіраўніком цывільнай адміністрацыі ў Беластоцкай акрузе, і канкрэтнае прывязаньне да ўсходняй Прусіі адбывалася праз прызначэньне ў апарат цывільнай адміністрацыі і паліцэйскія структуры кадраў СС і НСДАП з Кёнігсбэргу, Аленштайну, Тьльзэіту, Гумбінэну, Ліку, Бартэнштайну, Проскену і Мэмэлю²¹⁴. Пявятовыя камісары, як і намесьнік Эрыха Коха ў Беластоку, доктар

²⁰⁹ Orłowski S., Ostrowicz R. Erich Koch przed sądem Polskim. Warszawa, 1959. S. 66 і наст.; Meindl R. Ostpreußens Gauleiter. Erich Koch — eine politische Biographie. Osnabrück, 2007. S. 296–298.

²¹⁰ Bender S. The Jews of Bialystok... P. 99.

²¹¹ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 312.

²¹² Bender S. The Jews of Bialystok... P. 99; Meindl R. Ostpreußens Gauleiter... S. 301.

²¹³ Bender S. The «Reinhardt Action» in the «Bialystok District» // Bialystok in Bielefeld. Nationalsozialistische Verbrechen vor dem Landgericht Bielefeld 1958 bis 1967 / Hrsg. von K. Stoll u. a. Bielefeld, 2003. S. 186–208.

²¹⁴ Documents Concerning the Murder... Vol. II. P. 19–229, Vol. IV. P. 537–538; Meindl R. Ostpreußens Gauleiter... S. 305. Сучасныя назвы гарадоў — Калінінград, Ольштын, Савецк, Гусеў, Элк, Бартошыцы, Просткі і Клайпэда. — *Заўв. перакл.*

Фрыц Брыкс з Тыльзіту, у мінулым былі ўсходняпрускімі ляндратамі²¹⁵. У Беластоку і Гародні з афіцэраў паліцыі бясьпекі і службы бясьпекі ўжо 10 жніўня 1941 году было сфармаванае аддзяленьне дзяржаўнай паліцыі, падпарадкаванае ўправе ў Аленштайне. З той прычыны, што Беласток месціцца больш як за 200 кілямэтраў ад Аленштайну, стала кіраваць працай філіялу з Эрмлянду (папольску Вармія) было немагчыма. Таму пазьнейшы камандзір службы бясьпекі, доктар Вільгельм Альтэнлё, у кастрычніку 1942 году афіцыйна пераехаў зь берагоў ракі Лыны ў Беласток, пасля таго як тут ужо нейкі час да гэтага папрацавалі ягонныя падначаленыя²¹⁶. Ён непасрэдна падпарадкоўваўся Галоўнай управе бясьпекі Райху (РСХА) у Бэрліне. Апроч таго, права аддаваць загады мелі інспэктар паліцыі бясьпекі ў Кёнігсбэргу і кіраўнік цывільнай адміністрацыі. Прадстаўніцтвам камандзіра службы бясьпекі ў Гародні спачатку кіраваў Гайнц Эрэліс, а пазьней Эрых Шот. Акрамя таго, у навастворанай акрузе дзейлі часткі паліцыі парадку (*Ordnungspolizei*), якія ў гарадах былі арганізаваныя ў форме ахоўнай паліцыі (*Schutzpolizei*), а ў вёсках — у форме жандармэрыі пад камандаваньнем начальніка паліцыі парадку.

Нягледзячы на прыцягненьне ўсходняпрускіх кадраў, намаганьні НСДАП пабудаваць у Беластоцкай акрузе ўсёахопную сетку сяброў партыі, якія паходзілі з Райху, былі марнымі²¹⁷. Апошнія складаліся толькі з шэрагаў паліцэйскага апарату, цывільнай адміністрацыі і нешматлікіх немцаў, якія займаліся тут камэрцыйнай пад наглядом акруговай управы сэквэстраванай маёмасьці (*Treuhandstelle*)²¹⁸. Адміністрацыйныя межы акругаў і камунаў (*Gemeinden*) былі дасаваныя да ўсходняпрускіх узораў. Гародня як павятовы цэнтар была цяпер адміністрацыйным цэнтрам дванаццаці акругаў, кожную зь якіх узначальваў нямецкі камісар²¹⁹. Агульная адміністрацыйная прысутнасьць на тэрыторыях, якія з 1939 году ўваходзілі ў БССР, была адносна нізкай, аднак у Беластоцкай акрузе яна была

²¹⁵ Documents Concerning the Murder... Vol. IV. P. 529; Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 175–176, 531.

²¹⁶ Documents Concerning the Murder... Vol. IV. P. 539; Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 188; Bender S. The Jews of Bialystok... S. 101.

²¹⁷ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 72, арк. 5.

²¹⁸ Documents Concerning the Murder... Vol. IV. P. 426–438, 532–533; Rosenkötter B. Treuhandpolitik. Die «Haupttreuhandstelle Ost» und der Raub polnischer Vermögen 1939–1945. Essen, 2003; гл. у гэтым пытаньні таксама працу аб дзейнасьці ўправы сэквэстраванай маёмасьці ў Познані: Dingell J. Zur Tätigkeit der Haupttreuhandstelle Ost, Treuhandstelle Posen 1939 bis 1945. Frankfurt am Main, 2003.

²¹⁹ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 36.

вышэйшая, у тым ліку і таму, што на ўсходзе і поўначы акругі праходзілі мытныя межы з Нямецкім райхам²²⁰. Зьмены правоў уласнасці на зямлю ды іншых маёмасных варункаў, якія адбыліся да чэрвеня 1941 году, збольшага былі пакінутыя ў сіле, што азначала прызнаньне савецкіх экспрапрыяцыяў²²¹.

Пасля першай савецкай акупацыі Гародні, дэпартацыяў і расстрэлаў вязняў незадоўга да ўварваньня вэрмахту вялікая частка хрысьціянскага насельніцтва, але найперш каталікі гораду, адчулі палёгку ў зьвязку з нямецкай акупацыяй рэгіёну²²². У нямецкай кінахроніцы разбурэньне цэнтральнай часткі Гародні прэзэнтавалася як вызваленьне ад «бальшавіцкага ярма»²²³. Створаная ўвосень 1941 году цывільная адміністрацыя была ўкамплектаваная галоўным чынам (але не выключна) каталікамі, якія ў міжваенны час не абавязкова вылучаліся сымпатыямі да фашызму і, тым ня менш, былі цяпер гатовыя кіраваць гарадзкімі справамі пад нацысцкай уладай. Бурмістру Завадзкаму было даручана наладзіць інфраструктуру гораду. Аднак такія цэнтральныя сфэры гарадскога кіраваньня, як фінансы, праца і права, пасля стварэньня нямецкай цывільнай адміністрацыі былі перададзеныя павятоваму камісарыяту, на чале якога стаяў Дзітрых фон Плэц, доктар юрыспрудэнцыі з Усходняй Прусіі.

У цывільнай адміністрацыі, жандармэрыі і ахоўнай паліцыі было шмат супрацоўнікаў мясцовага паходжаньня, спачатку найперш каталікоў, якія цяпер імкнуліся палепшыць свае страчаныя за савецкай уладай пазыцыі²²⁴. Простае правіла набору кадраў у камісарыяты было такім самым, як і за савецкай уладай: чым ніжэйшы ранг і ўзровень кіраваньня, тым вышэйшая была доля мясцовых кадраў. Аднак у цэлым нямецкіх чыноўнікаў, адказных за кіраваньне акупаванымі тэрыторыямі, было значна менш, чым раней савецкіх кадраў. Гэтак, у Гародні выкананьнем распараджэньняў цывільнай адміністрацыі займаліся больш як 894 мясцовыя

²²⁰ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 175–176.

²²¹ Тамсама. Спр. 15, арк. 4, 12; спр. 72, арк. 35–40. Гл. таксама: Gerlach Ch. *Kalkulierte Morde...* S. 363.

²²² Żbikowski A. *Pogromy i mordy ludności żydowskiej w łomżyńskim i na Białostocczyźnie latem 1941 roku w świetle relacji ocalałych Żydów i dokumentów sądowych // Wokół Jedwabnego...* S. 262; Wierzbicki M. *Polacy i Żydzi...* S. 190 і наст.; інтэрвію з Багданам Гарбачэўскім, праведзенае ў Торуні 19 чэрвеня 2006 году на польскай мове.

²²³ Гэты пункт гледжаньня падмацоўваецца габрэйскім бокам у адным паведамленьні з архіву Рынгельблюма: AŽIH. Ring I/805, k. 2.

²²⁴ Brakel A. *Unter Rotem Stern...* S. 120–121; Бракель А. Пад чырвонай зоркай... С. 172–173.

супрацоўнікі пры толькі трынаццаці кіраўніках²²⁵. Гэтая лічба выразна сьведчыць, што нямецкія акупанты ў Гародні спачатку не сутыкаліся з арганізаваным супрацівам насельніцтва, але пасля амаль двух гадоў савецкага панавання ў значнай ступені маглі разьлічваць на гатовасьць насельніцтва да супрацы²²⁶. Пасьля 1944 году савецкае кіраўніцтва замоўчвала гэтую акалічнасьць пры афіцыйным асьвятленьні падзеяў²²⁷. Тыя, хто зазнаў перасьлед з боку савецкай улады ў якасьці палякаў і ўспрымаў савецкую ўладу як пагрозу польскай нацыі, цяпер адчувалі палёнку ад прыходу немцаў — падобна да таго, як гарадзёнскія габрэі раней рэагавалі на ўсталяваньне ў горадзе савецкай улады. Пасьля выдаленьня асобаў, якія працавалі ў савецкай адміністрацыі, на працу зноў узялі тых, хто згубіў свае месцы пасля 1939 году.

Гэты працэс можна было б апісаць таксама і ў нацыянальных тэрмінах — як *рэпаліянацыю* ці *польскую калябарацыю*, але, як і ў 1939 годзе, рэфармаваньне мясцовай адміністрацыі, прынамсі ў адносінах да хрысьціянскага насельніцтва, кіравалася перадусім не этнічна-нацыянальным прынцыпам, а хутчэй сацыяльна-эканамічнымі крытэрамі. Як савецкія, так і нямецкія акупанты былі вымушаныя набіраць у адміністрацыю і на пасады сярэдняга і ніжэйшага ўзроўню ў эканамічнай сфэры адукаваных спэцыялістаў, каб забясьпечыць функцыянаваньне адміністрацыі і гаспадаркі. Падобна да таго, як савецкі бок часта замяняў польскую намэнклятуру на ніжэйшым узроўні мясцовымі габрэйскімі кадрамі, нямецкі бок у якасьці контрамеры спачатку абавязаў польскіх адміністрацыйных супрацоўнікаў вярнуцца на працу. На чале цывільнай адміністрацыі, у якой дамінавалі каталікі, ад самага пачатку стаяў польскі бурмістар. Адным зь першых быў Зыгмунт Гарбачэўскі. Ягонае дзейнасьць адпавядала пачатковым інструкцыям польскага ўраду ў выгнаньні, які разглядаў гэта як выкананьне абавязку перад Айчынай²²⁸. Такім

²²⁵ ДАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 27, арк. 9–10. Цытуецца паводле: Соболевская О. Типы межэтнических взаимодействий народов Западной Беларуси в годы Великой Отечественной войны. Гродно, 2003. С. 10.

²²⁶ Пры гэтым не адмаўляецца той факт, што ў Гародні ўтварыўся шэраг падпольных структур. Аднак у адносінах да агульнай колькасьці насельніцтва яны былі слаба выражаныя і цягам вайны дзейлі толькі кропкава. Нават з постсавецкага апісаньня можна зрабіць выснову, што Гародня была хутчэй транзытнаю станцыяй, чым пунктам прызначэньня. Гл.: Памяць... С. 407–412.

²²⁷ Chiari В. Alltag hinter der Front... S. 271; К'яры В. Штодзённасьць за лініяй фронту... С. 285.

²²⁸ Інтэрвю з Б. Гарбачэўскім, праведзенае ў Торуні 19 чэрвеня 2006 году на польскай мове.

чынам, нямецкаму боку спачатку ўдалося выкарыстаць часовы ста-ноўчы настрой насельніцтва для сваіх мэтаў²²⁹.

Цягам нямецкай падрыхтоўкі да вайны будучая тэрыторыя акру-гі ў розных плянах фігуравала як памежны абшар паміж пратэктаратам Беларусь (*Weißruthenien*), які падлягаў калянізацыі, і пала-сою нямецкага засялення, што сягала ад Балтыйскага да Чорнага мора²³⁰. Аналітычныя запіскі, распрацаваныя ў атачэнні пазнейшага кіраўніка Райхсміністэрства занятых усходніх тэрыторыяў (*Das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*) Альфрэда Розэнбэрга, разглядалі будучую Беларусь як слабаразьвіты рэгіён. Але ў сьветапогляднай оптыцы большую ролю меў той факт, што гэта быў адначасова другі наводле памеру арэал расьсяленьня габрэяў у СССР²³¹. Сярод прыкладаў нібыта цалкам габрэўскіх гарадоў апроч Менску і Віцебску называўся таксама Беласток, з чаго вынікала, што пры плянаваньні сюды ў прынцыпе залічвалася БССР разам з анэксаванымі ўсходняпольскімі тэрыторыямі.

Прадбачаныя мэтады прысваеньня вагаліся ад *германізацыі* часткі жыхароў да прымусовага высяленьня вялікіх групаў насельніцтва. Зьнішчэньне вялікіх групаў насельніцтва ўжо было ў фазе плянаваньня²³². Калі пляны Гаспадарчага штабу Ост (*Wirtschaftsstab Ost*), які каардынаваў эканамічную інтэграцыю занятых тэрыторыяў, у якасьці асноўнага прынцыпу прадугледжвалі эксплюатацыю, то «Беластоцкая акруга» падлягала пераводу ў структуры Нямецкага райху²³³. Важным матывам фармаваньня акругі як асобнай адміністрацыйнай адзінкі была блізкасьць да Ўсходняй Прусіі ды ідэя, што германізацыю тут можна правесці хутчэй, чым на ўсходзе БССР²³⁴. Пры гэтым тут плянавалася стварыць пушчу-запаведнік

²²⁹ Гэта сапраўды было часткай нямецкіх плянаў, як сьцьвярджае Бабэтэ Квінкерт: Quinkert B. Propaganda und Terror in Weißrussland 1941–1944. Die deutsche «geistige» Kriegsführung gegen Zivilbevölkerung und Partisanen. Paderborn u. a., 2009. S. 49–71.

²³⁰ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 113–115.

²³¹ Непадпісаная асабіста дакладная нататка № 1 з дакумэнтаў пра Расію ў зборы Альфрэда Розэнбэрга ад 02.04.1941. PS-1017, IMT. Bd. 26. S. 547–554, цыт. паводле: Quinkert B. Propaganda... S. 64.

²³² Хоць у той час рашэньне пра сыстэматычнае забойства эўрапейскіх габрэяў яшчэ не было прынятае ў рамках Ванзэйскай канфэрэнцыі, тым ня менш, існавалі пляны для розных частак насельніцтва, якія цягам перасяленьня і прымусовых працаў прадугледжвалі таксама іх фізычнае зьнішчэньне. Гл.: Einsatz im «Reichskommissariat Ostland». Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944 / Hrsg. von W. Benz. Berlin, 1998. S. 13–17.

²³³ Meindl R. Ostpreußens Gauleiter... S. 311.

²³⁴ Тамсама. S. 300–301.

зь нямецкімі паселішчамі, для чаго належала пакінуць толькі 35 тысяч з 1,6 мільёна жыхароў і пасяліць, перадусім у вёсках, 1,1 мільёна немцаў. Хада вайны паказала, што гэтыя пляны на той час былі ня больш як фантазіямі нямецкіх навукоўцаў, якія паслугоўваліся сучаснымі міждысцыплінарнымі мэтадамі пры плянаваньні арганізацыі прасторы на абшарах Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропы²³⁵. Хаця яны памылкова ацанілі мясцовую спэцыфіку розных частак канглямерату, пазначанага ў «Генэральным пляне Ост» (*Generalplan Ost*), іхнія пляны паслужылі падставаю для масавага перасяленьня і зьнішчэньня мясцовага насельніцтва²³⁶.

Эрых Кох, для якога пасья прызначэньня райхскамісарам Украіны гэтая акруга выконвала функцыю геаграфічнага і адміністрацыйнага мосту, зыходзіў з таго, што акругу можна будзе засяліць беднымі ўсходняпрускімі сялянамі толькі пасья вайны²³⁷. Тым ня менш, лёгка плянаваньня тлумачыць акты сымбалічнага далучэньня гэтай тэрыторыі да Нямецкага райху на пачатку акупацыі ды частку перасяленьняў да 1944 году. 23 кастрычніка 1941 году на адной зь першых нарадаў новапрызначаных бурмістраў навакольных камунаў павятовы камісар фон Плэц тлумачыў сваім падначаленым:

Вы ведаеце, што дзякуючы ўключэньню ў Нямецкі райх адбудуцца некаторыя прынцыповыя зьмены. Само сабой зразумела, што Вяліканямецкі райх задбае пра абшары, якія бярэ пад сваю апеку, такім чынам, што кожны тут будзе мець працу і хлеб. Вы перажылі тут розныя ўлады, вы перажылі польскую дзяржаву. Гэтай польскай дзяржавы больш няма, і яна ўжо не адродзіцца. Вы пакашталі бальшавіцкай улады, вы на ўласнай скуры адчулі, як жывецца ў «раі» рабочых і сялян. Вяліканямецкі райх ацэньвае кожнага, хто жыве ў ягоных межах, паводле працы і дасягненьняў²³⁸.

Пляны зрабіць абшар неад'емнай часткай Нямецкага райху выўляліся спачатку ў тым, што Гародню на поўным сур'ёзе перайменавалі ў *Гартэн* («сад» зь нямецкай); навакольныя мястэчкі таксама атрымалі нямецкія назвы. Новы тапонім абапіраўся на крыніцы Тэўтонскага ордэну, у якіх тэўтонскі разьезд пазначыў крэпасць

²³⁵ Дасьледнік усходу Тэадор Шыдэр палкам канкрэтна ўдзельнічаў у распрацоўцы плянаў пасяленьня для Беластоцкай акругі, за што яму асабіста падзякаваў Эрых Кох. Гл.: Meindl R. Ostpreußens Gauleiter... S. 310.

²³⁶ Quinkert B. Propaganda... S. 57–61, 365–374.

²³⁷ Meindl R. Ostpreußens Gauleiter... S. 300; Documents Concerning the Murder... Vol. I. P. 118, 175, 529.

²³⁸ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 15, арк. 9.

у вусьці Гараднічанкі назваю Гартэн, што ў снежні 1942 году прэзентавалася кадрам нямецкай адміністрацыі як вялікае адкрышчэ²³⁹. Тым часам новыя назвы іншых камунаў ня мелі ніякіх гістарычных каранёў. Гожа павінна была зрабіцца *Вальдфрыдэнам*, Друскенікі — *Бад-Мэмэльталем*, а Верцялішкі — *Біркенфэльдэ*. Жыдамля атрымала назву *Райхэнфэльдэ*, Масты па-нямецку пачалі называцца *Танэнвальдэ*²⁴⁰.

Гэтая спроба ўвесьці германскія назвы ў культурны ландшафт, у якім нямецкім акупантам, якія збольшага паходзілі з Усходняй Прусіі, амаль не было на што абаперціся, ажыццяўлялася з такой жа адсутнасцю энтузіязму, як і «*апекаваньне*» жыхарамі. Гарадзенцы хутка зразумелі, што немцы, якія прыйшлі ўлетку 1941 году, ужо не былі тымі адносна ветлівымі, суровымі і часам нават цікаўнымі чужынцамі, якіх мясцовае насельніцтва памятала зь Першай сусьветнай вайны²⁴¹. Раней немцы, хоць і імкнуліся рэалізаваць свае імперскія ўяўленьні пра «*акulturваньне*» Ўсходняй Эўропы, захоўвалі пэўную павагу да жыхароў захопленых тэрыторыяў; цяпер жа яны ставілі сябе вышэй за мясцовае насельніцтва ды яго традыцыйныя практыкі²⁴². Пра гэтую перамену сьведчыла ня толькі абыходжаньне з савецкімі ваеннапалоннымі і габрэйскім насельніцтвам, але і пагарда да культурнай спадчыны гораду. Разбурэньне значнай часткі цэнтру гораду авіяцыйнай і артылерыйнай, наўмыснае зьнішчэньне старой драўлянай сынагогі, а таксама спаленьне вялікай часткі бібліятэчных фондаў сыгналізавалі пра тое, што гэтая нямецкая ўлада ня мае намеру цягнуць ня толькі габрэйскай, але і польскай мінуўшчыны. Хоць ёсьць некаторыя сьведчаньні таго, што падчас вайны ў Гародні абуджаліся ўспаміны пра Першую сусьветную вайну, сучаснасьць была для жыхароў настолькі цяжкай, што іх займалі перадусім штодзённыя клопаты. Да нешматлікіх непасрэдных выняткаў, зьвесткі пра якія захаваліся, належыць таёмнае ратаваньне бюста Элізы Ажэшкі з гарадзкага парку. У пачатку нямецкай акупацыі яго таёмна перанесьлі на каталіцкія могілкі, дзе

²³⁹ Deutsche Zeitung im Ostland. 02.12.1942.

²⁴⁰ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 15, арк. 6.

²⁴¹ Пры гэтым пра самога ротмістра Курта Клямрота маглі застацца пазытыўныя ўспаміны — нягледзячы на свае антыгабрэйскія погляды і напышлівасьць, у тым ліку ў дачыненні габрэў у Гародні, ён увасабляў славу гэтага нямецкага вартасьці, пра якія тут засталася добрая памяць. Гл.: Bruhns W. Meines Vaters Land. Geschichte einer deutschen Familie. München, 2004.

²⁴² Пачынаючы з XIX стагодзьдзя былі спробы выявіць ва ўсходняпрускай гісторыі сувязі таксама зь Літвой і Беларусьсю, гл. у гэтым пытаньні: Lindner R. Historiker... S. 143–144; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 143–144.

ён у цэласьці перажыў вайну²⁴³. Аднак адначасна з замарожваньнем мясцовай памяці акупанты рабілі пэўныя спробы навязаць асацыяцыі з уяўленым нямецкім гістарычным ляндшафтам.

Калі нямецкі чыноўнік у сваіх успамінах пра працу ў «Беластоцкай акрузе» гаворыць пра «паўднёва-ўсходнюю Прусію»²⁴⁴, то ён мае на ўвазе найперш фармальнае далучэньне да Ўсходняй Прусіі. Але ўжо ў гэтым фармальным вызначэньні прыналежнасьці акругі можна ўбачыць і ўскосную апэляцыю да кароткага пэрыяду прускага кіраваньня тэрыторыяй вакол Беластоку на пачатку XIX ст. З таго часу, праўда, яшчэ заставалася колькі вёсак пасяленцаў эвангеліскага веравызнаньня, але пасля эвакуацыі ў 1939 годзе яны таксама адышлі ў мінуўшчыну і адпаведна не былі падхопленыя нацыскай прапагандаю. Не выкарыстоўваліся таксама іншыя патэнцыйныя мясцовыя гістарычныя прывязкі, напрыклад, пасяленьне пратэстанцкіх рамесьнікаў за часоў Антонія Тызэнгаўза, у другой палове XVIII стагоддзя, і акупацыя Гародні кайзэраўска-прускім войскам у 1915–1919 гадах.

Прасьцей было стварыць геаграфічныя спасылкі на ўсходня-прускія гарады, якія замацоўваліся празь перайменаваньне вуліцаў. Згадкі пра Кёнігсбэрг, Танэнбэрг, Данцыг і Гоэнштайн з аднаго боку датычылі адносна геаграфічна блізкіх гарадоў, якія ўспрымаліся як нямецкія, а з другога — уяўлялі ў сваёй сукупнасьці ключавыя пункты абшару, які калісьці быў калянізаваны Тэўтонскім ордэнам. Гэта пацвярджае адначасовае выкарыстаньне назваў на кшталт «Гохмайстэрштрасэ» (вуліца Вялікага Магістра) і ўжо згаданае ўвядзеньне назвы «Гартэн». Апроч таго, павятовы камісар марна спрабаваў загадамі дабіцца таго, каб у горадзе зьніклі ўсе польскія надпісы і каб у штодзённым жыцьці ўжывалася толькі нямецкая мова²⁴⁵. Аднак ня варта надаваць такім знакам з галіны моўнай палітыкі занадта вялікае значэньне. Яны ўводзіліся толькі фармальна і ў штодзённым жыцьці гораду выкарыстоўваліся толькі ў вельмі рэдкіх выпадках. Як і ў Нямецкім райху, вуліцы пераймяноўваліся ў гонар Паўля фон Гіндэнбурга або Адольфа Гітлера, што бяз хітрыкаў сымбалізавала нямецкае панаваньне ў рэгіёне. Да таго ж, большыні гарадзенскіх вуліц даваліся назвы паводле мясцовых рэаліяў, без асаблівага падкрэсьліваньня іхнага гістарычнага значэньня, пра што сьведчаць такія шэрыя назвы, як Заапаркавая, Вакзальная, Разьнічная, Фабрычная, Школь-

²⁴³ Ackermann F. Stadt an der Memel: Grodno im 20. Jahrhundert // Nordost-Archiv. 2006. № 16 / Hrsg. von T. Serrier. S. 89–111.

²⁴⁴ Documents Concerning the Murder... Vol. II. P. 55.

²⁴⁵ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 17, арк. 20.

ная, Кальцавая і Садовая (*Tiergarten-, Bahnhof-, Schlachthof-, Fabrik-, Schul-, Ring- i Gartenstraße*). У той жа час на пэрыфэрыі надалей выкарыстоўваліся польскія назвы населеных пунктаў (*Przysiółkowa-, Wirski- i Zmirskistraße*)²⁴⁶.

Праўда, новая сыстэма каардынатаў мела так мала супольнага са звычкамі насельніцтва, а нямецкай цывільнай адміністрацыі так складана было арыентавацца ў штодзённым насяленьні польскіх, савецкіх і нямецкіх тапонімаў, што неўзабаве пасля ўвядзеньня новых назваў вуліц была праведзеная сыстэматычная нумарацыя: кожная вуліца і завулак былі пазначаныя трохзначнымі нумарамі. На падставе захаваных дакумэнтаў немагчыма сказаць, ці была гэтая сыстэма сапраўды прасьцейшая, але такая радыкальная працэдура паказвае, што новыя мясцовыя тапонімы падаваліся акупантам яшчэ менш практычнымі. Сетка вуліц, пазбаўленая тапаграфічных, гістарычных і лякальных асацыяцыяў, у якой, напрыклад, назва сёньняшняй вуліцы Бялінскага замянялася лічбай 326, дае падставы меркаваць, што немцы не разглядалі магчымасьці вяртаньня да польскага гораду, сетка вуліц якога ў галовах бальшыні жыхароў была яшчэ, імаверна, найбольш прысутнай²⁴⁷. Аднак гэтая значыць, што тое самае адбывалася з гарадзенымі, якія, урэшце, маглі называць вуліцы па-старому²⁴⁸. Гэтак, вуліца 204 надалей заставалася для мясцовых вуліцай Замкавай. Таму спачатку ўсе тры сыстэмы каардынатаў, праўдападобна, існавалі паралельна: польская — у памяці бальшыні жыхароў, нямецкая — для арыентацыі і самапрэзэнтацыі акупантаў, і лічбавая, якая не ўжывалася нідзе, апроч як у адміністрацыі. Насуперак загадам, у грамадзкай прасторы пазней надпісы дубляваліся па-нямецку і па-польску, што больш адпавядала моўнай практыцы гораду пад нямецкаю ўладаю, чым лічбавая сыстэма, зь якой ня звykліся ні акупанты, ні акупаваныя.

Нашмат больш пасьядоўна ў Гародню з Райху экспартаваліся ўладныя структуры цывільнай адміністрацыі, вэрмахту і паліцыі, якія дапаўняліся некаторымі арганізацыямі, таксама звязанымі з нацыянал-сацыялістычнай Нямеччынай. Напрыклад, у чэрвені 1942 году пад кіраўніцтвам аднаго з супрацоўнікаў фінансавага аддзелу было заснаванае «Фізыкультурнае і спартовае таварыства Гародні», якое было часткай рэгіянальнай кёнігсбэрскай арганізацыі Нацыянал-сацыялістычнага фізыкультурнага саюзу і якое ўзначалілі высокія функцыянэры гестапа. Гэтае таварыства было ня масавай

²⁴⁶ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 54, арк. 20.

²⁴⁷ Чернякевич А. «Новый Свет» и его окрестности... С. 53.

²⁴⁸ Інтэрвію з Б. Гарбачэўскім, праведзенае ў Торуні 19 чэрвеня 2006 году на польскай мове.

арганізацыяй для ўмацаваньня фізычнага здароўя мясцовага насельніцтва, а згуртаваньнем грамадзянаў Райху ў Гародні, да якіх разам з супрацоўнікамі адміністрацыі ды апарату бясьпекі належалі перадусім мытнікі і прадпрымальнікі²⁴⁹. Адкрыцьцё рэгіянальнага бюро і тэрміналу прыёму багажу «Цэнтральнаэўрапейскага акцыянаўнага таварыства спальных вагонаў і вагонаў-рэстаранаў» (*Mitteleuropäische Schlafwagen- und Speisewagen A.G.*) на вуліцы Адольфа Гітлера таксама служыла найперш належнаму забесьпячэньню білетамі ў «стары Райх» кадраў акупацыйнай улады, якія працавалі ў Гародні. Праўда, білеты трэба было замаўляць загадзя, бо яны і надалей афармляліся ў Кёнігсбэргу²⁵⁰.

Аднак ужо хутка стала відаць, што спробы зрабіць Гародню *нямечкім горадам* ажысьцяўляліся ня надта пасьлядоўна: новыя гарадзкія ўлады самі непасьлядоўна выконвалі рашэньне пра перайманаваньне Гародні ў *Гартэн*. Гэтая назва рэгулярна зьяўляецца толькі на пячатцы павятовага камісара і ў шапцы лістоў бурмістра. У іншых выпадках яна ўжываецца толькі спарадычна. Нават у афіцыйнай карэспандэнцыі на нямецкай і польскай мовах за нешматлікімі выняткамі ўжываецца назва *Grodno*²⁵¹. Гэта не здзіўляе, бо бальшыня супрацоўнікаў цывільнай адміністрацыі былі мясцовымі жыхарамі, і для іх горад заставаўся Гародняй.

Прычынай памяркоўнасьці, зь якой спачатку рэалізоўваліся галасна абвешчаныя *мэты германізацыі*, была іхняя супярэчнасьць з гарадзкой і вясковай рэчаіснасьцю. Апроч таго, падчас *эвакуацыі* жыхароў эвангелісцка-лютэранскай канфэсіі ўвосень 1939 году была выселеная большасьць патэнцыйных *фольксдойчаў*²⁵². Нягледзячы на вялікія намаганьні, удалося знайсьці толькі пяцьдзесят чалавек, дзеці якіх адпавядалі фармальным крытэрам для таго, каб наведваць заплянаваную «нямецкую народную школу»²⁵³. Аднак іхныя веды нямецкай мовы былі настолькі слабыя, што адміністрацыя спачатку палічыла немагчымым вучыць іх разам зь дзецьмі акупантаў, якія паходзілі з Райху. Замест гэтага павятовы камісар радзіў: «[...] каб бацькі, якім даводзіцца аддаваць сваіх дзяцей у школу не

²⁴⁹ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 54, арк. 272–280.

²⁵⁰ Тамсама. Спр. 72, арк. 31. Туды з Гародні вывезьлі таксама самых каштоўных зьявроў з запарку, у тым ліку зубра, як папаўненьне Кёнігсбэрскага запарку. Гл.: Плешавеня А. Гродзенскі запарк (старонкі гісторыі) // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 538–540; Гродзенскі заалагічны парк // Беларуская энцыклапедыя / Рэд кал.: Г. П. Пашкоў і інш. Т. 5. Мінск, 1997. С. 432.

²⁵¹ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 43, арк. 1–36; ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 4, арк. 1–13.

²⁵² АРВ. Sygn. 473, к. 1–2.

²⁵³ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 54, арк. 251.

зь нямецкай мовай навучаньня, лепей пасылалі іх у школу ў старым Райху, дзе дзеці могуць гадавацца ў нямецкім асяродзьдзі»²⁵⁴. Такім чынам, цывільнай адміністрацыі доўгі час не ўдавалася наладзіць рэгулярную працу нямецкай школы. Спачатку праводзіліся толькі прыватныя заняткі. Працаваць настаўніцай падахоўцілася прызнаная *фольксдойчэ* гарадзенка, якая страціла мужа і цяпер мусіла адна клапаціцца пра траіх дзяцей. Для маладых жанчын з Усходняй Прусіі праца падчас вайны ў гэтым чужым краі, хоць афіцыйна ён і мусіў зрабіцца часткай Райху, была малапрывабнай. Таму з наймама настаўніцы ўзьніклі праблемы, і ўлетку 1943 году першыя чатыры клясы школы адкрыліся без пэрсаналу са *старога Райху*. Пры гэтым структурныя праблемы захоўваліся²⁵⁵. У кастрычніку 1941 году павятовы камісар, адказваючы на адпаведны запыт, паведамляў самастойна апрацаваныя статыстычныя звесткі. Згодна зь імі, сярод 210 тысяч жыхароў павету было каля 1100 грамадзян Райху, зь іх у Гародні толькі 400. У той жа анкеце закраналіся пэрспэктывы турызму ў мірны час: «Ці ёсьць у вашай акрузе прыгожыя мясціны зь непаўторнымі ляндшафтамі, якія пазней могуць быць прыцягальнымі для турыстаў, хоць бы мясцовых, прычым сучасны стан мясцінаў ня мае вырашальнага значэньня?» Адказам было: «Так, жалезістыя крыніцы ў Гародні. Радыеактыўная саляная крыніца ў Друскеніках, прыгожы ляндшафт»²⁵⁶.

Нягледзячы на пэрспэктыву поўнай інтэграцыі Беластоцкай акругі ў Райх пасля заканчэньня вайны, у нямецкай сьвядомасьці ўмацавалася ўспрыманьне гэтай тэрыторыі як *абшару, населенага іншаземцамі*²⁵⁷. Праўда, дзякуючы самой мэце далучэньня былі ўстаноўленыя пэўныя межы звычайнай на прылеглых тэрыторыях практыцы марадэрства, усё ж такі акруга была ўключана ў нямецкую ваенную гаспадарку. Таму, незалежна ад статусу абшару, які юрыдычна лічыўся нечым сярэднім паміж інкарпараваным у Райх і акупаваным, хрысьціянскае насельніцтва атрымала адпаведны досьвед акупацыі і эксплюатацыі²⁵⁸. З самага пачатку нямецкай анэксіі дзейныя ў Райху законы ня мелі сілы ў дачыненьні мясцовага насельніцтва. Цывільнае правасудзьдзе не прадугледжвалася;

²⁵⁴ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 54, арк. 96.

²⁵⁵ Тамсама. Арк. 200.

²⁵⁶ Тамсама. Арк. 258. Відаць, адказ грунтаваўся на звестках пра крыніцы мінімальнай вады, адкрытыя нямецкімі акупантамі падчас Першай сусьветнай вайны, якія зьяшчаліся ў падшыўцы газэты «Grodnoer Zeitung»: Sonderausgabe der Grodnoer Zeitung aus Anlass ihres einjährigen Bestehens. Grodno, 1916.

²⁵⁷ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 54, арк. 251.

²⁵⁸ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 440.

з 1942 году ваенна-палявыя суды ўсё часцей выносілі рашэнні аб смяротным пакаранні для мясцовага насельніцтва²⁵⁹. Стаўленьне нямецкіх устаноў да мясцовых жыхароў адлюстроўвае наступная адозва павятовага камісара да 91-га паліцэйскага батальёну ад 5 сакавіка 1942 году:

Я патрабую для полькі Мар'яны Экзэровіч, нар. 6.10.1922 у Лойках, якая цяпер утрымліваецца ў паліцэйскай турме, пакараньня сьмерцю, бо яна, як асоба, прызначаная адказнай за пункт збору малака, рэгулярна разбаўляла малака вадою і незаконна пакідала сабе здадзенае сляянамі малака. Такі ўчынак у старым Райху заўсёды караецца катаргай, таму ў адносінах да полькі адпаведным выглядае пакараньне сьмерцю²⁶⁰.

Толькі праз антыпатыю насельніцтва да акупантаў, якая фармавалася цягам вайны, было зразумела, што гаворка ішла пра акупаваную тэрыторыю, якая хоць і мела фармальныя асаблівасьці, якія набліжалі яе да Райху, але паводле практыкі ажыццяўленьня ўлады ўсё ж была блізкай да іншых акупаваных тэрыторыяў — да «Генэрал-губэрнатарства», «Райхскамісарыяту Остлянд» і перадусім да «Генэральнай акругі Беларусь»²⁶¹.

У сфэры культуры, нягледзячы на існаваньне «Аб'яднаньня для спрыяньня гаспадарцы і культуры ў Беластоцкай акрузе» (*Zweckverband zur Förderung von Wirtschaft und Kultur im Bezirk Bialystok*)²⁶², таксама можна канстатаваць капітуляцыю перад гарадзкімі рэаліямі. Патрэбы ваеннай гаспадаркі прывялі да эксплюатацыі як габрэйскага, так і хрысьціянскага насельніцтва гораду шляхам прымуsoвай працы, і неўзабаве было зразумела, што намаганьні па-новаму акцэнтаваць нямецкую культуру зьвяліся да забяўляльнай праграмы для акупантаў. Да тых нешматлікіх імпрэзаў у гарадзкім тэатры, пра якія захаваліся звесткі, належыць вечарына кёнігсбэрскай пісьменьніцы Агнэс Мігель, якая адбылася 5 верасьня 1942 году разам з выступам камэрнага ансамблю. Гэтую імпрэзу фінансавала Міністэрства прапаганды Ўсходняй Прусіі (*Reichspropagandaamt Ostpreußen*), прадстаўніцтва якога ў Беластоку адказвала ні больш ні менш як за прэсу, тэатар, радыё, кіно, пісьменства, музыку, выяўленчае мастацтва, а таксама за ак-

²⁵⁹ Meindl R. Ostpreußens Gauleiter... S. 306–307.

²⁶⁰ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 80, арк. 40.

²⁶¹ Майндль падкрэсьлівае, што надалей перадусім далучэньне Цеханаўскай акругі служыла ўзорам для паноўнага інструмэнтарыю Коха. Гл. у гэтым пытаньні: Meindl R. Ostpreußens Gauleiter... S. 294–306.

²⁶² ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 80, арк. 440.

тыўную прапаганду, турызм і, урэшце, за працу з фольскдойчамі (*Volkstumsarbeit*). У сфэру яго кампэтэнцыі разам з арганізацыяй інфармацыйнай вайны супраць савецкіх і польскіх СМІ ўваходзіла, нягледзячы на невялікую колькасць фольскдойчаў, далейшае ўмацаваньне нямецкай прысутнасці ў акрузе²⁶³.

Большы рэзананс, чым вечарына ўсходняпрускай пісьменьніцы, выклікалі іншыя інструмэнты прапаганды, напрыклад, нямецкая кінахроніка, якую паказвалі ў ацалелых гарадзенскіх кінатэатрах і якая не пакідала безуважнымі цікаўных гарадзенцаў²⁶⁴. Для забавляння гарнізону ўлетку 1943 году ў Гародні і ваколіцах гастралявала перасоўная сцэнічная труппа «Арганныя трубы» (*motorisierte Spieltruppe «Die Orgelpfeifen»*)²⁶⁵. Апроч таго, афіцыйная лінія НСДАП надалей праводзілася праз прэсу, якая дастаўлялася цывільнай адміністрацыі: акрамя бэрлінскай газеты «*Völkischer Beobachter*» («Народны назіральнік»), прывозілася таксама партыйная прэса з Кёнігсбэргу і Беластоку. Дзякуючы геаграфічнай блізкасці ўсходняй Прусіі гэтыя газеты траплялі ў Гародню нават без затрымкі. Аднак яны прызначаліся толькі для службовага карыстаньня і дзеля моўнага бар'еру былі збольшага недаступныя для мясцовага насельніцтва. Затое пераклады на беларускую і польскую мову газеты «*Parole der Woche*» («Лёзунг тыдня»), выдаванай цэнтральным аддзелам прапаганды, а таксама газеты «*Wochenspruch*» («Слова тыдня») рэгіянальнага аддзелу прапаганды НСДАП (*Gaupropagandaleitung*) агульным накладам 100 асобнікаў павінны былі вывешвацца ў будынках паліцыі і жандармэрыі ў Гародні і ваколіцах²⁶⁶.

Аднак урэшце пра якасць нямецкай улады публічна сьведчылі толькі шматлікія публічныя абвесткі павятовага камісара, якія вывешваліся на вуліцах або паведамляліся насельніцтву праз гучнамоўнікі на трох мовах: па-нямецку, па-польску і па-беларуску. Пры гэтым для іх агучваньня ў цэнтральнай частцы Гародні выкарыстоўвалася сыстэма гучнамоўнікаў, усталяваная ранейшай савецкай адміністрацыяй. На загад фон Плэца расклеіваліся абвесткі, у якіх паведамлялася, напрыклад, што гандаль на вуліцах і плошчах па-за Скідзельскім рынкам або любая дапамога габрэям будучь карацца сьмерцю²⁶⁷. Пад уражаньнем такіх пагрозаў самае позьняе ў 1942

²⁶³ Żytniec R. «Schutzengel Erinnerung». Das Gedächtnis Ostpreußens // Borussia. Kultura — Historia — Literatura. 2006. T. 38. S. 158–168.

²⁶⁴ Інтэрв'ю з Б. Гарбачэўскім, праведзенае ў Торуні 19 чэрвеня 2006 году на польскай мове.

²⁶⁵ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 54, арк. 31–32.

²⁶⁶ Тамсама. Арк. 244–251.

²⁶⁷ Тамсама. Спр. 15, арк. 7.

годзе гарадзенцам давялося зразумець, што акупацыя Нямецкім райхам азначала інтэнсіўную матэрыяльную эксплюатацыю і дэмаграфічнае руйнаваньне іхнага гораду. Пра тое, што прысваеньне і руйнаваньне не былі двума паасобнымі працэсамі, сьведчаць таксама пляны на час пасля перамогі, якія ўдасканальваліся падчас вайны. Гэтак, у праекце ўладкаваньня тэрыторыі Беларусі, прадстаўленым у лістападзе 1942 году Райхскамісарыятам Остлянд, прадугледжвалася пасяліць у Гародні як мінімум 10 тысяч немцаў, тады як з былых гарадзенцаў павінна было застацца толькі 20 тысяч²⁶⁸.

2.2.2 Прычыны адсутнасьці мясцовых пагромаў летам 1941 году

Калі ў першыя тыдні нямецкага наступу на ўсход у Ядвабным ды іншых мясцінах на польска-літоўскім памежжы здараліся выпадкі, калі жыхары каталіцкага веравызнаньня, часам падбухтораныя нямецкімі айнзацкамандамі і пад іхным наглядом, здзекаваліся і забівалі сваіх суседзяў-габрэяў, то ў Гародні такіх эксцэсаў не было²⁶⁹. І гэта дарма, што ў нямецкіх ваенных плянах быў разьлік акурат на такую дынаміку: абурэньне ў дачыненьні бальшавікоў і габрэяў мусіць выліцца ў мясцовыя пагромы, каб паскорыць наступ вэрмахту і зачыстку рэгіёну²⁷⁰. Пагромаў з боку хрысьціянскіх завадатараў асьцерагаліся нават у значнай меры інтэграньня ў польскае грамадства габрэйскія сем'і²⁷¹. Тым ня менш, паведамленьне польскага ўраду пра тое, што «ў шэрагу гарадоў (Берасьце, Ломжа, Беласток, Гародня) мясцовае насельніцтва, на жаль, польскае, разам зь нямецкімі салдатамі ўчыняла пагромы ці нават масавыя забойствы», прынамсі ў дачыненьні да Гародні не пацвярджаецца іншымі дакумэнтамі²⁷². Калі не зважаць на маральныя страты для іміджу польскай нацыі, то палеміку аб масавым забойстве ў Ядвабным, якую выклікала ў Польшчы кніга Яна Томаша Гроса «Суседзі»²⁷³ можна зьвесці да цэнтральнага гістарыяграфічнага пытаньня: чаму выбух гвалту паміж «суседзьмі» адбыўся менавіта ў вузкай, пераходнай з этнічнага гледзішча, паласе на паўночным усходзе міжваеннай Польшчы, якая характарызувалася блізкасьцю

²⁶⁸ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 423.

²⁶⁹ Dmitrów E. Oddziały operacyjne niemieckiej Policji Bezpieczeństwa i Służby bezpieczeństwa a początek zagłady Żydów w Łomżyńskim i na Białostocczyźnie latem 1941 roku // Wokół Jedwabnego... T. 1. S. 315–351.

²⁷⁰ Quinkert B. Propaganda... S. 57.

²⁷¹ Blumstein A. A little house... P. 59.

²⁷² У арыгінале на польскай мове: AAN. DR 202/III-8 / I, k. 39.

²⁷³ Gross J. T. Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka. Sejny, 2000.

да польска-літоўскай мяжы і якая трапіла пад савецкую акупацыю 1939–1941 гадоў?

Што да Гародні, то можна паставіць пытаньне наадварот і паспрабаваць знайсці аргумэнты, якія б тлумачылі, чаму ў горадзе, дзе габрэйскія гандляры ў міжваенны час таксама былі аб'ектам атак нацыянал-кансэрватараў і дзе адбыўся прынамсі адзін арганізаваны пагром, да падобных бясчынстваў з удзелам мясцовага хрысьціянскага насельніцтва не дайшло. Для гэтага найперш трэба ўзяць пад увагу мясцовыя ўмовы: у выпадку забойстваў у Ядвабным, Ломжы і Кольне можна зыходзіць з таго, што штуршком да іх паслужыла зьяўленьне нямецкіх айнзацкамандаў, якія, як вядома, у Гародню ўвайшлі пазьней. Аднак радыкалізацыя ў дачыненні габрэйскага насельніцтва адбывалася перадусім у тых занятых немцамі мясцінах, дзе, як у Радзілаве (там 7 ліпеня 1941 году амаль усіх габрэяў спалілі ў стадоле), паміж зьяўленьнем нямецкіх частак і афіцыйнай перадачай тэрыторыі структурам жандармэрыі і арганізацыям, створаным акупантамі, прайшло некалькі дзён. Хоць рэгулярныя часткі і прайшлі праз тэрыторыю вакол Ломжы, але спачатку яе нельга было лічыць цалкам кантраляванай²⁷⁴. У гэтым палягае галоўнае адрозьненне паміж Гародняй і Ядвабным. Да Нёману нямецкія часткі прасунуліся ўжо ў першы дзень вайны. З той прычыны, што тут быў стратэгічна важны пляцдарм зь пераправай праз раку, чыгуначнай лініяй і вайсковымі аб'ектамі, вэрмахт стварыў тут базавы апорны пункт і быў прысутны ва ўсім горадзе. Такім чынам, у адрозьненне ад верасня 1939 году, у выніку геаграфічнай блізкасьці да Ўсходняй Прусіі ды стратэгічнага значэньня тут не было некалькідзённага безуладзьдзя, якое дало б магчымасьць для спантаных бясчынстваў або іх эскаляцыі. Адрозна ад, напрыклад, Львова, спачатку ў Гародню не прыбылі падпарадкаваныя Галоўнай управе бясьпекі Райху атрады, якія б самі пачыналі мэтанакіраваныя правакацыі або першыя забойствы²⁷⁵. Таму і ступень радыкалізацыі, якая суправаджала прыход немцаў, была тут меншаю, чым ў тых мясцінах, дзе часткі СД і СС адразу пачыналі радыкальныя захады.

²⁷⁴ Der Beginn der Vernichtung / Hrsg. von E. Dmítrów, P. Machcewicz, T. Szarota. Osnabrück, 2004. S. 196–200. Апроч таго, Сара Бэндэр прыводзіць аргумэнт, што розная ступень гвалту ў першыя дні нямецкай акупацыі залежала ад інтэрпрэтацыі загадаў Галоўнай управы бясьпекі Райху з боку айнзацкамандаў на месцах. Гл.: Bender S. The Jews of Białystok... P. 282–283.

²⁷⁵ Amar T. C. Zabójstwo we Lwowie. Koniec miasta wieloetnicznego, budowa sowieckoukraińskiego Lwowa i los modelowego miasta pogranicza // Nowa Ukraina. 2007. № 1–2. S. 107–121

Іншыя прычыны адсутнасці такіх эксцэсаў, як у Ядвабным, могуць палягаць у геаграфічным становішчы і, такім чынам, ускосна і ў складзе насельніцтва Гародні. Пры гэтым памеры гораду самі па сабе адыгрывалі невялікую ролю, як паказваюць арганізаваныя немцамі і падтрыманыя часткай насельніцтва злачынствы супраць габрэяў у Львове²⁷⁶. У мясцовым кантэксьце істотнай падаецца большая адлегласць Гародні ад літоўскай мяжы, дзе «зачыстка тэрыторыі», згодна з загадам камісара, зь першых тыдняў кампаніі праводзілася асабліва жорстка і паслядоўна. Яшчэ адной прычынай можа быць тое, што склад насельніцтва ў гарадах і мястэчках на поўначы былога Беларускага ваяводства заўважна адрозніваўся ад складу насельніцтва на ўсходзе. У паселішчах вакол Ядвабнага каталікі складалі відавочную большасць і ў выніку польска-літоўскага канфлікту каталіцкае насельніцтва на гэтым памежным абшары таксама і на вёсцы было значна мацней палярызаванае ўздоўж нацыянальнай лініі. У той жа час у Гародні каталікі і габрэі складалі групы насельніцтва падобнай велічыні. Апроч таго, лініі канфлікту тут пралягалі ня толькі паміж хрысціянамі і габрэямі, але і паміж хрысціянамі праваслаўнага і каталіцкага веравызнання. Прысутнасць праваслаўных мае значэнне, бо ў нацыянальным сэнсе яны не былі адназначна вызначанай групай, якая б разам з габрэямі і каталікамі магла ўтварыць выразны трыкутнік узаемадачыненняў²⁷⁷. Гэта было істотным адрозненнем ад сытуацыі на паўднёвым усходзе міжваеннай Польшчы, дзе ступень нацыяналізацыі ўкраінскага насельніцтва была значна вышэйшай і суправаджалася моцным праграмным антысэмітызмам, які ўрэшце зрабіў габрэйскае насельніцтва ахвярным казлом у польска-ўкраінскім канфлікце²⁷⁸. Для гарадзенскіх хрысціян не былі ўласцівыя радыкальна антысэміцкія пазыцыі пры адначасовай канкурэнцыі этнічных нацыяналізмаў. Такім чынам, можна сьцьвярджаць, што канфлікт паміж палякамі і габрэямі ў Гародні, які цягам савецкай акупацыі зрабіўся больш адчувальным, не ўзмацняўся дзякуючы

²⁷⁶ Szarota T. U progu Zagłady: zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie. Warszawa, 2000. S. 7–12.

²⁷⁷ Невялікую ступень пашырэння нацыянальнай сьведомасці ў выпадку беларусаў канстатуе таксама Аляксандар Бракель, хача ён усё ж такі спрэс апісвае іх як адносна гамагенную нацыянальную меншасць. Гл.: Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 19–24, 93.

²⁷⁸ Барбара Эпштайн падкрэслівае гэта ў выпадку Менску, які быў савецкім і да 1939 году, і робіць з гэтага выснову пра габрэйска-беларускую салідарнасць, праўда, не называючы іншых прычынаў адсутнасці парромаў: Epstein B. The Minsk Ghetto, 1941–1943. Jewish Resistance and Soviet Internationalism. Berkeley, 2008. P. 12.

прысутнасці яшчэ адной групы, якая мела адмысловы этнацыянальны статус. Таму вялікае значэнне тут мае акурат нашмат меншая ступень нацыяналізацыі беларускага насельніцтва (у тагачаснай нямецкай тэрміналогіі — *weißruthenisch*).

Большыня тых, хто складаў сьведчаньні або ствараў афіцыйныя дакумэнты ў рамках адміністрацыйнай дзейнасці падчас ваенных дзеянняў 1941 году, самі былі пад моцным уплывам успрымання падзеяў праз нацыянальную прызму, зь якой трэці, *беларускі* бок збольшага заставаўся выключаным. Працы на гэтую тэму рэдка абыходзяцца без спасылкі на справаздачу лёнданскаму ўраду ў выгнаньні, складзеную Янам Карскім летам 1941 году:

Урэшце, габрэі ў сваёй масе стварылі такую сытуацыю, што палякі іх разглядаюць як памагатых бальшавікоў. І палякі — гэта можна сказаць з пэўнасцю — толькі чакаюць моманту, каб адплаціць габрэям. У прынцыпе ўсе палякі разьюшаныя і расчараваныя пазыцыяй габрэяў. Пераважная большыня (перадусім моладзь) зь нецярплівасьцю чакае зручнай нагоды, каб «адплаціць ім крывёю»²⁷⁹.

Рэлевантнымі групамі на гэты момант падаюцца ўжо толькі *палякі* і *габрэі*. Перасячэнне гэтых групаў або частковае супадзенне іхных інтарэсаў у гэтай сытуацыі на сэмантычным узроўні гэтак жа выносіліся за дужкі і тым самым выключаліся, як і ўдзел іншых групаў. Нянавісьць ва ўспрыманьні і апісаньні абодвух бакоў канфлікту, наадварот, фіксуецца ў якасці нацыянальна вызначанай канстанты. Гэтую нянавісьць нечаканым, на першы погляд, чынам апісвае дваццацігадовая габрэйка, якая 21 кастрычніка 1941 году пакінула сьведчаньне ў архіве Варшаўскага гета пра гарадзенскія рэаліі:

Нянавісьць зрабілася яшчэ мацнейшаю, чым была перад вайною. Але тады палякі не маглі свабодна выяўляць сваёй нянавісьці, таму яны жылі яе цішком і трымалі ў сабе. Пры гэтым трэба падкрэсьліць, што габрэі самі былі прычынай нянавісьці, бо ад часу прыходу расійскай арміі яны паводзілі сябе ў адносінах да палякаў пагардліва і часта іх прыніжалі. Габрэі віталі прыход бальшавікоў зь вялікай радасцю — цяпер яны пачуваліся горда і ўпэўнена і паводзіліся амаль што

²⁷⁹ АЖИН. Ring I/934. У арыгінале на польскай мове. Адпаведныя цытаты гл. таксама ў: Żbikowski A. Żydzi polscy pod okupacją sowiecką 1939-1941 // Studia z dziejów Żydów w Polsce. T. 2. Warszawa, 1995. S. 65; Musiał B. «Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen». Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941. München, 2000. S. 72; Wierzbicki M. Polacy i Żydzi... S. 137 і наст.

*так, нібыта яны былі гаспадарамі становішча, а да палякаў ставіліся пагардліва, часта дэманструючы ім іхнюю бясьсільнасьць*²⁸⁰.

Тут ня толькі пацьвярджаецца папярэдне канстатаванае ўзмацненьне нянавісьці. Большая частка адказнасьці за пагаршэньне адносін паміж габрэямі і палякамі ўскладаецца на габрэйскі бок. Гэтак, сучасьніца зазначае, што пасья ўсталяваньня ўлады большавікоў кірунак уціску памяняўся, даючы цяпер волю агрэсіі габрэяў у дачыненні палякаў. Пры гэтым кідаецца ў вочы, што аўтарка настолькі гідзіцца паводзінамі сваёй этнічнай групы, што паміж радкамі выяўляецца яшчэ адзін аспект: унутрыгабрэйскія канфлікты, зь якіх можна зрабіць выснову, што, відаць, не габрэі здэкаваліся з сваіх польскіх суседзяў пад савецкай уладаю, а толькі іхняя частка. Яшчэ адзін момант, які дадае сумневаў, хаваецца ў апісаньні Чырвонай арміі як *расійскай арміі*. Гэта паказвае, што залічэньне да пэўнай нацыянальнасьці не заўсёды варта прымаць за чыстую манэту ў этнічным сэнсе, бо на той момант Чырвоная армія была не выключна расійскім фармаваньнем, але савецкімі ўзброенымі сіламі пад камандаваньнем грузіна, і складалася з салдат, якія паходзілі з усіх рэспублік Савецкага Саюзу.

Дыямэтральна супрацьлеглае, на першы погляд, назіраньне ўтрымліваецца яшчэ ў адным ананімным паведамленьні з Гародні, якое таксама захоўваецца ў архіве Эмануэля Рынгельблюма, але значна радзей цытуецца польскімі гісторыкамі:

Заняцьце гарадзенскага гарнізону 23 чэрвеня адбывалася спакойна. Ад большавікоў не засталася і сьледу. Палякі вітаюць сваіх суседзяў, што прыйшлі з таго боку Одры, з радасьцю і энтузіязмам. Бездань, якая цягам стагодзьдзяў аддзяляла суродзічаў Бісмарка, Фрыдрыха і «Гакаты» ад нашчадкаў Баляслава і Ягайлы, цяпер зьнікае ў адзін момант. А габрэі... не, яны хаваюць у склепах свой ўбогі скарб*²⁸¹.

Тут найперш кідаецца ў вочы іранічная, амаль самавыкрывальная інтанацыя. З аднаго боку здаецца, што палярызацыя ў гора-

²⁸⁰ АЖІН. Ring I/934. У арыгінале на польскай мове.

* «Гаката» — гутарковая назва «Саюзу Ўсходняй Маркі» (*Ostmarkenverein*), скарот прозьвішчаў ягоных заснавальнікаў (*НКТ=НаКаТа: Ferdinand von Hansemann-Petrowo, Hermann Kennemann-Klenka, Heinrich von Tiedemann-Seeheim*). — *Заўв. перакл.*

²⁸¹ АЖІН. Ring I/805, к. 2. У арыгінале на польскай мове. Цытуецца паводле: YVA. M10/805, v. 2.

дзе развярнулася на 180 градусаў — цяпер палякі думаюць, што прыйшоў іхны час. Але адначасна складаецца ўражанне, што палякі і габрэі — гэта дзве групы, выразна адзеленыя адна ад адной у сваім успрыманні рэчаіснасці і ў сваіх дзеяннях, і што ў іх узаемадзеянні ня ўдзельнічаюць ніякія іншыя групы. Тым ня менш, гэты дакумэнт, нягледзячы на пагардлівыя ноткі ў дачыненні палякаў, не дае падставаў для высновы пра ўсплёск гвалту: паводле аўтара, заняцце гораду адбывалася мірна, менавіта таму, што частка насельніцтва яго вітала, тады як другая частка была занятая спешным ратаваннем маёмасці. Відаць, тэма стаўлення палякаў да новых акупантаў падавалася аўтару важнейшай, чым непасрэдня дачыненні паміж дзвюма часткамі насельніцтва. Такая расстаноўка акцэнтаў, магчыма, адпавядала ягонаму асабістаму пункту гледжання, але яна нагадвае нам пра тое, што новую якасць міжэтнічных адносінаў спарадзілі рамковыя ўмовы, якія задаваліся то аднымі, то другімі акупантамі. Мясцовыя варункі адыгрывалі пры гэтым важную ролю, але самі па сабе яны не тлумачаць радыкалізацыі ў адносінах перадусім паміж габрэямі і хрысціянамі.

Сугучнасць гэтых розных дакумэнтаў дае падставы сцвярджаць, што ў выніку перамены акупацыйных рэжымаў сытуацыя, якая існавала паміж 1939 і 1941 гадамі, проста перавярнулася, аднак у далейшым мы падрабозна прааналізуем прычыны таго, што гэтая перамена ў дакумэнтах апісваецца толькі ў нацыянальных тэрмінах і ў форме выразнага супрацьпастаўлення габрэяў і палякаў. Пры гэтым ставіцца пад сумнеў пераканаўчасць ужо традыцыйных інтэрпрэтацыйных схемаў, якія зыходзяць з наяўнасці ўсеабажнага польска-габрэйскага канфлікту, што грунтуецца перадусім на супадзенні ўжываных абодвума бакамі візій. Яны сустракаюцца як у дакумэнтах, складзеных з польскай ці габрэйскай пазыцыі, так і ў савецкіх афіцыйных паведамленнях і матэрыялах нямецкай вайскавой і цывільнай адміністрацыі. Праўда, у афіцыйных нямецкіх дакумэнтах у якасці *сферы сьветапоглядных задач* партыі ці службы бясспекі фігуруюць таксама рэлігійныя супольнасці. Аднак, як паказана і ў выпадку з выдачай савецкіх пашпартаў, запісаная ў іх, афіцыйна засведчаная нацыянальнасць служыла для арыентацыі афіцыйных устаноў. У ацэнках сытуацыі ў горадзе і сельскай мясцовасці паслядоўна праводзілася адрозненне паміж нацыянальнымі групамі, прычым габрэйскае насельніцтва разглядалася нямецкім бокам асобна і таму адразу выключалася з агульнай масы жыхароў²⁸².

²⁸² ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 15, арк. 10–11.

Адначасна такі падзел, празь ягоную значнасьць для акупацыйнай палітыкі, уплываў на ўзаемнае ўспрыманьне мясцовых жыхароў. У рэтрэспэктыве гэта дае адназначную карціну выразна адасобленых нацыянальных групаў — палякаў, габрэяў і беларусаў, узаемаадносіны якіх цягам вайны абвастрыліся настолькі, што канфлікты паміж імі тлумачаць значную частку таго патэнцыялу гвалту, якому дала выхад нямецкая акупацыя. У якасьці ж каталізатара гэтага працэсу выступалі зьнішчэньне габрэяў немцамі і радыкалізацыя міжэтнічных дачыненняў, якая гэта суправаджала. Адпаведна, вынікам была зацятая варажнеча паміж усімі нацыянальнымі групамі.

Аднак калі пры інтэрпрэтацы крыніцаў зважаць таксама на кантэкст іх узьнікненьня, можна толькі часткова патлумачыць, чаму ў іх так моцна выяўляецца ўспрыманьне з нацыянальнага гледзішча. Ян Карскі складаў свае рэляцыі не адвольна і не як прыватная асоба. Этнічны паляк, ён пісаў справаздачы пра стан у акупаванай Польшчы на даручэньне польскага ўраду ў выгнаньні. Допіс у такіх рэзкіх выказах і адназначных катэгорыях, відаць, павінен быў папярэдзіць пра пагрозу антыгабрэйскіх выступаў і звязаную з гэтым небясьпеку калябарацыі польскага насельніцтва зь немцамі пасля іх уступленьня на занятыя Саветамі часткі Польшчы. Такім чынам, мэтай паведамленьня, відаць, было ня столькі апісаньне нюансаў габрэйска-польскіх дачыненняў, колькі перасьцярога пра магчымыя наступствы эксцэсаў для палітыкі польскай падпольнай дзяржавы ў дачыненьні нямецкага акупацыйнага рэжыму. Гэтая перасьцярога мела найбольшае значэньне менавіта з увагі на прадказальную рэакцыю ў тым ліку брытанскага ўраду, ад чьёй ацэнкі стану ў Польшчы залежала свабода дзеяньняў польскага ўраду ў выгнаньні.

Гэтак жа, як і ў выпадку зь перасьцярогай Карскага, трэба зважаць на момант узьнікненьня ананімнага паведамленьня з Гародні: яшчэ не былі створаныя гарадзенскія гета, і ні хрысьціянскае, ні габрэйскае насельніцтва не магла прадбачыць усіх наступстваў нямецкага панаваньня. Маладая жанчына складала сваё сьведчаньне для габрэйскай арганізацыі, якую цікавіў стан габрэяў на акупаваным паўночным усходзе Польшчы. Такім чынам, тое, што ў абодвух сьведчаньнях у цэнтры ўвагі была адпаведная нацыянальная група, тлумачыцца задачай, якой у свой час служылі гэтыя дакумэнты. Анджэй Жбікоўскі пры дасьледаваньні падзеяў у Ядвабным адзначыў спэцыфіку ўзьнікненьня нешматлікіх сьведчаньняў саміх габрэяў у 1941 годзе: у бальшыні выпадкаў яны вельмі крытычныя адносна ўласнай супольнасьці, бо іх аўтарамі зазвычай былі маладыя сыяністы, якія трапілі на ўсход у якасьці ўцекачоў з цэн-

тральнай Польшчы і яшчэ былі ў шоку ад антыгабрэйскіх выступаў летам 1941 году. Але адначасова яны часта ўступалі ў канфлікт і з традыцыямі мясцовай габрэйскай грамады, якая была ім чужая, бо штодзённае жыццё тутэйшых габрэяў моцна адрознівалася ад жыцця ў цэнтральнай Польшчы²⁸³. Гэтае прыпушчэнне ў выпадку дваццацігадовай гарадзенкі магло б патлумачыць і яе абурэнне мясцовым габрэйскім насельніцтвам, і засяроджанасць на нацыянальнай тэматыцы — на *габрэйстве* і яго адносінах з палякамі. Яна таксама магла быць уцякачкай з акупаванай Нямецчынаю часткі Польшчы, не знаёмай з гарадзенскімі рэаліямі перад нямецкім нападам²⁸⁴. Другі аргумент Жбікоўскага датычыць часу ўзнікнення гэтых дакументаў. Падобна да сведчаньняў дэпартаваных у Сібір палякаў, яны яшчэ выразна пазначаныя шокам першага этапу акупацыі. Гэтак, на ўспрыманьне тых, каго дэпартавалі на ўсход яшчэ ў 1940 годзе і хто пазней у складзе арміі Андэрс трапіў на Захад і там склаў сведчаньні пра свае прыгоды, моцна паўплываў ня толькі досвед перасьледу за польскасць, але і час дэпартацыі, калі савецкія рэпрэсіі яшчэ сапраўды закраналі галоўным чынам этнічных палякаў²⁸⁵. І нават 21 кастрычніка 1941 году наступствы нямецкай палітыкі ў дачыненні габрэяў яшчэ не былі відавочныя для ўсіх, прынамсі ў Гародні, і таму яшчэ можна было закідаць габрэям-сучаснікам, што яны нібыта самі вінаватыя ў сваім лёсе. Апроч таго, яшчэ не было зразумела, што нямецкае панаваньне нясе пакуты і хрысьціянскаму насельніцтву. Пакуль Галакост ня кінуў ценю на аповеды тых, хто выжыў пасля яго, унутрыгабрэйскія супярэчнасьці мелі важнае значэнне для ўспрымання сучаснасці.

Гэтаму быццам лягічнаму ва ўмовах вайны падзелу агульнай масы насельніцтва на нацыянальныя групы супярэчыць тэза Бэрнгарда К'яры пра моцную атамізацыю грамадства ў пазнейшы час. У сваёй працы «Штодзённасьць за лініяй фронту» ён на падставе дакументаў цывільнай і вайскавай адміністрацыі паказвае, што пад ціскам гвалту з боку нямецкіх устаноў і калябарантаў, які ўзмацняўся супрацівам супраць іх, усе астатнія сацыяльныя

²⁸³ Żbikowski A. Dyskurs żydowski dotyczący okupacji sowieckiej polskich Kresów i stosunków międzyetnicznych // Kontynuacja i przełom w warunkach zmieniających się okupacji. Stosunki międzyetniczne w Białymstoku i Wilnie 1939 – 1941 – 1944/45 / Pod red. E. Dmitrowa. Białystok, 2011.

²⁸⁴ Аднак жа гэтую тэзу немагчыма пацьвердзіць спасылкамі на іншыя крыніцы, таму яе паходжаньне і прычына знаходжаньня ў Гародні застаюцца нявысьветленымі. Можна толькі канстатаваць, што пасля прыбыцьця ў Варшаву яна, відаць, была прадстаўленая Эмануэлю Рынгельблюму або зьявілася да ягонага асяродзьдзя.

²⁸⁵ Гл. выбарку ў кнізе: Gross J. T. Und wehe...

інстытуцыі, уключна зь сям'ёй, распадаліся, і стратэгіі выжываньня мясцовага насельніцтва нават на вёсцы наўрад ці маглі абапірацца на салідарнасьць паміж жыхарамі²⁸⁶. Успаміны розных гарадзенцаў паказваюць таксама, што да праяў салідарнасьці вялі перадусім асабістыя сувязі і спантанная эмпатыя, а не гарызантальная салідарнасьць. Нацыянальная супольнасьць адыгрывала тут пэўную ролю, як у выпадку польскай Арміі Краёвай²⁸⁷. Аднак ня менш важнымі былі сямейныя сувязі, нават далёкія, а таксама сеткі сувязяў паміж горадам і вёскай, якія неабавязкова ўтвараліся на нацыянальным грунце. Зь іншага боку, асабістая непрыязнасьць ці своекарысьлівасьць маглі прыводзіць да канфліктных сытуацый, у якіх этнічныя прыкметы адыгрывалі ў крайнім выпадку другую ролю. Наагул трэба памятаць, што падчас акупацыі Гародні ўвесь час узьнікалі свабодныя ад кантролю ўладаў прасторы, у якіх даведзеныя да крайнасьці жыхары, незалежна ад сямейнага паходжаньня, нацыянальнасьці або веравызнаньня, займаліся рабункамі, марадэрствам і вымагальніцтвам ды пры гэтым не саромеліся забіваць²⁸⁸.

Паказальна, што беларусы ў гэтым супрацьстаяньні паміж габрэямі і палякамі амаль зусім ня згадваюцца. Як паказана вышэй, спробы беларускіх актывістаў артыкуляваць свае інтарэсы ў міжваенны час не атрымалі ў Гародні вялікага рэзанансу. Падчас вайны таксама не назіралася моцнай падтрымкі беларускай дзейнасьці з боку праваслаўных і каталікоў. Такім чынам, гарадзенцы, якія не належалі да нібыта аднародных габрэйскай ці польскай групаў, у рэтраспэктыве вылучаюцца сваім няўдзелам у гэтых канфліктах. Гэта ня значыць, што беларусы ня ўдзельнічалі ў злачынствах супраць габрэяў ці што яны як такія былі юдафіламі. Ёхняя адсутнасьць хутчэй сьведчыць пра памылковасьць рэтраспэктыўнага ўспрыманьня міжэтнічных дачыненняў толькі як нацыянальнай барацьбы.

2.2.3 Вэрыфікацыя этнічнай прыналежнасьці нямецкімі акупантамі

Нямецкія захопнікі замовілі сваім дасьледчыкам усходу, якія засталіся на радзіме, дакладнае вызначэньне этнічна-нацыянальнай ідэнтыфікацыі — пэўна, для лепшай арыентацыі ў мясцовай сытуацыі. Выдавецтва «Бэрлін-Далем», якое спэцыялізавалася на

²⁸⁶ Chiari B. Alltag hinter der Front...; К'яры Б. Штодзённасьць за лініяй фронту...

²⁸⁷ Komogorow V. Polskie podziemie...

²⁸⁸ Маргарыта Духовіч страціла ў такі момант свайго бацьку, якога забілі пасярод вуліцы без усялякіх палітычных прычын. Інтэрвію з М. Духовіч, праведзенае ў Гародні 29 сакавіка 2006 году на расійскай мове.

публікацыі здабыткаў нямецкіх усходніх даследаванняў згодна з патрэбамі ды інтарэсамі нацыянал-сацыялізму²⁸⁹, у 1942 годзе выдала «Статыстыку насельніцтва Беларусі», якая абапіралася на польскія і савецкія афіцыйныя перапісы насельніцтва²⁹⁰. Гэтае выданьне прызначалася для службовага выкарыстання нямецкімі акупацыйнымі органамі і апісвала насельніцтва ўяўленай Беларусі, якой ніколі не існавала як дзяржавы. Гэта была хутчэй рэалізацыя максымальнай этнаграфічнай канцэпцыі Беларусі як сукупнасці абшараў, населеных этнічнымі беларусамі²⁹¹. Да яе, разам з былымі Беластоцкім, Наваградскім і Віленскім ваяводзтвамі Польшчы і тэрыторыяй БССР залічвалі таксама Бранскую і Смаленскую вобласці, якія ўваходзілі ў РСФСР.

Гэты даведнік сьведчыць пра цесную ўзаемасувязь паміж навуковымі даследаваннямі, ваеннымі плянамі і акупацыйнай палітыкай на месцах. Тут маецца на ўвазе нешта большае, чым патрэба ў вытворчасці ведаў. Хутчэй інфармацыя пра акупаваныя тэрыторыі, падрыхтаваная даследнікамі, якія спецыялізаваліся на пэўных рэгіёнах, рабілася падставай для плянавання. Пры гэтым ключавое прыпушчэнне пра існаванне міжэтнічных напружанняў ды іх добрае веданне гралі асаблівую ролю ў стварэнні асобнай акупацыйнай стратэгіі для прасторы паміж тэрыторыямі Польшчы і Расіі. Гэтая стратэгія прадбачвала ня толькі мясцовыя выступы супраць бальшавікоў і габрэяў, але і магчымасць узмацніць наяўныя міжэтнічныя напружаныя на карысць немцаў²⁹². Адапаведна, камандаванне арміі ў сваіх сумнавядомых «Дырэктывах да паводзінаў войска» (*Richtlinien für das Verhalten der Truppe*) настаўляла салдатаў на месцах ні ў якім выпадку не разглядаць

²⁸⁹ Гайке Бэргер называе наступных навукоўцаў, якія бралі ў гэтым удзел: Курт Барон фон Майдэль (*Dr. Kurt Baron Maydell*), Герман Вайгас (*Dr. Hermann Weihaas*), Г. Ульрыхт (*Dr. H. Ulricht*), Мікола Шкялёнак, Франц А. Дубек (*Dr. Franz A. Doubek*). Гл.: Berger H. A. *Deutsche Historikerinnen 1920–1970: Geschichte zwischen Wissenschaft und Politik*. Frankfurt am Main, 2007. S. 140 ff, 164.

²⁹⁰ *Bevölkerungsstatistik Weißrutheniens* / Hrsg. von J. Papritz, W. Kohte. Berlin, 1942. S. 26–27, 70–73. Пра ўдзел нямецкіх даследнікаў у падрыхтоўцы кампаніі супраць Савецкага Саюзу гл. яшчэ: Leniger M. *Nationalistische «Volkstumsarbeit» und Umsiedlungspolitik 1933–1945*. Berlin, 2006. S. 14.

²⁹¹ Канцэптуалізацыя Беларусі (*Weißruthenien*), якая адбылася яшчэ падчас Першай сусветнай вайны, адпавядала ўяўленьням беларускіх нацыяналістаў і пры гэтым у значнай ступені ігнаравала пэрспектыву польскага, літоўскага або расійскага бакоў. Гл. у гэтым пытанні: Lindner R. *Historiker...* S. 145–146; Лінднэр Р. *Гісторыкі і ўлада...* С. 145–146.

²⁹² Quinkert B. *Propaganda...* S. 57 і далей.

насельніцтва СССР як адно цэлае²⁹³. Для аслабленьня савецкага грамадзтва як цэлага прадугледжвалася аддаваць перавагу асобным групам насельніцтва і пазьней стварыць паміж Польшчай і Расеяй асобныя адміністрацыйныя адзінкі. Веданьне пра мясцовую спэцыфіку ў найвышэйшых нямецкіх плянавікоў заходзіла так далёка, што прапаноўвалася пры гэтым пазьбягаць тэрмінаў «велікаросы», «маларосы» і «беларусы» (*Weißrussen*). Замест гэтага нямецкая прапаганда мусіла выкарыстоўваць тэрміны расійцы, украінцы і беларусы (*Weißruthenen*). Апроч гэтага, замест «расійскі народ» належала ўжываць выраз «народы Савецкага Саюзу», а замест «нацыянальнасьці» належала апэраваць паняткамі «народнасьць» або «племя» (*Völker, Volksgruppen oder Volksstämme*)²⁹⁴. Гэтыя прапановы, якія прымаліся да ўвагі і ў Беластоцкай акрузе, сьведчаць пра тое, што нямецкі бок дакладна прааналізаваў савецкую нацыянальную палітыку і зрабіў зь яе высновы для ўласнай акупацыйнай стратэгіі. Аднак для таго каб выкарыстаць гэты аналіз, акупанты на месцах мусілі займець уяўленьне пра склад насельніцтва. На месцы толькі ў вельмі рэдкіх выпадках было магчыма правесці ўласны перапіс, для беглага агляду служылі такія дапаможнікі, як «Статыстыка насельніцтва Беларусі». Дзякуючы апошняму сфармуляваньня польскімі і савецкімі дзяржаўнымі ўстановамі веды пра мясцовае насельніцтва цяпер служылі падставаю для ўспрымання гэтага рэгіёну з боку немцаў. Такім чынам, нямецкія дасьледнікі перанеслі ў свае працы савецкую або польскую ацэнку мясцовага насельніцтва з адпаведнай катэгорызацыяй, што і сфармавала катэгорыі, у якіх нямецкія салдаты і чыноўнікі маглі ўспрымаць мясцовых жыхароў²⁹⁵.

Гэтая патрэба ў арыентацыі была ў «Беластоцкай акрузе» такой вялікай, што там яшчэ ў 1941 годзе пачалася рэгістрацыя ўсіх жыхароў, якая запатрабавала вялікіх рэсурсаў. Мэтай рэгістрацыі было ўзяць жыхароў на дзяржаўны ўлік і выдаць ім афіцыйныя асабістыя дакумэнты з шэрагам важных звестак. Калі ў Польскай Рэспубліцы пасьведчаньне асобы можна было атрымаць у гарадах па ўласнай ініцыятыве, а савецкая пашпартызацыя ахоплівала толькі гарады і памежную паласу, то цяпер уводзіўся пагалоўны

²⁹³ Bundesarchiv, Abteilung Militärarchiv in Freiburg (BA-MA). RW 4/524, Bl. 13 ff, цыт. паводле: Quinkert B. Propaganda... S. 68.

²⁹⁴ Тамсама.

²⁹⁵ Пры гэтым трэба прыпусьціць, што ў залежнасьці ад узросту і сацыялізацыі пэўную ролю грала створаная НСДАП і СА ў 1920-х і 1930-х гадах карціна сьвету ў галовах кадраў, якія працавалі на месцах. Пра ўзьнікненьне гэтай карціны сьвету гл. сярод іншых: Koonz C. The Nazi Conscience. Cambridge – London, 2003.

прымус, які пашыраўся таксама на навакольныя вёскі. Як і ў савецкай рэгістрацыі зноў адбывалася адназначнае залічэнне да пэўнай нацыянальнасці. Для запаўнення пасведчаньняў асобы ўжывалася наступная катэгарызацыя:

- а) народнасьць (*Volkszugehörigkeit*) (польская, беларуская, расійская, украінская, літоўская і фольксдойчэ);
- б) веравызнаньне (рыма-каталіцкае, грэка-каталіцкае, праваслаўнае, эвангеліскае і мусульманскае);
- в) грамадзянства паводле стану на 1 верасьня 1939 году (польскае, расійскае, літоўскае і г. д.);
- г) родная мова (мова, на якой гавораць у сям’і: польская, беларуская, расійская, украінская, літоўская, нямецкая);
- д) вайсковая падрыхтоўка (калі і ў якім войску служыў);
- е) фатаграфія;
- ё) тэрмін дзеяньня (ня больш за адзін год, рэгістрацыя павінна пацьвярджацца службовай пячаткай)²⁹⁶.

Найперш кідаецца ў вочы, што ў пераліку ўжо цалкам адсутнічаюць згадкі пра габрэяў. Выдача такіх дакумэнтаў габрэйскаму насельніцтву не прадугледжвалася. Гэтая катэгарызацыя, ахопліваючы чатыры важныя і прынцыпова варыянтныя ўзроўні ідэнтычнасці — мову, этнічную прыналежнасьць, рэлігію і грамадзянства, — прадугледжвала выбар толькі аднаго адназначнага варыянту ў кожным пункце. Хоць народнасьць (*Volkszugehörigkeit*) тут не называлася нацыянальнасьцю экспліцытна, але працэдура мела на ўвазе, што належаць можна толькі да аднаго народу. Тое самае датычыла роднай мовы: у сям’і, згодна з гэтай катэгарызацыяй, гаварылі толькі на адной мове. Катэгорыі ад д) да ё) не пакідаюць сумневу ў тым, што рэгістрацыя была інструмэнтам улады, які мог паслужыць для пацыфікацыі гэтага рэгіёну. Гэта пацьвярджаецца таксама момантам выдачы аўсвайсаў (*Kennkarte*). Распараджэньне пра рэгістрацыю насельніцтва паступае ў нямецкія ведамствы ў ліпені 1942 году — у момант, калі прыярытэтам для вэрмахту і гестапа ў Беластоцкай акрузе зрабілася змаганьне з бандамі²⁹⁷.

²⁹⁶ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 65, арк. 1–39.

²⁹⁷ Тамсама. Арк. 1–5. Дадатковае пытаньне з боку начальніка мясцовага гарнізону вэрмахту ў Гародні ад 18 студзеня 1943 году наўпрост звяртае ўвагу на гэтую ўзаемасувязь: «На падставе досьведу, атрыманага пры правядзеньні ваенных акцыяў, высвятленьне асобы мірных жыхароў усё яшчэ значна ўскладняецца тым фактам, што яны ня могуць прадставіць пасведчаньне асобы. Гэта асабліва адмоўна адбіваецца пры выкананьні вэрмахтам задачай у сферы барацьбы з бандамі». Гл.: ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 65, арк. 35.

Спалучэньне шэрагу апісальных катэгорый з адносна моцнай індывідуалізацыяй праз пашпартнае фота і абмежаваньнем тэрміну дзеяньня, што патрабавала рэгулярнага зьяўленьня ў афіцыйную ўстанову, было для Гародні і і яе ваколіцаў навіной нават пасья папярэдняй савецкай пашпартызацыі. Яшчэ адным новаўвядзеньнем тэхнічнага характару было пагалоўнае выкарыстаньне пашпартных здымкаў для ідэнтыфікацыі адпаведнай асобы. Вытворчасць такой вялікай колькасці фатаграфіяў у сельскай мясцовасьці была звязаная з шэрагам практычных праблемаў²⁹⁸. Тым ня менш, у сьнежні 1942 году ў Гарадзенскім павеце паставілі на ўлік амаль 100 тысяч з прыкладна 120 тысяч жыхароў, старэйшых за 14 гадоў. Да гэтага часу было зроблена больш за 100 тысяч фатаграфіяў, але выдадзена толькі 33 400 пасьведчаньяў²⁹⁹.

Пры гэтым цывільная адміністрацыя лічыла само сабой зразумелым, што габрэі павінны ўлічвацца асобна — яны падлягалі адмысловай рэгістрацыі створанымі ў міжчасе юдэнратамі (габрэйскімі радамі). Да ўведзеных нямецкай цывільнай адміністрацыяй захадаў бясьпекі належалі, сярод іншага, вкладкі рознага колеру для мужчын і жанчын. Ужо зімой 1942/43 году невялікія падпольныя майстэрні пасьпяхова падраблялі гэтыя дакумэнты для канспірацыйных мэтаў. Але ня варта недаацэньваць маштабу таго ўзьдзеяньня, якое зрабіла на саматоеснасьць «пашпартызаваных» жыхароў адназначнае вызначэньне нацыянальнасьці. Праўда, на дакумэнтальным узроўні гэта немагчыма пацьвердзіць. Пры гэтым зноў высьветлілася, што для ажыццяўленьня такой рэгістрацыі патрэбныя былі ня толькі значныя адміністрацыйныя рэсурсы, але і доступ да дакумэнтаў, якія ў сумнеўных выпадках дазвалялі правесьці праверку. У прыватнасьці, нямецкія ўлады у Гародні ажыццяўлялі пераправерку мясцовых жыхароў, якія прэтэндавалі на статус *фольксдойчэ*, спадзеючыся атрымаць з гэтага статусу пэўныя перавагі падчас вайны. Апроч таго, пэўную ролю адыгрывалі разгляд у судзе спрэчак пра спадчыну і паліцэйскі перасьлед парушальнікаў нямецкіх загадаў, а таксама пошук патэнцыйных праціўнікаў акупацыйнай улады. Для гэтых мэтаў акупанты канфіскавалі дакумэнты мясцовай управы НКВС, а таксама дамагліся перадачы ім царкоўных кніг. У дадатак духавенства павінна было паведамляць цэнтральным установам пра зарэгістраваныя нараджэньні і сьмерці³⁰⁰. Прадукаваныя такім чынам савецкімі і нямецкімі акупантамі веды пра

²⁹⁸ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 65, арк. 35 і наст.

²⁹⁹ Тамсама. Арк. 31–34.

³⁰⁰ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 54, арк. 59–62.

склад насельніцтва рэгіёну сьведчаць пра тое, што і першыя, і другія надавалі ім павышаную ўвагу. Гэта тлумачыцца найперш ацэнкай, што ў рэгіёне прысутнічае патэнцыял гвалту. Гэткую ж пільную ўвагу паліцыя бясьпекі і служба бясьпекі надавалі дакумэнтам даваенага габрэйскага самакіраваньня. Яны былі сканфіскаваныя і перададзеныя ў цэнтар, каб палепшыць кантроль над эксплюатацыйнай і перасьледам гарадзенскіх габрэяў³⁰¹.

Цягам вайны некалькі разоў узьнікалі сытуацыі, калі жыхары Гарадзенскага павету самі павінны былі даводзіць сваю нацыянальную прыналежнасьць, каб скарыстацца дзяржаўнымі ільготамі і прывілеямі. Сюды належыць атрыманьне месцаў у сьпісе *фольксдойчаў* за нямецкай уладай. Дзяржаўныя ўстановы правяралі этнічную прыналежнасьць на падставе каталёгу крытэраў. Выніковая канстатацыя была падставай для вызначэньня эксклюзіўнай нацыянальнай прыналежнасьці. Зьвязаныя з гэтым магчымасьці для паляпшэньня праўнай сытуацыі былі закрытыя для прадстаўнікоў іншых нацыянальнасьцяў. Нямецкая цывільная адміністрацыя з 1941 году сама спараджала супярэчнасьць, бо, з аднаго боку, у рамках ажыццяўленьня германізацыі павінна была зарэгістраваць вялікую колькасьць фольксдойчаў, а зь іншага боку, у гэтай відавочна чужой краіне мусіла асабліва строга правяраць «прыналежнасьць да нямецкай нацыі» (*die Zugehörigkeit zum deutschen Volkstum*). У зборы заключэньняў адпаведнай камісіі, які захоўваецца ў архіве Бела-стоцкага ваяводзтва, ёсьць нібыта адназначныя выпадкі, у якіх прыводзяцца доказы, што адпаведныя асобы проста прапусьцілі акцыю высяленьня этнічных немцаў летам 1939 году.

У адным з такіх абгрунтаваньняў каратка зазначалася:

Гартунг як былы прускі грамадзянін быў нямецкім салдатам і ўдзельнічаў у сусьветнай вайне. Ён мае Жалезны Крыж II ступені і быў паранены. Веды нямецкай мовы добрыя. Г. працуе начальнікам пошты. [...] З улікам таго, што Г. быў нямецкім салдатам і быў паранены, выступаем за наданьне яму грамадзянства³⁰².

Абгрунтаваньне было складанейшым пры наяўнасьці прагалаў у дакумэнтах аб паходжаньні, якое лічылася базавай канстантай, галоўнай перадумовай сэртыфікаванай нямецкасьці:

Гэрбст па крыві належыць да нямецкай нацыі. Ягонья продкі, пэўна, калісьці выехалі зь Нямецчыны. Праз доўгае

³⁰¹ Documents Concerning the Murder... Vol. VI. P. 247.

³⁰² APB. Sygn. 473/1, k. 91.

жыцьцё ў Расіі ён моцна русіфікаваны, але, нягледзячы на гэта, яшчэ гаворыць на досыць добрай нямецкай, на гаворцы, якая не паддаецца дакладнаму вызначэньню. Ён мае блакітныя вочы і, нягледзячы на пажылы век, добры целасклад. [...] З прычыны таго, што Гэрбст паводле паходжаньня — нямецкі чалавек, выступаем за наданьне яму грамадзянства³⁰³.

Гэты фрагмэнт ілюструе практычнае выкарыстаньне нацыяналізацыялістычнай расавай тэорыі, якая быццам бы дазваляла сучаснікам пазнаваць *сапраўдных немцаў*, сярод іншага, па іх блакітных вачах. Другім выразным крытэрам служыць веданьне нямецкай мовы.

Апроч таго, да вызначальных характарыстык належала пратэстанцкае веравызнаньне, а таксама культывацыя культурных традыцый і гістарычнага досьведу, якія ўважаліся за нямецкія, што пазвае наступны выпадак:

Фраў Анна Вільгельміна Клем нямецкай крыві паводле паходжаньня. Яна добра гаворыць па-нямецку. Адпаведна, ейныя дзеці таксама маюць нямецкае паходжаньне. Яны таксама гавораць па-нямецку і ведаюць нямецкія традыцыі і звычай. Тое, што гэтая сям'я мае нямецкае паходжаньне і не хавае нямецкай самасьведомасьці, найлепш даводзіць факт гвалтоўнай дэпартацыі падчас сусьветнай вайны. Усе члены сям'і эвангеліскага веравызнаньня. Пасьля заняцьця гэтай мясцовасьці нямецкім войскам дзеці прапанавалі свае паслугі нямецкім установам і працуюць у гэтых установах і цяпер. З увагі на нямецкае паходжаньне сям'і выступаем за наданьне ёй грамадзянства³⁰⁴.

У выпадку сумневаў актыўная супраца зь нямецкімі ўстановамі магла падвышаць шанцы на станоўчае рашэньне. Гэтак, хоць Марта Матусевіч і была замужам за палякам, які загінуў у Катыні, але ўсе астатнія члены сям'і:

[...] публічна падкрэсьліваюць сваю нямецкасьць, беручы ўдзел у нямецкіх мерапрыемствах, працуючы ў нямецкіх установах і гавораць толькі па-нямецку. Таму можна рэкамэндаваць наданьне грамадзянства³⁰⁵.

У лёгцы адказных за наданьне грамадзянства чыноўнікаў значэньне мелі таксама ўзрост і целасклад заяўніка. На падставе гэ-

³⁰³ АРВ. Sygn. 473/1, к. 97.

³⁰⁴ Тамсама. К. 103.

³⁰⁵ Тамсама. Sygn. 473/2, к. 16.

тых фактараў чыноўнікі вызначалі каштоўнасьць набытку для нямецкага народу³⁰⁶. Аднак падаецца, што пытаньне ўзросту было істотным, паколькі меркавалася, быццам моцна русіфікаваньня ці палянізаваньня жыхары павету маглі па ўласнай волі ізноў прасякнуцца нямецкай існасьцю. Той факт, што задавальняліся ня ўсе заявы, пацьвярджае, напрыклад, выпадак сям’і Яворскіх:

Вільгельм Яворскі сьцьвярджае, што ягоная маці мела прозьвішча Юргенс. Можна меркаваць, што ягоная маці была нямецкага паходжаньня. Паходжаньне іншых продкаў высьветліць немагчыма. Яворскі належыць да эвангеліскай канфэсіі. Ягонья веды нямецкай мовы можна лічыць дастатковымі. Што да самасьвядомасьці, то ў мінулым Яворскі, праўдападобна, ня надта ўспамінаў пра сваю нямецкасьць. За польскім часам ён быў гарадзкім чыноўнікам у Гародні. Ён жанаты зь беларускай, цалкам чужой нашаму народу, нашай існасьці. Абодва дзіцяці не разумеюць ані слова па-нямецку. Апроч таго, паказальна, што дзеці не пайшлі ў нямецкую школу, хоць такая тут даўно ўжо існуе. Паводле агульнага ўражаньня, якое пакінула гэтая сям’я, яна ня можа ўважацца за пажаданы набытак для нямецкага народу. З гэтай прычыны хадайніцтва пра наданьне грамадзянства было адхілена³⁰⁷.

Зусім іншая аргумэнтацыя выкарыстоўваецца ў выпадку сіротаў Людвіга, Віктара, Тэрэзы, Марыі і Андрэаса Граеўскіх:

Паводле прадстаўленых дакумэнтаў, бацька паходзіць з правінцыі Позэн [Познаньскага краю — Рэд.], маці з павету Ортэльсбург [Шчытненскага павету (польск. Szczytno) — Рэд.]. Абое былі рыма-каталікамі, іхныя імёны гучаць як польскія. Продкі па лініі бацькі невядомыя. Бацькі маці таксама былі рыма-каталікамі і мелі імёны, што гучаць як польскія. Згодна зь сямейным альбомам, бацькі вяччаліся ў Гельзэнкірхэне, дзе бацька быў рабочым на фабрыцы. Усе 5 дзяцей нарадзіліся ў былой Польшчы. Да сына Людвіга ў Нямеччыне нарадзілася некалькі дзяцей, якія, аднак, памерлі. Такім чынам, сытуацыя наступная. Бацькі прыкладна да 1918/19 году ў якасьці прускіх грамадзянаў жылі ў Нямеччыне, а пасля, відавочна, скарысталіся з права выбару, якое належала ім згодна з Вэрсальскай дамовай, на карысьць Польшчы. Гэта пацьвярджаецца тым фактам, што бацька да сваёй сьмерці ў 1937 годзе быў

³⁰⁶ AWB. Sygn. 473/2, k. 94.

³⁰⁷ Тамсама. К. 108.

супрацоўнікам польскай пошты. Добраахвотным выбарам [на карысьць польскай дзяржавы. — Аўт.] ён у свой час даў зразуменьце, што лічыць сябе прыналежным да польскага народу. Пянямецку трохі разумее толькі сын Людвіг. Астатнія браты і сёстры гавораць толькі па-польску і абсалютна не знаёмыя з нямецкімі традыцыямі і звычаямі. На выгляд дзеці здаюцца расава паўнавартымі. Яны маюць вельмі сьветлыя валасы і блакітныя вочы. У разгляданым выпадку нішто не гаворыць на карысьць таго, што браты і сёстры Граеўскія маюць нямецкае паходжаньне. Адзін той факт, што і бацька, і маці нарадзіліся ў Нямецчыне, ня можа мець вырашальнага значэньня для наданьня грамадзянства. Таму рэкамэндуецца як мінімум строга праверыць, ці апраўдвае расавая каштоўнасьць братоў і сясьцёр Граеўскіх наданьне ім грамадзянства³⁰⁸.

У выпадку Анны Цук адмова абгрунтоўвалася камбінацыяй аргумэнтаў, якая выступала падставай для адхіленьня хадайніцтва:

Фраў Анна Цук ня можа пацьвердзіць свайго паходжаньня. Паводле ейных словаў, яе дзядоцае прозьвішча Вукс. Яна ведае толькі, што бацьку звалі Якаб Вукс, а маці — Анна Вукс. Дзядоцага прозьвішча маці і прозьвішчаў матчыных бацькоў яна ня ведае. Фраў Цук належыць да эвангеліскай канфэсіі. Можна меркаваць, што яна паходзіць з нямецкай сям'і, але гэта нельга лічыць даведзеным. Фраў Цук 72 гады, нямецкую мову яна разумее вельмі слаба, нямецкая сьвядомасьць для яе цалкам чужая. З увагі на яе пажылы ўзрост не выпадае разьлічваць і на тое, што фраў Цук прасякнецца нямецкай існасьцю. Яе нельга лічыць пажаданым набыткам»³⁰⁹.

Але сапраўды скандальным у вачах чыноўнікаў былі ня ўзрост і ня дрэннае веданьне нямецкай мовы. Гэты выпадак, здаецца, выклікаў у іх сапраўднае абурэньне, бо Анна Цук, нягледзячы на некаторыя намаганьні, ня здолела праўдападобна давесьці, што ў яе наагул ёсьць адназначная нацыянальная ідэнтычнасьць: «Хай лепей жанчына застаецца тым, кім яна ёсьць. Яна і сама ня ведае, да якога народу належыць».

Сёньня немагчыма высветліць, як ідэнтыфікавалі сябе падчас вайны самі Анна Цук, Марта Матусевіч, Вільгельм Яворскі ды іншыя заяўнікі. Аднак фактам ёсьць тое, што паўстала сытуацыя, калі яны сталі перад неабходнасьцю даводзіць пэўную нацыянальную

³⁰⁸ AWB. Sygn. 473/2, k. 79.

³⁰⁹ Тамсама. К. 221.

прыналежнасьць. Для вызначэньня гэтай прыналежнасьці дзяржава, па-першае, мела сыіс крытэраў, па-другое, гэтае вызначэньне ацэньвалася мясцовым чыноўнікам у ваенных абставінах згодна з інструкцыямі цывільнай адміністрацыі. І па-трэцяе, у імя інтэрасаў нацыянальнай супольнасьці (*Volksgemeinschaft*) на некаторыя крытэры можна было не зважаць, калі ў канкрэтнай сытуацыі іх маглі кампэнсаваць іншыя. Цэнтральны крытэр, то-бок нібыта біялягічнае паходжаньне, урэшце залежаў ад таго, як яго ацэньвалі: побач з пасьведчаньнямі аб нараджэньні і радаводнымі дрэвамі пры патрэбе ўлічваліся таксама такія этнічныя крытэры, як мова, звычай і рэлігія. Як у выпадку сірот Граеўскіх, нават калі ўсё сьведчыла супраць нямецкай ідэнтэчнасьці заяўнікаў, можна было выкарыстаць быццам бы аб'ектыўны крытэр расавай прыналежнасьці, які мог пазбавіць сілы ўсе іншыя крытэры. Дзеля таго, што і гэты крытэр абапіраўся на другасныя, часта вонкавыя прыкметы, адказныя асобы мелі значную прастору для манэўраваньня.

Аднак адмоўнае рашэньне ў выпадку Анны Цук, а таксама іншыя згаданыя сямейныя гісторыі паказваюць, якой шматслойнай і неадназначнай магла быць ідэнтэчнасьць згаданых заяўнікаў. Ня толькі зьмена розных грамадзянстваў, але й перадусім шлюбы зь іначай сацыялізаванымі партнэрамі стваралі гібрыдныя ідэнтэчнасьці прынамсі ў дзяцей ад такіх шлюбаў. Пры гэтым нельга выключыць, што Анна Цук мела моцнае адчуваньне прыналежнасьці да нямецкага народу, але адначасова была глыбока ўкараэненая ў сваё асяродзьдзе, якое вызначалася моцнымі польскім і расійскім уплывамі. Такія сыстэмы множных тоеснасьцяў у Гародні і ваколіцах з высокай імавернасьцю былі нормай падчас Другой сусьветнай вайны. Такой самай нормай для дзяржавы было не зважаць на іх, але настойваць на ўяўна аб'ектыўных крытэрах адназначнай нацыянальнай прыналежнасьці.

Скрайнім прыкладам гібрыднай этнічнай ідэнтэчнасьці можа служыць выпадак вайскоўца вэрмахту Штэфана Гампэля — яго абвінавачвалі ў дзээртэрстве, таму ягоная саматоеснасьць добра задакумэнтаваная. Ён нарадзіўся ў Вільні ў Першую сусьветную вайну ў сям'і нямецкага салдата і полькі. Паколькі ў Другую сусьветную вайну яго адправілі ваяваць на Ўсходні фронт, ён заняўся пошукамі маці, якая тады жыла ў Гародні. Па дарозе ён быў сьведкам масавага расстрэлу габрэйскага насельніцтва. Да і без таго моцнага канфлікту паміж вернасьцю нямецкай дзяржаўнай палітыцы і прывязанасьцю да маці і ейнай культуры дадаўся шок ад гэтага ўражаньня. Ён дзээртаваў, уцёк на захад і трапіў пад вайсковы трыбунал, аднак ня быў прысуджаны да сьмерці. У сваіх паказаньнях перад вайсковым трыбуналам ён спрабаваў выставіць сябе псыхічна хворым,

абгрунтоўваючы гэта раздвоенасьцю паміж дзьвюма культурамі. Пры праверцы для атрымання статусу фольксдойча (*Volkstumsliste*) яго б напэўна клясыфікавалі як немца. Пры наступнай савецкай рэгістрацыі ён мог бы таксама запісацца палякам. Праўда, выпадак Гампэля — гэта выключэньне. Толькі невялікая частка гарадзенцаў паходзіла з такой адрознай камбінацыі бацькоў. Аднак у прынцыпе не было нечым незвычайным мець бацькоў з розным сацыяльным, рэлігійным і этнічным паходжаньнем³¹⁰.

Яшчэ адной прыкметаю этнічнай ідэнтычнасьці, якая выяўляецца ў хадайніцтвах аб атрыманні статусу фольксдойча, ёсьць яе сытуацыйнае ўжываньне. Калі прыналежнасьць да пэўнай групы абяцае перавагі, то для адпаведных асобаў рацыянальным рашэньнем будзе дабівацца такога статусу. Хаця нямецкія кампэтэнтныя органы зь вялікаю імавернасьцю не выкарыстоўвалі розніцу паміж саматоеснасьцю насельніцтва і тым, як гэтая тоеснасьць апісвалася ў іншых крыніцах, як функцыянальную падставу пры яго рэгістрацыі, яны мусілі браць пад увагу, што асновай іх працы была самаідэнтыфікацыя. Здавалася б, такое сьцьверджаньне прыналежнасьці да пэўнай групы можна праверыць паводле аб'ектыўных крытэраў, але ж іх — як прадэманстравана на прыкладзе мовы або рэлігіі — можна інтэрпрэтаваць па-рознаму. У залежнасьці ад сытуацыі было цалкам мажліва рабіць цалкам розныя заявы пра сваю нацыянальную прыналежнасьць. Гэтае назіраньне пацьвярджаецца і ў выпадку Генэральнай акругі Беларусь. Аляксандар Бракель здолеў знайсці ў выпадку Баранавіцкай акругі шэраг хадайніцтваў, у якіх мясцовыя жыхары, зарэгістраваныя раней як палякі, у падобных да працытаваных вышэй лістах прыводзілі аргумэнты, чаму яны ўсё ж такі насамрэч беларусы³¹¹. Бракель канстатаваў супярэчнасьць, зьвязаную з тым, што гэтыя лісты напісаныя на польскай або расійскай мовах. Аднак, па-першае, гэта супадае са зробленай ім самім высновай пра слабую пашыранасьць беларускай мовы як унармаванай літаратурнай мовы. А па-другое, гэты працэс пацьвярджае толькі сытуацыйнае выкарыстаньне этнічнасьці для нацыянальнай самаідэнтыфікацыі, якое магло прынесці адпаведным асобам перавагі ў пляне выжываньня ў канкрэтнай ваеннай сытуацыі. Урэшце, з гэтага нельга зрабіць дакладныя высновы пра тое, ці была выражаная (і як моцна) нацыянальная ідэнтычнасьць паасобных людзей або цэлых групаў.

³¹⁰ Bührmann-Peters F. Ziviler Strafvollzug für die Wehrmacht. Militärgerichtlich Verteilte in den Emslandlagern 1939–1945. Dissertation. Universität Osnabrück, 2002.

³¹¹ Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 142.

2.2.4 Забойства гарадзенскіх габрэяў паміж чэрвенем 1941 і сакавіком 1943 году

Стварэнне гэта ў цэнтры Гародні і ў прадмесці Слабодка 2 лістапада 1941 году было галоўным крокам да разбурэння гарадзкога мікракосму. Стварэнне гэта прывяло да поўнай сэгрэгацыі гарадзкога насельніцтва. Нямецкі апарат з самага пачатку праводзіў строгае адрозьненне паміж габрэйскім і негабрэйскім насельніцтвам. Першае ў адпаведнасці зь Нюрнбэрскімі законамі вызначалася на падставе «расавай біялэгіі»³¹². На практыцы гэта азначала, што ўлічвалася прыналежнасць да былой габрэйскай супольнасці, а ў спрэчных выпадках — пацьверджаньне паходжаньня з габрэйскай сям’і. Пры гэтым рэlevantнымі былі перадусім дакумэнты кагалу, а таксама сьпісы, якія складаліся юдэнратамі. Астатнія жыхары згодна з нацыянал-сацыялістычнай расавай тэорыяй лічыліся славянамі. Уведзеная сэгрэгацыя насельніцтва паводле расавага крытэру ўзмацнілася пасля стварэння ў лістападзе 1941 году двух гэта і дасягнула апагею цягам наступнага году³¹³. За межамі гэта сыстэматычна разбураліся любыя рэпрэзэнтацыі габрэйскага жыцьця. Драўляная сынагога ў Фарштаце загінула ў пажары яшчэ ў 1941 годзе³¹⁴.

У выніку палітыкі дыскрымінацыі і пазьнейшага ўзмацненьня тэруру супраць габрэяў у Нямецкім райху, а таксама на акупаванай немцамі тэрыторыі Польшчы, габрэйскае насельніцтва Гародні ахапіў жах яшчэ да пачатку нямецкай акупацыі³¹⁵. Загад насіць белую наруканую павязку з надпісам «Jude» азначаў уварваньне ў жыцьцё гарадзенскіх габрэяў рэчаіснасці абвяшчэньня іх па-за законам, якая ўжо панавала ў цэнтральных частках акупаванай

³¹² Для недалёкага Райхскамісарыату Остлянд у жніўні 1941 году гэта вызначалася наступным чынам: «Габрэм ёсьць той, хто паходзіць ад прынамсі трох бабуляў і дзядуляў габрэйскай расы па крыві. Апроч таго, габрэм ёсьць той, хто паходзіць ад аднаго або двух дзядуляў і бабуляў габрэйскай расы па крыві і а) належыць ці належаў да габрэйскай рэлігійнай супольнасці або б) 20.06.1941 году або пазьней ажаніўся (або жьў як у шлюбе) з асобаю, якая належыць да габрэяў згодна з гэтай дырэктывай, або цяпер ці ў будучыні ўступіць у такі шлюб». Гл.: BArch. R 90/145. Цьтуецца паводле: Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 100.

³¹³ Hanf E. Die Grodnoer Ghettos I und II 1941–1943. Zur lokalen Verortung des Holocaust. Bachelorarbeit eingereicht an der Europa-Universität Viadrina. Frankfurt (Oder), 2008. S. 18–25.

³¹⁴ Verbin M. Wooden Synagogues of Poland in the 17th and 18th Century. Herzliya, 1990. P. 3.

³¹⁵ Інтэрвю з Броняй Клябанскай, праведзенае ў Ерусаліме 14 сьнежня 2004 году на польскай мове; Zandman F., Chanoff D. Niemals... S. 66–68, 101–123; Blumstein A. A little house... P. 101–123.

Польшчы. Ужо ў канцы чэрвеня габрэям загадалі прышыць на адзеньне жоўтыя нашыўкі ў форме зоркі Давіда³¹⁶. Выключэньне з публічнай прасторы набыло нечуваны раней маштаб, калі ў ліпені габрэям забаранілі хадзіць па ходніках і абавязалі пазначыць свае дамы і кватэры. Бальшыня зь іх яшчэ жыла ва ўласных кватэрах, і яны яшчэ маглі адносна свабодна перамяшчацца па горадзе³¹⁷. Але гэтая свабода, ужо моцна абмежаваная праз пазбаўленьне амаль усіх грамадзянскіх правоў, скарачалася і надалей. Гарадзкая адміністрацыя загадала прымусова створанаму юдэнрату забясьпечыць мэблю, прадметы хатняй абстаноўкі і бялізну для абсталяваньня ўправы гестапа і службы бясьпекі, а таксама кватэраў іхных супрацоўнікаў³¹⁸. 14 кастрычніка 1941 году ўсе габрэі мусілі здаць свае ровары цывільнай адміністрацыі Гародні³¹⁹.

Яшчэ раней падчас рэгістрацыі гарадзенскіх габрэяў юдэнрат правёў адрозьненне паміж працаздольнымі і непрацаздольнымі асобамі. Для ўнутранай лёгікі пазьнейшых забойстваў гэты падзел быў гэтакі ж важны, як і прынцыповае адрозьненне паміж габрэямі і негабрэямі. Гэтае спалучэньне нібыта расавых і эканамічных крытэраў ужо неўзабаве пасля ўступленьня вэрмахту ў адным з данясеньняў агучыў прадстаўнік палявой камэндатуры вэрмахту гаўптман Нікеска:

Габрэі спрэс нахабныя і фанабэрыстыя. Плачуцца, што га-ладаюць, і трымаюць схаваныя [sic!] запасы харчоў, якія дзеляць міжсобку. [...] Безумоўна, неабходна стварыць гета, бо спекуляцыя і марадэрства пазбаўляюць працоўнае насельніцтва прадуктаў харчаваньня, якія прадаюцца на чорным рынку. Гета, на жаль, не былі створаныя³²⁰.

Згаданае асуджэньне гандлю харчамі сьведчыць пра тое, што некаторыя габрэі, нягледзячы на спробы немцаў выкарыстаць для патрэбаў ваеннай эканомікі савецкую нацыяналізацыю гаспадаркі Гародні, надалей займаліся сваімі прафэсійнымі заняткамі. Прымусовыя работы і зьмяншэньне заробку давялі шмат якія сем'і да голаду і галечы яшчэ да стварэньня двух гета. За арганізацыю працоўнай сілы і яе забесьпячэньне адказваў юдэнрат у рамках дамоўленасьці

³¹⁶ Documents Concerning the Murder... Vol. I. P. 22.

³¹⁷ Тамсама. Vol. II. P. 136.

³¹⁸ Тамсама. P. 194.

³¹⁹ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 15, арк. 183.

³²⁰ ВА-МА. F 43059, Bl. 190. Цытуецца паводле: Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 527.

з аддзелаў працы ў нямецкай цывільнай адміністрацыі. Супрацоўнікі акупацыйнага апарату мелі магчымасць запатрабаваць там працоўную сілу для сваіх устаноў, а таксама для прыватных мэтаў. Гэтак, начальніку мытні, напрыклад, для дапамогі ў хатняй гаспадарцы далі некалькіх прымусовых работнікаў-габрэяў³²¹.

Аднак стварэнне ў Гародні двух гета было ня толькі лягічным наступствам агульнай стратэгіі, скіраванай на як мага эфектыўнейшую эксплуатацыю габрэйскіх работнікаў. Як даводзіць Крысьціян Герлах у сваёй працы пра нямецкую палітыку гаспадарання і знішчэння на тэрыторыі, якая сёння ўваходзіць у склад Беларусі, гэтая працоўная сіла была цалкам у распараджэнні акупантаў яшчэ да ізаляцыі габрэяў у гета. Фармальна вырашальную ролю ў гэтай справе адыграў загад управы гестапа ва ўсходняпрускім Аленштайне, які патрабаваў поўнай сэгрэгацыі насельніцтва. У Беластоку гета стварылі яшчэ 1 жніўня³²². У Гародні ж гэта адбылося пазней, 2 лістапада 1941 году. Гэта тлумачыцца тым, што Гародня была ня так моцна разбураная, і таму нястача жылплошчы адчувалася толькі пры размяшчэнні нямецкіх устаноў³²³. Такім чынам, можна прыпусьціць, што стварэнне гета тлумачыцца спалучэннем прагматычных і ідэалгічных фактараў. Тое, як яны фармуляваліся пры дапамозе нацыянал-сацыялістычнай расавай тэорыі, можна ўявіць сабе на прыкладзе справаздачы, складзенай з нагоды перадачы гэтага абшару цывільнай адміністрацыі. Гэтая справаздача была падобная да антысэміцкага памфлету і прадбачвала ў сваёй рыторыцы знішчэнне ўсіх габрэяў:

Толькі цяпер яны атрымліваюць цалкам заслужаную расплату за ўсю фанабэрыю і зьдзекі зь людзей. Яны былі і застаюцца на гэтай зямлі галоўнай прычынай раскладання і ўсякага бруду. Іх абавязкова належыць ізаляваць ад астатняга насельніцтва. З прыроджанага страху выконваюць яны работы, у якіх зьявілася неабходнасць. [...] Сузэрэнае вядзенне гэтай даўняй нацыянальнай барацьбы пры адначасовым вынішчэнні габрэйства ёсць ключом і да татальнага палітычнага і эканамічнага асваення тэрыторыі³²⁴.

³²¹ Documents Concerning the Murder... Vol. II. P. 263–264.

³²² Bender S. The Jews of Bialystok... P. 281–283.

³²³ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 527. Аргументацыя супадае з прыведзенай Аляксандрам Бракелем у выпадку Баранавічыны, бо там гета афіцыйна было створанае толькі ў снежні 1941 году, пасля таго як ужо была прадугледжана адмысловая габрэйская жылля акруга. Гл.: Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 103.

³²⁴ Тамсама. S. 529.

1 лістапада 1941 году камісар гарадзенскай паліцыі публічна абвесьціў пра стварэньне двух гета, выдаўшы два плякаты на нямецкай, польскай і беларускай мовах. Аб'ява № 1 уводзіла камэнданцкую гадзіну для ўсіх гарадзенцаў, не закранутых стварэньнем гета. З 17:00 1 лістапада да 7:00 3 лістапада пропускі выдаваліся «толькі ў жыцьцёва важных выпадках»³²⁵. Аб'ява № 2 апісвала дакладныя межы *дзвюх закрытых частак гораду*, у якіх мусілі размясьціцца ўсе гарадзенскія габрэі. Для стварэньня гета негабрэйскаму насельніцтву гэтых частак загадалі пакінуць свае кватэры за час з 7:00 да 12:00 2 лістапада і пераехаць у загадзя вызначанае падменнае жытло. Негабрэйскім сем'ям прапаноўваліся вазы, габрэі ж мусілі перанесьці свае рэчы і скарбы ў гета без усялякай дапамогі. Вазы дазвалялася выкарыстоўваць толькі для транспартаваньня старых і дзяцей. Гэтая аб'ява для габрэйскага насельніцтва паклала пачатак функцыянальнаму падзелу гета: «*Габрэі перасяляюцца з 12:00 у пазначаную тэрыторыю гета, прычым рамесьнікі — у гета I, а ўсе астатнія — у гета II*». У той час як рэгуляваньне пытання жыльплошчы для негабрэйскіх сем'яў, якія мусілі пакінуць свае дамы, ляжала ў кампэтэнцыі цывільнай адміністрацыі, унутры гета за разьмеркаваньне жытла адказваў юдэнрат. Асаблівую ўвагу нямецкія службы надавалі апрыходаваньню габрэйскай маёмасьці. Аб'ява № 2 зь вялікаю дакладнасьцю прадпісвала:

*Пакінутыя габрэйскія кватэры іх гаспадарам належыць замкнуць. Ключ трэба падпісаць прозьвішчам гаспадара, вуліцай і нумарам дома і здаць пры ўваходзе ў гета разьмешчанаму там пасту паліцыі. Забараняецца выносіць габрэйскую маёмасьць з кватэры і вывозіць па-за межы гета, таксама забараняецца абменьваць гэтае майно або аддаваць яго на захаваньне. Займаньне пакінутых кватэр будзе разглядацца як спроба марадэрства і карацца сьмерцю*³²⁶.

Гэты загад мусіў не дапусьціць таго, што сапраўды адбылося 1 лістапада, — а менавіта ўзьнікненьня вялікага чорнага рынку, на якім гарадзенскія хрысьціяне скуплялі ў сваіх габрэйскіх суседзяў усе прадметы ня першай неабходнасьці па нізкай цане, а таксама закладаньня таемных схованак для габрэйскіх сямейных скарбаў і памятных рэчаў дзе толькі можна.

Перасяленьне пачалося 2 лістапада пад наглядам 3-й роты 13-га рэзэрвовага паліцэйскага батальёну. Упершыню адбывалася поўнае

³²⁵ Абедзьве аб'явы захаваліся толькі ў прыватным архіве Багдана Гарбачэўскага, кожная зь іх складаецца з плякату з тэкстам на адным баку.

³²⁶ Тамсама.

пераўладкаваньне гораду паводле расавага прынцыпу³²⁷. У цэнтры хрысьціянскае насельніцтва пазірала з вокнаў, як людзі з майном, якое маглі панесьці, з усіх бакоў зьбіраліся ў даўгую чаргу на рынку, каб трапіць у гэта № 1, уваход у якое быў на мяжы поля зроку, паміж гарнізонным касьцёлам і палацам на вуліцы Цеснай³²⁸.

Зь лістапада 1941 году каля 15 тысяч чалавек жылі на ўсходняй Старога гораду, паміж вуліцай Замкавай, Замкавай гарой, Гараднічанкай і вуліцай Віленскай. Гэта быў апісаны вышэй гістарычна габрэйскі квартал. Тут побач з харальнай сынагогай у міжваенны час месціліся некалькі школаў і частка габрэйскіх арганізацыяў. На беразе Гараднічанкі разьлеглася сярэднявечныя габрэйскія могілкі. Стварэньне гэта № 1 вакол Рыбнага рынку азначала моцнае ўшчыльненьне гэтага кварталу, які і раней быў цесна забудаваны і шчыльна заселены, асабліва на задворках і ажно да стромы. Праз прымусовае перасяленьне тысяч гарадзенцаў умовы жыцьця яшчэ больш пагоршыліся. Не ставала харчоў, вады і жылга. Гэтак, у колішнім доме на дзье сям’і жылі сто чалавек³²⁹.

У гэта № 1 сагналі перадусім тых габрэяў, якія мелі прафэсію або зь іншых меркаваньняў разглядаліся як карысныя, таму вялікая іх частка штодня калёнамі выходзіла з гэта на прымусовую працу. Зь велізарнай рызыкай на зваротным шляху яны маглі кантрабандай пранесьці ў гэта харчы³³⁰. У выніку ізаляцыі ды катастрафічных умоў жыцьця гэта зрабілася катоньняй, гарадзкім пеклам.

Уціснуць у квартал у Старым горадзе яшчэ больш людзей было немагчыма нават з гледзішча нямецкай адміністрацыі, таму прадугледжвалася яшчэ адно гэта за чыгункаю ў раёне Слабодка. У гэта № 2 плянавалася пасяліць толькі тых, хто не лічыўся працаздольным. Тым ня менш, туды трапілі некаторыя рамесьнікі, рабочыя ды іншыя «карысныя» габрэі, якія малымі калёнамі штодня выходзілі з гэта на прымусовыя работы. У раёне пры дарозе на Скідзель спачатку былі трохі лепшыя магчымасьці для выжываньня, чым ў гэта № 1, бо тут на параўнальнай плошчы жыло менш людзей — каля 10 тысяч. Драўляныя вясковыя хаты, што стаялі наўкола колішняга вайсковага пляцу, таксама былі перанаселеныя, але на прысядзібных участках увесну 1942 году ўсё ж можна было вырошчваць трохі гародніны. У гэта № 2 аддзяленьні юдэнрату, адказныя за дабрабыт і працу, таксама намагаліся зьмякчыць нягоды, але за пазначанымі калючым дротам межамі панавала сваволя паліцыі.

³²⁷ Curilla W. Die deutsche Ordnungspolizei... S. 595.

³²⁸ Blumstein A. A little house... P. 109.

³²⁹ Documents Concerning the Murder... Vol. II. P. 128.

³³⁰ YVA. 03/8663, v. 3.

Юдэнрат пад кіраўніцтвам аўтарытэтнага праўніка, доктара Давіда Бравэра, намагаўся выконваць загады нямецкай цывільнай адміністрацыі і гестапа такім чынам, каб забяспечыць як мага больш насельнікаў гета працай і хоць бы мінімумам харчоў. Юдэнрат і яго філіял у гета № 2 вялі запіс нованароджаных і памерлых. Адначасова яны былі вымушаныя й самі ўжываць гвалт супраць габрэяў пры дапамозе ўласнай паліцыі — для збору падаткаў ці, пазней, для набору групаў для дэпартацый. Гэтая габрэйская паліцыя парадку, якую набіраў сам юдэнрат, у межах гета была адказная за выкананьне ўсіх патрабаваньняў адміністрацыі. Чальцы юдэнрату асабіста адказвалі за гэта жыцьцём. Пры гэтым габрэйская паліцыя ўсё часцей дзейла ў шэрай зоне паміж самапомаччу і калябарацый і ў меру радыкалізацыі нямецкай палітыкі ўсё менш магла кантралявацца юдэнратам³³¹. Урэшце, немагчыма дакладна вызначыць свабоду дзеяньняў габрэйскіх арганізацыяў унутры гета, бо архіў юдэнрату не захаваўся³³². Што да пытаньня пра сутнасьць калябарацыі зь нямецкай цывільнай адміністрацыяй і пазней з камандаваньнем службы бяспекі, якое ўсё яшчэ выклікае вострую палеміку, у стасунку да Гародні можна толькі зазначыць, што юдэнрату ўдавалася нейкі час ратаваць жыцьці габрэяў. Да лістапада 1942 году ўнутры гета функцыянавалі структуры, якія зьмякчалі жахлівыя ўмовы. Аднак плаціць за гэта, як і ў іншых гета, даводзілася шчыльна супрацаваць зь нямецкімі ўстановамі, напрыклад, з аддзелам працы пры цывільнай адміністрацыі, а таксама ўдзелам у складаньні сьпісаў прызначаных на дэпартацыю³³³.

Жыцьцё ў абодвух гета ў першы год іх існаваньня, нягледзячы на хваробы, страх і голад, было адносна спакойнае ў параўнаньні з гета ў Генэрал-губэрнатарстве. Перадусім юдэнрату ўдалося ў пэўнай меры наладзіць забесьпячэньне прадуктамі харчаваньня. Не было эпідэміяў, і сьмяротнасьць спачатку была значна ніжэйшая, чым, напрыклад, у Варшаўскім або Лодзінскім гета³³⁴. Будні былі занятыя барацьбой за выжываньне і спробамі захаваць некалькіх тысяч працоўных месцаў. Таму толькі ў рэдкіх выпадках у цалкам сэгрэ-

³³¹ Fatal-Knaani T. Grodno... P. 14.

³³² Сара Бэндэр праводзіць параўнальны аналіз Беларускага ды іншых гета. Яна дэманструе шырайшы спэктар ажыццяўленьня нямецкай палітыкі ў дачыненьні гета: Bender S. The Jews of Bialystok... P. 290–293.

³³³ Інтэнсіўная дыскусія пра ролю юдэнратаў у акупаванай Польшчы вялася ўжо ў 1970-х: Trunk I. Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation. New York, 1977; Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933/45 / Ed. by Y. Gutman, C. Haft. Jerusalem, 1979.

³³⁴ The Holocaust in the Soviet Union / Ed. by Y. Arad. Lincoln, 2009. P. 466.

гаваным горадзе працягвалі сваю дзейнасць таемныя школы ды падобныя культурныя арганізацыі. Шмат якія жыхары гета ўжо страцілі надзею на паляпшэнне сытуацыі, але ня ўсе паддаліся апатыі. Некаторыя моладзевыя арганізацыі зь перадваеннага часу працягвалі дзеянне:

Неўзабаве пасля таго, як нас загналі ў гета, мы правялі паседжаньне і найперш вырашылі сабраць дзяцей і праводзіць зь імі выхаваўчую працу. Мы бачылі, як дзеці бадзяюцца ў гета бяз справы, падаюць духам. Мы зноў арганізавалі групы, вучыліся зь імі, чыталі зь імі кніжкі, гэта быў пачатак. Спачатку мы ўзялі дзяцей з «Хашамэр Хацаір». Тады мы ім сказалі, што яны могуць прывесці сяброў і каго яны хочуць³³⁵.

Маладыя насельнікі гета па магчымасці збіралі і захоўвалі зброю, плянуючы паўваенныя акцыі, і падтрымлівалі сувязь з гета ў Вільні і Беластоку, аднак ад узброенага супраціву спачатку ўстрымліваліся³³⁶. Пазьней Хася Бяліцкая ўспамінала пра гэты час:

Я не магу сьцьвярджаць, што мы тады імкнуліся застацца ў гета і змагацца. Маладыя людзі хацелі сысці прэч. [...] Сотні маладых людзей былі забітыя, спрабуючы ўцячы ў лясы³³⁷.

Спадзеючыся, што кагал ацалее, юдэнрат трымаўся стратэгіі, якая палягала ў выкананьні нямецкіх патрабаваньняў і тым самым у выратаваньні як мага большай колькасці людзей. Гэта супярэчыла пазыцыі моладзі, якая рабіла высновы з інфармацыі пра дэпартацыі, лягеры і ліквідацыі іншых гета і была гатовая да ўзброенага паўстаньня. Нягледзячы на блізкасць лясоў, куды можна было б сысці, умовы для ўзброенага супраціву былі вельмі неспрыяльныя — з аднаго боку, з прычыны недахопу зброі, з другога боку — з прычыны варожага стаўленьня польскага руху супраціву³³⁸. Таму актывісты з розных габрэйскіх арганізацыяў накіравалі «Хашамэр Хацаір», ядро якой у Гародні складала нешматлікую, але рашучую меншыню, пасля шэрагу актаў супраціву падчас пазьнейшай ліквідацыі мясцовых гета вырашылі перанесці сваю дзейнасць

³³⁵ Strobl I. Jüdische Frauen... S. 251–252.

³³⁶ Czapnik L. The Grodno Ghetto and its Underground. A Personal Narrativ // Ofer D., Weitzman L. J. Women in the Holocaust. New Haven, 1998. P. 111.

³³⁷ Strobl I. Jüdische Frauen... S. 290.

³³⁸ The Complete Black Book of Russian Jewry / Ed. D. Patterson, V. S. Grossman. London, 2002. P. 201–202.

у падполье Беларускага гета³³⁹. Іншыя даваенныя арганізацыі, у тым ліку «Дрор», працягвалі дзеянне і трымалі кантакт з іншымі гета³⁴⁰.

Працоўная сіла, асабліва габрэйскія рамеснікі, была патрэбная надалей, таму нямецкія прадпрыемствы, якія прыехалі тым часам у Гародню, намагаліся атрымаць работнікаў з гета³⁴¹. Начальнік службы бяспекі ў Беластоку таксама імкнуўся захаваць у горадзе як мага больш габрэйскай працоўнай сілы для працы на прадпрыемствах ваеннага значэння. Пры гэтым беластоцкая тэкстыльная прамысловасць адыгрывала большую ролю, чым прадпрыемствы ў Гародні³⁴². Спачатку прымусовая праца габрэяў у тутэйшых дубільнях яшчэ выклікала сытуацыі, у якіх ад нямецкіх устаноў патрабавалася «максымальна рашучае ўмяшаньне», напрыклад, калі інтэндант службы забеспячэння вэрмахту ў Гародні замовіў апрацоўку скуры,

не задбаўшы пра наяўнасць патрэбных хімікатаў. Дубільні, якімі кіруюць амаль выключна габрэі, узяліся за апрацоўку часткі салёных шкураў, каб гэтак прымусіць нас даставіць адсутныя хімікаты і забяспечыць ім працу³⁴³.

Пад пагрозай пакарання працу давалася спыніць. Тым ня менш, у разліках акупантаў прадукцыя рамеснікаў і лёгкай прамысловасці Гародні таксама мела важнае месца. Апроч скуры, тут рабілі валёнкі і вопратку з лямцу, шылі ўніформу, апрацоўвалі драўніну і выраблялі цыгарэты для забеспячэння фронту. Пры гэтым былая фабрыка Шарашэўскага мела важнае значэнне з прычыны яе памеру³⁴⁴. У ролі пасярэдніка выступаў падпарадкаваны цывільнай адміністрацыі аддзел працы, а палову грошай, заробленых насельнікамі гета, атрымлівала нямецкая цывільная адміністрацыя³⁴⁵. Пры канцы 1941 году колькасць габрэйскіх ра-

³³⁹ Encyclopedia of the Jewish Diaspora. Memorial Book of the Countries and Communities (Yizkor). Vol. 9: Grodno / Ed. by Dov Rabin. Jerusalem, 1973. P. 507–509, 519.

³⁴⁰ Bender S. The Jews of Bialystok... P. 163.

³⁴¹ Гл. па гэтым пытанні расказ Сямёна Ліпеца, які працаваў на нямецкіх прамысловых прадпрыемствах: Успаміны былога вязня гродзенскага гета Сямёна Ісакавіча Ліпеца // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 393–395.

³⁴² ДАГВ. Ф. 15, воп. 1, спр. 32, арк. 1–54.

³⁴³ Цытуецца паводле: Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 393.

³⁴⁴ Documents Concerning the Murder... Vol. VI. P. 231–246; Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 659; Fatal-Knaani T. Grodno... P. 15.

³⁴⁵ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 43, арк. 16.

месьнікаў і рабочых усё яшчэ складала 41 % усіх працаздольнага насельніцтва гораду³⁴⁶. На некаторых прадпрыемствах нямецкая адміністрацыя спрабавала замяніць насельнікаў гэта іншымі работнікамі, але дзеля нястачы кваліфікаванага пэрсаналу габрэйская працоўная сіла надалей заставалася пастаянным складнікам мясцовай ваеннай эканомікі.

У сытуацыі кепскага забесьпячэньня прадуктамі харчаваньня шырокія масы габрэйскага насельніцтва выжывалі толькі дзякуючы арганізаванай кантрабандзе. Апошняя грунтавалася на моцна абмежаваным абмене таварамі з навакольным, ажыцьцяўляць які тут было значна лягчэй, чым ў буйных гарадах накшталт Варшавы ці Лодзі, дзякуючы невялікім адлегласьцям і даваенным сеткам сувязяў³⁴⁷. Унутры гэта існавалі нефармальныя камэрцыйныя структуры. Юдэнрат паклапаціўся, каб гаспадарчая дзейнасьць у гэта фінансава ўраўнаважвалася ў форме падатку з заможных і прадпрыемальных чальцоў кагалу, безь якога было б немагчымае функцыянаваньне дабрачынных устаноў³⁴⁸. Унутры гэта ў гэтых умовах існаваў, натуральна, толькі абмежаваны рынак паслуг. Але зь бяdotнага стану насельнікаў гэта карысталіся і гараджане з па-за яго межаў. Службоўцы нямецкай акупацыйнай улады аж да восені 1942 году хадзілі ў гэта, каб наведаць зубнога лекара, здаць у рамонт вопратку ці хатнія рэчы або набыць нешматлікія каштоўнасьці, што заставаліся ў жыхароў гэта³⁴⁹.

Пасьля году адноснай стабільнасьці³⁵⁰ 2 лістапада 1942 году ўлада ў гэта была перададзеная начальніку СД (службы бясьпекі)³⁵¹. У выніку большай прысутнасьці гестапа і паліцыі бясьпекі гарадзенскія гэта канчаткова ператварыліся ў прастору беззаконьня, дзе габрэйскае жыцьцё больш ня мела ніякай каштоўнасьці³⁵². З гэтага часу калёны работнікаў ужо ня мелі права пакідаць гэта

³⁴⁶ Соболевская О. Типы межэтнических взаимодействий... С. 16.

³⁴⁷ Documents Concerning the Murder... Vol. VI. P. 106, 287; Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 673.

³⁴⁸ Пивоварчик С. Гродненские гетто. Исторический очерк. Гродно, 2008.

³⁴⁹ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 72, арк. 2; Documents Concerning the Murder... Vol. I. P. 235, 286.

³⁵⁰ Гэтую адносную стабільнасьць Сара Бэндэр апісвае ў выпадку гэта ў Беластоку як «пэрыяд зацішша» («*Period of Calm*»). На падставе шматлікіх захаваных дакумэнтаў тамтэйшага юдэнрату яна можа абгрунтаваць гэтую ацэнку больш дакладна, чым на прыкладзе дзейнасьці асобных аддзелаў у выпадку Гародні: Bender S. The Jews of Bialystok... P. 115–154.

³⁵¹ Documents Concerning the Murder... Vol. IV. P. 552. Аналягічная сытуацыя была ў цэлай акрузе: Bender S. The Jews of Bialystok... P. 102.

³⁵² Documents Concerning the Murder... Vol. I. P. 100.

№ 2, ахоўная паліцыя ўзмацніла нагляд, а супрацоўнікі СД і крымінальнай паліцыі былі памагатымі гестапа³⁵³.

Выхад за тэрыторыю гета караўся сьмерцю. У першыя дні лістапада 1942 году Курт Візэ, камэндант гета № 1, і адказны за гета № 2 афіцэр СС Ота Штрэбэлаў, якія разам з прадстаўніком камандзіра службы бяспекі Вільгельма Альтэнлё, Гайнцам Эрэлісам, належалі да нешматлікіх супрацоўнікаў гестапа ў Гародні, падышлі да работнікаў, што сабраліся перад брамаю³⁵⁴, і без папярэджаньня адкрылі агонь з аўтаматаў. Дванаццаць чалавек загінулі³⁵⁵. Калі праз два тыдні гарадзенцы хрысьціянскага веравызнаньня прынеслі ў Слабодку да брамы рабочыя інструмэнты сваіх габрэйскіх калегаў, то сцэна паўтарылася. Візэ зноў бяз дай прычыны адкрыў агонь па натоўпе вязьняў гета, якія сабраліся ля брамы³⁵⁶.

Радыкалізацыя, якой суправаджалася перадача кантролю гестапа, была пачаткам канчатковага зьнішчэньня габрэйскай супольнасьці ў рэгіёне. Гэтак, у першыя дні лістапада 1942 году ўсе навакольныя гета былі расфармаваныя, а іх жыхары пераведзеныя ў былы шталаг у Калбасіне. Ідзе гаворка прынамсі пра 23 422 габрэяў, зь іх 2330 са Скідзеля, 1969 з Астрыны, 1549 з Лунны, 1370 з Азэраў, 805 з Друскенікаў, 539 з Сабакінцаў, 417 з Каменкі, 234 з Парэчча, 109 з Галынкі і, хутчэй за ўсё, 14 100 жыхароў з гетаў у Саколцы ды Індуры³⁵⁷. Відавочна, на тэрыторыі, якая падлягала далучэньню да Райху, нямецкія акупанты не насмэльваліся праводзіць расстрэлаў, падобных да акцыяў зьнішчэньня, якія ўжо адбываліся ў памежнай зь Літваю зоне і на ўсходзе ранейшай БССР. Утрыманьне вязьняў у часовым лягеры было патрэбнае толькі для таго, каб перачакаць да іхнай адпраўкі ў адзін зь лягераў зьнішчэньня ў Генэрал-губэрнатарстве. Адпаведна, умовы ў лягеры былі жахлівыя³⁵⁸. Выкарыстоўваліся зямлянкі, у якіх раней туліліся савецкія палонныя. Паводле аднаго з ацалелых вязьняў, на дзень выдавалася ня больш за 250 грамаў хлеба і адзін літар вадзяністага супу на чалавека³⁵⁹. Вязьні мусілі змагацца са сьнегам

³⁵³ Bialystok in Bielefeld. Nationalsozialistische Verbrechen vor dem Landgericht Bielefeld 1958 bis 1967 / Hrsg. von K. Stoll u. a. Bielefeld, 2003. S. 194.

³⁵⁴ Hanf E. Die Grodnoer Ghettos... S. 37.

³⁵⁵ Documents Concerning the Murder... Vol. I. P. 57–58; Vol. IV. P. 597–598.

³⁵⁶ Тамсама. Vol. I. P. 23–24.

³⁵⁷ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 54, арк. 38.

³⁵⁸ Bialystok in Bielefeld... S. 197–199.

³⁵⁹ Documents Concerning the Murder... Vol. IV. P. 355.

18. Перасяленьне з гета № 2 у гета № 1. Пачатак лістапада 1942 году.

і холадам, звычайнай зьявай былі самапраўныя расстрэлы і зьдзекі зь вязьняў камэнданта лягеру Карла Рынцлера³⁶⁰.

У барацьбе за выжываньне насельнікаў гета № 2 выдадзеныя юдэнратам дакумэнты аб працоўнай кваліфікацыі і адпаведна «карыснасьці» цяпер адыгрывалі большую ролю, чым калі-небудзь раней. Рамесьнікаў, рабочых ды іхныя сем'і яшчэ раней сагналі ў стары горад, таму цяпер сем'і з гета № 2 імкнуліся любой цаной перасяліцца туды³⁶¹. Зь ня менш як 8000 чалавек у гета № 1 перавялі толькі тысячу прызнаных працаздольнымі вязьняў. Яны зноў прайшлі па горадзе, па Рынкавай плошчы і Замкавай вуліцы, каб у зімовыя халады шукаць часовы дах над галавой ва ўжо перапоўненым гета № 1³⁶². Астатніх вязьняў гета № 2 паміж 14 і 22 лістапада 1942 году дэпартавалі ў лягер Аўшвіц прынамсі на двух цягніках, якія прыбылі ў лягер паміж 18 і 25 лістапада. З гэтых транспартаў, факт якіх лічыцца ўстаноўленым, 663 мужчыны і жанчыны праходзяць у дакумэнтах як вязьні канцэнтрацыйнага лягеру; усе астатнія дэпартаваныя, вельмі імаверна, былі забітыя ў газавых камэрах Біркенаў³⁶³. Падобна, аднак, што да 9 сьнежня,

³⁶⁰ Documents Concerning the Murder... Vol. I. P. 449.

³⁶¹ Blumstein A. A Little House... P. 161; Zandman F., Chanoff D. Niemals... S. 87.

³⁶² Bialystok in Bielefeld... S. 200.

³⁶³ Czech D. Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau // Hefte von Auschwitz. № 4. 1960.

калі гета № 2 было прызнана цалкам ліквідаваным, мелі месца далейшыя дэпартацыі³⁶⁴. Паралельна супрацоўнікі СД перагналі каля тысячы чалавек, прызнаных непрацаздольнымі, пад канвоем аддзелаў ахоўнай паліцыі з гета № 1 у Калбасіна³⁶⁵. На шляху туды некалькі паважаных гараджан, у тым ліку чальцоў юдэнрату гета № 1, былі прымушаныя засьпяваць песьню «Jidl mitn Fidl»* і тым самым выстаўленыя на агульнае асьмяяньне³⁶⁶.

Паколькі апроч адпаведнага дарожнага ліста на групавую перавозку імперскай чыгункай прынамсі часткова быў дакумэнтаваны таксама ланцуг загадаў аб падачы цягнікоў, які быў спушчаны з аддзелу Адольфа Айхмана ў Галоўнай управе бяспекі Райху праз камандзіра СД у Беластоку да транспартнай дырэкцыі Райху ў Кёнігсбэргу, можна рэканструяваць і іншыя транспарты. Гэтак, зь перасьельнага лягеру ў Калбасіне паміж 9 лістапада і 20 сьнежня 1942 году ў лягер зьнішчэньня Траблінка выехалі чатыры цягнікі³⁶⁷. Пасьля прыбыцьця амаль усе дэпартаваныя былі неўзабаве знішчаныя. Выключэньнем былі толькі тыя, каго абралі для прымусовых работ у працоўным лягеры, разьмешчаным побач. Захаваліся зьвесткі толькі пра адныя пасьпяховыя ўцёкі вязьняў-габрэяў, якія раней былі ўключаныя ў тэхналягічны цыкль лягеру зьнішчэньня. Зь нешматлікімі выняткамі ў Траблінцы не было шанцу выжыць. Спроба супраціву дэпартаванай з Гародні групы, якая ўзімку 1942 году, адразу пасьля прыбыцьця на канцавую станцыю, уступіла ў сутычку з забойцамі, загадзя ўзброеная тайна прывезенымі з гета ручнымі гранатамі, скончылася сьмерцю ўсіх яе ўдзельнікаў³⁶⁸. Цягнікі з Калбасіна прыбывалі ў Аўшвіц-Біркенau 9 і 14 лістапада, а таксама 2 і 8 сьнежня 1942 году. З тае прычыны, што з 15 сьнежня транспартныя рэсурсы «Апэрацыі Райнгарт» на некалькі тыдняў былі перанакіраваныя на карысьць забесьпячэньня абкружанай нямецкай групоўкі ў Сталінградзе, а таксама паездак нямецкіх салдат на калядны адпачынак, у дэпартацыях наступіла часовая паўза³⁶⁹.

³⁶⁴ Documents Concerning the Murder... Vol. VI, S. 241; Bender S. The Jews of Bialystok... P. 171.

³⁶⁵ Curilla W. Die deutsche Ordnungspolizei... S. 338.

* «Jidl mitn Fidl» — музычны фільм 1936 году на ідышы. Героі фільму, бацька і дачка, губляюць свой дом і вырашаюць выправіцца ў сьвет як вандроўныя музыкі. — *Заўв. перакл.*

³⁶⁶ YVA. 03/8663, v. 6.

³⁶⁷ Arad Y. The Operation Reinhard Death Camps. Belzec, Sobibor, Treblinka, Tel Aviv, 1988. P. 514–51; Fatal-Knaani T. Grodno... S. 173–175.

³⁶⁸ Тамсама. P. 176; YVA. 03/1586, bl. 7.

³⁶⁹ Bialystok in Bielefeld... S. 196. Documents Concerning the Murder... Vol. IV. P. 555.

Лягер у Калбасіне ня быў прыдатны для выкарыстання зімою, таму каля 20 сьнежня яго часова закрылі, а прыкладна тысячу вязьняў перавялі ў пакінутае гарадзенскае гета³⁷⁰.

Нягледзячы на распаўсюджваную ў той час вэрсію, быццам Аўшвіц — гэта буйны працоўны лягер, для эсэсаўцаў зь мясцовых аддзяленьняў гестапа, насуперак іхным пазьнейшым сьцьверджаньням, не было таямніцай, што дэпартаваных везьлі на сьмерць³⁷¹. У прысудах беластоцкіх працэсаў 1966–1967 гадоў супраць Эрэліса, Візэ, Альтэнлё ды іншых супрацоўнікаў мясцовага СД гаворыцца, што самае позьняе пасяля першага цягніка на Траблінку (тамтэйшы працоўны лягер прасторава і функцыянальна быў аддзелены ад лягеру зьнішчэньня і зьмяшчаў невялікую колькасць вязьняў) мусіла быць ясна, што мэта дэпартацыяў — забойства³⁷². Аднак ёсьць падставы меркаваць, што гестапаўцы ў Гародні ведалі аб практычнай рэалізацыі «канчатковага разьвязаньня» яшчэ раней. Як паказваюць зафіксаваныя падчас працэсаў перадусім вусныя сьведчаньні злачынцаў і ацалелых вязьняў, забойствы пачыналіся на месцы, проста ў цэнтры гораду. У памяць ацалелых вязьняў найбольш урэзаліся злачынствы Візэ з прычыны іх асаблівага цынзму. Кожны раз, калі ўзімку 1942–1943 году ён уваходзіў на тэрыторыю гета, вязьні імкнуліся схвацца³⁷³. Хутка разьнесьліся чуткі, што Візэ без разбору расстрэльвае людзей проста на вуліцы. Ён не спыняўся нават перад забойствамі дзяцей і жанчын. У 1966 годзе ён спасылаўся на загад Эрэліса, згодна зь якім нават найменшыя парушэньні нямецкіх прадпісаньняў належала караць сьмерцю. Пасяля ператрусаў на ўваходзе ў гета пастаянна расстрэльвалі габрэяў, якія спрабавалі пранесьці харчы. Пры гэтым Візэ спачатку адпускаў іх, каб пасяля стрэліць у сьпіну. Уцёкі з гета таксама караліся сьмерцю, і для застрашэньня іншых пакараньне часта адбывалася проста пасярод гета. «Візэ быў вядомы паўсюль у Гародні як гаспадар над жыцьцём і сьмерцю», — заявіў на працэсе Карл-Гайнц Гэрлінг, які таксама працаваў чыноўнікам нямецкай адміністрацыі ў Гародні³⁷⁴. Эфэкт гэтых публічных забойстваў ілюструе пакараньне сьмерцю маладой гарадзенкі Лены Прэнскай, якую 7 лістапада 1942 году разам зь двума мужчынамі павесілі на бэльках балькону на Рыбным рынку.

³⁷⁰ Documents Concerning the Murder... Vol. II. P. 98.

³⁷¹ Гл. таксама: Bialystok in Bielefeld... S. 173, 161–186.

³⁷² Documents Concerning the Murder... Vol. IV. P. 572–575.

³⁷³ YVA. 03/8663, v. 4.

³⁷⁴ Documents Concerning the Murder... Vol. II. P. 151.

Туды сагналі вялікі натоўп вязьняў гета, таму праз дваццаць пяць гадоў розныя вэрсіі падзеяў выкладалі ня толькі некалькі ацалелых сьведкаў³⁷⁵. Вестка пра здарэньне распаўсюджвалася таксама праз чуткі, так што падчас працэсаў сьведчылі і асобы, якія не прысутнічалі там асабіста. Візэ прызнаўся ў забойстве гэтых траіх ахвяраў, але спаслаўся на загад мясцовага кіраўніка гестапа Эрыха Шота, наступніка Гайнца Эрэліса³⁷⁶.

Суд зьняў з Эрэліса абвінавачаньне ва ўдзеі ў паасобных забойствах у якасьці галоўнага выканаўцы. Аднак на падставе розных паказаньняў сьведкаў на працэсах можна сьцьвярджаць, што Візэ, па-першае, быў забойцам, а па-другое, забіваў не аднойчы. У гестапаўскім тэроры ўдзельнічалі таксама Эрэліс, Шот, Штрэбэлаў і камэндант лягеру ў Калбасіне Рынцлер³⁷⁷. Тое, што менавіта гэтыя імёны ўвайшлі ва ўспаміны сьведкаў, а таму і ў гістарыяграфію, тлумачыцца тым, што гэтыя людзі на падставе адпаведнага досьведу ўспрымаліся габрэйскім насельніцтвам як асабліва небясьпечныя і іх пры зьяўленьні адразу пазнавалі³⁷⁸. Судзьдзя, сам былы ўдзельнік штурмавых атрадаў (SA), абгрунтаваў прысуд 1967 году недастатковасьцю доказнай базы. Успаміны, запісаныя праз дваццаць гадоў пасля злачынстваў, ня толькі ўтрымлівалі недакладнасьці, але й несьлі адбітак пазьнейшых аповедаў і засвоенай пасля інфармацыі.

Пік гвалту прыпаў на самы пачатак 1943 году, калі пачалася канчатковая ліквідацыя гета № 1. Групы, колькасьць якіх была вызначаная доктарам Альтэнлё зь Беластоку, за некалькі разоў сагналі ў харальную сынагогу і на прылеглую тэрыторыю для наступнай дэпартацыі. Габрэйская паліцыя — пры падтрымцы гестапаўцаў і дапаможнай паліцыі — шукала тых асобаў з уключаных юдэнратам у дэпартацыйныя сьпісы, якія, нягледзячы на загад, не зьявіліся. Тых, каго не ўдавалася знайсці, замянялі першымі-лепшымі затрыманымі вязьнямі гета. Спачатку гвалт быў сканцэнтраваны пры ўваходзе ў гета і на разьмешчаным у цэнтры Рыбным рынку, а цяпер месцам жahlівых сцэнаў зрабілася сама сынагога. Перад дэпартацыямі тысячы людзей заганялі ў будынак і гадзінамі трымалі там, перш як прыгнаць іх на пагрузачную плятформу таварнай

³⁷⁵ Да пытаньня асаблівай сытуацыі для тых, хто выжыў, калі яны мусілі сьведчыць перад нямецкім судом: Stoll K. Selbst- und Fremddeutung von NS-Tätern im Bielefelder Bialystok-Prozess. Angeklagte und Richter zu den Deportationen aus Grodno // Vom Recht zur Geschichte. Akten aus NS-Prozessen als Quellen der Zeitgeschichte / Hrsg. von J. Finger u. a. Göttingen, 2009. S. 154–166.

³⁷⁶ Documents Concerning the Murder... Vol. I. P. 315–316.

³⁷⁷ Тамсама. Vol. IV. P. 601–603.

³⁷⁸ Тамсама. Vol. I. P. 20, 37, 90, 96, 107, 125, 133–134, 315–316.

станцыі ў Ласосьне. Старшыню юдэнрату доктара Давіда Бравэра і ўсіх, хто працаваў у будынку юдэнрату, да гэтага моманту ўжо забілі. Вакол сынагогі без разбору расстрэльвалі людзей. Некалькі сьведкаў успамінаюць страляніну па натоўпе сагнанных у сынагогу людзей. Адзін зь нешматлікіх ацалелых габрэйскіх вязьняў лягеру ў Траблінцы ўжо пасля вызваленьня Беластоку ў 1944 годзе сьведчыў пра тое, як перажыў «Дзесяцітысячную акцыю» і наступныя за ёй дні:

Пасьля таго як у студзені 1943 году за 5 дзён дэпартавалі больш за 10 500 чалавек, у гэта афіцыйна засталася толькі каля 2500 габрэяў, і столькі ж хавалася. 12 лютага 1943 году ўсім беспрацоўным мужчынам і жанчынам загадалі сабрацца ў суботу а 7-й гадзіне на Рынкавай плошчы. Пасьля таго як рэгулярна занятыя работнікі пакінулі гэта, з маланкавай хуткасьцю распаўсюдзілася навіна, што гэта зачыннаецца. Зьявіліся Штрэбэлаў і Візэ, і пачалася адна з акцыяў, якіх усе баяліся, калі ўсіх габрэяў, якіх знаходзілі на вуліцах гэта, зганялі ў адно месца. Пры гэтым старых і хворых расстрэльвалі на месцы [...]. Астатнія былі ў паніцы ад думкі, што цяпер будзе апошні цягнік. Пазьней дадаліся рабочыя, якія прыйшлі пасьля працы, а таксама рэшта чальцоў юдэнрату і тыя, хто хаваўся ў яго памяшканьнях. Сынагога была месцам збору. Пасьля адпраўкі 1500 чалавек наступнай раніцай на вуліцах гэта ўжо не было ніводнага чалавека, усе пахаваліся. Цяпер гэта зачышчала габрэйская дапаможная паліцыя, якая правярала ўсе вядомыя сховы³⁷⁹.

Гэтае сьведчаньне зьольшага пацьвярджаецца іншымі крыніцамі: пасьля таго як з 20 да 24 студзеня 1943 году каля 10 тысяч вязьняў гэта вывезьлі ў Аўшвіц-Біркенаў на прынамсі пяці цягніках³⁸⁰, там з 30 тысяч былых жыхароў Беластоцкай акругі адабралі некалькі тысяч работнікаў³⁸¹. Толькі падчас першай лютаўскай акцыі ў Гародні на месцы было забіта каля ста чалавек³⁸². 14, 15 і 16 лютага 1943 году прынамсі тры цягнікі вывезьлі больш за 3500

³⁷⁹ У арыгінале на польскай мове: YVA. M 11/19, v. 1.

³⁸⁰ Documents Concerning the Murder... Vol. IV. P. 500–504; Vol. I. P. 78. Неўзабаве адбыліся дэпартацыі з Саколкі, Ваўкавыску і Якушоўкі, а таксама крывавая ліквідацыя гэта ў Пружанах у канцы студзеня 1943 году: Bender S. The Jews of Bialystok... S. 172.

³⁸¹ Fatal-Knaani T. The Jewish Community in Grodno and its Vicinity During the Second World War and the Holocaust 1939–1943. Jerusalem, 2001. P. 204–207.

³⁸² Documents Concerning the Murder... Vol. I. P. 444.

габрэяў у Траблінку³⁸³. Апошнія 1148 чалавек, у тым ліку кваліфікаваныя рабочыя і паліцыянты з гета, прыбылі ў Беластоцкае гета 12 сакавіка 1943 году пад асабістым наглядам Штрэбэлаў і Візэ³⁸⁴. Для гвалтоўнай зачысткі гэтага гета ў жніўні 1943 году спецыяльна быў прысланы атрад начальніка СС і паліцыі Люблінскага павету Адылы Глобачніка³⁸⁵. Пад яго кіраўніцтвам раней была зьнішчана значная частка габрэйскага насельніцтва Генэрал-губэрнатарства, ён удзельнічаў таксама ў задушэньні паўстаньня ў Варшаўскім гета. Пасьлядоўнае выкарыстаньне людзей Глобачніка ў Генэрал-губэрнатарстве і ў Беластоку пацвярджае, што зьнішчэньне габрэяў у Беластоцкай акрузе па факце было часткай «Апэрацыі Райнгард» — ліквідацыі габрэйскага жыцьця ў акупаванай Польшчы³⁸⁶.

Камісар Гарадзенскага павету Дзітрых фон Плэц у сакавіку 1943 году ацаніў агульную лічбу дэпартаваных з Гародні габрэяў на 20 577 чалавек³⁸⁷. Пры гэтым ён ніяк ня мог валодаць такімі падрабязнымі звесткамі, бо падчас правядзеньня акцыяў у гета і дэпартацыяў не было магчымасьці такога дакладнага ўліку. Відаць, фон Плэц меў складзеныя юдэнратам сьпісы жыхароў гета, але на іх падставе немагчыма было вызначыць дакладнай колькасьці дэпартаваных і забітых на месцы. Таму ў лічбе 20 577 асабліва коле вочы тое, што яна амаль дакладна роўная колькасьці гарадзенцаў, якія гаварылі на ідышы і іўрыце (20 931 чалавек разам), атрыманай у выніку апошняга польскага перапісу насельніцтва ў 1931 годзе. Калі ўлічыць, што фон Плэц дадаў да агульнай лічбы па Гарадзенскім павеце 238 расстраляных, 300 уцеклых і 700 памерлых ад хваробы габрэяў, то дакладная лічба 20 577 дэпартаваных дазваляе прынамсі прыпусьціць, што ў аснову сваёй справаздачы фон Плэц паклаў статыстычныя звесткі перапісу насельніцтва. Гэтаю гіпотэзаю, аднак, не тлумачыцца названая ў ягонаў справаздачы лічба 14 100 дэпартаваных бязь звестак аб паходжаньні, якіх перавезьлі ў арганізаваныя ў Генэрал-губэрнатарстве лягеры дадаткова да зьявольных у Калбасіне 23 422 габрэяў паходжаньнем з ваколцаў Гародні. Відаць, колькасьць 14 100 чалавек складаюць тыя, каго раней перасялілі ў гарадзенскія гета з ваколцаў

³⁸³ Bender S. The Jews of Bialystok... P. 172.

³⁸⁴ Гл. расказ Сямёна Ліпеца ў: Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 393–395; Bender S. The «Reinhardt Action»... S. 201.

³⁸⁵ Bender S. The Jews of Bialystok... P. 245–247.

³⁸⁶ YVA. 03/8663, v. 6; Documents Concerning the Murder... Vol. II. P. 281; Vol. I. P. 288–291; Bender S. The «Reinhardt Action»... S. 205–206; Seidel R. Deutsche Besatzungspolitik in Polen: der Distrikt Radom 1939–1945. Paderborn u. a., 2006. S. 339 і наст.

³⁸⁷ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 54, арк. 38.

гораду, і ўцекачы, якіх улівалі асобна. Нават з улікам таго, што ніводную з гэтых лічбаў немагчыма праверыць з дапамогай іншых крыніц і што трэба зыходзіць з таго, што колькасць адвольна расстраляных і памерлых ад хваробаў была значна большай, цяжка не згадзіцца з канстатацыяй нямецкіх *камплэтэнтных органаў* у сакавіку 1943 году: *Гародня была ачышчаная ад габрэяў. У Гародні яшчэ заставалася каля двухсот габрэйскіх кваліфікаваных рабочых*³⁸⁸, але большыню з тых, каго не дэпартавалі ў Беласток, забілі за наступныя два месяцы. Апошніх габрэйскіх рабочых расстралялі ў ліпені 1944 году³⁸⁹. Такім чынам, абсалютная большасць вязняў абодвух гарадзенскіх гета (значна больш за 20 тысяч чалавек), сталі ахвярамі генацыду. Галакост перажылі менш за дзевяцьце гарадзенскіх габрэяў, і толькі лічаныя зь іх — у сваім родным горадзе.

У траўні 1944 году, калі Чырвоная армія ўжо стаяла на рубяжах БССР і вызваліла частку яе тэрыторыі, быў сфармаваны адмысловы атрад з былых вязняў беластоцкага гета, які адправілі ў Гародню для зьнішчэння сьлядоў трох гадоў нямецкай акупацыі. Як і ў двары гарадзкой турмы, трупы ахвяраў масавых забойстваў выкопвалі зь зямлі і спальвалі, а парэшткі правяралі на прысутнасць дарагіх мэталю, прасейвалі і зноў закопвалі ў зямлю. Пасля на гэтым месцы саджалі кветкі і кусты. Адзін з ацалелых пакінуў 15 ліпеня 1945 году ў Беластоку сьведчаньне пра зьнішчэнне сьлядоў шталягу і дулягу ў Калбасіне:

Работы цягнуліся тры тыдні. Мы капалі ў двух месцах. [...] Ямы былі збольшага тры мэтры ў глыбіню. Тая ж тэхніка працы, што і раней. Мы выкапалі на абодвух месцах каля 10 000 трупаў. Яны ўсё яшчэ былі сьвежымі, можна было пазнаць рысы твараў. Частка была цалкам голая, у тым ліку шмат жанчын і дзяцей. У часткі трупаў былі зьвязаныя рукі і завязаныя вочы. У адной яме было некалькі соцень целаў габрэяў. Мы зразумелі гэта з латак на адзеньні. Некаторыя выкапаныя немцамі ямы былі пустыя; імаверна, насельніцтва само перапахавала гэтыя трупы. У іншых ямінах мы знайшлі савецкія патроны. У асобных ямінах мы знайшлі двух польскіх жаўнераў, якія адносна добра захаваліся і былі ў поўнай уніформе»³⁹⁰.

³⁸⁸ YVA. 033c/3565, v. 6.

³⁸⁹ Documents Concerning the Murder... Vol. I. P. 164; Vol. VI. P. 201, 213–216.

³⁹⁰ У арыгінале на польскай мове: YVA. M.49/547, v. 3. Гл. таксама: Успаміны былога вязня гродзенскага гета Сямёна Ісаакавіча Ліпца // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 395.

З высокай доляй імавернасьці ў выпадку апісаных акцыяў для зьнішчэньня сьлядоў ішлося аб працы адмысловай каманды 1005 на чале з Вальдэмарам Махалем, якая складалася з прыкладна пяцідзесяці немцаў з мабільнага атраду жандармэрыі і каля пяцідзесяці габрэяў³⁹¹. Пасьля завяршэньня работ усіх габрэйскіх вязьняў належала расстраляць, аднак незадоўга да выкананьня гэтага загаду габрэі зрабілі спробу ўцячы, што ўдалося адзінаццаці чалавекам³⁹². Дзеля грунтоўнага зьнішчэньня большасьці сьлядоў і адсутнасьці плянамерных захадаў для абнаўленьня памяці пра забітых большасьць ахвяраў Другой сусьветнай вайны і Галакосту ня толькі засталіся безыменнымі — да сёньняшняга дня не вядомыя ўсе месцы іхнага пахаваньня³⁹³.

2.2.5 Жыцьцё за межамі гета:

паміж штодзённасьцю, прымусовай працай і тэрорам

Калі з самага пачатку нямецкай акупацыі габрэйская супольнасьць сутыкнулася з ростам дыскрымінацыі, то хрысьціянскае насельніцтва жыло ў паралельным сьвеце, які сьпярша характарызаваўся адноснай нармальнасьцю і ўсё большай супрацай з акупантамі. Пасьля стварэньня цывільнай адміністрацыі штодзённае жыцьцё ў тых частках гораду, якія для жыхароў гета былі «арыйскім бокам», адзначылася цяжкай працай пры дэфіцыце прадуктаў харчаваньня. Цывільная адміністрацыя засяродзілася спачатку на матэрыяльных пытаннях і пры патрэбе падключала для запалохваньня насельніцтва паліцэйскі апарат.

³⁹¹ Lost Jewish Worlds. The Communities of Grodno, Lida, Olkieniki, Vishay / Ed. by Sh. Spector, B. Freundlich. Jerusalem, 1996. P. 168; Curilla W. Die deutsche Ordnungspolizei... S. 765.

³⁹² Сярод іх быў і Сямён Ліпец з Гародні, чыё сьведчаньне супадае з працывагавным. Гл.: Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 393–395; Datner Sz. Sonderkommando 1005 i jego działalność, ze szczególnym uwzględnieniem okegu Białostockiego // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. 1976. № 4. S. 71–72; Bender S. The Jews of Białystok... S. 295. Згаданія ў апісанні савецкія патроны здаюцца праўдападобнымі, бо расстрэлы ў крэпасных збудаваньнях за рысаю гароду праводзілі як нямецкія, так і савецкія акупанты. Правёўшы цягам некалькіх тыдняў раскопкі, вязьні маглі мець дастаткова ведаў пра адрозьненні ў мэтадах ліквідацыі, каб прынамсі ў некаторых выпадках адрозьніваць ахвяраў нямецкай улады ад ахвяраў улады савецкай.

³⁹³ Інфармацыю пра частку імёнаў ахвяраў можна атрымаць у базе даных «Hall of Names» на сайце «Yad Vashem», праўда, выбар фрагментарны, бо шмат якія габрэйскія сем'і былі зьнішчаныя цалкам. Іншыя зьвесткі адлюстроўваюць толькі той факт, што асоба, імаверна, загінула. Дзе, калі і пры якіх абставінах, часцей за ўсё для ўраджэнцаў Гародні дакладна высветліць ужо немагчыма. Разам з тым імёны шмат якіх ахвяраў чэкістаў ды месца іхнага пахаваньня, імаверна, можна будзе высветліць, калі ў архіве КДБ Рэспублікі Беларусь адкрыецца доступ да адпаведных матэрыялаў.

Зь іншага боку, з дваццаці школаў цягам нямецкай акупацыі дзевяць было разбурана, і ніводная пры канцы вайны ўжо не працавала³⁹⁴. Саветызаваныя музэі, бібліятэкі, тэатры і кінатэатры або зачыніліся, або выкарыстоўваліся толькі для забаўляння немцаў або прапаганды нацыянал-сацыялістычных ідэяў³⁹⁵. Савецкія бібліятэчныя фонды спальваліся, важныя культурныя здабыткі вывозіліся з музэйных фондаў³⁹⁶. Бэрнардынскі касьцёл выгарэў, кляштар бэрнардынак пасьля канца вайны быў у значнай ступені разбураны, а дах гарнізоннага касьцёлу быў моцна пашкоджаны ў выніку паветранай атакі. З тае прычыны, што школы доўгі час былі зачыненыя, неўзабаве ўжо выкарыстоўвалася і дзіцячая праца.

Гарадзкое жыццё для бальшыні гарадзенцаў было непарыўна звязана з чорным рынкам, неабходным для выжывання, бо гандаль быў абмежаваны і скіраваны на патрэбы нямецкага войска. Гарадзкая публічная прастора палягала цяпер толькі ў няспынай цыркуляцыі чутак, у чым горад не асабліва адрозьніваўся ад вёскі. Адрозна ад вёскі, дзе былі лясы і балоты, куды можна было ўцячы, горад дзеля шчыльнейшай заселенасьці і канцэнтраванай прысутнасьці паліцыі і арміі ўяўляў зь сябе больш прасякнутую ўладай прастору, якая характарызувалася вышэйшым сацыяльным кантролем³⁹⁷. І ў вёсцы, і ў горадзе назіралася сацыяльная атамізацыя, людзі замыкаліся ў сваіх сем'ях. Бальшыня хрысьціянаў Гародні, што засталіся ў горадзе, абмяжоўвалася забесьпячэньнем сваіх сем'яў правіянтам, рэшту часу праводзячы ва ўласных кватэрах і дамах.

Калі разглядаць фазы абвастрэньня рэпрэсіяў у гета і па-за іх межамі як узаемна абумоўлены працэс, то кідаецца ў вочы, што на адзінкавыя праявы супраціву па-за межамі гета нямецкі бок у 1942 годзе адказваў крывавымі калектыўнымі пакараньнямі³⁹⁸. Гэтаму папярэднічала ўсё большае непрыманьне акупантаў з боку хрысьціянскага насельніцтва. Праўда, спачатку яно не прыводзіла да шырокамаштабнай падпольнай барацьбы³⁹⁹. У лютым на гарадзенскім

³⁹⁴ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 5, арк. 1–2.

³⁹⁵ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 54, арк. 259; інтэрвію з Б. Гарбачэўскім, праведзенае ў Торуні 19 чэрвеня 2006 году на польскай мове.

³⁹⁶ Міхальчык С. І. Гродзенская абласная бібліятэка імя Я. Ф. Карскага // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 543.

³⁹⁷ Chiari V. Alltag hinter der Front... S. 153–159; К'яры Б. Штодзённасць за лініяй фронту... С. 169–174.

³⁹⁸ Meindl R. Ostpreußens Gauleiter... S. 308.

³⁹⁹ Падполье было арганізаванае або камуністамі, або структурамі Арміі Краёвай. Гл.: Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 396–407.

бровары быў выяўлены акт сабатажу, які паліцыя кваліфікавала як арганізаваны крадзеж прадуктаў харчавання і тытуню. Падпал гарадскога пункту здачы яек у інтэрпрэтацыі нямецкіх уладаў дазваляў «зрабіць выснову пра ўзмацненне дзейнасці польскага руху супраціву і партызанаў»⁴⁰⁰. Як і за савецкай уладаю, вайсковыя акцыі падполья былі абумоўленыя наяўнасцю ў наваколлі вялікай прасторы для адыходу. Горад жа быў перадусім полем шпіянажу ўсіх бакоў. Гэтак, ячэйкам камуністычнага падполья, якія падтрымлівалі сувязь з савецкім кіраўніцтвам, даручалася ў першую чаргу назіраць за сытуацыяй⁴⁰¹. Час ад часу яны праводзілі невялікія акцыі сабатажу⁴⁰². Пры гэтым Гародня была хутчэй транзытным горадам, чым месцам вядзення барацьбы⁴⁰³. Арганізаваныя, праўдападобна, мясцовай арганізацыі Арміі Краёвай акты сабатажу і кропкавыя напады на нямецкія вайсковыя канвоі, а таксама рэйды для нарыхтоўкі правіянту, якія суправаджаліся гвалтам адносна мясцовага насельніцтва, пачасціліся толькі ўлетку 1942 году, і нават тады адбываліся збольшага ў аддаленых мясцінах⁴⁰⁴. Гарадзкія

Апроч гэтага, быў ценявы сьвет крымінальнікаў, якія выкарыстоўвалі сытуацыю з вакуумам улады падчас вайны для таго, каб рабаваць мясцовае насельніцтва. З гледзішча тутэйшых сялян іх не заўсёды можна было адназначна адрозніць ад групаў арганізаванага супраціву, бо мэтады апошніх, асабліва пры нарыхтоўцы харчавання, таксама былі жорсткімі.

⁴⁰⁰ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр.3, арк. 194.

⁴⁰¹ Частка савецкіх партызанаў у Беластоцкай акрузе была шчыльна звязаная з супрацівам у тамтэйшым гета. Гэтак, чальцам падполья, арганізаванага ў гарадзенскім гета № 1, удалося выжыць і ўзяць удзел у баявых дзеяннях, але перадусім у выведцы. Гл.: Мараш Я. Н., Плешавеня А. М. Гродзенскае гета / Падрыхт. да друку Э. С. Ярмусік // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 388.

⁴⁰² Туронак Ю. Мадэрная гісторыя... С. 456.

⁴⁰³ Да гэтай высновы прыходзяць нават у тых даследаваннях аб дзейнасці Арміі Краёвай, у якіх адчуваецца моцны ўплыў нацыянальнай парадыгмы. Гл.: Chlebowski C. Wachlarz. Monografia wydzielonej organizacji dywersyjnej Armii Krajowej wrzesień 1941–marzec 1943. Warszawa, 1983. S. 133–138; Szcześniak J. Jeszcze parę słów o zagładzie IV Odcinka «Wachlarz» // Wojskowy Przegląd Historyczny. 1993. № 3–4. S. 656–661. Абодва аўтары падкрэсліваюць, што Гародня ў першую чаргу функцыянавала як транзытная станцыя і ляжала на адноснай пэрыферыі для чацьвёртага ўчастку арганізацыі «Вахляж» («Веер»). Тут былі канспірацыйныя кватэры (напрыклад, у крамах пры рынку і на колішняй вуліцы Пілсудскага), дзе месціліся падпольныя майстэрні для вырабу фальшывых дакументаў і дзе можна было бяспечна спыніцца на начлег. Цікавае ў гэтай сувязі стратэгічнае значэнне станцыі Малкіня як чыгуначнага вузла для арганізацыі польскага падполья ў Гародні. У Малкіні таксама пачыналася ветка, якой транспарты ехалі ў блізкую Траблінку, чья назва ў той час яшчэ не была вядомая.

⁴⁰⁴ ДАГВ. Ф. 12, воп. 1, спр. 5, арк. 1–18.

структуры польскага супраціву абапіраліся перадусім на сацыяльную і эканамічную падтрымку вёскі і выкарыстоўвалі лясы і балоты ў якасці сховішча для апэрацыйных атрадаў. Гэтак, увосень 1942 году польскаму ўраду ў выгнанні паведамлялася, што лясы ў рэгіёне населеныя нават шчыльней за вёскі⁴⁰⁵.

Становішча хрысьціянскага насельніцтва ўсяго рэгіёну адчувальна пагоршылася з канца лета 1942 году. У гэты час тэрор супраць цывільнага насельніцтва ўзмацніўся і ў іншых частках былой Польшчы. Але ўсё ж такі ў Гародні адчуваецца часавая блізкасьць наступнай ліквідацыі гета № 2 і тым самым пераход масавага забойства габрэяў у фінальную фазу⁴⁰⁶. Пасьля замаху на аднаго з прадстаўнікоў нямецкага акупацыйнага апарату былі арыштаваныя сто прадстаўнікоў гарадзенскай інтэлігенцыі. 20 кастрычніка 1942 году мінімум дваццаць пяць з гэтых закладнікаў былі расстраляныя на ўскраіне гораду. Гэта былі выключна вядомыя гараджане каталіцкага веравызнаньня, якія раней пазьбеглі савецкіх рэпрэсіяў ці здолелі іх перажыць. Сярод іх было некалькі інжынэраў, напрыклад, Мечыслаў Альбрэхт. Да ахвяраў належалі вядомыя ўсяму гораду настаўнікі гімназіі імя Міцкевіча, у тым ліку Ян Каханюўскі, Францішак Данько і Юзаф Ванатоўскі, даваенны дырэктар тытунёвай фабрыкі Ян Шыманскі, былы старшыня дзяржаўнай тытунёвай і алькагольнай манаполіі Баляслаў Журакоўскі, судзьдзя Вінцэнт Гедройць, капітан 76-га палка польскага войска ды іншыя польскія вайскоўцы і юрысты⁴⁰⁷.

Паралельна з канчатковай ліквідацыяй гета № 1, цягам 1943 году ў меру росту супраціву з боку розных дэцэнтралізаваных структураў, узмацнілася змаганьне з так званымі бандамі, за якое адказваў адмысловы аддзел СД у Беластоку. Гэты аддзел нёс таксама адказнасьць за забойства габрэяў у невялікіх паселішчах. Хаця гэта найперш закранала шырокія масы вясковага насельніцтва, з ростам актыўнасьці разнастайных партызанскіх фармаваньняў на паўднёвым усходзе Гарадзеншчыны абвастрылася і сытуацыя ў горадзе. У ліпені 1943 году ў крэпасці адбылося другое калектыўнае

⁴⁰⁵ Archiwum Wschodnie w Warszawie — zbiory Hoover Institution (AW-HI). III/50/33, IV, k. 227.

⁴⁰⁶ Пры гэтым можна прывесці аргумэнт, што ня толькі існавала структурная ўзаемаабумоўленасьць нямецкай акупацыйнай палітыкі супраць габрэяў і хрысьціянаў, але і што яна адпаведна абвастралася ў прастай часавай паслядоўнасьці. Гл. у гэтым пытаньні: Meindl R. Ostpreußens Gauleiter... S. 318.

⁴⁰⁷ Ахвяры, названыя Багданам Гарбачэўскім на падставе дакумэнтаў ягонага бацькі. Параўн.: Documents Concerning the Murder... Bd. II. P. 323; НАРБ. Ф. 655, воп. 1, спр. 9, арк. 26. Цытуецца паводле: YVA. JM/10645.

пакараньне сьмерцю. Настаўнікі, судзьдзі, былы бурмістар, начальнік аддзелу працы, сьвятары, лекары ды іншыя дзяржаўныя службоўцы былі забітыя як прадстаўнікі польскай нацыі, прычым, як і падчас савецкіх дэпартацыяў, закладнікі былі выбраныя перадусім паводле сацыяльных крытэраў. Такім чынам, гэтыя злачынствы ўпісваюцца ў стратэгію зьнішчэньня інтэлігенцыі, якая засталася ў горадзе, як носьбіта ведаў, культуры і ідэяў — стратэгію, якую раней, зь верасьня 1939 году і да чэрвеня 1941 году, ажыццяўляў савецкі бок. Абодва калектыўныя пакараньні сьмерцю — дарма што яны адбываліся ў крэпасьці, за рысаю гораду — асабліва запомніліся хрысьціянскаму насельніцтву, бо для застрашэньня і прапаганды прынцыпу калектыўнай адказнасьці пра ўзяцьце закладнікаў было абвешчана публічна.

Парушальнікаў загадаў акупацыйнай улады каралі менш публічна: іх у крэпасьці з рознаю пэрыядычнасьцю расстрэльвала каманда, падпарадкаваная СД у Беластоку. Іхныя імёны зь большага невядомыя, а колькасьць можна толькі вельмі прыблізна ацаніць у дыяпазоне ад некалькіх дзясяткаў да некалькіх сотняў⁴⁰⁸. Істотным адрозьненьнем калектыўнага пакараньня ў ліпені 1943 году ад таго, што адбылося ў кастрычніку 1942 году, было тое, што акупанты пакаралі сьмерцю і ўсіх сваякоў закладнікаў, якіх выявілі падчас арыштаў 15 ліпеня 1943 году. То-бок упершыню ў Гародні сыстэматычна і па-за межамі гэта забівалі таксама жанчын і дзяцей⁴⁰⁹. Храналягічна паміж першым калектыўным забойствам прадстаўнікоў польскай інтэлігенцыі і другім пакараньнем, якое закранула таксама жанчын і дзяцей, адбылася дэпартацыя больш як 20 тысяч габрэяў і наступнае за ім забойства жанчын, мужчын, старых і дзяцей⁴¹⁰.

Калі разглядаць выкарыстаньне прымусовых работнікаў і дынаміку нямецкіх рэпрэсіяў супраць гарадзенскіх хрысьціянаў і габ-

⁴⁰⁸ Documents Concerning the Murder... Vol. I. P. 461, 481–483; Vol. II. P. 317–349.

⁴⁰⁹ Сьпісы складаліся ацалелымі закладнікамі, і пасьяя вайны яны параўноўваліся зь іншымі крыніцамі. Такім чынам, ідзе гаворка не пра пералік немцамі асобаў, якія падлягалі арышту, але пра складзены прыватнымі асобамі агляд, які, нягледзячы на вусны пераказ, падаецца імаверным, бо ён пацьвярджаецца іншымі крыніцамі. Гл.: Асабісты архіў Багдана Гарбачэўскага з Торуня; НАРБ. Ф. 655, воп. 1, спр. 9, арк. 26. Цытуецца паводле: YVA. JM/10645.

⁴¹⁰ У выпадку Гародні не стае адпаведных дакумэнтаў, каб даказаць каўзальную ўнутраную сувязь відавочнай радыкалізацыі з боку нямецкіх акупантаў у сфэры напружаньня паміж Галакостам і рэпрэсіямі супраць хрысьціянскага насельніцтва. Але важнай дасьледчай задачай найбліжэйшай будучыні было б даказаць гэта ў выпадку іншых гарадоў рэгіёну, у якіх добра захаваліся пацьверджаньні перасьледу і габрэяў, і хрысьціянаў.

рэяў, то яшчэ больш выразна відаць унутраную ўзаема сувязь паміж эксплуатацыйнай абедзвюх сэгрэганых групаў насельніцтва і радыкалізаванай формай рэпрэсіяў. Ужо з чэрвеня 1941 году яшчэ не аб'яскроўленая эканоміка Гародні — як паказана вышэй на прыкладзе габрэйскіх прымусовых работнікаў — у якасці дробнай, але зусім ня лішняй шрубкі была ўключаная ў механізм нямецкай ваеннай машыны⁴¹¹. Калі вясковае насельніцтва было інтэграванае ў нямецкую сыстэму рэпрэсій і забеспячэння патрэбаў войска і ваеннай эканомікі перадусім праз прымусовыя паборы, то і ў гарадах усе вытворчыя магутнасці былі пераабсталяваныя пад гэтыя патрэбы⁴¹². У кравецкіх майстэрнях, дубільнях, цагельнях, лесапільнях і на гарадзенскай тытунёвай фабрыцы побач зь вязнямі гэта з самага пачатку працавалі таксама работнікі з астатняй часткі гораду⁴¹³. Нямецкая арганізацыя ваеннай эканомікі пераняла адзержаўленныя яшчэ за савецкай акупацыяй прадпрыемствы, кіраваньне якімі ўзялі на сябе, як у выпадку гуты на левым беразе Нёману, прадпрымальныя немцы зь ліку цывільных⁴¹⁴. Адмыслова арганізаваная Управа сэквэстраванай маёмасці (*Treuhandstelle*) у Беластоку каардынавала яе экспрапрыяцыю цывільным шляхам, у тым ліку сыстэматычнае прысваенне габрэйскай маёмасці, а таксама культурных здабыткаў рэгіёну⁴¹⁵. Інтэнданцкая служба вэрмахту вызначала квоты пабораў, неабходныя для задавальнення патрэбаў далейшай ваеннай кампаніі, і кантралявала іхнае выкананьне⁴¹⁶.

Для рэалізацыі пастаўленых акрузе ваенных задач да прымусовай працы прыцягвалі і вялікую частку хрысціянскага насельніцтва. Такім чынам нямецкая цывільная адміністрацыя змагалася зь вялікім беспрацоўем. У ліпені 1941 году ў Гародні было ад пяці да сямі тысяч беспрацоўных, гэта значыць, амаль кожны трэці жыхар хрысціянскага веравызнання⁴¹⁷. Найбольшая частка прымусовай працоўнай сілы спачатку выкарыстоўвалася ў самім рэгіёне. Аднак цягам 1942 году ўсё часцей набіраліся групы для вывазу на тэрыторыю «старага Райху». Лічба вывезеных з заходняй часткі Беларускай акругі складала больш за 40 тысяч чалавек. Паводле савецкіх

⁴¹¹ Bialystok in Bielefeld... S. 173.

⁴¹² Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 386.

⁴¹³ Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 374.

⁴¹⁴ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 54, арк. 19.

⁴¹⁵ Mark B. Ruch oporu w getcie białostockim: samoobrona, zagłada, powstanie. Warszawa, 1952. S. 60.

⁴¹⁶ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 393.

⁴¹⁷ Тамсама. S. 453–457.

звестак, з усходняй часткі акругі ва Ўсходнюю Прусію і ўглыб Райху былі вывезеныя каля 20 тысяч чалавек, зь іх толькі паўтары тысячы з Гародні⁴¹⁸. Кожны другі настаўнік гораду пры канцы вайны быў або забіты, або вывезены на прымусовыя працы ў Нямеччыну⁴¹⁹.

Групы складаліся адвольным спосабам, у тым ліку праз затрыманьне ўсіх без разбору ў людных месцах, рэкрутацыю асобаў пэўнага году нараджэньня, а таксама па разнарадцы з прадпрыемстваў. Пачынаючы зь вясны 1943 году, калі ў Гародні заставаліся ўжо толькі дзеве сотні габрэйскіх работнікаў, назіралася абвастрэньне рэпрэсіяў. Гэтак, у красавіку 1943 году на прымусовую працу прызвалі ўсіх гарадзенцаў мужчынскага полу ва ўзросьце ад 19 да 20 гадоў, а таксама жаночага полу ва ўзросьце ад 17 да 18 гадоў. Найперш рэкрутацыя работнікаў адбывалася для рэгіянальных патрэбаў, але гэтыя патрэбы зьбольшага задавальняліся рэкрутаваньнем за кошт вясковага насельніцтва, у выніку чаго абумоўлены вайною працэс уцёкаў з гораду часткова пайшоў у адваротным кірунку. Невыкананьне нямецкіх загадаў каралася сьмерцю⁴²⁰. Так званыя остарбайтары з Гародні выкарыстоўваліся найперш у сельскай гаспадарцы Ўсходняй Прусіі, на абаронных прадпрыемствах Кёнігсбэргу і ў іншых галінах гаспадаркі ды рэгіёнах. З 779 чалавек, вывезеных з Гародні ў 1942 годзе, 480 трапілі ў Кёнігсбэрг, 254 — у Лік, 20 — у Мэмель, 23 — у Тыльзіт, па адным у Растэнбург ды Інстэрбург — усё гэта гарады ва Ўсходняй Прусіі. З 460 остарбайтараў, зарэгістраваных аддзелам працы, у 1943 годзе большыня зноў была вывезена ўва Ўсходнюю Прусію, астатнія групамі ў іншыя гарады, напрыклад, Штутгарт і Магдэбург. І яшчэ ў першыя месяцы 1944 году з двухсот аднаго гарадзенца амаль усе былі вывезеныя ў Кёнігсбэрг — зь іх чатыры пятыя былі пазначаныя як палякі і толькі адна пятая як беларусы⁴²¹.

Нямецкі акупацыйны рэжым пры эксплюатацыі мясцовага насельніцтва з самага пачатку прадугледжваў пэўную гіерархію паводле этнічна-нацыянальных крытэраў. Крысьціян Герлах паказаў, што ў выкарыстаньні працоўнай сілы на прадпрыемствах і будоўлях Гародні ўлетку 1941 году прадугледжвалася наступная гіерархія: «1) фольксдойчы; 2) палякі; 3) беларусы; 4) габрэі; 5) ваеннапалонныя»⁴²².

⁴¹⁸ Bialystok in Bielefeld... S. 169; ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 5, арк. 1–2.

⁴¹⁹ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 2, арк. 12.

⁴²⁰ Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 374–375.

⁴²¹ НАРБ. Ф. 655, воп. 1, спр. 9, арк. 16–17. Цытуецца паводле: YVA. JM/10645; Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 460–480.

⁴²² Тамсама. S. 578.

Аднак габрэі вельмі хутка апусьціліся на апошнюю пазыцыю; з увагі на тое, што ўзімку ваеннапалонныя масава паміралі ад голаду і хваробаў, гэта азначала змрочны прагноз адносна шанцаў на выжываньне габрэйскага насельніцтва ў гета. У той жа час абыходжаньне зь іншымі групамі было звязанае з эксплюатацыяй загнаных у гета габрэяў. Абвастраньне нацыянал-сацыялістычнай палітыкі эксплюатацыі закранула і хрысьціянскае насельніцтва. Адрэз працы прыцягнуў да прымусовых работ і негабрэйскае насельніцтва гораду. Мясцовае гестапа жорстка перасьледала тых, хто спрабаваў гэтага пазьбегчы⁴²³. Такім чынам, габрэйскія і хрысьціянскія рабочыя і рамесьнікі з Гародні працавалі на нямецкую вайсковую вытворчасць разам. Нягледзячы на адрознасьць нямецкай палітыкі адносна габрэяў і хрысьціян, у сфэры прымусовай працы былі перасячэньні, як паказвае адкрыты 28 сакавіка 1942 году працоўна-выхаваўчы лягер, які служыў для пакараньня перадусім работнікаў з гета, але таксама і зь іншых частак гораду. Зьнявольнем у гэтым лягэры са строгім рэжымам на тэрмін да шасьці месяцаў караліся парушэньні працоўнай дысцыпліны⁴²⁴.

У другой палове 1942 году зрабілася зразумела, што эканамічныя інтарэсы не спынілі дэпартацыі габрэйскага насельніцтва ў асобных гета. Таму задача выраўноўваньня прадукцыйнасьці працы габрэйскіх і негабрэйскіх работнікаў набыла для нямецкіх акупантаў яшчэ большае значэньне. Паводле афіцыйнай статыстыкі, у Гародні на патрэбы нямецкай ваеннай эканомікі з гета працавалі 3597 кваліфікаваных работнікаў і 2553 некваліфікаваныя, што часова бараніла іх і іхнія сем'і ад дэпартацыяў, бо спачатку тыя яшчэ адбываліся паводле крытэраў эканамічнай мэтазгоднасьці. Тым ня менш, мясцовым нямецкім установам было зразумела, што за кароткі час замяніць усіх габрэйскіх работнікаў на іншую мясцовую працоўную сілу немагчыма. З аднаго боку, кваліфікацыя, працоўны досвед і колькасьць габрэйскіх рамесьнікаў былі вышэйшыя. А з другога — усведамляючы пагрозу сьмерці, габрэі працавалі відавочна эфэктыўней за іншых работнікаў⁴²⁵. Тым ня менш, цывільная адміністрацыя спрабавала арганізаваць навучаньне хрысьціянскіх работнікаў на спецыяльных паскораных курсах «Нямецкага рабочага фронту». Калі ў лістападзе 1942 году колькасьць габрэйскіх работнікаў у выніку дэпартацыяў адчувальна зьменшылася, было

⁴²³ З паказаньняў Марыі Болтрык, якая пражывала на вуліцы Грандзіцкай, дом 27 // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 381.

⁴²⁴ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр.3, арк. 205–209; Российский государственный военный архив (РГВА). Фонды бывшего Особого архива. Ф. 1323, оп. 2, д. 243, л. 55.

⁴²⁵ Documents Concerning the Murder... Vol. VI. P. 238–241.

пастаўлена пытаньне пра шырокамаштабную акцыю перасяленьня ў Гародню рабочых і сялян з навакольных мясьцінаў замест габрэйскіх працаўнікоў. Кіраўнік павятовай гаспадарчай управы меркаваў, што крыніцай чалавечых рэсурсаў можа быць толькі вёска⁴²⁶. Ужо ў лістападзе 1942 году пачалося прымусовае перасяленьне сялян зь Белавескай пушчы ў іншыя часткі акругі⁴²⁷. Такім чынам меркавалася пазбавіць партызанскія атрады падтрымкі з боку жыхароў лясных абшараў і адначасова задаволіць патрэбу ў працоўнай сіле там, дзе яе не ставала⁴²⁸. Калі спачатку гэта датычыла перадусім сельскай мясцовасьці, то пазьней пачаліся перасяленьні ўва ўсёй акрузе.

Гэтак, у сьнежні 1942 году павятовы камісар фон Плэц раптоўна заявіў свайму начальству, што ёсць патрэба толькі ў чатырох тысячах работнікаў, зь іх паўтары тысячы кваліфікаваных работнікаў з гэта без праблем можна было б замяніць людзьмі з навакольных вёсак⁴²⁹. На ягоную думку, для гэтага было дастаткова абавязаць лішнюю працоўную сілу пакінуць тэрыторыю акругі, прызначаную пад лесапасадкі, а таксама перасяліць сялян, якія атрымліваюць асабліва нізкія ўраджаі. Фон Плэц заявіў у адпаведным дакладзе, што можа «з задавальненьнем канстатаваць, што габрэйская акцыя нечакана нязначна паўплывала» на вайсковую вытворчасць⁴³⁰. Гэта было магчыма толькі таму, што ў міжчасе да прымусовай працы быў прыцягнуты іншы працоўны кантынгент.

Гэты досыць слаба выражаны ў Гародні канфлікт паміж забясьпячэньнем дзеяздольнасьці нямецкай ваеннай машыны ды імкненьнем цывільнай адміністрацыі і гестапа выканаць загады аб ліквідацыі ўсіх гэта ў акрузе абвастрыўся, калі ліквідацыя Беларастоцкага гэта паставіла тамтэйшую тэкстыльную прамысловасьць пад такую пагрозу, што і намесьнік Коха Брыкс, і беластоцкі начальнік СД, якія самі неслі адказнасьць за жажлівыя ўмовы ўнутры гэта, мусілі асабіста дамагацца ад Бэрліну адтэрмінаваньня ліквідацыі⁴³¹. Хаця цывільная адміністрацыя акругі магла на пэўны час затрымаць дэпартацыю тых работнікаў, якія былі патрэбныя для рэалізацыі яе гаспадарчых мэтаў, але дэпартацыі людзей, пры-

⁴²⁶ Documents Concerning the Murder... P. 242.

⁴²⁷ Meindl R. Ostpreußens Gauleiter... S. 310–311, 319.

⁴²⁸ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 936.

⁴²⁹ Тамсама. S. 664.

⁴³⁰ Documents Concerning the Murder... Vol. VI. P. 244–246.

⁴³¹ Bialystok in Bielefeld... S. 193.

знаных непрацаздольнымі, ужо пачаліся⁴³². Адказныя за эксплуатацыю габрэйскай працоўнай сілы самі актыўна ўдзельнічалі ў яе сыстэматычным зьнішчэньні, бо гэта ўваходзіла ў іх кампэтэнцыю, прычым цывільная адміністрацыя і СД працавалі разам⁴³³. Дзякуючы інстытуцыйнай канфігурацыі яны практыкавалі розныя падыходы толькі ў выбары сродкаў і часавым плянаваньні.

Тым ня менш, насуперак прагнозам павятовага камісара фон Плёца, нястача кваліфікаваных рамесьнікаў пасля ліквідацыі гэта зрабілася востраю праблемаю. Для захаваньня вытворчасці ваеннага значэньня не ставала такіх кваліфікаваных работнікаў, як шаўчых, сьлесараў, токараў, мадэльшчыкаў ды іншых, як вынікае зь ліста дырэктара гарадзенскага дрэвапрацоўчага заводу ад 14 кастрычніка 1943 году да гарадзенскага павятовага камісара. Адказам былі новыя перасяленьні. Таму яшчэ ў сакавіку 1943 году частку беларускага насельніцтва зь вёсак вакол Віцебску ў якасьці працоўнай сілы перавезлі ў Гародню, дзе перасяленцаў засялілі ў будынкі, якія засталіся ад гэта № 1⁴³⁴. Марыя Антонаўна Ідэль, 1916 году нараджэньня, была сярод перасяленцаў 1943 году:

У Гародню мяне прывезьлі напрыканцы 1943 году. Пры наступленьні Чырвонай арміі немцы многіх віцяблян загналі ў таварныя цягнікі і павезьлі на захад. Там былі жанчыны, дзеці, былі і мужчыны, якіх не забралі ў войска. У мяне якраз малое дзіця было. Помню яшчэ, што ў маім вагоне ехалі сьвятары, праваслаўныя бацюшкі. Малодшы зь іх, як я даведалася, спачатку вучыўся ў каталіцкай сэмінарыі, потым закахаўся і перайшоў у праваслаўе. Разам зь ім ехалі яго жонка і дзіця. Дык ён увесь час чытаў малітвы на рускай мове і рабіў гэта так прыгожа!

Спачатку нас прывезьлі ў Літву, у нейкі лягер для перасяленцаў. Аднак ён быў перапоўнены. Там былі людзі зь Віцебску, са Смаленску. Але нас, нарэшце, хоць у прыбіральню пусьцілі. А потым ізноў загналі ў цягнік і павезьлі сюды. Калі мы даехалі да Гародні, нас напачатку павялі ў лазьню на сучаснай вуліцы Будзённага. Мы так радаваліся, бо за час падарожжжа найбольш марылі пра тое, каб памыцца. Пасля лазьні нам далі яшчэ па талерцы супу. Потым павялі ў былое гэта і разьмеркавалі

⁴³² Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 689.

⁴³³ Гл. прысуд у справе супраць Альтэнлё, Гаймбаха, Эрліса і Дыбуса ў: Documents Concerning the Murder... Vol. IV. P. 505–510, а таксама падрабязнае абгрунтаваньне: Тамсама. P. 418–560.

⁴³⁴ Тамсама. P. 498.

*на пустых дамах, дзе ўжо не было яўрэяў. Дамы былі ў жахлівым стане. Вокны пабітыя, дзверы паламаныя*⁴³⁵.

Адзел працы пераправіў больш за 2300 перасяленцаў у якасьці остарбайтараў у глыбіню Райху⁴³⁶. У студзені 1944 году пачалася ўзгодненая Генрыхам Гімлерам і Эрыхам Кохам ды арганізаваная акруговай цывільнай адміністрацыяй эвакуацыя каля 30 тысяч фольксдойчаў з Валыні, некалькі тысяч з якіх пасялілі ў Гарадзенскім павеце⁴³⁷. У Беластоку яшчэ ў студзені 1944 году прыбылыя з украінскіх гарадоў, у тым ліку Крамянца і Жытоміра, групы былі пераведзеныя ў арганізаваны адмыслова для фольксдойчаў лягер пад назвай «Фронт — Радзіма», які служыў зборным лягерам⁴³⁸. Пры засяленьні фольксдойчаў у і без таго пацярпелыя ад вайны гароды акругі часта даходзіла да актаў гвалту, падчас якіх ранейшых жыхароў бесцерымонна выганялі зь іхнага жылля⁴³⁹.

2.2.6 Стратэгіі выжываньня ўцекачоў з гета ў Гародні і ваколіцах

Пасьпяховых уцёкаў з гета было мала. Яшчэ менш было шанцаў выжыць па-за яе небясьпечнай, але ўсё ж часова абароненай прасторай. Ужо проста для таго, каб такія шанцы зьявіліся, патрабавалася шмат шанцаваньня і шчаслівых супадзеньняў⁴⁴⁰. З прычыны геаграфічнага становішча і працягласьці вайны выжываньне асобных уцекачоў з гета было звязанае з выпадковым спалучэньнем мноства фактараў і сытуацыяў. Гэта і выратавальныя знаёмствы, і шчырае заангажаваньне, і добразычлівая бязьдзейнасьць ці чысты бізнэс. Уцячы было магчыма, асабліва для маладзейшых габрэяў, але выжыць па-за межамі гета амаль не было шанцаў⁴⁴¹. Хаваць габрэяў, даваць ім прадукты ці не паведамляць пра іх было забаронена пад страхам сьмерці. Таму хрысьціяне недаверліва прыглядаліся адзін да аднаго. Той, хто прымаў у сябе габрэяў, нават сярод мясцовага насельніцтва мог лічыцца — часта і пасьля заканчэньня вайны —

⁴³⁵ Гл.: Гародня ў Другой сусветнай вайне. 1939–1945 г. // Горад святога Губерта: краязнаўчы альманах. Вып. 1: Гісторыя Гародні ХХ ст. у вусных успамінах / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука. Сейны, 2002. С. 33–34.

⁴³⁶ НАРБ. Ф. 655, воп. 1, спр. 9, арк. 16. Цытуецца паводле: YVA. JM/10645.

⁴³⁷ APB. Sygn. 70, k. 1–3.

⁴³⁸ Meindl R. Ostpreußens Gauleiter... S. 320.

⁴³⁹ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... S. 119.

⁴⁴⁰ Гл. у гэтым пытаньні інтэрвію з «Archiv Zwangsarbeit»: Chossid, Grigori Nesselwitsch. za034, Zwangsarbeit 1939–1945. S. 24–27.

⁴⁴¹ Гл. успаміны Сямёна Ліпеца ў: Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка гарода Гродна... С. 393–395.

за здрадніка⁴⁴². Таму ўласны горад рабіўся асабліва небяспечнаю зямлёю: тут, дзе габрэі і хрысьціяне жылі ў непасрэднай блізкасьці, людзі ведалі адзін аднаго ня толькі з выгляду, таму шмат якім хрысьціянам было няцяжка пазнаць уцекачоў з гета. Агрэсія з боку акупантаў і распаўсюджаная адсутнасць спачуваньня да лёсу габрэяў спрыялі страху перад здраднікамі. Па-польску тых, хто даносіў на габрэйскіх уцекачоў, называлі «*szmalcownicy*» (шантажысты). Па ўсёй акупаванай Польшчы яны шантажавалі ўцекачоў з гета або даносілі пра іхныя сховы за ўзнагароду, і таму зрабіліся найбольшай пагразай для ўцеклых габрэяў. Нідзе ў горадзе ўцекачы з гета не маглі быць упэўненыя, што на іх нехта не данясе⁴⁴³.

Разам з вонкава непадазроным выглядам — рысы твару, колер валасоў і адцёныне скуры ды вопратка не павінны былі моцна адрозьнівацца ад тыповага для хрысьціянскага насельніцтва, — вырашальным крытэрам для выжываньня па тым баку гета была мова. Тыя гарадзеньскія габрэі, што былі шчыльней інтэграваныя ў гарадскую польскамоўную грамадзкасьць або хадзілі ў польскамоўную школу, мелі перавагу перад тымі, хто належаў да габрэяў-артадоксаў, якія гаварылі пераважна толькі на ідышы або іўрыще. Менавіта дзеля таго, што раней розныя групы насельніцтва жылі паблізу, найменшыя адхіленьні ад распаўсюджанай у Гародні гаворкі польскай мовы, набліжанай да сьлянскай у Польшчы «*gwary wileńskiej*», былі падазроныя.

Аднак варожасьць і зычлівасьць ішлі рука аб руку. Цётка Аляксандра Блюмштайна пасья нелегальнай праходкі па родным горадзе расказвала ў гета, што многія мінакі яе пазнавалі. Некаторыя былі прыемна здзіўленыя, убачыўшы яе жывой, і зычліва віталі яе словамі «*Cześć Boże*», што яна разумела прыкладна як «Барані цябе Божа». Іншыя яе не заўважалі, як быццам яе ўжо не існавала⁴⁴⁴. Тым ня менш, шмат на каго пры такіх праходках на арыўскім баку складалі даносы, тым самым аддаючы іх на немінучую сьмерць. Некаторыя хрысьціянскія сем'і прымалі сваіх знаёмых габрэяў, але часта толькі на кароткі час — яны баяліся пільных суседзяў, шан-

⁴⁴² Праца Яна Томаша Гроса, сфаксаваная найперш на Кельцах і Цэнтральнай Польшчы, дэманструе пануючыя настроі ў польскім грамадзтве. Яны не адрозьніваліся прынцыпова і на паўночна-ўсходніх землях Польскай Рэспублікі. Праўда, прысутнасць савецкіх уладаў усё ж такі ў значнай ступені абараняла ад фізычных нападаў. Гл.: Gross J. T. Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści. Kraków, 2008.

⁴⁴³ Інтэрвю з Х. Бяліцкай, праведзенае ў Легавот-Габашане 28 лістапада 2004 году на польскай мове.

⁴⁴⁴ Blumstein A. A little house... P. 330.

тажыстаў і паліцыі аховы. У выпадку арышту ўцекача галаве сям'і разам з жонкай і дзецьмі пагражаў расстрэл на месцы ці ў крэпасці на ўскраіне гораду. Да невялікага ліку тых, хто пазней атрымаў ад «Яд-Вашэм» узнагароду «Праведнік народаў сьвету» за тое, што на працягу ўсёй вайны хаваў у сваім доме яўрэяў, належалі бацькі Аляксандра Навумюка. Хоць некаторыя габрэйскія сьведкі паведамляюць, што асабліва баяліся каталікоў, з таго, што сям'я Навумюка была праваслаўнага веравызнаньня, нельга выводзіць правіла⁴⁴⁵. Паводле ўспамінаў сына, ягоныя бацькі пайшлі на гэтую рызыку перадусім як людзі і прыяцелі, а не як праваслаўныя, хоць іхнае хрысьціянскае выхаваньне, безумоўна, адыгрывала пэўную ролю ў гэтым учынку⁴⁴⁶. Нават пры элемэтарнай дапамозе, накшталт продажу хлеба, патрэбны быў узаемны давер — і ўцекачы з гета, і іхныя памочнікі-хрысьціяне мусілі ведаць, зь кім маюць справу, каб мінімізаваць рызыку. Высьветлілася, аднак, што большасьць сяброўскіх адносін зь міжваеннага часу ня вытрымала выпрабаваньня ваенным ліхалецьцем. Але там, дзе яны працяжыліся хоць на момант, вырашальнае значэньне мела найперш сумеснае жыцьцё ў падзеленай гарадзкой прасторы да Другой сусьветнай вайны⁴⁴⁷.

Фэлікс Зандман, а таксама Аляксандар Блюмштайн і ягоныя родныя перажылі вайну ў каталіцкіх сем'ях, якія яны добра ведалі зь міжваеннага часу, — праўда, не ў самой Гародні, а на ўскраіне гораду або наводшыбе вёскі. З прычыны адносна невялікіх памераў Гародні і блізкасьці навакольных вёсак тут было проста дабрацца да вёскі і ў выпадку патрэбы вярнуцца назад⁴⁴⁸. Шанцы выжыць у вёсцы былі трохкі вышэйшыя, калі сябры, знаёмыя або кліенты з даваеннага часу былі гатовыя пайсьці на вялікую рызыку і прытрымліваліся цэлага шэрагу правілаў для захаваньня поўнай таямніцы міжвольных гасьцей. Але далёка ня ўсё гарадзеньскія габрэі мелі знаёмых хрысьціянаў у вёсках, і яшчэ менш габрэяў

⁴⁴⁵ Fogelman E. *Conscience & Courage: Rescuers of Jews During the Holocaust*. New York, 1994. P. 213.

⁴⁴⁶ Інтэрвію з А. Навумюком, праведзенае ў Гародні 14 чэрвеня 2005 году.

⁴⁴⁷ У вельмі нешматлікіх выпадках вайскоўцы вэрмахту або прадстаўнікі нямецкіх прыватных прадпрыемстваў таксама дапамагалі габрэйскім уцекачам або прыму-совым рабочым. У Гародні такія выпадкі не вядомыя. У Беластоку атрымалі падтрымку некалькі сувязных з Гародні, якія забясьпечвалі сувязь паміж гета і камуністычным падпольлем. Там існавала таксама сувязь зь Вільняю: Priemel K. *CH. Am Rande des Holocaust. Die Rettung von Juden durch Wehrmichtsangehörige in Vilnius // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 2004. № 52. S. 1017–1034; Bielicka Ch. *Mein Leben...* S. 202.

⁴⁴⁸ Gerlach Ch. *Kalkulierte Morde...* S. 673.

былі ў стане матэрыяльна падтрымліваць гэтых знаёмых падчас сваіх міжвольных хованак⁴⁴⁹.

Як паказана вышэй, сувязі зь вёскай адыгрывалі цэнтральную ролю і ў нелегальным забеспячэнні гета. Пры гэтым у гандлёвых дачыненнях паміж сялянамі, кантрабандыстамі ды іхнымі кліентамі галоўнымі былі ня столькі матывы хрысціянскай любові да бліжняга, колькі магчымасць атрымаць максімальны прыбытак ва ўмовах ваеннага часу. Дзякуючы пралазам у вонкавых сьценах будынкаў на межах гета⁴⁵⁰ ці ў платах з калючага дроту або дошак, а таксама дзякуючы існаваньню сетак кантрабандыстаў гета не былі герметычна ізаляванымі гарадамі ў горадзе⁴⁵¹.

Прымусовая праца, уцекачы і кантрабанда падтрымлівалі сувязь паміж адасобленымі сьветамі⁴⁵². Пакуль гета не перайшло пад нагляд гестапа, за парушэньне межаў рэдка каралі расстрэлам. Час ад часу жыхары гета адважваліся выйсьці ў горад, каб забраць сьпешна схаваную раней маёмасьць, даведацца навіны ці папрасіць знаёмага пра паслугу⁴⁵³. Аднак з гэтых вылазак ва ўяўную нармальнасьць яшчэ ў той самы дзень ці прынамсі наступнай раніцай трэба было вярнуцца ў гета, бо да пачатку ліквідацыі, нягледзячы на катастрафічныя ўмовы, яно ўсё ж было найбольш бясьпечным месцам. Зь іншага боку, жыхары астатніх частак горада таксама маглі без праблем заходзіць у гета — напрыклад, Багдан Гарбачэўскі паведамляе пра паўафіцыйныя дзьверы ў майстэрнях былой габрэйскай прафэсійнай вучэльні ў канцы вуліцы Пэрэца, якая належала да гета. З майстэрняў, куды габрэі і хрысьціяне разам хадзілі на прымусовую працу, быў просты праход у гета, які нямецкія ўстановы моўчкі цяперлі — відаць, таму, што дзякуючы гэтаму было менш

⁴⁴⁹ Шмат хто з ратаўнікоў перад вайной быў, як відаць са сьпісу «Праведнікаў народаў сьвету» ў «Яд-Вашэм», нянькамі, пацыентамі ці кліентамі тых, хто выжыў. Так было ў выпадках Фэлікса Зандмана і Аляксандра Блюмштайна. Гл.: Zandman F., Chanoff D. Niemals... S. 139 ff; Blumstein A. A little house... P. 256 ff.

⁴⁵⁰ Гл. расказ С. І. Ліпеца: Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 393–395.

⁴⁵¹ YVA. 033c/3565, v. 3–4; 03/1645, v. 8.

⁴⁵² Гэтыя сувязі сьвядома выкарыстоўваліся таксама й некаторымі нямецкімі акупантамі, напрыклад, накіраваным у Вільню Антонам Шмідам, каб хоць на пэўны час забясьпечыць габрэям працу ці перавесці іх у іншыя гета: Wieninger M., Pabst Ch. M. Feldwebel Anton Schmid: Retter in Wilna // Überleben im Dritten Reich: Juden im Untergrund und ihre Helfer / Hrsg. von W. Benz. München, 2003. S. 187–205. Гл. таксама: Lustiger A. Feldwebel Anton Schmid. Judenretter in Wilna 1941–1942 // Retter in Uniform. Handlungsspielräume im Vernichtungskrieg der Wehrmacht / Hrsg. von W. Wette. Frankfurt am Main, 2003. S. 44–67.

⁴⁵³ Zandman F., Chanoff D. Niemals... S. 67–68; ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 54, арк. 6.

мітусьні каля галоўнага ўваходу. Гарбачэўскі бесьперашкодна карыстаўся з гэтых дзвьярэй увосень 1942 году, каб наведваць знаёмага ў гета № 1⁴⁵⁴.

Як і гараджане, большасьць вяскоўцаў таксама баялася габрэяў-ўцекачоў ці нават ставілася да іх варожа, таму шмат каму застава-лася адно толькі шукаць часовага схову ў лясах. Выжыць бяз зброі было практычна немагчыма: з аднаго боку, у лесе былі канфлікты паміж савецкімі, габрэйскімі, польскімі партызанамі і бандамі, якія лютавалі ў акрузе і не падпарадкоўваліся нічым ваенным загадам; з другога боку, неабходна было здабываць харчы⁴⁵⁵. Аднак нават у арганізаванага падполья гета № 1 на пачатку 1943 году было толькі некалькі пісталетаў і гранат. Урэшце, неспрыяльныя ўмовы па-за гета і дэманстрацыйныя забойствы ўцекачоў пасярод гета схілялі бальшыню вязьняў да цярплівага чаканьня.

У Гародні нават у апошнія дні перад канчатковай ліквідацыйнай рэштак гета часовае выжываньне залежала ад кантактаў са зьнешнім сьветам. Пра гэта сьведчыць дакладнае апісаньне жыцьця ў схове, якое захавалася ў архіве падполья Беластоцкага гета:

16 лютага, пасья чатырохгадзіннай зачысткі гета, сярод габрэяў, якім удалося схаваньне, пашырылася меркаваньне, што акцыя была перапыненая толькі часова, каб усе выйшлі са сваіх хованак, пасья чаго пачнецца канчатковая зачыстка. Таму ўсе, хто мог, надалей сядзелі ў сваіх сховах. Мы, як і ўсе, падрыхтавалі сабе прытулак: ён быў у двары юдэнрату на вуліцы Замкавай, 3, у адрыве наводшыбе, адна сьцяна якой была якраз на мяжы гета. У ёй мы прабілі дзірку да касьцельнага саду на вуліцы Замкавай, 9. З саду праз жалезную браму можна было выйсьці на вуліцу Замкавую. Гэты выхад палягчаў нам сувязь з горадам, безь якой мы не змаглі б выжыць, бо ў нас не было хлеба (пра іншыя харчы, безь якіх неяк можна абысьціся, я ўжо не кажу). Апроч таго, у нас быў выхад на тэрыторыю гета. Трэба падрабязней патлумачыць канструкцыю схову. Хованка была ў адрыве, але там была яшчэ драўляная камора, заваленая саломай. Звонку гэта выглядала як капа саломы памерам 18×4×2. [...] На дзвьярах адрывы вісеў вялізны замок. Апроч таго, звонку яна была застаўленая дошкамі. [...] Па ўсёй сьцяне самой хованкі яшчэ была ніша ўвышкі адзін мэтар, у якой

⁴⁵⁴ Інтэрвію з Б. Гарбачэўскім, праведзенае ў Торуні 19 чэрвеня 2006 году на польскай мове.

⁴⁵⁵ Гл.: Мараш Я. Н., Плешавеня А. М. Гродзенскае гета... С. 388.

мы захоўвалі ўсе патрэбныя рэчы: вёдры, бочкі з вадой, посуд, харчы, дрэўны вугаль і г. д. [...] Увогуле можна сказаць, што наша хованка была адной з найлепшых, бо ў скрайнім выпадку мы маглі ўцякаць у розных кірунках. Хлеб і іншыя патрэбныя рэчы мы маглі здабыць у горадзе, ваду таксама было проста прынесці, бо на вуліцы Замкавай дзеля беспасярэдняга суседства з горадам ваду не адключылі. (У іншых частках гэта вада была адключаная.) Тут я мушу дадаць, каб чытачу лягчэй было арыентавацца, што меркаваньне пра хуткую ліквідацыю было памылковым, і габрэі паступова пачалі выпраўзаць са сваіх сховаў.

Зь іншага боку, многія ня выйшлі, бо былі перакананыя, што ліквідацыя можа пачацца ў любы момант (мы таксама належалі да такіх). І тут адбылося тое, што мы часта бачылі пасля кожнай акцыі ў гэта: змяншэньне гэта. Усе былі ў такой распачы, што амаль ня бралі з сабой рэчаў і харчоў. Урэшце, перад канчатковай ліквідацыяй 12 сакавіка ўсіх заблякавалі ў трох дварах на вуліцы Замкавай, 5, 7 і 9.

Я некалькі разоў быў у гэтай клетцы, бо гэта ўжо нельга было назваць гэта. Немагчыма ўявіць, якое ўражаньне гэта на мяне зрабіла. Хлеба больш не было. Пасля, калі стала трохі лягчэй дабрацца да хлеба, кіляграм яго каштаваў 35 марак. За кіляграм масла плацілі 700 марак. Людзі ўжо больш не маглі і прасілі, каб іх як мага хутчэй забілі. Мы рабілі некалькі вылазак з нашага схову, каб пашукаць у пакінутых навакольных дамах харчоў, і знайшлі даволі шмат манкі і ячнай крупы. Хлеба мы не знайшлі, так што нам увесь час даводзілася выходзіць у горад.

Так міналі 24 дні да ліквідацыі 12 сакавіка.

12 сакавіка зранку мы ўбачылі нашых катаў з гестапа: Візэ і Шота, ува ўніформе, з аўтаматамі. Мы зразумелі, што гэта канчатковая ліквідацыя. Мы толькі здзівіліся, што ўся акцыя заняла пяць гадзін і адбылася без ніводнага стрэлу. Проста немагчыма было ўсвядоміць, што там унізе ідуць апошнія з 22 тысяч габрэяў Гародні. Мы плакалі.

Для нас пачаліся цяжкія дні: мы думалі, што яны будуць шукаць сховаў, таму мы зачыніліся і тыдзень не выходзілі з тайніка. Выдаваліся вельмі малыя порцыі вады і хлеба. Тады мы зноў пачалі хадзіць у горад, каб здабываць хлеб у розных знаёмых палякаў. Мы хадзілі да палякаў, каб усталяваць больш цесную сувязь. Неўзабаве давялося кінуць і гэта.

У горадзе віселі абвесткі з паведамленьнем, што кожны, хто дапаможа габрэю, будзе пакараны сьмерцю разам з усёй сям'ёй.

У адносінах да некаторых палякаў, у якіх знайшлі габрэяў, гэтая пагроза была выкананая. Апроч таго, некалькі разоў рабіліся аблавы на габрэяў, якія хаваліся ў гарадзкіх руінах. Тады пачалі плаціць 100 райхсмарак за галаву. Усё гэта разам мела фатальныя наступствы, бо шэрая польская маса за такую цану выдавала шмат габрэяў. Карацей, усе спосабы, якія выкарыстоўвала гестапа, каб павылоўліваць астатніх габрэяў, былі паспяховыя. [...] Тады іх завозілі ў крэпасць і расстрэльвалі.

Становішча тых габрэяў, што хаваліся на тэрыторыі былога гета, было яшчэ горшае. У горадзе шэрая польская маса часта не магла ўстрымацца ад вымагальніцтва, і калі хто знаходзіў у гета хованку, габрэяў выдавалі. У гета брыгада беларусаў працавала на выяўленьні габрэйскай маёмасці ў пакінутых кватэрах. Яны абстуквалі сьцены, столь і падлогу, шукаючы габрэяў ці габрэйскае майно. І ў бальшыні выпадкаў знаходзілі. За знаходку вялікага тайніка яны атрымлівалі некалькі тысяч марак, і гэта было вельмі выгадна, што ўзмацняла інтэнсіўнасць пошукаў. Тое, чаго не знаходзілі яны, знаходзіла польская паліцыя і жандармэрыя, якая начамі лавіла габрэяў, якія выбіраліся са сваіх сховаў на ваду ці ў горад па хлеб. Што да нашага схову, то выйшла ня так удала, як мы спадзяваліся. Калі беларусы пачалі прыбіраць двор юдэнрату, яны ўзарвалі замок на дзвярах у хлеў, дзе была наша хованка, і пачалі выносіць салому. Мы праз другі выхад прабраліся на дах дому, які яны яшчэ не правяралі. Там мы зноў неяк уладкаваліся. На наступны дзень нашыя таварышы па няхічасьці М. Бялько і Я. Гольдбэрг у горадзе трапілі ў рукі немцаў. Праз пару дзён Н. Фішар пайшоў у горад і не вярнуўся. Мы пачалі думаць, што нам рабіць. Чакаць у хованцы да канца вайны было немагчыма. Палякі ў горадзе не хацелі нас хаваць ні за якія грошы. У нас не было ні сродкаў, ні гатоўнасці, каб жыць у лесе. Заставалася адно — Беласток.

З маіх таварышаў па хованцы толькі мне ўдалося дабрацца да Беластоку⁴⁵⁶.

Толькі стратэгічна ўдалае разьмяшчэньне ў заднім двары, які найпрост межаваў з гарнізонным касьцёлам, гэта значыць, амаль з Рынкавай плошчай, дазволіла аўтару гэтага паведамленьня і тым, хто хаваўся разам зь ім, так доўга выседзець ва ўжо ліквідаваным гета. Тым ня менш, немагчымасць выжываньня ў горадзе ці ў яго

⁴⁵⁶ У арыгінале на польскай мове. YVA. M-49/1903, v. 1— 4; Гл. таксама: Documents Concerning the Murder... Vol. VI. P. 287–288.

ваколіцах ня толькі прывяла да сьмерці ягоных сваякоў і папличнікаў, але й вымусіла яго самога прабрацца ў Беластоцкае гета, якое яшчэ існавала, каб уратавацца хоць на пэўны час. Адназначная характарыстыка хрысьціянскага насельніцтва гораду, гэта значыць, той часткі Гародні, якая засталася па-за межамі гета № 1, як *шэрай польскай масы*, паказвае, як асьцярожна трэба інтэрпрэтаваць гэтае сьведчаньне⁴⁵⁷. Насамрэч у гэты час у Гародні жылі яшчэ праваслаўныя ды іншыя хрысьціяне, якія, праўда, усе пабывалі польскімі грамадзянамі, але не абавязкова былі палякамі ў этнічным ці ў нацыянальным сэнсе.

Тое ж датычыць беларусаў, якія шукалі сховы ў рэштках гета: гэтая быццам адназначная характарыстыка сьведчыць хутчэй пра тое, што яны паходзілі зь вёскі. Для спалоханых выпадковых назіральнікаў і да сьмерці пераляканых насельнікаў хованак апроч вопраткі ці выгляду апазнавальнай прыкметай гэтых «беларусаў» магла быць толькі мова. Пры гэтым аўтар сьведчаньня, верагодна, трымаўся лёгкі даваеннага часу, згодна зь якой беларусамі былі тыя, хто гаварыў на вясковай гаворцы, бо ў гэтай сытуацыі ён ня мог неяк іначай даведацца, што тыя людзі былі беларусамі. Такім чынам, гэты дакумэнт ілюструе асноўную цяжкасьць, якая ўзьнікае пры інтэрпрэтацыі этнічных ці пагатоў нацыянальных катэгорыяў. Было б няслушна толькі на падставе гэтага паведамленьня рабіць выснову, што пасля ліквідацыі гета яго прачэсвалі выключна беларусы, прычым нават не выпадае задаваць пытаньне, ці яны самі лічылі сябе беларусамі, бо пра гэта няма ніякіх пераканаўчых сьведчаньняў. Аднак вельмі праўдападобна, што яны не былі жыхарамі Гародні. Насельніцтва гораду ў гэты час складалі ня толькі палякі, але ўва ўспамінах пра барацьбу за выжываньне ўва ўласным горадзе ўсё не-габрэйскае насельніцтва называецца *шэрай польскай масай*. Рабіць з гэтага выснову, што перадусім палякі дапамагалі габрэям ці што менавіта яны іх шантажавалі, таксама было б памылкай.

Затое ў дакумэнце ёсьць цалкам дакладная канстатацыя, што паміж гета і горадам існавалі сувязі і што гэтыя сувязі дапамагалі габрэям выжыць. Гэтак, менавіта ў хрысьціянскіх знаёмых можна было ўначы здабыць хлеба і зь імі ж, відавочна, абмяркоўвалася сытуацыя. Гэта значыць, што нават падчас ліквідацыі гета яшчэ існавалі сувязі з вонкавым сьветам, безь якіх было б немагчыма пратрымацца некалькі тыдняў у схове, бо знаёмыя былі гатовыя дапамагаць, нягледзячы на небясьпеку — за грошы ці без, у гэтым

⁴⁵⁷ Наўняны крыніцы не даюць падстаў для такіх абагульненьняў. Сьцьверджаньні, што габрэям дапамагалі толькі каталікі або толькі праваслаўныя, таксама неабрунтаваныя: Ярмусік Э.С. Католический костёл... С. 102–104.

выпадку ня мае вялікага значэння, бо пакараньне сьмерцю пагражала нават за «неданясенне» на габрэяў. Зь іншага боку, гэтае сьведчаньне таксама паказвае, што ў тых, хто не знайшоў прытулку, выжыць у горадзе не было шанцаў — і не з прычыны варожага стаўленьня хрысьціянскага насельніцтва, а таму, што захады нямецкіх структур амаль не пакідалі шанцаў пазьбегчы затрыманьня.

2.2.7 Хрысьціянскія насельнікі рэгіёну як сьведкі і выгадаатрымальнікі з Галакосту

Большасьць гарадзенскіх хрысьціянаў былі ня толькі сьведкамі прасторавай і сацыяльнай ізаляцыі былых суседзяў-юдэяў, але яшчэ і станавіліся выгадаатрымальнікамі нямецкай палітыкі дыскрымінацыі і яе сьмяротных наступстваў, часткова сьвядома, а часткова не⁴⁵⁸. Напружаная пасля некалькіх бамбаваньняў сытуацыя з жытлом пасля арганізацыі гэта грунтоўна зьмянілася. У выпадку Слабодкі часта адбываўся беспасярэдні абмен жытлом: жыхары пераважна хрысьціянскага веравызнаньня засяляліся ў пакінутыя вязьнямі гэта дамы паміж вуліцамі Ерусалімскай, Скідзельскай і Легіёнавай. У той час як габрэйскія сем'і часта мусілі задавальняцца адным пакоем, яны пакідалі цэлыя кватэры. Буйная мэбля, не канфіскаваная нямецкімі ўстановамі, даставаліся новым жыхарам разам з жытлом. Пра стварэньне гэта абвясцілі за вельмі кароткі тэрмін, а тыя, каму было загадана пераехаць са сваіх кватэр на тэрыторыю аднаго з гэта, павінны былі пад пагрозай пакараньня зрабіць гэта 1 лістапада за шэсьць гадзінаў, таму ім давялося за вельмі кароткі час разьвітацца зь вялікаю часткаю свайго майна. Тыя, у каго былі хрысьціянскія знаёмыя і хто мог сабе гэта дазволіць, як сям'я Блюмштайнаў, раздавалі ўсё ў якасьці падарункаў, стараючыся пакінуць памятныя сямейныя рэчы ў сяброў⁴⁵⁹. Іншыя прадавалі за пару даляраў усё, што не маглі зьнесці, ці закопвалі⁴⁶⁰. Зандманы ўжо раней замуравалі каштоўныя рэчы за двайной сьцяной у сутарэньні⁴⁶¹. Бальшыня, аднак, мела няшмат што раздаваць ці хаваць і пакідала рэчы няпрошаным новым гаспадарам⁴⁶².

⁴⁵⁸ Рауль Гільбэрг падкрэсьліў, што падчас Галакосту самаю вялікаю групаю былі не ахвяры і ня каты, а тыя, хто стаў сьведкам. Ягоны тэрмін «*bystander*» у англасаксонскай літаратуры зрабіўся ня столькі сынонімам выгадатрымальнікаў або відавочцаў, колькі тых, хто пасіўна назіраў, як набіраў ход генацыд. Гл.: Hilberg P. *Perpetrators Victims Bystanders: the Jewish Catastrophe, 1933–1945*. New York, 1992. P. 193 і наст.

⁴⁵⁹ Blumstein A. *A little house...* P. 108.

⁴⁶⁰ АЖИ. Ring I/805, к. 2.

⁴⁶¹ Zandman F., Chanoff D. *Niemals...* S. 67–68.

⁴⁶² Кловский Д. Дорога... С. 268–269; YVA. 03/109371.

У выніку таго, што каля 10 тысячам чалавек зь іншых частак гораду давялося пераяжджаць у раней населены збольшага габрэямі квартал, які цяпер зрабіўся гета № 1, вызваляліся сотні кватэр і дамоў, калі тыя не былі яшчэ раней занятыя савецкімі ці нямецкімі захопнікамі ў цывільным адзеньні ці ў вайсковым мундзіры. Апроч іх і прадпрымальнікаў, якія прыехалі ў Гародню з Райху, з вызваленых памяшканьняў скарысталіся найперш тыя, хто супрацоўнічаў зь нямецкімі акупантамі, напрыклад, супрацоўнікі ахоўнай паліцыі і цывільнай адміністрацыі, а таксама людзі, зьвязаныя з гестапа і крымінальнай паліцыяй. Хоць у захаваных дакумэнтах амаль няма звестак пра тое, як менавіта разьмяркоўвалася жылло, можна прыпусьціць, што сыход кожнага трэцяга гарадзенца — на тэрыторыі гета да лістапада 1941 году жылі каля пяці тысяч габрэяў, — а таксама пакіданьне рэчаў, якія былі занадта цяжкія ці якім у гета не было месца або ўжытку, дазвалялі ўзбагаціцца ня толькі калябарантам і марадэрам. Гэтак, існуюць ускосныя сьведчаньні пра тое, што з гвалтоўнага перасяленьня габрэяў, якое адбылося за адзін дзень, карысталіся як вайскоўцы вэрмахту і супрацоўнікі цывільнай адміністрацыі, так і астатнія гарадзенцы⁴⁶³.

Пры гэтым практычна немагчыма дакладна рэканструяваць, хто ўзбагачаўся, апроч нямецкіх салдат і чыноўнікаў. Можна меркаваць, што ў наступныя месяцы неаднаразова ўзьнікалі сытуацыі, калі зьяўлялася магчымасьць проста або ўскосна прысвоіць чужую ўласнасьць. Апроч звычайных падчас вайны спэкуляцыяў на чорным рынку, здараліся й афіцыйна санкцыянаваныя пераразьмеркаваньні мэблі і жылла. Калі ў 1942 годзе настроі хрысьціянскага насельніцтва пачалі абарочвацца супраць акупантаў, беластоцкая філія райхсміністраўства прапаганды ў студзені 1942 году накіравала камісару Гарадзенскага павету цалкам канкрэтны запыт: «Ці застаюцца настроі польскага насельніцтва такія самыя, як пасля выгнаньня бальшавікоў, ці за гэты час адбылася перамена настрояў палякаў не на нашу карысьць?» У адказе згадвалася разьмеркаваньне габрэйскай уласнасьці сярод хрысьціянскага насельніцтва: «Вельмі па-рознаму. Збор воўны і футра неаднаразова даваў добрыя вынікі», прычым павятовы камісар падкрэсьліваў, што перамену настрояў трэба тлумачыць перабоямі з забесьпячэньнем таварамі першай неабходнасьці⁴⁶⁴. Пры гэтым астатнія жыхары валодалі дастатковай інфармацыяй, каб разумець, адкуль паходзілі мэбля і адзеньне, якое яны маглі тагна купіць у цэнтралізаваных пунктах⁴⁶⁵.

⁴⁶³ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 72, арк. 3–54.

⁴⁶⁴ Тамсама. Спр. 54, арк. 252.

⁴⁶⁵ Fatal-Knaani T. The Jewish Community...

Даносчыкі, якія шантажавалі габрэяў або выдавалі іх нямецкім установам за ўзнагароду, таксама ведалі, які лёс пагражаў тым, на каго яны даносілі⁴⁶⁶.

Новае абвастрэнне ў дачыненнях паміж габрэйскім і хрысціянскім насельніцтвам, звязанае з пераездам маёмасці, адбылося падчас ліквідацыі гета № 2. Пасля апошняй зачысткі зноў з'явілася *свабоднае* жылло. Прысваенне кінутай рухомай маёмасці зноў зрабілася крыніцай узбагачэння дзяржавы і прыватных асобаў, з якога ўскосна карысталіся і гарадзенскія хрысціяне.

Калі гета № 2 пасля ліквідацыі зноў выкарыстоўвалася ў якасці жыллага раёну, захоўваючы пры гэтым характар прадмесця, то раён наўкола Рыбнага рынку за паўтара году існавання гета № 1 быў настолькі панішчаны, што прыдатнымі для жыцця заставаліся толькі некаторыя яго часткі. Бедны яшчэ да вайны квартал з вузкімі вулкамі і пахілёнымі хаткамі, ганкамі ды прыбудоўкамі пасля ліквідацыі гета быў у жахлівым стане. Як паказвае аповед перасяленкі з Віцебску, пасля апошніх зачыстак хрысціяне займалі пакінутыя дамы, у якіх пасля марадэрстваў ужо не магло заставацца шмат рэчаў. Ад тых, хто ў 1941 годзе заняў жылло цяпер ужо забітых габрэяў, «напаселы» першых месяцаў 1943 году адрозніваліся геаграфічным паходжаннем. Засталіся гарадзенцы яшчэ раней мелі магчымасць знайсці новы прытулак або самі зрабіліся ахвярамі дэпартацыяў, таму ў іх амаль не было патрэбы ў жылле. Паводле справаздачы польскага ўраду ў выгнанні, у горад перажджалі жыць найперш бяднейшыя сяляне з Аўгустоўскага, Гарадзенскага і Ваўкавыскага паведаў⁴⁶⁷. У студзені 1943 году некаторых з іх публічна павесілі ўздоўж дарогі на Свідзель. Верагодна, яны занадта захапіліся марадэрствам ва ўжо зліквідаваных частках гета. Падобнае пакаранне за самапраўнае «прыбіранне» пакінутых габрэямі рэчаў яшчэ раней адбылося на Рынкавай плошчы⁴⁶⁸. Хутчэй за ўсё, тыя, хто ў лютым 1943 году са згоды немцаў шукаў у былым гета сховаў і пакінутых рэчаў габрэяў⁴⁶⁹, былі тымі сялянамі, якіх, паводле нямецкіх звестак, перасялілі ў Гародню з ваколіцаў Віцебску⁴⁷⁰. Цытаваная вышэй перасяленка з Віцебску таксама была пераселеная ў гэты квартал. Праўда, яна пераехала

⁴⁶⁶ Chiari B. Alltag hinter der Front... S. 263–269; К'яры Б. Штодзённасць за лініяй фронту... С. 277–283.

⁴⁶⁷ YVA. 025/84, в. 1.

⁴⁶⁸ НАРБ. Ф. 655, воп. 1, спр. 9, арк. 26. Цытуецца паводле: YVA. JM/10645.

⁴⁶⁹ YVA. M–49/1903, в. 4.

⁴⁷⁰ РГВА. Фонды бывшего Особого архива. Ф. 1323, оп. 2, д. 243, л. 55.

сюды толькі ў канцы 1943 году, амаль праз паўгоду пасля ліквідацыі гэта⁴⁷¹. Таму немагчыма дакладна сказаць, хто спачатку засяліўся ў пакінутыя дамы гэта № 1 — але гэта былі перасяленцы або з ваколіцаў Гародні, або з ваколіцаў Віцебску. Таксама імаверна, што тыя, хто засяліўся ў ацалелыя хаты вакол Рыбнага рынку, па другі бок ад вуліцы Пэрэца, зрабілі гэта не з уласнай волі.

Нягледзячы на новых насельнікаў, гістарычны габрэйскі квартал даўно перастаў існаваць. Акрамя даслоўна палітай крывёй сынагогі і некаторых ацалелых школьных і адміністрацыйных будынкаў на вуліцы Пэрэца, пра колішнюю веліч габрэйскай супольнасці сведчылі ўжо перадусім прагалы ў гарадзкой забудове ды трое ацалелых могілак.

2.2.8 «Беларускі нацыянальны камітэт» ды іншыя беларускія калябаранты

Захоп Гародні немцамі даў актывістам беларускага нацыянальнага руху, якія, нягледзячы на савецкія чысткі, заставаліся ў горадзе або вярнуліся сюды, магчыма сфармуляваць асноўныя нацыяналістычныя пастулаты⁴⁷². У ліпені 1941 году ў Гародні быў заснаваны «Беларускі нацыянальны камітэт», які бесцэпрымонна прэтэндаваў на тое, каб выступаць ад імя 45 % гарадзкога і 90 % вясковага насельніцтва, бо яны нібыта былі беларусамі⁴⁷³. Пра тое, што колькасць і дзейнасць такіх актывістаў у Гародні былі нязначнымі нават у час спрыяльнай палітычнай кан'юнктуры (у гэтым выпадку пры частковай і часовай падтрымцы з боку нямецкіх акупантаў), сведчаць адказы на запыты райхсміністэрства прапаганды ў апытальніку за студзень 1942 году:

Ці выстаўлялі беларусы патрабаванні да мясцовых устаноў у сэнсе нацыянальнай дзейнасці ў сферы народнай культуры? Так. [...] Ці назіраецца актывізацыя беларускай часткі насельніцтва ў беларускім нацыянальным сэнсе? Толькі нязначная⁴⁷⁴.

Тут можна было б запырэчыць, што чужынцы дрэнна арыентаваліся ў мясцовых рэаліях. Аднак у выпадку беларускіх калябарантаў гэта выключана. З аднаго боку, нямецкая цывільная адміністрацыя была адносна падрабязна пайнфармаваная пра тагачасныя настроі насельніцтва. Зь іншага боку, павятовы камісар рэгулярна

⁴⁷¹ Гародня ў Другой сусветнай вайне. 1939–1945 г... С. 34.

⁴⁷² ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 6–7.

⁴⁷³ Тамсама.

⁴⁷⁴ Тамсама. Спр. 54, арк. 252.

падтрымліваў сувязь зь беларускімі актывістамі, якія цяпер, як і пры канцы Першай сусьветнай вайны, бачылі магчымасьць здабыць прастору для рэалізацыі прынамсі некаторых сваіх мэтаў. Да апошніх належалі арганізацыя беларускіх школаў, сірочых дамоў і спажывецкіх таварыстваў, узмацненьне нацыянальнай сьвядомасьці беларускіх масаў і разьвіцьцё адпаведнай этнічна зразуметай культуры⁴⁷⁵. Аднак патрабаваньне стварыць структуры беларускай дзяржаўнасьці ў карэспандэнцыі ўжо ня згадваецца. «Беларускі нацыянальны камітэт» быў распушчаны празь некалькі месяцаў пасля заснаваньня⁴⁷⁶. Спачатку немцы спадзяваліся выкарыстаць камітэт ва ўласных мэтах, але зь цягам часу яны пачалі ўсё больш баяцца, што яго дзейнасьць прывядзе да непатрэбнай дэстабілізацыі сытуацыі. Ня раз гучала патрабаваньне замяніць польскі персанал мясцовай адміністрацыі на беларускі, што магло б распаліць польска-беларускі канфлікт⁴⁷⁷. Нават з гледзішча агульнай стратэгіі «падзяляй і ўладар» немцы ня бачылі ніякіх плюсаў ва ўзмацненьні такога канфлікту, бо на гэтым этапе вайны прыярытэтам было ўсталяваньне спакою і парадку⁴⁷⁸.

Павал Якуцэвіч у кастрычніку 1941 году стаў афіцыйным прадстаўніком беларускага насельніцтва ў створанай адмыслова для гэтага Беларускай радзе даверу. Разгляд ягонай дзейнасьці выразна паказвае, што акупацыйная палітыка, з аднаго боку, апялявала да нацыянальных групаў, што само па сабе ўзмацняла ролю катэгорыі нацыянальнага, а з другога боку — што акупанты валодалі толькі абмежаванымі рэсурсамі для правэркі магчымасьці мясцовых актывістаў і дзейнасьці гэтай палітыкі. Што да Якуцэвіча, то ўжо пры канцы верасьня нямецкі пост палявой жандармэрыі ў вёсцы Верцялішкі паведамляў, што ён пашыраў у вёсцы лёзунг беларускага на-

⁴⁷⁵ Гл. таксама што да патрабаваньняў камітэту: ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 21 і наст.

⁴⁷⁶ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 2, 27.

⁴⁷⁷ Юры Туронак прыводзіць аргумэнт, што гэты тып канфлікту ўзмацніў беларускую ідэнтычнасьць у часе вайны. Праўда, пры гэтым ён спасьляецца толькі на саміх актывістаў і не суадносіць іхную колькасьць і ўплыў з усім насельніцтвам. Гл.: Туронак Ю. Мадэрная гісторыя... С. 636–638.

⁴⁷⁸ Апрача таго, часовая стрыманасьць немцаў пры актывізацыі беларускіх калябарантаў адпавядае высновам Бабэты Квінкерт, якая заўважыла дзвюхфазавую мадэль у плянах нямецкага ваеннага кіраўніцтва і асабліва Альфрэда Розэнбэрга. Неўзабаве пасля нападу на Савецкі Саюз належала распаліць незадаволенасьць бальшавікамі і габрэямі, аднак спачатку трэба было адмовіцца ад прапаганды будучага падзелу Савецкага Саюза і стварэньня на яго тэрыторыі новых дзяржаў, у тым ліку для таго, каб прыцягнуць на свой бок чырвонаармейцаў этнічна расійскага паходжаньня. Гл.: Quinkert В. Propaganda... S. 66–68.

цыянальнага руху «Жыве Беларусь!», спалучаючы яго з нацысцкім вітаньнем⁴⁷⁹. Апроч таго, атрымаўшы задачу нагляду за вясковай паліцыяй, ён спрабаваў пакласьці канец моцнаму пасья нямецкай акупацыі дамінаваньню польскіх кадраў шляхам замены іх на беларусаў. Палявы жандар адзначаў у сваёй справаздачы:

Дзеяньні Я., на маю думку, выходзяць за рамкі ягоных паўнамоцтваў. Дарма што насельніцтва ў Верцялішках і ваколіцах на 55 % складаецца з палякаў і на 45 % зь беларусаў, ён прызначыў начальнікам тамтэйшай паліцыі беларуса, а ранейшага начальніка зрабіў ягоным намесьнікам, хоць той быў прафэсійным паліцыянтам за палякамі і заўсёды ўзорна выконваў свае абавязкі. Яшчэ трох супрацоўнікаў паліцыі парадку Я. папроста звольніў толькі таму, што яны палякі. [...] Паводзіны Якуцэвіча выклікаюць вялікі неспакой сярод насельніцтва. Можна чакаць, што далейшыя дзеяньні Я. у такім духу неўзабаве прывядуць да сутыкненьняў паміж польскім і беларускім насельніцтвам⁴⁸⁰.

Атрымаўшы такі трывожны сыгнал, камэндатура Гародні адразу ўсчала расьсьледаваньне, якое паказала, што дэманстрацыйная актыўнасьць быццам бы афіцыйнага прадстаўніка беларусаў мела цалкам біяграфічныя падставы. Ён служыў ужо ў царскай арміі, а пазьней і ў арміі польскай дзяржавы, і ў цывільным жыцці аказаўся прыслужнікам многіх гаспадароў і заўсёды дапасоўваў уласныя погляды да інтарэсаў паноўнай дзяржавы. Яшчэ за польскай і за савецкай уладамі Якуцэвіч займаў адказныя пасады ў фінансавым адзеле гарадзкой адміністрацыі і цяпер відавочна спрабаваў разыграць *беларускую карту*, каб зноў дабіцца падобнай пазыцыі⁴⁸¹. Рэакцыя бурмістраў навакольных вёсак і мястэчак, якіх запыталіся пра іхнае меркаваньне, паказала, як моцна пераплеценыя былі прыватныя і палітычныя, а таксама палітычныя і нацыянальныя катэгорыі. Гэтак, антысэміцкія і антыбальшавіцкія дэманстрацыйныя жэсты ляляльнасьці да нямецкіх гаспадароў суправаджаліся тлумачэньнямі польска-беларускіх адносін, афарбаванымі міжасабовай зайздрасцю ды імкненьнем да максымізацыі асабістых дывідэндаў.

Спрытны палітычны дзялок Якуцэвіч спрабаваў настойць на ўласнай інтэрпрэтацыі сваёй дзейнасьці, назваўшыся ў аўтабіяграфіі беларусам і напісаўшы жыццьяпіс, які ў кастрычніку 1941 году не

⁴⁷⁹ ДАГВ. Ф. 1332, воп. 1, спр. 2, арк. 2.

⁴⁸⁰ Тамсама. Ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 10–11.

⁴⁸¹ Падобныя лісты Аляксандар Бракель выявіў у Баранавіцкім рэгіёне. Гл.: Bra-kel A. Unter Rotem Stern... S. 134–138.

абышоўся бяз назвы гораду «Гартэн» і анямечаньня ўласнага імя — «Паўль»:

Я нарадзіўся 30 сьнежня 1893 году, паводле нараджэньня [sic!] беларус. Сярэдняю адукацыю я атрымліваў у Сувалках і Кіеве (скончыў навучаньне ў 1913 годзе), пасля скончыў вайсковую юнкерскую школу ў Кіеве, у 1914 годзе быў прызваны на вайсковую службу. У войску служыў да 1922 году і даслужыўся да годнасьці капітана. З 1918 да 1922 году быў добраахвотнікам у Белай арміі, зь якой адступіў у Галіполі і пасля ў Баўгарыю. У 1922 годзе прыехаў у Польшчу ў якасьці старшага лейтэнанта рэзэрву. Быў паранены пяць разоў. 23.VI.1918 г. быў паранены на Доне ў сутычцы з бальшавікамі. З 1922 да 1924 году працаваў у дрэваапрацоўчай прамысловасьці. З 1925 да 1939 году працаваў у польскай фінансавай адміністрацыі ў Гародні ў якасьці намесьніка кіраўніка. Перад нямецка-польскай вайной быў адкамандзіраваны ў Пулавы. Пасля прыходу бальшавіцкай арміі вярнуўся ў Гародню, дзе быў арыштаваны камуністамі. Аднак неўзабаве мяне вызвалілі, і, вярнуўшыся да сваёй жонкі і чатырох дзяцей, я пачаў працаваць дзеля іх і працаваў інспэктарам у фінансавай адміністрацыі. У сьнежні 1940 году мяне зноў арыштавалі. У чэрвені 1941 году мяне звольнілі з працы. У жніўні 1941 году я працаваў бухгалтарам на лесапільцы, дзе рабіў да нямецка-бальшавіцкае вайны. Бальшавікі кепска са мной абыходзіліся як з афіцэрам Белай арміі ды ворагам габрэяў, і я быў пад спэцнаглядам⁴⁸².

Тым часам адзін знаёмы Якуцэвіча з Азэраў у сваёй характарыстыцы апошняга сьцьвярджаў, што той у міжваенны час займаўся гандлем з габрэямі і, працуючы ў фінансавай адміністрацыі, браў ад іх хабары. Апроч таго, ён «паводле паходжаньня расіец», а ягоная жонка «таксама паходзіць з усходу». Калега з Жыдамлі па прозьвішчы Геніюш дадаў да гэтых закідаў тое, што Якуцэвіч за савецкай уладай замяняў супрацоўнікаў адміністрацыі беларускай і польскай нацыянальнасьці на камуністаў-габрэяў. Сьведка з Гародні дадаў, што Якуцэвіч быў актывістам стаханаўскага руху і дамогся ўвядзеньня драконаўскай падатковай палітыкі для жыхароў гораду. Цяпер немагчыма высветліць, якія з гэтых сьцьверджаньняў і ў якой ступені праўдзіва характарызуюць мінулае Якуцэвіча, але зразумела, што Якуцэвіч спрабаваў выкарыстаць зьмену ўлады

⁴⁸² У сваёй біяграфіі ён падпісаўся як *Paul Jakutzewitsch*, а ў далейшай нямецкай карэспандэнцыі ягонае імя прыводзіцца як *Paul Jakusewicz*. Гл.: ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 19–20.

ўлетку 1941 году на сваю карысьць, каб зноў цвёрда стаць на ногі. Аднак у выніку празмернага імпэту ён занадта далёка зайшоў у сваіх *беларускіх патрабаваньнях*, падставіўшыся пад удар валасных старастаў ды іншых непрыяцеляў. Апошнія скарысталіся з гэтай магчымасьці, каб павярнуць сытуацыю супраць яго і сыцьвердзіць сваю інтэрпрэтацыю ў той момант, калі пазыцыя Якуцэвіча была аслабленая закідамі зь нямецкага боку. Да ролі этнічнасьці на месцах гэты працэс меў не нашмат большае (і не нашмат меншае) дачыненне, чым да таго, што можна назваць асацыяцыйнай гульнёй з нацыянальнай ідэнтыфікацыяй. Тым ня менш, гэты працэс паказвае, што прэтэнзіі «Беларускай рады даверу» на прадстаўленьне беларускіх інтарэсаў з прычыны слабай карэляцыі яе дзеяньняў з патрэбамі беларускай часткі насельніцтва наўрад ці былі легітымныя⁴⁸³.

Пасьля паўзы нямецкі бок цягам 1942 году зрабіў стаўку на актывізацыю ў Генэральным камісарыяце Беларусь беларускага нацыянальнага руху⁴⁸⁴. Праўда, да вайны пляны прадугледжвалі стварэньне беларускай дзяржавы на этнічных прынцыпах (*auf volkstumsmäßigen Grundlagen*)⁴⁸⁵, аднак дынаміка вайны прывяла да зьмены стратэгіі. У цэнтры ўвагі стаяла спроба заваяваць давер з боку мясцовага насельніцтва да цывільнай адміністрацыі ды ўсё больш уцягваць яго ва ўжо распачатую барацьбу з партызанамі⁴⁸⁶. Пры гэтым райхсміністар у справах занятых усходніх тэрыторыяў Альфрэд Розэнбэрг і ягоныя супрацоўнікі з самага пачатку ня мелі ілюзіяў наконт ступені такой прамоцыі беларускіх структураў. Пры гэтым, што цікава, Розэнбэрг падзяляў канцэпцыю беларускіх нацыяналістаў, якія тлумачылі слабую ўкарэненасьць нацыянальнай ідэнтычнасьці палянізацыяй у рэгіёне шляхты і сялян-каталікоў. Гэтак, Розэнбэрг яшчэ да нападу на Савецкі Саюз адзначаў, што «кіраўнічая праслойка [...] цягам гістарычнага разьвіцьця была літуанізаваная, палянізаваная і русіфікаваная», ды меркаваў, што «патрэбна толькі сыстэматычна разьвіваць ужо існыя пачаткі, каб дабіцца ўздому палітычна надзейнай нацыянальнай праслойкі»⁴⁸⁷.

⁴⁸³ Больш дэтальёвы нарыс часовых арганізацыяў, арганізаваных у Генэральнай акрузе Беларусь, а таксама іх безвыніковай падтрымкі гл. у: Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 206–229.

⁴⁸⁴ У Гародні ў 1942 годзе кароткі час існавала беларускамоўная школа з 200 вучнямі. ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 2, арк. 12.

⁴⁸⁵ Quinkert B. Propaganda... S. 63.

⁴⁸⁶ Тамсама. S. 231–251.

⁴⁸⁷ Denkschrift Die europäischen Fragen! des APA der NSDAP v. 14.6.1939, Nürnberg. Dok., PS 1365. S. 88 ff. Цытуецца паводле: Quinkert B. Propaganda... S. 63.

Пасья скарачэньня колькасьці супрацоўнікаў-палякаў у мясцовай адміністрацыі, якое адбылося цягам 1942 году, нямецкае кіраўніцтва зноў дазволіла Беларускі нацыянальны камітэт і падтрымала некаторыя зь яго захадаў⁴⁸⁸. Канфліктны патэнцыял і падхалімства з боку гэтай калябарацыйнай структуры ўскосна і таму толькі скажона адлюстроўвае антыпольская і антысэміцкая танальнасьць яе лістоў у нямецкую цывільную адміністрацыю, у якіх ня толькі заяўляецца пра вернасьць Гітлеру, але і адкрыта прапануецца магчымасьць *распальваньня міжнацыянальнай варажнечы*. Пры гэтым дзейнасьць камітэту спачатку палягала толькі ў даносах на супрацоўнікаў адміністрацыі гораду, у якой быццам бы дамінавалі палякі: ім закідалі кумаўства, марнатраўства запасаў прадуктаў харчаваньня, створаных яшчэ савецкай адміністрацыяй, і ўціск беларускага насельніцтва польскімі паліцыянтамі⁴⁸⁹. Характар лістоў адлюстроўвае нібыта беларуска-польскі канфлікт. Аднак той у міжваенны час наўрад ці мог набыць адкрыта нацыянальныя формы, бо самае позьняе ў сярэдзіне 1930-х гадоў амаль усе беларускія інстытуцыі былі забароненыя.

Тая акалічнасьць, што ў адміністрацыю бралі ўсё больш работнікаў, якія дэкларавалі сваю беларускую нацыянальнасьць, паказвае, што нацыянал-сацыялісты ў пэўных межах распальвалі ўжо прысутны лятэнтна і дадаткова ўзмацнены савецкаю палітыкай канфліктны патэнцыял, вельмі ахвотна дапускаючы сутыкненьні на нацыянальным грунце⁴⁹⁰. Аднак ня з мэтай зацьверджаньня беларускіх прэтэнзіяў або ўзмацненьня нацыянальнай самасьвядомасьці беларусаў як такой. У той момант нямецкі бок хутчэй спрабаваў разыграць беларускую карту, спадзеючыся на дапамогу самазваных прадстаўнікоў беларускіх інтарэсаў у змаганьні з «бандамі». Таму акупанты працягвалі рэгулярна падтрымліваць «Беларускі нацыянальны камітэт», дарма што нямецкі бок адкрыта не ўхваляў яго стратэгічных мэтаў.

Абстрактнае канфліктаў сярод насельніцтва меркавалася выкарыстаць для аслабленьня грамадства ў цэлым, але апэрацыйная мэта палягала ў пацыфікацыі мірнага насельніцтва і недапушчэньні збояў пры спагнаньні пабораў на патрэбы вядзеньня вайны⁴⁹¹. Нават найменшыя шрубкі заведзенага мэханізму павінны былі спраўна

⁴⁸⁸ Туронак Ю. Мадэрная гісторыя... С. 638–642.

⁴⁸⁹ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 1–31.

⁴⁹⁰ Пры гэтым нацыянальныя пазыцыі не засталіся без сувязі з рэлігійнымі аспектамі, пра што, сярод іншага, сьведчаць намаганьні для беларусізацыі Каталіцкага касьцёду. Ярмусік Э.С. Католический костёл... С. 107–117.

⁴⁹¹ Bialystok in Bielefeld... S. 173.

круціцца дзеля канчатковай перамогі. Працяглыя канфлікты ня надта гэтаму спрыялі. Аднак менавіта захаваньне прымусовых пабораў не дазваляла нямецкаму панаваньню стабілізавацца, а розным групам насельніцтва — прымірыцца. У меру пагаршэньня дабрабыту, паразяў на фронце і пашырэння ўзброенага супраціву ў рэгіёне ўзмацнялася таксама нэгатыўнае стаўленьне мясцовага мірнага насельніцтва⁴⁹², што адлюстроўвала пагаршэньне матэрыяльнага стану жыхароў і рост гвалту з боку акупантаў.

Тым ня менш, на рахунку Беларускага нацыянальнага камітэту былі сьціплыя ўласныя дасягненьні. Па-беларуску выходзіла прэса⁴⁹³, а ўвосень 1942 году ў Гародні выступіў сьпявак мілянскай Ля Скалы Міхась Забэйда-Суміцкі зь нямецка-італьянска-беларускай праграмай, у якой побач з творамі Шумана, Шубэрта, Скарляцці і Расіні выконваліся таксама беларускія народныя песьні. У якасьці ўмовы нямецкай падтрымкі канцэрту Беларускі камітэт павінен быў мацней ангажавацца супраць дзейнасьці розных парамілітарных фармаваньняў, якія ў міжчасе пачалі пагражаць стабільнасьці нямецкага панаваньня і ў забесьпячэньні якіх абвінавчвалі вясковае насельніцтва. Асаблівае здзіўленьне нямецкага боку выклікала тая акалічнасьць, што ў гэтых «бандах» ня проста было шмат этнічных беларусаў — у Скідзелі ў складзе «банды» быў нават адзін з чальцоў тамтэйшага «Беларускага нацыянальнага камітэту». Камісар Гарадзенскага павету ў сваім адказе спасылаўся на цесную сувязь з падзеямі на іншых населеных беларусамі тэрыторыях:

Наступствы велікадушнай культурнай палітыкі ў Генэральнай акрузе Беларусь вельмі нярадасныя. Дзеля гэтай культурнай прапаганды Беларусь застаецца найменш пацыфікаваным тылавым абшарам Усходняга фронту⁴⁹⁴.

Камітэт у Беластоку, які без дазволу нямецкай цывільнай адміністрацыі пачаў выкарыстоўваць у шапках лістоў назву гораду беларускаю лацінкаю — «*Bielastok*», аргумэнтаваў у адказ:

Беларускі камітэт цьвёрда перакананы, што падобныя мерапрыемствы ня толькі спрыяюць умацаваньню нямецка-беларускай згоды ў духу інструкцыяў генэральнага камісара Беларусі, але і, апроч таго, робяць істотны ўнёсак у заспакаеньне Беластоцкай акругі. [...] Гэтае мерапрыемства [...]

⁴⁹² Туронак Ю. Мадэрная гісторыя... С. 642–666.

⁴⁹³ Тамсама. С. 344.

⁴⁹⁴ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 54, арк. 92.

*пакажа немцам дадатныя сілы беларускай народнай душы, а беларусам давядзе прызнасць нямецкага боку*⁴⁹⁵.

Палова грошай, сабраных ад дазволенага ўрэшце канцэрту 28 верасня 1942 году, пайшла «Беларускай самапомачы», яшчэ адной арганізацыі, якая супрацоўнічала з акупантамі дзеля паляпшэння ўмоваў жыцця беларускага насельніцтва, напрыклад, размяркоўваючы сярод беларусаў габрэйскую маёмасць. Газэта «Der Ostdeutsche Beobachter» пісала пасля канцэрту ў Беластоку:

*Міхась Забэйда ўжо добра вядомы ў мностве замежных гардоў. Ягонаму лірычнаму тэнару ўласцівая мяккасць гучаньня і выбітная сьпеўная культура. Самай цікавай часткай вечарыны былі беларускія народныя песні. Выступоўца з моцным пачуцьцем перадаў усю паэзію беларускіх краявідаў. Удзячнасьць публікі выявілася ў працяглых авацыях, а таксама ў мностве кветак, падараных сьпеваку*⁴⁹⁶.

Нешматлікія захаваныя дакумэнты таксама наўрад ці дазваляюць трактаваць кантакты Камітэту зь нямецкімі ўстановамі, якія вяліся зь перапынкамі, як праяву беларускага народнага руху або ўвасабленьне ўсюдыснага канфлікту паміж польскай і беларускай нацыямі. Яны хутчэй паказваюць, што патрэбы акупантаў у культурнай арыентацыі ў чужым для іх рэгіёне адпавядалі палітычным і эканамічным стратэгіям выжываньня некаторых мясцовых дзеячоў: адныя спадзяваліся выкарыстаць «Беларускі нацыянальны камітэт» для стабілізацыі сытуацыі, а другія праз гэты камітэт намагаліся прадставіць уласныя інтарэсы ў якасьці беларускіх. Пра тое, што абедзьве стратэгіі не былі цалкам адарванымі ад ідэяў нацыянальнага руху і тым ня менш мелі мала супольнага зь мясцовымі рэаліямі, сьведчыць канцэрт Міхася Забэйды — беларуская ідылія пасярод вайны, якой у Беластоку або Гародні ў гэтай форме ніколі не было.

Калі адкрытая калябарацыя такіх дзеячоў, як Якуцэвіч, і мела пэўны працяглы эфэкт, то ён палягаў у дыскрэдытацыі рыторыкі ды ідэалёгіі, якая дэкларавалася беларускай і нацыянальнай, перад паўторным заняцьцем Гародні Чырвонай арміяй. Адкрытая калябарацыя прадвызначыла таксама й будучыню актывістаў у Савецкім Саюзе, пазбавіўшы любога ўплыву тых гарадзенскіх беларусаў, якія дзейнічалі ня ў якасьці камуністаў. Тыя, хто ня ўцёк і не схаваўся, трапілі ў чорныя сьпісы калябарантаў, абвешчаных чэкістамі ў вы-

⁴⁹⁵ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 54, арк. 84.

⁴⁹⁶ Тамсама. Арк. 86.

шук⁴⁹⁷. Нешматлікія сьведчаньні дзейнасьці «Беларускага нацыянальнага камітэту», «Беларускай самапомачы» і «Беларускай рады даверу» выразна паказваюць, што спроба нацыянальнай мабілізацыі беларускага насельніцтва з трэскам правалілася⁴⁹⁸.

Пра тое, што праца пад нацыянальнымі лёзунгамі не заўсёды ўлічвала мясцовую сытуацыю, сьведчыць і той факт, што ў Гародні дзейнічаў яшчэ і «Ўкраінскі камітэт» — хоць у гэтым рэгіёне жыла мізэрна малая ўкраінская меншасьць. Праўда, яго заснаваньне супадае ў часе зь перасяленьнем у Беластоцкую акругу фольксдойчаў з Вальні, але самазваньня прадстаўнікі новапрыбылых перасяленцаў выстаўлялі патрабаваньні таго ж кшталту і падобным тонам, як і «прафэсійныя беларусы», што хутчэй наводзіць на думку пра заданьне нямецкіх акупантаў, чым пра патрэбы насельніцтва. «Літоўскі камітэт», наадварот, меў натуральнае поле дзейнасьці ў выглядзе каталікоў на поўначы Гарадзеншчыны, якія гаварылі на дыялекце літоўскай мовы. Іхныя намаганьні ўзмацніць там нацыянальную сьвядомасьць каталіцкіх сялян і адмежаваць іх ад польскасьці сутыкаліся ў камісарыяце Гарадзенскага павету з такім жа недаверам, як і высілкі «Беларускага нацыянальнага камітэту», напрыклад, у Скідзелі ці Лідзе. Гэтак, «Літоўскаму камітэту» спачатку забаранілі ўвозіць у Беластоцкую акругу літоўскія газеты, а пазьней ён быў канчаткова ліквідаваны. Апроч таго, трэба адзначыць спробы немцаў здабыць прыхільнасьць для сваіх ваенных плянаў з боку былых афіцэраў царскай арміі, што, аднак, мела колькасна нязначны посьпех. Гэтак, у вэрмахт удалося завэрбаваць невялікую колькасьць казакоў, а ў гарадзенскім гестапа служыла некалькі былых салдат Бelay арміі. У астатнім расійскі фактар у Гародні не адыгрываў ніякай ролі.

Сьціплыя дасягненьні беларускай культуры ў гарадзкой прасторы ў кантэксце падвойнай акупацыі рэтраспэктывна выглядаюць хутчэй праявамi бяссьільля. Атамізацыя грамадзтва і слабая ўкараненасьць тых беларускіх дзеячоў, якія зрабілі стаўку на нацыяналізацыялістаў як на партнэраў, былі ўзаемаабумоўленымі. Ідэалогічна і культурна нацыяналісты былі занадта далёка ад сваёй мэтавай групы, якую складала найперш сялянства. З часавай адлегласьці куплены дарагою цаной беларускі канцэрт сьпевака зь Ля Скала падаецца такім жа жэстам адчаю, як і цыкл вечарын Агнэс Мігель у паўднёва-ўсходняй Прусіі.

⁴⁹⁷ ДАГВ. Ф. 6195, воп. 1, спр. 1, арк. 21 і наст.

⁴⁹⁸ У выпадку Баранавіччыны Аляксандар Бракель прыходзіць да такой самай высновы: Brakel A. Unter Rotem Stern... S. 142–143. Такім чынам ён аспрэчвае інтэрпрэтацыю крыніцаў, у якіх нямецкія спробы сутыкнуць беларусаў і палякаў можна зразумець як індэкатар польска-беларускага канфлікту.

Слабасьць беларускага руху нават пад нямецкай пратэкцыяй паказвае памылковасьць прыпушчэньня аб наяўнасьці ўсеабажнага канфлікту паміж палякамі і беларусамі. З абодвух бакоў былі калябаранты, якія пры дапамозе нацыянальных аргументаў спрабавалі ачарніць уяўнага праціўніка перад *тагачасным супольным гаспадаром*. Іхная варажнеча не была вайною масаў. У горадзе дзейнасьць (цяпер пераважна беларускага) камуністычнага падполья характарызавалася падобнай дыстанцыяй палітычных дзялкоў ад насельніцтва. З набліжэньнем Чырвонай арміі павольна расла і падтрымка насельніцтвам камуністаў. Парыза нямецкага Райху, а значыць, і фаварызаванага ім курсу на ўгрунтаваную на палітычным апартунізьме сымбалічную беларусізацыю паставіла крыж на палітычных мроях беларускіх калябарантаў. Пасьля другога прыходу Саветаў рэпрэзэнтацыі беларускай этнічнасьці былі ачышчаныя як ад свайго нацыянальнага зьместу, так і ад урбаністычных элемэнтаў, пра якія праз супрацоўніцтва зь нямецкаю цывільнаю адміністрацыяй так дбалі эмігранты і мясцовыя калябаранты.

2.3 Прыход Саветаў у ліпені 1944 году

У гэты вялікі гістарычны дзень, у які Чырвоная армія зьнішчыла ўсе перашкоды на сваім шляху дзякуючы кіраўніцтву галоўнакамандуючага Узброеных сілаў, таварыша Сталіна, зьнішчыла нямецкага ворага і выгнала яго за межы нашай Радзімы і са сваімі слаўнымі сыцягамі прынесла беларускаму народу поўнае вызваленьне, Чырвоная армія 16.7.1944 вызваліла наш родны горад ад нямецка-фашысцкіх акупантаў⁴⁹⁹.

З гэтых словаў на расійскай мове пачыналася першая супольная пастанова гарадзкога савету рабочых і гарадзкога камітэту КП(б)Б ад 17 ліпеня 1944 году. Дата ў дакумэнтах была пазьней выпраўленая ад рукі. Спачатку было абвешчана, што Гародня была вызвалена ўжо 13 ліпеня, хаця яшчэ працягваліся баі на левым беразе Нёману. Пасьля адваёвы ўсходняй Польшчы партыйныя агітатары таксама пасьпяшаліся абвесьціць па-расійску, што савецкая армія зноў прыйшла на дапамогу прыгнечаным украінскім і беларускім масам, «каб яны самі маглі вызваліцца ад прыгнёту землеўласнікаў і капіталістаў, каб дазволіць жыхарам гэтых абласьцей разам зь вялікім савецкім народам жыць шчасьліва і радасна ды перажыць росквіт культуры і мастацтва»⁵⁰⁰. Аднак пры гэтым зазначалася такса-

⁴⁹⁹ У арыгінале на расійскай мове: ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 2, арк. 1 і наст.

⁵⁰⁰ У арыгінале на расійскай мове: ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 3, арк. 3.

сюды толькі ў канцы 1943 году, амаль праз паўгоду пасля ліквідацыі гета⁴⁷¹. Таму немагчыма дакладна сказаць, хто спачатку засяліўся ў пакінутыя дамы гета № 1 — але гэта былі перасяленцы або з ваколцаў Гародні, або з ваколцаў Віцебску. Таксама імаверна, што тыя, хто засяліўся ў ацалелыя хаты вакол Рыбнага рынку, па другі бок ад вуліцы Пэрэца, зрабілі гэта не з уласнай волі.

Нягледзячы на новых насельнікаў, гістарычны габрэйскі квартал даўно перастаў існаваць. Акрамя даслоўна палітай крывёй сынагогі і некаторых ацалелых школьных і адміністрацыйных будынкаў на вуліцы Пэрэца, пра колішнюю веліч габрэйскай супольнасці сведчылі ўжо перадусім прагалы ў гарадзкой забудове ды трое ацалелых могілак.

2.2.8 «Беларускі нацыянальны камітэт» ды іншыя беларускія калябаранты

Захоп Гародні немцамі даў актывістам беларускага нацыянальнага руху, якія, нягледзячы на савецкія чысткі, заставаліся ў горадзе або вярнуліся сюды, магчыма сфармуляваць асноўныя нацыяналістычныя пастулаты⁴⁷². У ліпені 1941 году ў Гародні быў заснаваны «Беларускі нацыянальны камітэт», які бесцэпрымонна прэтэндаваў на тое, каб выступаць ад імя 45 % гарадзкога і 90 % вясковага насельніцтва, бо яны нібыта былі беларусамі⁴⁷³. Пра тое, што колькасць і дзейнасць такіх актывістаў у Гародні былі нязначнымі нават у час спрыяльнай палітычнай кан'юнктуры (у гэтым выпадку пры частковай і часовай падтрымцы з боку нямецкіх акупантаў), сведчаць адказы на запыты райхсміністэрства прапаганды ў апытальніку за студзень 1942 году:

Ці выстаўлялі беларусы патрабаванні да мясцовых устаноў у сэнсе нацыянальнай дзейнасці ў сферы народнай культуры? Так. [...] Ці назіраецца актывізацыя беларускай часткі насельніцтва ў беларускім нацыянальным сэнсе? Толькі нязначная⁴⁷⁴.

Тут можна было б запярэчыць, што чужынцы дрэнна арыентаваліся ў мясцовых рэаліях. Аднак у выпадку беларускіх калябарантаў гэта выключана. З аднаго боку, нямецкая цывільная адміністрацыя была адносна падрабязна пайнфармаваная пра тагачасныя настроі насельніцтва. Зь іншага боку, павятовы камісар рэгулярна

⁴⁷¹ Гародня ў Другой сусветнай вайне. 1939–1945 г... С. 34.

⁴⁷² ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 6–7.

⁴⁷³ Тамсама.

⁴⁷⁴ Тамсама. Спр. 54, арк. 252.

падтрымліваў сувязь зь беларускімі актывістамі, якія цяпер, як і пры канцы Першай сусьветнай вайны, бачылі магчымасьць здабыць прастору для рэалізацыі прынамсі некаторых сваіх мэтаў. Да апошніх належалі арганізацыя беларускіх школаў, сірочых дамоў і спажывецкіх таварыстваў, узмацненьне нацыянальнай сьвядомасьці беларускіх масаў і разьвіцьцё адпаведнай этнічна зразуметай культуры⁴⁷⁵. Аднак патрабаваньне стварыць структуры беларускай дзяржаўнасьці ў карэспандэнцы ўжо ня згадваецца. «Беларускі нацыянальны камітэт» быў распушчаны празь некалькі месяцаў пасля заснаваньня⁴⁷⁶. Спачатку немцы спадзяваліся выкарыстаць камітэт ва ўласных мэтах, але зь цягам часу яны пачалі ўсё больш баяцца, што яго дзейнасьць прывядзе да непатрэбнай дэстабілізацыі сытуацыі. Ня раз гучала патрабаваньне замяніць польскі пэрсанал мясцовай адміністрацыі на беларускі, што магло б распаліць польска-беларускі канфлікт⁴⁷⁷. Нават з гледзішча агульнай стратэгіі «падзяляй і ўладар» немцы ня бачылі ніякіх плюсаў ва ўзмацненьні такога канфлікту, бо на гэтым этапе вайны прыярытэтам было ўсталяваньне спакою і парадку⁴⁷⁸.

Павал Якуцэвіч у кастрычніку 1941 году стаў афіцыйным прадстаўніком беларускага насельніцтва ў створанай адмыслова для гэтага Беларускай радзе даверу. Разгляд ягонай дзейнасьці выразна паказвае, што акупацыйная палітыка, з аднаго боку, апялявала да нацыянальных групаў, што само па сабе ўзмацняла ролю катэгорыі нацыянальнага, а з другога боку — што акупанты валодалі толькі абмежаванымі рэсурсамі для праверкі матывацыі мясцовых актывістаў і дзейнасьці гэтай палітыкі. Што да Якуцэвіча, то ўжо пры канцы верасьня нямецкі пост палявой жандармэры ў вёсцы Верцялішкі паведамляў, што ён пашыраў у вёсцы лёзунг беларускага на-

⁴⁷⁵ Гл. таксама што да патрабаваньняў камітэту: ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 21 і наст.

⁴⁷⁶ ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 2, 27.

⁴⁷⁷ Юры Туронак прыводзіць аргумэнт, што гэты тып канфлікту ўзмацніў беларускую ідэнтэчнасьць у часе вайны. Праўда, пры гэтым ён спасьлаецца толькі на саміх актывістаў і не суадносіць іхную колькасьць і ўплыў з усім насельніцтвам. Гл.: Туронак Ю. Мадэрная гісторыя... С. 636–638.

⁴⁷⁸ Апрача таго, часовае стрыманасьць немцаў пры актывізацыі беларускіх калэбарантаў адпавядае высновам Бабэты Квінкерт, якая заўважыла дзьвюхфазавую мадэль у плянах нямецкага ваеннага кіраўніцтва і асабліва Альфрэда Розэнбэрга. Неўзабаве пасля нападу на Савецкі Саюз належала распаліць незадаволенасьць бальшавікамі і габрэямі, аднак спачатку трэба было адмовіцца ад прапаганды будучага падзелу Савецкага Саюза і стварэньня на яго тэрыторыі новых дзяржаў, у тым ліку для таго, каб прыцягнуць на свой бок чырвонаармейцаў этнічна расійскага паходжаньня. Гл.: Quinkert В. Propaganda... С. 66–68.

рэагаваць на такія скаргі ад насельніцтва толькі звяртаючыся з адпаведнымі просьбамі да высокапастаўленых вайскоўцаў⁵⁰⁷.

Для большасці жыхароў другі прыход Чырвонай арміі ў Гародню і аднаўленьне савецкіх структураў у жніўні 1944 году азначала канец нямецкай акупацыі, аднак разбурэньне гораду працягвалася. Законы ваеннага часу афіцыйна дзеялі яшчэ некалькі гадоў пасля Другой сусьветнай вайны⁵⁰⁸. Апроч таго, пры адсутнасці мясцовай прапіскі нейкі час было забаронена прыежджаць у Гародню без дазволу⁵⁰⁹. Аднак калі барацьба з ворагам на Захадзе матывавалася тым, каб пакласьці канец яго злачынствам, то ізноў распачатая барацьба з жыхарамі наноў анэксаваных абласцей легітымавалася савецкім бокам ня чым іншым, апроч як плянам грунтоўна саветызаваць гэтую тэрыторыю. Але пакуль вайна яшчэ мела свой мясцовы працяг у выглядзе барацьбы супраць фармаваньняў Арміі Краёвай, якія засталіся ў вёсках і лясах Гарадзеншчыны і працялялі спарядычную актыўнасьць⁵¹⁰. У ходзе запачаткаванай немцамі шырока-маштабнай барацьбы з партызанамі ў 1943–1944 гадах фармаваньні акругі Арміі Краёвай «*Grodno Prawy Niemen*» панеслі вялікія страты, а пасля пагадненьня зь нямецкім абвэрам вясной 1944 году яны былі занятыя заснаваньнем новых падпольных структураў. Дзеля малой колькасці ўзброеных байцоў атрады ў ваколіцах Гародні абмяжоўваліся кропкавымі ліквідацыямі мясцовых супрацоўнікаў НКУС і сексотаў, якія даносілі савецкім ўладам на польскія структуры⁵¹¹. Адпаведна, у выпадку затрыманьня байцоў гэтых атрадаў чакала сьмерць паводле законаў ваеннага часу або прынамсі доўгае турэмнае зьнявольеньне і высылка на ўсход СССР.

Асноўнай перадумовай для паўторнага ўсталяваньня савецкай улады ў 1944 годзе было перасяленьне ў Гародню кіраўнічых кадраў і спецыялістаў з усіх сфэраў грамадзкага жыцьця. Тым ня менш, у ліпені 1944 году ў Гародні атабарыліся толькі 90 сяброў партыі — у параўнаньні з 561 камуністам і кандыдатам у сябры партыі, якія працавалі ў горадзе ў 1941 годзе. Гэта дазваляе меркаваць, што

⁵⁰⁷ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 21, арк. 54.

⁵⁰⁸ Пра ролю савецкіх юрыстаў пры анэксіі заходніх абласцей БССР гл.: Сноп С.М. Роля праваахоўных органаў у аднаўленьні савецкай улады і пабудове сацыялізму на Гродзеншчыне (1944–1949 гг.) // Гарадзенскія запісы. Старонкі гісторыі і культуры. 1997. № 3. С. 44–49.

⁵⁰⁹ Szumski J. Sowietyzacja... S. 266; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 231.

⁵¹⁰ Represje NKWD wobec żołnierzy Podziemnego Państwa Polskiego w latach 1944–1945. T. 2 / Red. F. Gryciuk, P. Matusak. Siedlce, 1995. S. 24–25.

⁵¹¹ Łabuszewski T. Kresowi straceńcy. Sylwetki dowódców grodzieńskiej AK po 1944 r. // Biuletyn Instytutu Pamięci. 2004. № 12. S. 51–62.

пасья нямецкай агрэсіі большасьць функцыянераў савецкага акупацыйнага рэжыму ўцякла на ўсход⁵¹². Як вынікае з унутранай партыйнай статыстыкі, у міжчасе са 196 кадраў 28 мабілізавалі ў Чырвоную Армію, пяць адправілі ў партызанскія атрады і 120 эвакуавалі на ўсход; 13 чалавек загінула, у тым ліку тры — у партызанах. Яшчэ дваіх выключылі з партыі падчас вайны. Дапушчэньне, што пад нямецкай акупацыяй у Гародні заставалася толькі некалькі партыйцаў, падмацоўваецца таксама малой колькасьцю партыйных судоў над імі пасья вайны⁵¹³. Гэтак, пасья другога прыходу Саветаў было вядома спачатку толькі пра 25 камуністаў, якія з 1941 да 1944 году заставаліся на акупаваных тэрыторыях. Зь іх 15 чалавек выключылі з партыі за пасіўнасьць або калябарацыю, а тры тым часам памерлі⁵¹⁴. Гэта дазваляе зрабіць выснову ня толькі пра тое, што зь ліку сяброў партыі толькі адзінкі пайшлі ў гэтым рэгіёне ў партызаны, але і пра тое, што з 1944 году новыя савецкія кадры зноў былі чужынцамі, што прывяло да паўтарэньня сытуацыі 1939 году, калі ўзьнікла ўзаемная адчужанасьць.

Сярод сьвежа прысланых быў таксама Альбэрт Івашчанка. Ён нарадзіўся ў сібірскай вёсцы, скончыў шэсьць клясаў школы і пачаў вучыцца горнай справе ў 1940 годзе. Пасья пачатку савецка-нямецкай вайны ён разам са сваімі тады 16-гадовымі аднаклясьнікамі быў мабілізаваны ў горную прамысловасьць у якасьці так званых рабочага рэзэрву. Пасья няшчаснага выпадку ў шахце, у якім ён ледзь выжыў, яму ампутавалі руку. Тым ня менш ён мусіў працягваць працу ў шахце. Прапанова адправіцца па лініі камсамолу ў партыйную школу ў Чалябінску дала Івашчанка добрую магчымасьць кінуць фізычна цяжкую працу. Празь некалькі месяцаў навучаньня, у 1944 годзе ён быў пераведзены працаваць на Гарадзеншчыну. Праз шэсьцьдзясят гадоў ён шукаў у абласным архіве дакумэнты да гісторыі камуністычных прафсаюзаў. У міжчасе абараніў кандыдацкую дысэртацыю пра ролю прафсаюзаў як памочнікаў Кампартыі пры падрыхтоўцы настаўнікаў, якую напісаў у Менскім пэдагагічным інстытуце ў 1958–1965 гадах. Самазадаволена і адначасова зь недаверам да замежнага гісторыка ён расказвае ў чытальнай залі⁵¹⁵:

⁵¹² Сьпіс ахвяраў пад нямецкаю ўладаю пацвярджае, што ў горадзе засталіся толькі нешматлікія савецкія кадры. Гл.: Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 464–498.

⁵¹³ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 168, арк. 19.

⁵¹⁴ Тамсама. Спр. 260, арк. 14.

⁵¹⁵ Месца захоўваньня зафіксаванай духоўнай спадчыны беларускага народу і на пачатку XXI стагодзьдзя ўсё яшчэ месціцца пры канцы вуліцы заснавальніка ЧК Фэлікса Дзяржынскага.

Мяне тады добра падрыхтавалі. Нам давялося прайсці месячны курс, на якім нам тлумачылі ўсе адметнасці беларускіх абласцей. Нас вучылі, што трэба паважаць народныя традыцыі і культуру. Тады на сяле яшчэ лютавалі банды, таму трэба было праяўляць пільнасць. Але мы з самага пачатку спрабавалі падняць культуру на месцах, стварыць чытальні, падключыць людзей да радыёсеткі. Уявіце сабе: ксяндзы гаварылі, што чорт уселіцца ў хату да людзей, калі яны паставяць у сябе радыёкропку або выпішуць партыйную прэсу. [...] Але мы іх паступова палітычна падкоўвалі, прасвятлялі. Для гэтага нам даводзілася гутарыць з моладзёдзю, якая прыходзіла, каб ёй пачыталі газету. У вёсцы ўсе былі непісьменныя, жахліва неадукаваныя. Уявіце сабе: людзі нават не маглі падпісаць ліста да Сталіна! [...] Мы тады напружана працавалі з насельніцтвам, заахвочвалі яго да культурнай самадзейнасці, каб людзі сьпявалі ў хоры і г. д., але ўзровень тутэйшага насельніцтва быў вельмі нізкі⁵¹⁶.

Ужо немагчыма рэканструяваць, якое дакладна ўражаньне рабіў на тутэйшае насельніцтва аднарукі камсамольскі работнік з расійскага тылу, але яго культурная дыстанцыя, а таксама з каляніяльным душком пыха ў дачыненні да мясцовых жыхароў адчуваецца нават праз доўгі час. Аднак непаразумеўні ўзьніклі перадусім паміж тымі, хто ўжо быў збольшага сацыялізаваны пры савецкай сыстэме, і тымі, каго гэта яшчэ толькі чакала. Апроч таго, гэты рэгіён цягам Другой сусветнай вайны ўжо карэнным чынам змяніўся⁵¹⁷.

Эфэкт адчужэння ўскосна пацвярджае партыйная статыстыка. Праўда, каб вызначыць паходжаньне задзейнічаных функцыянераў, за адсутнасцю іншых дакументаў даводзіцца зьвяртацца да савецкай катэгорыі нацыянальнасці. Гэты працэс не выключае магчымых памылак ды імпліцытна прадугледжвае, што працэс нацыяналізацыі этнічных ідэнтычнасцяў унутры Савецкага Саюзу ў гэты момант ужо збольшага завершыўся, хоць гэта і ня так. Нягледзячы на гэтую небяспеку, даводзіцца зьвяртацца да гэтых лічбаў з тым абмежаваньнем, што яны мала кажучь пра тое, як адпаведныя асобы самі сябе вызначалі і ў якой іпастасі яны дзейнічалі ў Гародні ў сваім разуменьні — як савецкія функцыянеры, або як расійцы, украінцы і беларусы. Такім чынам, у 1944 годзе ў гарадзкі савет, паводле савецкай інтэрпрэтацыі, уваходзілі 195 расійцаў, 84 беларусы,

⁵¹⁶ Інтэрвю з А. Івашчанкам, праведзенае ў Гародні 15 красавіка 2006 году на расійскай мове.

⁵¹⁷ Szumski J. Sowietyzacja... S. 129–130; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 108–109.

38 украінцаў, 38 габрэяў і чатыры дэпутаты іншай нацыянальнасьці. На падставе гэтага складу можна прыпусьціць, што сярод дэпутатаў у большасьці выпадкаў былі асобы, якія паходзілі з па-за рэгіёну і не належалі да польскай нацыянальнасьці. Апроч таго, можна меркаваць, што кадры габрэйскай нацыянальнасьці пераважна не былі ўраджэнцамі Гарадзеншчыны. Прычынай такой раскладкі быў папярэдні адбор кандыдатаў, якія вылучаліся рабочымі калектывамі па даручэньні партыі⁵¹⁸. Сярод дэпутатаў 117 паходзілі з арміі, Міністэрства ўнутраных спраў і Міністэрства дзяржаўнай бясьпекі, 108 былі прапагандыстамі (запісанымі як савецкія работнікі), 41 — работнікамі прамысловых прадпрыемстваў, 40 — партыйнымі работнікамі, 17 — работнікамі ў сфэры транспарту, 17 — выкладчыкамі ВНУ, у ліку дэпутатаў было восем дактароў, два інжынэры, два дзеячы мастацтва, але толькі сем дэпутатаў, пазначаных як рабочыя, не належалі да названых вышэй.

Гэтая раскладка сьведчыць таксама пра значэньне асобных сфэраў для разьмеркаваньня функцыяў пры ўсталяваньні савецкай улады. Войска і міліцыя колькасна стаялі на першым месцы, бо яны мусілі забясьпечыць савецкую прэтэнзію на ўладную манаполію ў гэтым рэгіёне⁵¹⁹. На другім месцы — армія прапагандыстаў, якім было даручана весьці ў разнастайных калектывах агітацыйную і арганізацыйную працу. І толькі за імі ідуць прадстаўнікі прамысловасьці і партыйнай арганізацыі. Аднак нельга недаацэньваць значэньня і менш колькасна прадстаўленых групаў, кожная зь якіх адыгрывала ключавую ролю. Сюды адносяцца выкладчыкі ВНУ, г. зн. асобы, якія працавалі на ніве асьветы, перацягваючы ў горад моладзь з наваколя; дактары, якія забясьпечвалі мэдычнае абслугоўваньне пашкуматанага вайной насельніцтва; нават дзеячы мастацтва, якія ўслаўлялі трыюмфальнае шэсьце Сталіна на Гарадзеншчыне⁵²⁰. Яшчэ адну важную групу складалі работнікі транспартнай сфэры, пераважна чыгуначнікі, дзякуючы якім Гародня выконвала функцыю перавалачнага пункту для людзей і грузаў. Хоць савецкая ўлада трубіла пра сваё рабочасялянскае паходжаньне, мясцовыя рабочыя амаль не былі прадстаўленьня ў гарадзкім савеце. Сялян жа на той момант у горадзе было яшчэ вельмі мала, бо тут галоўным чынам жыло яшчэ засталае каталіцкае і праваслаўнае насельніцтва ды новапрыбылыя кадры. Толькі з хваляй «рэпатрыяцыі» палякаў з Гародні тут скончылася замена калектываў цэлых прадпрыемстваў, якая пачалася яшчэ з Галакосту.

⁵¹⁸ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 5, спр. 4, арк. 147–149.

⁵¹⁹ Szumski J. Sowietyzacja... S. 144–146; Шумскі Я. Савецызацыя... С. 120–122.

⁵²⁰ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 168, арк. 26; спр. 26, арк. 3–15.

Сытуацыя стала змяняцца ў 1944 годзе з прыездам партыйных кадраў — згодна з унутрыпартыйнаю статыстыкаю, пераважна выхадцаў з Расіі. Гэтак, у пачатку 1945 года ўжо 67 % усіх кадраў былі прадстаўнікамі расійскай, 14 % — беларускай, 9 % — украінскай, 4 % — габрэйскай, 2 % — польскай і 5 % — іншай нацыянальнасці. Заўважная перавага расійскіх кадраў пры адначасовай яўна заніжанай рэпрэзентацыі польскіх — відавочная. Прысутнасць украінцаў і габрэяў падмацоўвае тэзу, што гэта былі прыезджыя, якія не зьяўляліся мясцовымі ўраджэнцамі, бо ў ваколіцах не было ўкраінскіх паселішчаў, а з даваеннага габрэйскага насельніцтва выжылі толькі адзінкі. Праз год статыстыка паведамляе пра 64 % расійцаў, 16 % беларусаў, па 8 % украінцаў і габрэяў, а таксама пра 1 % палякаў і 3 % прадстаўнікоў іншай нацыянальнасці. Пры гэтым агульная прапорцыя змянілася нязначна. Аднак кідаецца ў вочы нізкая доля палякаў і адносна моцная прысутнасць габрэяў, нягледзячы на высокія лічбы ахвяраў сярод іх падчас вайны. Гэта можна патлумачыць тым, што то былі кадры, якія прыяжджалі ў Гародню з фронту або з тылавых раёнаў Савецкага Саюзу⁵²¹.

Складзены ў верасні 1944 году спіс выкладчыкаў ВНУ, якія па даручэнні гарадскога камітэту партыі мусілі палепшыць узровень агітацыі, дае нагляднае ўяўленне пра запаўненне важных пасадаў правяранымі кадрамі, якія паходзілі пераважна не з Заходняй Беларусі. Зь дзевятнаццаці чалавек было па восем прадстаўнікоў беларускай і расійскай нацыянальнасці, апроч іх адзін чуваш, адзін грузін і адзін украінец⁵²². Гэтак, хаця сакратарыят гаркаму партыі і камсамолу фармальна быў укамплектаваны этнічнымі беларусамі, мясцовай управай НКУС, пракуратурай і дзяржаўным банкам кіравалі этнічныя расійцы. Пры гэтым ня маецца на ўвазе русіфікацыя, зразуметая ў этнічным або нацыянальным сэнсе. Хутчэй можна адразу канстатаваць, што зноў узнік функцыянальны падзел, які прадугледжваў, што на вышэйшыя ўзроўні амаль пагалоўна прызначалі немясцовых, ужо заслужаных у партыі кадраў⁵²³.

⁵²¹ Szumski J. Sowietyzacja... S. 150–155; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 125–128.

⁵²² ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 2, арк. 42.

⁵²³ У недаступных асабістых справах партыйнага архіву Гарадзенскай вобласці захоўваюцца кароткія біяграфіі, якія ўтрымліваюць звесткі пра сацыяльнае і нацыянальнае паходжанне, а таксама кар'еру. На падставе даступных дакумэнтаў можна ўскосна рэканструяваць, што гэта зноў-такі былі кадры з усходу БССР або Расіі, якія давалі сваю лягальнасць партыі яшчэ да ці прынамсі падчас Другой сусветнай вайны. Праверка гэтай тэзы, дзеля раскрытыўнай архіўнай палітыкі Рэспублікі Беларусь (ня толькі, але асабліва ў дачыненні замежных навукоўцаў), мае быць даследчаю задачай на будучыню. Гл. у гэтым пытанні: Государственные архивы Гродненщины. Гродно, 2002. С. 14–15; Bohn T. M. Das Rätsel der

2.3.1 Гвалтоўнае высяленьне/перасяленьне палякаў з Гарадзеншчыны

Чарговыя савецкія чысткі і высяленьні пачаліся адразу пасля таго, як лінія фронту перамясьцілася на захад. Безь вялікай ломкі для штодзённага жыцця гарадзенцаў горад ператварыўся зь нямецкай у савецкую транзытную станцыю для войскаў, уцекачоў, ваеннапалонных і прымусовых работнікаў⁵²⁴. Ужо ў жніўні 1944 году ў Гародні былі створаныя тры так званыя фільтрацыйныя лягеры пад нумарамі 308, 309 і 311, якія чэкісты выкарыстоўвалі як транзытныя пункты для праверкі тых, хто вяртаўся ў СССР⁵²⁵. Хаця кожны з гэтых лягераў быў разлічаны толькі на тры тысячы чалавек, 17 верасня 1945 году ў іх утрымлівалася 15 397 чалавек, прыкладна ўтвая больш ужо прайшлі праверку — іх або адправілі на радзіму, або рэпрэсавалі. Значнасьць Гародні як рэгіянальнай транзытнай станцыі, якая ў 1946 годзе яшчэ вырасла, тлумачылася яе становішчам на мяжы паміж будучай польскай дзяржавай-сатэлітам і БССР, спалучэньнем з чыгуначнымі шляхамі з Варшавы празь Вільню да Ленінграда і рамонтам адзінага захаванага аўтадарожнага моста празь Нёман у гэтых мясцінах. Да вясны 1945 году праз горад праходзілі маршруты забесьпячэньня арміі, якая паступова займала Ўсходнюю Прусію, Гданьск, Памэранію і Шчэцін. З гэтага часу ў Гародню пачалі прыбываць дэмабілізаваныя салдаты, былыя прымусовыя работнікі і нешматлікія ацалелыя вязьні канцэнтрацыйных лягераў, каб адсюль працягнуць свой шлях. Дадому вярталіся перадусім прымусовыя работнікі, якія паходзілі з глыбіні СССР. Шмат якія жыхары былога паўночнага ўсходу Польскай Рэспублікі не вярнуліся ў свае родныя мясціны, якія цяпер уваходзілі ў СССР⁵²⁶. Да лістапада 1945 году ў Гародню вярнуліся толькі 454 чалавекі, а ў Гарадзенскі раён — 5105 чалавек⁵²⁷.

Паралельна з гэтымі плынямі прымусовых мігрантаў Гародня зрабілася часовым прытулкам і транзытным пунктам для цэлага шэрагу меншых плыняў насельніцтва. Гэтак, у 1947 годзе на вакзале з паказушным захапленьнем былі сустрэтыя некалькі дзясяткаў беларускіх перасяленцаў — у тым ліку дзьве польскія сям'і. Абласная партыйная газэта 12 верасня 1947 году з сымпатыяй апісвала іхны

«sozialistischen Stadt». Archivarbeit in der Republik Belarus // Russische Archive und Geschichtswissenschaft. Rechtsgrundlagen, Arbeitsbedingungen, Forschungsperspektiven / Hrsg. von S. Creuzberger und R. Lindner. Frankfurt am Main u. a., 2003. S. 195–203.

⁵²⁴ ДАГВ. Ф. 1214, воп. 1, спр. 11, арк. 1.

⁵²⁵ Тамсама. Ф. 1171с, воп. 1а, спр. 21, арк. 3.

⁵²⁶ Тамсама. Ф. 1214, воп. 1, спр. 13, арк. 1–13.

⁵²⁷ Тамсама. Ф. 1171с, воп. 1а, спр. 23, арк. 57.

лэс і публікавала фотаздымак групы на вакзале перад скульптурай «Ленін і Сталін у Горках»⁵²⁸. Гарадзкая адміністрацыя паспрыяла іх працаўладкаваньню і забясьпечыла жыллом⁵²⁹. Апроч гэтага, у Гародні яшчэ ў 1950-х гадах месціўся інтэрнат для сіротаў, народжаных у Польскай Рэспубліцы, сярод якіх было шмат габрэйскіх дзяцей, якія перажылі Галакост у хрысьціянскіх сем'ях або ў савецкіх дзіцячых дамах⁵³⁰. Сярод іх быў і пазьнейшы міністар замежных спраў Польшчы Адам Ротфэльд, якога ў 1951 годзе ў Гародні рыхтавалі да пераезду ў ПНР, каб дзякуючы яму там склалася добрае ўражаньне пра ўмовы жыцьця ў СССР⁵³¹.

Паралельна з гэтымі транзытнымі рухамі з 1944 году пачалося ўзгодненае на дзяржаўным узроўні высяленьне з рэгіёну тых каталікоў, якія падалі хадайніцтва і маглі пераканаўча давесці, што яны да вайны былі польскімі грамадзянамі і належалі да польскай нацыянальнасьці⁵³². Афіцыйна сьцьвярджалася пра рэалізацыю дамовы, заключанай 9 верасьня 1944 году паміж урадам БССР і «Польскім камітэтам нацыянальнага вызваленьня» (польск. *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*) і шэрагу дадатковых пратаколаў⁵³³. У іх гаварылася пра эвакуацыю польскіх грамадзянаў з тэрыторыі БССР і беларускага насельніцтва — з польскай тэрыторыі, што мусіла адбывацца добраахвотна, пасья вуснага або пісьмовага хадайніцтва, з усёй прыватнай маёмасьцю за выключэньнем ювэлірных вырабаў, аўтамабіляў і мэблі⁵³⁴. У прыватнасьці, гарантавалася, што могуць быць вывезеныя неабходныя сродкі працы, у выпадку сялян — сельскагаспадарчыя прылады і жывёла⁵³⁵.

⁵²⁸ Петрусева Н. Группа белорусов, вернувшихся на Родину, у скульптуры Лени-на и Сталина на Гродненском вокзале // Гродненская правда. 1947. 12 сентября. № 189. С. 3.

⁵²⁹ ДАГВ. Ф. 372, воп. 1, спр. 54, арк. 36–37.

⁵³⁰ Тамсама. Ф. 1171, воп. 1, спр. 19, арк. 71.

⁵³¹ Rotfeld A. D. Langsame Heimkehr. Szenen einer Kindheit im Polen des Zweiten Weltkriegs // Neue Zürcher Zeitung. 26.2.2005. S. 45. Лягер для перасяленцаў быў створаны ўжо ў 1944 годзе як дзіцячы прыёмнік-размеркавальнік і быў разлічаны на 50 месцаў. Гл.: ДАГВ. Ф. 1117, воп. 1, спр. 19, арк. 71.

⁵³² Вялікі А.Ф. Перасяленне польскага насельніцтва з Гродзенскай вобласці ў Польшчу (1944–1946 гг.) Прычыны. Ход. Вынікі // 60-летие образование Гродненской области. Материалы междунар. науч. конф. 3–4 марта 2004 г. / Под ред. В. А. Белозоровича. Гродно, 2004. С. 342–347.

⁵³³ Гл. у гэтым пытаньні: Ciesielski S. Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski 1944–1947. Wybór dokumentów. Warszawa, 2000. S. 13 і наст.; Вялікі А. На раздарожжы... С. 52.

⁵³⁴ ААН. 522/II, к. 2–55.

⁵³⁵ ДАГВ. Ф. 1171с, воп. 1а, спр. 3, арк. 42.

Але на практыцы ў большасці выпадкаў усё выглядала іначай, чым ў дамовах. Польскае падпольле яшчэ да вясны 1945 году пры дапамозе вуснай прапаганды прагназавала паварот ваеннага лёсу на карысць Польшчы дзякуючы ангельскай інтэрвенцыі, каб захаваць каталіцкае насельніцтва да вычэквання, а таксама каб супрацьстаяць на былых землях усходняй Польшчы апрабаванай на былых землях усходняй Нямеччыны палітыцы «здысейсных фактаў». Тым ня менш, надзея на прыналежнасць рэгіёну да польскай пасляваеннай дзяржавы знікла самае позняе пасля прынятага на Патсдамскай канфэрэнцыі ў 1945 годзе рашэння пра межы будучай польскай дзяржавы, абрысы якіх ужо ў Тэгеране былі праведзеныя збольшага ўздоўж лініі Керзана⁵³⁶. Другое прышэсце савецкай улады зь яе чысткамі, новымі падазрэннямі і масавым засяленьнем чужых кадраў і перадусім успамінамі пра дэпартацыі і рэпрэсіі першай савецкай акупацыі прымушала амаль усё гарадзкое каталіцкае насельніцтва падаваць хадайніцтвы аб выездзе з БССР. Аднак на практыцы ўзнікала праблема, звязаная зь вельмі дрэннай інфармаванасцю пра ўмовы выезду і працэс хадайнічання. Таму шмат якія каталіцкія сем'і вагаліся або забіралі свае хадайніцтвы на выезд, бо яны не маглі выканаць усіх патрабаванняў у вызначаны тэрмін. Зь іншага боку, савецкія афіцэры, партыйныя работнікі ды іншыя кадры прымушалі этнічна польскія сем'і падаваць хадайніцтвы на выезд⁵³⁷.

Савецкія арганізатары кампаніі перасялення на практыцы мусілі адказаць на пытаньне, як хадайнік мог давесці, што ён этнічны паляк, а не, напрыклад, беларус. Вынікам была верыфікацыя дзясяткаў тысяч жыхароў рэгіёну. Пры гэтым, як і пры складаньні спісу фольскдойчаў, узнікала супярэчнасць паміж прагматычнай арганізацыяй працэсу і рэалізацыяй задачы змяніць этнічны баланс. Абумоўленая гэтым амбівалентнасць інструментальнага разуменьня нацыянальнасці з боку дзяржавы асабліва выразна праўляецца праз параўнаньне гораду і вёскі.

Сытуацыя ў Гародні характарызувалася частковай збежнасцю савецкіх інтарэсаў і спецыфікі сацыяльнай і этнічнай структуры засталага каталіцкага насельніцтва. Даваенныя жыхары такіх гарадоў, як Гародня, Берасьце і Пінск, спачатку яшчэ былі патрэбныя для іх аднаўленьня, бо былі носьбітамі мясцовых ведаў і ў гарадах надалей не ставала рабочай сілы⁵³⁸. Але для савецка-

⁵³⁶ Вялікі А. На раздарожжы... С. 15–17.

⁵³⁷ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 21, арк. 9, 54.

⁵³⁸ Тамсама. Спр. 26, арк. 43–46.

га кіраўніцтва на першым месцы стаяла вырашэньне польскага пытання. Як падказваў ранейшы досвед абыходжаньня зь мясцовым насельніцтвам, патэнцыйныя крыніцы напружанасьці мусілі быць канчаткова ліквідаваныя. Для прадухіленьня міжэтнічных напружаньняў у сярэднетэрміновай пэрспэктыве і доўгатрывалага заспакаеньня ўсяго рэгіёну савецкае кіраўніцтва палічыла надзвычай дзейным сродкам этнічную гамагенізацыю⁵³⁹. Партыйнае кіраўніцтва ў Менску сыходзіла з таго, што для гэтага асабліва важна выдаліць у працэсе заплянаваных высяленьняў засталыя гарадзкія эліты як носьбітаў польскай нацыянальнай ідэнтычнасьці. Таму ў такіх гарадах, як Гародня, амаль усіх каталікоў, якія хацелі выехаць, клясыфікавалі як палякаў. Тут таксама ступень нацыяналізацыі да вайны была нашмат вышэйшаю, чым ў сельскай мясцовасьці. Гараджанам-каталікам, пераважна рабочым, былым чыноўнікам, рамесьнікам і адносна малой колькасці прадстаўнікоў вольных прафэсіяў, савецкая палітыка высяленьня грала на руку. Пасьля ваенных падзеяў у Гародні ім было лёгка наважыцца пакінуць Савецкі Саюз.

Іначай выглядала сытуацыя ў навакольных вёсках. Тут мясцовае партыйнае кіраўніцтва ўжо ў 1944 годзе было моцна зацікаўленае ў тым, каб утрымаць на зямлі як мага больш сялян. Асабліва ў канцы лета 1944 году для збору апошняга ваеннага ўраджаю былі патрэбныя кожныя рукі. Для плянаванага стварэньня калгасаў таксама было трэба як мага болей сялян. Зацікаўленасьць савецкіх уладаў у тым, каб перашкодзіць сялянам каталіцкага веравызнаньня пры выездзе ў Польшчу, у наступныя гады толькі вырасла, калі зрабілася відавочна, што на польскім баку адчувальна менш беларускіх сем'яў наважылася на пераезд у СССР. На карысьць савецкіх уладаў грала і дрэнная інфармаванасьць на пэрыфэрыі. Але і ў цэлым у сельскай мясцовасьці зацікаўленасьць у выездзе была ніжэйшаю, бо апроч страху перад разрывам сямейных сувязяў дамінавала прывязанасьць да зь цяжкасьцю здабытай і ўраблянай зямлі. Гэтай прывязанасьці да родных ніў шмат каму з каталікоў было дастаткова, каб застацца на радзіме. Тут было таксама складаней прывесці доказы этнічнай польскасьці, бо апроч касьцельных кнігаў было мала пісьмовых дакумэнтаў з польскіх структураў, якія б маглі адлюстравачь іх даваенную дзейнасьць. На гэтым фоне ў сельскай мясцовасьці часьцей ужываўся савецкі канструкт беларусаў-каталікоў. Дзеяла афіцыйная ўстаноўка, што пераважная большасьць каталіцкага сялянства ў БССР трэба залічваць да беларускага этнасу, бо нягледзячы на палянізацыю гэта насамрэч

⁵³⁹ Вялікі А. На раздарожжы... С. 70.

беларусы⁵⁴⁰. Гэтак аргументавалі адмову ў хадайніцтве на выезд для тысяч сялян-каталікоў.

У рамках кампаніі перасялення польскіх грамадзянаў з БССР таксама выехала большасць тых нешматлікіх габрэяў, якія засталіся ў Гародні пасля Галакосту⁵⁴¹. Для іншых меншасцяў у Польскай Рэспубліцы польскі бок ня змог дамагчыся такога права. Аднак, выезд быў выключаны для татараў і караімаў, але ў Гародні да вайны іх было зусім няшмат.

Агулам да 1946 году са сваёй радзімаю вымушана развіталіся 226 315 палякаў — жыхароў абласцей, якія цяпер належалі да БССР. Гэтыя перасяленцы пераважна выправіліся ў былыя ўсходнія землі Нямецкага райху⁵⁴². Сярод іх было зарэгістравана 4837 габрэяў. Такім чынам горад страціў перадусім рабочых, рамеснікаў і тонкую праслойку засталых службоўцаў адміністрацыі, лекараў, настаўнікаў, інжынераў, тэхнікаў, чыгуначнікаў і святароў⁵⁴³. Пры гэтым у БССР трапілі перадусім сяляне з падбеластоцкіх вёсак — некаторыя зь іх спадзяваліся на бясшпечнейшае і лепшае жыццё ў Савецкім Саюзе⁵⁴⁴. Праўда, у кірунку БССР з паўночнага ўсходу Польшчы да канца 1946 году выправілася толькі каля 35 тысяч праваслаўных сялян, большасць зь якіх наважылася на перасяленне пад значным ціскам савецкіх агітатараў і пасля гвалтоўных акцый з боку суседзяў-каталікоў⁵⁴⁵. Зь іх толькі 3028 чалавек аселі ў Гарадзенскім раёне, а ў Гародні пасяліліся ўвогуле толькі 287 чалавек⁵⁴⁶. Аднак, для большасці мігрантаў Гародня была толькі транзытнаю станцыяй. Гэта збольшага былі сяляне, якія мелі права прэтэндаваць на такі ж самы зямельны надзел і дом, якія яны пакінулі на

⁵⁴⁰ НАРБ. Ф. 5, воп. 20, спр. 217, арк. 439–504. Цытуецца паводле: Вялікі А. На раздарожжы... С. 68–69.

⁵⁴¹ Інтэрвію з Л. Чапнік і А. Руд, праведзенае ў Бэер-Шэбе (Ізраіль) 30 лістапада 2004 году на расійскай і польскай мовах; інтэрвію з Х. Бяліцкай, праведзенае ў Легават-Габашане (Ізраіль) 29 лістапада 2004 году на польскай мове.; Blumstein A. A little house... P. 256 і наст.

⁵⁴² Mironowicz E. Przesiedlenia ludności z Białorusi do Polski i z Polski do Białorusi w latach 1944–1946 // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2000. № 19. S. 183–185.

⁵⁴³ ААН. 522/П/2, v. 85–87.

⁵⁴⁴ Вялікі А. На раздарожжы... С. 197–203; інтэрвію з Т. Маліноўскай, праведзенае ў Гародні 12 красавіка 2006 году на беларускай мове.

⁵⁴⁵ ААН. 522/П/2, v. 187–189.

⁵⁴⁶ У статыстыцы ў залежнасці ад адказных адміністрацыйных структураў ўлічваліся або асобы, або цэлыя сем'і — таму дакладную колькасць асобаў не заўсёды можна высветліць: ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 168, арк. 3; Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948. Warszawa, 1987.

бацькаўшчыне. Таму ў горадзе і асабліва на ўскраінах адбываўся хуткі абмен паміж жыхарамі, якія пакідалі Гародню ў рамках перасяленчай кампаніі, і тымі, хто сюды цяпер пераяжджаў. Больш за дзевяцьце праслаўных сем'яў засяліліся ў нядаўна пакінутыя каталіцкімі сем'ямі дамы. Гэта збольшага былі драўляныя хаты ў паўвясковых прадмессях і ваколцах Гародні⁵⁴⁷. Аднак агулам з 648 пакінутых дамоў перасяленцам выдзелілі толькі 210. 127 дамоў перадалі грамадзкім установам, 206 дамоў прапанавалі ўдзельнікам вайны ды іхным сем'ям, а 105 дамоў нацыяналізавалі з-за іх памеру або размяшчэння⁵⁴⁸. Тое, што людзі сяліліся на ўскраіне гораду, тлумачылася праведзенай у 1940 годзе нацыяналізацыяй. Аднак, дамы, якія не былі экспрапрыяваныя, былі малыя і размяшчаліся збольшага на пэрыферыі Гародні. Разыходжаньне паміж вялікай колькасцю выселеных жыхароў і мізэрнай колькасцю пакінутых дамоў сьведчыць пра тое, што немалая доля колішніх домаўласнікаў была пазбаўленая нерухамай маёмасці яшчэ раней.

Як колькаснае, так і якаснае вымярэнне прымуsoвай міграцыі не дазваляюць ужываць панятак «абмен насельніцтвам». Але памылковым будзе і ўяўленьне, што тут, як у бязладным высяленьні этнічных немцаў з Усходняй і Цэнтральнай Эўропы, гаворка ідзе пра выгнаньне. Гэтыя працэсы маштабна розніліся сваім ходам; апроч таго, тут адбывалася крытычная праверка пададзеных хаданіцтваў на выезд, мэтай якога было адхіліць як мага больш такіх спробаў. Супраць простага аналёгіі сьведчыць акурат вялікая колькасць сем'яў, якія падалі паперы на выезд, але засталіся ў Савецкім Саюзе. Адно яе прычына, створаная дзяржаваю сытуацыя прымусу, ды яе наступства — незваротнасць міграцыі для паасобнага чалавека, дазваляе гаварыць пра выгнаньне⁵⁴⁹. Аднак супраць выкарыстання гэтага тэрміну для апісаньня працэсу выезду з Гародні прамаўляе перадусім уласнае бачаньне перасяленцаў, якія, апроч відавочных эўфэмізмаў і фальшывых афіцыйных тэрмінаў «рэпатрыяцыя» і «эвакуацыя», выкарыстоўваюць перадусім польскае слова «*wysiedlenie*» (высяленьне). Ва ўспамінах палякаў для апісаньня гэтай формы прымуsoвай міграцыі амаль не ўжываецца слова «*wypędzenie*» (выгнаньне)⁵⁵⁰. Таму ў гэтай працы перадусім

⁵⁴⁷ ДАГВ. Ф. 372, воп. 1, спр. 28, арк. 8–10, 11а, 11б, 19, 20, 30, 34, 35, 36, 43, 45–47, 48, 49–50а, 50б, 64, 105, 128, 138, 146, 165–166, 176, 177, 201, 213.

⁵⁴⁸ Тамсама. Арк. 12–15.

⁵⁴⁹ Ther Ph. Deutsche und polnische Vertriebene. Gesellschafts- und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945–1956. Göttingen, 1998. S. 88–101.

⁵⁵⁰ Borodziej W. i in. Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski 1944–1947 roku. Warszawa, 1999. S. 8.

выкарыстоўваецца тэрмін «высяленьне», бо ён ня толькі адпавядае ўспрыманню закранутых гэтым працэсам людзей, але і ўтрымлівае таксама ключавы складнік працэсу — міграцыю з родных мясцінаў. А ўлічваючы, што *самога сябе выселіць* немагчыма, гэты тэрмін уключае таксама аспект дзяржаўнай дзейнасьці, неабходнай для правядзеньня гэтага працэсу. Але ён не ўключае такога вострага прымусу, як пры выгнаньні немцаў. Гэтую аргументацыю падмацоўвае складаны працэс верыфікацыі хадайніцтваў на выезд і малая колькасць выселеных, што не адмаўляе таго факту, што вяртаньне было немагчымым.

2.3.2 *Абвастрэньне канфрантацыі з польскім насельніцтвам, якое засталася*

Перабудова на савецкі лад і рэпрэсіі толькі паглыблялі недавер гарадзенцаў да акупантаў і ўзмацнялі пагардлівае стаўленьне да іх, таму пасля 1944 году сьпіраль непрымання толькі закручвалася. Гэта ўскладняла савецкаму кіраўніцтву задачу дабіцца падтрымкі з боку насельніцтва. Асабліва востра ў дачыненні групы засталых палякаў праяўляўся стэрэатып «заходнікаў»⁵⁵¹. Маюцца на ўвазе каштоўнасьці, практыкі і ўзоры даваеннага грамадства, якія — як высветлілася пасля 1944 году — не зьмяніліся істотна ні пасля першай савецкай акупацыі 1939–1941 гадоў, ні пасля нямецкай акупацыі, а з гледзішча партыйнага кіраўніцтва нават пагоршыліся пад уплывам фашысцкіх памагатых зь ліку беларускіх і польскіх нацыяналістаў⁵⁵². Напрыклад, у абласным цэнтры зьвярнулі пільную ўвагу, што ў Бераставіцкім раёне дачка старшыні райвыканкаму хадзіла ў дом каталіцкага сьвятара, каб атрымаць урокі музыкі⁵⁵³. А ў дамах іншых бацькоў, да незадаволенасьці партыі, не віселі партрэты Леніна і Сталіна. Замест гэтага там можна было ўбачыць набытыя на чорным рынку трафэі, напрыклад, сякая-такая мэбля і дываны, прывезеныя савецкімі вайскоўцамі перадусім зь недалёкай Усходняй Прусіі.

З гледзішча партыі гэта было прыкметай катастрафічнага стану рэчаў, якая празь некалькі месяцаў пасля паўторнай акупацыі рэгіёну саветамі сьведчыла пра анархію і недастатковую ляяльнасьць. Праўда, партыйныя дзеячы зыходзілі з таго, што тутэйшае грамадз-

⁵⁵¹ Szumski J. Sowietyzacja... S. 131; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 110.

⁵⁵² Гл. у гэтым пытаньні працы Грыны Кашталян і Яна Шумскага: Кашталян І. С. Уплыў рэпрэсіўнага фактару палітыкі савецкай улады на штодзённае жыццё насельніцтва Заходняй Беларусі (1944–1950 гг.) // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. 2004. № 1. С. 13–18; Szumski J. Sowietyzacja... ; Шумскі Я. Саветызацыя...

⁵⁵³ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 166, арк. 1–33.

тва ўдасца перацягнуць на правільны бок з дапамогай агітацыі ды праз навязванне ідэалёгіі. Гэта толькі пытаньне часу, калі людзі, укараненыя ў фальшывай мінуўшчыне, знойдуць свой шлях у сьветлую сацыялістычную будучыню. Аднаводна, такія выпадкі афіцыйна тлумачыліся як доказ шкоднага ўплыву вайны і часовай слабасьці савецкай сыстэмы на месцах. Адначасова гэтае пытаньне было часткай рэпэртуару публічнай партыйнай самакрытыкі. Але яно не абавязкова абмяркоўвалася ў парадку самакрытыкі, а было хутчэй формай легітымацыі ўнутры партыі яе намаганьняў для паліпшэньня сытуацыі⁵⁵⁴.

У іншых частках БССР намінальна жыло вельмі мала «пашпартных» палякаў, бо пасля канчатковага ўсталяваньня мяжы і хвалі высяленьня ў Гарадзеншчыне сканцэнтраваліся дзьве траціны этнічных палякаў⁵⁵⁵. Пасля забойства габрэйскага насельніцтва ў гарадах гэтая дэмаграфічная канцэнтрацыя статыстычна павысілася, таму з 1944 году савецкі бок успрымаў палякаў, нягледзячы на іхнюю сацыяльную разнастайнасьць і размытасьць межаў паміж палякамі ды беларусамі, як замкнёную нацыянальную групу. Яны ўжо радзей абазначаліся шыфрам «каталікі» і ва ўнутрыпартыйных дакладах агулам праходзілі пад назвай белапольскія, нацыяналістычна-капіталістычныя або польска-фашысцкія банды, у чым адлюстроўвалася цэлая палітра савецкіх вобразаў ворага. Гэтак акрэсьліваліся праціўнікі ў грамадзянскай вайне, буржуазія, якую вінавацілі ў выкарыстаньні нацыяналізму для сваіх мэтаў, і выразны антыбальшавіцкі характар польскіх правых партый міжваеннага часу. Разьвіцьцё сытуацыі ў навакольлі, дзе ўсё яшчэ вялі барацьбу расьцярушаньня атрады на базе Арміі Краёвай, было цесна звязанае з працэсамі ў горадзе, бо паляваньне на «банды» арганізоўвалася і праводзілася з абласнога цэнтру⁵⁵⁶. Таму, хаця ў самім горадзе

⁵⁵⁴ Кашталян І. С. Становішча інтэлігенцыі БССР у 1947–1953 гг. па матэрыялах Асобага сектара ЦК КП(б)Б // Беларускі гістарычны часопіс. 2006. № 3. С. 28–32; Кашталян І. С. Дакументы Асобага сектара ЦК КП(б)Б у даследаванні штодзённай гісторыі БССР (1944–1953 гг.) // Архівы і справаводства. 2005. № 3. С. 100–102.

⁵⁵⁵ Kruczkowski T. Polacy na Grodzieńszczyźnie po II Wojnie Światowej // 60-летие образования Гродненской области. Материалы междунар. науч. конф. 3–4 марта 2004 г. / Под ред. В. А. Белозоровича. Гродно, 2004. С. 347–361.

⁵⁵⁶ Структуры Арміі Краёвай, арганізаваныя на Гарадзеншчыне, у ліпені 1944 году актыўна ня ўдзельнічалі ў вызваленьні гораду, а перанеслі асноўную частку дзейнасьці ў сельскую мясцовасьць, каб пазьбегнуць выкрыцьця савецкімі спэцслужбамі. Гл.: Коўкель І. І., Нядзелька У. А. Арганізацыі польскага руху супрацьўленьня ў Гродне // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 406–407.

гэтая праблема не была востраю, партыйныя функцыянеры былі добра пайнфармаваныя пра «польскае пытаньне»⁵⁵⁷.

Антаганізм паміж старымі і новымі жыхарамі горада паглыбляў недавер паміж усходнікамі і заходнікамі падчас другога прышэсьця Саветаў, асабліва ў дачыненні каталіцкага насельніцтва⁵⁵⁸. Канфлікт абвастрыўся, бо цяпер пад падазрэньнем былі ўсе гараджане, якія жылі пад нямецкай акупацыяй. Успрыманьне польскага насельніцтва пасля 1944 году яшчэ пагоршылася акурат у зьвязку са структурамі Каталіцкага касьцёлу, які ўспрымаўся як польская ўстанова⁵⁵⁹. З аднаго боку, адчувальнасьць мясцовых савецкіх элітаў асабліва абвастрылася ў выніку баёў паміж зьнякроўленымі атрадамі Арміі Краёвай і войскамі НКВС, якія спарадычна ўспыхвалі ў далёкіх ваколіцах⁵⁶⁰. Асабліва яны баяліся нападаў у сельскай мясцовасьці, бо ўзброеныя групоўкі забілі там нямала савецкіх функцыянераў. З другога боку, грамадства, якое ўсё яшчэ працягвала жыць ва ўмовах ваеннага стану, было ня ў змозе акрыяць ад жахаў мінулых гадоў. Яно яшчэ доўга не магло перайсьці да звыклага мірнага жыцьця. Гэтую акалічнасьць дадаткова абвастрыў інсьпіраваны дзяржаваю выезд каталіцкага і габрэйскага насельніцтва. Патэнцыйныя высяленцы зрабіліся аб'ектамі нападак з боку суседзяў, бо тыя разьлічвалі на матэрыяльную карысьць ад іхнага ад'езду. Апроч таго, савецкія кадры таксама глядзелі на іх зь недаверам. Змаганьне з прадстаўнікамі польскай падпольнай дзяржавы нярэдка псыхалогічна пашырала гэтую катэгорыю на ўсё каталіцкае насельніцтва, так што партыйнае кіраўніцтва ў Гародні нават палічыла патрэбным указаць у 1946 годзе таварышам на «нянавісьць некаторых савецкіх работнікаў да палякаў»: «Мы змагаемся супраць польска-нямецкіх нацыяналістаў, але не супраць польскай нацыянальнасьці. Гэтаму пытаньню трэба надаць дастаткова ўвагі»⁵⁶¹. На тым самым паседжаньні гарадзкога партактыву

⁵⁵⁷ Тут меў месца таксама шэраг гістарычных крыўдаў, якія сягалі ад польскіх паўстаньняў на захадзе Расійскай імперыі ў 1830–1831 і 1863–1864 гадах да савецка-польскай вайны 1919–1920 гадоў. Палякі ў гэтым фокусе здаваліся перадусім патэнцыйнымі паўстанцамі, сьмяротнымі ворагамі і адпаведна сынонімам небясьпекі на «вызваленых тэрыторыях», якія ў савецкай прапагандзе падаваліся як арэалы расьсяленьня пераважна беларусаў. Гл. у гэтым пытаньні: ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 21, арк. 9, 51, 54–57; спр. 118, арк. 128; спр. 116, арк. 16–19.

⁵⁵⁸ Вялікі А. На раздарожжы... С. 70.

⁵⁵⁹ Szumski J. Sowietyzacja... S. 118; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 98.

⁵⁶⁰ Szumski J. Sowietyzacja... S. 66 і наст.; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 56 і наст.

⁵⁶¹ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 21, арк. 54.

абмяркоўвалася, у чым жа самі таварышы бачаць прычыны непрыхільнага стаўленьня да каталіцкага насельніцтва:

Факты, якія пацьвярджаюць прыведзеныя ў дакладзе па-рушэньні, выстаўляюць нашу партыйную арганізацыю ў негатыўным сьвятле. Дзень пры дні павялічваюцца недапушчальныя выпадкі. Мы яшчэ жывём у ваенны час, мы яшчэ не перабудаваліся на мірны лад⁵⁶².

Перад гэтым было выразна сказана, што члены партыі былі зноў-такі датычныя да скупляння крадзенага, вымагальніцтва і злоўжываньня алькаголем, у выніку чаго часта цярпелі мясцовыя жыхары — у тым ліку асабліва палякі⁵⁶³. Таму наступны прамойца адчуў патрэбу падкрэсьліць:

Мы ўсё яшчэ занадта слаба вядзем выхаваўчую працу сярод кандыдатаў і сяброў партыі. Нельга забывацца, што мы жывём і працуем у памежным горадзе, у якім любое, нават найменшае адхіленьне ад савецкіх законаў могуць выкарыстаць для сваіх мэтай польска-нямецкія і беларуска-нямецкія нацыяналісты. Замест гэтага мы павінны сваімі паводзінамі паказаць прыклад мясцоваму насельніцтву⁵⁶⁴.

Да неадкладна сфармуляваных дырэктываў, апроч актывізацыі шпіянажу сярод польскага насельніцтва, належалі таксама зьмены ў афіцыйным адлюстраваньні пажаданага пасьляваеннага парадку. Належала

паказаць, што варажнеча паміж нашым і польскім народам закончылася, і што Савецкі Саюз выступае за моцную, незалежную Польшчу, якая падтрымлівала б з савецкім народам прызныя, добрасуседзкія адносіны⁵⁶⁵.

Гэтая геаграфічная экстэрналізацыя прывяла да таго, што з таго часу польска-савецкія кантакты адлюстроўваліся як міжнародныя дачыненні паміж дзьвюма дзяржавамі — Польшча была адразу за Гародняй, у Беластоку, а адносіны паміж БССР і Польшчай кантраляваліся найпрост з Масквы⁵⁶⁶.

⁵⁶² ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 21, арк. 49. У арыгінале на расійскай мове.

⁵⁶³ Кашталян І.С. Уплыў рэпрэсіўнага фактару... С. 13–18.

⁵⁶⁴ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 21, арк. 51.

⁵⁶⁵ Тамсама. Арк. 29. У арыгінале на расійскай мове.

⁵⁶⁶ Szumski J. Sowietyzacja... S. 207–208, 228; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 175—176, 196.

У выніку шырокамаштабнага наступу на сваё штодзённае жыццё большасць насельніцтва заставалася скептычнаю ў дачыненні новых гаспадароў⁵⁶⁷. У дакумэнтах адказнага за працу з жанчынамі аддзелу прапаганды і агітацыі гаркама партыі яшчэ ў 1946 годзе канстатуецца, наколькі моцна сьвядомасьць гарадзенцаў гістарычна была ўгрунтавана ў міжваенным часе, і асуджаецца зьвязаны з гэтым уплыў «капіталістычна-фэадальнага мысьленьня»:

Усе 17 удзельніц сходу сабралі багата доказаў, якія пацвярджаюць, што рэакцыйная частка інтэлігенцыі, а таксама наша ня менш адсталая маладая інтэлігенцыя, якая скончыла нашы савецкія ВНУ, доўгі час была пад уплывам нацыяналістычна-буржуазнай ідэалёгіі былой панскай Польшчы. [...] Усё гэта кажа пра тое, што мы маем справу зь вялікім масівам значных перажыткаў праклятай мінуўшчыны, што тлумачыцца ўплывам на савецкіх людзей, на моладзь капіталістычнага атачэньня зь яго чужой нам тлятворнай ідэалёгіяй. [...] Ва ўмовах памежнага статусу нашай вобласці насельніцтва і моладзь дзесяцігодзьдзі дзякуючы нацыяналістычна-буржуазнай ідэалёгіі былой панскай Польшчы вучылася ненавідзець савецкую ўладу і недаверліва ставіцца да расійскага народу. Гаворка ідзе пра хваравітую прыдуркаватасьць — тут наймацней праяўляюцца рабская мэнтальнасьць і нізкапаклонства перад замежжам, і гэта для нас асабліва небясьпечна⁵⁶⁸.

Прамова сакратара абласнога камітэту камсамолу пры першым прачытаньні можа падацца супярэчлівай. Да таго ж яна ўтрымлівае штампы савецкай прапаганды, якія ў той час выкарыстоўваліся па ўсім Савецкім Саюзе. Але яна дэманструе, як тым часам у Гародні змянілася ўяўленьне пра замежжа. Прыведзеныя пагрозы тут, на крайнім захадзе Савецкага Саюзу, з аднаго боку вынікаюць з «праклятай мінуўшчыны», а з другога боку праз вобраз вонкавага ворага ствараецца ўяўленьне пра сучасную пагрозу. Самай выразнай прыкметай такой сытуацыі былі чуткі, якія кружылі сярод мясцовых жыхароў. Яны паўставалі на падставе мэтанакіравана запушчанай інфармацыі з боку польскага падполья, казаняў ксяндзоў, якія нядоўгі час яшчэ прамаўляліся ў навакольных касьцёлах, а таксама па ініцыятыве савецкіх кадраў⁵⁶⁹. Яны былі сродкам выведкі

⁵⁶⁷ Szumski J. Sowietyzacja... S. 74; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 62.

⁵⁶⁸ У арыгінале на расійскай мове: ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 166, арк. 16–19.

⁵⁶⁹ Тамсама. Ф. 6195, воп. 1, спр. 91, арк. 326–329.

і контраывыведкі савецкіх і польскіх спэцслужбаў⁵⁷⁰. Стандартная аргумэнтацыя ідэалыгічных праціўнікаў разьбіралася і абмяркоўвалася партыйным актывам⁵⁷¹. Каб апраўдаць існаваньне лініі, адрознай ад афіцыйнай, спачатку канстатавалася, што ў нацыяналістычна настроеных праціўнікаў савецкай улады скончыліся аргумэнтны, бо насельніцтва ўжо выразна перайшло на пазыцыі савецкай улады. Таму цяпер ксяндзы, якія бачылі ў культурнай палітыцы бальшавікоў прадвесьце апакаліпсісу, больш не пагражалі канцом сьвету, што належала нібыта да іх звычайнага рэпэртуару. Хадзілі чуткі, што землі вакол Вільні і Гародні неўзабаве вернуць Польшчы, і што тым палякам, якія бралі ўдзел у савецкіх выбарах, забароняць уезд у Польшчу⁵⁷².

У канцы 1946 году на агітацыйнай сустрэчы з гарадзкой інтэлігенцыяй прагучалі наступныя пытаньні, зь якіх можна зрабіць выснову пра тое, што турбавала насельніцтва:

Як савецкая ўлада ставіцца да рэлігіі і да сьвятароў?

Ці будзе ў савецкіх школах вывучацца Закон Божы?

Ці можна дзецям хадзіць у рэлігійныя школы?

Ці ўсе настаўнікі атрымаюць працу — з 21 школы засталася толькі дзевяць?

Ці можна настаўнікам хадзіць у царкеву ці касьцёл?

Ці будзе мэдычнае страхаваньне бясплатным?

Як выглядаюць адносінны з Англіяй і Амэрыкай?⁵⁷³

На сходзе рабочых закраналіся яшчэ больш казытлівыя тэмы:

Чаму бальшавікі распусьцілі Камінтэрн?

Што такое нацыянальны польскі ўрад?

Ці праўда тое, што немцы пісалі пра Катынскі лес?⁵⁷⁴

Іншыя пытаньні датычылі правядзеньня польска-савецкай мяжы і цалкам штодзённых патрэбаў, напрыклад, перабояў пры забесьпячэньні вадою, дэфіцыту грамадзкіх лазьняў і паставак мыла⁵⁷⁵. У палітры пытаньняў, якія турбавалі насельніцтва, кідаецца ў вочы блізіня паміж штодзённымі клопатамі і экзыстэнцыйнымі страхамі. Занатоўвалі ж іх занепакоеныя партыйныя работнікі, якія бачылі

⁵⁷⁰ Szumski J. Sowietyzacja... S. 79; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 66.

⁵⁷¹ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 61, арк. 52.

⁵⁷² Вялікі А. На раздарожжы... С. 76–86; ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 61, арк. 52 і наст.

⁵⁷³ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 61, арк. 53. У арыгінале на расійскай мове.

⁵⁷⁴ Тамсама. Арк. 54. У арыгінале на расійскай мове.

⁵⁷⁵ Тамсама. Спр. 148, арк. 8.

ў гэтых пытаннях пацверджаньне сваіх асьцярогаў, што сытуацыя зь ідэалігічнай апрацоўкай засталых гараджанаў выглядае вельмі кепска. Гэтыя назіраньні пацвярджалі нэгатыўны савецкі вобраз неспакойнага памежнага рэгіёну зь небясьпечным каталіцкім насельніцтвам. Аднак гэта дэманструе таксама ступень паняверкі насельніцтва, што нагадвае пра тое, што яно не ўспрымала як непазьбежнасьць другі прыход Саветаў. У 1944 годзе і пазьней для засталага насельніцтва заставаліся няяснымі і ягонае геапалітычнае становішча, і лякальныя наступствы новай саветызацыі. На дадатак гэтыя пытаньні сьведчаць пра тое, што вынікі першай савецкай акупацыі ў 1939–1941 гадах былі не настолькі трывалыя, каб савецкія кадры ўбачылі тут у 1944 годзе ўжо цалкам прасякнутае сталінізмам грамадства, у якім былі б табу паўпублічнае адстойваньне рэлігійных інтарэсаў сьвятароў і школаў або крытычныя пытаньні пра такія савецкія злачынствы, як Катынскі расстрэл. Пры гэтым у выглядзе пытаньняў пра будучыню Каталіцкага касьцёлу праяўляліся таксама мэтанакіравана распаўсюджваньня польскім бокам чуткі, якія мусілі зьбіць палякаў з тропу і паўстрымаць іх ад супрацы з савецкімі ўладамі⁵⁷⁶.

У 1947 годзе новыя спробы ўздзейнічаць на мясцовае польскае насельніцтва з дапамогай адмысловай прапагандысцкай групы былі прызнаныя недавальняльнымі. Пленум ЦК КП(б)Б пастанавіў, што асабліва «ў Гарадзенскай вобласьці палітычная работа сярод польскамоўнага насельніцтва і асабліва сярод прадстаўнікоў польскай нацыянальнасьці» вядзецца недастаткова⁵⁷⁷. З аднаго боку, да мясцовага насельніцтва належала зьвяртацца наўпрост; з другога — былі даступныя толькі звычайныя інструмэнты савецкай прапаганды⁵⁷⁸. Таму сытуацыя істотна не змянялася. Крытычныя галасы ды іх уважлівае ўспрыманьне партыйным цэнтрам — гэта, наадварот, выражэньне спосабу камунікацыі, які ў Гародні панаваў яшчэ падчас высяленьня гараджанаў-палякаў і да канца 1940-х гадоў. Няпэўная сытуацыя спрыяла росту колькасьці хадайніцтваў на выезд. Адначасова некаторыя сем'і забіралі свае хадайніцтвы, бо не маглі дакладна ацаніць наступстваў сваіх дзеяньняў. Зь іншага боку, занепакоеныя пытаньні мясцовых каталікоў пацвярджалі асьцярогі савецкіх кадраў і таму ўскосна павышалі ціск на тых, хто пакідаў горад. І яны паказвалі, што хаця гаворка ішла пра каталікоў, на ўвазе меліся палякі. Пры гэтым хваля высяленьняў, якая цягну-

⁵⁷⁶ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 61, арк. 52–54.

⁵⁷⁷ Коммунистическая партия Беларуси в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Т. 4: 1945–1955. Мінск, 1986. С. 40–44.

⁵⁷⁸ Szumski J. Sowietyzacja... S. 214–215; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 180–181.

лася з 1944 да 1949 году, выконвала сваю функцыю этнічнай гамагенізацыі гораду, звязаную са спадзяваннем на заспакаенне гэтага рэгіёну. Будучы сфакусаванай на паляках, яна спрыяла таму, што этнічныя групы звонку і знутры ўспрымаліся ў нацыянальных катэгорыях — ускосна таксама ў выпадку праваслаўнага насельніцтва⁵⁷⁹. Цягам другой вялікай хвалі з 1955 да 1959 году з СССР была выселеная наступная група былых уцекачоў, дэпартаваных і гарадзенцаў, у меншай ступені закранутых савецкімі рэпрэсіямі⁵⁸⁰.

2.3.3 Ацалелыя ў Галакосьце габрэі паміж інтэграцыяй, перасяленьнем і перасьледам

Адзін з ацалелых габрэяў, Фэлікс Зандман, які правёў 14 месяцаў у склепе пад домам сваёй выхавацелкі за горадам, апісваў сваё вяртаньне ў Гародню наступным чынам:

Нас прывезьлі ў турму. Адчынілася вялікая брама. У двары нам загадалі сесьці на брукоўцы і чакаць. Я глядзеў на шэрыя цагляныя мury і закратаваныя шыбы. Я ніколі ня бачыў турмы знутры. [...] Празь нейкі час да нас падыйшоў савецкі афіцэр. Ён задаў нам некалькі пытаньняў і адразу зразумеў сытуацыю. Зь яго слоў, ён сам быў габрэем. «Мне вельмі шкада», — дадаў ён і працягнуў кожнаму з нас руку.

З турмы мы пайшлі на Брыгідзкую вуліцу. Наш дом быў пусты. [...] Нам не было чаго распакоўваць, таму мы адразу ж выйшлі пахадзіць па горадзе — у надзеі ўбачыць знаёмыя твары, сустрэць тых, хто застаўся ў жывых. Спачатку мы нікога не знайшлі. Але паступова яны зьявіліся — поўныя страху вочы бегалі туды-сюды, цішком касавурыліся на нас⁵⁸¹.

Габрэйская супольнасьць была ўжо знішчаная, таму ўсталяваньне савецкай улады ў гэтым рэгіёне азначала толькі часовае спыненьне перасьледу нешматлікіх ацалелых габрэяў. Калі яны вярталіся са сваіх прытулішчаў, вызваленых канцэнтрацыйных лягераў і, пазьней, дэмабілізаваных частак Чырвонай арміі ды з усходу Савецкага Саюзу, некаторыя зь іх усё яшчэ цешылі сябе надзеяй даведацца што-небудзь пра сваякоў у Гародні і, магчыма, нават знайсці крэўных. Але ў большасьці выпадках ад іх не засталася і сьледу, таму родныя вуліцы, дамы і кватэры абуджалі ўспаміны

⁵⁷⁹ Szumski J. Sowietyzacja... S. 82–83; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 68–69.

⁵⁸⁰ Сярод іх была сям'я Гарбачэўскіх, якая чакала дэпартаванага ў Сібір у 1944 годзе бацьку, каб у 1956 годзе ўрэшце выехаць разам зь ім. Інтэрвію з Б. Гарбачэўскім, праведзенае ў Торуні 19 чэрвеня 2006 году на польскай мове.

⁵⁸¹ Zandman F., Chanoff D. Niemals... S. 173.

пра страчаны сьвет. Для ацалелых габрэяў сама Гародня ператварылася ў мэтафарычныя могілкі. Пасьля *зачыстак* трупы забітых габрэяў былі пахаваныя як на гістарычных могілках на беразе ракі Гараднічанкі, так і на вялікім пагосьце, што размяшчаўся пры дарозе на Грандзічы⁵⁸². Аднак большасьць ахвяраў ня мела сваёй магілы. У канцы лета 1944 году на месцы былога гета № 1 ацалелыя габрэі знайшлі выкінутыя на сметнік фотаздымкі сваіх родных і знаёмых, вывезеных у Калбасіна, Траблінку і Аўшвіц-Біркенаў⁵⁸³.

Матэрыяльная спадчына ахвяраў, у тым ліку нерухомая і рухомая маёмасьць, якую не расьцягнулі і ня зьнішчылі, апынулася ў руках дзяржавы або працягвала выкарыстоўвацца новымі ўласьнікамі. Канфлікты паміж новымі і былымі ўласьнікамі спараджалі вельмі розныя сытуацыі⁵⁸⁴. Перадусім на самым пачатку, калі лёс ацалелых габрэяў і ў СССР быў яшчэ няпэўны і зьявілася магчымасьць на выезд у Польшчу, адбываліся канфрантацыі з новымі ўласьнікамі або карыстальнікамі габрэйскіх рэчаў, якія ў некаторых выпадках былі настолькі сапаўпэўненыя, што адмаўляліся аддаваць нават сямейныя рэліквіі. Як і ў цэнтральнай ці паўднёвай Польшчы, вяртаньне габрэяў, якія засталіся ў жывых, успрымалася іхнымі былымі суседзямі як пагроза, бо яны баяліся, што тыя будуць патрабаваць вярнуць сваю маёмасьць. Летам 1944 году Хася Бяліцкая, якая была сувязной паміж Беластоцкім гета і савецкімі партызанамі, прыехала ў свой бацькоўскі дом на вул. Падольнай разам з баявымі паплечнікамі, каб вярнуць хаця б стол. Першая падобная спроба была няўдалай⁵⁸⁵. Гіршу Хасіду так і не ўдалося трапіць у бацькоўскі дом на гэтай жа вуліцы, нават нягледзячы на тое, што дом у 1941 годзе занялі калябаранты, а ён пасля ўцэкаў зь цягніка, які кіраваўся ў лягер Траблінка, таксама пайшоў у партызаны і ваяваў у габрэйскім атрадзе⁵⁸⁶. Пасьля заканчэньня ваенных дзеяньняў Хасід ды іншыя габрэі ўладкаваліся на працу ў органы дзяржбясьпекі, бо яны вая-

⁵⁸² YVA. 03.1645, v. 8.

⁵⁸³ Інтэрвю з Л. Чапнік, праведзенае ў Бэер-Шэбе (Ізраіль) 30 лістапада 2004 году на расійскай мове.

⁵⁸⁴ Ян Шумскі лічыць, што калі да гэтага часу ніякіх пісьмовых сьведчаньняў тых падзей у БССР не было знойдзена, то, хутчэй за ўсё, яны былі знішчаныя пасля эміграцыі тых, хто застаўся ў жывых. Гл.: Szumski J. *Sowietyzacja...* S. 128; Шумскі Я. *Саветызацыя...* С. 108.

⁵⁸⁵ Інтэрвю з Х. Бяліцкай, праведзенае ў Легавот-Габашане 28 лістапада 2004 году на польскай мове.

⁵⁸⁶ Eckmann L., Lazar Ch. *The Jewish Resistance. The History of the Jewish Partisans in Lithuania and White Russia during the Nazi Occupation 1940–1945.* New York, 1977; Tec N. *Defiance: The Bielski Partisans.* New York, 1995.

валі ў савецкіх партызанскіх атрадах і не маглі знайсці іншай пасады⁵⁸⁷. Савецкі апарат не аказваў падтрымкі ацалелым габрэям пасля іхнага вяртаньня. Таму Фэлікс Зандман разам з іншымі арганізаваў у сваёй кватэры нешта накшталт прыватнага інтэрнату для ацалелых габрэяў, якія вярнуліся дамоў⁵⁸⁸. Нешматлікія габрэі Гародні сустрэліся тут досыць выпадкова. А ў савецкім горадзе не засталася ніводнай габрэйскай установы⁵⁸⁹.

Данііл Клоўскі ў сваіх успамінах пацвярджае, што савецкая адміністрацыя гораду не аказвала ніякай падтрымкі былым вязьням гета. Харчовыя карткі выдаваліся толькі тым, хто працаваў. Аднак ягонае апісаньне маёмасных спрэчак сьведчыць, што зь першай хваляй высяленьня былых польскіх грамадзян сытуацыя зьмянілася. Калі ён вярнуўся ў Гародню ў 1947 годзе, ягоны стрыечны брат праз суд ужо здолеў адсудзіць цётчын дом. У 1941 годзе каталіцкая сям'я, чья кватэра засталася на тэрыторыі гета № 2, пераехала ў кватэру Клоўскіх. Ён апісвае сваю сустрэчу зь імі:

Гэта былі добрасардэчныя, разумныя і прыстойныя людзі. Паколькі іхны дом быў у раёне гета, шэсьць гадоў таму, пахіліўшы галовы і спачуваючы нам, яны пераехалі ў наш дом. Цяпер, калі бацька сказаў наўпрост, што ён хацеў бы забраць сваю маёмасьць назад, яны ўспрынялі гэта як аднаўленьне справядлівасьці. [...] Калі яны даведаліся, што нам няма дзе спыніцца, яны прапанавалі нам пераехаць у меншы з двух пакояў. Палякі таксама казалі, што яны захавалі шэсьць венскіх крэслаў, якія мы пакінулі пры пераездзе ў гета, і што яны аддадуць іх нам, як толькі мы атрымаем наш стары дом назад⁵⁹⁰.

Бацька Клоўскага знайшоў схаваную пад падлогай швейную машыну «Зынгер», што належала іхнай сям'і. У хуткім часе ён дабіўся вяртаньня іхнага колішняга жытла і пераехаў туды разам з сынам⁵⁹¹. Анатоль Ванюкевіч, які ня змог знайсці нікога са сваякоў пасля вяртаньня ў Гародню ў 1947 годзе, сутыкнуўся з падобнаю сытуацыяй. У бацькоўскім доме яго пазнала дворнічыха. Адзін з суседзяў,

⁵⁸⁷ Тамсама. Гл. таксама інтэрвію з Г. Хасідам у рамках праекту аб прымусовых работніках. Там выкарыстоўваецца савецкая форма ягонага імя — «Григорий»: Chossid, Grigori Nesselewitsch. za034, Zwangsarbeit 1939–1945.

⁵⁸⁸ Інтэрвію з Г. Хасідам, праведзенае ў Гародні 17 верасьня 2005 году на польскай мове.

⁵⁸⁹ Тамсама. Гірш Хасід, напрыклад, не сутыкаўся з Фэліксам Зандманам у тых гады.

⁵⁹⁰ Арыгнал на расійскай мове: Кловский Д. Дорога... С. 268–269.

⁵⁹¹ Тамсама. С. 17.

афіцэр Чырвонай арміі габрэйскага паходжаньня, здолеў прабіць (пры дапамозе сваёй жонкі, якая працавала ў гарадзкой адміністрацыі) вяртаньне Ванюкевічу часткі бацькоўскай кватэры. Анатоль уладкаваўся памочнікам кухара ў рэстаране «Нёман»⁵⁹². Такім чынам, вяртаньне маёмасьці залежала ня толькі ад сустрэчы з добразычлівымі знаёмымі-хрысьціянамі, але і ад наяўнасьці заступнікаў сярод савецкіх кадраў, якія зноў атабарыліся ў Гародні. Сярод іх былі таксама вайскоўцы і чыноўнікі габрэйскага паходжаньня, што прывяло, як і ў 1939 годзе, да канфрантацыі паміж вельмі рознымі формамі габрэйскай ідэнтычнасьці, хоць пасля Галакосту салідарнасьці было больш, чым ў 1939 годзе.

Дарма што паўтары тысячы кадраў габрэйскай нацыянальнасьці былі перакінутыя ў Гародню падчас яе саветызацыі ў першыя гады пасля 1944-га, прысутнасьць габрэйскай этнічнасьці абмяжоўвалася прыватнаю прастораю. Нягледзячы на наяўнасьць асаблівага статусу савецкага партызана, Гірш Хасід ніколі ня згадваў пра свой лёс пры людзях. І, як і іншых, яго аб гэтым і не пыталі. Вайна надзвычайным цяжарам лягла на ўсіх людзей, што часта прымушала іх засяродзіцца ў першую чаргу на лёсе сваёй сям'і ці групы. Зь іншага боку, савецкі нарратыў пра вайну выключаў і габрэяў, і палякаў⁵⁹³. Яны былі афіцыйна ўключаныя ў адзіны савецкі народ, у якім прадугледжвалася выключная роля расійскага народу. Прапагандаваны дзяржавай антысэмітызм эпохі позьняга сталінізму таксама накладваў свой адбітак на штодзённае жыцьцё. Таму партыйныя работнікі, лекары і рабочыя габрэйскага паходжаньня стараліся не прыцягваць да сябе ўвагу. Тыя, хто нягледзячы на ўсё захаваў веру ў Бога, у першыя гады яшчэ маглі прыватна зьбірацца на малітву. Са жніўня 1944 году яны не маглі карыстацца сынагогаю, бо тая адыйшла камунальнай службе, якая стала выкарыстоўваць яе пад склад⁵⁹⁴.

У канцы 1940-х гадоў пачала ўзмацняцца атмасфэра ўзмоцненага перасьледу антысавецкага, шпіёнаў ды іншых здраднікаў, а разам з тым у сталінскай культурнай і кадравай палітыцы ўзьніклі антыгабрэйскія ўхілы, якая дакацілася і да Гародні. На паседжаньні гарадзкога партактыву 11 кастрычніка 1947 году сакратар абласной

⁵⁹² YVA. VT.1743, v. 17.

⁵⁹³ Gitelman Z.Y. Die sowjetische Holocaust-Politik // Mahnmale des Holocaust. Motive, Rituale und Stätten des Gedenkens / Hrsg. von J. E. Young. München, 1994. S. 115–125.

⁵⁹⁴ Ува ўсёй БССР для вернікаў былі адкрытыя толькі дзьве сынагогі. У Гародні дакумэнтальна не пацьверджанае існаваньне ніводнай. Гл.: Szumski J. Sowietyzacja... S. 127–128; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 106.

арганізацыі так ахарактарызаваў двух выкладчыкаў пэдагагічнага інстытуту:

Як вы ведаеце, пасля вайны амэрыканскія «дзядзькі» пад шырмай шчырага спачуваньня і спагады да вялікіх разбурэньняў, нанесеных нашай сацыялістычнай радзіме Вялікай Айчыннай вайной і нямецка-фашысцкімі акупантамі, пачалі высылаць многім нашым людзям розныя пасылкі, замаскаваныя пад гуманітарную дапамогу для габрэйскіх ашчыны. Паколькі ў Гародні габрэйскай ашчыны не існуе і ніколі не існавала, названыя таварышы з партыйнымі білетамі ў кішэні вырашылі стварыць новую ашчыну дзеля таго, каб атрымліваць гэтыя пасылкі. [...] Калі прыйшлі першыя пасылкі, я прапанаваў, каб яны былі перададзеныя ў дом інвалідаў вайны, што, урэшце, і было зроблена. Калі прыйшла другая партыя, таварышы вырашылі ня ўлічваць меркаваньня партыйнага кіраўніцтва і пакінуць пасылкі сабе. І што было ў гэтых пасылках? Шмацьцё ад амэрыканскай буржуазіі, маца і бутэлька кепскага, кіслага віна. Вы ж самі бачыце, на якую нікчэмнасьць паквапіліся гэтыя таварышы, стаўшы тым самым на антыпартыйны шлях⁵⁹⁵.

Гэтая цытата выяўляе пазыцыю немясцовых кадраў, якія зьявіліся тут толькі пасля 1944 году. Для іх габрэйская супольнасьць тут ніколі не існавала, і для іх існаваньне і знішчэньне гэтай супольнасьці ня мела якога-небудзь значэньня. Кпіны з кашэрнай ежы перарасьлі ў клеймаваньне пэўных кадраў, якія б хутчэй павесілі на сьценах сваіх кватэр трафэйныя нямецкія карціны, чым партрэты правадыроў рэвалюцыі, за нізкапаклонства перад Захадам. Антыгабрэйскі патас быў толькі адным з шырокай палітры рытарычных прыёмаў для выкрыцьця агульных правалаў у партыі, і адсылаў да сталінскіх практык 1930-х гадоў. Зь іншага боку, выкладчыкі-габрэі, як, напрыклад, дэкан матэматычнага факультэту, былі абвінавачаныя ў чужой Савецкаму Саюзу сацыялізацыі⁵⁹⁶. Якаў Рыфкінд вучыўся ў Віленскім унівэрсытэце і адкрыта хваліў адукацыю, якую там давалі, у Пэдагагічным інстытуце⁵⁹⁷. Ён быў абвінавачаны ў тым, што фаварызаваў студэнтаў з заходніх частак БССР. Адпаведна, хваля рэпрэсіяў, якая накрыла Гародню ў 1947 годзе, была накіраваная супраць габрэяў, якія трактаваліся

⁵⁹⁵ У арыгінале на расійскай мове: ДАГАГВ. Ф. 1, воп. 2, спр. 116, арк. 6–7.

⁵⁹⁶ Szumski J. Sowietyzacja... S. 212; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 178–179.

⁵⁹⁷ Поўны тэкст стэнаграмы з нарады гарадзкага партактыву гл. у: ДАГАГВ. Ф. 1, воп. 2, спр. 116, арк. 1–43.

як бязродныя прыблуды і патэнцыйна небясьпечныя правакатары — абвінавачаньні, якія сталінізм высунуў пад лэзунгам барацьбы з *камапалітызмам*⁵⁹⁸.

Абвастрэньне гэтай формы антысэмітызму эпохі позьняга сталінізму адбылося на пачатку 1953 году, калі, выконваючы дырэктывы Масквы і не зважаючы на фактычную адсутнасьць габрэйскага жыцьця ў горадзе, для клеймаваньня лекараў і прадстаўнікоў некаторых іншых прафэсій была задзейнічана мяшанка культурных і рэлігійных катэгорыяў этнічнасьці і біялягічнага паходжаньня, якая падкрэсьлівала іх габрэйскі радавод⁵⁹⁹. 13 студзеня 1953 году цэнтральная газета «Правда» напісала пра раскрытую змову лекараў. Вядомых маскоўскіх мэдыкаў абвінавацілі ў тым, што яны ў супрацы са спэцслужбамі Ізраілю і ЗША плянавалі атруціць савецкае кіраўніцтва⁶⁰⁰. «Гродзенская праўда» на наступны дзень перадрукавала гэтую перадавіцу ў поўным аб'ёме, і гэта паказвае, што гэты крок адбыўся цэнтралізавана і што заход БССР не трактаваўся нейкім асобным чынам. У адваротным выпадку рэгіянальны асаблівасьці былі б улічаныя⁶⁰¹. За дзесяць дзён у абласным партыйным выданьні быў апублікаваны артыкул пад назвай «Пад сыцягам сямейнасьці і групаўшчыны». Ніводнага разу ня ўжыўшы слова «габрэй», газета публічна абвінаваціла дырэктара роварнай фабрыкі Барыса Вайняронка ў прызначэньні на кіраўнічыя пасады на прадпрыемстве некваліфікаваных пратэжэ. Дзякуючы згаданым імёнам па бацьку тагачасныя чытачы беспамылкова разумелі, што мелася на ўвазе пад словам групаўшчына. Такія старазапаветныя імёны, як Майсей, Ісак і Абрам, былі ў той час даволі незвычайныя для хрысьціянскіх сем'яў Гарадзеншчыны. Хаця памянёныя начальнікі і работнікі ніяк не былі зьвязаныя паміж сабой сваяцтвам, мелася на ўвазе, што на падставе супольнага паходжаньня яны складалі адзіны клан, і што дырэктар умела зрываў перавыкананьне пляну, рамонтныя работы і праектаваньне новых пабудоў. Вайняронак быў таксама абвінавачаны ў стварэньні сеткі надомных работнікаў, у якой

⁵⁹⁸ Szumski J. Sowietyzacja... S. 188–191; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 156–158.

⁵⁹⁹ Гл. да пытаньня цэнтральнага працэсу ў Маскве: Grüner F. Patrioten und Kosmopoliten. Juden im Sowjetstaat 1941–1953. Köln, 2008.

⁶⁰⁰ Грына Раманавя і Сяргей Хоміч зьвяртаюць увагу ў сваім тэксьце пра вяртаньне ахвяраў палітычных рэпрэсіяў на тое, што яшчэ і празь дзесяцігодзьдзі пасля сфабрыкаваных абвінавачаньняў вялікая частка постсавецкага грамадства верыць у тое, што яны былі справядлівымі: Хоміч С., Раманавя І. Адаптацыя былых рэпрэсіраваных да вольнага жыцьця // Homo Historicus. 2008. С. 105–128.

⁶⁰¹ Подлые шпионы и убийцы под маской профессоров-врачей // Гродненская правда. 1953. 14 январа. № 9. С. 1.

сярод іншых была і ягоная жонка. Не задаволіўшыся стварэннем гэтай групы, ён нібыта загадаў былому прымусоваму работніку Абуховічу зь вёскі Абуховічы набраць яшчэ болей патэнцыйных шкоднікаў, каб схаваць свае гаспадарчыя правалы ад «органаў». Згодна з «Гродзенскай праўдай», парадак быў адноўлены толькі дзякуючы ўмяшанню новага сакратара партыі Абрацовой. Паводле газеты, яе прыбыццё было падобнае гromу. Гэтая фармулёўка магла выклікаць ў тагачасных чытачоў асацыяцыі з гвалтам, бо ў аснове слоў «пагром», які ўвайшоў у агульны ўжытак у канцы XIX стагоддзя, ляжыць карань «гром». Дырэктар велаборачнага заводу ў Гародні быў публічна зьняты з пасады, і, у найлепшых традыцыйных антысэміцкай тэорыі змовы, аўтар пасквілю адзначыў, што выгадаваныя Вайняронкам «галіны сямейнасьці, прыцельства і сваяцтва... да гэтай пары засталіся на заводзе і моцна там пераплятаюцца»⁶⁰².

Праз гэтыя абвінавачваньні, якія нібыта былі правераныя і пацверджаныя, былая «крэсовая фабрыка “Нёман”» сям’і Старавольскіх чарговы раз зрабілася арэнаю перасьледу, які апроч некалькіх хрысьціянскіх рабочых асабліва закрануў габрэйскі пэрсанал. Што яднала іх у вачах партыйных кадраў — іх вычэквальная пазыцыя пад нямецкай акупацыяй — няважна, былі яны ў палоне, на прымусовых работах, пайшлі на дробную калябарацыю ці сядзелі ў канцлягерах⁶⁰³. Праўда, у засакрэчанай аналітычнай частцы справы была ўстаноўленая сувязь з калектывізацыяй і абумоўленай ёй міграцыяй зь вёсак⁶⁰⁴.

Праз тры дні пасля выкрыцця ўўнай габрэйскай змовы на роварнай фабрыцы абласная партыйная газета надрукавала фэльетон пра сытуацыю ў чыгуначнай бальніцы. Тэкст пад назваю «Цёмных спраў майстры» абвінаваціў лекараў дзяржаўнай чыгуначнай бальніцы ў тым, што яны адмаўлялі чыгуначнікам у лячэньні і зараблялі грошы зь нелегальных абортаў. Акрамя таго, вядучы гінэколяг быў абвінавачаны ў тым, што ён атрымліваў пэнсію вайсковага вэтэрана, на якую ня меў права⁶⁰⁵. Схема ізноў была падобная. Прозьвішчы Клейн, Глоўбэрман, Купэрман, Бродзкая

⁶⁰² Марков И. По признакам семейственности и родства // Гродненская правда. 1953. 24 февраля. № 38. С. 3. Цікава, што пры гэтым надомная праца тут інтэрпрэтуецца выключна як адзнака «прыцельства» — хоць пры гэтым яе можна разумець як праяву пераемнасьці таго спосабу вытворчасці, які існаваў да 1939 году.

⁶⁰³ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 11, спр. 18, арк. 23–30.

⁶⁰⁴ Тамсама. Арк. 38–40.

⁶⁰⁵ Пушкаръ В., Похилко Н. Темных дел мастера // Гродненская правда. 1953. 27 февраля. С. 3.

і Хейфэц пераконвалі чытача, што насамрэч за парушэньнямі ста-
яць габрэі. Структура гэтага сюжэту супадае з рытуалам выкрышчэ-
ця шкодніцтва і ворагаў, распрацаваным у сталінскім грамадзтве
да сусветнай вайны. У такой сытуацыі санітарныя ўмовы на ро-
варнай фабрыцы, як і ўмовы працы ў чыгуначнай бальніцы, пакі-
далі жадаць лепшага. Але той факт, што адказнасьць за гэта ўскла-
далася на невялікую групу габрэяў, якія выжылі ў Галакосьце або
вярнуліся з фронту, і якую публічна ашальмавалі і збэсьцілі, трэба
разумець як дзяржаўны антысэмітызм. Эскаляцыя сытуацыі толь-
кі пацвердзіла досвед гарадзенскіх старажылаў, якія цяпер былі
вымушаныя па магчымасьці замоўчваць і не праяўляць публічна
сваіх этнічных або нацыянальных ідэнтычнасьцяў. Яны хутка
даўмеліся, што жыцьцё ў савецкім горадзе было збольшага аргани-
заванае не паводле рэлігійнай або этнічнай прыкметы, і што вы-
пукленьне адпаведных атрыбутаў у штодзённым жыцьці было ня
проста непажаданым, але і магло прывесць да перасьледу. І хоць
усе суседзі ведалі, дзе ў горадзе жылі прыезджыя габрэйскія сем'і,
і хоць некалькі ацалелых у Галакосьце габрэяў, як Гірш Хасід або
настаўнік Салямон Жукоўскі, упарта заставаліся ў Гародні і тым
самым утваралі кволую сувязь з даваенным горадам, але новая рэ-
прэзэнтацыя элемэнтаў габрэйскай этнічнасьці ў публічнай прасто-
ры ўжо савецкага гораду сутыкалася зь перашкодамі або ўвогуле не
дапускалася⁶⁰⁶.

Тут зноў можна ўбачыць паралелі паміж стыгматызацыяй хры-
сьціянскага і юдэйскага насельніцтва. Нават калі прапорцыі цал-
кам зьмяніліся і антыгабрэйскія выпадкі набылі асаблівы размах,
яны існавалі паралельна з пастаяннай і гвалтоўнай ня толькі на
словах прапагандысцкай вайною супраць *каталіцкіх ксяндзоў і іх
нацыяналістычнай праграмы*, якая паслядоўна ператварала ў із-
гойў цэлую групу насельніцтва. І ў першым, і ў другім выпадку га-
ворка ішла пра *былых* жыхароў гораду.

2.3.4 Генацыд, прымусовая міграцыя і нацыяналізацыя памяці

У параўнаньні зь першым прыходам Саветаў, пасля іх другога
прыходу летам 1944 году сытуацыя цалкам зьмянілася. Гораду, які
перажыў акупацыю, больш не існавала. Яго дэмаграфічныя рэшт-
кі канчаткова былі разбураныя ў працэсе рэпрэсіяў і акцыяў вы-

⁶⁰⁶ Былі і іншыя выключэньні, напрыклад, настаўнік Сямён Ліпец, які пасля вай-
ны вярнуўся на сваё старое месца працы, аднак толькі ў 1990-х гадах расказаў
пра свой лёс як ацалелага ў Галакосьце. Гл.: Памяць: гісторыка-дакументальная
хроніка горада Гродна... С. 393–395; інтэрвію з Л. Госьцевай, праведзенае ў Га-
родні 24 чэрвеня 2006 году на беларускай мове.

сяленьня. Афіцыйная гістарычная дактрына ніяк не зважала на жыхароў, што засталіся — яны былі ў меншасці, іхныя галасы ня чулі. Цалкам заканамерна, што ў горадзе пад савецкай уладаю не існавала публічнай прасторы для культывацыі памяці пра савецкія злачынствы. Нездарма НКУС забраў усе даступныя крыніцы і сфармаваў зь іх папярэдніка першага абласнога архіву⁶⁰⁷. Большасць яго фондаў мелі статус строга сакрэтных і былі закрытыя прынамсі наступныя пяцьдзясят гадоў, а асабліва кантраверсійная частка дакументаў, атрыманых з архіву пазьнейшага Міністэрства дзяржаўнай бяспекі, да сённяшняга дня застаецца недаступнаю для гісторыкаў. Спачатку адпаведныя палітрукі, а пазьней прафэсійныя архіварыюсы так кіравалі сэлектыўным доступам да сховішча памяці савецкага грамадства, каб аўтары інтэрпрэтацыяў гісторыі, патэнцыйна адрозных ад афіцыйнай лініі дзяржавы, не атрымлівалі да яго доступу⁶⁰⁸.

І ўсё ж здзіўляе моцны фільтар, празь які ваенныя падзеі адлюстроўваліся як гераічнае пераможнае шэсьце Савецкага Саюзу — што было далёкім ад досведу і старых гараджанаў, і прыезджых. Выразна бачная тут таксама адсутнасьць (цягам дзесяцігодзьдзяў) згадак пра Галакост як пра спэцыфічны генацыд габрэяў, а таксама як пра мясцовую падзею, якая аказала надзвычайны ўплыў на Гарадзеншчыну⁶⁰⁹. У кантраляванай КПБ гарадзкой публічнай прасторы з 1944 да 1980-х гадоў замоўчваўся той факт, што Гародня да пачатку Другой сусьветнай вайны шмат у якіх адносінах была габрэйскім горадам, і яго зьнішчэньне было існасьцю і наступствам нямецкай акупацыйнай палітыкі. Гародня не была выключэньнем — гэты аспект Другой сусьветнай вайны прыглушаўся паўсюль у Савецкім Саюзе. Але тут з гэтага вынікала такая ж моцная супярэчнасьць, як у Вільні, Коўне і Пінску, дзе габрэі складалі бальшыню насельніцтва. У Гародні ўзяў слова Салямон Жукоўскі, адзін з нешматлікіх ацалелых габрэйскіх настаўнікаў. 24 ліпеня 1945 году ён апублікаваў у партыйнай газэце някідкі матэрыял пра зьнішчэньне

⁶⁰⁷ ДАГАГВ. Фонд 2. Паказальнік. С. 1–4; ДАГВ. Фонд 1171. Паказальнік. С. 3–11.

⁶⁰⁸ Гэтая сытуацыя захоўвалася таксама ў 1990-х гадах, калі толькі нешматлікія беларускія гісторыкі змаглі зазірнуць у дакумэнты былога архіву КДБ. Замежным, але перадусім польскім калегам, у доступе адмаўляюць часткова неабгрунтавана, часткова абгрунтавана. Часьцей за ўсё агучваюцца аргумэнты пра абарону асабістых зьвестак, а таксама страх перад распальваньнем этнічных канфліктаў, што сапраўды немагчыма цалкам ігнараваць у выпадку пасляваеннага часу. Інтэрвію з А. Пачобутам, праведзенае ў Гародні 17 верасня 2005 году на польскай мове.

⁶⁰⁹ Інтэрвію з Г. Хасідам, праведзенае ў Гародні 17 верасня 2005 году на польскай мове.

габрэйскай супольнасьці Гародні, у якім апісваў ахвяраў ня толькі як савецкіх грамадзянаў, але і зьвяртаў увагу на тое, што іх забівалі як габрэў⁶¹⁰. Праўда, ён асьцярожна ўставіў гэтыя словы ў кантэкст гадавіны *вызваленьня Гародні Чырвонай арміяй* і ранейшага забойства савецкіх ваеннапалонных. Гэтае зьвязваньне ўласных успамінаў з вынікамі працы дзяржаўнай камісіі для выяўленьня нямецкіх злачынстваў у наступныя дваццаць гадоў было адзінаю згадкаю пра генацыд габрэў у партыйнай прэсе.

У стандартнай інтэрпрэтацыі поўнае выцясьненьне Галакосту і наступнага высяленьня былых польскіх грамадзянаў (і тым самым дыфэрэнцыяваных ідэнтычнасьцяў іх ахвяраў) з афіцыйнага савецкага бачаньня *Вялікай Айчыннай вайны* прывяло да поўнай амнэзіі на месцах. З таго моманту, калі большасьць ацалелых габрэў і ладная частка каталікоў выехала ў Польшчу або падалася ўглыб Савецкага Саюзу, горад у значнай ступені страціў лякальную памяць, захаваную ў іхным сямейным досьведзе, расказах, фотаздымках і дакумэнтах⁶¹¹. Былыя гарадзены забралі гэтую памяць з сабой у мноства краінаў, дзе адбывалася яе ўвекавечаньне ў зусім іншых кантэкстах. Гэтак, у Гародні, як і ў іншых гарадах, згодна з усталяванай ужо ў 1949 годзе мэмарыяльнай дошкай на цэнтральным манумэнце *ахвярам фашызму* засталася толькі абстрактная лічба ў 53 тысячы забітых у горадзе, якіх належала аплакваць⁶¹². Хто дакладна меўся на ўвазе, ніколі публічна не расшыфроўвалася. Невыпадкова, што лічба дакладна супадае з колькасьцю жыхароў Гародні да яе першага захопу Саветамі. Гэтая колькасьць абапіраецца на папярэднія вынікі савецкіх падлікаў. Тут бралася лічба ў памеры 29 тысяч палеглых у Гародні ахвяраў, дадаваліся таксама гіпатэтычныя 14 тысяч забітых у Калбасіне ваеннапалонных і прыблізная колькасьць салдатаў Чырвонай арміі, якія загінулі ў баях на подступах і за сам горад. Супольнаю рысаю гэтых падлікаў было тое, што гэта былі абстрактныя лічбы калектыўных ахвяраў, за якімі больш не хаваліся асобныя лёсы. У савецкай лёгіцы да ахвяраў агулам залічаліся савецкія грамадзяне, якія загінулі ў імя перамогі Айчыны. А Гародня цягам пазьнейшай адбудовы ды індустрыялізацыі ператварылася, у афіцыйнай трактоўцы, у квітнеючы савецкі горад, чья мінуўшына разглядалася толькі як сымбаль адсталасьці.

⁶¹⁰ Жуковский С. А. Три страшных года // Гродненская правда. 1945. 24 июля. № 121. С. 3.

⁶¹¹ Gitelman Z.Y. Die sowjetische Holocaust-Politik... S. 115–125.

⁶¹² Кравцов М. Памятник советским воинам, павшим за освобождение города Гродно от немецко-фашистских оккупантов, сооруженный в Гродненском городском парке // Гродненская правда. 1949. 19 июня. № 120. С. 1.

Як было паказана на прыкладзе напружаньняў у 1939–1941 гадах, групы, якіх закранулі савецкія і нямецкія рэпрэсіі, ужо моцна ўспрымалі адна адну ў нацыянальных катэгорыях. Да таго ж Галакост спрычыніўся да радыкальнага перакройваньня гораду паводле расавых крытэраў, што дэ-факта прывяло да зьнішчэньня яго габрэйскай часткі. Запачаткаваны гэтым раскол мясцовай памяці тых, хто перажыў вайну, быў толькі паглыблены наступным высяленьнем у Польшчу. Хаця кірункі гэтай вялікай міграцыі былі прынцыпова аднолькавымі для гарадзенскіх юдэяў і каталікоў, ужо ў пунктах рэпатрыяцыі на польскай тэрыторыі іх шляхі разыходзіліся. На прыкладзе розных плыняў міграцыі будзе паказана, як разьлеглая геаграфічная дыфузія паўплывала на рэтрэспэктыўную нацыяналізацыю памяці. Пры гэтым у цэнтры ўвагі стаіць пытаньне, якім чынам запомнілася гібель даваеннага гораду, то-бок у шырокім сэнсе Другая сусьветная вайна.

Сярод тых, хто хацеў выехаць з Гародні, было некалькі сыяністаў, якія з самага пачатку разглядалі Польшчу як транзытную станцыю⁶¹³. Іншыя спадзяваліся распачаць у Польшчы новае жыцьцё⁶¹⁴. На кароткі час у такіх гарадах, як Лодзь і Гданьск, утварыліся невялікія групы габрэяў з Гародні. З салідарнасьці і ў страху перад агрэсіяй яны нярэдка жылі разам у адных дамах. Хася Бяліцкая з аднадумцамі заснавалі габрэйскі дзіцячы дом. Доктары Блюмштайн і Варашыльскі спрабавалі свайго шчасьця як прыватныя лекары і падтрымлівалі ў Лодзі непасрэдны кантакт. Аднак неўзабаве зрабілася зразумела, што для большасьці зь іх Польшча была часовым прыпынкам. Жахлівыя ўмовы жыцьця, штодзённы антысэмітызм і магчымасьць пераезду ў вольны сьвет прымусілі ўсіх тых, хто ня меў камуністычных поглядаў, пакінуць Польшчу, як толькі надарылася магчымасьць⁶¹⁵. Іншыя выехалі падчас ініцыяваных дзяржаваю антысэміцкіх кампаніяў 1950-х і 1960-х гадоў.

Ад таго, што далейшыя шляхі-дарогі гэтай малой і аслабленай супольнасьці моцна разышліся, адбылося і геаграфічнае расьцярушваньне памяці, захаванай у ейных шэрагах. Гэтак, пасья Галакосту Лацінская Амэрыка зноў замаячыла на гарызонце як канцавы пункт эміграцыі, як і ў канцы XIX і пачатку XX стагодзьдзяў. У Аргентыне ў 1950-х гадах існавала яшчэ невялікая суполка

⁶¹³ Інтэрвію з Л. Чапнік і А. Руд, праведзенае ў Бэер-Шэбе (Ізраіль) 30 лістапада 2004 году на расійскай і польскай мовах; інтэрвію з Х. Бяліцкай, праведзенае ў Левавот-Габашане (Ізраіль) 29 лістапада 2004 году на польскай мове.; Blumstein A. A little house... P. 256 і наст.

⁶¹⁴ Blumstein A. A little house... P. 364 і наст.

⁶¹⁵ Gross J.T. Strach... S. 297–318.

гарадзенскіх габрэяў, якая ўтварылася пасля Першай сусьветнай вайны і цяпер набыла зусім іншыя функцыі. Яна нерэгулярна выдавала альманах на ідышы, які збіраў сьведчаньні пра ўжо страчаны сьвет. Некалькі былых гарадзенцаў таксама падтрымлівалі кантакты на ўсходнім узьбярэжжы Злучаных Штатаў Амэрыкі і заснавалі таварыства пад назваю «*United Grodner Relief*». Гэтае таварыства паставіла на могільках «*Har Chevron*» у Брукліне помнік у памяць пра забітых гарадзенскіх габрэяў⁶¹⁶.

Важнымі для фіксацыі гэтай расьцяпушанай памяці было заснаваньне Ізраілю і адпаведна актывізацыя міграцыю ў Палестыну, якую яшчэ пасля Першай сусьветнай вайны актыўна падтрымлівалі сыянісцкія арганізацыі. Пасля 1949 году ў Ізраілі пачаў фармавацца сэкулярны наратыў пра Галакост, які быў цесна зьвязаны з легітымацияй заснаваньня гэтай дзяржавы. Прывязаная да канкрэтнай мясцовасьці памяць паасобных людзей увайшла ў наступныя дзесяцігодзьдзі ў памяць усяго грамадства пра Галакост. У выніку гэты наратыў сам падпаў пад моцную ўніфікацыю, зрабіўшы паасобныя гарады, у тым ліку Гародню, часткай нацыянальнага наратыву. Паступова фармавалася кананічнае бачаньне фазы габрэйскага росквіту і габрэйскіх пакутаў, якое, праўда, з таго часу пастаянна ставіцца пад пытаньне, але ўсё ж такі гісторыі асобных гарадоў у Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропе ўключацца ў яго ў досыць схематычным выглядзе.

Цэнтральным апірышчам для кансалідацыі калектыўнай памяці пра Галакост у Гародні было сумеснае напісаньне мэмарыяльнай кнігі, выдадзенай у Нью-Ёрку на ідышы Довам Рабінам у 1973 годзе. Склад камітэту выдаўцоў дапамагае зразумець, наколькі моцна разгалінаванай была дыяспара, нягледзячы на пэўную кансалідацыю ў Ізраілі. Апроч таварыства «*New Yorker Relief*» у выданьні кнігі ўдзельнічалі аб'яднаньні з Лос-Анджэлесу, Чыкага і Манрэалю, да яго належалі «*Landsleit Organization of Grodno*» ў Буэнас-Айрэсе і «*Organization of Grodno Emigres*» у Ізраілі⁶¹⁷. Кніга памяці і дзей-

⁶¹⁶ Memorial Book... P. 725.

⁶¹⁷ <http://jewishgen.org/yizkor/grodno/grodno.html>. Ужо зьмест дазваляе ўбачыць, як выкарыстоўвалася пэрыядызацыя габрэйскай гісторыі ў гістарычнай Літве. За фазамі росту ў гэтай схеме ішлі крызы, якія асабліва закраналі габрэйскае насельніцтва. Пасля апошняга пэрыяду росквіту гарадзенскіх габрэяў (1891–1914 гг.) апісвалася катастрофа Першай сусьветнай вайны. Міжваеннае грамадства перадусім дыфэрэнцыявалася паводле палітычных поглядаў. На першым пляне пры гэтым стаялі сыянісцкія рухі ды іхныя кантакты са Сьвятой Зямлёй (*Eretz Israel*), а таксама падрыхтоўка да выезду туды. У апісаньні самога Галакосту выразна праяўляецца цесная сувязь матываў пакутаў і гераізму, сярод іншага рэпрэзэнтаваная ў месцы памяці Яд-Вашэм аснова ізраільскай самасьвядомасьці ў зьвязку з Галакостам.

насьць розных аб'яднаньняў у Паўночнай і Паўднёвай Амэрыцы дэманструюць, што заснаваньне Ізраілю таксама стварыла ў дзяспары нацыянальны наратыў, які моцна залежаў ад ізраільскай культуры памяці і, нягледзячы на сваю зьмястоўную фіксацыю на Гародні, цалкам адасобіўся ад іншых групаў, якія таксама там жылі⁶¹⁸. Гэтак, за выключэньнем тых, хто атрымаў годнасьць «Праведніка народаў сьвету», не засталася ніякай сувязі паміж ізраільскаю і польскаю або савецкаю памяццю пра Гародню.

Апроч фокусу на пакутах уласнай групы гэты працэс спрыяў таксама станаўленьню палітычных рамкавых умоў. Гэтак, хаця ў Польшчы існавалі габрэйскія аб'яднаньні, але яны не былі зямляцкімі, якія маглі б заявіць прэтэнзію на памяць пра страчаны польскі ўсход — незалежна ад рэлігійнай, этнічнай або нацыянальнай прыналежнасьці. У ПНР, насуперак цэнтралізацыі камуністычнай улады ў Варшаве, у цэлым адбывалася моцная дэцэнтралізацыя памяці. Хаця прымусовая міграцыя з паўночнага ўсходу прывяла шматлікіх былых гарадзенцаў ва Ўроцлаў, Ольштын ды іншыя буйныя гарады на так званых «вернутых землях», яны гуртаваліся там вельмі спарадычна і пад дахам іншых структураў, напрыклад, розных арганізацыяў удзельнікаў баявых дзеяньняў.

Пры гэтым у Польшчы таксама фармавалася нацыянальная форма наратыву пра гераічны супрацьў фашызму, што дазволіла інтэгравацца пад нацыянальнымі сыягамі таксама былым ворагам камуністычнай сыстэмы. У гэтай канстэляцыі выклікала канфлікты ня столькі страта ўсходніх тэрыторыяў, колькі афіцыйная ацэнка пакту Молатава – Рыбэнтропа і яго наступстваў⁶¹⁹. Складанасьць заключалася ў тым, што залежная ад Масквы сыстэма мусіла ў значнай ступені затушоўваць савецкую ролю пры акупацыі польскага ўсходу, задушэньні Варшаўскага паўстаньня і стварэньня рэпрэсіўнага апарату пры канцы вайны. Але калі пакінуць убаку гэты палітычны аспект, застаецца пытаньне пра культурную спадчыну і памяць пра значэньне *крэсаў* для польскай самасьведомасьці. Гэтае пытаньне ў такіх цэнтрах, як Уроцлаў, было менш табуяванае, аднак у вачах грамадства яно цалкам фіксавалася на значэньні Львова і Вільні⁶²⁰.

⁶¹⁸ Michman D. Die Historiographie der Shoah aus jüdischer Sicht. Konzeptualisierungen, Terminologie, Anschauungen, Grundfragen. Hamburg, 2002. S. 14–48; Zuckermann M. Die Darstellung des Holocaust in Israels Gedenkkultur // Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen, 2 Bde. / Hrsg. von M. Flacke. Berlin, 2005. Bd. 1. S. 315–342.

⁶¹⁹ Тамсама. Kosmala B. Polen. Lange Schatten der Erinnerung: Der Zweite Weltkrieg im kollektiven Gedächtnis Polens // Mythen der Nationen... S. 507–540.

⁶²⁰ Thum G. Die fremde Stadt. Breslau 1945. München, 2004.

Зіхаценьне, якое ўсё яшчэ ішло ад абодвух гэтых цэнтраў, нават у першыя пасьялаваенныя дзесяцігодзьдзі рабіла магчымым абмежаваную памяць пра іх. Зборы Асалінэюму (Нацыянальнага інстытуту імя Асалінскіх. — *Заўв. перакл.*) перамясьціліся са Львова ва Ўроцлаў⁶²¹. Сымбалічны капітал Львоўскай палітэхнікі быў перададзены нядаўна заснаванай Сылескай палітэхніцы ў Глівіцах. Паралельна часткі Віленскага ўнівэрсытэту Стэфана Баторыя былі інтэграваныя ў Торуньскі ўнівэрсытэт. Падобная простая прывязка да нацыянальна значных устаноў была наўрад ці магчымая для Гародні, бо час ейнага росквіту ляжаў у далёкім мінулым і таму прысутнічаў толькі ў форме калектыўнай памяці. Было б перабольшаньнем сьцьвярджаць, што Гародня зрабілася забытым горадам, але яе прысутнасьць у публічнай прасторы паваеннага польскага грамадства, за выключэньнем твораў Элізы Ажэшкі, была малою⁶²². Апроч палітычных умоваў, важнаю прычынаю была адсутнасьць галоўнага цэнтру міграцыі з Гародні, у які магла б трапіць моцная група, каб аб'яднаць розных выхадцаў і кансалідаваць мясцовую памяць у новым атачэньні. Замест гэтага гучалі толькі разрозьненыя галасы, якія адсылалі кожны да свайго рэлігійнага, ваеннага або культурна-гістарычнага кантэксту⁶²³. У адрозьненьне ад Ізраілю, дзе Гародня ўспрымалася як адно са шматлікіх нацыятворчых месцаў, у ПНР Гародня мацней была схаваная ў цяні Вільні, чым калі-небудзь раней⁶²⁴.

Зробленья пасья 1989 году спробы рэтраспэктывна паставіць польскую барацьбу і абарону Гародні на адзін узровень з абаронай Львова ў 1918–1920 гадах ды іншымі значнымі бітвамі, а таксама ўвесьці *гарадзенскіх арлянтаў* у пантэон герояў Першай сусьветнай вайны, ня мелі заўважнага посьпеху, нягледзячы на іншыя сьцьверджаньні⁶²⁵. Гістарычная памяць паваеннага польскага грамадства сілкуе шмат якія міты, аднак бітва за Гародню дагэтуль займае сярод іх толькі маргінальнае значэньне. У выпадку саміх баёў цэнтральную ролю грала памяць пра савецка-польскую вайну і яе значэньне для ўтварэньня Польскай Рэспублікі. Гэтак, вобраз новай савецкай дзяржавы як барбарскай імперыі быў хутчэй вобразам дзяржаўнай і касьцельнай прапаганды, чым досьведам, які

⁶²¹ Thum G. Die fremde Stadt... S. 227, 397.

⁶²² Jankowski E. Eliza Orzeszkowa. Warszawa, 1964.

⁶²³ Krzysztoń J. Wielbłąd na stepie. Warszawa, 1978.

⁶²⁴ Інтэрвю з Рышардам Казярам, праведзенае ў Гародні 4 лютага 2008 году на польскай мове.

⁶²⁵ Giżijewska M. Dzieje Polskiego Podziemia na Białostoczczyźnie w latach 1939–1956. Toruń, 1992. S. 10.

атрымалі польскія вайскоўцы. Аднак ваенныя сутыкненні і наступныя рэпрэсіі супраць іх удзельнікаў утварылі першы базіс памяці, якая пацвярджала ўжо наяўнае адмоўнае стаўленьне да савецкай дзяржавы на чале са Сталіным і павышала патэнцыял канфлікту з акупантамі.

Наступная група мігрантаў лёгка выпадае з поля зроку. Шукаючы свайго шчасся, у глыбіні Савецкага Саюзу заставаліся як перакананыя камуністы, так і ахвры рэпрэсіяў, якія не пачалі доўгую дарогу з Сібіры або Казахстану назад на захад шматнацыянальнай імперыі. Як паказваюць дзеве габрэйскія біяграфіі, у гэтых мясцінах, як і ў Гародні, не было ніякіх умоў для публічнага выражэння памяці пра сваё паходжаньне і перажытае. Як сьведчыць жыццёвы шлях Данііла Клоўскага, прычыны заключаліся перадусім у антысэмітызьме пасляваенных дзесяцігодзьдзяў, які ў асабістай рэтраспэктыве ўспрымаўся як вельмі моцны і які, натуральна, не спрыяў мэмарыялізацыі таго, што яшчэ нядаўна давялося перажыць габрэям. Клясная кіраўніца Клоўскага сказала яму, калі яны засталіся сам-насам перад ягоным ад'ездам з Гародні на навучаньне ў ВНУ: «Не забывайся, што ты ня толькі габрэй, але і жыў на акупаванай тэрыторыі»⁶²⁶. Чалавек, які выжыў у гета, некалькіх канцэнтрацыйных лягерах і маршах сьмерці, чалавек, які падчас вайны не ваяваў са зброях у руках супраць ворага і не працаваў дзеля перамогі ў тыле, — ён ня ўпісваўся ў сфармуляваны гераічны канон вэтэрана Вялікай Айчыннай вайны. Аднак Клоўскага таксама перасьцераглі ад таго, каб падтрымліваць кантакт з ацалелымі габрэямі, якія выехалі на Захад. Пасьля таго, як ягоны бацька быў вызвалены, афіцэр СМЕРШу канфідэнцыйна параіў не пісаць туды лістоў.

Інакш выглядала сытуацыя Лізы Чапнік, якая разам зь сяброўкамі Хасяй Бяліцкай і Аняй Руд праводзіла падпольную дзейнасьць у гета, разам зь імі з 1943 году актыўна ўдзельнічала ў камуністычным супраціве ў Беластоку, а пасьля ліквідацыі тамтэйшага гета далучылася да савецкіх партызанаў у навакольных лясах⁶²⁷. Яна афіцыйна лічылася гераіняй, бо пасьля вяртаньня была перакананаю камуністкаю і засталася ў Савецкім Саюзе. Таму не было супярэчнасьці ў тым, каб праслаўляць яе дзейнасьць, хоць яна адбывалася на фоне Галакосту. У сваім апаведзе «Як мы вялі разведку», апублікаваным у «Гродзенскай праўдзе» 25 ліпеня 1945 году, яна апісвала, як тайна праносіла матэрыялы ваеннага прызначэння празь нямецкія пасты ў Беластоку і яго ваколцах, ніводным словам

⁶²⁶ У арыгінале на расійскай мове: Кловский Д. Дорога... С. 284.

⁶²⁷ Bender S. The Jews of Bialystok... P. 295.

ня згадваючы, што яна была сувязною паміж гета і партызанскімі атрадамі⁶²⁸. І ў далечыні ад Гародні яна падтрымлівала цесны кантакт са сваёй швагеркай Аняй Руд, якая страціла мужа ў гета. Аднак, як і іншыя ацалелыя савецкія габрэі, яна надалей не выносіла памяць пра Галакост за рамкі прыватнай сфэры.

2.4 Падсумаваньне: Нямецкая і савецкая акупацыйная палітыка ў параўнаньні

Другая сусьветная вайна спрычынілася ў Гародні да трох працаў, якія ўзаемна абумоўлівалі адно аднаго з 1939 да 1949 году. Радыкалізацыя вайны прывяла, з аднаго боку, да паступовага разбурэньня сацыяльнай тапаграфіі Гародні, а з другога боку выклікала абвастрэньне ўзаемаадносін мясцовых этнічных групаў. Гэтыя працэсы, якія суправаджалася санкцыянаванай дзяржавай нацыяналізацыяй пашпартных ідэнтычнасьцяў і дзеяньнем кантрольных мэханізмаў, прымушалі прадстаўнікоў гэтых групаў мацней фармуляваць сваю тоеснасьць у нацыянальных катэгорыях. Хаця немагчыма акрэсьліць дакладную статыстычную карціну ступені дэмаграфічнага разбурэньня Гародні, можна правесці ацэнку на прыкладзе хады вайны і разыходжаньняў у польскай і савецкай статыстыцы перасяленьняў. Можна суаднесці савецкія статыстычныя звесткі неўзабаве пасля пачатку Другой сусьветнай вайны і часовую фіксацыю насельніцтва савецкай камісіяй у кастрычніку 1944 году з дакумэнтаванымі звесткамі пра колькасьць ахвяраў сярод габрэйскай супольнасьці і колькасьцю выселеных з 1944 да 1947 году жыхароў Гародні польскай нацыянальнасьці. Паўстае наступная карціна: у 1940 годзе ў рысе гораду жылі каля 50 тысяч чалавек⁶²⁹. Вельмі імаверна, што зь іх было забіта прынамсі 20,5 тысяч габрэяў. Нягледзячы на значны прыток савецкіх функцыянераў і работнікаў з 1939 да 1941 году і ў 1944-м, а таксама нягледзячы на вялікую флюктуацыю ў выніку ўцёкаў, адпраўкі на прымусовыя работы і мабілізацыі, у 1944 годзе ў Гародні налічвалася 32 тысячы жыхароў⁶³⁰. Гэтая лічба здаецца рэалістычнаю, бо нямецкая статыстыка 1943 году, ужо пасля забойства гарадзенскіх габрэяў, фіксавала 33 657 засталых або новапрыбылых гараджанаў⁶³¹. Зь іх да чэр-

⁶²⁸ Чапник Л. Как мы вели разведку // Гродненская правда. 1945. 25 июля. № 122. С. 2.

⁶²⁹ Районирование западных областей Белорусской ССР. Минск, 1940. С. 226–227. Цытуецца паводле: Gnatowski M. Białostoczczyzna... S. 22.

⁶³⁰ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 5, арк. 3.

⁶³¹ ВА-МА. 15024, Вл. 1 і наст.

веня 1946 году прынамсі 14 426 чалавек выехалі ў Польшчу, а 6140 грамадзянаў даваеннай Польскай Рэспублікі засталіся на месцы⁶³². Калі адняць ад 32 тысяч жыхароў афіцыйную колькасць высяленцаў і тых чатыры тысячы чалавек, якія, паводле савецкіх звестак, прыбылі з усходніх абласцей БССР, то застаюцца каля 13,5 тысяч даваенных жыхароў. 6126 з іх падалі хадайніцтва на выезд як палякі або іх сваякі і толькі 14 з іх — як габрэі, аднак да 15 чэрвеня 1946 году яшчэ ня выехалі⁶³³. Група засталых складалася перадусім з праваслаўнага насельніцтва Гародні і тых каталікоў, якія не падалі хадайніцтва на выезд або атрымалі адмову на той падставе, што ня здолелі давесці сваё польскае паходжаньне. Дарма што застаецца вельмі вялікая ступень недакладнасьці што да складу гэтых групаў, і ў гэтых падліках не вядомыя некаторыя звесткі, напрыклад, колькасць мабілізаваных салдатаў, дакладная колькасць дэпартаваных да 1941 году гарадзенцаў і лічба прымусовых работнікаў, якія не вярнуліся дадому, можна канстатаваць, што больш за дзеве траціны насельніцтва даваеннага гораду сталі ахвярамі фізычнага зьнішчэння або высяленьня. За малым выключэннем не засталася габрэяў, якія былі жыхарамі даваеннага гораду. Колькасць каталікоў, якія пазначылі ў сваім пашпарце польскую нацыянальнасьць, да 1946 году зменшылася на крыху менш як траціну і яшчэ больш скарацілася з так званымі *хвалямі рэпатрыяцыі* ў Польшчу, якія пасля сьмерці Сталіна зноў далі былым польскім грамадзянам магчымасьць выехаць з СССР.

Тым самым дэмаграфічнае разбурэнне Гародні больш чым напалову перавышае маштаб архітэктурных стратаў, якія, паводле савецкіх ацэнак наступстваў нямецкай акупацыі, склалі 43 % жылога фонду⁶³⁴. Хаця і пасля 1946 году ў горадзе заставалася чвэрць даваеннага насельніцтва, дынаміка савецкага засяленьня неўзабаве зрабіла яго меншасцю. Інакш сытуацыя выглядала ў сельскай мясцовасьці, дзе, з улікам меншай долі габрэяў у даваеным насельніцтве, меншай працэнтай долі выселеных пасля 1944 году каталікоў і меншай канцэнтрацыі савецкіх кадраў, структура насельніцтва, нягледзячы на шматлікіх ахвяраў вайны, змянілася значна менш. Дэмаграфічная структура ў горадзе — дзеля высокай долі габрэяў і каталікоў ды свайго размяшчэння на тэрыторыі, двойчы далучанай Савецкім Саюзам да БССР як арэалу пасяленьня

⁶³² НАРБ. Ф. 788, воп. 1, спр. 23, арк. 61. Цытуецца паводле: Вялікі А. На раздарожжы... С. 286–287.

⁶³³ НАРБ. Ф. 788, воп. 1, спр. 23, арк. 35. Цытуецца паводле: Вялікі А. На раздарожжы... С. 288–289.

⁶³⁴ ДАГВ. Ф. 6126, воп. 6, спр. 25, арк. 4.

беларусаў, — была моцна разбураная падчас і ў выніку Другой сусветнай вайны.

Нямецкія і савецкія акупанты разглядалі мясцовае насельніцтва як частку акупаванай краіны, якую трэба падпарадкаваць імперскім мэтам. Пад нямецкай уладай гэта значыла перадусім эксплуатацыю працоўнай сілы і рабаваньне мясцовай гаспадаркі. Хаця і прадугледжвалася далучэньне гэтай тэрыторыі да Нямецкага райху, да 1944 году яно не набыло пэўнай формы. Дэмаграфічная палітыка ў «Беластоцкай акрузе» была шчыльна звязаная з агульнай ваеннай сытуацыяй і асабліва з іншымі акупаванымі тэрыторыямі Цэнтральнай Эўропы. Масавое забойства габрэяў, якое інтэнсыфікавалася ў Гародні ў лістападзе 1942 году, было часова і арганізацыйна звязанае з «Акцыяй Райнгарт». У той час як стварэньне цывільнай адміністрацыі часткова абапіралася на ўсходняпрускія структуры, пазбаўленьне правоў і перасьлед габрэйскага насельніцтва быў хутчэй блізкі да дынамікі ў Генэрал-губэрнатарстве і ў Генэральнай акрузе Беларусь. Пры гэтым акты радыкалізацыі, напрыклад, паўпублічная галодная сьмерць савецкіх ваеннапалонных, публічнае пакараньне сьмерцю мірнага насельніцтва і запачаткаваньня забойствы жанчын і дзяцей, — прыводзілі да стварэньня дадатковых бар'ераў пры «пацыфікацыі» мясцовага насельніцтва. То-бок Беластоцкая акруга ўяўляла зь сябе — ня толькі геаграфічна — пераходную зону паміж Усходняй Прусіяй і Райхскамісарыятам Украіна, якімі кіраваў гаўляйтар і райхскамісар Эрых Кох⁶³⁵.

Савецкі Саюз пры анэксіі, наадварот, разьлічваў на тое, каб інтэграваць Гародню як частку Заходняй Беларусі ў БССР як мага хутчэй і грунтоўней. Ужо ў 1940 годзе ўсіх гарадзенцаў абвесьцілі савецкімі грамадзянамі. Тым, хто вагаўся або ў гэтым выпадку аддаваў перавагу нямецкай акупацыйнай зоне, пагражала дэпартацыя. Як пазьней СС і СД, Саветы ў Гародні таксама рэпрэсавалі пэўныя часткі мясцовага грамадства. Калі нямецкая палітыка бяссьпекі перадусім грунтавалася на расстрэле варожых элемэнтаў, савецкія спэцслужбы ў 1939 годзе, пасля фізычнай ліквідацыі польскіх абаронцаў гораду, палявалі перадусім на афіцэраў польскага войска, якіх пасля забілі ў Катэні. У 1940 і 1941 гадах пракаціліся чатыры хвалі дэпартацыяў, якія падзялялі гарадзенцаў паводле сацыяльных крытэраў і апроч сваякоў рэпрэсаваных асабліва закранулі прадпрымальнікаў, чыноўнікаў, сьвятароў ды іншую інтэлігенцыю юдэя-хрысьціянскага гораду.

Гэтыя злачынствы ўзмацнілі варожае стаўленьне да акупантаў, што не стрымала шырокія колы насельніцтва ад таго, каб адразу

⁶³⁵ Meindl R. Ostpreußens Gauleiter... S. 299 і наст.

шукаць працу ў новых структурах. Пры гэтым людзі кіраваліся лёгкай «ад адваротнага». У 1939 годзе шырокія колы габрэйскага насельніцтва радасна віталі бальшавікоў як вызваліцеляў. Падобная эўфарыя выбухла ў шырокіх колах каталіцкага насельніцтва летам 1941 году пасля пачатку нямецкай і, адпаведна, канца савецкай акупацыі. Аднак на падставе фактаў супраць з варожымі рэжымамі немагчыма зрабіць высновы пра калябарацыю цэлых нацыянальных групаў. Хаця гарадзенскія габрэі і былі задзейнічаныя ў структурах савецкай улады, яны ў мясцовым маштабе не пераважалі ў іх. Збольшага гаворка ішла пра функцыянальную пераемнасць іхнай дзейнасці, напрыклад, у гандлі. Праўда, у адміністрацыі назіралася замена палякаў габрэямі. Але, па-першае, гэты працэс таксама можна абгрунтаваць прагматычнымі прычынамі, бо апроч звольненых чыноўнікаў польскай дзяржавы перадусім габрэі мелі дзякуючы сваім даваенным прафэсіям адукацыю і досвед, неабходныя для адміністрацыйнай дзейнасці. А па-другое, недапушчэнне прадстаўнікоў этнічных меншасцяў да выканання адміністрацыйных функцый практыкавалася і ў Польскай Рэспубліцы, таму гэтыя савецкія рэпрэсіі білі па ўсіх этнічных паляках, хаця меліся быць скіраваныя перадусім супраць прадстаўнікоў польскай дзяржавы. Гэтая дзяржава амаль не дапускала этнічныя меншасці ў свае структуры, і гэта рэтраспэктывна нельга тлумачыць уяўнай *габрэйскай калябарацыяй*. Гэтак жа Польская Рэспубліка не нясе адказнасці за тое, што на яе прадстаўнікоў абрынуліся савецкія рэпрэсіі.

Асабліва ўнутраная ўзаемасувязь дзвюх акупацый выйшла наяў, калі гэты працэс восенню 1941 году пайшоў у адваротным кірунку і пасады ў цывільнай адміністрацыі цяпер зноў перадусім занялі каталікі. Як і ўяўную звышпрысутнасць габрэяў у савецкіх структурах, гэты момант таксама можна патлумачыць функцыянальна. Пад нямецкім панаваннем зь яго ізаляцыяй габрэйскага насельніцтва і пераследам савецкіх кадраў стаўка была зроблена перадусім на тых, хто раней працаваў у адміністрацыйным апарце і ня стаўся ахвяраю савецкіх дэпартацыяў. Яны былі ўнутрана гатовыя да гэтага і пасля савецкіх рэпрэсіяў мелі таксама паважныя прычыны вітаць адступленне Чырвонай арміі — як раней рацыянальным і лягічным было тое, што габрэйская супольнасць яе вітала.

Не падлягае сумневу, што Другая сусветная вайна і асабліва нямецкая акупацыя Гародні справакавалі гвалт уздоўж этнічных і нацыянальных лініяў, і што здараліся адпаведныя канфлікты. Аднак звужэнне апісання ў нацыянальных гістарыяграфіях і перайманне тэрміналогіі акупантаў прыводзяць да моцнай схематызацыі, што

не адпавядае рэчаіснасьці Гародні. Пры гэтым адміністрацыйныя захады акупантаў самі ўплывалі на тое, што этнічныя групы рэгіёну пачалі ўспрымаць адна адну ў нацыянальных катэгорыях.

Замест таго, каб зводзіць нацыянальныя рахункі, было ўстаноўлена, што цэнтральную ролю ў канфліктах паміж акупацыйнай уладай і насельніцтвам гралі адчужанасьць акупантаў, іхныя недастатковыя веды пра мясцовыя ўмовы і няздольнасьць дапасавацца да іх. Адбытае найперш на словах заснаваньне гораду пад назвай «Гартэн» пацвярджала намер германізаваць «Беластоцкую акругу», але на практыцы хутка зрабілася зразумела, што тут ішлося хутчэй пра рытарычную фігуру, якая мусіла легітымізаваць яе плянаванае ўключэньне ў Райх, аднак у штодзённым жыцьці амаль ня мела значэньня. Контуры савецкай Гародні праглядаліся выразней з той прычыны, што фармальна яна магла быць далучаная да БССР. А рыторыка наконт «Заходняй Беларусі», якая ўрэшце ўзьядналася з усходнім арэалам пасяленьня беларусаў, была бліжэйшая да рэальнасьці, бо ў навакольных вёсках было шмат праваслаўнага сялянства, якое можна было разглядаць як беларусаў. У такіх гарадах, як Гародня, праект «ўзьяднаньня Беларусі» да 1941 году выклікаў мноства глыбокіх супярэчнасьцяў, якія стварылі канфліктны патэнцыял, што часткова выбухнуў пасля 1941 году. У штодзённым побыце прывіляваны дэ-юрэ статус унармаванай толькі 20 гадоў таму беларускай мовы, якая ў міжчасе перажыла рэформу правапісу, і дамінаваньне расійскай мовы, забясьпечанае дэ-факта савецкімі кадрамі, сутыкаліся са звычкамі і завядзёнкамі мясцовых жыхароў, якія ў шмат якіх выпадках валодалі некалькімі мовамі. Гэтак, пажылыя гараджане гаварылі па-расійску яшчэ з часоў да Першай сусьветнай вайны. Моладзь хутка вывучыла ў новых школах прынамсі адну з дзвюх гэтых моў. Тым ня менш, для вялікай часткі насельніцтва расійская мова была чужою, а пры яе ўвядзеньні яны сутыкнуліся таксама з чужымі завядзёнкамі і рытуаламі⁶³⁶.

Разбурэньне гарадзкіх інстытутаў і тым самым гарадзкой прасторы Гародні, якая існавала да 1939 году, было працэсам, падчас якога савецкія і нямецкія захады ўзаемна накладаліся. Савецкая ўніфікацыя габрэйска-хрысьціянскай гарадзкой супольнасьці, якая адбылася да 1941 году і падчас якой з публічнай сфэры было выдалена мноства палітычных, культурных, рэлігійных і эканамічных адметнасьцяў, суправаджалася стварэньнем савецкіх адміністрацыйных, гаспадарчых, адукацыйных і мэдычных устаноў, якія не выключалі ўдзелу мясцовых жыхароў. Аднак працяглае па часе разбурэньне інстытутаў, напрыклад, самакіраваньня габрэйскай

⁶³⁶ Szumski J. Sowietyzacja... S 259–261; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 224–226.

супольнасьці, пад нямецкім панаваньнем адчувалася больш балюча, паколькі цяпер памер арганізацыі і ўзровень згуртаванасьці быў пытаньнем жыцьця і сьмерці. Праведзенае нямецкім бокам нівэляваньне культурнага ляндшафту стварыла новыя ўмовы для саветызацыі, якая зноў пачалася ў 1944 годзе, бо пасля таго, як з гораду зьніклі дзьве траціны жыхароў, адчужанасьць паміж Саветамі і насельніцтвам адчувалася ня так моцна. Гэтак «вызваленьне ад гітлераўскага фашызму» легітымізавала савецкае панаваньне ўжо іншым чынам, чым пры акупацыі ў верасьні 1939 году. Тады фонды гарадзкой бібліятэкі адразу былі скарачаныя на траціну згодна з савецкай ідэалогічнай дактрынай, а пасля пацярпелі ад таго, што немцы спалвалі і вывозілі кнігі. Такім чынам, абодва акупанты ішлі плячо ў плячо ў зьнішчэньні культурных здабыткаў, прычым апошняя часта становіліся ахвярай ваенных дзеяньняў.

Апроч фізычнага разбурэньня гарадзкой культуры, асноўныя наступствы Другой сусьветнай вайны для Гародні заключаліся перадусім у забойстве амаль усіх гарадзенскіх габрэяў і высяленьні вялікай часткі тых грамадзянаў Польскай Рэспублікі, якія змаглі давесці, што яны палякі або габрэі. У гэтых працэсах можна ўбачыць і галоўнае адрозьненьне паміж акупацыйнымі стратэгіямі. Нямецкая зацyklенасьць на расава-біялягічных катэгорыях у іх сацыяльна-дарвінісцкай форме апраўдвала з гледзішча забойцаў забойства цэлых этнічных групаў, у той час як савецкі бок спачатку кіраваўся перадусім сацыяльнымі крытэрамі, каб пасля ўсё ж прыступіць да перамяшчэньня цэлых групаў насельніцтва, што суправаджалася шматлікімі ахвярамі, аднак не азначала поўнай сьмерці. Відавочная паралель паміж абедзьвюма акупацыямі заключаецца ў масавым выкарыстаньні прымусовай працы і прымусовых высяленьняў як узаемазьвязаных захадаў з галіны эканомікі і гаспадарчага плянаваньня.

Тым ня менш, калі адсачыць храналёгію зьнішчэньняў і сыстэматычна прааналізаваць катэгорыі, якія акупанты выкарыстоўвалі для апісаньня сытуацыі ды сэлекцыі пэўных групаў, робіцца зразумела, што абедзьве дзяржавы апэлявалі да этнічных прыкметаў і пры гэтым самі актыўна іх замацоўвалі. Хаця яны па-рознаму вызначалі катэгорыю нацыі, але вынік быў падобны: праведзеная ідэнтыфікацыя служыла для ўласнай арыентацыі акупантаў і адзначна ўпісвалася ў асабістыя дакумэнты амаль усіх жыхароў гэтага рэгіёну. Хаця пасьведчаньні асобы выдаваліся і раней, яны, па-першае, не задумваліся як пашпарты, безь якіх нельга было выправіцца ў іншае месца. А па-другое, яны ня ўтрымлівалі экспліцытнай катэгорыі нацыянальнасьці (у савецкім варыянце) або нацыянальнай прыналежнасьці (*Volkszugehörigkeit*) (у нямецкім).

Надалей пры бюракратычнай рэгістрацыі насельніцтва абпіраліся на гэтыя ідэнтыфікацыі. У выпадку высяленьня польскіх грамадзянаў вырашалнае значэньне мела тое, да якой нацыянальнасьці належаў чалавек. Адпаведныя асобы мусілі пры гэтым актыўна даводзіць сваю польскасць. Гэтыя захады паспрыялі доўгатэрміновай нацыяналізацыі катэгорыяў, на падставе якіх цяпер ня толькі адбываўся збор статыстычных звестак пра насельніцтва, але якія часткова і абумоўлівалі рознае абыходжаньне зь ім.

Гэтыя зьмены маркіравалі адыход ад рэлігійных катэгорыяў, якія ў міжваенны час, разам з роднай мовай, служылі галоўнай прыкметай для адрозьнення этнічных групаў пры ўліку насельніцтва. Праўда, адбывалася ня столькі выцясьненьне рэлігійнасьці як важнай прыкметы этнічнасьці, колькі перавод рэлігійнай прыналежнасьці ў адназначную нацыянальную катэгорыю. Пры дзяржаўным уліку хрысьціянскага насельніцтва ўжываліся стэрэатыпныя атаесамленьні *каталік* = *паляк* і *праваслаўны* = *расеец/беларус*, бо гэтыя атаесамленьні надалей дзелялі ў рэгіёне дзеля малой ступені нацыяналізацыі этнічных ідэнтычнасьцяў, а іншыя прыкметы, накіраваныя мовы, не былі дастаткова адназначнымі. Адпаведна, рознае вызначэньне крытэраў *нацыянальнасьці* або *нацыянальнай прыналежнасьці* і спэцыфічнае ўжываньне ў сытуацыях, напрыклад, пры верыфікацыі хадайніцтваў для атрымання статусу *фольксдойча* або, у выпадку палякаў, на выезд у Польшчу, вельмі выразна дэманструюць, што гаворка ідзе пра канструкцыі, якія перадусім дыктаваліся патрэбамі акупантаў, якім для аналізу *настрою ў насельніцтва* давялося правесці пэўную катэгарызацыю, у арыентацыі. І яна была ў кожным выпадку праявай і вынікам іхняй ідэалогічнай дактрыны, пра што сьведчыць праведзеная нямецкім бокам гіерархізацыя розных групаў, пры якой наслоіваліся этнічныя, нацыянальныя і расавыя канатацыі, а таксама гэта пацвярджае савецкая прывязка *нацыянальнасьці* да катэгорыі сацыяльнага паходжаньня.

Гэтую надзвычай абвостраную пасьля пачатку вайны нацыяналізацыю катэгорый адміністрацыйнага ўліку нельга атаесамляць з аўтаматычнай нацыяналізацыяй этнічных ідэнтычнасьцяў. Запіс у пашпарце наўрад ці і надалей меў значэньне для саматоеснасьці асобы. Зь іншага боку, такое цьверджаньне немагчыма давесці на аснове наяўных крыніцаў для 1939–1949 гадоў — з гэтага часу захавалася надта мала асабістых сьведчаньняў. Тым ня менш, унутраныя трэнні ў гарадзкой супольнасьці Гародні сьведчаць пра тое, што ня толькі ўлады бачылі насельніцтва ў нацыянальных катэгорыях, але і самі гарадзеныя усё болей успрымалі адзін аднаго ў іх. Дзякуючы радыкалізацыі адносіны ў горадзе, выкліканай нямецкімі акупантамі

з 1941 году, адбыўся выбух канфліктаў, напрыклад, паміж часткай габрэяў і палякаў, а таксама паміж часткай палякаў і беларусаў. У 1930-х гадах уздоўж гэтых лініяў усё часцей назіраліся нацыянальна афарбаваныя канфлікты, аднак яны атрымалі новае значэнне дзякуючы такім векам, як верасень 1939 і чэрвень 1941 году, ад якіх кожны раз, здавалася, выйгравала іншая група. Не падлягае сумневу, што нацыянальная палітыка акупантаў вызвалала патэнцыял гвалту і ўжо падчас самой вайны. Узаемны антаганізм палякаў і габрэяў быў такі моцны, што здавалася, нібыта апрача іх у горадзе не існуе іншых групаў. Канфлікт абвастрыў таксама ўспрыманне ў нацыянальных катэгорыях. Тым ня менш, палярызацыі ўсяго гораду па лініі габрэйска-польскага супрацьстаяння не адбылося. На карысьць гэтай гіпотэзы гавораць прыкметы распаду адносінаў паміж хрысьціянамі і габрэямі, якія зрабіліся заўважнымі ў сувязях паміж гета і горадам, а таксама ў стратэгіях выжывання асобных уцекачоў з гета. У шэрай зоне паміж падпольем і экзистэнцыйнай пагрожай, паміж любоўю да бліжняга, прагай нажывы і шантажом немагчыма распазнаць нацыянальны ўзор дапамогі або здрады. Паміж гета і часткай засталых жыхароў Гародні і яе ваколліч надалей існавалі адносна цесныя кантакты, якія прынамсі да лістапада 1942 году сям-так падтрымлівалі жыццё ў гета. Шляхі нешматлікіх ацалелых габрэяў, абумоўленыя мноствам фактараў, таксама сведчаць хутчэй пра тое, што аналіз у нацыянальных катэгорыях ня будзе прадуктыўны.

Асабліва выразным гэта зрабілася пасля нямецкіх спробаў выкарыстаць для ўласных мэтаў групу беларускіх дзеячоў, дазволішы ім арганізаваць дабрачынныя ўстановы, культурныя імпрэзы і фармальнае прадстаўніцтва пад нацыянальнымі сымбаламі. Невялікі рэзананс гэтых спробаў сярод насельніцтва і ўнутраная слабасць гэтых нібыта беларускіх устаноў суадносяцца ў цэлым з незадавальняючымі вынікамі савецкай *палітыкі беларусізацыі*, якая ў гарадах прывяла да эфекту, супрацьлеглага спадзяванаму. Толькі нешматлікія жыхары Гародні выразна ідэнтыфікавалі сябе як беларусаў і сярод іх толькі адзінкі валодалі і актыўна карысталіся нармаванай беларускай літаратурнай мовай, таму ўвядзеньне савецкіх школаў зь беларускай мовай выкладання не дало выніку. Амаль не было настаўнікаў, якія маглі выкладаць па-беларуску. Школьнікі і бацькі часткова працівіліся гэтаму, бо атаесамлялі беларускую мову, як і да пачатку вайны, зь вясковаю гаворкаю. Вынікам была імклівая русіфікацыя школьнай сыстэмы. Элемэнты зь беларускаю канатацыяй часта былі толькі дэкорам для легітымацыі «ўзьяднання беларускага народу», і таму фармальны працэс нацыяналізацыі ад пачатку быў абмежаваны ўзроўнем рэпрэзэнтацыі.

У выніку вайны адбылося нівэляваньне гістарычнай памяці пра даваенны горад. Дэмаграфічныя і матэрыяльныя спусташэньні прывялі да разбурэньня важнай часткі культурнага капіталу, які складаўся з успамінаў паасобных групаў і звязаных зь імі прастораў памяці. Хаця сама вайна давала матэрыял для новых мітаў і наратываў, яна стварала ў штодзённым побыце гарадзенцаў палкам іншыя непасрэдня і экзыстэнцыйныя праблемы. Таму апрацоўка таго, што адбылося, пачалася заўважна пазьней. У выпадку Гародні гэтая фаза, падчас якой можна было скласьці ў адно цэлае тое, што вайна растружыла на кавалкі, прыпала на час эміграцыі большасці засталых жыхароў.

Носьбіты лякальнай памяці выехалі з Гародні найперш падчас высяленьня нешматлікіх засталых габрэяў і дзвюх трацінаў тых польскіх грамадзянаў, якія перажылі тут вайну. Гэтая эміграцыя прывяла да геаграфічнага расьцярушваньня носьбітаў культурнай памяці гораду, але дала таксама магчымасьць інтэграваць у новаствораныя нацыянальныя кантэксты памяць пра Гародню і вызначальныя падзеі 1939–1949 гадоў. Асабліва выразна гэта праявілася ў выпадку ізраільскай памяці пра Галакост, а пасля 1989 году — і ў выпадку польскай памяці пра страчаны ўсход, «крэсы». Нацыяналізацыя, якая гэта суправаджала, была абумоўленая тагачаснай ідэалёгіяй і ўзмоцненая рэтраспэктывным нацыянальна арыентаваным наратывам. У рамках нацыянальных гістарыяграфій з падзеленай гарадзкой прасторы, якая, нягледзячы на ўсе трэньні захоўвалася да 1939 або 1941 году, выключаліся асобныя нацыянальныя сэгмэнты, што дазваляла пастфактум пісаць *чыстую* нацыянальную гісторыю: пра пагібель мясцовага габрэйства, пра ўздым беларусаў і трагедыю палякаў. Другая сусьветная вайна дзеля маштабу гвалту і разбурэньняў сталася зыходным пунктам уяўленьня пра разьяднанасьць даваеннага гораду. Месцы разлому, абумоўленыя вайной, адпавядалі канфліктным лініям, якія пачалі праяўляцца яшчэ цягам 1930-х гадоў.

III. Саветызацыя.

Станаўленьне савецкага гораду (1944–1991)

Адно дзякуючы адноснаму поспеху савецкага мадэрнізацыйнага праекту на захадзе Беларусі робіцца зразумела, чаму Другая сусветная вайна была момантам нараджэння сучаснай, урбанізаванай Беларусі. Каб паказаць, што нягледзячы на ўсе супярэчнасці значэнне «Вялікай Айчыннай вайны»¹ як калыскі мадэрнай беларускай нацыі — гэта ня проста вынаходка савецкай прапаганды², і што і ў пазытыўным, і ў нэгатыўным аспектах яно адпавядае досведу цэлага пакалення, неабходна разгледзець наступствы позняй фарсаванай індустрыялізацыі ў заходняй частцы БССР, што ўпершыню ў гісторыі рэгіёну стварыла магчымасці для масавага перасялення сялян праваслаўнага і каталіцкага вызнання з вёскі ў горад. Падставы для гэтага з'явіліся найперш пасля анэксіі і доўгатэрміновай інкарпарацыі гэтай тэрыторыі ў Савецкі Саюз, што пасля канца Другой сусветнай вайны было замацавана міжнародным правам³. У далейшым сацыяльная дэкампазыцыя насельніцтва ў такіх гарадох, як Гародня, стварыла перадумову для масавай міграцыі з вёскі сялян, якія гаварылі пераважна на беларускіх гаворках і ў пашпарце былі запісаныя як беларусы.

3.1 Цяжкае пераадоленне наступстваў Другой сусветнай вайны

Гарадзенская вобласць была заснаваная 20 верасня 1944 году рашэннем Прэзydыюму Вярхоўнага Савету БССР: Гарадзенскі, Бераставіцкі, Ваўкавыскі, Сьвіслацкі, Скідзельскі і Сапоцкінскі раёны

¹ Chiari B., Maier R. Weißrussland. Volkskrieg und Heldenstädte: Zum Mythos des Großen Vaterländischen Kriegs in Weißrussland // Mythen der Nationen. 1945 — Arena der Erinnerungen. Bd. 1 / Hrsg. von M. Flacke. Berlin, 2005. Bd. 2. S. 737–756.

² Смалянчук А. Верасень 1939 г. у савецкай і беларускай гістарыяграфіі // Гістарычны альманах. 2000. № 3. С. 77–89.

³ Marples D. R. Die Sozialistische Sowjetrepublik Weißrussland (1945–1991) // Handbuch der Geschichte Weißrusslands / Hrsg. von D. Beyrau, R. Lindner. Göttingen, 2001. S. 166–167.

вылучаліся зь Беластоцкай вобласці, якая цяпер адыходзіла да Польшчы. Гарадзкі партыйны камітэт Гародні з канца 1944 году намагаўся запусьціць агітацыйную машыну для інфармацыйнай апрацоўкі засталага мясцовага насельніцтва і прадстаўленьня паўторнага ўсталяваньня савецкага рэжыму ў выгадным сьвятле. Таму гарсавету было пастаўлена заданьне неадкладна правесці мітынг з нагоды вызваленьня ад немцаў.

Правядзеньне дэманстрацыі плянуецца на высокім ідэалагічна-палітычным узроўні. Мэтай ёсьць мабілізацыя працаздольнага насельніцтва гораду Гродна для выкананьня чарговых задачаў па аднаўленьні гарадскога жыцьця і ліквідацыі наступстваў нямецкай акупацыі,

— расплывіста гаворыцца ў пратаколе паседжаньня гарадскога савету. Асобныя задачы былі пастаўленыя перад партыйнымі работнікамі, вайскоўцамі Чырвонай арміі ды польскіх узброеных сілаў пад савецкім камандаваньнем⁴. Камсамол быў адказны за ўпрыгажэньне будынкаў партрэтамі партыйных і савецкіх функцыянераў, транспарантамі, плякатамі і сьцяжкамі. Адказнасьць за падтрыманьне парадку на вуліцах неслі супрацоўнікі НКДБ.

На мітынгу, які пачаўся 30 ліпеня 1944 году а 17:00 на быллым пляцы Свабоды (ужо другі раз перайменаваным у плошчу Леніна), прысутнічалі некалькі тысяч гарадзенцаў. Відовішча, якое тут разгарнулася перад імі, нагадвала ня столькі пра яшчэ ня скончаную вайну, колькі пра савецкі наратыў посьпеху і гістарычнай перавагі. Вяртаньне Саветаў адзначалася, як і звычайна ў СССР, як трыюмф камунізму, савецкага народу і яго мудрага правадыра Іосіфа Сталіна⁵.

Прапагандысцкая апрацоўка насельніцтва грала важную ролю ў вайне супраць «нямецка-фашысцкіх захопнікаў». Пра тое, што гэта мела плён прынамсі на паперы, сьведчыць афіцыйная трактоўка пасьяваеннай гісторыі, апублікаваная ў сувэрэннай Рэспубліцы Беларусь праз 55 гадоў пасья вайны:

На шматлюдным мітынгу, які адбыўся неўзабаве пасья вызваленьня, жыхары далі слова аддаць усе сілы хуткаму ад-

⁴ У арыгінале на расійскай мове: ДАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 21, арк. 5.

⁵ Szumski J. Sowietyzacja Zachodniej Białorusi 1944–1953. Propaganda i edukacja w służbie ideologii. Kraków, 2010. S. 182–184, 200; Шумскі Я. Саветызацыя Заходняй Беларусі (1944–1953 г.). Прапаганда і адукацыя на службе ідэалогіі. 2-е выд. Смаленск, 2014. С. 150–153, 168.

*наўленьню Гродна і тым самым зрабяць свой уклад у канчатковы разгром ворага. І слова сваё стрымалі*⁶.

Нарыс тагачаснай гісторыі гораду і прась дзесяцігодзьдзі адзначаецца саладжавым тонам савецкага замыльваньня вачэй, якое выпукляе найперш плянавыя паказьнікі, каб, не ўздываючы лішніх пытанняў, пераканаўча давесці імклівае сацыяэканамічнае развіцьцё і тым самым дасягненьні саветызацыі⁷. Для гэтага паведамляецца, што ўжо ў 1944 годзе горад прапаноўваў 870 бальнічных ложкаў. Адзначаецца, што былі адчыненыя 18 крамаў, у тым ліку дзесяць прадуктовых, шэсьць хлебных, адна крама гародніны і адна крама кветак. Чатыры фабрыкі-кухні выдавалі штодня ад 800 да 850 порцыяў харчаваньня. Хаця 11 з 20 школаў былі разбураныя, дзесяць ужо аднавілі працу⁸. Усхваляюцца нацыяналізаваныя яшчэ ў 1939 годзе кінатэатры, якія зноў былі перайменаваныя ў «Чырвоную зорку» і «Трэці Інтэрнацыянал». У іх для агітацыйных мэтаў можна было сумарна выкарыстаць больш за тысячу месцаў⁹. Апроч гэтага, у жніўні 1944 году аднавіў працу гарадзкі тэатар¹⁰.

Посьпехі адбудовы з савецкай пэрспэктывы робяцца зразумелымі толькі тады, калі прывесці афіцыйныя дадзеныя ранейшых

⁶ То-бок у 1999 годзе была перадрукаваная савецкая інтэрпрэтацыя. У арыгінале на расійскай мове: Плешевеня А. Возрождение // Гродненская правда. 1985. 19 июля. № 138. С. 4. Цытуецца паводле беларускага перакладу ў: Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна / Склад. і навук. рэд. І. П. Крэнь, У. А. Нядзелька, Э. С. Ярмусік. Мінск, 1999. С. 503.

⁷ Обзорный очерк // Гродно. Энциклопедический справочник / Редкол.: И. П. Шамякин и др. Минск, 1989. С. 24–25; Пасля вызваленьня Айчыны // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 503–521.

⁸ Пасля вызваленьня Айчыны... С. 504 і наст.

⁹ ДАГВ. Ф. 484, воп.1, спр. 119, арк. 25.

¹⁰ ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 5, арк. 1–2. Каб і з моцна абмежаванымі спачатку кадравымі рэсурсамі спрыяць аднаўленьню грамадзкага жыцьця і забесьпячэньня гораду, спачатку ствараліся толькі тыя ўстановы, у якіх была пільная патрэба. Да іх з 9 жніўня 1944 году на тэрыторыі гарсавету Гародні належалі наступныя сфэры: сувязь, ахова бяспэкі і парадку, ахова здароўя, ліквідацыя аварыяў, транспарт, паветраная абарона, бамбасховішчы, пажарная служба і гандаль: ДАГВ. Ф. 484, воп. 1, спр. 119, арк. 13 і наст. З гэтага сьціслага пераліку можна зразумець прыярытэты, якія існавалі ў вобласьці адразу за лініяй фронту. Толькі за два тыдні былі створаныя аддзелы, якія адказвалі на інфраструктуру аднаўленьня. Сюды належалі каналізацыя, ремонт, электрастанцыя, жыллёвае ўпраўленьне, транспарт, прыбіраньне гораду, бюро інвэнтарызацыі, лазьні, гатэльны трэст, пахавальная служба, архітэктурнае бюро, садова-паркавая служба, а таксама сельскагаспадарчыя прадпрыемствы ў рысе гораду. Г.л.: ДАГВ. Ф. 484, воп. 1, спр. 119, арк. 26 і наст.

разбурэнняў¹¹. У 1944 годзе савецкая камісія для расьсьледавання злачынстваў нямецка-фашысцкіх захопнікаў вызначыла ў якасці галоўнай прычыны разбурэнняў нямецкую агрэсію на гэтую частку анэксаваных СССР тэрыторыяў былой Польскай Рэспублікі 22 чэрвеня 1941 году і бітву за пераправу празь Нёман 13 ліпеня 1944 году. Гаворка ішла пра наступствы абстрэлаў з паветра і бітваў, калі горад неаднаразова пераходзіў з рук у рукі. На кожнай вуліцы былі разбураны прынамсі некалькі дамоў, у той час як на ўзбярэжжы Нёману і на галоўных магістралях разбураныя былі амаль усе будынкі. Цалкам быў знішчаны квартал паміж Маставой і Мяшчанскай вуліцамі, а таксама вуліцы вакол Сяннога рынку. Палац Радзівілаў і старая ратуша згарэлі да падмурку. Агонь знішчыў і меншыя вулкі, такія як пэрыфэрычную вуліцу Рабочую, на якой увадначас былі разбураныя ажно 32 дамы¹².

У дакладзе, пададзеным мясцоваму кіраўніцтву кампартыі ў кастрычніку 1944 году, страты Гарадзенскага раёну ацэньваліся прыкладна на 500 млн рублёў у сфэры культуры і на больш як 350 млн рублёў у сэктары сельскай гаспадаркі. Амаль на 437 млн рублёў пацярпелі аб'екты рэлігійнага культу і на больш як 917 млн рублёў была нанесена шкода прыватнай маёмасьці¹³. За гэтымі абстрактнымі лічбамі хаваліся 14 151 разбураных падворкаў з 130 тыс. кароваў і 52 тыс. коней толькі ў вёсках Гарадзенскай вобласці. У самой Гародні былі разбураныя 1150 дамоў, электрастанцыя, воданаярная станцыя, некалькі гатэляў і два масты. З трох лазьняў пры канцы вайны не працавала ніводная. Фонды гарадзкой бібліятэкі былі ў значнай ступені знішчаныя¹⁴.

Нягледзячы на вялікія страты ў пэрыяд з 1939 да 1944 году, тэраба зазначыць, што ў параўнаньні з масавымі разбурэннямі ў рэгіёне Гародня засталася адносна цэлай. У той час як Ліда і Ваўкавыск былі разбураныя на 80 %, Гародня, згодна з савецкімі ацэнкамі, страціла *толькі* траціну забудовы. Пасьля Галакосту, ахвярамі якога зрабілася палова жыхароў гораду, і гібелі іншых ахвяраў нямецкай акупацыі (паводле ацэнак у канцы 1944 году, 24 481 чалавека) савецкае кіраўніцтва лічыла Гародню адным зь нешматлікіх гарадоў у БССР, у якім, у адносным выражэньні, пасьля вайны было

¹¹ Wierzbicki M. Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim: stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941. Warszawa, 2000. S. 41.

¹² ДАГВ. Ф. 1029, воп. 1, спр. 33, арк. 1–2.

¹³ ДАГАГВ. Ф. 6126, воп. 6, спр. 25, арк. 3–20.

¹⁴ Міхальчык С. І. Гродзенская абласная бібліятэка імя Я. Ф. Карскага // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 543.

больш даступных жылых плошчаў, чым да вайны. Гэты стан рэчаў тлумачыць таксама, чаму ў наступныя месяцы Гародню запаланілі некалькі тысяч савецкіх кадраў — яны знайшлі тут, у адрозьненне ад Менску, Баранавічаў і Віцебску, неабходнае жылло, каб у ваенны час пажыць у надрэнных умовах¹⁵.

У выніку разбурэньняў і цяжкасьцяў, зь якімі сутыкнуліся Саветы пры другім захопе Гародні, узьнік цэлы шэраг практычных праблемаў, якія стаялі перад старымі і новымі жыхарамі гораду пачынаючы зь лета 1944 году. У дакладзе пра ўмовы жыцьця будаўнікоў адзін з партыйных сакратароў крытыкаваў асабліва дрэннае забесьпячэньне работнікаў адной з цагельняў, на заводзе эмаляў і шэрагу будаўнічых прадпрыемстваў¹⁶. Асабліва падкрэсьліваліся нялюдзкія ўмовы ў рабочых сталойках ды інтэрнатах. Прафтэхвучэльня абласнога будаўнічага трэсту штодня пачынала працу са спазьненьнем на паўтары-дзеве гадзіны, бо не ставала дроваў. Да таго ж выказваліся нараканьні, што цякучка работнікаў набыла такі маштаб, што немагчыма было гарантаваць якасьць праведзеных будаўнічых работ. Гэтак, у 1947 годзе былі прынятыя на працу 324 работнікі, 298 зь якіх цягам году зноў пакінулі прадпрыемства, у тым ліку 194 чалавекі — па сваёй ініцыятыве. Высокая цякучка тлумачылася спрычыненымі вайной стратамі. Наступствы Галакосту і выезду гарадзёнскіх каталікоў адчуваліся ўжо вясной 1945 году і яшчэ доўгія гады. Паўстала замкнёнае кола зь нястачы кваліфікаваных работнікаў ды іхнага дрэннага забесьпячэньня, што асабліва адчувалася пры аднаўленьні рамесьніцтва і прамысловасьці. У адным з дакладаў Абласнога савету дэпутатаў працоўных перабой ў працы гарадзкіх прадпрыемстваў тлумачыліся дрэннай сытуацыяй з забесьпячэньнем¹⁷. Не ставала спажывецкіх тавараў, умовы працы былі дрэннымі, заробкі выплачваліся нерэгулярна. Нават паводле ня вельмі высокіх стандартаў савецкага грамадства 1940-х гадоў *матэрыяльныя і побытовыя ўмовы жыцьця працоўных у Гародні лічыліся незадавальняльнымі*¹⁸.

Вострай праблемай было разьмеркаваньне жылга. Яно зрабілася дэфіцытам, бо тое, што засталася пасля габрэяў, у хуткім часе

¹⁵ Bohn T. M. Minsk — Musterstadt des Sozialismus. Stadtplanung und Urbanisierung in der Sowjetunion nach 1945. Köln, 2008. S. 209 ff.; беларускамоўная вэрсія: Бон Т. М. «Мінскі феномен». Гарадское планаванне і ўрбанізацыя ў Савецкім Саюзе пасля 1945 г. / Пераклад з нямецкай мовы М. Рытановіч; навук. рэд. Г. Сагановіч. Мінск, 2016. С. 233 і наст.

¹⁶ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 168, арк. 5.

¹⁷ ДАГВ. Ф. 372, воп. 1, спр. 14, арк. 62.

¹⁸ Тамсама. Арк. 10–13.

было разьмеркавана, а іншыя свабодныя жыльлёвыя плошчы адразу запаўняліся ў выніку надзвычайнай канцэнтрацыі насельніцтва. Сюды дадалося тое, што будаўніцтва новых кватэраў ішло павольна. У траўні 1947 году мусілі быць здадзеныя, напрыклад, восем дзвюхкватэрных дамоў, але яны былі гатовыя да засяленьня толькі на пачатку вясны 1948 году. Асабліва не ставала жытла для рабочых. Забясьпечанасьць рабочымі інтэрнатамі акрэсьлівалася як недастатковая, у той час як начальству выдзялялі трох- або чатырохпакаёвыя кватэры. Стан гарадзкой жыльлёвай гаспадаркі можна ацаніць збольшага як варты жалю. Часта адна і тая ж асоба двойчы атрымлівала жытло. Такая практыка, паводле пратаколу гарадскога актыву КП(б)Б, была распаўсюджаная перадусім сярод супрацоўнікаў НКУС, якія падкідалі сабе выгадныя аб'екты. Гэтая форма інстытуцыйнай карупцыі не была выключэньнем. Але так адкрыта гэтая тэма абмяркоўвалася толькі таму, што яшчэ не ўсталяваўся баянс паміж рознымі інстанцыямі савецкай улады. Гэтак, цалкам замоўчвалася, што ў грамадзтве Заходняй Беларусі, на якое наклала адбітак вайна, назіраўся шэраг адхіленьняў ад нормы ў статыстыцы злачынстваў. Гэта дазваляе меркаваць, што крадзяжы, самаганаварэньне і розныя формы агрэсіі былі ў Гародні штодзённаю зьяваю¹⁹.

Яшчэ ў жніўні 1944 году прадугледжвалася хуткае стварэньне гандлёвай сеткі. За вельмі кароткі час належала адчыніць 50 крамаў — лічба, якая нават на момант плянаваньня была нерэалістычнаю, бо наўрад ці было дастаткова тавараў, каб запоўніць іх паліцы. Да дзвюх ужо запушчаных фабрык-кухань мусілі дадацца яшчэ тры, што дазволіла б перайсьці ў найбліжэйшай будучыні да абслугоўваньня 3 тыс. чалавек замест 850-ці. Для вырабу большых аб'ёмаў харчаваньня ўва ўсіх раёнах гораду былі выдзеленыя сельскагаспадарчыя ўчасткі, нацыяналізаваныя яшчэ ў 1939 годзе²⁰. Нягледзячы на гэты плян, захоўваліся вялікія праблемы з грамадзкім харчаваньнем, бо фабрыкі-кухні не паспявалі абслугоўваць наведнікаў. Прычынаю кампэтэнтныя органы назвалі, па-першае, высокі адсотак ненадзейных супрацоўнікаў — гэтак, больш за 15 % працавалі раней на акупаваных вэрмахтах тэрыторыях або ў Нямецкім райху. Па-другое, з прычыны дрэннай падрыхтоўкі дапускаліся вытворчыя пралікі, як дэманструе налічэньне нацэнкі ў пяць капеек за прыправы, якіх у праверанай страве ўвогуле не было. Яшчэ больш істотныя сумневы тычыліся сумленнасьці работнікаў аб'яднаньня грамадз-

¹⁹ Кашталян І. С. Эканамічная штодзённасьць...

²⁰ ДАГВ. Ф. 1171, воп. 1, спр. 19, арк. 13.

кага харчаваньня. У дакладзе гаворыцца, што сацыялістычнае спарніцтва не разьвіваецца, а палітычная праца не вядзецца — таму і ня дзіва, што раскрадаецца гэтулькі прадуктаў²¹.

Становішча на двух афіцыйных рынках Гародні было такім катастрафічным, што гарадзкі актыў КП(б)Б на адным з паседжаньняў заклапаціўся гандлем, які там ішоў: «Рынак вялікі, і там няма парадку. Гандаль вядзецца проста на зямлі, няма прылаўкаў для малочных або мясных прадуктаў. Продаж вядзецца проста з вазоў, няма ніякага кантролю»²². У шэрагу пастаноў закраналіся праблемы з гігіенай і цэнаўтварэньнем. Пасьля ўвядзеньня высокіх падаткаў сяляне з навакольных вёсак прадавалі свае тавары збольшага на стыхійных рынках, якія на кароткі час утвараліся ў розных кутах гораду, пакуль праваахоўныя органы не разганялі іх пад пагрозай пакараньняў. Усталёваньня на чорным рынку цэны яшчэ некалькі гадоў пасьля вайны былі недаступнымі для работнікаў зь сярэднім даходам²³.

Яшчэ некалькі гадоў пасьля вайны ў горадзе панавалі голад. Прадпрыемствы былі ня ў стане пракарміць работнікаў. Дзяржаўныя сталойкі і крамы і ў 1950-х гадах змагаліся з наступствамі эканомікі ваеннага часу і вострымі праблемамі, выкліканымі плянавай гаспадаркай. Нават хлеб (а ён побач з бульбай лічыўся прадуктам, неабходным для пражыцьця) быў збольшага ў дэфіцыце, як сьведчыць партыйная пастанова аб забесьпячэньні насельніцтва прадуктамі харчаваньня. Штодня не ставала ад дзвюх да трох тонаў хлеба. Якасьць хлеба пакідала жадаць лепшага²⁴. Большасьць насельніцтва працягвала галадаць доўгі час і пасьля заканчэньня вайны²⁵. Дрэннае забесьпячэньне прадуктамі суправаджалася катастрофічнымі гігіенічнымі ўмовамі. З заключэньня пра недалікі ў вытворчасці каўбас можна зразумець, што прадукты ня толькі мелі дрэнную якасьць, але і распаўсюджвалі ўзбуджальнікаў шэрагу хваробаў. Сярод галоўных прычынаў такой сытуацыі называюцца ўмовы вытворчасці і недастатковы вэтэрынарны кантроль. Такія гігіенічныя ўмовы прыводзілі да пашырэньня ў горадзе інфэкцыяў; захоўваўся і страх перад эпідэміямі. У некаторых раёнах Гародні ўсё яшчэ не было каналізацыі, паўсюль ляжалі руіны²⁶.

²¹ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 10, спр. 103, арк. 16–20.

²² У арыгінале на расійскай мове: ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 21, арк. 7.

²³ Моторин В. О городском рынке и базарных днях // Гродненская правда. 1945. 17 июня. № 96. С. 3.

²⁴ ДАГВ. Ф. 484, воп. 1, спр. 124, арк. 319.

²⁵ Інтэрвю з Гіршам Хасідам, праведзенае ў Гародні 20 жніўня 2004 году на польскай мове.

²⁶ ДАГВ. Ф. 484, воп. 1, спр. 611, арк. 161.

На паседжаньні гарадзкога актыву партыі 29 траўня 1945 году наўпрост было сказана:

*Стан забеспячэньня насельніцтва дрэнны. Назіраюцца перабоі з вадай, не стае дроваў, хлеб мае дрэнную якасьць. Ніхто не дае нам права пакінуць насельніцтва сам-насам з такім становішчам*²⁷.

Цэнтральнаю праблемаю была адсутнасьць вадаправоду: жыхары мусілі прыносіць пітную ваду здалёк — з Савецкай плошчы. Тым, чым для людзей была вада, для прамысловасьці быў электрычны ток. Таму аднаўленьне і разьвіцьцё гораду было шчыльна звязанае зь бесперабойнай працай электрастанцыяў. Вясною 1945 году сакратар гаркаму партыі Пятро Калінін канстатаваў, што зімой электрасеткі не рамантавалі, бо не было току, а цяпер — калі ток ёсьць — магутнасьць электрасетак недастатковая. Ён асабліва падкрэсьліваў калегам: «Нам трэба забясьпечыць электраэнэргіяй найперш прамысловыя прадпрыемствы»²⁸. Такім чынам, нарошчваньне магутнасьці электрастанцыяў зрабілася для гарадзкога партыйнага апарату найвышэйшым прыярытэтам.

Турбіну і вадыяны кацёл давялося дастаўляць з Томску, куды іх пасьпелі вывезьці адразу пасля пачатку вайны²⁹. У верасьні 1946 году быў усталяваны другі кацёл, а ў 1948 годзе пасля ўсталяваньня яшчэ адной турбіны вытворчасць энэргіі перавысіла даваенны ўзровень. Праблема перабояў з электраэнэргіяй захоўвалася, так што нават рэспубліканская прэса напісала пра адключэньні электрычнасьці на Гарадзеншчыне³⁰. Сыгналы, агучаныя ў ёй, былі пацьверджаныя па партыйнай лініі, і вырашэньне праблемы было ізноў абвешчана прыярытэтам. У цэлым гаворка ішла пра безгаспадарчасць, адсутнасьць кантролю над працаю падначаленых і імкненьне да ўзбагачэньня начальства, якое ставіла пастаўкі электраэнэргіі паасобным прадпрыемствам у залежнасьць ад выкананьня адмысловых паказьнікаў. У канцы 1940-х гадоў скаргі на перабоі ў пастаўках электраэнэргіі былі цэнтральнаю тэмай унутрыпартыйных дыскусіяў. Тым часам з партыі выключылі таварыша Ганчаро-

²⁷ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 21, арк. 1–48.

²⁸ Тамсама. Арк. 9.

²⁹ Тамсама. Спр. 5, арк. 1–2.

³⁰ Чубукин Н., Бледных К., Севко А. Навести большевистский порядок на Гродненской электростанции // Гродненская правда. 1950. 12 февраля. № 32. С. 3. Гл. таксама падобныя тэксты: Игнатъев В. На побочных заработках. Почему Гродненская МТС затягивает ремонт тракторов // Советская Белоруссия. 1950. 22 февраля. № 39. С. 4.

ва, бо пад ягоным кіраўніцтвам электрастанцыя прыйшла ў заняпад³¹. Для замены тэхнічнага абсталяваньня, якое выйшла са строю, давялося празь Менск зьвярнуцца ў Маскву. Каб забясьпечыць працу прамысловых прадпрыемстваў, быў уведзены рэжым энэргазьберажэньня³².

Аднак злоўжываньні былі ўласьцівыя ня толькі начальству. Манцэры з эксплюатацыйнага ўпраўленьня электрасетак таксама пракручвалі «цёмныя справы», як акрэсьлівалася ў партыйнай газэце, вясною 1947 году мелі месца вымагальніцтва і растраты. Гэтак, некалькі манцэраў знайшлі новую сфэру дзейнасьці, прапанаваўшы гарадзёнкам, якія пражывалі ў дамах, дзе не было электраэнэргіі, за спэцыяльную таксу нелегальна падлучыцца да электрасеткі. Тым ня менш, гэтую нефармальную практыку спынілі пасля таго, як «Гродзенская праўда» апублікавала некалькі лістоў чытачоў, якія, нягледзячы на заплачаныя грошы, электраэнэргіі так і не атрымалі. З артыкулу вынікае, што забесьпячэньне электраэнэргіяй жыхароў аддаленых ад цэнтру вуліц і пасяля вайны не належала да прыярытэтаў. Галоўным было даць ток цэнтральным установам і прамысловым прадпрыемствам³³.

3.1.1 Зьмяненьне гораду ў выніку будаўніцтва хімічнага камбінату «Азот»

Нягледзячы на ўсе цяжкасьці, у 1944 годзе Гародня ў рамках умацаваньня тылу адразу зрабілася часткаю савецкай ваеннай эканомікі. З гэтай прычыны найперш павысілася значэньне разьмешчаных у горадзе ацалелых вытворчых аб'ектаў. Ужо 19 жніўня 1944 году ў адным з дакладаў сакратару абкаму выказвалася заклапочанасьць, што большасьць ацалелых прадпрыемстваў не працуюць дагэтуль на поўную магутнасьць, і гэта трэба было тэрмінова зьмяніць³⁴. Разьмешчаныя ў горадзе прадпрыемствы ўводзіліся ў строй у залежнасьці ад стану будынкаў і вытворчага абсталяваньня. Гэтак, ужо праз тры месяцы пасля аднаўленьня савецкага кантролю над горадам зноў запрацавалі бровар, гарбарня, мэблевая фабрыка, ліцейны цэх, малаказавод і былая тытунёвая фабрыка. Цягам 1945 году аднавілі працу яшчэ шэсьць фабрык. Рэканструявалі вакзал

³¹ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 10, спр. 103, арк. 9–10.

³² Нават у постсавецкай гістарыяграфіі нічога не гаворыцца пра гэтыя праблемы, у кнізе «Памяць» перадрукаваны савецкі артыкул: Плешавеня А. Адраджэньне... // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 520–521.

³³ Волков К. Когда получают электросвет? // Гродненская правда. 1947. 25 марта. № 68. С. 4.

³⁴ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 5, арк. 1–20.

і пабудавалі новы чыгуначны мост. Зноў пачалі хадзіць цягнікі зь Вільні і Менску. Афіцыйная савецкая гістарыяграфія праслаўляла гэтую інтэграцыю ў агульнасавецкую эканамічную сыстэму:

Уся краіна дапамагала адраджэнню старажытнага беларускага гораду [sic!]. Сюды завозілі вугаль з Данбасу, мэтал з Уралу, лес з Карэліі, прамысловае абсталяванне з Масквы і інш., прысылалі кадры спецыялістаў розных профіляў³⁵.

Далей гаварылася, што аднаўленьне эканомікі ў рамках чатырох-гадовага пляну па адбудове БССР на 1946–1949 гады мусіла прывесці да росту вытворчасці на 113,5 %. Гэтак, у 1946 годзе ўжо 37 прадпрыемстваў у Гародні былі на кантролі цэнтральнага кіраўніцтва ў Менску і Маскве. Зноў пачала выпуск прадукцыі моцна пашыраная абутковая фабрыка, а пасля капітальнага рамонту таксама запрацавала тытунёвая фабрыка. Драбнейшыя фабрыкі, якія раней былі ўключаныя ў нямецкую ваенную вытворчасць, у тым ліку дзье гарбарні і цагельня, неўзабаве зноў пастаўлялі прадукцыю³⁶.

Зь іншага боку, давялося пачакаць аднаўленьня працы роварнага заводу і шклозаводу. Праца абутковай фабрыкі крытыкавалася партыяй — падшвы запушчаных у масавы выраб ботаў адвальваліся празь некалькі дзён. Шмат дзе дрэннае забеспячэнне сыравінаю прыводзіла да збоў у вытворчым працэсе. Яшчэ горш працавалі, паводле ацэнкі саміх партыйных кадраў, прадпрыемствы для вырабу будматэрыялаў, бо вытворчасць ледзье ліпела. Будаўнічая прамысловасць у цэлым ляжала ў руінах. Апроч некаторых неадкладных рамонтаў нідзе не вялося новага будаўніцтва і не праводзілася адбудова.

Такім чынам, Гародня за першае пасляваеннае дзесяцігодзьдзе не бязь цяжкасцяў дасягнула даваеннага аб'ёму вытворчасці³⁷. Нястача рэсурсаў, недастаткова адукавання працаўнікі, высокая цяжка і размяшчэнне на самай мяжы Савецкага Саюзу прывялі да таго, што ў першую чаргу былі адноўленыя галіны вытворчасці, якія былі ўключаны ў рэгіянальныя вытворчыя ланцугі і перапрацоўвалі

³⁵ Обзорный очерк // Гродно. Энциклопедический справочник / Редкол.: И. П. Шамякин и др. Минск, 1989. С. 24.

³⁶ ДАГВ. Ф. 372, воп. 1, спр. 14, арк. 26.

³⁷ У цэлым, паводле савецкай статыстыкі, БССР у 1950 годзе дасягнула ўзроўню 1940 году. Гл.: Lindner R. Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrussland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999. S. 304; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. / Пераклад з ням. Л. Баршчэўскага; нав. рэд. Г. Сагановіча. Санкт-Пецярбург, 2003. С. 304.

мясцовую сыравіну: лён, дрэва, скуру, жвір, вапну і гліну. Дзякуючы заплянаванаму падлучэньню да савецкай газаразьмеркавальнай сеткі ў канцы 1950-х, то-бок са значнай затрымкай, зрабілася магчымым узьвядзеньне стратэгічнага хімічнага аб'екту для вырабу азотных злучэньняў. Будаўніцтва камбінату пад назвай «Азот» сталася вяхой у разьвіцьці Гародні. Партыйнае кіраўніцтва яшчэ праз шмат гадоў праслаўляла гэта наступнымі словамі:

На эмблеме вытворчага аб'яднаньня «Азот» імя С. В. Прытыцкага — калос. Угнаенні, якія вырабляюць гродзенскія хімікі, сталі гарантыяй высокіх ураджаяў хлебарабаў. Без своеасаблівага стылюэта прадпрыемства цяжка сёньня ўявіць і аблічча індустрыяльнага Гродна. Але ж першынец вялікай хіміі ў нашым горадзе малады. Здаецца, зусім нядаўна, калі прыехаў я [...] будаваць азотна-тукавы, прасьціраліся на месцы сёньняшніх карпусоў голяы палі, яры, парослыя кустоўем³⁸.

В. а. дырэктара камбінату «Азот» назваў калосам зубра, які яшчэ да Першай сусьветнай вайны ўпрыгожваў герб Гарадзенскай губэрні. Аднак у адрозьненьне ад магутнага зьвера, які жыве у Белавескай пушчы, аўтар тых словаў, як і большасьць вядучых інжынэраў, супрацоўнікаў плянавага аддзелу ды адміністрацыі, паходзіў ня з гэтага рэгіёну. Каб ажыцьцявіць рашэньне Савету Міністраў БССР аб стварэньні цэнтральнага аб'екту для вытворчасьці арганічных злучэньняў амонію, прынятае ў 1958 годзе, патрэбныя былі спэцыялісты з СССР³⁹. Пераважна гэтыя былі кадры, якія ўжо паказалі сябе на іншых пасадах і цяпер былі накіраваныя на крайні захад Савецкага Саюзу для разьвіцьця новага прамысловага прадпрыемства⁴⁰. За плянаваньне адказвалі спэцыялізаваныя бюро ў Маскве, Ленінградзе, Кіеве, Растове-на-Доне і Менску⁴¹. Тым ня менш, для будаўніцтва заводу і асабліва для стварэньня інфраструктуры камбінату з самага пачатку быў патрэбны немалы кантынгент некваліфікаваных рабочых, якіх часткова набіралі з Гарадзенскай вобласьці⁴².

Калі ў сьнежні 1963 году хімізавод запусьціў першую вытворчую лінію, пачалася новая эра ў гісторыі гораду⁴³. Хаця завод тады

³⁸ Ткачук П. Рождение гиганта // Гродненская правда. 1979. 7 декабря. № 234. С. 2.

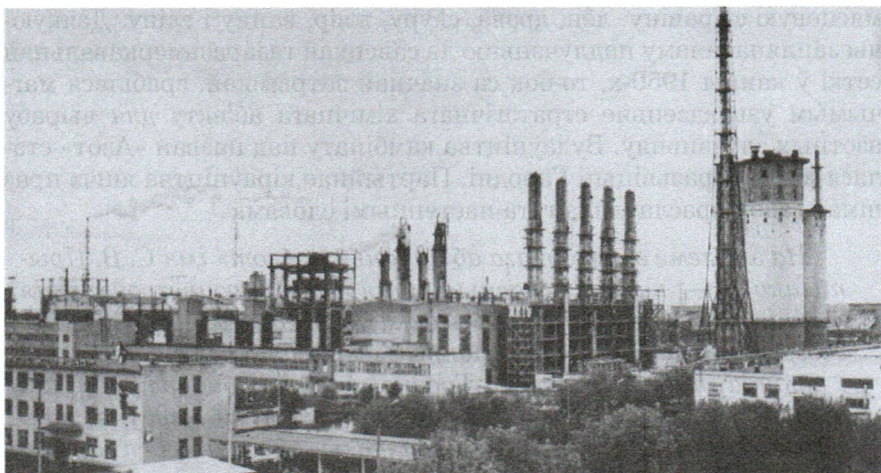
³⁹ Гродзенскае вытворчае аб'яднанне «Азот» імя С. В. Прытыцкага // Беларуская энцыклапедыя / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў і інш. Т. 5. Мінск, 1997. С. 420.

⁴⁰ Тюрин Ю. Мы строили «Азот»: рассказы бывшего строителя. Слоним, 2003.

⁴¹ Города и сёла Белорусской ССР. Историко-географические очерки / Под ред. В. Жучкевича и др. Минск, 1959.

⁴² Белорусы / Под ред. В. Бондарчика. Москва, 1998. С. 124.

⁴³ Платков М. А. На передовых рубежах. Москва, 1984.

19. Вытворчыя плошчы камбінату «Азот» пры канцы 1960-х гадоў.

размяшчаўся за 4 км ад цэнтру гораду і толькі ў 1970 годзе афіцыйна атрымаў статус камбінату, маштаб будоўлі і наступствы для далейшага прамысловага разьвіцця Гародні адсунулі ў цень усё мінулае — дзякуючы адно памеру і мацнейшаму ўключэнню гэтага аб'екту ў агульнасавецкі вытворчы цыкл⁴⁴. Тут, у БССР, у 1980-х гадах вырабляліся 18,1 % усіх мінэральных угнаенняў і 28,1 % сынтэтычнага валакна ва ўсім СССР⁴⁵. Пасля запуску другой лініі вытворчасці і камбінату, і яго лякальным пастаўнікам спатрэбіліся ня толькі дадатковыя спецыялісты, але і яшчэ больш некваліфікаваных рабочых. Да гэтага, аднак, павысіўся прыток спецыялістаў з усяго Савецкага Саюзу⁴⁶. З 1971 году «Азот» быў названы імем сакратара ЦК КПБ Сяргея Прытыцкага. Кіраўніцтва камбінату вяло рэй у разьвіцці гораду⁴⁷. Яго значэнне яшчэ больш павялічылася з адкрыццём новых ліній вытворчасці ў 1979 і 1981 гадах⁴⁸. Па-

⁴⁴ Платков М.А. На передовых рубежах. Москва, 1984. С. 1–23.

⁴⁵ Народное хозяйство Белорусской ССР в 1988 г.: стат. ежегодник. Минск: Беларусь, 1989. С. 340–341.

⁴⁶ Наконт рэгіянальнага разьмеркаваньня эканамічных інвэстыцыяў у межах БССР гл.: Богданович А. В. и др. Города Белоруссии. Краткий экономический очерк. Минск, 1967.

⁴⁷ Гродно: энциклопедический справочник... С. 79–80.

⁴⁸ Региональные проблемы экономического и социального развития Белорусской ССР / Под ред. А.В. Богдановича. Минск, 1982. С. 9 і наст.; Козлов Г. С., Харевский В. Я. Экономические и социальные проблемы градостроительства Белоруссии. Минск, 1980.

ралельна з гэтым у 1970-х гадах былі пабудаваныя новыя буйныя прадпрыемствы, такія як «Хімвалакно», дзякуючы чаму зьявіліся новыя працоўныя месцы і новыя раёны гораду⁴⁹.

3.1.2 Горадабудаўнічае напружаньне паміж старым і новым

«Старажытны, але вечна малады Гродно прыгажэ з кожным годам»⁵⁰.

У наступныя пяцігодкі ў Гародні былі пабудаваныя новыя камбінаты і жылыя раёны. Абласны цэнтар зазнаў дынамічны рост насельніцтва, таму хутка выйшаў за старыя межы⁵¹. Там, дзе раней былі вёскі, паўставалі новыя раёны гораду і прамысловыя зоны. У выніку апублікаваны ў 1993 годзе плян гораду — першы дэталізаваны плян для цывільнага выкарыстанья пасля вайны — адлюстроўвае гарадзкі ландшафт, плошча якога (як і колькасць жыхароў) праз паўстагодзьдзя пасля дэмаграфічнага знішчэньня Гародні вырасла больш як у шэсьць разоў⁵². Жыхары гораду, колькасць якіх тым часам вырасла да больш як 300 тысяч, жывуць у пазначаных сьветла-зялёным колерам гарадзкіх раёнах. Выцягнутыя і аточаныя вялікімі незабудаванымі плошчамі абрысы забудову сьведчаць перадусім пра пачатую ў 1970-х гадах масавую забудову шматпавярховікаў, якія ўтварылі цэлыя мікрараёны⁵³. Прамысловыя зоны пазначаныя на мапе ружовым колерам і разьмешчаныя на колішняй пэрыфэрыі савецкага гораду (на поўначы, поўдні і захадзе). На ўсходзе плян заканчваецца пазначанай цёмна-зялёным колерам зонай адпачынку, якая цягнецца ад даліны Гараднічанкі ўздоўж выгіну берагу Нёману празь лесапарк Пышкі. Гарадзкі плян, распрацаваны ў 1991 годзе на падставе недаступнай раней для цывільных мэтаў геаграфічнай інфармацыі, быў апублікаваны Геадэзічным камітэтам Савету Міністраў ужо сувэрэннай Рэспублікі Беларусь толькі ў 1993 годзе і зафіксаваў урбаністычную структуру на момант развалу Савецкага Саюзу⁵⁴. У легендзе пляну, апроч

⁴⁹ Гродзенскае вытворчае аб'яднанне «Хімвалакно» // Беларуская энцыклапедыя / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў і інш. Т. 5. Мінск, 1997. С. 420.

⁵⁰ Какареко В. Гродно на старых открытках // Гродненский химик. 1987. 11 июля. № 26. С. 4.

⁵¹ Кудряшев В. И. Архитектура городов Советского Союза: Гродно. Минск, 1960. С. 110.

⁵² Першае пашырэнне тэрыторыі гораду адбылося ўжо ў 1945 годзе. Гл.: ДАГВ. Ф. 1003, воп. 2, спр. 1, арк. 1.

⁵³ Параўн.: Bohn T. M. Minsk — Musterstadt... S. 267–270; Бон Т. М. «Мінскі феномен»... С. 294–298.

⁵⁴ Лукьяненко Л. А. и др. Гродно и окрестности. План города 1:18.000. Обзорно-топографическая карта 1:200.000. Минск, 1993.

адрозьненняў паміж ружовым, сьветла- і цёмна-зялёным, падкрэсьліваліся галоўныя транспартныя восі, якія накіроўвалі павялічаны транспартны паток уздоўж новых раёнаў, праз стары горад і празь Нёман. За выключэньнем пазнакаў могілак, якія не праводзяць адрозьнення паміж рэлігіямі або канфэсіямі, асобнымі сымбаламі вылучаюцца толькі запраўкі і помнікі.

Гэты плян робіць бачнай канстэляцыю пры пераходзе ад Савецкага Саюзу да сувэрэннай беларускай дзяржавы. Рэlevantныя тут такія будынкі грамадзкага выкарыстаньня, як Палац піанэраў, Палац культуры хімікаў і абласная бальніца, пабудаваныя да 1991 году⁵⁵. Апроч ужо пералічаных ваенных стратаў, пацярпелі таксама іншыя часткі забудовы канца XIX стагодзьдзя, але агульная структура, зафіксаваная на пляне 1937 году, цалкам перайшла ў новы савецкі горад. Яна сталася цэнтрам і асяродкам прамысловай зоны. Па цэнтральных мастах празь Нёман сюды сыцякаўся транспартны рух. Паміж Замкаваю гарою, новымі горадамі і вакзалам па-ранейшаму размяшчаецца мноства грамадзкіх будынкаў. Але ў адрозьненне ад мінулага, цяпер гаворка ідзе пра некалькі школаў, гандлёвых аб'ектаў і музеяў. Да 1939 году таксама былі бібліятэкі, дамы культуры, школы і адміністрацыйныя будынкі, але прынцып іх унутранай дыфэрэнцыяцыі моцна зьмяніўся і грунтаваўся цяпер на функцыянальным падзеле, які галоўным чынам абапіраўся на патрэбы савецкага грамадства⁵⁶. Кожны мікрараён меў уласную інфраструктуру, але найвышэйшая ступень ушчыльнення назіралася ў гістарычным цэнтры гораду, у тым ліку з прычыны адноснай вузкасьці вуліцаў ды іх забудовы⁵⁷. Калі накласьці плян 1937 году на плян 1993 году, то робіцца зразумела, што захаваліся ня толькі гістарычная частка вакол колішняй Рынкавай плошчы і найважнейшыя восі даваенага гораду, але нават тагачасныя пэрыфэрычныя раёны па другі бок цаглянай забудовы. Практычна цалкам захавалі сваю структуру і забудову часткі беднага кварталу на другім беразе ракі, вясковыя паселішчы на поўдні і міжваенны раён Новы сьвет, у якім будавалі дамы пераважна чыноўнікі польскай дзяржавы⁵⁸.

⁵⁵ Васіль Бандарчык падкрэсьлівае, што, апроч сям'і, акурат гэтыя інстытуцыі перадавалі нацыянальныя традыцыі. Гл.: Бандарчык В. Белорусы... С. 128.

⁵⁶ Крэнь І. П. У мірнай працы // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 510–513.

⁵⁷ Архітэктура Беларусі: энцыклапедычны даведнік / Рэдкалегія: А. А. Воінаў і інш. Мінск, 1993. С. 171.

⁵⁸ У Менску высяленьне жыхароў драўляных дамоў было праблемай для ўладаў у 1950-х гадах. У Гародні ж падобныя, паўсталыя яшчэ да Другой сусьветнай вайны раёны не ператварыліся ў праблему для мясцовага партыйнага камітэту.

Такім чынам, Гародня выступае выключэньнем у параўнаньні зь іншымі абласнымі гарадамі БССР, разбудаванымі ў савецкія прамысловыя цэнтры, і зь Менскам⁵⁹. Іначай гэты працэс праходзіў у Віцебску, Магілёве, Гомелі і Берасьці, дзе вялікі ўплыў аказалі ваенныя разбурэньні, і ў першыя два паваенныя дзесяцігодзьдзі найвышэйшы прыярытэт надаваўся горадабудаўнічым праектам, якія павышалі прэстыж гэтых гарадоў⁶⁰. У Гародні ж, нягледзячы на савецкую трансфармацыю гораду, гістарычныя сьляды захавалася ня толькі як вэргыкальнае напластаваньне⁶¹. Дзякуючы значнаму захаваньню гістарычнага ядра можна распазнаць, падобна да гадавых колцаў дрэў, гарызантальнае суіснаваньне эпохаў або іх архітэктурных рэпрэзэнтацыяў⁶². Напрыклад, рухаючыся ад канцавога прыпынку тралейбуснага маршруту ў Дзевятоўцы ўздоўж вуліцы Дзяржынскага мы можам прайсьці празь дзесяцігодзьдзі гісторыі савецкага горадабудаўніцтва, якая плаўна прайойдзе ў будову міжваеннага часу і праекты канца XIX стагодзьдзя, каб у цэнтры паўз прыклады эклектызму, клясыцызму і барока дацяць да сьлядоў рэнасансу і готыкі, якія складаюцца ў ансамбль вакол Замкавай гары і на ёй⁶³.

Такое абыходжаньне з гістарычнаю спадчынаю было незвычайным на анэксаваных Савецкім Саюзам абшарах. Ключ да тлумачэньня гэтага фэномэну трэба шукаць у параўнаньні плянаў і сродкаў іх рэалізацыі. Паводле прадпісаньняў з Масквы і Менску, генэральныя пляны забудовы пераважна распрацоўваліся або складаліся на месцы, а сродкі для індустрыялізацыі і горадабудаўніцтва размяркоўваліся цэнтральнымі інстанцыямі СССР і БССР, таму ўзьнікала нібыта абсурдная супрацьлегласьць інтарэсаў⁶⁴. У Гародні быў распрацаваны не адзін плян буйной ліквідацыі гістарычнай забудовы. У распрацаваных у цэнтры плянах для такіх абласных

Гл.: Bohn T. M. Minsk — Musterstadt... S. 279–283; Бон Т. М. «Мінскі феномен»... С. 305–309.

⁵⁹ Bohn T. M. Minsk — Musterstadt... S. 132–139; Бон Т. М. «Мінскі феномен»... С. 154–162.

⁶⁰ Шыбека З. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Вільня, 2009. С. 167–169.

⁶¹ Кудряшев В.И. Архитектура городов... С. 7–8.

⁶² Ня выключана, што на гэта паўплывала само навуковае дасьледаваньне архітэктурнай гісторыі Гародні. Адзін зь першых тэкстаў, які паўстаў на гэтую тэму на беларускай мове: Кудрашоў У. І. Архітэктурны летапіс Гродна // Беларусь. 1961. № 1. С. 28.

⁶³ Трусов И., Чарнякевич А. Код Гродно. Гродно, 2009. С. 21–29.

⁶⁴ Bohn T. M. Minsk — Musterstadt... S. 31, 81–88; Бон Т. М. «Мінскі феномен»... С. 45, 100–107.

гарадоў, як Гародня, у два ключавыя паваяенныя дзесяцігодзьдзі прадугледжвалася невялікая доля інвэстыцыяў. Дзеля гэтага магла ажыццявіцца толькі адносна малая частка плянаў⁶⁵.

Першы савецкі архітэктар гораду, А. Кліменка, пры распрацоўцы першага пляну забудовы ў 1949 годзе наракаў, што найўная забудова не надаецца ў якасьці культурна-адміністрацыйнага цэнтру. На ягоную думку, тапаграфія замала дыфэрэнцыяваная, вуліцы завузкія, асобныя кварталы замалыя⁶⁶. З пункту гледжаньня праектоўцаў не ставала зялёных зонаў, а цэнтар належала ўзбуйніць пасабнымі раёнамі. З гэтых пазыцыяў Кліменка распрацаваў плян, які пачынаўся з колішняй плошчы Стэфана Баторыя, а цяпер Савецкай плошчы, і захоўваў кірункі цэнтральных восяў⁶⁷. «Гродзенская правда» пісала: «Празь некалькі гадоў Гродна будзе ўяўляць зь сябе цэласны архітэктурны ансамбль»⁶⁸. Каб выканаць адпаведны часу ўяўленьні аб прадстаўнічасці і функцыянальнасьці грамадзкіх будынкаў, належала, аднак, больш як удвая пашырыць вуліцу Карла Маркса (раней вуліца Брыгідзкая) і вуліцу Савецкую (раней — Дамініканская)⁶⁹. Каб вызваліць месца для сучаснейшых і большых памерам дамоў у стылі сталінскага нэаклясыцызму, трэба было ахвяраваць амаль цалкам захаванаю забудоваю. Юры Кішык у сваёй гісторыі горадабудуўніцтва ў Гародні мяркуе, што Кліменка тым самым спрабаваў прынамсі захаваць суцэльнасьць вулічнай сеткі і наагул не працівіўся захаваньню найўнай забудовы⁷⁰. Апошняя станавілася хутчэй закладніцай адсутнасьці агульнапрызнаных крытэраў аховы помнікаў і гераічнага патасу тагачаснай савецкай трыюмфальнай архітэктуры⁷¹. Аднак вырашальным для будучага аблічча Гародні было тое, што толькі малая частка плянаў Кліменкі была рэалізаваная, бо ва ўмовах нястачы рэсурсаў найперш забудовалі пусткі. Таму жылыя дамы, шчодро аздобленья аркамі, праходамі і ляпнінай, запоўнілі ў канцы 1940-х гадоў амаль выключна

⁶⁵ Bohn T.M. Das «neue» Minsk. Aufbau einer sozialistischen Stadt nach dem Zweiten Weltkrieg // Beyrau D., Lindner R. Handbuch... S. 319–333.

⁶⁶ Кудряшев В.И. Архитектура городов... С. 110–111.

⁶⁷ ДАГВ. Ф. 372, воп. 1, спр. 63, арк. 4.

⁶⁸ Петкевич Г. Благоустроим город Гродно // Гродзенская правда. 1952. 5 апреля. № 69. С. 3.

⁶⁹ Клименко А.Н. Будущее Гродно // Гродзенская правда. 1952. 8 февраля. С. 2.

⁷⁰ Кишик Ю. Градостроительная культура Гродно. Минск, 2007. С. 228.

⁷¹ У зьвязку з гэтым варта заўважыць, што знакамітая Замкавая гора як ансамбль толькі ў 1967 годзе была прызнаная гістарычна-культурным помнікам. Гл.: Гродзенскі гісторыка-археалагічны запаведнік / Беларуская энцыклапедыя / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў і інш. Т. 5. Мінск, 1997. С. 431.

пакінутыя вайной пусткі або пэрыфэрыяныя вуліцы. Першы новы кінатэатар, названы ў гонар Аляксандра Пушкіна, паклаў у 1954 годзе пачатак маштабнай забудове левага берага Нёману⁷². Тым ня менш, фасады ўзведзеных ў 1958 годзе Дому прафсаюзаў і цэнтральнага Дому гандлю «Нёман» сьведчылі аб прадугледжанай плянам ірванай лініі ў выглядзе галоўнай гандлёвай вуліцы — Савецкай⁷³.

Да таго ж Савецкая плошча тушавалася на фоне двух велічных каталіцкіх касьцёлаў, таму наступны генэральны плян забудовы ад 1959 году прадугледжаў поўную перабудову. Узведзены паміж храмамі цэнтральны Дом Саветаў мусіў стаць дамінантай наноў спраектаванай плошчы, ад якой новая цэнтральная вось вяла б да вакзалу. Тым самым плян прымяняў апрабаваны ў нядаўна ўзведзеных пэрыфэрыяных раёнах прыныцп зьлёнага лужка (г. зн. зьнішчэньня старой забудовы для наданьня будаўнічай пляцоўцы стану «зьялёнага лужка». — *Рэд.*) для цэнтру гораду⁷⁴. Плян прадугледжаў разбурэньне і ансамблю на вуліцы Карла Маркса, і гістарычнай Замкавай вуліцы, каб забясьпечыць насельніцтва, якое хутка павялічвалася, большай колькасьцю гандлёвых аб'ектаў ды пунктаў бытавога абслугоўваньня, а таксама пабудаваць новыя будынкi для партыйных інстанцый. Яшчэ адзін распрацаваны ў 1966 годзе падрабязны плян прадугледжаў знос важных гістарычных будынкаў. Тым ня менш, 1960-я гады прынеслі дзье тэндэнцыі, якія на пэўны час гарантавалі бясьпеку ўнікальнаму ў БССР гарадзкому комплексу. Па-першае, усе сілы народнай гаспадаркі былі сканцэнтраваныя на тым, каб забясьпечыць дастатковаю інфраструктураю прамысловыя інвэстыцыі, накіраваныя цяпер і ў абласныя цэнтры. Найперш гэта тычылася забесьпячэньня жыллом рабочага кантынгенту⁷⁵. З пачатку 1960-х гадоў будаўніцтва ў цэнтры гораду практычна спынілася — тут заканчвалася праца адно над спрошчанымі аб'ектамі, заплянаванымі пры Сталіне, а новыя буйныя праекты не запускаліся. Замест гэтага ўзводзіліся мікрараёны на левым беразе Нёману, пачынаючы з вуліцы Савецкіх Пагранічнікаў і вуліцы Максіма Горкага, якая вядзе з цэнтру на поўнач⁷⁶. Хоць там і зьнішчылі гістарычную забудову, але ансамбль у цэнтры гораду застаўся некранутым. Месцы для сацыялістычнага жыллёвага

⁷² Кудряшев В.И. Архитектура городов... С. 114–120.

⁷³ Гродно: энциклопедический справочник... С. 360; Кишик Ю. Градостроительная культура... С. 273–275.

⁷⁴ Кишик Ю. Градостроительная культура... С. 241–244.

⁷⁵ Бондарчик В. Белорусы... С. 268.

⁷⁶ Кудряшев В.И. Архитектура городов... С. 114–120.

будаўніцтва і прамысловых прадпрыемстваў размяркоўваліся так, каб да іх было зручна дабрацца тралейбусамі з цэнтру, аднак яны, тым ня менш, ляжалі выразна за межамі старога гораду.

Па-другое, у Савецкім Саюзе, паралельна зь міжнароднымі дыскусіямі пра стандарты абароны помнікаў, разьвівалася мацнейшае ўсьведамленьне каштоўнасьці захаванай архітэктурнай спадчыны. Гэтак, прадстаўлены ў дакладзе ў канцы 1960-х гадоў плян разьвіцьця гораду прадугледжваў плошчы, абмаляваныя на пляне 1937 году ружовым колерам, як адміністрацыйны і культурны цэнтар, які ў значнай ступені трэба было абараняць ад архітэктурных умяшаньняў⁷⁷. Нягледзячы на гэтыя рэкамінацыі, у кожнае павяеннае дзесяцігодзьдзе адбываліся істотныя ўмяшаньні ў захаванае аблічча гораду. Самаю значнаю ахвяраю далейшага падпарадкаваньня гістарычнай спадчыны рэпрэзэнтацыйным патрэбам новых гаспадароў быў гарнізонны касцёл. Спачатку дваццаць гадоў заставаўся без рамонту моцна пашкоджаны падчас Другой сусьветнай вайны дах, так што будынак разбураўся ўсярэдзіне⁷⁸. У 1961 годзе, на пастанову гарсавету, касцёл узарвалі сярод белага дня⁷⁹. Пустое месца, якое захавалася да сёньняшняга дня, паказвае, што гаворка ішла пра сымбалічны акт барацьбы з рэлігійнасьцю і яе цэнтральнымі месцамі памяці ў абліччы гораду. Узарваная сьвятыня пакінула па сабе дзірку ў гарадзкой забудове, не запоўненую да пачатку XXI стагодзьдзя. У іншых выпадках пры разбурэньні гістарычных будынкаў варыянт іх перапрафіляваньня ня браўся да ўвагі. Яны зь большага мусілі зьнікнуць, каб саступіць месца навабудам паводле сучасных праектаў. Гэтак, у канцы 1940-х гадоў на Рынкавай плошчы зьнеслі фундамент ратушы, пабудаванай у стылі клясыцызму, хаця ў вайну яна была разбураная ня цалкам. Згодна з генэральным плянам забудовы ад 1949 году належала стварыць зрокавую вось для пабудаванага ў 1958 годзе Палацу культуры тэкстыльшчыкаў, на будучай тэрыторыі якога ў тым жа самым годзе зьнеслі так званы Замкавы двор⁸⁰. Згодна з такім самым прынцыпам гістарычна каштоўныя будынкi цэхаў адышлі ў нябыт, каб вызваліць пэрспэктыву для

⁷⁷ Кишик Ю. Градостроительная культура... С. 251.

⁷⁸ Нават на фотаздымках да ўступленьня ў горад вэрмахту можна ўбачыць, што дах быў пакрыты толькі напалову. Не засталася дакладных зьвестак, было гэта наступствам нямецкай паветранай атакі ў чэрвені 1941 году ці мэтанакіраванага савецкага занябнаньня ў 1939–1941 гадах.

⁷⁹ «Фара Вітаўта» // Горад святога Губерта: краязнаўчы альманах. Вып. 1: Гісторыя Гародні XX ст. у вусных успамінах / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука. Сейны, 2002. С. 42–53.

⁸⁰ Трусаў І. Вуліца Савецкая // Биржа информации. 2000. № 21. С. 5.

ўзвездзенага ў 1971 годзе Дому быту⁸¹. Ахвяраю падобнай устаноўкі сталі муры яшчэ раней пашкоджанага кляштара бэрнардынак, каб на іх месцы ў 1984 годзе, праз дваццаць гадоў будаўніцтва, сьвяточна адкрыць выкананы ў стылі экспрэсіянізму будынак тэатру. Ён зрабіўся сымбалам савецкага гораду, як сьведчыць нярэдка ўжываны на паштоўках кантраст паміж захаваным бэрнардынскім касцёлам і тэатрам⁸². Будынак тэатру лічыўся ўвасабленьнем новай эпохі сацыялістычнага гораду, якая, аднак, уключала і элемэнты мінуўшчыны⁸³. Акурат у гэтым супрацьпастаўленьні старога і новага цалкам раскрываецца савецкі горад Гродна. Варта ўвагі, што ў 1980-х гадах ужо не толькі бізантыйскія будынкi XI і XII стагодзьдзяў асацыяваліся са старасьвеччынай, але і барочныя фасады каталіцкіх кляштароў ды паўразбураныя будынкi каралеўскага палацу⁸⁴.

Далейшай плошчы ў старым горадзе запатрабавала сядзіба выканаўчага камітэту абласнога Савету народных дэпутатаў, якую без усялякай горадабудаўнічай адчувальнасьці ўзьвялі на месцы былой сядзібы расійскага віцэ-губэрнатара на вуліцы Ажэшкі, стварыўшы вэртыкальную дамінанту, якую з той пары ўжо ніколі не ўдавалася гарманічна ўпісаць у гарызантальную сетку зрокавых восяў⁸⁵. Прыбудоўваньне залі пленарных паседжаньняў да тыльнага боку будынка прывяло да разбурэньня цэлага гістарычнага жылога кварталу старога гораду, на месцы якога дагэтуль зеўрыць дзірка ў выглядзе парку. Гэтая палітыка была вынікам плянаваньня, накіраванага на адпаведную рэпрэзэнтацыю аблвыканкама ў параўнаньні з гарвыканкамам. І гэтая палітыка была таксама праявай адсутнасьці ідэнтыфікацыі людзей, адказных за прыняцьце рашэньняў, з гарадскою культураю і архітэктураю Гародні. З супярэчнасьцяў у генэральных плянах забудовы можна зрабіць выснову, што гэтая палітыка брала пачатак хутчэй ад мадэрнага адчуваньня ўсясьветна-гістарычнай перавагі. У ёй адлюстроўвалася патрэба ў стварэньні новага, што і так адсуне старое ў цень.

Гародня, такім чынам, не насьледавала распрацаванай у Менску мадэлі сацыялістычнага гораду, бо першы вялікі мадэрнізацыйны

⁸¹ Гродно: энциклопедический справочник... С. 205.

⁸² Асабліва эфэктна ён паўстаў на вокладцы адзінай дагэтуль выдадзенай энцыклапедыі пра Гародню, якую зьякуючы публікацыі ў 1989 годзе можна выкарыстоўваць як кампэндыйом пра савецкі горад і яго самаўяўленьне. Гл.: Гродно: энциклопедический справочник...

⁸³ Тамсама. С. 225.

⁸⁴ Лукьяненко Л. А. Гродно и окрестности... С. 2.

⁸⁵ Энциклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Т. 2. Г-К / Рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. Мінск, 1985. С. 173-174.

штушок адбыўся не адразу пасля заканчэння вайны, а толькі ў канцы 1950-х гадоў⁸⁶. Тым ня менш, Гародня ў выніку цэнтралізаванага плянавання і размеркавання рэсурсаў згодна з колькасцю насельніцтва мела супольную з іншымі савецкімі гарадамі прыкмету: не было аніякіх праяваў сэгментацыі паводле этнічных крытэраў. Больш за тое, новыя раёны ўзводзіліся паводле функцыянальных крытэраў і ў залежнасці ад забудоўніка засяляліся пэўным кантынгентам, геаграфічнае паходжаньне якога магло быць (вельмі) розным. Гэтак, у Гародні ёсць новыя раёны, у якіх жывуць пераважна вайскоўцы. Лічаныя адзінкі зь іх паходзяць з Гарадзеншчыны. Іншыя мікрараёны, якія паўсталі ў цеснай сувязі з узьвядзеньнем новых прамысловых прадпрыемстваў, звычайна ў большай ступені засяляліся працоўнай сілай з наваколя. У гэтых раёнах вышэйшаю была доля мясцовых *беларусаў і палякаў* (залежна ад таго, зь якой мясцовасці яны паходзілі і зафіксаванага там уладамі падзелам на каталіцкіх і праваслаўных сялян). Праўда, ажно да 1990-х гадоў гэта ніяк не праяўлялася ў пляне грамадзянскай актыўнасці ў гэтых арэалах⁸⁷. Сацыяльны статус раёну грунтаваўся на камбінацыі часу пабудовы, блізкасці/аддаленасці ад цэнтру, злучэння з грамадскім транспартам і аздаблення кватэраў. Этнічныя або нацыянальныя ідэнтычнасці жыхароў не гралі пры гэтым ніякай ролі⁸⁸.

3.2 Сяляне зрабіліся савецкімі людзьмі

«Уся рэч у тым — рэжа праўду-матку Андрэй Буднік. — што моладзь хацела ўцячы зь вёскі любой цаню». Гэтак ён пачынае свае ўспаміны. Ён нарадзіўся ў 1937 годзе ў праваслаўнай сялянскай сям'і, якая да вайны мела 12 га зямлі. Будніка нішто не трымала ў вёсцы ягоных бацькоў. Пасля заканчэння сярэдняй школы

⁸⁶ Параўн.: Bohn T. M. Minsk — Musterstadt... S. 118–139; Бон Т. М. «Мінскі феномен»... С. 140–162; Шыбека З. Гарадская цывілізацыя... С. 168.

⁸⁷ У 1990-х гадах мясцовы Саюз палякаў дэмагса адкрыцця школы з польскай мовай навучання ў Дзевятоўцы, у паўночнай частцы гораду. Вызначальным для гэтага была ня толькі блізкасць да нядаўна пабудаванага касцёлу, але і адносна высокая доля сем'яў, якія лічылі сябе палякамі. Школу наведвалі дзеці з усёй Гародні, і сёння гэтая школа мае вялікую праблему з утрыманьнем пастаянай колькасці вучняў, бо захоўваецца перавага расійскай мовы як мовы гораду, адукацыі і адміністрацыі. Цікава, што гэтаму папераменна спрыяюць як дзяржаўная палітыка ў сфэры адукацыі, так і пазыцыя інтэграваных у беларускае грамадства польскіх сем'яў.

⁸⁸ Шыбека З. Гарадская цывілізацыя... С. 259–270; інтэрвію з В. Шалкевічам, праведзенае ў Гародні 13 кастрычніка 2005 году на беларускай, польскай і расійскай мовах.

яго забралі ў армію, і дзякуючы службе ўдалечыні ад радзімы ён атрымаў пашпарт. Такім чынам яму была адкрытая дарога ў іншыя рэспублікі СССР, аднак ён накіраваўся ў Гародню, дзе ў 1953 годзе падчас навучання пазнаёміўся з Аляксандрам Сухоцкім⁸⁹. Аляксандар нарадзіўся ў беднай сялянскай сям'і, у якой не было і двух гектараў зямлі. Пасьля калектывізацыі бацькі далі яму толькі адну параду: «Старайся выбрацца адсюль, тут цябе чакае толькі галечка!» Андрэй таксама засвоіў гэтую навуку:

Людзі ў вёсцы былі, як у турме, яны жылі ў страшнай галечы, апроч працы ў калгасах мусілі ўрабляць яшчэ свае палеткі. Усе мае аднакласнікі паўцякалі адтуль. Дзяўчаты прыглядалі сабе мужоў з блізкага мястэчка. Хлопцы ішлі ў армію і не вярталіся назад. Вёска ішла ў мястэчка, а мястэчка ішло ў горад. Хацелася проста годнага жыцця.

Для абодвух сённяшніх пэнсіянэраў навучаньне ў Гародні было паваротным момантам: «У пэдагагічным інстытуце мы, вяскоўцы, трымаліся разам, мы былі ўжо трохі іншымі, не такімі самаўпэўненымі, як дзеці з усходу», — згадвае Буднік. Для абодвух Гародня была вялікім горадам, які азначаў перадусім адно — развітую культуру. «Мы ўвесь час хадзілі ў тэатар, сядзелі ў бібліятэках і шмат чыталі». На беларускай гаворцы роднай вёскі яны неўзабаве перасталі гаварыць нават між сабою. Гародня тады гаварыла ўжо па-расійску, як і інстытут, дзе яны вучыліся. «Выкладчыкі ж усе прыехалі з усходу, і мы хутка прызвычаліся да гэтага, мы ж хацелі чагосьці навучыцца», — расказвае Аляксандар. Андрэй, наадварот, успамінае, што на другім беразе Нёману былі вуліцы, на якіх мова вёскі гучала яшчэ доўга. Пераключэньне далоса ім няцяжка, кажуць яны. Нават бацькі Андрэя казалі: «Хлопча, навошта табе гэтая мова? Вучы расійскую і старайся, каб зь цябе нешта выйшла». Абодва былі прыбітыя, калі 16 лютага 1957 году выкладчыка інстытуту Браніслава Ржэўскага забралі проста зь лекцыі па гісторыі беларускай літаратуры. Ён быў адзіным, хто тады падчас заняткаў гаварыў са студэнтамі па-беларуску. Пазьней яны даведаліся, што Ржэўскі пісаў лісты ў ЦК КПБ, у якіх зьвяртаў увагу на лёс мовы⁹⁰. «У той час зь беларускай мовай мы мелі дачыненне толькі празь літаратуру. Мы чыталі клясыкаў і асабліва гэтым не пераймаліся», — апэньвае Андрэй Буднік уласную сытуацыю, азіраючыся назад.

⁸⁹ Інтэрвію з А. Буднікам і А. Сухоцкім, праведзенае ў Гародні 5 красавіка 2005 году на беларускай мове.

⁹⁰ Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 2003. С. 358.

Два аднакурснікі толькі ў 1980-х гадах кружнымі шляхамі зноў трапілі ў Гародню. Аляксандар Сухоцкі пачаў кар’еру настаўніка і зрабіўся дырэктарам школы ў раённым цэнтры на поўначы Гарадзенскай вобласці. Там ён пазней заняў пасаду сакратара райкаму, адказнага ў тым ліку за культурную работу. «Я тады прыкладаў намаганні, каб паставіць помнік нашаму вялікаму пісьменніку Францішку Багушэвічу, заснаваў краянаўчы музей і запрашаў такіх важных аўтараў, як Максім Танк», — Сухоцкі задняю датаю апраўдвае сваю дзейнасць клопатам пра беларускую культуру. У Гародню ён вярнуўся як высокі прафсаюзны дзеяч. Ягоны аповед працягваецца:

Трэба прызнаць, што ў партыі зь беларускай мовай не было чаго рабіць. Там, у Шчучыне, там большасць людзей гаварылі на такой мяшанцы, там я неяк спрабаваў падрыхтаваць адну прамову па-беларуску, і адразу ж атрымаў праблемы. Чалавек здольны вучыцца, і ён вучыцца вельмі хутка.

Андрэй Буднік настаўнічаў у вёсцы на поўдні Гарадзеншчыны. Яшчэ ў 1980-х гадаў ён працаваў там, а выходныя праводзіў са сваёй сям’ёй у горадзе.

Жыць у Гародні — гэта было нешта іншае. Ня толькі дробныя прыемнасці, сёння ўсё гэта ўжо зрабілася нормай. Вада з водаправоду, нават цёплая, газ і каналізацыя, а тады гэта было чымсьці выключным. Я гадамі жыў у інтэрнаце, да таго як атрымаў уласную кватэру. Але нават атмасфера на вуліцах, культурнае жыццё рабілі Гародню чымсьці асаблівым. Раней, у савецкія часы, больш усяго адбывалася, але гэта ўсё і было савецкім і па-расійску да таго ж. Яны нахабна выдумалі нам гісторыю і брахалі, што ўсё пачалося толькі ў 1919-м. Як быццам мы былі пад польскім ярмом! Калі тады ў 1980-х пачалося ўсё гэта з Гарбачовым і перабудовай, мы перажылі сапраўднае другое нараджэнне. Раптам людзі пачалі гуртавацца, каб вывучаць беларускую гісторыю, шанавалі мову і праўляць новыя формы грамадзкай актыўнасці. Нават горад быў у гэта ўцягнуты, і неўзабаве зрабілася нармальным гаварыць па-беларуску ў грамадзкіх месцах,

— глумачыць Буднік і дадае: «Але ня ўсе беларусы абудзіліся. Многія ўсё яшчэ сыпаць, яны гэтага проста не зразумелі. Гэта ж урэшце справа разуменьня. І толькі пасля пачынаецца палітыка»⁹¹.

⁹¹ Інтэрвю з А. Буднікам і А. Сухоцкім, праведзенае ў Гародні 5 красавіка 2005 году на беларускай мове.

Андрэй Буднік і Аляксандар Сухоцкі — сярэднястатыстычныя жыхары гораду. Але ў адрозненне ад большасці гараджанаў першага пакалення, яны ў 1990-я гады ўдзельнічалі ў нацыянальным руху і падкрэсліваюць свае беларускія карані. Для сустрэчы яны выбралі сядзібу Таварыства беларускай школы — адно з нешматлікіх месцаў у горадзе, дзе сёння прынцыпова гавораць па-беларуску. Шлях Будніка і Сухоцкага ў Гародню характэрны для паваеннага часу ў БССР, а вось іхняя сьвядомая ідэнтыфікацыя зь беларускаю моваю — хутчэй выключэнне.

3.2.1 Шляхі, фактары і наступствы масавай міграцыі зь вёскі ў горад

Найважнейшы фактар для міграцыі вясковых жыхароў *Гродзеншчыны* — як гэты рэгіён называўся па-расійску пасля пераходу ўлады да Саветаў — палягаў у шырокай забароне пакідаць вёскі і калгасы⁹². Бяз пашпарту сялянам нельга было пакідаць месца жыхарства — большасць буйных гарадоў пасля заканчэння вайны і так былі моцна перапоўненыя, і ў такіх абласных цэнтрах, як Гародня, спачатку амаль не былі патрэбныя некваліфікаваныя работнікі. У сельскай мясцовасці, асабліва пасля ад'езду часткі каталіцкага сялянства, для ўраблення палеткаў патрэбная была кожная пара рук. Дарогі, якія ўсё ж пракладаліся ў горад па розных траекторыях, можна акрэсліць наступным чынам: у першую чаргу гаворка ішла не пра простыя, адназначныя і строга прасталінейныя шляхі. Міграцыйны рух можна апісаць хутчэй як дыфузію. Гэтак, ня ўся незадаволеная вясковым побытам моладзь з наваколя пераяжджала адразу ў Гародню. Замест гэтага яна нярэдка зь цягам часу перабіралася ў большы ў параўнанні зь вёскаю населены пункт, каб ужо адтуль паляпшаць свае ўмовы жыцця і шанцы на пад'ём па сацыяльнай лесвіцы. Пры гэтым сядзібы калгасаў і раённыя цэнтры адыгрывалі важную ролю транзытных станцый. Імі нярэдка былі і мястэчкі, якія да Галакосту пераважна былі населеныя габрэямі. Гэтыя месцы як і раней выконвалі функцыю свайго роду рэле⁹³. Зь іншага боку, яны яшчэ падчас Другой сусветнай вайны былі заселеныя выхадцамі з навакольных вёсак, тут паўставалі савецкія структуры раённага ўзроўню. У выніку такія паселішчы, як

⁹² Bohn T. M. Das sowjetische System der «geschlossenen Städte». Meldewesen und Wohnungsmangel als Indikatoren sozialer Ungleichheit // Die europäische Stadt im 20. Jahrhundert. Wahrnehmung — Entwicklung — Erosion / Hrsg. von F. Lenger, K. Tenfelde. Köln, 2006. S. 373–387.

⁹³ Гл. таксама інфармацыю пра Слонім ды іншыя мястэчкі рэгіёну ў: Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка Слонімскага раёна. Мінск, 2004.

Лунна, Верцялішкі або Индура самі сабой уяўлялі пункт прыцягнення для сялян⁹⁴.

Нядаўна заснаваныя ў абласных гарадах інстытуты прапаноўвалі вясковай моладзі выйсьце з калгаснай галечы і тым самым магчымасьць абмінуць каналы працяглай дыфузіі. Гэтыя інстытуты функцыянавалі пераважна як спецыялізаваныя ВНУ ў такіх сфэрах, як пэдагогіка, мэдыцына, сельская гаспадарка і рамёствы⁹⁵. У Гародні спачатку ішло навучаньне настаўнікаў і дапаможнага мэдыцынскага пэрсаналу, якіх пасля зноў адсылалі «ў глыбінку» (гэты выраз мае крыху зьняважлівую канатацыю, але ня без сымпатыі), каб усталёўваць савецкія стандарты ў вясковых школах і мэдычных установах. У сельскагаспадарчым інстытуце з 1951 году рыхтавалі таксама спецыялістаў у галіне сельскай гаспадаркі⁹⁶. Функцыя Гародні як асяродку адукацыйнай палітыкі захавалася і ў XXI стагодзьдзі. Слова «разьмеркаваньне» мае ня толькі простае значэньне. У рэальнасьці (пост)савецкіх дзяржаваў яно азначае сувязь уздыму па сацыяльнай лесьвіцы праз адукацыю з абавязкам несці гэтую асьвету назад у сельскую мясцовасьць. Кідаецца ў вочы, што ў выніку ў першыя пасляваенныя дзесяцігодзьдзі шматлікія выпускнікі прыбывалі ў горад толькі пасля зыгзагападобнага руху. Спачатку яны вярталіся ў *глухую правінцыю*, адкуль пачыналі рух у бок абласнога гораду ўздоўж сваёй нованаладжанай сацыяльнай сеткі⁹⁷.

Падобную кружную дарогу ў горад прапаноўвала армія. Службу ў войску пераважна даводзілася несці ўдалечыні ад радзімы, таму позава ў армію азначала, што прызыўнік мусіць пакінуць рэгіён, а нярэдка нават і сваю рэспубліку. Гэта было часткаю савецкай стратэгіі, якая прадугледжвала вырваньне прызыўнікоў зь іхнага роднага атачэньня ды іхнае *загартоўваньне* разам зь юнакамі з усяго Савецкага Саюзу. Гэты спосаб інтэграцыі савецкіх грамадзянаў вельмі рознага паходжаньня адначасова даваў навабранцам магчымасьць атрымаць у аддаленым месцы службы вайсковы білет, з пункту гледжаньня дзяржавы раўнацэнны пашпарту, і тым самым

⁹⁴ Інтэрвію з каталіцкім сьвятаром, які пажадаў застацца ананімным, праведзенае 8 красавіка 2006 году на беларускай мове; інтэрвію з А. Вадзейкай, праведзенае ў Ваверцы 5 верасьня 2005 году на беларускай мове.

⁹⁵ Да пытаньня саветызацыі адукацыі ў заходняй частцы БССР гл.: Szumski J. *So-wietyzacja...* S. 229–261; Шумскі Я. *Саветызацыя...* С. 196–226.

⁹⁶ Гродно: энциклопедический справочник... С. 354.

⁹⁷ Габрусевіч С. А., Крэнь І. П. Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы: Гістарычны нарыс. Гродна, 2001; інтэрвію з Л. Госьцевай, праведзенае ў Гародні 25 лютага 2004 году на беларускай мове.

здабыць магчымасьць адносна свабодна перамяшчацца па Савецкім Саюзе. У аддаленых месцах было прасьцей атрымаць неабходную для гэтага прапіску, бо там нярэдка былі патрэбныя працоўныя рукі. З атрыманымі такім чынам асабістымі дакумэнтамі была магчымая дыфузія ў кірунку наступнага большага населенага пункту⁹⁸. Масква і Ленінград як цэнтры СССР мелі найвышэйшы прэстыж, а ў межах БССР цэнтральнае значэньне меў Менск, таму індывідуальныя рухі ў пошуках працы, жытла і афіяцыі былі накіраваныя ў бок гэтых аглямэрацыяў⁹⁹. У шматлікіх выпадках, калі росту ў жыцьці не было, мігранты вярталіся назад на вёску, на беларускую пэрыфэрыю. Насьледуючы падобнай лёгіцы, і там яны стараліся не вяртацца назад у родную вёску, а трапіць прынамсі ў найбліжэйшыя абласныя або раённыя цэнтры¹⁰⁰. Добрае ўяўленьне пра шляхі сацыяльнага росту, якія вялі ў Гародню, дае агляд выбітных выкладчыкаў Гарадзенскага ўнівэрсытэту імя Янкі Купалы, які аднавіў сваю працу яшчэ як пэдагагічны інстытут у 1944 годзе. Такі агляд робіць ясным, што канкурэнцыя з боку кадраў з усходу БССР або зь іншых частак Саюзу была агромністая. І спачатку яны мелі выразную перавагу дзякуючы ранейшай будаванасьці ў савецкую сыстэму¹⁰¹.

Кантрактная праца ў суровых умовах або ў новадалучаных частках Саюзу, на якую набіралі па ўсім СССР, давала яшчэ адну магчымасьць выехаць за межы радзімы. Пасьля Другой сусьветнай вайны працоўную сілу з Заходняй Беларусі актыўна накіроўвалі ў Калінінградскую вобласць, Карэлію і на Далёкі Ўсход. У гэтых месцах была неабходная прапіска, таму работнікі па кантракце яшчэ ў 1950-х гадах атрымалі пашпарты, якія пасьля маглі выкарыстоўваць для таго, каб вярнуцца дадому¹⁰². Гэты шлях паказвае, што перамяшчэньне зь вёскі ў горад ішло паралельна з мноствам іншых міграцыйных працэсаў унутры СССР, якія тлумачыліся перадусім эканамічнай

⁹⁸ Добры прыклад уяўляе сабой шматгадовы старшыня Саюзу палякаў, які да свайго вяртаньня ў Гародню шмат гадоў адслужыў у памежных войсках на ўсходзе СССР. Гл.: Gawin T. Zwycięstwa i porażki. Białystok, 2003. S. 50–51.

⁹⁹ Bohn T. M. Minsk — Musterstadt... S. 158 ff.; Бон Т. М. «Мінскі феномен»... С. 180 і наст.

¹⁰⁰ Інтэрвію з А. Пяткевічам, праведзенае ў Гародні 11 красавіка 2006 году на беларускай мове.

¹⁰¹ Таранцей В. Постаці ў гісторыі Гродзенскага дзяржаўнага ўнівэрсытэта імя Янкі Купалы: гістарычны нарыс. Гродна, 2005. Факультэт спартовага выхаваньня выпускіў некалькі алімпійскіх чэмпіёнаў, як падкрэсьлівае дырэктар ўнівэрсытэцкага музэю, калі замежныя навукоўцы запытваюць пра гісторыю ягонага альма матэр. Гл.: Інтэрвію з У. М. Сытых, праведзенае ў Гародні 19 лютага 2008 году на расійскай мове.

¹⁰² ДАГВ. Ф. 1214, воп. 1, спр. 1, арк. 14.

лёгікай — каб зменшыць кароткатэрміновы дэфіцыт працоўных месцаў або каб доўгатэрмінова ўкамплектаваць кваліфікаваным персаналам стратэгічна важныя галіны прамысловасці, армію і цэнтральныя інстытуты саветкай сацыялізацыі¹⁰³. Томас Бон паказаў на прыкладзе Менску, што гэта адбывалася адначасова з моцнаю цэнтралізацыяй рэсурсаў, якая прывяла да таго, што ў цэнтры хлынулі ня толькі выхадцы зь вёскі — туды памкнуліся і жыхары меншых гарадоў. Гэта ўскладніла доступ да жылля і працоўных месцаў у гарадах, хоць нястача працоўнай сілы была вялізнай¹⁰⁴.

Такая непрапарцыйнасць разьвіцця цэнтру і пэрыфэрыі адкрывала дзьверы карупцыі ды кумаўству. У чалавека, якому ня быў даступны ніводзін з апісаных вышэй варыянтаў, заставалася надзея знайсці кружны шлях у горад і выжываць там спачатку без афіцыйнага статусу, то-бок без прапіскі¹⁰⁵. З аднаго боку жыць без пашпарту было цяжка, бо многія дзяржаўныя мэханізмы абслугоўвалі толькі тых гараджанаў, якія, па-першае, мелі пашпарт, па-другое, маглі пацьвердзіць наяўнасць дастатковай жыллой плошчы і, па-трэцяе, мелі ў горадзе сталае месца працы¹⁰⁶. Нават першы пункт перашкаджаў простаму прыходу калгасьнікаў у гарадзкі сьвет, а дзьве наступныя ўмовы ўяўлялі зь сябе зачараванае кола. Бо кватэру мог атрымаць толькі той, хто меў сталае месца працы — і наадварот. І жылую плошчу, і працоўныя месцы афіцыйна разьмяркоўвалі толькі пасля зробленай прапіскі. Такім чынам той, хто не выконваў адной з трох умоваў, тэарэтычна мусіў пакінуць горад. Зь іншага боку, і ў гарадах заходняй часткі БССР тысячы людзей жылі нелегальна¹⁰⁷. Гэтак, шмат хто здолеў знайсці шчыліну і, напрыклад, на нейкі час уладкавацца на прадпрыемства без фармальнасцяў з прапіскаю, бо тэрмінова была патрэбная працоўная сіла або калі знаёмы браў на парукі, тым самым разрываючы зачараванае кола. Пачынаючы з 1961 году ў межах

¹⁰³ Bohn T. M. Minsk — Musterstadt... S. 151 ff.; Бон Т. М. «Мінскі феномен»... С. 73 і наст.

¹⁰⁴ Bohn T. M. Das «neue» Minsk.... S. 319–333. Гл. таксама іншыя прыведзеныя Бонам прыклады таго, як людзі пры вяртанні з Казахстану знаходзілі дарогу на малую радзіму з дапамогай карупцыі, уласцівай сыстэме: Bohn T. M. Minsk — Musterstadt... S. 240; Бон Т. М. «Мінскі феномен»... С. 266.

¹⁰⁵ Інтэрвю зь І. Трусавым, праведзенае ў Гародні 25 лютага 2004 году на расійскай мове.

¹⁰⁶ Параўн.: Matthews M. The Passport Society. Controlling Movement in Russia and the USSR. Boulder, 1993; Bohn T. M. Das sowjetische System.... S. 373–385.

¹⁰⁷ Bohn T. M. Minsk — Musterstadt... S. 175–185 Бон Т. М. «Мінскі феномен»... С. 198–207.

20. Дзеці ў вёсцы каля Гародні, фота зроблена вайскоўцам вэрмахту Зыманам Матцэнмілерам у канцы лета 1941 году.

21. Праз два пакаленьні: дзеці вучаць у гарадзенскай школе беларускую мову, фота зроблена Ўладзімерам Вьдзеркам каля 1980 году.

барацьбы супраць некантраляванай міграцыі зь вёскі паступова прызнаваўся *статус-кво*, і *нелегальным гараджанам* выдавалі дакумэнты¹⁰⁸.

Калі найперш моладзь выбірала гэты шлях, то неўзабаве можна было перацягнуць у горад частку сям’і¹⁰⁹. Гэтая ланцуговая міграцыя была завязаная на наяўнасьць працы і жылой плошчы, таму залежала ад савецкай кан’юнктуры ў сфэры жылога будаўніцтва ды індустрыялізацыі¹¹⁰. У той час як у сталіцы БССР важныя камбінацы адбудавалі яшчэ ў 1940-х гадах і прыкрытэт фармальна набыло жылое будаўніцтва, іншыя абласныя цэнтры мелі для савецкіх інвэстыцыяў толькі маргінальнае значэньне¹¹¹. Праўда, тут фарсаваліся аднаўленчыя працы і рабіліся асобныя акцэнтны на гарадзкое плянаваньне, але асноўная маса інвэстыцыяў сыякалася ў Менск. У выніку канцэнтрацыя выхадцаў зь вёскі ў сталіцы, падобна зь міграцыяй у Маскву з усяго Саюзу, прыводзіла да праблемаў з забесьпячэньнем жыллом і неабходнымі таварамі, таму ў сярэдзіне 1950-х пачалі плянаваць разьвіцьцё на абласным узроўні, каб узмацніць такія рэгіянальныя цэнтры, як Гародня, Берасьце, Магілёў і Віцебск¹¹².

1961 год быў для Гародні выграшальным яшчэ і таму, што ранейшая пашпартная сыстэма зьмянілася. З дазволу мясцовага кіраўніцтва жыхары вёсак цяпер таксама атрымлівалі пашпарты ў выпадку, калі маглі давесці наяўнасьць у горадзе працоўнага месца і жылля. Тым самым выконвалася важная перадумова для наўпростай міграцыі. Паралельна з будаўніцтвам такіх прадпрыемстваў, як «Азот», праектаваліся цэлыя жылыя раёны, каб паскорыць прыток кваліфікаваных работнікаў з Савецкага Саюзу, а таксама рабочых без вышэйшай адукацыі. Апошнія паходзілі ня толькі з наваколя, але маглі прыцягвацца і зь іншых частак СССР. Праўда, простыя рабочыя паходзілі пераважна з ваколцаў Гародні¹¹³. Гэта стварала ўмовы для ўзмацненьня ланцуговай міграцыі: той, хто

¹⁰⁸ Інтэрвію з былым работнікам камбінату «Азот» А. Госьцевым, праведзенае ў Гародні 12 сакавіка 2004 году на беларускай мове.

¹⁰⁹ Польский С. А. Современные процессы урбанизации и место в них маятниковой миграции // Город и маятниковая миграция населения / Под ред. С. А. Польского. Минск, 1973. С. 10–42.

¹¹⁰ Bohn T. M. Das sowjetische System... S. 376–377.

¹¹¹ Сасим А. М. Промышленность Беларуси в XX столетии. Минск, 2001.

¹¹² Параўн.: Bohn T. M. Minsk — Musterstadt... S. 189; Бон Т. М. «Мінскі феномен»... С. 212.

¹¹³ Bohn T. M. Minsk — Musterstadt... S. 202 ff.; Бон Т. М. «Мінскі феномен»... С. 226 і наст.

знайшоў у горадзе месца працы і жылло, мог аднаго за адным перацягваць у горад сваіх родных. Актываваныя такім чынам сеткі мелі і сямейную, і вясковую прыроду, гэта значыць, што перацягвалі ня толькі сваякоў, але і суседзяў¹¹⁴.

Пасля прыходу другіх Саветаў у 1944 годзе крок за крокам праяўлялася разбуральнае ўздзеянне калектывізацыі і на захадзе БССР¹¹⁵. І без таго слабая сельская гаспадарка рэгіёну (з малаўраджайнымі глебамі, слабой індустрыялізацыяй і нястачай інвэстыцыяў) да Другой сусветнай вайны грунтавалася на суіснаванні буйных, ужо ўключаных у капіталістычную гаспадарку маёнткаў пераважна каталіцкай шляхты з мноствам дробных сялянскіх гаспадарак праваслаўных і каталікоў, нярэдка без выкарыстання сучасных тэхналогіяў. Мадэрнізацыя гэтай структуры была, з аднаго боку, надзённым пытаннем¹¹⁶. З другога боку, апрабаваныя ў 1930-х і амаль нязьменныя мэтады калектывізацыі (у частцы індустрыялізацыі сельскай гаспадаркі) наўрад ці былі здольныя палепшыць сытуацыю сялян, якія ўжо пацярпелі ад вайны¹¹⁷. У выніку савецкай палітыкі спагнаньня падаткаў і збораў пасляваенны час адзначаўся для сялян у першую чаргу голадам, бо тыя, хто збіраў ураджай, мусілі карміць гарады¹¹⁸.

Нягледзячы на палітыку дадатковых збораў для сялян-аднаасобнікаў, калектывізацыя на добраахвотнай аснове ня мела жаданага эфэкта, таму з 1949 году ў калгасы заганылі сілком, што яшчэ больш павялічыла нягоды вясковага насельніцтва¹¹⁹. Перашкодамі для ўкараненьня савецкіх структураў на вёсцы былі перадусім незадаволенасьць на рэлігійнай глебе, моцная прывязанасьць да ўласнай зямлі і ўсё яшчэ адносна традыцыйны лад жыцця, які ня моцна

¹¹⁴ Інтэрвю з А. Буднікам, праведзенае ў Гародні 5 красавіка 2005 году на беларускай мове.

¹¹⁵ Параўн.: Лыч Г. Трагедыя беларускага сялянства. Мінск, 2003; Процька Т. Вынішчэньне сялянства. Мінск, 1998.

¹¹⁶ Kištymaū A. Rückständigkeit und Industrialisierung im 20. Jahrhundert // Beyrau D., Lindner R. Handbuch... S. 267-270.

¹¹⁷ Белозорович В. А. Массовая коллективизация сельского хозяйства в Гродненской области (1949–1953 гг.) // 60-летие образования Гродненской области. Материалы междунар. науч. конф. 3–4 марта 2004 г. / Под ред. В. А. Белозоровича. Гродно, 2004. С. 172–179.

¹¹⁸ Бондарчик В. Белорусы... С. 114–116.

¹¹⁹ У гэтым пытаньні параўн. вынікі дасьледаваньня Давіда Фэста пра саветызацыю ў Эстоніі: Feest D. Zwangskollektivierung im Baltikum: die Sowjetisierung des estnischen Dorfes 1944–1953. Köln u. a., 2007.

змяніўся з XIX стагоддзья¹²⁰. Апроч гэтага, важную ролю граў негатыўны досвед сутыкненняў з савецкай уладаю¹²¹. Але цяпер людзей пагалоўна прымушалі ісьці ў калгасы, палеткі абагульнялі, хутары разьбіралі і пераносілі ў вёскі¹²².

За працэдні яшчэ ў 1950-х гадах плацілі збожжам ды іншымі калгаснымі прадуктамі, таму сяляне маглі выжываць толькі тады, калі апроч працы на калгасных палетках займаліся прыватнаю гаспадаркаю. Жывёлу за малым выключэньнем таксама рэквізавалі, што для большасьці сем'яў азначала працяглы голад. Адбываўся перасьлед праваслаўных і каталіцкіх сьвятароў, храмы закрывалі, а любыя нацыянальныя памкненьні караліся. Таму зьвязаныя з калектывізацыяй сацыяльныя зьмены значылі ў першую чаргу не мадэрнізацыю вёскі, а поўнае разбурэньне яе сацыяльнай структуры¹²³. І без таго нізкі ўзровень жыцця, дрэнныя санітарныя ўмовы, жыццё ў перанаселеных хатах з глінабітнай падлогай і адсутнасьць пэрспэктыў гналі ў гарады найперш маладых вяскоўцаў. Прадстаўнікі старэйшых пакаленьняў былі схільныя — і падштурхоўваліся — хутчэй да таго, каб чакаць заўтрашняга дня і *зьмірыцца з лёсам*, калі казаць словамі ўдзельнікаў інтэрвію¹²⁴. Праўда, гэтая інтэрпрэтацыя савецкіх беззаконьняў як божай кары зводзіла праваслаўных і каталіцкіх сялян да пасіўных істотаў, якіх толькі і мог чакаць такі лёс. Аднак міграцыйныя рухі сотняў тысяч сялян у БССР, якія ў наступныя гады пакінулі родныя вёскі ў пошуках свайго шчасьця па-за калгасамі, сьведчаць пра тое, што гаворка не ідзе пра інэртную шэрую масу¹²⁵. Наадварот, заставаліся толькі тыя, хто — праз узрост, адсутнасьць адукацыі або *непажаданае сацыяльнае паходжаньне* — ня меў іншай альтэрнатывы. У зьвязі

¹²⁰ Бондарчык В. Беларусы... С. 119. Вясковая супольнасьць, з аднаго боку, характарызувалася раньнемадэрнымі ўласцівасьцямі. З другога боку, яшчэ да 1939 году працэсы мадэрнізацыі — праз палітызацыю вёскі і часткова праз увядзеньне новых вытворчых мэтадаў — прывялі да таго, што традыцыйнае грамадзтва акуррат перажывала распад. Гл.: Токць С. Беларуская вёска ў эпоху зьменаў. Другая палова XIX — першая траціна XX ст. Мінск, 2007. С. 35 і наст., с. 145 і наст.

¹²¹ Szumski J. Sowietyzacja... S. 140–141; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 117–118.

¹²² Параўн.: Белозорович В. А. Западнелитовская деревня в 1939–1953 годах. Гродно, 2004. С. 109 і наст.

¹²³ Блізкая гісторыя. Паўсядзённае жыццё ў Беларусі: 1945–1965 / Пад рэд. А. Дзярновіча. Мінск, 1999. С. 60–93.

¹²⁴ Інтэрвію з А. Буднікам, праведзенае ў Гародні 5 красавіка 2005 году на беларускай мове.

¹²⁵ Параўн.: Смалянчук А. Чалавек у беларускай гісторыі. Выступленьне ў сядзібе Таварыства беларускай школы ў Гародні, 14 лютага 2006 г.

ку з гэтым нельга ня ўзяць да ўвагі цывілізацыйнае адставаньне, якім вёскі Заходняй Беларусі адзначаліся ва ўспрыманьні ўласных жыхароў і якое зрабілася штуршком да міграцыі ў буйныя населеныя пункты, якія, паводле савецкай прапаганды, абяцалі пэўны дабрабыт для ўсіх¹²⁶.

Апісаньня вышэй шляхі адлюстроўваюць ня толькі каналы, але і вырашальныя стымулы, якія падвышалі матывацыю зьбегчы ад вясковай галечы. Армія і сыстэма вышэйшай адукацыі былі цэнтральнымі каталізатарамі сацыяльнага пад'ёму. Тут стараліся аказваць падтрымку патэнцыйных кадрам, з чаго магла вынікаць кар'ера ў дзяржаўных установах з высокім прэстыжам. Служба па прызыве ў войску або — у нашмат большай ступені — навучаньне ў тэхнікумах або ВНУ давалі кваліфікацыю, якая адкрывала новыя перспэктывы, не даступныя простым калгасьнікам. СССР ня быў выняткам з агульнага правіла: адукацыя была ключом да сацыяльнага прасоўваньня, прычым яго тэмп моцна залежаў ад кшталту адукацыі і яшчэ мацней ад пазыцыі ўстановы ўнутры сыстэмы¹²⁷. Гэта значыла, што хоць Гарадзенскі пэдагагічны інстытут і даваў моладзі з рэгіёну шанец уцячы са сваіх вёсак, але іхны доступ да кар'еры ў сталіцы БССР ня быў гарантаваны¹²⁸.

У зьвязку з гэтым значэньне мае імкненьне маладых выхадцаў зь вёскі знайсці як мага лепшую пару для будучай сям'і, каб супольнымі сіламі пераадолюваць цяжкасьці або паляпшаць уласнае матэрыяльнае і сацыяльнае становішча. Нярэдка ў шлюб уступалі ва ўзросьце да 20 гадоў, таму маладыя сяляне стараліся выкарыстаць кожную аказію для таго, каб знайсці партнэра, які павышаў патэнцыял для паляпшэньня жыцьцёвай сытуацыі¹²⁹. Гэткага партнэра, згодна з тагачаснымі ўяўленьнямі, цяжка было знайсці ў вёсцы.

Як фактар міграцыі сваю ролю грала магчымасьць падзарабіць на сэзонных працах або на аб'ектах у іншых рэгіёнах СССР¹³⁰. Калектывізацыя сельскай гаспадаркі і спосаб аплаты працы ў калгасах азначалі, што сяляне маглі акумуляваць сродкі для ўласных патрэбаў, толькі гаспадарачы на сваіх прысядзібных гаспадарках пасья

¹²⁶ Атрахимович Л. Осуществлённая мечта // Гродненская правда. 1947. 23 декабря. № 259. С. 3.

¹²⁷ Кловский Д. Дорога из Гродно. Самара, 1994. С. 121–147.

¹²⁸ Інтэрвію з А. Пяткевічам, праведзенае ў Гародні 11 красавіка 2006 году на беларускай мове.

¹²⁹ Інтэрвію з А. Навумюком, праведзенае ў Гародні 25 верасьня 2005 году.

¹³⁰ Гилицкий Ф.И. Социально-экономические проблемы трудовых ресурсов Белорусской ССР. Минск, 1977.

працы ў калгасе. Таму любы дадатковы даход быў стымулам для таго, каб прынамсі час ад часу займацца такою дзейнасцю¹³¹.

Горад функцыянаваў як ядро сацыялістычнага грамадства. Але ён быў перапоўнены і адсылаў выхадцаў зь вёскі назад — пасля кароткага часу, праведзенага ў перанаселеных інтэрнатах і рабочых бараках¹³². Аднак ва ўяўленьні выхадцаў зь вёскі ў любым горадзе былі водаправод і каналізацыя (у Гародні, прынамсі ў першыя два паваенныя дзесяцігодзьдзі, гэта не заўсёды было праўдай)¹³³. Вырашальнай была, такім чынам, не наяўнасць выгод у хатах у вёсцы і на ўскраінах гораду, дзе таксама дамінавала драўляная забудова, але перадаванае з пакаленьня ў пакаленьне бачаньне гораду як эльдарада Савецкага Саюзу і ў цэлым як месца прагрэсу¹³⁴. Тым часам як гэтыя разьбежнасьці ў пасляваенны час тлумачыліся найперш рознымі функцыямі і будовай гораду да 1939 году, сытуацыя зьмянілася з запускам вялікіх савецкіх праграмаў жыльлёвага будаўніцтва, у выніку якіх уяўленьні пачалі адпавядаць рэальнаму дабрабыту — нават калі ён яшчэ некалькі дзесяцігодзьдзяў у выніку палітыкі замарожваньня росту зароботнай платы заставаўся недасягальным для перасяленцаў з навакольных вёсак¹³⁵.

Зьмены жыцьцёвых умоваў у горадзе знайшлі адлюстраваньне і ў лічбах. Менскі этнограф Васіль Бандарчык у сваёй працы «Этнічныя працэсы і лад жыцьця» яшчэ ў 1980 годзе выявіў узаемасувязь паміж зьменамі матэрыяльных умоў і культурнымі звычкамі ў гарадах БССР¹³⁶. Ягоны аналіз факусуецца на інтэрнацыяналізацыі грамадзкай актыўнасьці — эўфэмізм, які абазначаў русіфікацыю ў межах шырэйшай савецкай інтэграцыі. Тым ня менш, Бандарчык у сваёй працы выказаў надзіва шмат ускоснай крытыкі наконт

¹³¹ Параўн.: Белозорович В. А. Западнобелорусская деревня... С. 91–109; Каштаня І. С. Эканамічная штодзённасць...

¹³² Bohn T. M. Minsk — Musterstadt... S. 232–239; Бон Т. М. «Мінскі феномен»... С. 258–265.

¹³³ Ва ўяўленьні вясковага жыхара такія рэгіянальныя цэнтры, як Гародня і Бела-сток, мелі статус буйнога гораду дзякуючы простае наяўнасьці ў іх такіх устаноў, як кінатэатры і ўнівэрмагі, а таксама дзякуючы значэньню рынкавай плошчы. Гл.: Sadowski A. Białystok. Kapitał społeczny mieszkańców miasta. Białystok, 2006. S. 149.

¹³⁴ Інтэрвію зь Юзафам Пажэцкім, праведзенае ў Гародні 15 сакавіка 2004 году на польскай мове.

¹³⁵ Bohn T. M. Minsk — Musterstadt... S. 219 ff; Бон Т. М. «Мінскі феномен»... С. 219 і наст.

¹³⁶ Бондарчык В. Этнические процессы и образ жизни. На материалах исследования населения городов БССР. Минск, 1980.

статус-кво зразуметаі як беларускай культуры. Сыходзячы з тэзы, што вясковасе насельніцтва выступае носьбітам мовы, звычак і традыцыяў і што вёска ёсць традыцыйным месцам, дзе яны перадаюцца, ён зводзіць частку свайго тлумачэння змененай сытуацыі да таго, што беларусы ў гарадах больш не жывуць у традыцыйных драўляных дамах. Гэтак, жылыя плошчы ў драўляных дамах у Гародні з 1966 да 1976 году засталіся нязьменнымі і складалі каля 220 тыс. м², а жылая плошча мураваных дамоў (у тым ліку з жалезабэтану) у гэты пэрыяд вырасла з 435 тыс. м² да 1,165 млн м². Колькасьць аднапакаёвых кватэраў таксама заставалася нязьменнай, а колькасьць двух- і трохпакаёвых кватэраў перавышала колькасьць аднапакаёвых больш як удвая. У той час як у 1966 годзе толькі каля 3100 адзінак жылога фонду мелі водаправод, у 1976 годзе іх было ўжо больш за 36 тыс. Аднак за гэтую дэкаду перадусім вырасла колькасьць хатніх гаспадарак з доступам да газаводу і да гарачай вады — з пары дзясяткаў да больш як 20 тыс. У той час як у 1966 годзе большасьць жыхароў ацяплялі свае кватэры дровамі, у 1976 годзе ўжо амаль 30 тыс. хатніх гаспадарак мелі цэнтралізаванае ацяпленьне¹³⁷. Бандарчык звяртае ўвагу на тое, што тым самым ня толькі адбылося паляпшэньне ўзроўню жыцьця, але і паўстала цалкам новае асяродзьдзе для выхадцаў з вёскі. Дом больш ня быў асобнай хатай, дзе жыла адна сям'я, вуліца больш не была наборам дамоў з прысядзібнымі гаспадаркамі¹³⁸.

Масавы рух выхадцаў з вёскі ва ўрбаністычныя цэнтры Заходняй Беларусі, які пачаўся ў канцы 1950-х, працягваўся і ў 1960-х гадах, а таксама перажыў новыя штуршкі дзякуючы буйным інвэстыцыям у 1970-х і 1980-х. У выніку дынамічны рост Гародні прывёў да павелічэння колькасьці насельніцтва, аднак быў сам па сабе адносна пастаянным працэсам, які рэгуляваўся моцным дзяржаўным кантролем за вышэй апісанымі шляхамі ў горад. Гэты кантроль ажыццяўлялі названыя вышэй інстытуты, якія ўяўлялі зь сябе шлюзы для несупыннай плыні выхадцаў з вёскі. Рэзкіх перападаў у колькасьці былых сялян ды іхных дзяцей, якія пераяжджалі ў горад, у той ці іншы год фактычна не назіралася.

У той самы час захоўваліся плыні міграцыі зь іншых савецкіх цэнтраў, якія прыносілі партыйных работнікаў, вайскоўцаў, кваліфікаваных работнікаў ды інжынэраў зь сем'ямі ў такія гарады, як Гародня, Ваўкавыск, Ліда, Наваградак, Берасьце і Пінск. Пра вынік гэтага працэсу можна меркаваць ужо са складу насельніцтва

¹³⁷ Бандарчык В. Этнические процессы... С. 150–152.

¹³⁸ Тамсама. С. 145–159.

перад распадам СССР. Нягледзячы на выказаныя вышэй заўвагі да савецкіх перапісаў насельніцтва і статыстыкі, разьмеркаваньне складу насельніцтва паводле савецкай катэгорыі нацыянальнасьці пацвярджае тэзу, што нягледзячы на высокі ўзровень міграцыі ўнутры СССР большасьць новых гараджанаў паходзіла з наваколяля. Індыкатарам гэтага служыць карэляцыя адлюстраванай у афіцыйных перапісах *структуры нацыянальнасьцяў* усёй вобласьці з абласным цэнтрам.

У выпадку Гародні гэтую тэзу можна праясьніць пры дапамозе афіцыйнай савецкай рэгістрацыі *польскай нацыянальнасьці*. У 1959 годзе, нават пасля праведзенага пасля вайны высяленьня польскіх грамадзянаў, палякамі назвалі сябе 30,8 % гарадзенцаў. У 1989 годзе ў Гародні афіцыйна жыву 21,4 % палякаў, хаця адсюль выселілі нашмат больш польскіх грамадзянаў і за гэты час насельніцтва гораду павялічылася ў пяць разоў. Апроч гэтага, тытульная нацыя беларусаў і ў горадзе, і ў вёсцы таксама прысутнічала ў прапарцыйнай колькасьці. У той час як у 1959 годзе ў вобласьці 60 % жыхароў былі запісаныя беларусамі, у 1989 годзе ў абласным цэнтры афіцыйная доля беларусаў зафіксаваная на ўзроўні 53 %. То-бок статыстычныя адносіны паміж вёскай і горадам у выпадку *палякаў* і *беларусаў* амаль аднолькавыя. Іхны склад у Гарадзенскай вобласьці, дзе статыстычна па-ранейшаму дамінавалі дзьве траціны *беларусаў* і чвэрць *палякаў*, адлюстроўваецца ў Гародні з намінальным вылікам¹³⁹. Розьніцу можна сьпісаць на мігрантаў зь іншых частак Савецкага Саюзу. У гэтай групе былі моцна прадстаўленыя тыя, хто падчас перапісу насельніцтва пазначаў сваю нацыянальнасьць як *рускі* або *ўкраінец*, што паспрыяла статыстычнаму росту гэтых групаў у Гародні. Малаймаверна, што высокая колькасьць *палякаў* і *беларусаў* паходзіла не з Гарадзеншчыны, а зь іншых абласцей БССР — больш за дзьве траціны *польскай* меншасьці былі (і застаюцца) сканцэнтраваныя ў Гарадзенскай вобласьці¹⁴⁰.

Адпаведна, пасля Галакосту і высяленьня большасьці засталых жыхароў у выніку Другой сусьветнай вайны, *беларусы* ўпершыню зрабіліся ў Гародні статыстычнаю большасьцю. З 1950-х гадоў іхная доля перавышала 50 % — дзякуючы масавай міграцыі зь вёскі і прытоку кадраў з усходняй часткі БССР. Доля насельніцтва, зарэгістраванага як *палякі*, нават пасля высяленьняў і нягледзячы на агромністы рост насельніцтва, стабільна была на ўзроўні адной пятай насельніцтва Гародні. З гэтага можна зрабіць выснову, што мі-

¹³⁹ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Białorusi. Warszawa, 1994. S. 122.

¹⁴⁰ Всесоюзная перепись населения СССР 1959. Москва, 1960. С. 126.

грацыя былых сялян з праваслаўных і каталіцкіх сем'яў адбывалася паралельна і ў падобным маштабе. Гэты працэс працягваўся і пасля распаду СССР, таму ў 1989 годзе, паводле статыстыкі, у Гародні ня толькі жыло больш *беларусаў*, чым калі-небудзь у гісторыі (амаль 170 тыс.), але і колькасць *палякаў* (66,5 тыс.) павялічылася больш як у чатыры разы ў параўнаньні зь іхным лікам пры канцы Польскай Рэспублікі¹⁴¹. Гэтая выснова супярэчыць сьцьверджаньню, што саветызацыя Гародні прывяла да гвалтоўнай *дэпалянізацыі* і кіраванай дзяржавай *русіфікацыі*. Сапраўды, ні *палякі*, ні *беларусы* не маглі свабодна ажыцьцяўляць свае культурныя практыкі, і саветызацыя прывяла дэ-факта да акультурацыі абедзвюх групаў. Тым ня менш, прыход Саветаў да ўлады стварыў тут таксама парадокс: дзякуючы інстытуцыяналізацыі ў БССР *нацыянальнасьці* як штодзённай катэгорыі і *беларусы*, і *палякі* адначасова насялялі Гародню ў датуль нечуваным дэмаграфічным маштабе¹⁴². Яны зрабіліся савецкімі грамадзянамі і ўсё ж запісаліся як *палякі* або *беларусы*.

Аднак працытаваныя лічбы зь перапісу насельніцтва могуць быць толькі пунктам адліку і з шэрагу прычынаў мусяць быць пастаўлены пад знак запытаньня. Ужо сам спосаб правядзеньня перапісу і катэгарызацыя пытаньняў наўрад ці могуць забяспечыць узважаную карціну шматвымернай, сытуацыйнай і зьменлівай ідэнтычнасьці жыхароў Гарадзеншчыны¹⁴³. Індыкатарам можа служыць тое, што ўсе *згаданыя* нацыянальныя групы пастфактум ставілі пад сумнеў вынікі перапісаў, праведзеных як у Савецкім Саюзе, так і ў незалежнай беларускай дзяржаве¹⁴⁴. Кожны бок сьцьвярджаў, што

¹⁴¹ Численность, пол, возраст, состояние в браке, уровень образования, национальный состав, источники средств существования, число и состав семей по городам и районам Гродненской области. По данным Всесоюзной переписи населения на 12 января 1989 г. Т.2. Гродно, 1990. С. 10 і наст.

¹⁴² Валер Булгакаў прыводзіць аргумэнты, што ў савецкай палітыцы ў БССР каліянальныя стратэгіі суправаджалася актыўным стварэньнем нацыянальных структураў. Гл.: Булгаков В. История белорусского национализма. Вильнюс, 2006. С. 319.

¹⁴³ Hirsch F. Empire of nations: ethnographic knowledge & the making of the Soviet Union. Ithaca, 2005.

¹⁴⁴ Тут ня столькі перакручваньне фактаў, колькі спроба спэкуляваць на іначай сфармуляваных катэгорыях. Абумоўленае гэтым адрозьненьне ў інтэрпрэтацыі пацьвярджала нацыянальныя дамаганьні, якія супярэчылі наступным антрапалягічным фактам. Па-першае, каталіцкія і праваслаўныя сяляне ня надта адрозьніваліся мовай і спосабам паводзін у выніку культурнай блізкасьці ў вёсцы. Па-другое, на падставе сужыцьця ў зьмяшаных вёсках і неаднаразовага перафарматаваньня канфэсійнага ландшафту межы паміж сем'ямі абедзвюх канфэсій былі размытымі. Па-трэцяе, шматлікія мясцовыя сяляне апісваюць уласную

колькасьць прадстаўнікоў яго нацыянальнай, моўнай або рэлігійнай групы ў афіцыйнай статыстыцы не адпавядае рэчаіснасьці¹⁴⁵. Але ў памежным рэгіёне паміж гістарычнымі землямі Літвы, Польшчы і Расіі нават савецкая статыстыка дазваляе ўбачыць моцны ўплыў катэгорыяў, якія грунтаваліся перадусім на рэлігіі. Гэтак, хаця рэлігійная прыналежнасьць афіцыйна не высвятлялася, аднак прыпісваньне *нацыянальнасьці*, як і пры выдачы пашпартоў, адбывалася перадусім на падставе адпаведнай канфэсіі. Такім чынам праяўляліся наступствы ўзмоцненай у рэгіёне з пачатку XIX стагодзьдзя асацыяцыі каталікоў і праваслаўных з палякамі і рускімі/беларусамі. Аднак і межы гэтай уяўнай дыхатаміі былі выразныя¹⁴⁶. Для клясыфікацыі *палякаў* і *беларусаў* савецкай пашпартнай сыстэмай важнымі былі з аднаго боку сямейныя традыцыі. Наступнымі рэlevantнымі прыкметамі былі рэлігія, сацыяльнае паходжаньне і мова. Пры гэтым нават у той час самаатаесамленьне адпаведных асобаў па-за дзяржаўнай сыстэмай уліку фармулявалася, як правіла, не ў нацыянальных катэгорыях¹⁴⁷.

Пад'ём па савецкай сацыяльнай лесьвіцы афіцыйна быў роўнадаступны для *прадстаўнікаў розных нацыянальнасьцяў*. Праўда, на практыцы мела значэньне тое, запісаны чалавек у пашпарце *беларусам* або *палякам*. Гэтак, у Гародні *палякам*, як і габрэям, негалосна ставіліся перашкоды падчас прасоўваньня па прыступках савецкай сыстэмы, асабліва ў 1940-х і 1950-х, але і пазьней таксама. Тым ня менш, гэта ня значыла, што ўдзел прадстаўнікоў абедзьвюх групаў у дзяржаўных структурах быў выключаны. Іхнае паходжаньне часткова абмяжоўвала шанцы на ўздым па кар'ернай лесьвіцы пачынаючы з пэўнага ўзроўню падкантрольнай партыі гэрархіі. *Нацыянальнасьць* кадраў, якія не ваявалі ў партызанскіх атрадах або не сацыялізаваліся ў іншых рэспубліках СССР, нярэдка таксама ўспрымалася як знак рэгіянальнага паходжаньня (з захаду БССР). На пэўных пасадах гэта лічылася недапушчальным, бо

ідэнтычнасьць з дапамогай сытуацыйных і часта рэлігійных катэгорыяў. З гэтых трох пунктаў вынікае, што строгі падзел вяскоўцаў рэгіёну на палякаў і беларусаў ёсьць адвольным ды ігнаруе характар пераходу і ўзаемную пераплеценасьць абедзьвюх катэгорыяў. Лінгвістычная аргументацыя сфармулявана ў наступнай працы: Smułkowa E. Białoruś i pogranicza. *Studia o języku i społeczeństwie*. Warszawa, 2002. S. 288–425. Эпіграфічную аргументацыю можна знайсці тут: Straczuk J. *Cmentarz...* S. 18 і наст.

¹⁴⁵ Kruczkowski T. Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności. Słonim, 2003. S. 153–225.

¹⁴⁶ Mironowicz E. Białoruś. Warszawa, 1999. S. 163.

¹⁴⁷ Kabzińska I. Wśród «Kościelnych Polaków». Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi. Warszawa, 1999. S. 101–109, 129–148.

калектыўная падазронасць у дачыненні *заходнікаў* ня зьнікла цалкам і празь дзесяцігодзьдзі пасья вайны. Пры гэтым для новых перасяленцаў наяўнасць сувязяў унутры савецкіх структураў была такая ж важная, як свабоднае валоданьне расійскай мовай¹⁴⁸. У сваю чаргу, важнай перадумовай для руху па кар’ернай лесьвіцы ў гарадзкіх інстытутах было дыстанцыяваньне ад практык, звязаных зь вясковымі традыцыямі (напрыклад, ад рэлігійных абрадаў). Са зьмяншэньнем значэньня рэлігіі ў савецкай гарадзкой штотдзённасці згубіла рэлевантнасць вызначальная раней прыкмета для адрозьнення паміж *палякамі* і *беларусамі*¹⁴⁹.

3.2.2. Фальклёр як савецкае ўвасабленьне беларускай этнічнасці

Аднак новыя перасяленцы сутыкаліся ў Гародні ня толькі з цяжкасьцямі пасьяваеннай адбудовы, якія ім здаваліся драбніцай у параўнаньні са становішчам у калгасах¹⁵⁰. Тым часам як гэта для многіх было галоўнай прычынай уцёкаў адтуль, у горадзе выхадцы зь вёскі сутыкаліся зь вельмі фармалізаваным падыходам да беларускай культуры, які перадусім узьвялічваў вёску¹⁵¹. Далей будзе прааналізаваная супярэчнасць, якая з гэтага вынікала, бо яна часткова тлумачыць, чаму выхадцам зь вёскі ў далейшым было лёгка расчыніцца ў агульнай савецкай культуры і тым самым таксама ў расійскай мове¹⁵².

Падобна як у нямецкай мове наватвор *Volkskunst* указвае перадусім на тое, што злучае ўсё больш урбанізаванае грамадства з элемэнтамі вясковай культуры, гэтак і выраз *народная творчасць* азначае суму народнай музыкі, народных танцаў ды іншых кірункаў народнай творчасці¹⁵³. Для канструяваньня *беларускасці*

¹⁴⁸ Wexler P. N. Purism and Language: A Study in Modern Ukrainian and Belorussian Nationalism (1840–1967). New York und The Hague, 1974.

¹⁴⁹ Бондарчик В. Этнические процессы... С. 136 і наст.

¹⁵⁰ У самаўспрыяцьці шматлікіх выхадцаў зь вёскі прыцягальнасць гарадоў пераважала над усім звязаным зь імі нэгатывам, што, як правіла, было звязана з умовамі жыцьця ў вёсках. Гл. у гэтым пытаньні: Sadowski A. Białystok... S. 142.

¹⁵¹ Культурная спадчына Гарадзенскага рэгіёну да сёньняшняга дня апісваецца ў постсавецкай беларускай этнаграфіі як вясковая: Традыцыйная мастацкая культура беларусаў. Т. 3: Гродзенскае Панямонне / Пад рэд. В. І. Васько і інш. Мінск, 2006.

¹⁵² Тамсама. С. 173. Садоўскі апісвае амаль ідэнтычны працэс у Беласточчыне — там вынікам было моцнае дапасаваньне да польскай большасці.

¹⁵³ Пра выкарыстаньне гэтага слова ў кантэксьце Гарадзеншчыны гл.: Круціна Т. І. Народныя і ўзорныя самадзейныя калектывы // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 703–705; Карповіч Н. В. Народны ансамбль песні і танца «Нёман» Гродзенскага гарадскога дома культуры // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 705–708.

ў савецкім горадзе вырашальнымі былі два аспекты. Розныя формы народнай творчасці ажно да 1960-х гадоў лічыліся праўдзівымі, арыгінальнымі і простымі рэпрэзэнтацыямі таго, што вызначае беларусаў як этнічную групу¹⁵⁴. Апроч гэтага, захоўвалася сэміятычная звязка *народу і вёскі*. Гэтак, адзін савецкі навуковец сьцьвярджаў, што нацыянальныя асаблівасці беларусаў праяўляюцца ў

*архітэктурных формах жытла, у арнамэнтах і расфарбоўцы вопраткі, у побытовых традыцыях і асабліва ў народнай творчасці, якая арганічна зьвязаная з гісторыяй, прыродай і нацыянальнай псыхалёгіяй народу*¹⁵⁵.

Гэта значыла, што нягледзячы на трансфармацыю вясковых практык у гарадзкім кантэксце і ўзьнікненьне новых урбаністычных формаў беларускай савецкай культуры, захоўвалася ўяўленьне, што аўтэнтычная беларуская культура мае вясковае паходжаньне¹⁵⁶.

Згодна з гэтым перакананьнем, у Гародні ды іншых гарадах БССР пасля 1944 году ў сфэры гэтай нематэрыяльнай культурнай спадчыны дзейнічалі перадусім гурткі мастацкай самадзейнасьці¹⁵⁷. «Самадзейнасьць» ва ўяўленьні савецкіх партыйных і культурных работнікаў была ключавой формай, у якой мусілі захоўвацца вясковыя традыцыі¹⁵⁸ — у форме адпаведных калектываў, якія пасля працы займаліся пэўнымі аспектамі народнай творчасці¹⁵⁹. *Народ-*

¹⁵⁴ Распрацаваньня пры гэтым узоры і рытуалы дагэтуль існуюць у афіцыйным дыскурсе як на самым высокім дзяржаўным узроўні, так і на больш нізкіх адміністрацыйных узроўнях. Яны зрабіліся падставай афіцыйнага постсавецкага разуменьня беларускасьці, што цяпер ставіцца пад пытаньне рознымі актарамі. Дэвід Л. Гофман мяркуе, што афіцыйна санкцыянаваная аўтэнтычнасьць у рэшце рэшт спарадзіла новую штучна створаную, навізаную на дзяржаўным узроўні форму фальклёру. Відавочна, што сувязь з арыгінальнымі практыкамі ўжо не прасочваецца. Аднак Гофман не прыводзіць довадаў, што савецкія формы здаваліся неаўтэнтчнымі самім сучасьнікам. Гл.: Hoffmann D. L. *Stalinist Values: the Cultural Norms of Soviet Modernity 1917–1941*. New York, 2003. P. 172–173.

¹⁵⁵ Копытин В. Ф. Национальное и интернациональное в жизни белорусского народа // Сборник материалов научно-теоретической конференции «XXIV съезд КПСС и социально-политическое развитие советского общества». Горки, 1972. С. 92.

¹⁵⁶ Бондарчик В. Этнические процессы... С. 136–137; Цітоў В. С. Этнаграфічная спадчына. Беларусь. Традыцыйна-бытавая культура. Мінск, 2001. С. 5–29.

¹⁵⁷ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 116, арк. 22–23.

¹⁵⁸ Гэтая форма працы была ўведзеная ўжо ў 1944 годзе, і ў 1945 годзе маглі быць прэзэнтаваныя яе першыя вынікі. Гл.: ДАГВ. Ф. 1171, воп. 1, спр. 32. С. 111.

¹⁵⁹ Як правіла, вынікам працы такога калектыву быў — у Гародні таксама — публічны выступ у нацыянальных строях. Гл. па гэтым пытаньні: Крэнъ І. П. У мірнай працы... С. 515–516.

ная творчасць пры гэтым з самага пачатку не была цалкам кінутая на самацёк. Ідэялагічна падкаваныя інструктары адказвалі за тое, каб прывесці вобразную мову і ўзровень прэзентацыі да савецкага стандарту. Выступы такіх ансамбляў на афіцыйных урачыстасцях утрымлівалі таксама моцны элемент сацыялістычнага спаборніцтва¹⁶⁰. Мала было захоўваць тое, што лічылася сваім, трэба было не саступіць узроўню *самадзейнасці* іншых калектываў¹⁶¹. Тое, што спачатку было танцамі, песьнямі і рамёствамі пад нагляд партыі, з цягам часу ператварылася ў асобную сферу партыйнай прапаганды — так званую «культурна-асветніцкую працу»¹⁶². Элемент мастацкага кіраўніцтва з боку балетмайстраў, рэжысэраў і хормайстраў толькі ўзмацняўся зь біяграфічным аддаленьнем удзельнікаў самадзейнасці ад уяўнай крыніцы іхных практык¹⁶³. І тое, што спачатку яшчэ мела прыкметы пераносу вясковых практык у новапаўсталы гарадзкі кантэкст, у 1970-х зрабілася асобнай сферай гарадзкой культуры¹⁶⁴. Гэтак, заснаваным у 1969 годзе ў Гародні ансамблем народнага танцу «Праліца» (дыялектны варыянт слова «калаўрот») кіравала выпускніца Ленінградзкага інстытуту культуры, які спецыялізаваўся ў падрыхтоўцы савецкіх работнікаў культуры. Яна аб'яднала ў ансамблі работнікаў прадзільна-ніткавага камбінату, студэнтаў і школьнікаў. Вынікі працы дэманстраваліся ў форме турнэ, выступаў на тэлебачанні і ўдзелу ў фестывалях, напрыклад, у агульнасавецкім аглядзе культурнай самадзейнасці, прысьвечаным у 1985 годзе «40-годзьдзю Перамогі савецкага народа ў Вялікай Айчыннай вайне»¹⁶⁵.

Нібыта *аўтэнтычная* народная творчасць усё больш станавілася фальклёрам і тым самым гарадзкой імітацыяй вясковых абадаў, якая, хоць і выкарыстоўвала строі, мелодыі і танцы, што

¹⁶⁰ Пры гэтым, як паказвае прэзентацыя дасягненняў мінулых трыццаці гадоў, не абавязкова ўлічваліся мясцовыя рэаліі. У 1947 годзе ў Гародні наўрад ці маглі пахваліцца савецкімі дасягненнямі. Гл.: ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 116, арк. 23. Пра значэнне святаў у горадзе: Традыцыйная мастацкая культура... С. 30–31.

¹⁶¹ Мастацтва Савецкай Беларусі: зборнік дакументаў і матэрыялаў: у 2 т. Т. 1: 1917–1941. Мінск, 1976. С. 318–349.

¹⁶² Пры гэтым унутрыпартыйныя пляны выкарыстання калектываў самадзейнасці як інструмэнту прапаганды былі звязаныя з плянамі ўрачыстага адзначэння вялікіх падзеяў. Гл.: ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 5, спр. 4, с. 114–117.

¹⁶³ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 116, арк. 22–23.

¹⁶⁴ Мастацтва Савецкай Беларусі. Зборнік дакументаў і матэрыялаў у двух тамах. Т. 2: 1941–1965 / Пад рэд. С. В. Марцэлева і інш. Мінск, 1986. С. 286 і наст.

¹⁶⁵ Кліменка І. Народны харэаграфічны ансамбль танца «Праліца» // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 708.

паходзілі зь вёскі, але ў новым савецкім кантэксьце прыгладжвала іх і ўсё больш адчужала¹⁶⁶. Гэты працэс цягнуўся некалькі дзесяцігодзьдзяў і суправаджаўся ўсё большаю пісьмоваю фіксацыяй вуснай творчасьці¹⁶⁷. У выпадку Гародні самым яркім прыкладам прафэсіяналізацыі і фальклярызацыі гэтай дзейнасьці выступае ансамбль народнай песьні і танца «Нёман», які з 1956 году існуе пры гарадзкім ДOME культуры¹⁶⁸. З таго часу ён выканаў 200 песьняў, частка якіх была напісаная адмыслова для ансамблю. У тым ліку «Песьню пра Нёман» і «Песьню пра Гродна». У гістарычна-дакумэнтальнай хроніцы Гродна «Памяць», падрыхтаванай да друку празь некалькі дзесяцігодзьдзяў пры дапамозе навукоўцаў з унівэрсытэту імя Янкі Купалы, пра дзейнасьць ансамблю гаварылася наступнае:

Характар беларускага народа, яго працавітасьць і міралюбівацьць, асаблівасьці побыту, працоўных і бытавых абрадаў знайшлі сваё адлюстраваньне ў такіх вакальна-харэаграфічных кампазыцыях, як «Залатыя каласы» (сл. і муз. Я. Петрашэвіча) і «Беларуская мяцеліца», якія сталі залатым фундамэнтам рэпэртуару калектыву¹⁶⁹.

У гэтай цытаце відавочны таксама ўплыў этнаграфічных працаў пра *мэнталітэт беларускага народу*, якія асабліва актыўна ўжываюць характарыстыку «*мірныя*»¹⁷⁰. Праўда, адпаведнае дасьле-

¹⁶⁶ Гродно: энциклопедический справочник... С. 266, 290. Тое, што незалежна ад гэтых працэсаў акурат навука ажно да XXI стагодзьдзя паскарала або інстытуцыяналізавала гэты працэс і тым самым уплывала на фармаваньне ўяўленьня пра аўтэнтчнасьць, сьведчаць розныя этнаграфічныя працы: Лабачоўская В. Зберагаючы самабытнасьць: 3 гісторыі народнага мастацтва і промыслаў Беларусі. Мінск, 1998; Лакотка А. І. Беларусы. Мінск, 1997; Лакотка А. І. Нацыянальныя рысы беларускай архітэктуры. Вёска, мястэчка, горад. Мінск, 1999.

¹⁶⁷ Цыхун А. Песні з народных глыбіняў. Гродна, 2000. С. 6 і наст.

¹⁶⁸ Герард Люкен выкарыстоўвае панятак «фальклярызацыя» ў сваёй этнаграфіі дацкіх хрысьціянскіх рытуалаў і іх пераводу ў дэсэкулярызаваны, гарадзкі кантэкст: Lukken G. Rituals in Abundance: Critical Reflections on the Place, Form, and Identity. Leuven, 2005. P. 315.

¹⁶⁹ Карповіч Н. В. Народны ансамбль песьні і танца «Нёман» Гродзенскага гарадскога дома культуры // *Памяць: гісторыка-дакумэнтальная хроніка горада Гродна...* С. 705.

¹⁷⁰ Дынаміка калектывнай ідэнтыфікацыі ў Савецкім Саюзе ў славным полі паміж навязваньнем зьверху, навуковымі дасьледаваньнямі і практыкай вартая асобнага дасьледчага праекту, у якім можна было б параўнаць розныя савецкія рэспублікі. У выпадку БССР, верагодна, гімн БССР, які пачынаецца словамі «Мы, беларусы — мірныя людзі», сам па сабе меў доўгатэрміновы ўплыў на саматоеснасьць многіх грамадзянаў Рэспублікі Беларусь.

даваньне разглядала вясковую і гарадзкую культуру як асобныя жьщыцёвыя сьветы, і сьцьвярджала, што ў горадзе да 1991 году нібыта захоўваліся вясковыя практыкі, што разумелася перадусім як доказ сацыялістычнай якасьці жьщыця¹⁷¹. Пакаленьні актараў, зьмест і формы ня раз зьмяняліся. Акурат назіраньне, што *традыцыйная вясковая культура* праз ад'езд хлопцаў не перадаецца наступным пакаленьням, узмацняла этнографію у іхным памкненьні *захаваньне гэтую культуру*. Таму значэньне паступова перамясьцілася ў бок гораду і прафэсіяналізацыі ў розных формах сыстэматызацыі, захаваньня, апрацоўваньня і перадачы іншым гэтай культуры¹⁷². Аднак у створаных такім чынам рамках народнасьці надалей маглі праяўляцца і элемэнты савецкага гарадзкага фальклёру¹⁷³. Гэтак, ансамбль «Нёман» сыстэматычна працаваў над стварэньнем новых арыгінальных твораў і ўдасканаленьнем свайго майстэрства, як пісалі яшчэ ў 1999 годзе¹⁷⁴. Вырашальнае значэньне мае тое, што атаесамленьне беларускай культуры зь вёскай адначасова і кансэрвавалася, і трансфармавалася — празь пераход у савецкім горадзе народнай творчасьці ў фальклёр у яго цесна зьвязаных зь вясковым побытам формах¹⁷⁵. У Гародні ў 1974 годзе ў Палацы культуры хімікаў быў заснаваны «народны эстрадны ансамбль «Акцэнт»», які ўжываў народныя элемэнты ўжо толькі як дэкарацыю савецкай поп-культуры і толькі ў сучаснай апрацоўцы¹⁷⁶.

Калі больш уважліва разгледзець стварэньне такіх калектываў, то высьвятляецца, што іх выступы, нягледзячы на павярхоўнае

¹⁷¹ Лакотка А. І. Традыцыйнае жыллё, прамысловыя і рамесныя заняткі // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 683–692.

¹⁷² Бондарчык В. Белорусы... С. 129.

¹⁷³ Дэвід Гофман правамерна адзначае, што інсцэнізацыя вясковай культуры суправаджалася моцнай мабілізацыяй масаў і фарсаванай індустрыялізацыяй. Пры гэтым ён спасьляецца, напрыклад, на выкарыстаньне паняцьцяў «айчыны, прыроды і народнасьці» ў нацыянал-сацыялізьме. Гл.: Hoffmann D. L. Stalinist values... P. 172–173. На постсавецкай прасторы ў разьвіцьці ўласных гарадзкіх формаў, якія адсылалі да вясковага фальклёру, сфармаваўся панятак постфальклёр, які падкрэсьлівае, што паўстала ўсё ж такі штосьці новае. Аднак ён спрэчны ўжо таму, што фальклёр сам па сабе ёсьць новай інтэрпрэтацыйнай вясковых практык у горадзе. Гл.: Неклюдов С. Ю. После фольклора // Живая старина. 1995. № 1. С. 2–4.

¹⁷⁴ Карповіч Н. В. Народны ансамбль песні і танца «Нёман»... С. 706.

¹⁷⁵ Грынблат М. Я. Беларуская этнаграфія і фалькларыстыка. Мінск, 1972. Цікава, што з 1970-х гадоў і альтэрнатыўныя культурныя ініцыятывы падхапілі гэты этнічны матэрыял ды перапрацоўвалі яго, як гурт «Крыві», у форме этна-фолк-музыкі.

¹⁷⁶ Кліменка І. Народны ансамбль эстраднай музыкі «Акцэнт» // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 708.

захаваньне формы, мелі іншы сэнс. Зьмена пакаленьняў, якія выраслі ў навакольных вёсках або на ўсходзе БССР, на тыя, што сацыялізаваліся ўжо ў савецкім горадзе, амаль не выклікала канфліктаў. Аднак сам працэс прывёў да легітымацыі і прыняцця такіх формаў маладымі гарадзцамі¹⁷⁷. Таму нельга сьцьвярджаць, што традыцыя гэтых спецыфічных увасабленьняў беларускай этнічнасьці, якая абапіралася на зьвязку музыкі, танцаў і песень, цалкам была адарваная ад каранёў. Новы кантэкст, то-бок рытуалізаваная прывязка гэтай формы фальклёру да такіх падзеяў, як Дзень настаўніка, Дзень Савецкай арміі, Дзень працы, гадавіны Кастрычніцкай рэвалюцыі або Дня вызваленьня, сьведчыў хутчэй пра зьмену функцыі¹⁷⁸. У вясковых кантэкстах гаворка ішла пра жанры вуснай творчасьці, цесна зьвязаныя з аграрнымі рытмамі і хрысьціянскім календаром. Гэтыя абедзьве рэаліі былі выцесьненыя зь індустрыялізаванага савецкага гораду паводле азначэньня, і год структураваўся праз названьня вышэй сьвяты, таму новае прыняцце традыцыяў нават пры суб'ектыўна ўспрыманай сучасьнікамі *аўтэнтычнасьці* мусіла атрымаць новы сэнс¹⁷⁹. Гэты сэнс палягаў, на погляд партыйнага кіраўніцтва, у легітымацыі рэчаіснасьці сацыялістычнай рэспублікі, у якой *тытульная нацыя* мусіла мець права на свабоднае разьвіццё¹⁸⁰. Гараджане, якія ўдзельнічалі ў самадзейных калектывах, апроч актыўнага баўленьня вольнага часу

¹⁷⁷ Віктар Саяпін з захапленьнем успамінае працу мастацкай кіраўніцы школьнага ансамблю, якая зь ім і ягоньмі аднакласьнікамі брала ўдзел 1 верасьня 1966 году ў фэстывалі школьнай мастацкай самадзейнасьці з нагоды 50-годзьдзя Кастрычніцкай рэвалюцыі ў тэатры імя Янкі Купалы ў Менску. Гл.: Саяпін В. Школьный театр // <https://harodnia.com/be/uczora/pasliavajenny-hrodna/391-shkolnyj-teatr>.

¹⁷⁸ Oinas F. J. The Political Uses and Themes of Folklore in the Soviet Union // *Folklore, Nationalism and Politics* / Ed. by F. J. Oinas. Columbus, 1978. S. 77–82.

¹⁷⁹ Гофман у зьвязку з гэтым сьцьвярджае, што афіцыйная рэпрэзэнтацыя нацыянальнай культуры ў Савецкім Саюзе не супярэчыла перасьледу носьбітаў нацыянальнай культуры або падазроных нацыяналістаў — яны былі ўзаемаабумоўленыя, бо кантраляваная рэпрэзэнтацыя этнічнасьці мусіла накіроўваць у пэўнае рэчышча этнанацыянальныя напружаньні. Гл.: Hoffmann D. L. *Stalinist Values...* P. 174–175.

¹⁸⁰ Райнэр Лінднэр інтэрпрэтуе гэта як абмежаваньне фальклёрных ініцыятыў, што выключала рэальную нацыянальную самасьвядомасьць. Аднак усё было акурат наадварот. Праўда, нацыянальнасьць выражалася не ў такіх формах і тэмах, якія дагэтуль разьвіваліся ў нацыянальнай гістарыяграфіі або якія ўяўляліся іншымі гарадзкімі дзеячамі. Аднак вырашалны доўгатэрміновы эфэкт ва ўкараненьні гэтай формы народнай культуры тытульнай нацыі палягае акурат у стварэньні квазінацыянальных структураў — як у сэнсе сацыяльных устаноў, так і ў сэнсе сэміятычных наратыўных структур. Гл.: Lindner R. *Historiker...* S. 374; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 374.

мелі таксама магчымаць заявіць сваю ідэнтычнасьць (адтуль, адкуль паходзіла сям'я) у зьмененым асяродзьдзі. Доўгі час удзел у мастацкай самадзейнасьці па папулярызацыі фальклёру ўва ўсіх яго праявах быў адзінаю магчымаьцю публічна выражаць беларускую ідэнтычнасьць. Вынік быў супярэчлівы, бо стэрэатыпная зьвязка *вёскі і беларускасьці* працягвала ўзмацняцца і адначасова пераводзілася ў новы гарадзкі кантэкст. Таму ў пасляваенныя гады ў Гародні было само сабой зразумелым, што школьнікі, рабочыя, студэнты і выкладчыкі выступалі ў народных строях¹⁸¹.

Тыповай сытуацыяй савецкай штодзённасьці, у якой этнічнасьць, нацыянальнасьць і дзяржаўная прыналежнасьць перапляталіся пры дапамозе фальклёру, была цырымонія заключэньня шлюбу ў ЗАГСе. Там савецкае бачаньне гарадзкой, то-бок выразна нерэлігійнай культуры, была аздобленая беларускім дэкорам¹⁸². Само памяшканьне было аздобленае сымбаламі вёскі. Звычайнай справай было, калі чыноўніца сустрэкала гасьцей у ільняной вышытай сукенцы, і хор сьпяваў таксама ў адпаведных строях. Гэтыя аздобы лічыліся савецкай намэнклятурай *нацыянальным стылем*¹⁸³. Усе ўдзельнікі такой пастаноўкі, як правіла, не здзіўляліся, ні калі цырымонія вялася па-беларуску, ні калі адбывалася на расійскай мове¹⁸⁴.

Нароўні зь вясковым паходжаньнем мясцовай савецкай прапагандай мусіраваліся дасягненьні расійскай культуры. Нават такія велічыні беларускай літаратуры, як Янка Купала і Якуб Колас, прызнаньня клясыкамі яшчэ пры жыцьці, прадстаўляліся толькі як «малодшыя браты» такіх аўтараў, як Максім Горкі і Мікалай Гогаль. Гэтак, «Гродзенская праўда» ня толькі шырока асьвятляла юбілеі гэтых расійскіх аўтараў, але, напрыклад, у ліпені 1952 году ў рамках папулярызацыі творчасці Янкі Купалы адсылала да Аляксандра Пушкіна, каб падкрэсьліць значэньне Купалы. Раней паведамлялася пра тое, як беларускі фальклёр дасьледуецца ў Маскоўскім доме народнай творчасці¹⁸⁵. Такая маскоўская рэалія, як сьвяткаваньне 200 гадоў ад часу стварэньня Расійскай акадэміі навук, здавалася рэгіянальнай партыйнай грамадзкасьці цэнтральным сьвятам і для

¹⁸¹ Гл., напрыклад удзельнікаў аркестру народных інструмэнтаў Гарадзенскага дзяржаўнага ўнівэрсытэту: Круціна Т. І. Народныя і ўзорныя... С. 704.

¹⁸² Традыцыйная мастацкая культура... С. 295–414.

¹⁸³ Пры гэтым увасабленьнем беларускай вёскі зрабіліся ўзоры, якія паходзілі не з паўночнага захаду БССР. Рэгіянальныя дасьледаваньні традыцыйных тканых хустак паказваюць, што традыцыйныя ўзоры ў Гарадзенскай вобласьці выразна адрозніваюцца ад узораў на ўсходзе былой БССР.

¹⁸⁴ Лабачэўская В. Повязь часоў — беларускі ручнік. Мінск, 2002. С. 189–196.

¹⁸⁵ Бондарчык В. Белорусы... С. 126.

БССР. Аднак самай выразнай прыкметай пакланення перад высокаразвітай расійскай культурай была прысутнасць Расійскага драматычнага тэатру, які ў 1944 годзе з прычыны вялікіх разбурэнняў у Менску быў эвакуаваны ў Гародню і тут цягам двух гадоў паказваў публіцы п'есы на расійскай мове¹⁸⁶.

Доказам усеагульнага дамінавання расійскай мовы служыць выразна акрэсленае ўжыванне беларускай літаратурнай мовы, абмежаванае пэўнымі сытуацыямі і памяшканнямі. Прысутнасць беларускай мовы ў такіх гарадзкіх інстытутах, як тэатры, забяспечвала якраз ідэалігічнае дамінаванне расійскай мовы. Пры гэтым практычная ўсюдыснасць расійскай мовы не супярэчыла перакананню, што нацыянальная культура праяўляе сябе праз такія кампаненты, як

*нацыянальная мова, нацыянальны калярыт, нацыянальную спецыфічнасць выяўляючага, г. зн. з улікам гістарычных і прыродных умоў, асаблівасцяў нацыянальнага характару, нацыянальных побытовых традыцыяў і звычаяў*¹⁸⁷.

Дастаткова было, праз статыстычныя выкладкі і цэлы шэраг устаноў, у якіх рэгулярна прысутнічала беларуская мова, давесці яе ролю як мовы адукацыі, навукі, грамадзка-палітычнага жыцця¹⁸⁸. І гэта не супярэчыла рэчаіснасці ў той ступені, што беларуская мова ў такім горадзе, як Гародня, пасля 1944 году сапраўды была прысутная больш шырока, чым калі-небудзь раней. Але гэта ня значыла, што расійская мова выпясынялася з усё больш савецкага гораду. Гэтак, заснаваны яшчэ ў 1947 годзе Гарадзенскі драматычны тэатар ставіў п'есы амаль выключна на расійскай мове, ён быў створаны на базе калектыву з Бабруйска¹⁸⁹. Лялечны тэатар пры гэтым ставіў п'есы па-беларуску¹⁹⁰.

Ужо цытаваная партыйнага газэта выходзіла ў 1944 годзе спачатку толькі па-расійску, пасля з 1948 да 1963 году ў дзвюх асобных моўных версіях — па-расійску і па-беларуску¹⁹¹. Пры гэтым

¹⁸⁶ Изучение белорусского фольклора // Гродненская правда. 1947. 15 августа. № 168. С. 4.

¹⁸⁷ Копытин В. Ф. Национальное и интернациональное... С. 92.

¹⁸⁸ Тамсама.

¹⁸⁹ Гродно: энциклопедический справочник... С. 182–186; Гродзенскі абласны драматычны тэатр // Беларуская энцыклапедыя / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў і інш. Т. 5. Мінск, 1997. С. 429.

¹⁹⁰ Мастацтва Савецкай Беларусі... С. 94–95.

¹⁹¹ У фондах абласной бібліятэкі ў Новым замку захоўваюцца ўсе нумары з 1944 году да сённяшняга дня (бо газэта ўсё яшчэ выходзіць) на расійскай мове, за вы-

у гарадзенскіх бібліятэках захоўвалася толькі расійскае выданьне. Гэта дае зразумець, што беларускамоўная вэрсія была прызначаная для рэалізацыі ў сельскіх раёнах вобласці. Пасля таго як за ўсё 1945 год выйшлі толькі два тэксты па-беларуску, абедзьве вэрсіі партыйнага органу з 1950-х рэгулярна публікавалі літаратурную старонку, прысьвечаную ў першую чаргу аўтарам з рэгіёнаў. На гэтай старонцы 22 траўня 1949 году было апублікаванае апавяданьне Васіля Быкава «У той дзень». Сам Быкаў працаваў перакладчыкам і рэдактарам у «Гродзенскай праўдзе», перш як зрабіўся адным з найважнейшых беларускіх пісьменьнікаў XX стагодзьдзя¹⁹². Адназначна *прабеларускія* тэмы амаль не асьвятляліся. Адначасова літаратурная старонка друкавала па-беларуску толькі паэзію. Проза пры гэтым без выключэньня перакладалася на расійскую мову. Гэтак, сам Быкаў пераклаў адно са сваіх апавяданьняў на расійскую мову для расійскамоўнага выданьня «Гродзенскай праўды». Гэта было ня толькі практычным крокам для зьмяншэньня выдаткаў на пераклад. Ужываньне падобнага падзелу (*проза = па-расійску, паэзія = па-беларуску*) у іншых часопісах і газэтах, напрыклад, у газэце «Гродненский химик», дазваляе зрабіць выснову, што выдзеленыя для паэзіі калёнкі ў пэрыядычнай прэсе былі акурат месцам, дзе прадугледжвалася рэпрэзэнтацыя *беларускасьці*¹⁹³. Тут маглі праявіцца адметнасьці беларускай літаратурнай мовы як культурнага здабытку, тут, як і са сцэнічнымі формамі фальклёру, ня быў патрэбны пераклад на расійскую мову. Пры гэтым проза на тых самых старонках ажно да 1980-х гадоў перакладалася на расійскую мову, нават калі аўтар стварыў тэкст па-беларуску. Гэты падзел у Гародні ўзмацняўся яшчэ і тым, што орган абкаму партыі, газэта «Гродзенская праўда» з 1963 году выходзіла толькі на расійскай мове, так што паэзія на літаратурнай старонцы была адзіным месцам, дзе беларуская мова грала актыўную ролю ў партыйным дыскурсе¹⁹⁴.

ключэньнем нумару ад 27 чэрвеня 1954 году — зь незразумелай прычыны гэтае выданьне захавалася ў раённай бібліятэцы на беларускай мове, а не на расійскай. Гл.: «Гродзенская праўда» // Беларуская энцыклапедыя / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў і інш. Т. 5. Мінск, 1997. С. 428; Szporluk R. The Press in Belorussia, 1955–65 // *Soviet Studies*. 1967. № 18. P. 482–493.

¹⁹² Быкаў В. Доўгая дарога дадому. Менск, 2004. С. 196 і наст.

¹⁹³ Петрукович В. Преображенный край // Гродненский химик. 1979. 5 января. № 1. С. 4.

¹⁹⁴ Пры гэтым відавочна, што пераход з выданьня на дзвюх мовах да выключна расійскамоўнага адбыўся акурат у той момант, калі пачалася масавая міграцыя зь вёскі ў горад. Гэта падтрымлівае тэзу, што асноўныя мэханізмы русіфікацыі ў савецкім горадзе ўжо ўсталяваліся і выхадцы зь вёскі да іх прыстасоўваліся. Аднак Раман Шпарлюк зьвяртаў увагу на тое, што пераход адбыўся толькі ў дзвюх

У тэматычным і стылістычным развіцці літаратурнай старонкі органу абкаму партыі ўжо з 1950-х гадоў рэпрадукавалася іншая форма беларускасці, чым ў гуртках мастацкай самадзейнасці. У шчыльнай сувязі з зададзенымі партыяй тэмамі і без прыхоўвання вясковага паходжання аўтараў у вялікіх цыклах вылучаліся тры тэматыкі. Адна з формаў партыйнага фальклёру была прысвечана бягучым урачыстасцям і юбілеям. Да 1953 году цэнтральнай тэмай была, безумоўна, кіраўнічая роля Сталіна. На гэтую тэму грамадзкасці прэзентаваліся напісанія ў квазіпрастадушнай манеры вершы, якія, хоць і былі напісаныя па-беларуску, у пляне зместу і формы маглі паўстаць у любой іншай рэспубліцы СССР. Гэтак-сама агульнапрынятай у савецкай сістэме была пэрыядычная публікацыя гімнаў у гонар перамогі ў «Вялікай Айчыннай вайне», якія зьяўляліся тым часцей, чым больш часу мінала пасля вайны. У БССР гэтыя гімны суправаджаліся хваласьпевамі з нагоды *ўз'яднаньня беларускага народу*. І толькі трэцяя катэгорыя прадуквала нешта спэцыфічнае для Гародні і Гарадзенскай вобласці: гэта былі песьні пра Нёман як культурны ландшафт рачных берагоў, лясоў, палёў, вёсак і гарадоў. У гэтай лірычнай форме краязнаўства ўслаўлялася малая радзіма, бацькаўшчына, што было цесна звязана з сялянскай народнай творчасцю. Але апошняя была перанесеная ў зменены гарадзкі кантэкст, у якім дамінавала партыя, і тым самым пераведзеная ў новую якасць. Вырашальным было тое, што гэты паэтычны ландшафт кадаваўся як беларускі, гаворка ў гэтых вершах ішла пра выразна пазнавальны беларускі ландшафт¹⁹⁵.

У ходзе гарадскога пераасэнсавання вясковых элементаў развіўся яшчэ адзін, больш абстрактны момант. Па той бок прадпісаных афіцыйных прастораў і рытуалаў, у якіх праслаўлялася народнае мастацтва, дызайнэры, архітэктары і графікі пачалі цалкам адасабляць вясковыя арнаменты ад іх паходжання і ад звязанай зь імі мовы¹⁹⁶. У выніку традыцыйныя ўзоры зь вясковых вышыва-

заходнебеларускіх абласных газетах — у Гародні і Берасьці, у той час як ва ўсходніх абласцях БССР партыйная прэса ўсцяж выкарыстоўвала беларускую мову. Гл.: Szporluk R. The Press in Belorussia... P. 488–491.

¹⁹⁵ Усё часцей гэты ландшафт апісваўся з гарадзкой перспектывы, якая ўлічвала рэгіён і вясковыя карані аўтараў, але заўсёды рабіла параўнаньне з рэаліямі гораду. Гл.: Краю мой — Нёман: Гродзеншчына літаратурная. Мінск, 1986. Гл. у параўнаньні з гэтым анталёгію твораў з рэгіёну пад мацнейшым уплывам партыі: Наш Нёман: Нарысы, публіцыстыка / Уклад. Л. Ф. Ініс. Мінск, 1988.

¹⁹⁶ Спэцыялістка ў народным мастацтве падкрэсьлівае ў звязку з гэтым: «ручнік — рэч глыбока сімвалічая, шматзначная...». Гл.: Лабачэўская В. Повязь... С. 5. Гэтыя вышытыя льянныя ручнікі могуць таксама лічыцца беларускім нацыянальным сымбалам, што можна зразумець з анатацыі да апублікаванай у 2002 годзе

нак з’явіліся на распрацаваных пры ўдзеле дызайнэраў ільняных вырабах і як арнаменты ва ўсіх сферах грамадзкага жыцця: на фасадах новых будынкаў, як элемент іх інтэр’ераў, як узор для рэкламнай графікі, запрашэнняў і цэлых газетных выпускаў¹⁹⁷. Гэтак, выпуск газеты «Гродненский химик», якая стварала амаль цалкам расійскамоўны вобраз хімічнага камбінату «Азот», выйшаў да кастрычніцкіх святаў у 1977 годзе з арнаментам унізе і ўверсе кожнай старонкі, і суправаджаўся паведамленнямі аб паспяховым запуску новай вытворчасці¹⁹⁸. Кідаецца ў вочы, што гэтая адасобленая ад вясковага кантэксту форма *брэндынгу тытульнай нацыі* паўстала ў часе пераходу, калі працэс індустрыялізацыі ўжо ахапіў больш за палову насельніцтва, якое цяпер жыло ў гарадах. Аднак гэта ня значыла, што самі выхадцы зь вёскі ў першую чаргу прадстаўляліся як беларусы. У такім выданні, як «Гродненский химик», выхадцы з рэгіёну і з усходу БССР у вялікай ступені былі пазбаўленыя нацыянальнасці¹⁹⁹. У выніку яны паўставалі як рабочыя, што вызначалі сябе перадусім праз сваю працу і прыналежнасць да калектыву²⁰⁰. Праўда, гэта не дазваляе рабіць высновы пра ідэнтычнасць рабочых, аднак у афіцыйных дыскурсах яна не адыгрывала на першы погляд вялікай ролі.

Гэтая карціна ў пэўнай ступені супярэчлівая, паколькі з аднаго боку кантэнт зь беларускімі канатацыямі непасрэдна суадносіўся з тэматычным канонам сацыялістычнага рэалізму і праўляўся толькі ў вузка абмежаваных прасторах і формах²⁰¹. З другога боку,

манаграфіі Лабачэўскай (у прыватнасці, пра народнае мастацтва Гарадзеншчыны): «Ручнікі Панямонья прыгожыя, іх арнаменты някідкія. Яны пазначаюць краіну, дзе спрадвеку перапляталіся балтыйскія і славянскія традыцыі, дзе ўзнікла славуная беларуская дзяржава — Вялікае Княства Літоўскае. Нешта адметнае, глыбока ўкараэнае ў мэнтальнасці, падсвядомасці, падштурхоўвала мясцовых жанчын вышываць сотні гадоў на ручніках адмысловыя ўзоры і каляровыя спалучэнні, якія генэтычна ўласцівыя для гэтага рэгіёну і яго нашчадкаў» (с. 214). Гэтая цытата прыводзіцца тут, каб зьвярнуць увагу на тое, што асэнсаваньне народнай культурнай спадчыны вынікае са сфармаванага не пад уплывам вёскі значэння ўжо савецкай практыкі фалькларызацыі. Сфармуляванае ў гэтым фрагменце цеснае перапляценне гісторыі, мэнталітэту і генэтыкі характэрнае ў гэтай форме, праўда, толькі для сфармаванага ў 1990-х этнацэнтрычнага разуменьня беларускасці.

¹⁹⁷ Бондарчик В. Этнические процессы... С. 159 і наст.

¹⁹⁸ Гродненский химик. 1977. 4 ноября. № 44. С. 1–4.

¹⁹⁹ Гродненский химик. 1976. 25 июня. № 25. С. 2–3.

²⁰⁰ Інтэрвію з А. Госьцевым, праведзенае ў Гародні 12 сакавіка 2004 году на беларускай мове; Тюрин Ю. Мы строили «Азот»: рассказы бывшего строителя. Слоним, 2003.

²⁰¹ Бондарчик В. Белорусы... С. 132.

гэты кантэнт пры перадачы вясковых формаў у новым гарадзкім кантэксьце служыў адначасова культурнаму самасьцьвярджэньню беларусаў як *тытульнай нацыі* і палітычнай легітымацыі савецкай улады ў Заходняй Беларусі. Хаця ў першую чаргу гаворка ішла пра дэкарацыю ці, іначай, форму, зьмест якой па азначэньні мусіў быць сацыялістычным, гэта зрабілася звычайным складнікам афіцыйнай культурнай прадукцыі. Адначасова гэтая дэкарацыя ў першыя паваенныя дзесяцігодзьзі надалей прывязвалася ў першую чаргу да вясковай традыцыі²⁰².

3.2.3 Пераход на расійскую мову

як *вынік акультурацыі выхадцаў зь вёскі*

Нягледзячы на засьцярогі ў дачыненні палякаў/каталікоў, для пераезду ў горад вырашальнай была ня столькі *нацыянальнасьць*, колькі сам факт вясковага паходжаньня²⁰³. Толькі меншасьць работнікаў з усходу краіны ды іншых рэспублік СССР паходзіла з гарадоў, і яшчэ нашмат менш — з самой Гародні. Нягледзячы на хібы савецкай статыстыкі, абодва гэтыя фактары — супярэчлівасьць і слабасьць катэгорыі *нацыянальнасьці* ды моцную вясковую канатацыю выхадцаў з рэгіёну — можна пацьвердзіць на падставе мовы²⁰⁴. Гэтак, сяляне, залежна ад навуковай інтэрпрэтацыі, гаварылі на польскай гаворцы, у якой назіраліся сьляды беларускай і літоўскай моў, або на беларускай гаворцы з моцнымі ўплывамі польскай і літоўскай моў. Гэтыя пазыцыі дагэтуль залежаць ад пункту гледжаньня назіральніка, што, са свайго боку, уплывае на сытуацыйнае ўспрыняцьце таго, хто задае пытаньне пра мову, і таго, хто на яго адказвае²⁰⁵. За выключэньнем сем'яў, якія праз сваю моцную сувязь зь інстытутамі Польскай Рэспублікі або дзякуючы чыста каталіцкаму паходжаньню сьвядома захоўвалі выразна нацыянальную *польскасць*, многія каталікі ў штодзённым жыцьці гаварылі на дыялекце беларускай мовы, якую сяляне сьціпла называлі *простай*

²⁰² Кідаецца ў вочы, што ўзоры на вышыванках перадаюць хутчэй рэгіянальныя адметнасьці і не адрозьніваюцца прынцыпова паміж каталікамі і праваслаўнымі. Тым ня менш, у БССР бела-чырвоныя ўзоры інтэрпрэтаваліся як выражэньне беларускага народнага мастацтва і таму выкарыстоўваліся як рэпрэзэнтацыя беларускай этнічнасьці. Напрыклад, аналягу для культуры палякаў у Беларусі афіцыйна не існавала да канца 1980-х гадоў.

²⁰³ На Беласточчыне структураваны падобным чынам працэс прывёў да падобнага выніку: выхадцы зь вёскі ў горадзе імкнуліся зацерці сваё паходжаньне. Гл.: Sadowski A. Białystok... S. 153.

²⁰⁴ Бондарчик В. Белорусы... С. 34.

²⁰⁵ На гэтай сытуацыі спыняецца таксама Рышард Радзік: Radzik R. Kim są Białorusini. Toruń, 2002. S. 15 і наст.

мовай²⁰⁶. Савецкія перапісы насельніцтва фіксавалі ў апытальніку сытуацыйнае ўжываньне мовы, адрозьніваючы родную мову, валоданьне мовамі і мову, на якой гавораць дома. Аднак яны не рэфлексавалі над сытуацыяй апытаньня, у якой вялізную ролю гралі ўстаноўкі і мова таго, хто праводзіў анкетаваньне²⁰⁷.

Тым часам *трасянка* ў сваёй якальнай праяве зрабілася ў шмат якіх вёсках гутарковай мовай, пры гэтым у першыя паваенныя дзесяцігодзьдзі адпаведны якальны дыялект быў пад меншым уплывам расійскай мовы²⁰⁸. Гэтыя сытуацыйныя і няспынныя зьмены былі характэрныя як для каталіцкіх, так і для праваслаўных сялян, таму вырашальнымі былі ня столькі лінгвістычныя нюансы, колькі моцныя вясковыя канатацыі гутарковай беларускай мовы, гэтай *простай мовы*²⁰⁹.

У выніку хуткага апанаваньня Гародні расійскамоўнымі савецкімі кадрамі ў ліпені 1944 году і адсутнасьці ў горадзе сацыяльнай групы, якая б праяўляла сябе як беларуская і якая пасля вайны ўпэўнена магла б выступіць носьбітам беларускай культуры, сытуацыя для мігрантаў, якія пазьней хлынулі зь вёскі ў горад, выглядала наступным чынам: яны прыбывалі ў першую чаргу не ў беларускі, а перадусім у савецкі горад. І савецкі горад гаварыў у публічнай сфэры пераважна па-расійску²¹⁰. Выхадцы зь вёскі спрабавалі знайсці

²⁰⁶ Kabzińska I. Wśród «Kościołnych Polaków»... S. 63–69.

²⁰⁷ Яшчэ ў 1990-х гадах беларускія этнографы зьвярталіся да жыхароў рэгіёну па-беларуску, у той час як польскія дасьледчыкі звычайна — на літаратурнай польскай мове. Натуральна, польскія этнографы атрымлівалі адказы на сваёй мове, бо большасьць каталікоў старэйшага пакаленьня вывучыла польскую мову ў касцёле або яшчэ ў школе. Пры гэтым адказы на афіцыйныя пытаньні на расійскай мове людзі часта даюць на трасянцы.

²⁰⁸ Параўн.: Wachowicz B. «Ty jesteś jak zdrowie». Z Mickiewiczem nad Wilią i Świeższą, ze Słowackim w Krzemieńcu, z Orzeszkową nad Niemnem. Warszawa, 1993; інтэрвію з А. Пяткевічам, праведзенае ў Гародні 6 красавіка 2006 году на беларускай мове; інтэрвію з А. Навумюком, праведзенае ў Гародні 25 верасня 2005 году.

²⁰⁹ Szumski J. Sowietyzacja... S. 259–261; Шумскі Я. Савецызацыя... С. 224–226. У вёсках Гарадзенскага раёну ў 1959 годзе 99 % жыхароў называлі сваёй роднай мовай беларускую, у 1970-м — 99,4 %, у 1979-м — 98,5 % і ў 1989-м — 97,9 %. Гл.: Бондарчык В. Белорусы... С. 32–34. Пры гэтым мова, як і да Другой сусьветнай вайны, была атрыбутам ня столькі нацыянальнага атаесамленьня, колькі хутчэй сацыяльнага паходжаньня. Дзеля моцнай прысутнасьці расійскіх ідыёмаў мова грала для пераезду ў Гародню адчувальна большую ролю, чым катэгорыя нацыянальнасьці.

²¹⁰ Беларускі дасьледнік урбанізацыі Захар Шыбека рэтраспэктыўна называе гэтае рашэньне слабасцю вясковых выхадцаў, але тлумачыць яго нароўнасьцю магчымасьцяў: «Мігрантам зь вёскі, што прыяжджалі ў горад савецкай Беларусі, даводзілася адаптавацца да новага ладу жыцьця, новых матэрыяльных і культурных каштоўнасьцяў. Ім не ставала нацыянальнага патрыятызму і сілы процістаяць духоўнай і культурнай асьмільцы, навізанай рускамоўным горадам. Яны адчувалі

кропкі прывязкі да гарадскога *грамадства зыбучых пяскоў*. Адчужанасць да большасці савецкіх кадраў вяла да таго, што гэтыя прывязкі не маглі палягаць у рэгіянальных сувязях паміж горадам і вёскай. У выніку шматлікія новапрыбылыя выбіралі стратэгію адаптацыі, якая палягала ў тым, каб па магчымасці малым коштам дапасавалася да асяроддзя²¹¹. Выхадцы з вёскі рабілі выгляд, што зь пераездам у такія гарады, як Гародня, яны сталі гараджанамі, што, зрэшты, нічога не гаварыла пра іх этнічную або нацыянальную прыналежнасць²¹².

Адзін з найважнейшых атрыбутаў для прыналежнасці да гэтай віртуальнай гарадзкой супольнасці палягаў у тым, каб не ўжываць у публічнай сферы *простай мовы*. Бо савецкія кадры і новапрыбылыя, якія ўжо правялі ў горадзе нейкі час, ставіліся да яе як да праявы вясковай адсталасці²¹³. Гэта, натуральна, ня значыла, што ўсе новапрыбылыя ўвадначас пачалі гаварыць на літаратурнай расійскай мове²¹⁴. Аднак гутарка на тутэйшай гаворцы беларускай мовы, напрыклад, у грамадскім транспарце, выклікала нядобразычлівыя і кплівыя камэнтары, дарма што вялікая частка гарадскога насельніцтва вынесла гэтую мову з дому і надалей гаварыла на яе сумесі з новымі пазычаньнямі з расійскай²¹⁵.

Наступным аргументам служыць адносна блізкасць паміж беларускай і расійскай мовамі, што дазваляла за адносна кароткі час засвоіць іншую мову, не вучыўшы яе ў школе — тым больш што старэйшае пакаленне да Першай сусветнай вайны ўжо сутыкалася

перавагу рускамоўных гараджанаў. Паўсюль рускае начальства, руская дакументацыя, справядства. Беларускі вясковы хлопец імкнуўся, каб яго прызналі за гараджаніна, і намагаўся гаварыць па-руску». Гл.: Шыбека З. Гарадская цывілізацыя... С. 285–286.

²¹¹ Бондарчик В. Этнические процессы... С. 81–156.

²¹² Бандарчык падкрэслівае асацыяцыю беларускай мовы з вёскай. Тым ня менш, хуткі пераход на расійскую мову ён прыпісвае пашырэнню інтэрнацыяналізму, з дапамогай якога ён апісвае адсутнасць нацыянальнай самасьведомасці. Гл.: Бондарчик В. Беларусы... С. 34. Садоўскі аналягічна сьцьвярджае ў выпадку Беласточчыны, што выхадцы з вёскі за кароткі час пачыналі лічыць сябе гараджанамі. Гл.: Sadowski A. Białystok... S. 148.

²¹³ На афіцыйным узроўні рабіліся намаганьні «пераадолець» сацыяэканамічныя адрозьненні паміж горадам і вёскай, пры гэтым, аднак, самі савецкія ўстановы прызнавалі не адпаведны пляну тэмп «пераадольваньня». Гл.: Корзун И. П. Преодоление различий между городом и деревней в быту и культуре. Историко-этнографическое исследование по материалам БССР. Минск, 1972.

²¹⁴ Бондарчик В. Беларусы... С. 193–201.

²¹⁵ Інтэрвю з А. Вадзейкай, праведзенае ў Гародні 31 сакавіка 2005 году на польскай мове.

з расійскай мовай у розных сытуацыях²¹⁶. Калі ўзгадаць, як пралягалі дарогі зь вёскі ў горад, то робіцца зразумела, што саветызацыя суправаджалася засваеннем расійскай мовы ў школах, казармах, на прадпрыемствах і ў ВНУ: за час паміж 1944-м і канцом 1950-х, калі назіраўся рост міграцыі, савецкая школьная сыстэма ўжо зрабіла ўсю працу²¹⁷. Пры гэтым кідаецца ў вочы, што моўная палітыка ўнутры гэтай сыстэмы адзначалася дыхатаміяй²¹⁸. У той час як у горадзе пераважалі расійскамоўныя школы і тым самым беларуская мова была выразна недастаткова рэпрэзэнтаваная ў базавай адукацыі, у навакольных вёсках і мястэчках яшчэ шмат дзесяцігодзьдзяў пераважалі школы з выкладаньнем па-беларуску²¹⁹. Гэта толькі ўзмацняла адрозьненне паміж горадам і вёскаю, а таксама моцную зьвязку беларускай мовы зь сельскаю мясцовасьцю. Тым ня менш, школа прадугледжвала вялікі аб'ём урокаў па расійскай мове і літаратуры, каб школьнікі з праваслаўных і каталіцкіх сем'яў, якія вырасьлі пасяляваіны, са школы мелі базавыя веды расійскай мовы, што пазьней палягчала ім пераход у горад²²⁰. Улічваючы, што маладыя людзі хлынулі ў горад пераважна для атрыманьня адукацыі, а старэйшыя выхадцы зь вёскі пераехалі пазьней як дапаможныя рабочыя або сваякі, то маладое пакаленьне перайшло на расійскую безь вялікіх праблемаў за вельмі кароткі час²²¹.

²¹⁶ Аргумэнт пра блізкасьць паміж расійскай і беларускай мовамі прыводзіць і Бандарчык. Гл.: Бандарчык В. Беларусы... С. 34.

²¹⁷ З самага пачатку, калі было тры расійскамоўныя, дзьве беларускамоўныя і чатыры польскамоўныя школы, назіралася адносная перавага расійскай мовы ў параўнаньні зь беларускай, якая яшчэ ўзмацнілася зь пераходам на расійскую польскамоўных школаў. Гл.: ДАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 33, арк. 21 і наст.

²¹⁸ Асноўныя звесткі пра школьную палітыку і асабліва пра мову выкладаньня гл.: Szumski J. Sowietyzacja... S. 229–261; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 196–226.

²¹⁹ Szumski J. Szkolnictwo polskie na Białorusi 1939–48. Sowjetyzacja, rusyfikacja // Rozprawy z dziejów oświaty. Warszawa, 2004. S. 54.

²²⁰ Раман Шпарлюк на падставе заходнебеларускай спэцыфікі бачыць простую ўзаемасувязь паміж мовай партыйнай прэсы і ступеньню моўнай русіфікацыі. Аднак гэта занадта павярхоўна. Мясцовыя сяляне, як правіла, не чыталі партыйнай прэсы. А для новых жыхароў Гародні былі і больш важныя прыкметы таго, што расійская мова дамінуе ў горадзе. Гл.: Szporluk R. West Ukraine and West Belorussia: Historical Tradition, Social Communication and Linguistic Assimilation // Soviet Studies. 1979. № 31. P. 76–98.

²²¹ Аднак апроч мовы былі і іншыя сфэры, у якіх людзі імкнуліся вонкава дапасавацца. Гісторыя культуры тэатра, шыцьця, кухні, сьпеваў і піцьця дае ўяўленьне пра тое, як хутка і рэзка цэлае пакаленьне сацыялізаваных ужо ў Савецкім Саюзе выхадцаў зь вёскі спрабавала адмовіцца ад атрыбутаў беларускай этнічнасьці (адзеньня, песень і нават кухні) і за вельмі кароткі час перамяняць песні, адзеньне і стравы савецкага пасяляваеннага грамадства.

3.2.4 Супярэчнасці прыставання выхадцаў зь вёскі да савецкага гораду

Саветызацыя Заходняй Беларусі не прывяла да таго, што ў такіх гарадах, як Гародня, перастала гучаць беларуская мова. Як і стагодзды таму, на ёй гаварылі сяляне з наваколля, бо Гародня паранейшаму была эканамічным і адміністрацыйным цэнтрам рэгіёну. Апроч таго, ня ўсе выхадцы зь вёскі былі ў стане за некалькі месяцаў гэтак засвоіць новую мову, каб апроч лексыкі пераняць і граматычныя структуры. Чым старэйшымі былі новыя жыхары і чым ніжэйшаю была ступень іхнай адукацыі, тым больш імаверна было, што хоць яны і спрабавалі гаварыць па-расійску, аднак у сінтаксісе, вымове і нярэдка таксама лексыцы яны ўжывалі звыклія ім формы беларускай мовы²²².

Калі ж разглядаць пераход да гарадскога ладу жыцця як аўтасаветызацыю новапрыбылых, то іхныя высілкі да акультурацыі не маглі ўвянчацца поўным поспехам ва ўсё яшчэ пераважна аграрным рэгіёне і ў горадзе, поўным выхадцаў зь вёскі²²³. Такія атрыбуты беларускай этнічнасці, як мова і вясковыя традыцыі, у горадзе ў значнай ступені або маргіналізаваліся, або трансфармаваліся ў элементы гарадской культуры вольнага часу ў рамках савецкіх фальклёрных гурткоў мастацкай самадзейнасці, захоўваючы, тым ня менш, для большасці новых гараджанаў сувязь зь вёскаю²²⁴. Гэта мела пераважна практычныя прычыны. У той час як шматлікія жыхары Гародні ў будні былі часткаю гарадскога ландшафту і выконвалі сваю функцыю ў савецкім грамадстве на працоўным месцы, у школе або інстытуце, выходныя яны прысвячалі працы на зямлі. Складаная сытуацыя з забеспячэннем гарадскіх цэнтраў прымусала большасць новапрыбылых апрацоўваць соткі і агароды бацькоў, каб у нядзелі рынуцца назад

²²² Бандарчык сцвярджае, што няма супярэчнасці паміж тым, што расійская мова дамінуе ў публічнай прасторы, і пры гэтым існуе добрае веданне і моцна выражаная сьвядомасць беларускай мовы. Гл.: Бандарчык В. Белорусы... С. 131.

²²³ Акурат у гэтым пункце інтэрпрэтацыя гэтага даследавання адрозніваецца ад іншых працаў, якія бачаць у савецкай форме мадэрнізацыі толькі саветызацыю, але не ўрбанізацыю. Уражвае аргументацыя Захара Шыбека ў кнізе, выддзенай у Вільні Эўрапейскім гуманітарным універсітэтам. Шыбека сцвярджае, што пры Савецкім Саюзе беларускія гарады служылі «палігонам для масавай камунізацыі сьвядомасці», што прывяло да адваротнага эфекту. Пры гэтым Шыбека лічыць важнымі фактарамі тэмп ды інтэнсіўнасць міграцыі зь вёскі. Гл.: Шыбека З. Гародская цывілізацыя... С. 293–294.

²²⁴ Гэта суправаджалася савецкімі даследаваннямі развіцця сацыялістычных нацыяў, у якіх падкрэсленую ролю грае народнае мастацтва. Гл.: Lindner R. Historiker... S. 369–374; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 369–374.

у горад з поўнымі торбамі і клункамі ў перапоўненых аўтобусах і цягніках. Да таго ж дзеці з рэгіёну праводзілі свае летнія вакацыі пераважна ў вёсцы ў бабуль і дзядуляў. Такім чынам, зьвязка з бацькоўскай гаспадаркай вымушана захоўвалася — перадусім для маладзейшых выхадцаў зь вёскі, якія атрымалі ў горадзе адукацыю, і для іхных дзяцей. Адначасова саветызацыя вёскі рухалася даволі павольна, нягледзячы на ўжо праведзеную калектывізацыю, і натыкалася там — асабліва сярод старэйшых людзей — на насычанае рожанасць. Тут надалей гаварылі на *простай мове*, а новыя гараджане, якія перамяшчаліся паміж горадам і сьветам сваіх бацькоў, хоць і прыносілі расійскую мову з гораду ў вёску, але са сваякамі ў большасці сытуацыяў гаварылі на мове свайго дзяцінства. Гэтая гаворка, праўда, у выніку працы савецкіх кадраў і зваротнага ўплыву ўрбанізацыі на сельскую мясцовасць набірала ўсё больш элемэнтаў расійскай мовы. Пры гэтым за некалькі дзесяцігодзьдзяў зьмянілася таксама *простая мова* вёсак. У выніку яна наблізілася да формы *трасянки*²²⁵.

І ўсё роўна ў Гародні нават у 1989 годзе 74,5 % жыхароў адказалі, што гавораць дома на беларускай мове. У 1959 годзе іх было 89,5 %, у 1970-м — 81,4 %, а ў 1979-м — 72,9 %²²⁶. Хаця за трыццаць гадоў можна заўважыць скарачэньне гэтых лічбаў, аднак кідаецца ў вочы па-ранейшаму высокая колькасць грамадзянаў БССР, якія адказалі, што гавораць дома на беларускай мове²²⁷. Яўная супярэчнасць паміж статыстыкай і ня раз канстатаваным досьведам, што ў беларускіх гарадах мова Янкі Купалы ды іншых нацыянальных пісьменьнікаў практычна не ўжываецца, можна патлумачыць наступнаю

²²⁵ Інтэрвію з А. Вадзейкай, праведзенае ў Гародні 31 сакавіка 2005 году на польскай мове. Інтэрвію з ананімнымі настаўнікамі, праведзеныя ў Забалаці і Радуні 15 сакавіка 2004 году.

²²⁶ Бондарчык В. Беларусы... С. 32.

²²⁷ Праведзены Стыўэнам Гацье аналіз перапісу насельніцтва 1970 году дэманструе, з аднаго боку, уплыў мадэрнісцкай тэорыі нацыяналізму ягонага часу — у ёй яшчэ панавала ўяўленьне пра тое, што трэба мабілізаваць масы праз эліты. Гацье за адсутнасцю іншых эмпырычных крыніцаў інтэрпрэтаваў сытуацыю ў БССР такім чынам, нібыта вынікі перапісу насельніцтва ўяўляюць сабой адлюстраваньне штодзённасьці. І таму на падставе высокіх лічбаў ён прыйшоў да высновы: «Адчувальнае паляпшэньне пазыцыі беларускай мовы ў гарадах было патэнцыйна пазытыўным разьвіцьцём для беларускага нацыяналізму». Ягоная гэза супярэчыць успрыманьню мігрантаў і савецкай эліты, бо і катэгорыю мовы, і катэгорыю нацыянальнасьці ён разглядае ў якасьці аднавымерных фактараў нацыянальнай ідэнтэчнасьці. Гл.: Guthrie S. L. The Belorussians: National Identification and Assimilation, 1897–1970. Part 2, 1939–1970 // Soviet Studies. 1977. № 2. P. 270–283.

дваістасцю²²⁸: у публічнай прасторы адбывалася адносна плаўнае дапасаванне да мовы савецкай дзяржавы, якая абяцала адукацыю, працу і прагрэс²²⁹. А ўнутры сям'і мацней захоўвалася сувязь зь вясковым паходжаннем і мовай вёскі²³⁰. Таму вельмі імаверна, што на гаворках беларускай мовы гаварылі ня толькі ў вёсках, але што і ў гарадах *ва ўласных чатырох сьценах* па-ранейшаму прысутнічала гэтая *простая мова*, праўда, ужо пад мацнейшым уплывам лякальных формаў трасянкі, чым мова ў вёсках.

На карысьць гэтай тэзы сьведчыць цэлы шэраг аргументаў, якія пацвярджаюцца перадусім паралельнай сытуацыяй з захаваннем рэлігійных практык. Гэтак, традыцыі праваслаўя і каталіцызму часткова захаваліся ў вёсках²³¹. Тут магчымаьці аказваць сацыяльны ціск былі меншымі, прынамсі ў дачыненні людзей старэйшага веку. І тут хрысьціянскія традыцыі ў цэлым былі мацнейшыя, чым сярод гарадскога насельніцтва. Дый было трохі больш магчымаьцяў употай сьвяткаваць хрысьціянскія сьвяты. Бальшыню гараджанаў, ахрышчаных паміж 1944 і 1991 гадамі, іхныя бацькі патаемна вазілі ў вёску, дзе сьвятар выконваў гэты абрад. Хаця звычай сьвяткаваць Каляды і Вялікдзень выкараняўся савецкімі ўладамі, аднак на захадзе Беларусі некаторыя з гэтых практык былі менш панішчаныя, чым на ўсходзе незалежнай з 1991 году краіны²³². Патлумачыць гэта можна ў цэлым малым маштабам гвалту, які спатрэбіўся для саветызацыі Заходняй Беларусі пасля Другой сусьветнай вайны. Шы-

²²⁸ Тэарэтычная мадэль тлумачэньня гэтых працэсаў была распрацаваная ў Польшчы ў канцы 1980-х гадоў: Przyszczykowski K. Funkcje systemów informacyjnych wielkiego miasta wobec migrantów. Poznań, 1991. S. 24–35.

²²⁹ Гэтую выснову пацвярджаюць назіраньні Анджэя Садоўскага, які ў выпадку Беластоку зафіксаваў цалкам аналягічны парадокс: з аднаго боку, вясковыя выхадцы ўспрымаюць горад як сымбаль мэтраполіі, з другога боку, праз сваю ўласную прысутнасьць яны лічаць яго асяляненым. Гл.: Sadowski A. Białystok... S. 151.

²³⁰ Пры гэтым пры выкарыстаньні мовы прынцыпова праводзілася адрозьненне паміж грамадзкай і прыватнай прасторамі, праўда, не як простая дыхатамія саветызаванай публічнай прасторы і выключанай зь яе прыватнай сфэры сям'і. Гл. у гэтым пытаньні: Sphären von Öffentlichkeit in Gesellschaften sowjetischen Typs. Zwischen parteistaatlicher Selbstinszenierung und kirchlichen Gegenwelten / Hrsg. von G. T. Rittersporn u. a. Frankfurt am Main u. a., 2003. Дадатковыя аргументы супраць уяўленьня пра абароненую прыватную сфэру можна знайсці тут: Studer B., Unfried B. «Das Private ist öffentlich». Mittel und Formen stalinistischer Identitätsbildung // Historische Anthropologie. 1999. № 7. S. 83–108.

²³¹ Бандарчык падкрэсьлівае зьмяненне пачынаючы з 1960-х гадоў, якое прывяло да кансалідацыі рэлігійных практык, што зрабілася відавочным толькі ў 1980-х. Гл.: Бандарчык В. Белорусы... С. 129.

²³² Традыцыйная мастацкая культура... С. 25–26, 181–190.

зафрэнiчная сытуацыя адмаўлення і прывязанасці працягвала трымаць разам горад і вёску. Аднак адчужэньне паміж імі здымалася супольным удзелам у новых савецкіх гарадзкіх традыцыях. Некаторыя звычай, акрэсленыя савецкімі этнографамі як беларускія, усё больш выразна практыкаваліся ў сем'ях з 1970-х гадоў²³³. У якасці канкрэтнага прыкладу можна назваць форму пахавання²³⁴. Пасля вайны ўсё больш людзей былі пахаваныя на гарадзкіх савецкіх могілках без хрысціянскіх або юдэйскіх сымбаляў. Нават на каталіцкіх, праваслаўных і юдэйскіх могілках Гародні, якія паранейшаму выкарыстоўваліся, пахаванні вонкава набывалі савецкую форму. Аднак у сям'і і ў прыватнай прасторы захоўваліся звычай, якія паходзілі з вёскі, нават без інстытуцыйнай прывязкі да хрысціянскай царквы²³⁵. Тут, у сям'і, па той бок публічнай сферы савецкага гораду, яны перадаваліся наступным пакаленням²³⁶.

Пры гэтым робіцца зразумела, што калі мы гаворым пра беларускую этнічнасць, то тут гаворка ідзе пра сфармаваныя хрысціянствам сямейныя практыкі, якія надалей захоўваліся ў сферы прыёму ежы, рэлігійных традыцыяў, каляндарных святаў і *простай мовы*²³⁷. Таму наплыў вяскоўцаў у гарады Беларусі — спачатку ў выніку моцнай рэгламентацыі міграцыйных плыняў і часовага дамінавання моладзі, якая прыехала туды вучыцца — ня трэба ўяўляць сабе як відавочнае *асяляньванне*, якое суправаджалася раптоўным з'яўленьнем скаціны на балконах²³⁸. Гаворка ідзе пра масавыя ўцёкі з вёскі, аднак спробу сялян вырвацца з калгаснага прыгону нельга аднамерна разглядаць як *асяляньванне* гораду²³⁹. Міграцыя ў публічнай сферы гораду праяўлялася хутчэй у выглядзе

²³³ Бондарчик В. Беларусы... С. 128; Традыцыйная мастацкая культура... С. 269–281.

²³⁴ Тамсама. С. 420–455.

²³⁵ У выпадку Беластоку Андзей Садоўскі апісвае гэты працэс як індывідуальны амбівалентны пошук сацыяльных нішаў. Гл.: Sadowski A. Białystok... S. 172–173.

²³⁶ Garcelon M. The Shadow of the Leviathan: Public and Private in Communist and Post-Communist Society // Public and Private in Thought and Practice. Perspectives on a Grand Dichotomy / Ed. by J. Weintraub, K. Kumar. Chicago, 1997. S. 303–322. Гл. да гэтага комплексу пытаньняў таксама больш нядаўнюю працу: Figes O. The Whisperers. Private Life in Stalins Russia. London, 2008.

²³⁷ Традыцыйная мастацкая культура... С. 181–190, 201–220.

²³⁸ У Гародні да Другой сусветнай вайны таксама было адносна вялікае пагалоўе скаціны ў межах гораду. Гэтак, у бяднейшых кварталах нармальным лічылася трымаць на задніх дварах свіней, курэй і часам нават кароў. Слыннымі балконы, на якіх у 1945 годзе на «вернутых землях» Польшчы трымалі жывёлу, ня вытрымалі б у Гародні такой нагрузкі проста з прычыны сваёй канструкцыі. Гл.: Чернякевич А. «Новый Свет» и его окрестности... С. 21.

²³⁹ Sadowski A. Białystok... S. 141.

адаптацыі, адпаведна, адсутнічала відавочная сялянскаясьць, што, прынамсі, забяспечвала пераемнасьць звыклых формаў паводзін у прыватнай, сямейнай прасторы²⁴⁰. На карысьць гэтай тэзы можна выказаць наступныя аргумэнты: моцны ўплыў вясковага навакольля на аблічча такіх гарадоў, як Гародня, азначаў, што тут яшчэ да саветызацыі гарадзкія ўскраіны не адрозьніваліся ад вёскі, а таксама людзі, нават жывучы ў цэнтры гораду, трымалі жывёлу. Таксама яшчэ да вялікага перамяшчэньня сялян у Гародню прысутнічала зьвязка беларускай этнічнасьці і мовы зь вёскай. Таму наўрад ці можна было б адназначна сьцьвярджаць, што паваенная Гародня была больш асялянёная, чым даваенная. Саветызацыя горадабудаўніцтва, якая суправаджала індустрыялізацыю, прынесла з сабой сучасныя ўяўленьні пра арганізацыю публічнай прасторы. Асаблівую ролю пры гэтым грала жаданьне падзелу прастораў для працы, жытла і адпачынку. Нават калі гэта рэдка дасягалася на практыцы, гэта прывяло да павелічэньня зялёных насаджэньняў і ў цэлым да азеляненьня цэнтру гораду, якое сёньня часта няправільна інтэрпрэтуецца як асяляньваньне.

Апошні аргумэнт паказвае, наколькі ўвогуле складана канстатаваць руралізацыю ў публічнай прасторы. Спачатку трэба высветліць, што складае *вясковы элемэнт*. Гэтыя катэгорыі часта кажуць болей пра ўяўленьне дасьледніка пра вёску, чым пра сытуацыю ў горадзе²⁴¹. У Гародні, ва ўсялякім выпадку, не назіралася масавай

²⁴⁰ Бондарчык В. Этнічныя працэсы... С. 218–240. Тэарэтычная праблема ў гэтай аргумэнтацыі палягае тут у тым, што надалей захоўваюцца азначэньні «вясковы» і «гарадзкі», аднак іх нельга аналізаваць ізалявана ад працэсу саветызацыі. Гэтак, вясковыя выхадцы ды асабліва іхныя дзеці засвоілі практыкі, якія лічылі гарадзкімі. Аднак гэтыя ж практыкі постсавецкая інтэлігенцыя лічыла праявай іхнай вясковасьці. Сюды асабліва адносіцца мясцовы спосаб адзначаньня масавых і вялікіх сямейных сьвятаў: гучна, зь вялікай колькасьцю алькаголю і дэманстрацыйнай адзнак матэрыяльнага дабрабыту. Да такіх прыкметаў у Гародні XXI стагодзьдзя пры сьвяткаваньні вясельля адносіцца фінансавая здольнасьць арандаваць прынамсі дзесяць белых лімузінаў «Мэрсэдэс Бэнц». Аналітычна для староньняга чалавека наўрад ці магчыма разьдзяліць саветызацыю, урбанізацыю і захаваньне вясковых практык у публічнай прасторы. Са зразумелых прычынаў практычна адсутнічаюць створаныя самімі выхадцамі зь вёскі пісьмовыя сьведчаньні пераезду ў Гародню, якія давалі б інфармацыю пра зьмяненьне самаўспрыняцьця.

²⁴¹ Добры прыклад Захар Шыбека прыводзіць для ўрбанізацыі Беларусі: у выпадку беларусаў аўтар гаворыць пра недаўрбанізаваную мэнтальнасьць. Яна вызначаецца наступнымі рысамі: 1) міталёгізацыя, схільнасьць да ўтопіяў, у тым ліку да ўтопіяў сацыялістычных, 2) адсутнасьць гістарычнай сьвядомасьці, найперш адносна спадчыны ВКЛ, 3) адсутнасьць духоўнага сувэрэнітэту (цвёрдай і акрэсьленай самаідэнтыфікацыі зь беларускім народам і яго культурай), 4) імкненьне да самаізаляцыі, 5) адсутнасьць нацыянальнай сьвядомасьці, 6) апалітычнасьць,

жывёлагадоўлі або стыхійнага ўзьявядзеньня «самабудаў» у рысе гораду. Таксама не назіралася адкрытага пераносу вясковых звычаяў у публічную прастору гарадоў. Тлумачыць адсутнасць гарадзкой атмасфэры ў той форме, у якой яна канцэптуалізуецца ў Заходняй Эўропе, як прыкмету руралізацыі таксама нельга, бо складана вызначыць гістарычны момант для параўнання. Хаця да Другой сусветнай вайны ў Гародні былі школы і бальніцы з рознай палітычнай, эканамічнай і канфэсійнай прыналежнасцю, аднак колькасць і памер ВНУ, хлебазаводаў і паліклінік у 1990-х гадах нашмат перавышала стан у 1939 або 1944 годзе. Параўнаньне непазьбежна прыводзіць да скажэння. Недастатковую дыфэрэнцыяцыю або малую шчыльнасць ні ў даваенным горадзе, ні ў савецкім нельга лічыць прыкметай адсутнасці гарадзкой атмасфэры²⁴². Хутчэй гаворка ідзе пра розныя формы дыфэрэнцыяцыі і шчыльнасці.

Як у выпадку транснацыянальных міграцыйных рухаў са зьменаю пакаленьняў у Гародні прынцыпова змянілася і сытуацыя²⁴³. Акурат другое пакаленьне, якое цягам 1970-х і 1980-х разьвіталася зь вясковай спадчынай і вырасла ў новаствораным этасе савецкай супольнасці, практычна адасобілася ад свайго вясковага паходжаньня²⁴⁴.

7) сэрвілізм, 8) ганарлівасьць (пыха), 9) зайздасьць (халуйства). У далейшым Шыбека тлумачыць гэтыя рысы маскоўскімі ўплывамі і татара-мангольскім ярмом («[Маскоўская] дзяржава была дэспатычная, бо фармавалася пад татара-мангольскім ярмом») і разглядае як наступства выбару шляху разьвіцця, «характэрнага ня толькі для Расіі, але і для іншых краінаў Азіі». Гэты пералік можна разглядаць як адлюстраваньне ўнутранага вобраза палітычнага ворага, які мае адну мэту — патлумачыць, чаму Беларусь сёньня ня ёсць нацыянальнай дзяржавай у клясычным сэнсе. Пры гэтым Шыбека праектуе ў пары паняткаў «васковасьць» і «саветызацыя» тое, што ў сучаснасьці лічыць палітычна заганным. Гл.: Шыбека З. Гарадская цывілізацыя... С. 294–302.

²⁴² Для сучасных пошукаў беларускімі нацыяналістамі ўласных лініяў традыцыі цягам савецкага пэрыяду важную ролю адыгрывае супярэчнасьць паміж адносна безгалтоўным або ў значнай ступені добраахвотным прыстасаваньнем масаў да дамінантнай савецкай гарадзкой культуры, якую прынеслі ў Гародню перадусім савецкія кадры, — супярэчнасьць паміж гэтым прыстасаваньнем і яшчэ працяглымі моцнымі сувязямі з навакольнымі вёскамі ды пастуляванай тэзай, што саветызацыя была выключна таталітарным актам, які можна патлумачыць толькі лёгкаю фізычнага прымусу і эканамічнага ціску.

²⁴³ Экономика социальной сферы крупного города: Опыт, проблемы, перспективы. Тезисы докладов научно-практической конференции // Редкол.: Н.А. Бебель [и др.]. Минск, 1989; Pol'skij S. A. Geographische und demographische Aspekte der Urbanisierung in der Belorussischen SSR // Petermanns Geographische Mitteilungen. 1991. № 135. S. 187–193.

²⁴⁴ Толькі ў адносна нешматлікіх выпадках людзі, народжаныя ў Беларусі ў канцы 1980-х гадоў, натхнёныя новым этапам адукацыі, сьведома адпраўляліся на пошукі сьлядоў, каб захаваць сувязь са сьветам продкаў. Зь іншага боку, апісаньня

У гэтым працэсе такія атрыбуты польскай і беларускай этнічнасці, як мова і рэлігія, нярэдка больш не перадаваліся дзецям ад бацькоў. У выніку ў наступных пакаленьняў яшчэ больш узмацнялася публічнае адмаўленьне ад сямейнага радаводу.

3.2.5 Інстытуты і рухальныя сілы ўрбанізацыі ў БССР

Савецкая сыстэма ня толькі рэпрэсавала эліты беларусаў як *тытульнай нацыі*, яна адначасова стварыла структуры для сацыяльнага пад'ёму новых элітаў. Гэтая сыстэма сама актыўна спрыяла аддаленьню выхадцаў зь вёскі ад сялянскіх практык і адначасова стварала новыя гарадзкія прасторы, у якіх засвойваліся новыя практыкі²⁴⁵. Дзіцячыя садкі, школы, рэкрэацыйныя аб'екты і дамы культуры былі ў ёй сацыяльнымі прасторамі, якія дазвалялі пашыраць *здабыткі спадчыны*²⁴⁶. У выніку ўжо пры савецкай уладзе разьвіваліся новыя культурныя практыкі, якія дазвалялі ўвесьці разнастайныя новыя кампанэнты ў канон культурных традыцыяў, сфармаваных у вёсцы²⁴⁷. Тут маюцца на ўвазе інстытуты, якія стваралі дапушчальныя для савецкай сыстэмы рамкі, у якіх амбітныя і інтэлектуальна адораныя актывісты маглі назапасіць культурны капітал, які яны самі разумелі як беларускі і які, аднак, выходзіў за межы падтрыманьня фальклёрнай канцэпцыі *тытульнай нацыі*²⁴⁸.

З гэтага вынікала маштабная адукацыйная база, якая сягала ад агульнаадукацыйных школаў да гарадзкіх ВНУ. У 1951 годзе быў сьпешна заснаваны Інстытут сельскай гаспадаркі²⁴⁹. У 1958 годзе сакратар абкаму адправіў у ЦК у Менску просьбу тэрмінова заснаваць Мэдыцынскі інстытут²⁵⁰. З 1978 году на базе Гарадзенскага

працэсы цягнуцца да канца 1990-х гадоў, калі з адыходам з жыцьця пакаленьня народжаных да Другой сусьветнай вайны часта цалкам абрываўся сувязь зь вёскай. З абрывам гэтай сувязі выміралі перадусім драбнейшыя вёскі, не далучаныя да постсавецкай інфраструктуры, пра што ў пачатку XXI стагодзьдзя сьведчаць шматлікія пустыя і ўсё больш заняпалыя хаты ў Гарадзенскай вобласьці.

²⁴⁵ Vakar N. P. *Belorussia: the Making of a Nation: a Case Study*. Cambridge, 1956.

²⁴⁶ Цітоў В. С. Этнаграфічная спадчына ... С. 3–4.

²⁴⁷ Да пытаньня, як дакладна яны ўводзіліся і наколькі гэта магло суправаджацца гвалтам з боку саміх савецкіх органаў, гл.: Szumski J. *Sowietyzacja...*; Шумскі Я. *Саветызацыя...*

²⁴⁸ Такое разуменьне прагрэсу ўжывалася ў позьніх савецкіх працах для доказу таго, што беларускі народ, нягледзячы на слабую пашыранасьць беларускай мовы, перажывае працэс культурнага разьвіцьця. Гл., напрыклад: Касперовіч Г. И. *Миграция населения в города и этнические процессы. На материалах исследования городского населения БССР*. Минск, 1985.

²⁴⁹ ДАГАГВ. Ф. 1, воп. 23, спр. 1, арк. 19–20.

²⁵⁰ Тамсама. Воп. 41, спр. 7, арк. 56–57.

пэдагогічнага інстытуту быў заснаваны Гарадзенскі дзяржаўны ўніверсітэт²⁵¹. Ён быў названы ў гонар Янкі Купалы — пісьменьніка, залучанага ў савецкі канон беларускай культуры. Хоць Янка Купала пры жыцці ня меў з Гародняй нічога супольнага, ён зрабіўся хросным бацькам беларускай савецкай высокай культуры ў горадзе над Нёманам²⁵². Нават калі веды там фармуляваліся паводле савецкіх шаблонаў, а прыярытэт надаваўся не беларускім асаблівасцям, а дасягненням савецкай індустрыялізацыі, адукацыя, атрыманая ў гэтых ВНУ, дала ключавы інструмэнт, які дазваляў дапытлівым людзям скласці сваё меркаваньне пра гісторыю Беларусі, рэгіёну і гораду, а таксама пра сёньняшні стан моваў і меншасцяў²⁵³. У кожным ВНУ былі гісторыкі, якія апрацоўвалі крыніцы і маглі ўпісаць іх у сваю гісторыю гарадоў, рабочага руху, капіталізму і фэадалізму, нават калі спачатку і ня ставілі пад пытаньне афіцыйную карціну сьвету. Лінгвісты маглі скласці дакладнае ўяўленьне пра становішча беларускай мовы, а таксама пра разнастайныя формы трасянкавага маўленьня. Літаратуразнаўцы займаліся шырокім спектрам літаратурных формаў, якія апялявалі ня толькі да вёскі як прасторы беларушчыны. Беларусазнаўчыя катэдры належалі да нешматлікіх месцаў, дзе нармаваная форма беларускай мовы была звычайнай мовай камунікацыі. Да іх нават у ВНУ належалі толькі пэўныя спэцыялізацыі — гэтак, паслядоўна гаварылі па-беларуску амаль выключна на катэдрах беларускай літаратуры і мовы. На шматлікіх катэдрах гісторыі, наадварот, доўгі час панавала расійская мова²⁵⁴.

Іншай катэгорыяй месцаў патэнцыйнага самаўсьведамленьня па-за межамі афіцыйных інтэрпрэтацыяў былі музэі. На першы погляд ім было даручана пашыраць савецкія канцэпты і зьместы, а экспазыцыі выкарыстоўвалі перадусім цэнтральныя наратыўна-сацыялістычнага прагрэсу. Аднак навуковыя супрацоўнікі, архівісты, архітэктары і мастакі, якія працавалі ў гарадзкіх музэях, былі адчувальнымі да іншых праектаў *беларускасьці* апроч фальклёрнага — дзякуючы скарбам, якія яны падабралі, і выдавочным гістарычным

²⁵¹ Габрусевіч С. А., Крэнь І. П. Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт...

²⁵² Пры гэтым ужо ў 1947 годзе выкладчык тагачаснага пэдагогічнага інстытуту сьцьвярджаў, што ў інстытуце няма нічога беларускага, апроч шьльды. Гл.: Szumski J. Sowietyzacja... S. 260; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 225.

²⁵³ Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі. Зборнік навуковых артыкулаў / Пад рэдакцыяй А. А. Кавалені, В. Ф. Касовіча. Мінск, 1998.

²⁵⁴ Інтэрвю з А. Пяткевічам, праведзенае ў Гародні 11 красавіка 2006 году на беларускай мове.

наслаенням у Гародні²⁵⁵. Музей гісторыі атэізму і рэлігіі, разьмешчаны спачатку ў былым жаночым кляштары базыльянак, а пасля ў палацы Храптовічаў, мусіў спалучыць нарабаваныя з цэркваў прадметы з кантэкстам антырэлігійных кампаніяў, якія вяліся да 1980-х гадоў. Тым ня менш, і ён засяродзіў шэраг супрацоўнікаў, якія разглядалі музей і яго экспанаты як крыніцу таго самага культурнага капіталу²⁵⁶. Аднак гэта ня значыла, што гэтыя супрацоўнікі былі дысыдэнтамі, якія любой цаной гаварылі б па-беларуску — у вялікай частцы адукацыйных і культурных устаноў яшчэ на пачатку 1980-х у якасці размоўнай дамінавала расійская мова. Калі там і гаварылі па-беларуску, гэта быў выбар асобных людзей, і начальства гэта трывала, бо як-ніяк гэта была мова *тытульнай нацыі* БССР²⁵⁷.

Аляксей Пяткевіч апублікаваў у 2000 годзе даведнік пад назваю «Людзі культуры з Гродзеншчыны»²⁵⁸. Там можна знайсці нарысы жыццёвых этапаў усіх рэlevantных для вобласці (з пункту гледжання аўтара-ўкладальніка) навукоўцаў, выкладчыкаў, архітэктараў, музыкаў, сьпевакоў, актораў, мастакоў, калекцыянэраў, бібліятэкараў і музейных работнікаў. Значэньне гэтага пераліку адкрываецца ня зь першага погляду. Сьпіс з больш як 400 асобаў выразна адлюстроўвае вынікі мадэрнізацыі. Нягледзячы на ваенныя страты Гародня застаецца цэнтрам рэгіёну, яна мае высокую канцэнтрацыю дзеячоў з разнастайным этнічным, сацыяльным і прафэсійным паходжаньнем, з разнастайнай ідэнтычнасьцю і пазыцыяй. Хаця такія гістарычныя фігуры, як краязнавец Юзаф Ядкоўскі, пісьменьніца Эліза Ажэшка або філёляг Яўхім Карскі, і займаюць у даведніку важнае месца, аднак большасьць артыкулаў прысьвечаная сучаснікам, якія маглі і могуць займацца сваёй разумовай працай толькі дзякуючы апісанаму працэсу мадэрнізацыі на Гарадзеншчыне²⁵⁹. Шмат хто зь іх актыўна праводзіць вывучэнь-

²⁵⁵ Інтэрвію з Т. Маліноўскай, праведзенае ў Гародні 12 красавіка 2006 году на беларускай мове; інтэрвію зь І. Трусавым, праведзенае ў Гародні 25 лютага 2004 году на расійскай мове.

²⁵⁶ Тамсама.

²⁵⁷ Гл. на гэты конт гістарычны нарыс інстытуцыяналізацыі беларускай дзяржаўнасці з пункту гледжання беларускіх эмігрантаў у Амэрыцы: *Byelorussian Statehood. Reader and Bibliography* / Ed. by V. Kipel, Z. Kipel. New York, 1988. P. 16 ff.

²⁵⁸ Пяткевіч А. Людзі культуры з Гродзеншчыны: Даведнік. Гродна, 2000.

²⁵⁹ Дагэтуль не дасьледавалася, ці быў Міхась Забэйда яшчэ адным чалавекам, у чым жыццё можна прасачыць пераемнасьць паміж гарадзкой беларускай культурай да і пасля 1944 году. Сьпявак жьў у эміграцыі, таму ён функцыянаваў перадусім як экран для праекцыяў. Забэйда, як апісана раней, увосень 1942 году даваў канцэрты пад эгідай Беларускага нацыянальнага камітэту ў тагачаснай Беластоцкай акрузе. Гэта не замянала такім камуністычным дзеячам, як Аляксей

не адметнасьцяў рэгіёну і адчувае зь ім непарыўную сувязь. Амаль усіх яднае тое, што сваёй адукацыяй і станаўленьнем яны абавязаныя савецкім інстытуцыям²⁶⁰. Іхная ангажаванасьць у беларускую, а таксама ў польскую і літоўскую справу, асабліва ў першай палове 1990-х гадоў, ніякім чынам не супярэчыць іхнай ранейшай працы як піянэрважатых, інструктараў на арганізацыйна-партыйнай рабоце або кіраўнікоў аддзелаў у савецкіх культурных установах. Бо акурат на гэтых пазыцыях яны засвоілі, апроч канону марксізму-ленінізму, веды ды ідэі, якія пачалі ажыцьцяўляцца ў ходзе перабудовы²⁶¹.

Быў таксама шэраг выбітных асобаў, якія яшчэ да 1991 году ня толькі паслядоўна паўсюль гаварылі па-беларуску, але і адзначаліся асаблівай бескампраміснасьцю²⁶². Напрыклад, у атачэнні пісьменьніка Аляксея Карпюка беларуская мова была добрым тонам, што ня значыла, што там не гаварылі па-расійску²⁶³. Карпюк, маючы ахоўны статус савецкага партызана, стварыў вакол сябе кола сяброў, чые памкненьні рэтрэспэктывна можна інтэрпрэтаваць як беларускія ў нацыянальным сэнсе. Доўгі час ён узначальваў абласную арганізацыю Саюзу пісьменьнікаў, якая размяшчалася ў доме Элізы Ажэшкі. Карпюк разам з Васілём Быкавым і гісторыкам Барысам Клейнам утвараў ядро неформальнага кола, якое трымалася ў першую чаргу на ўзаемным даверы ды супольных інтэлектуальных зацікаўленьнях²⁶⁴. У іхным асяродзьдзі, у якое ўваходзілі таксама паэтка Данута Бічэль-Загнетава і філёляг ды краязнавец Аляксей Пяткевіч, крытычны аналіз сучаснасьці быў часткай уласнай самасьведомасьці. Хаця яно ажно да канца 1980-х гадоў

Карпюк, які сам ваяваў у савецкім партызанскім атрадзе, шанаваць Забэйдзу за ягоную творчасць. Гл.: Карпюк А. Выбраныя творы. Мінск, 2007. С. 518. Пасьля шэрагу сутыкненьняў з савецкімі органамі Забэйда ў 1963 годзе прыехаў на афіцыйныя гастролі ў БССР. Гл.: Шыбека З. Нарыс... С. 90.

²⁶⁰ Літаратурным сьведчаньнем гэтай цеснай сувязі выступае наступны зборнік: Голуб Ю. Краю мой...

²⁶¹ Інтэрвію з А. Госьцевым, праведзенае ў Гародні 9 красавіка 2006 году на беларускай мове; інтэрвію з С. Піваварчыкам, праведзенае ў Гародні 19 лютага 2008 году на расійскай мове; інтэрвію з Э. Ярмусікам, праведзенае ў Гародні 23 лютага 2008 году на расійскай мове.

²⁶² У іхным выпадку гаворка ішла хутчэй пра выключэньні ў грамадзкім успрыманьні, якія, тым ня менш, пацвярджалі тэзу, згодна зь якой у савецкім горадзе назіралася існаваньне розных сацыякультурных нішаў. Гл.: Fuchs M. Die Grauzonen der Sowjetisierung oder die sozial-kulturellen Nischen in der sowjetischen Gesellschaft // Zeitschrift für Weltgeschichte. 2001. № 2. S. 107-124.

²⁶³ Хоць Карпюк на публіцы дэманстравана гаварыў па-беларуску, у сям'і ён карыстаўся расійскай мовай. Гл.: Карпюк А. Выбраныя творы... С. 511, 518.

²⁶⁴ Фядута А. У змаганні за Праўду // Карпюк А. Выбраныя творы... С. 5-24.

было зацyklена на пошуку праўды ў рамках марксізму-ленінізму — Карпюк быў заўзятым камуністам, — нават толькі жаданьне ацэньваць рэчаіснасьць сваім розумам прыносіла праблемы²⁶⁵. Пасья ўжо знакамітай прамовы Карпюка на 5-м зьездзе Саюзу пісьменьнікаў БССР у Менску ў 1966 годзе адбылася адкрытая атака на яго самога, Быкава і Клейна²⁶⁶. Тэмай выступу Карпюка была хлусьлівасьць партыйных органаў, ён крытыкаваў афіцыйную літаратурную прадукцыю, не закранаючы сытуацыі зь беларускай мовай або культурай. Карпюк настойваў на ўнутрыпартыйным дыскурсе праўдзівасьці, які, на ягоную думку, мусіў быць накіраваны супраць рэакцыйных сілаў сярод камуністаў. За гэта яго пазбавілі пасады ў Саюзе пісьменьнікаў, а ягоныя творы часова перасталі друкаваць. Тым часам Быкаў ужо пакінуў Гародню, каб, будучы прызнаным аўтарам, адносна бесьперашкодна працягнуць літаратурную працу ў Менску. Клейн страціў пасаду дацэнта ў мэдыцынскім універсітэце²⁶⁷. Пацярпелі таксама іхныя блізкія, якіх звольнілі з працы або якім давалася зьмяніць яе месца.

У мэмуарах, якія паўсталі ўжо ў 1990-х, гэтае нефармальнае кола стылізавалася пад своеасабліваю групу супраціву²⁶⁸. Маўляў, Карпюка абвінавачвалі ў тым, што ён прасоўваў сваё меркаваньне ўнутры партыі і адкрыта яго адстойваў. Хаця ён і ягоныя сябры не парвалі з камунізмам, аднак яны пачалі інтэлектуальна асэнсоўваць неадпаведнасьці ў савецкай сыстэме і распрацоўваць новыя ідэі, якія паспрыялі пашырэнню нацыянальнай сьведомасьці. Пры гэтым пра ярка выражаны беларускі нацыяналізм спачатку не магло быць і гаворкі. Аднак веды, акумуляваныя да сярэдзіны 1980-х, набытыя перакананьні і сфармаваныя погляды паслужылі базай для нечаканага адкрыцьця раней ня бачных дзвярэй, празь якія падчас перабудовы павеяў сьвежы вецер. За аднымі з гэтых дзвярэй хавалася нацыянальная кунсткамэра.

Карпюк у сваіх творах бяз комплексаў і прыхарошваньняў апісваў свой шлях у горад, які ён сам прарабіў. Ён інакш, чым большасьць сучасных яму аўтараў, пісаў пра мадэрнізацыю, сацыяльны пад'ём і новыя магчымасьці ў горадзе. Аднак Карпюк трымаў у полі зроку і яго ценявыя бакі. Уражвае ягоны раман пра старога бацьку, якога ў 1980-х дзеці забіраюць у горад, бо ён апошні зь сям'і, хто

²⁶⁵ Клейн В. Недосказанное // Карпюк А. Выбраныя творы... С. 533–550.

²⁶⁶ Яновіч С. Каму непрыемнасьць, а каму і няшчасце // *Czasopis*. 2001. № 3. С. 37.

²⁶⁷ Клейн В. Недосказанное... С. 542–543.

²⁶⁸ Дзярновіч А. Іншадумцы і контркультурная моладзь у Гародні (1950–1970 гг.) // *ARCHE*. 2010. № 1–2. С. 543–606.

застаўся ў вёсцы. Ягоная самота, чужы побыт ягоных сыноў і ягоная нежаданьне знайсці сябе ў новым атачэньні каштавалі яму ўрэшце жыцця. І ў выніку паўстаў адзін з наймацнейшых літаратурных дакумэнтаў, які дэманструе адчужанасьць паміж вёскай ды індустрыялізаваным горадам, што звычайна замоўчваецца або прыгладжваецца. Карпюк разьвіў модус, які непасрэдна зьвязвае савецкую рэальнасьць гораду, у тым ліку ў яе супярэчнасьцях, зь ягоным вясковым паходжаньнем, без таго каб адно паўтараць страчаныя песьні і гісторыі свайго дзяцінства або супасьці з інтанацыямі афіцыйнага дыскурсу пра *тытульную нацыю* і яе багаты фальклёр. Назва раману — праграмная: слова «карані» ў гэтым значэньні па-беларуску ўжываецца толькі ў множным ліку²⁶⁹. Карпюк ведае пра сваё паходжаньне і ўкараэнасьць у культуры вёскі, але ён ускосна назіраў і апісваў *адрыў ад каранёў* заходняй часткі БССР у той момант, калі этнолягі, культуролягі і гісторыкі за малым выняткам яшчэ працягвалі гераічны тон савецкага наратыву. Гэтая ўпэўненасьць наконт свайго паходжаньня і адсутнасьць фальшывага гонару ці сорама за культурны багаж з глыбокай правінцыі ў спалучэньні зь ягонымі заслугамі як савецкага партызана былі падставамі для нязломнай пазыцыі, зь якой ён у 1970-х выступаў супраць ужо закасьнелай савецкай намэнклятуры, чым функцыянерам ад культуры тым ня менш заставаўся.

Другі пункт датычыць ягонага выразнага ўяўленьня пра высокую каштоўнасьць для індывідуума нацыянальнай прыналежнасьці. Барыс Клейн у сваіх успамінах піша пра тое, што Карпюк меў на гэта асаблівы нюх: «У Аляксея была прыродная асаблівасьць: ён, калі так можна вызначыць, любіў нацыянальнасьць у чалавеку»²⁷⁰. Маецца на ўвазе ідэя, што культурныя карані чалавека, ягоная мова, аповеды, песьні і звычай ягонага асяродзьдзя складаюць важную частку яго самога, якую ў яго ніхто ня можа забраць і якая і робіць яго паўнаватрым чалавекам. Зьвязваньне этнічных атрыбутаў з паняткам *нацыянальнасьці* вынікае тут з савецкай тэрміналёгіі. Адначасова гэта выражэньне досьведу жыцця ў БССР, у якой заяўленьня *прадстаўнікі тытульнай нацыі* больш не гавораць на яе мове. Аднак Карпюк ня проста засяроджваўся на *лёсе беларусаў* як такім, а суадносіў яго са станам польскай, габрэйскай і літоўскай меншасьцяў. Цягам 1980-х гадоў ён усё больш публічна прапагандаваў ідэю, што толькі свабоднае *разьвіцьцё нацыянальных культураў* можа пазытыўна паўплываць на станаўленьне бе-

²⁶⁹ Карпюк А. Карані. Мінск, 1988.

²⁷⁰ Карпюк А. Выбраныя творы... С. 546.

ларускай нацыі. Таму падчас перабудовы ён актыўна падтрымліваў заснаваньне шэрагу культурных аб'яднаньняў, арыентаваных на нацыянальную культуру²⁷¹. Пазыцыя Карпюка наконт нацыянальных ідэнтычнасьцяў праявілася толькі ў другой палове 1980-х, калі ён, нягледзячы на новыя напады, з усім сваім мясцовым аўтарытэтам працаваў на тое, каб заснаваць як мага болей грамадзкіх аб'яднаньняў, якія маглі б напоўніць жыцьцём лёзунгі перабудовы і галоснасьці. У выпадку Гародні ягоная асоба дае ключ да разуменьня амбівалентных адносінаў паміж рэальным сацыялізмам і запозненым нацыянальным рухам. Карпюк спачатку не ўспрымаў іх як супрацьлегласьці. Хутчэй, ён верыў у тое, што *свабоднае разьвіцьцё нацыянальных культураў* — гэта перадумова для дэмакратызацыі Савецкага Саюзу пры дапамозе галоснасьці і перабудовы.

Падсумоўваючы, можна сказаць, што як пэўныя ўстановы, так і паасобныя людзі яшчэ задоўга да перабудовы пачалі назапашваць новы культурны і сымбалічны капітал унутры вузка акрэсьленых рамак рэальнага сацыялізму. І гэты капітал быў скарыстаны тады, калі ў 1980-х на парадку дня зьявілася пытаньне пра пошукі рэсурсаў для *вынаходзтва нацыянальных традыцыяў*²⁷². Супярэчлівае стаўленьне савецкай сыстэмы да катэгорыі *нацыянальнасьці* палягала ў тым, што з аднаго боку сыстэма разбурала нацыянальныя традыцыі, а з другога боку перадавала іх іншым пакаленьням праз перавод этнічна акрэсьленых уласьцівасьцяў вёскі ў фальклёр. Адначасова ў рамках мадэрнізацыі БССР яна стварала структуры, якія дазвалялі асобным дзеячам знаходзіць і разьвіваць іншыя канцэпцыі мінулага і сучаснасьці беларускага народу. Важным фактарам, апроч працяглага ўплыву савецкіх пашпартных ідэнтычнасьцяў, была пастаянная прысутнасьць канцэпцыі *тытульнай нацыі*. Цэнтральныя прыкметы беларускай этнічнасьці цягам індустрыялізацыі адышлі на задні плян — шмат у чым дзякуючы беззьмястоўнаму ўжываньню ў розных сфэрах прыметніка *беларускі*. Адначасова, аднак, існаваньне *беларускай нацыі* штодня засьведчвалася на ўсіх рэспубліканскіх узроўнях у назвах камбінатаў, грамадзкіх аб'яднаньняў, музэяў ды іншых устаноў, і тым самым умацоўвалася ўяўленьне пра супадзеньне беларускай нацыі са структурамі БССР. Выраз *«нацыянальнае формай і сацыялістычнае зьместам»* можна інтэрэтаваць у тым сэнсе, што структуры, фармальна акрэсьленыя як беларускія, у першую чаргу праяўлялі савецкія зьместы, а беларускае павярхоўна

²⁷¹ Еврей Гродно: Очерки истории и культуры / Ред.-сост. М. Кемеров, С. Пивоварчик. Гродно, 2000. С. 1–20.

²⁷² *The Invention of Tradition* / Ed. by E. Hobsbawm, T. Ranger. Cambridge, 2003. P. 1–15.

стылізавалася пад фальклёр. Дылема савецкай мадэрнізацыі палягала ў тым, што яна цалкам трансфармавала жыццёвы сьвет беларускага насельніцтва ў гарадзкое грамадства, але адначасова адстойвала канцэпцыю *тытульнай нацыі* ў этнічным разуменьні, якое адсылала выключна да вясковых *каранёў*. У выніку імклівага росту гарадзкога насельніцтва і ўсё большага аддаленьня новых гарадзкіх жыхароў ад вясковых *каранёў* канцэпцыя зьберажэньня народнай творчасці вырадзілася ў гарадзкую імітацыю вясковых абрадаў. Адначасова савецкая мадэрнізацыя ў Гародні забяспечвала рэсурсы для ўтварэньня савецкай інтэлігенцыі, якая — ужо ў гарадзкім кантэксце — ажыццяўляла ўласныя пошукі і паступова падхоплівала нацыянальныя дыскурсы з суседніх рэспублік, перадусім з Прыбалтыкі і Ўкраіны.

3.3 Савецкая пераканфігурацыя гістарычных прывязак

З уключэньнем Гародні ў склад СССР у яе прыйшлі партыйныя структуры, спецыяльныя службы і армія. У гэтую адсталую, на іхны погляд, Заходнюю Беларусь партыйныя работнікі і афіцэры прынеслі скіраваную ў будучыню ідэалёгію. Саветызацыя азначала для іх тры ўзаемазвязаныя мэты: укараненьне на забранай зямлі эксклюзіўнай прэтэнзіі на ісьціну з боку кампартыі і яе правадыра, рэалізацыю шырокай праграмы мадэрнізацыі ды ідэю вызваленьня беларускага народу. Каб ажыццявіць гэтае бачаньне будучыні ў цяперашнім часе, патрабавалася адначасова распрацаванае бачаньне мінулага. Зь яго дапамогай належала пераканаць мясцовае насельніцтва ў гістарычнай неабходнасьці дзеяньняў дзяржаўнага апарату і легітымаваць іх у сэнсе выведзенага з марксісцкай тэорыі гістарычнага матэрыялізму. Засваеньне кананізаванай да таго часу раньняй гісторыі Савецкага Саюзу ўжо было складнікам савецкай сацыялізацыі і, адпаведна, адной з асноваў шырока зразуметай саветызацыі.

3.3.1 Гістарычна-археалягічны музэй паміж ідэалёгіяй і прагматыкай

Цэнтральная роля ў прышчапленьні савецкага наратыву пра гісторыю гораду належала музэю²⁷³. Яшчэ ў 1940 годзе ў памяшканьнях Старога замку адчыніўся Дзяржаўны гістарычна-археалягічны музэй. Праўда, тады выкарыстоўвалася перадусім калекцыя Ядкоўскага, да якой дадалі экспанаты пра *барацьбу за вызваленьне беларускага народу ад польскага ярма*. Ужо ў гэтай першай,

²⁷³ На разьвіцьцё падзеяў у міжваенны час зьвяртае ўвагу Райнэр Лінднэр: Lindner R. *Historiker...* С. 272–273; Лінднэр Р. *Гісторыкі і ўлада...* С. 272–273.

сьціплай з матэрыяльнага пункту гледжаньня экспазыцыі была заўважная савецкая пэрыядызацыя сусьветнай гісторыі. Створаны там падзел на чатыры храналёгічна і тэматычна структураваныя разьдзелы ўсеагульнай гісторыі захаваўся ў сталай экспазыцыі (з рознымі варыяцыямі і новымі акцэнтамі) да XXI стагодзьдзя. У пачатку экспазыцыі асьвятлялася стварэньне сьвету. У другой частцы, у якой асабліва моцна выкарыстоўвалася прыродазнаўчая калекцыя Ядкоўскага, адлюстроўваліся геалёгія, флёра і фаўна як асяродзьдзе чалавека. У трэцім памяшканьні асьвятлялася разьвіцьцё грамадзкіх фармацыяў да 1917 году — з падзелам на першабытнае, фэадальнае і капіталістычнае грамадзтва. Апроч гэтага, выстава рабіла асаблівы акцэнт на гісторыі рабочага руху ў Заходняй Беларусі, каб адсюль перакінуць масток да савецкай сучаснасьці ў самай важнай частцы экспазыцыі. Вырашальнымі этапамі былі Кастрычніцкая рэвалюцыя, Грамадзянская вайна ў Расіі, фазы станаўленьня савецкай дзяржавы, яе разбудова і «вызваленьне Заходняй Беларусі». Фінальным акордам гэтых працэсаў у сучаснасьці было зацьвярджэньне «Сталінскай канстытуцыі СССР як самай дэмакратычнай у сьвеце»²⁷⁴.

Пасьля паўторнага адкрыцьця ў 1944 годзе першая сталая экспазыцыя канца 1940-х мела трохі іншыя акцэнты: за адлюстраваньнем першабытнага грамадзтва зь яго дафэадальнымі структурамі на тэрыторыі Беларусі ішоў асобны разьдзел, прысьвечаны «культуры Старажытнай Русі». Пры гэтым цэнтральнымі тэмамі сучаснай гісторыі былі «гераічная мінуўшчына беларускага народу і яго барацьба за нацыянальную незалежнасьць і культуру, узьяднаньне беларускага народу ў адзінай Беларускай савецкай дзяржаве», а таксама «Вялікая Айчынная вайна і партызанская барацьба беларускага народу супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў». Сучаснасьць паўставала як «сацыялістычнае будаўніцтва»²⁷⁵.

Гэтая пэрыядызацыя тысячагадовай мінуўшчыны з пункту гледжаньня савецкай гістарычнай ідэалёгіі выразна паказвае спробу стварыць беларускі наратыў, які апраўдваў бы афіцыйную прапаганду пад знакам *узьяднаньня*. Ён практычна не спасылаўся на наратывы рэгіянальнай гісторыі Беларусі, пачаткі якіх былі закладзеныя да Другой сусьветнай вайны. Замест гэтага адзіным адпраўным пунктам быў лёс прыгнечаных масаў рабочых і сялян.

²⁷⁴ Śleszyński W. Okupacja sowiecka na Białostoczczyźnie 1939–1941. Propaganda i indoktrynacja. Białystok, 2001. S. 346.

²⁷⁵ У арыгінале на расійскай мове: ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 1, арк. 3. Да пытаньня стварэньня партызанскага міту ў Беларусі гл.: Lindner R. Historiker... S. 249 ff.; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 349 і наст.

У экспазыцыі не знаходзіла адлюстравання дыферэнцыяцыя паміж горадам і вёскай або паміж рознымі рэлігійнымі ці этнічнымі групамі. Сама вайна зрабілася зыходным пунктам гістарычнага абгрунтавання савецкай улады ў рэгіёне, пра што сведчыць пастанова Савету народных камісараў Беларусі ад 2 жніўня 1945 году: апроч сталай выставы належала ў першую чаргу распрацаваць экспазыцыі пра «Вялікую Айчынную вайну» і «партызанскую вайну»²⁷⁶. Іх назвы сведчаць пра тое, што пастаўленыя музэю дырэктывы мелі ў першую чаргу прагматычныя прычыны. Экспазыцыі мусілі забяспечыць падмацавання гісторыяй аргументы для агітацыі ў сучаснасці. Да такіх праектаў належалі перасоўныя выставы з наступнымі назвамі: «Сталінская канстытуцыя — канстытуцыя пераможнага сацыялізму», «Мір перамагае вайну», «Савецкія выбары — самыя справядлівыя ў свеце»²⁷⁷. У 1950 годзе дырэктар музэю на адной нарадзе загадаў сваім супрацоўнікам тэрмінова перапрацаваць экспазыцыю пра *сацыялістычнае будаўніцтва*, каб зрабіць яе ўзорнай для ўсёй рэспублікі²⁷⁸.

У канцы 1940-х сталінская культурная палітыка стварыла сытуацыю лятэнтнай пагрозы для ўсіх музэйных работнікаў і ў Гародні. Пра гэта сведчыць ня толькі амаль поўная зьмена кіраўнічага зьвяна, а таксама мноства супрацоўнікаў, якая неаднаразова адбылася цягам некалькіх гадоў. У справаздачах крытыка музэю з боку партыйных органаў перамяжоўваецца з самакрытыкай, якая прэзэнтуўна фармулявалася ў шэрагах музэйных супрацоўнікаў. Сфармуляваная ў 1949 годзе крытыка накіраваная на адлюстраваньня савецкай рэчаіснасці ў музэі Пінску зімой 1950 году дасягнула таксама і Гародні. Разьмешчаны ў Менску Камітэт па справах культурна-асьветніцкіх устаноў пры Савеце Міністраў БССР выявіў наступныя недахопы музэю²⁷⁹: савецкі пэрыяд прадстаўлены ў недастатковым аб'ёме, бо ён не разьмешчаны ў цэнтры экспазыцыі — папростку, які пасля васьмі гадоў савецкага панаваньня ў Гародні мог падацца музэйным работнікам адарваным ад рэчаіснасці. Ставілася ў віну таксама тое, што апроч тэматычнай выставы прыродазнаўчага аддзелу пад назвай «Савецкі дарвінізм» і экспазыцыі, прысьвечанай Кіеўскай Русі, у музэі не з'явілася нічога сутнасна новага. Апроч гэтага, «барацьба беларускага народу

²⁷⁶ ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 1, арк. 2.

²⁷⁷ Тамсама. Спр. 28, арк. 1.

²⁷⁸ Тамсама. Спр. 29, арк. 8–10.

²⁷⁹ Тамсама. Спр. 1, арк. 25.

супраць нямецкіх і белапольскіх захопнікаў [...] адлюстраваная недастаткова поўна». Крытычныя заўвагі закраналі таксама адлюстраванне Грамадзянскай вайны, аднаўленьня народнай гаспадаркі, індустрыялізацыі і калектывізацыі сельскай гаспадаркі, а таксама выкананьня плянаў сталінскіх пяцігодак — нібыта яны былі паказаныя толькі схематычна і пераказанаўча. Сьцьвярджалася, што дрэнна былі адлюстраваныя таксама вядучая роля партыі і роля таварыша Сталіна ў Вялікай Айчыннай вайне. Гэта быў удар ніжэй за пояс. Зь менскага пункту гледжаньня экспазыцыя недастаткова адпавядала савецкім узорам²⁸⁰. Цалкам канкрэтна крытыкавалася, што ў фэадалнай частцы экспазыцыі паказвалася зашмат экспанатаў, «якія мелі мала супольнага з барацьбой беларускага народу і былі кепска ўпарадкаваныя»²⁸¹. У гэтай ацэнцы праўляюцца два ключавыя пункты. Яшчэ не было зразумела, як у анэксаваных абласцях у рамках лякальнага наратыву належыць праўдападобна тлумачыць трыюмфальнае шэсьце Савецкага Саюзу. Яшчэ складаней было апавесці лякальную гісторыю паралельна з эмансыпацыяй «працоўных масаў беларускага народу», якія акурат тады пачалі масава засяляць гарады на захадзе БССР.

Апроч згаданых ідэалагічных промахаў пры ўвядзеньні прынцыпова новай пэрыядызацыі гісторыі ў Гародні прысутнічалі і практычныя цяжкасьці пры выкананьні савецкіх дырэктыв. Гэтак, да пачатку 1960-х гадоў не існавала нават праекту лякальнай гісторыі гораду, да якой можна было б звярнуцца. Толькі ў 1960 годзе ў Менску выйшла кніга пра гісторыю Гародні, выкладзеную перадусім як гісторыю дасягненьняў КПБ²⁸². Аднак дырэктар музэю ў Гародні агучыў і іншыя прагматычныя праблемы: перадусім не ставала самых розных матэрыялаў, на доказную сілу якіх можна было б абапірацца пры перадачы савецкіх тэзаў. Спачатку артэфакты складаліся выключна з ацалелых прадметаў зь міжваенных збораў і некаторых сьведчаньняў Другой сусьветнай вайны. У пер-

²⁸⁰ І ў Гародню для ацэнкі працы былі запрошаныя менскія адмыслоўцы: ДАГАГВ. Ф. 1, воп. 7, спр. 20, арк. 11–12.

²⁸¹ ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 29, арк. 26.

²⁸² Кніга пра гісторыю гораду, якая выйшла ў 1960 годзе на расійскай мове, разглядала 1944 год як другое нараджэньне Гародні і рабіла выгляд, што падчас Другой сусьветнай вайны тут жылі тыя самыя людзі. Гл.: Гродно. Исторический очерк / Под. ред. Б. М. Фиха и др. Минск, 1960. Варта ўвагі, што сам аўтар быў камуністычным дзеячам міжваеннага часу, удзельнічаў ва ўцёках вязьняў у Гародні ў верасьні 1939 году і ў ваенных дзеяньнях да прыходу Чырвонай арміі. У разглядзе пасьяваеннага часу ён асабліва насыледаваў савецкім наратывам. Распрацаваная пазьней форма лякальнай ідэнтэчнасьці, у сваю чаргу, наўрад ці была матывацыяй для яго апісаньня пасьяваеннай Гародні.

шыя гады не ставала нават савецкіх прапагандысцкіх матэрыялаў, пра што сьведчыць тэрміновы запыт на раньнія бальшавіцкія ўлёткі і цытаты з «Правды»²⁸³. Акрамя гэтага, назіралася нястача кнігаў, у якіх гісторыя рэгіёну была б сфармуляваная ў савецкай пэрспэктыве²⁸⁴. Гэтак, падчас нарадаў музэйнага калектыву адна з супрацоўніц нярэдка скардзілася, што на стэндзе пра раньні Новы час роля Гародні ў Русі не зразумелая²⁸⁵. Зьвязанае з гэтым пытаньне не дачакалася адказу, аднак з дыскусіі было зразумела, што задачы для дыдактыкаў і гісторыкаў палягалі ў тым, каб расказаць гісторыю, у якой іхная мясцовасьць фігуруе толькі ўрыўкава, згадваецца праездам або падчас вайны. Таму адзін з галасоў патрабаваў прынамсі інтэграваць у сталую экспазыцыю аглядную мапу Расійскай імперыі, каб таксама візуальна паказаць наведнікам становішча на пэрыфэрыі²⁸⁶.

Партыйнае кіраўніцтва гораду даволі рана прызнала, што гістарычнае выхаваньне насельніцтва мусіць належаць да цэнтральных функцыяў прапаганды. Прычына палягала ва ўкаранёнасьці ў сьведомасьці засталых тут людзей зусім іншых пэрыядызацыяў і зьвязаных зь імі ацэнак. Падчас нарады партыйнага актыву адбыўся ўнутрыпартыйны рытуал крытыкі, які ў 1940-х гадах быў на парадку дня ва ўсёй рэспубліцы²⁸⁷. Пры гэтым, аднак, *сытуацыя* нярэдка апісвалася з пункту гледжаньня партыі і адначасова вымалёўваліся альтэрнатывы:

Сярод нашай інтэлігенцыі і моладзі зьнішчаныя яшчэ ня ўсе ілжывыя і шкодныя погляды, што культурны сьвет Беларусі прыйшоў не з усходу, не з Расіі, а праз польскую дзяржаву, праз рымска-каталіцкую рэлігію і праз фэадальна-клерыкальную ды буржуазную культуру. У свой час беларускія нацыяналісты ўзмоцнена прапагандавалі ў сфэры культуры і гісторыі тэорыю так звананага «залатога веку» ў разьвіцьці беларускага народа. Нібыта ён у XV і XVI стагодзьдзях дасягнуў высокага палітычнага, эканамічнага і культурнага ўзроўню разьвіцьця. Мне тут ня трэба тлумачыць, што гэты пэрыяд для беларускага народу быў адным з самых цёмных ва ўсёй яго гісторыі, што тэорыя пра «залаты век» у цэлым ёсьць высьмейваньнем нацыянальных традыцыяў дэмакратычных

²⁸³ ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 33, арк. 6.

²⁸⁴ Тамсама. Спр. 29, арк. 5–7.

²⁸⁵ Тамсама. Арк. 30.

²⁸⁶ Тамсама. Арк. 27.

²⁸⁷ Lindner R. Historiker... S. 327–339; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 327–339.

*масаў беларускага народу, які заўсёды змагаўся як супраць буржуазна-панскага ярма, так і супраць рабства, а таксама супраць культуры сваіх ворагаў, паноў*²⁸⁸.

Каб падарваць карціну гісторыі, раней засвоеную карэнным насельніцтвам, часткай шырокіх прапагандысцкіх захадаў была гістарычная палітыка²⁸⁹. Пры гэтым гаворка ішла пра лякальныя праявы ініцыяванай у 1947 годзе ЦК КП(б)Б у Менску кампаніі супраць касмапалітызму сярод часткі інтэлігенцыі, якая, нароўні зь людзьмі з акупаваных немцамі абшараў, у цэлым была пад падазрэннем²⁹⁰. Гэтая кампанія ў Гародні была накіраваная ня толькі супраць габрэяў, але і супраць усіх, хто рабіў на публіцы выказваньні, што да 1939 году было лепш або гэтаксама добра як пры савецкай уладзе. Каб кантраляваць вытворчасць гісторыі, ЦК зрабіў стаўку на паўпублічныя карныя працэсы супраць асобных дзеячоў, перадусім супраць выкладчыкаў пэдагагічнага інстытуту. Аднак, як паказана раней, наглядны ўрок быў дадзены акурат на прыкладзе габрэяў, якія працавалі ў савецкіх структурах.

Блізіну дзяржавы і гісторыі падкрэсьлівала аднаўленьне Новага замку як сядзібы абкаму партыі ды адпаведнага партыйнага архіву, а таксама суседства дзяржаўнага музэю і цэнтральных органаў савецкай дзяржавы на Замкавай гары²⁹¹. Месцы памяці на Замкавай гары, зьвязаныя з гісторыяй ВКЛ і Рэчы Паспалітай, былі збольшага затушаваныя. У той час як у даступным для наведваньня Старым замку выпуклялася ўласная савецкая гісторыя, такія месцы ў Новым замку дзякуючы рэжыму спэцдоступу ў будынак партыі былі закрытыя для публікі²⁹².

²⁸⁸ У арыгінале на расійскай мове: ДАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 166, арк. 16–19. Там утрымліваюцца закіды, якія датычаць унутрыпартыйных канфліктаў і навукова-палітычных дэбатаў, якія ў БССР былі завершаныя яшчэ да 1939 году. Гл.: Lindner R. Historiker... S. 352–360.

²⁸⁹ Lindner R. Historiker... S. 320–327; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 320–327.

²⁹⁰ Кашталеян І. С. Становішча інтэлігенцыі БССР у 1947–1953 гг. па матэрыялах Асобага сектара ЦК КП(б)Б // Беларускі гістарычны часопіс. 2006. № 3. С. 28–32; Кашталеян І. С. Дакументы Асобага сектара ЦК КП(б)Б у даследаванні штодзённай гісторыі БССР (1944–1953 гг.) // Архівы і справаводства. 2005. № 3. С. 100–102.

²⁹¹ Чантурыя В. А. Памятники архитектуры и градостроительства Белоруссии. Минск, 1986. С. 119–120.

²⁹² Пры гэтым замак быў пабудаваны прыдворнымі архітэктарамі саксонскага курфюрста. Фрыдрых Аўгуст II быў таксама выбраным каралём польскім і вялікім князем літоўскім Аўгустам III ды загадаў пабудаваць у Гародні літоўскую рыздэнцыю. Гл.: Hentschel W. Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen. Berlin, 1967. Bd. 1. S. 285–297.

Такімі ж сэлеक्टывнымі маглі быць створаныя афіцыйным дыкурсам гістарычныя адсылкі для замацоўвання савецкага нарратыву. Гэтак, польскія аспекты мінулага прынцыпова кадаваліся як гісторыя (гісторыі) прыгнёту, аднак да пэўных нагодаў рабіліся спробы — напрыклад, з дапамогай выбраных асобаў — паказаць прызныя адносіны з польскім народам. Гэтак, у 1940 годзе зь вялікаю помпай адзначаліся 85-я ўгодкі сьмерці Адама Міцкевіча, якога палякі (але таксама беларусы і літоўцы) шануюць як нацыянальнага творцу. Імаверна, гаворка ішла пра мэтанакіраваную спробу савецкіх прапагандысцкіх органаў пайсьці насустрач каталікам, надаўшы мясцоваму калярыту савецкае адценьне²⁹³. Пасьля 1944 году гэтая практыка была адноўленая, а сама постаць актыўна ўводзілася ў савецкі канон. Міцкевіч больш не прэзэнтаваўся як нацыяналістычна настроены прадстаўнік буржуазіі, а яго творчасць падавалася як адлюстраваньне перадавой барацьбы за ніжэйшыя слаі насельніцтва. Міцкевіча таксама зьмясьцілі ў кантэкст расійскай рэвалюцыйнай літаратуры. Шукаліся простыя параўнаньні з расійскаю літаратурай, падобна як савецкая публіцыстыка абыходзілася з прадстаўнікамі нямецкага руху «Буры і націску». Аляксандар Пушкін паказваўся як вялікі сябар Міцкевіча²⁹⁴. Зь іншага боку, гэтыя культурныя дэкарацыі, схематычна ўжываныя партыйнай прапагандаю, не маглі схавачь таго, што аблічча гораду з гэтага часу фармавалася перадусім пад уплывам двух профіляў: Леніна і Сталіна. У музэі ў пачатку 1941 году адбылося адкрыцьцё тэматычнай выставы да ўгодкаў сьмерці Леніна, на якой дэманстраваліся рэпрадукцыі стэндаў маскоўскага музэю У. І. Леніна: фотаздымкі, каляровыя рэпрадукцыі, дакумэнты ды іншыя матэрыялы пра дзіцячыя гады і юнацтва правадыра, пра барацьбу Ўладзімера Ільіча за стварэньне рабочай партыі ў Расіі і ягоную барацьбу з ворагамі і здраднікамі рэвалюцыі²⁹⁵. У гарадзкой прасторы да 1941-га і таксама пасьля 1944 году, каля вакзалу і на ўсіх месцах, дзе патэнцыйна маглі праводзіцца парады і дэманстрацыі, прысутнічалі стандартызаваныя скульптуры правадыроў, стылізаваных пад фігуру бацькі. Пасьля вяртаньня Саветаў у Гародню ў музэі яшчэ доўгі час ішлі дыскусіі наконт таго, ці мусяць бюсты Леніна, Сталіна, Маркса і Энгельса для хатняга ўжытку вырабляцца ў натуральную велічыню ці ўдвая большымі²⁹⁶.

²⁹³ Śleszyński W. Okupacja... S. 253.

²⁹⁴ Майхровіч С. Адам Міцкевіч. К 150-летію со дня рождения // Гродненская правда. 1948. 24 декабря. № 249. С. 3.

²⁹⁵ У арыгінале на расійскай мове. Гл.: Śleszyński W. Okupacja... S. 346.

²⁹⁶ ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 33, арк. 33.

Ня важна, наколькі вялікімі іх вырашылі рабіць — было адназначна зразумела, што ў савецкім горадзе былі больш значныя велічыні, чым лякальныя постаці.

Гэтаксама стандартызавана, як размяшчэнне скульптуры «Ленін і Сталін у Горках» перад цэнтральным вакзалам, Гародня зрабілася часткаю савецкага культурнага ландшафту. Пра гэта сведчыў таксама новы палітычна-грамадзкі каляндар. Прычым спачатку ў літаральным сэнсе, бо з экспансіяй Савецкага Саюзу ў Гародні перастаў ужывацца цэнтральнаеўрапейскі час²⁹⁷. Праведзены пасля заканчэння ваенных дзеянняў пераход на маскоўскі час прынёс дзеве гадзіны розніцы з Варшаваю. Таксама значна змяніўся гадавы цыкл публічных урачыстасцяў²⁹⁸. Спачатку прыватнаю справай зрабіліся ўсе рэлігійныя святы. У шмат якіх грамадзкіх установах адбывалася цкаванне тых, хто працягваў адкрыта святкаваць Вялікдзень і Каляды і таму не прыходзіў на працу. Замест гэтага ўжо ў 1939 годзе была перанятая распрацаваная ў Савецкім Саюзе праграма святаў. Рэгулярныя святы, звязаныя з гісторыяй СССР, напрыклад, угодкі Кастрычніцкай рэвалюцыі, дзень нараджэння таварыша Сталіна і дзень абвешчэння БССР, былі дапоўненыя святамі з нагоды «ўзьяднаньня беларускага народу» і «вызвалення» Гародні і Менску²⁹⁹. Прынамсі, гэтыя святы, звязаныя з гісторыяй Другой сусветнай вайны, мелі нейкую сувязь з досведам, назапашаным засталымі даваеннымі жыхарамі Гародні. Праўда, іхныя асацыяцыі пасля рэпрэсіяў нярэдка былі дыямэтральна супрацьлеглыя таму, на што разлічваў савецкі бок³⁰⁰.

Музею належала цэнтральная роля ў перадачы гэтых старых і новых традыцыяў савецкай прапаганды. Гэта можна зразумець з высокай колькасці наведнікаў у пасляваенныя гады. Толькі ў 1950 годзе музей наведалі 23 373 чалавекі, палова зь якіх — у арганізаваных групах³⁰¹. Дзякуючы захаванай гасцям кнізе магчыма таксама прасачыць рэакцыі наведнікаў у першае пасляваеннае дзесяцігоддзе³⁰². Запісы ў гэтую кнігу рабілі перадусім групы

²⁹⁷ У 1939 годзе Беластоцкую вобласць таксама перавялі на маскоўскі час. Гл.: Gross J. T. Und wehe, du hoffst... die Sowjetisierung Ostpolens nach dem Hitler-Stalin-Pakt; 1939–1941. Freiburg im Breisgau, 1988. S. 90.

²⁹⁸ Szumski J. Sowietyzacja... S. 226–227; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 194–196.

²⁹⁹ Паралельна з гэтым у акадэмічных цэнтрах у Менску развівалася ўяўленне пра савецкую беларускую дзяржаўнасць з узяднаньнем у 1939 годзе. Гл.: Lindner R. Historiker... S. 341–349; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 341–349.

³⁰⁰ Інтэрвю з А. Навумюком, праведзенае ў Гародні 25 верасня 2005 году.

³⁰¹ ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 28, арк. 1.

³⁰² Тамсама. Спр. 3.

працоўных калектываў, студэнтаў і школьнікаў, якіх у рамках навучання і працы завялі ў Стары замак. Невялікая колькасць запісаў паходзіць ад індыўідуальных наведнікаў. У 1945 годзе гаворка ішла пра старую гасцявую кнігу даваеннага музэю, на якой яшчэ можна было разгледзець залатыя літары надпісу «*Muzeum w Grodnie*». З кнігі вынялі запоўненыя па-польску аркушы, аднак функцыя захавалася. Выкарыстаньне гэтага тому сьведчыць пра функцыянальную пераемнасьць паміж польскай і савецкай установамі. Запісы паказваюць, што наведнікі ўжо цалкам асвоілі савецкія рытуалы. Калектыўныя запісы сфармуляваныя ў духу ўдзячнасьці і ўсхваляленьня. Музэй і ў першую чаргу яго супрацоўнікі атрымліваюць у гэтых запісах узьнёслаю пахвалу, у іх адзначаюцца асобныя часткі экспазыцыі. Праўда, нават аўтары афіцыйных запісаў ад групаў з савецкіх устаноў у канцы сваіх нататак або паміж радкамі дазвалялі сабе рэзкую крытыку пабачанага. Шмат якія наведнікі пісалі пра нястачу *гістарычных* экспанатаў, маючы на ўвазе артэфакты, якія даводзілі б гістарычнасьць экспазыцыі. Запіс у студзені 1949 году гучаў наступным чынам:

Мы, студэнты першага курсу Гарадзенскага настаўніцкага інстытуту, і мы ўзялі ўдзел у выставе пра сацыялістычнае будаўніцтва і ў экскурсіі ў ваенным аддзяленьні і паліччлі іх цікавымі. У нас засталіся добрыя ўражаньні. Наше пажаданьне: супрацоўнікі музэю мусяць сур'ёзна старацца вышукваць экспанаты як з нашай вобласьці, так і з усёй рэспублікі. Сюды адносяцца экспанаты, якія перадаюць жыцьцё беларускіх сялян у заходніх абласьцях пад уладай польскіх паноў. У аддзеле, прысьвечаным будаўніцтву, таксама мусяць быць добра перададзенае акурат жыцьцё на захадзе краіны. Апроч гэтага мы хацелі б, каб супрацоўнікі як мага хутчэй адкрылі гістарычнае аддзяленьне музэю, бо студэнты асабліва цікавяцца менавіта ім. Мы хочам даведацца пра гісторыю замку, гісторыю Гародні, гісторыю Замкавай гары і ўсе тыя гістарычныя сьведчаньні, знойдзеныя на ёй³⁰³.

Тут з аднаго боку крытыкуецца, што выстава зусім не адлюстроўвае становішча ў новых заходніх абласьцях БССР. З другога боку, не стае гісторыі ўвогуле. Хаця крытыка ўжо падхоплівае савецкія інтанацыі (напрыклад, наратыў пра польскі прыгнёт), самі наведнікі, здаецца, атрымалі ад выставы вельмі дакладнае адчуваньне агістарычнасьці. Пра тое, што гэта не было выняткам, сьведчыць падхопліваньне гэтай крытыкі на наступных старонках. Запіс

³⁰³ У арыгінале на расійскай мове. Гл.: ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 25, арк. 1.

бяз подпісу гучыць больш прасталінейна і зьвяртае ўвагу на адсутнасць польскіх згадак у

*замку польскага караля: наведваньне выставы вельмі спадабалася. Але мы хочам прапанаваць, каб у гэтым музэі таксама былі паказаныя помнікі мінулага польскіх каралёў. Ужо сама назва музэю — гістарычна-археалагічны — гаворыць на карысьць гэтага*³⁰⁴.

Празь некалькі тыдняў гэтыя крытычныя заўвагі паўтарыліся падчас экскурсіі для працоўных:

*Мы, работнікі абутковай фабрыкі № 1, наведалі гістарычны музэй і праслухалі даклад А. В. Рытушчавай, якая добра і падрабязна расказала нам пра гістарычнае мінулае. Мы дзякуем за гэта і жадаем толькі, каб можна было пабачыць больш гістарычных прадметаў*³⁰⁵.

Прадстаўнік групы Ленінградзкага політэхнічнага інстытуту падчас візыту на берагі Нёману выказаўся яшчэ больш выразна:

*Ваш музэй называецца гістарычна-археалагічны. Гісторыя Беларусі і Гародні пачалася, наколькі мне вядома, у VIII стагодзьдзі, а тут паказаныя толькі мінулыя дзесяць гадоў. Археалагічныя работы былі праведзеныя, але іх вынікі, здаецца, згубіліся ў вашых архівах, хаця вам ужо ўказвалі на гэта ў першых запісах. Мне хацелася б, каб вы ня надта скажалі гісторыю БССР, пачынаючы яе з уральскіх заводаў, а замест гэтага паказвалі сапраўдную гісторыю, з адпаведным храналагічным падзелам у залах, і паказалі б захад Беларусі і яе гарады, і таксама выразна паказалі пэрспэктывы гораду і краіны*³⁰⁶.

Такім чынам, нестыкоўкі паміж афіцыйна прынятай гісторыяй СССР і сытуацыяй на месцах былі відавочныя як для мясцовых жыхароў, так і для гасьцей гораду. Яны адчувалі сябе ў праве адпаведна крытыкаваць канцэпцыі экспазыцыяў і іх канкрэтныя дэталі. З аднаго боку, з розных запісаў вынікае, што ў пэўных пунктах (напрыклад, аб прыгнёце беларускага народу) савецкія ўзоры ўжо былі засвоеныя або супадалі з уласнымі ўяўленьнямі наведнікаў. Аўтары запісаў былі перакананыя ў тым, што беларуская гісторыя налічвае прынамсі тысячу гадоў. З другога боку, саветызацыя ня

³⁰⁴ ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 25, арк. 3 (у арыгінале на расійскай мове).

³⁰⁵ Тамсама. Арк. 5 (у арыгінале на расійскай мове).

³⁰⁶ Тамсама. Арк. 18.

значыла, што за некалькі гадоў усе жыхары рэгіёну адракуцца ад уласнай памяці, пераняўшы афіцыйныя ўстаноўкі. Рамкамі для выказанай у гасьцявой кнізе крытыкі былі арганізаваныя экскурсіі, г. зн. інтэграцыя музэю ў дыдактычныя пляны для школаў, ВНУ і прадпрыемстваў. Гэтыя рамкі былі моцна рэгламэнтаваныя, аднак давалі абмежаваную прастору для крытыкі. Гэтак, на апісаных старонках ніхто не выказваў прынцыповай крытыкі ў дачыненні савецкай дзяржавы. Замест гэтага прадметна выказваліся аргументы з адсылкай да ўласнага гарызонту досведу. Гэты гарызонт быў сфармаваны пад уплывам успамінаў пра польскае мінулае, ведаў пра археалагічныя знаходкі і ўяўленьня пра гісторыю Беларусі да Кастрычніцкай рэвалюцыі.

3.3.2 Археалагічнае вывучэньне старажытнарускага гораду як акт легітымацыі

Патрэба ў легітымацыі савецкага панаваньня праз прывязку да мясцовых рэаліяў прызнавалася як у музэі, так і ў партыйных органах³⁰⁷. Таму высокі прырытэт меў працяг пачатых яшчэ Юзафам Ядкоўскім ў 1930-х гадах раскопак вакол Барысаглебскай царквы (Каложы) і ў двары Старога замку. Каб правесці клясыфікацыю знаходак з XI–XIII стагодзьдзяў з раньняй гісторыі Русі, адмыслова з Масквы прыехаў калектыў вядучых савецкіх археолягаў. Яшчэ да вайны было вядома, што падмуркі названых згодна зь іх разьмяшчэньнем Ніжняй і Верхняй царквы належаць да помнікаў Сярэднявечча. Але іх дакладнае і навукова абгрунтаванае ўпісаньне ў расійскі або беларускі кантэкст было яшчэ наперадзе.

Праца Мікалая Вароніна пад назваю «Старажытнае Гродна» адлюстроўвала рэлевантную для прапагандыстаў праблему адназначнай клясыфікацыі мясцовай старажытнай гісторыі. Варонін намагаўся навукова давесці, што Гародня была заснаваная як рускі горад³⁰⁸. Ягоная аргументацыя грунтавалася на распчатых у 1930-х гадах і скончаных у 1949 годзе раскопках і ўтрымлівала такі пэдантычны ды надзвычай крытычны іх аналіз, што можна безь перабольшваньня сьцьвярджаць, што гэта ўвогуле была першая навуковая манаграфія, прысьвечаная гісторыі Гародні³⁰⁹. Тым больш важна было паказаць, што нявызначана вялікая частка магчымых знаходак была страчаная праз дылетантызм Ядкоўскага, бо ён адно

³⁰⁷ ДАГАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 37, арк. 2–4.

³⁰⁸ Воронин Н. Н. Древнее Гродно. Москва, 1954. С. 54, 149, 196–197.

³⁰⁹ Гэта ня значыць, што ягоныя высновы не разглядаліся крытычна. Гл.: Гардзеў Ю. Да пытаньня аб планіроўцы Гародні ў другой палове XIII – пачатку XV ст. // Гістарычны альманах. 1998. № 1. С. 15–30.

выкапаў вялікую яму³¹⁰. Ядкоўскі не фіксаваў асобных культурных слаёў нават паводле тагачасных археалагічных стандартаў, адпаведна, немагчыма было вызначыць месца кожнай асобнай знаходкі. Таму шмат якія знаходкі былі для Вароніна бескарыснымі. Ён прызнаваў цесную сувязь замчышча з цэнтрам Русі ў Кіеве і з такімі гарадамі, як Полацак і Ноўгарад. У гэтым перакананні яго ўмацоўвала перадусім архітэктура Ніжняй царквы і Каложы. Апірышчам таксама служылі рэшткі асобных драўляных будынкаў і шматлікія рэшткі керамікі, працоўных інструмэнтаў, паляўнічых рэчаў і ўпрыгажэньняў³¹¹. Гэтак, рамеснікі прыбывалі ў Гародню проста з Полацку і неўзабаве ўжывалі тут новыя тэхнікі. Варонін падкрэслівае, што якасьць аздабленьня была яшчэ не такой высокай, як у паўднёвых цэнтрах Русі. Тым ня менш, у Гародні быў дасягнуты высокі ўзровень. Ён апісвае гарадзкую культуру Гародні як лятэнтна правінцыйную ў нэўтральным сэнсе, аднак падкрэслівае яе адметнасьці³¹². На ягоную думку, на падставе аздабленьня цэркваў каляровымі каменнымі ўстаўкамі можна гаварыць пра гарадзенскую школу — меркаваньне, якое замацавалася ў дасьледаваньнях беларускіх навукоўцаў³¹³.

Хаця Варонін паслядоўна спрабуе давесці тэзу пра *старажытна-рускі горад*, зь ягоных высноваў можна зразумець таксама, у якім няўстойлівым баянсе сілаў было замчышча. Гэтак, з самага пачатку гаворка ішла пра фарпост на памежжы, за якое вялася барацьба. Горад быў аточаны ячвягамі ды іншымі балцкімі плямёнамі. Суадносіны сілаў паміж кіеўскімі, вальнскімі, польскімі і літоўскімі князямі ў XII і XIII стагодзьдзях увесь час мяняліся. Пасьля мангольскай заваёвы Русі гэтыя суадносіны зьмяніліся на карысьць літоўскіх князёў, якія да XV стагодзьдзя рэгулярна абаранялі замак ад нападаў Нямецкага ордэну, часам губляючы над ім кантроль і адбіваючы яго назад. На першым этапе, паводле Вароніна, існавала Гарадзенскае княства, якое выконвала функцыю фарпосту на вонкавых рубяжах Кіеўскай Русі. На другім этапе рускія культурныя ўплывы захоўваліся ў архітэктуры, рамястве і звычаях. Таму нельга казаць пра культурны заняпад³¹⁴. У часы рэгулярных спусташэнь-

³¹⁰ Воронин Н. Н. Древнее Гродно... С. 29.

³¹¹ Тамсама. С. 16–148.

³¹² Тамсама. С. 202.

³¹³ Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси. Ленинград, 1986.

³¹⁴ Кідаецца ў вочы, што Варонін менш акцэнтуюе іншыя, празаходнія рэфэрэнцыі, напрыклад, наданьне Гародні Магдэбурскага права ў 1391 годзе. У інтэрпрэтацыі Юрыя Гардзеява, створанай праз 50 гадоў, выразней адзначаюцца імпульсы, якія зыходзілі з рынкавай плошчы і рамесных паселішчаў па той бок замку.

няў магло паўстаць менш трывалых сведчаньняў, і закладзеныя Русьсю асновы дапамаглі літоўскім князям абараніць замак ад нападаў Нямецкага ордэну. Гэтак, хуткае ажыўленьне пад уладай Вітаўта Варонін тлумачыць рускім мінулым Гародні³¹⁵.

Праз сваю асноўную мэту праца Вароніна, натуральна, мае пэўную аднабаковасьць. Хоць яна і паказвае, у чым Гародня была часткай Русі, аднак наўрад ці робіць зразумелым, што значыла ў XII стагодзьдзі быць горадам на самай крайняй пэрыфэрыі імперыі, якая рассягнулася на тысячы кілямэтраў. Яна наўрад ці мела выгляд імперыяў XIX стагодзьдзя або сучаснай нацыянальнай дзяржавы. Уяўленьне пра дакладныя вонкавыя рубяжы пераносіцца пры гэтым з мадэрнасьці ў археалагічна пацьверджаную старажытнасьць. Гэтая праекцыя не дае адказу на пытаньне, што ж на такой адлегласьці ад цэнтру Русі праз восем стагодзьдзяў усё яшчэ так адназначна здаецца *рускім*. Гэта тлумачыцца перадусім тым, што ў значнай ступені ігнаруюцца культурныя прывязкі да іншых сілаў у рэгіёне. Але паўната матэрыялу і грунтоўнасьць аргумэнтацыі забясьпечваюць дастатковы аб'ём доказнай базы, каб адкрыта прапагандаваць тэзу пра старажытнарускае паходжаньне Гародні, пра што сведчаць матэрыялы аб раскопках і пазьнейшая рэцэнзія на кнігу пад загалоўкам «Гродна — старажытны рускі горад» у «Гродзенскай праўдзе»³¹⁶.

Вынікі раскопак, праведзеных галоўным чынам у 1949 годзе, былі апублікаваныя толькі ў 1954-м у маскоўскай дасьледчай сэрыі пра археалёгію найважнейшых *старажытнарускіх* гарадоў³¹⁷. Таму спачатку значэньне меў толькі той факт, што ўвогуле захаваліся рэшткі з таго часу, калі замак у *Гародні*, згодна з шэрагам летапісаў, адносна адназначна належаў да пэрыфэрыі Кіеўскай Русі³¹⁸. З гэтай прычыны ў Менску яго пачалі лічыць значным *помнікам беларускай культуры*³¹⁹. Яшчэ ў 1939 годзе партыя вынесла ў гэтым

Апроч таго, ён мацней акцэнтнае літоўскія аспекты ў аналізе разьвіцьця гораду ў Сярэднявеччы. Гл.: Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня. Гродна – Уроцлаў, 2008. С. 9–11, 207–213, 238–243.

³¹⁵ Воронин Н.Н. Древнее Гродно... С. 199–202.

³¹⁶ У арыгінале на расійскай мове: Алексеев Л. О чем рассказывает замковая гора? // Гродненская правда. 1949. 9 февраля. С. 3; Тарасенко В. Гродно — древний русский город // Гродненская правда. 1955. 25 июля. С. 4.

³¹⁷ Воронин Н.Н. Древнее Гродно...

³¹⁸ Гостев А. П., Швед В. В. Кронон. Летопись города на Немане (1116–1990). Гродно, 1993; Трусаў А. Гродзенская архітэктурная школа // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3 / Рэдкал. Г. П. Пашкоў і інш. Мінск, 1996. С. 124.

³¹⁹ ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 1, арк. 2.

пытанні савецкае салямонава рашэнне: «Горад Гродна згодна з усімі геаграфічнымі і гістарычнымі звесткамі можна назваць горадам беларускага народу, які вырас і развіўся дзякуючы дапамозе вялікага рускага народу»³²⁰. Гэтае ўяўленне пра вялікага брата пасля 1944 году яшчэ больш умацняла патрыярхальнае бачанне мінулага. Гэтак, у 1946 годзе наведнікі са сталіцы СССР запісалі ў гасцявой кнізе музэю:

*Брыгада маладых маскоўскіх пісьменьнікаў наведала музэй і зьяжджае зь цёплым пачуццём гонару за свой народ, які стагодзьдзямі адважна абараняў незалежнасьць і старажытную культуру ад чужаземных нападаў. Мы выражаем нашу глыбокую ўдзячнасьць таварышу Разэнталь, якая з такою любоўю расказала нам пра помнікі мінулага. Мы жадаем ёй, дарагой таварышцы, паспяховай працы, і разам з вамі спадзяемся на хуткае аднаўленьне музэю. Жыве наш вялікі рускі народ!*³²¹

У савецкім кантэксце тэза пра адзінства рускага народу была мадыфікаваная такім чынам, што ўстаноўка пра блізкае сваяцтва велікаросаў і беларусаў пашыралася акурат да заходняй мяжы Савецкага Саюзу³²². У адным з выставачных плянаў гаварылася наступнае: «Кіеўская дзяржава была калыскай велікарускага, украінскага і беларускага народаў»³²³. Гэтая канцэпцыя прадугледжвала, што ўсё, што культурна акрэсьлівалася як *беларускае*, было часткай вялікага этнічнага адзінства, якое лічылася рускім³²⁴. Таму, у прынцыпе, ва ўспрыманні сучаснікаў не ўзьнікала ніякай супярэчнасьці, калі Гародня называлася рускім горадам. У працытаванай фразе «*Няхай жыве наш вялікі рускі народ!*» адрозьненне паміж велікаросамі

³²⁰ У арыгінале на расійскай мове: ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 50, спр. 7, арк. 5–7.

³²¹ У арыгінале на расійскай мове: ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 3, арк. 40.

³²² Райнэр Лінднэр паказвае, што пасля вайны гэтае ўяўленне складалася пры стварэнні савецкага канону беларускай гісторыі. Гл.: Lindner R. Historiker... S. 362–363; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 361–363.

³²³ Тым самым савецкае і нямецкае разуменне гісторыі былі зусім не такія далёкія адно ад аднаго — нават калі іх інтэнцыі былі ўзаемна супрацьлеглымі. Плянуючы агрэсію на СССР, нямецкі бок падкрэсьліваў самастойнасьць трох народаў, каб прадказаць хуткі распад Савецкага Саюзу. Савецкая ж вэрсія падкрэсьлівала самастойнасьць гэтых трох народаў, каб атрымаць легітымачыню сканструяванага ў выглядзе фэдэрацыі Савецкага Саюзу. Абодва рэжымы паслядоўна ўспрымалі ў нацыянальных катэгорыях артадаксальны падзел на Велікаросію, Маларосію і Беларусь і апівалі яго ў нацыянальных тэрмінах. Гл.: Quinkert B. Propaganda und Terror in Weißrussland 1941–1944. Die deutsche «geistige» Kriegsführung gegen Zivilbevölkerung und Partisanen. Paderborn u. a., 2009. S. 68; ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 4, арк. 136–140.

³²⁴ Lindner R. Historiker... S. 363; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 363.

і *рускімі* дваякае. Яно дапускае інтэрпрэтацыю Гародні як супольнай спадчыны Русі, аднак таксама дамінаваньне *расійцаў*, як *великаросаў* даўно называлі ў штодзённай гаворцы³²⁵. Вельмі верагодна, што аўтар запісу пісаў без іроніі, і для яго тут не было супярэчнасьці³²⁶. З маскоўскай пэрспэктывы савецкая інтэрпрэтацыя *Беларусі* як часткі расійскай гісторыі была відавочнай і пацвярджалася археалагічнымі знаходкамі Вароніна — акурат таму, што магчыма было давесьці, што яны паўсталі ў сувязі з Кіеўскай Руссю³²⁷. Гэтая інтэрпрэтацыя паказвае таксама, што агульнае ўзмацненьне расійскага нацыяналізму ў канцы эпохі сталінізму праявілася і ў Гародні³²⁸.

У 1951 годзе гэты погляд пераняў і сакратар камсамолу разьмешчанага паблізу раённага цэнтру, Ваўкавыску, які заявіў у вельмі падобным тоне:

Мы, камсамольскія работнікі Гарадзенскай вобласьці, падчас нашага наведваньня музэю дзякуючы экскурсіі таварыша Шацмана вельмі шмат даведаліся пра гістарычнае мінулае нашай вобласьці і гераічнае мінулае нашых продкаў. Выстаўленьня ў музэі прадметы маюць вельмі высокую выхаваўчую каштоўнасьць для нашай моладзі. Яны даказваюць сапраўды рускае паходжаньне нашага гораду. Мы, камсамольскія ваські моладзі, будзем старацца паказаць моладзі нашай вобласьці вялікае значэньне мінулага ў галіне камуністычнага выхаваньня падрастаючага пакаленьня. І мы мабілізуем моладзь, каб дапамагчы супрацоўнікам у пошуках экспанатаў пра гераічнае мінулае ў барацьбе нашай вобласьці зь нямецкімі захопнікамі³²⁹.

³²⁵ Ян Шумскі зьвяртае ўвагу на асаблівую ролю расійскага народу цягам Вялікай Айчыннай вайны як асноўнай характарыстыкі савецкай пасляваеннай ідэалёгіі пры далучэньні заходнебеларускіх абласьцей. Гл.: Szumski J. Sowietyzacja... S. 181; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 148–149.

³²⁶ Таксама імаверна, што ён спасьляўся на шырэйшае дыскурсіўнае поле ў СССР, у якім этнічны расійскі патрыятызм быў пераплецены з савецкім патрыятызмам. У гэтым пытаньні гл. знакамты гост Сталіна ў гонар рускага народу: Stalin I. V. Werke. 16 Bde. Bd. 15: Mai 1945–Oktober 1952. Dortmund, 1976. S. 11f.

³²⁷ Акурат з ўзмацненьнем новага савецкага патрыятызму пачалі фармавацца новыя, сфармуляваныя ў нацыянальных тэрмінах дасьледчыя задачы ў гістарыяграфіі. Імпульсы для гэтага сыходзілі з Масквы і даяталі да Менску, а пазьней адчуваліся і на пэрыфэрыі БССР. Гл.: Lindner R. Historiker... S. 364–366; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 364–366.

³²⁸ Гэты працэс ува ўсім Савецкім Саюзе апісваецца ў: Brandenberger D. L. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Russian National Identity, 1931–1956. Cambridge, 2002; Timasheff N. S. The Great Retreat. New York, 1946.

³²⁹ У арыгінале на расійскай мове: ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 41, арк. 6.

Пры ўказаньні на рускае мінулае рэгіёну цэнтральнае месца, апроч сьцьвярджэньня, што гаворка ідзе пра агульнарускую культурную спадчыну, мелі такія прыметнікі, як *родны*, *старажытны* і *сапраўдны*. Зьвязка *сапраўды рускага* (рас. *истинно-русский*) фармулявала прэтэнзію на аўтэнтычнасьць зьвязкі паміж далёкім мінулым Русі і савецкаю сучаснасьцю. Гэтая зьвязка праяўляецца яшчэ ў ліпені 1944 году ў працытаванай вышэй фармулёўцы гарсавету з нагоды паўторнага *вызваленьня нашага роднага гораду*. Слова «*родны*», корань якога «*род*», у размоўнай мове ўказвае ня толькі на сваяцтва, але мае і інтымнае адценьне. Дзякуючы гэтаму ўдакладненьню закладаецца генэтычная сувязь з часам Кіеўскай Русі і такім чынам адмаўляецца адчуваная ў штодзённым жыцьці адчужанасьць паміж усходам і захадам, а таксама паміж савецкімі і лякальнымі практыкамі даваеннага гораду³³⁰. Пры гэтым ня толькі актыўна ўсталёўвалася культурная блізкасьць, але і сьцьвярджалася ідэнтэчнасьць *рускіх* і *беларускіх* культурных вытокаў. Верагодна, гэтаму спрыяла і лінгвістычнае накладаньне паняткаў *велькарускі* і *рускі*. Велькарускі народ у штодзённай гаворцы ўжо даўно ператварыўся ў групу *рускіх*, якія разумеліся ўжо ня столькі як супольнасьць маларосаў, беларусаў і велькаросаў, колькі хутчэй этнічная аснова *расійскай нацыянальнасьці*. Як правіла, у савецкай бюракратычнай мове катэгорыя *велькарускі* з царскіх часоў цалкам ператварылася ў *рускі*³³¹.

Празь лінгвістычнае атаесамленьне велькаросаў і рускіх урэшце зьнікла сэміятычная мяжа паміж *беларускім* і *рускім*. На лякальным узроўні гэта дазволіла інтэрпрэтаваць культурную спадчыну Русі як падставу савецкага панаваньня і пры гэтым падкрэсьліваць асаблівую ролю расійскага народу. Гэтае зьліцьцё бачаньня Гародні

³³⁰ Гэтая выснова пацьвярджаецца шырайшымі працэсамі ў межах СССР: Behrends J. C. Die «sowjetische Rus'» und ihre Brüder. Die slawische Idee in Russlands langem 20. Jh. // Osteuropa. Einsam gemeinsam. Die Slawische Idee nach dem Pan-slawismus. 2009. № 12. S. 95–115.

³³¹ Цікава, што да падобнага зьмяшэньня тэрмінаў прывяло ігнараваньне ў нямецкай мове адрозьненьняў паміж словамі *russisch* («рускі») і *russländisch* («расійскі») ды ідэнтэчнае выкарыстаньне слова «*русский*» у адносінах да Русі і да Расіі. Наступствам гэтага ў нямецкамоўнай сфэры ёсьць ужываньне назвы *Weißrussland* замест *Belarus*, а таксама шырока распаўсюджанае ўяўленьне, што сёньняшняя Рэспубліка Беларусь уваходзіць у склад Расіі. Гэта не выпадковасьць і не вынік калектыўнай амнэзіі, а доўгатэрміновае дзеяньне царыцкіх стратэгіяў для запабяганьня стварэньню нацыянальных рухаў на захадзе Расійскай імперыі. Больш дакладная гісторыя паняткаў з улікам нямецкіх усходніх дасьледаваньняў і савецкай этнаграфіі магла б тут яшчэ мацней распрацаваць узаемныя ўплывы.

з савецкай расійскай і беларускай пэрспектывы падкрэсьлівалася праз ужываньне прыналежнага займеньніка «наш»: па-расійску заяўлялася, што гаворка ідзе пра *наш родны горад*³³².

Пацьверджаньне таго, што словы «савецкі», «рускі» і «беларускі» ўжываліся як сынонімы, можна знайсці ў моўнай практыцы мясцовых органаў. Ва ўпраўленьні культуры летам 1944 году адзначылі:

*У Беластоцкай вобласьці праводзяцца Лермантаўскія дні, якія маюць асабліва вялікае значэньне, бо ў панскай Польшчы сілком распаўсюджвалася меркаваньне, што рускі народ ня мае сваёй уласнай літаратуры, свайго мастацтва, сваёй культуры, а бескультурнасьць і дзікасьць рускага народу супрацьпастаўлялася культурным і цывілізаваным палякам. Таму наша задача заключаецца ў тым, каб выкарыстаць Лермантаўскія дні для таго, каб пазнаёміць працоўныя масы заходніх абласьцей БССР з багатай спадчынай рускай рэвалюцыйнай літаратуры і зламаць буржуазна-нацыяналістычнае непрызнаньне рускай культуры*³³³.

Гэтая цытата дэманструе, што *рускае і беларускае* атаясамліваецца. Варожыя агітатары не лічылі, што ў Расіі няма культуры. Больш верагодна, што польскі бок тым ці іншым чынам аспрэчваў далучэньне рэгіёну да БССР. На гэта ж належала адказаць такой *цяжкай зброяй* расійскай літаратуры, як Лермантаў. Праўда, у цэлым гэтыя залпы былі безвыніковыя. Лермантаў ня проста быў тут малавядомы — ягоныя творы мелі мала супольнага зь лякальнаю культурай рэгіёну. Да таго ж гэты дакумэнт паказвае, наколькі моцнымі надалей здаваліся варожыя ўплывы польскай прапаганды. Аднак у выпадку Гарадзеншчыны ўлады сыходзілі не з кароткатэрміновых падрыўных дзеяньняў польскага боку, а змагаліся супраць доўгатэрміновых наступстваў *паляннізацыі*, якая нібыта доўжылася стагодзьдзямі. Пры ўжываньні гэтага панятку гаворка ішла пра навуковы сродак, які выкарыстоўваўся, каб канструяваць *уласна рускую ідэнтычнасьць* рэгіёну. Бо толькі ж разгулам на працягу стагодзьдзяў гвалтоўнай, праведзенай з дапамогаю дзяржавы *паляннізацыі* можна было патлумачыць, чаму ў Гарадзеншчыне, як і на ўсім захадзе БССР, у многіх сфэрах жыцьця па-ранейшаму адчуваліся моцныя ўплывы польскай мовы і культуры. Партыйныя агітатары працавалі над гэтай аргументацыяй яшчэ з 1940 году, каб паказаць, што нягледзячы на амаль поўную адсутнасьць ясна вызначаных беларускіх элемэнтаў гаворка

³³² ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 2, арк. 1–20.

³³³ У арыгінале на расійскай мове: ДАГАГВ. Ф. 6195, воп. 1, спр. 408, арк. 144.

ідзе пра расійска-беларускі горад і тым самым частку высокаразьвітай культуры³³⁴.

Адказам на *паліянізацыю* служыла ўяўленьне пра *гісторыю старажытнасьці*, якую распрацоўваў Варонін. Гэтак, толькі пасья публікацыі ягоных дасьледаваньняў замацавалася такая важная характарыстыка Гародні, як *старажытная*. У словазлучэньні «*Древнерусский город*», якое частка ўжывалася ў афіцыйных дакумэнтах і на партыйных сходах³³⁵, паўтараецца сьцьвярджэньне, якое на землях, далучаных да Польшчы, было ў той жа час сфармуляванае ў дачыненні палякаў: з гістарычнай старажытнасьці, якая адсылае да раньняга пэрыяду гісторыі пасялішчаў, выводзіцца, фігуральна кажучы, наступнае: «*Мы заўсёды былі тут*»³³⁶. І з гэтага вынікае таксама сёньняшняя *ідэнтычнасьць* гораду, у дачыненні якога прымаецца, што ён *ідэнтычны* са старым, дамадэрным паселішчам. Калі Гародня на самым пачатку сваёй гісторыі была *рускай*, то (згодна з выведзенай адсюль стандартнай аргументацыяй, якая выказвалася таксама ў дачыненні іншых цэнтральнаэўрапейскіх гарадоў) яна ўвесь час была рускай і ў пэўныя фазы падпадала толькі пад больш ці менш нязначныя замежныя ўплывы. Таму для разьвіцьця савецкага наратыву і было так карысна, што Варонін здолеў знайсці выразныя *рускія сьляды*³³⁷.

Дзякуючы накладаньню і адначасоваму суіснаваньню розных тэкстаў вобраз палімпсэсту не супярэчыць гэтаму разуменьню. Гэты вобраз праступае ўсьлед за выяўленьнем надпісаў, якія раней былі затушаваныя. Каб прачытаць іх, трэба выдаліць навейшыя тэкстуры. Варонін раскрыў — у пераносным сэнсе і цалкам практычна — схаваны дагэтуль сьлед у гісторыі гораду. Сыстэматычнае залічэньне Заходняй Беларусі да *рускай* культурнай прасторы характарызуецца суіснаваньнем ва ўспрыманьні дзейных асобаў відавочных супярэчнасьцяў і відавочнасьцяў. Што датычыць культурнага асваеньня новых тэрыторыяў пры канцы Другой сусьветнай вайны, то падобныя прыклады мелі месца таксама ў Шчэціне і Ёрославе. Там адсылкі рабіліся таксама да *старажытнай гісторыі* мясцовасьці. Пры яе новай інтэрпрэтацыі дзякуючы моцнай унутранай легітымацыі актараў гэтаксама вольна абыходзіліся з мясцоваю рэальнасьцю. Аднак на месцы яшчэ гучалі «гала-

³³⁴ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 50, спр. 7, арк. 5–7.

³³⁵ Тарасенко В. Гродно — древний русский город // Гродненская правда. 1955. 25 июля. С. 4.

³³⁶ Brather S. Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie // Germania. 2000. № 78. S. 139–177.

³³⁷ Воронин Н. Н. Древнее Гродно... С. 200–202.

сы супраць» і былі выразна бачныя іншыя культурныя ўплывы. І ў Гародні гэта ўмацоўвала функцыянераў у перакананні, што трэба працягваць барацьбу супраць ворага. Пры гэтым і ў Польшчы, і ў БССР праяўлялася нацыянальная лёгіка. У той час як прысваенне новых польскіх *заходніх земляў* суправаджалася рыторыкай пра этнічную *польскасць* з рэгіянальнымі акцэнтамі, то ў новых заходніх абласцях БССР, як паказана вышэй, адбылося накладанне савецкай катэгорыі нацыянальнасці і старэйшага расійска-праваслаўнага ўяўлення пра адзіны *рускі народ*. Пасля 1945 году распрацаваныя ў міжваенны час ідэалагічныя пляны польскіх заходніх даследаванняў былі ажыццёўленыя ў колішніх усходніх нямецкіх правінцыях³³⁸. У колішніх усходніх ваяводзтвах Польскай Рэспублікі працягвалі аказваць уплыў практыкі, апрабаваныя ў Расійскай імперыі, і яе палітычны курс адносна «Паўночна-Заходняга краю», а таксама савецкія даследаванні гісторыі і этнаграфіі Беларусі. Таму няма палімпсэсту без навукоўца, які можа выявіць і патлумачыць знакі мінулага. І польскім, і савецкім навукоўцам даводзілася шукаць *аўтэнтчныя* сьляды мінулага, якія былі сэнсаўтваральнымі ў яго новым прачытанні. Без эмпірычных доказаў іхнае бачанне пераемнасці са старажытнаю гісторыяй было непераканаўчым.

3.3.3 Савецкая катэгарызацыя пры перайменаванні вуліцаў

Аднак новыя савецкія ўлады зьвярталіся ня толькі да глыбокіх слаёў гісторыі гораду. Нягледзячы на ўнутраныя супярэчнасці паміж польскай нацыянальнай і савецкай сыстэмай каардынат, прысутнічаў таксама цэлы шэраг сувязяў, напрыклад, пры называнні вуліцаў. Гэтак, вуліца Каліноўскага як да 1941-га, так і пасля 1944-га захавала сваё імя. Цалкам захаваны квартал вуліцаў, названых імёнамі польскіх пісьменьнікаў, і вуліца Элізы Ажэшкі — гэта таксама прыклады савецкага звароту да ранейшага стану рэчаў. Апроч гэтага, пераемнасць палягала часам у тым, што хоць значэнне назвы дыямэтральна змянялася, але зыходная катэгорыя наймення вуліцы ўсё ж захоўвалася. З вуліцы 11 лістапада, дня здабыцця польскай незалежнасці пры канцы Першай сусветнай вайны, хуценька зрабілі вуліцу 17 верасня, дня ўварвання Чырвонай арміі ва Ёсходнюю Польшчу або ўз'яднаньня беларускага народу — каму

³³⁸ Deutsche Ostforschung und polnische Westforschung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. Disziplinen im Vergleich / Hrsg. von J. M. Piskorski u. a. Osabrück und Poznań, 2002. Апроч гэтага гл. у дачыненні Шчэціну: Musekamp J. Von Stettin nach Szczecin. Metamorphosen einer Stadt zwischen 1945 und 2005. Wiesbaden, 2010.

як падабалася³³⁹. Адпаведна вуліца 3 траўня, Дня Канстытуцыі 1791 года, зрабілася вуліцай 1 траўня. Тлумачэнне гэтага можна вывесці таксама з рэакцыі насельніцтва на перайменаванне. Пасля пэўных новаўвядзенняў жыхары яшчэ доўга ўжывалі старыя назвы — па звычцы і памятаючы, як часта мяняліся ўлады³⁴⁰.

У дакумэнтацыі Дзяржаўнага гістарычна-археалагічнага музэю зафіксавана, якімі крытэрамі кіраваліся ў 1951 г., пераймяноўваючы або пакідаючы старыя назвы гарадзенскіх вуліцаў³⁴¹. У замоўленым гарвыканкамам заключэнні навуковыя супрацоўнікі музэю падзялілі важныя вуліцы на тры катэгорыі: «*павінны застацца*», «*могучь застацца*» і «*неабходна змяніць*». Гэты дакумэнт пацвярджае, што змяненне назваў вуліцаў вялося сістэматычна і само па сабе было вынікам спушчанай зверху дырэктывы. Знікнуць мусілі імёны тых польскіх нацыяналістаў, чые выступы супраць Расійскай імперыі клясыфікаваліся як занадта *буржуазныя*. Нягледзячы на гэта, шматлікія ўдзельнікі паўстанняў 1831 і 1863 гадоў трапілі ў катэгорыю «*можжа застацца*». Кіраўнік паўстання 1863 году Кастусь Каліноўскі, якога беларуская савецкая гістарыяграфія лічыла героем, здолеў трапіць у групу «*павінен застацца*». У катэгорыі «*можжа застацца*» былі пералічаныя польскія пісьменьнікі, чые творы ацэньваліся як супольны культурны здабытак (напрыклад, Уладзіслаў Рэймант, Адам Міцкевіч і Стэфан Жаромскі). Прыбраць належала, адпаведна, географічныя назвы, якія адсылалі да месцаў у Польшчы, у тым ліку колішняю *вуліцу Кнышынскую*. На дадатак да гэтага трэба было пазбавіцца ад імёнаў культурных дзеячоў, які тым часам трапілі ў няласку. Да іх належалі, напрыклад, пісьменьнік Леў Квітка і такія гістарычныя фігуры польскай гісторыі, як военачальнік Ян Караль Хадкевіч або навукоўцы зь Віленскага ўнівэрсытэту, Ян і Анджэй Сьнядэцкія³⁴².

Савецкая ўлада ў прынцыпе дзейнічала аналягічна з польскай, калі тая трансфармавала сетку вуліцаў у міжваенны час. Назвы вуліцаў былі пры гэтым адлюстраваннем ідэалагічных гарызонтаў дзяржаўных структураў на месцы. Новыя ўлады актыўна, сымбалічна асвойвалі горад праз маркераванне грамадзкай прасторы новымі знакамі, зразуметымі як *уласныя*. Як і ў палімпсэсце, частка каардынатаў была захаваная. Вялікая частка саступіла новаму.

³³⁹ Чернякевич А. «Новый Свет» и его окрестности... С. 15.

³⁴⁰ Калі катэгорыя вуліцы захоўвалася, то для мясцовых жыхароў пераход на новую назву спрашчаўся прынамсі мнэматычна. Гл. прыклад: ДАГВ. Ф. 484, воп. 2, спр. 2, арк. 10.

³⁴¹ ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 38, арк. 20–21.

³⁴² Тамсама. Арк. 21–24.

Акурат параўнаньне паміж польскімі і савецкімі захадамі сьведчыць аб прынцыповай праблеме: тое, што новая дзяржава імкнулася рэпрэзэнтаваць у прасторавай структуры Гародні, не абавязкова супадала з культурнымі каардынатамі мясцовых жыхароў. Гэтак, асноўная частка польскіх рэфэрэнцыяў была спачатку чужая юдэйскім і праваслаўным насельнікам Гародні; новыя савецкія адсылкі мусілі таксама здавацца чужымі засталым пасля 1944 году жыхарам. На іхнай асабістай мэнтальнай мапе гораду вуліцы надалей існавалі пад сваімі старымі імёнамі³⁴³. Новыя назвы толькі паступова замацаваліся сярод усіх жыхароў Гародні, калі вырасла новае пакаленьне, якое не памятала гораду да 1919 або да 1944 году³⁴⁴.

3.3.4 Узьяднаньне беларускага народу і Вялікая Айчынная вайна

Ужо ў 1949 годзе да «дзесяцігодзьдзя ўзьяднаньня беларускага народу ў адзінай беларускай дзяржаве» ў Музэі быў распрацаваны канон, які прыпісваў беларускаму народу ролю сацыяльнай групы, чьё прызначэньне палягала цяпер у барацьбе за сацыялізм³⁴⁵. Дзякуючы гэтаму можна было скласьці найважнейшыя падзеі першай паловы ХХ стагодзьдзя ў лягічную агульную карціну: пунктам адліку гэтай тэлеалёгічнай гісторыі было нараджэньне СССР, г. зн. прыход да ўлады бальшавікоў у выніку Кастрычніцкай рэвалюцыі, з чаго вынікала таксама заснаваньне БССР. Пасьля Рыскай дамовы 1921 году на захадзе Беларусі пачалася *барацьба беларускага народу супраць белапольскіх захопнікаў*, і адначасова на ўсходзе адбываўся росквіт БССР. Гэтая барацьба была адлюстраваная асабліва моцна, і ў выставачным пляне ёй прысьвячаліся яшчэ два падпункты: «*Заходняя Беларусь пад ярмом панскай Польшчы*» і «*Барацьба рабочых і сялян Заходняй Беларусі супраць польскіх буржуяў і капіталістаў*».

Аднак 1939 год ствараў наратыўную складанасьць: як узважа- на падаць падвойную савецкую і нямецкую акупацыю? Рашэньне праблемы палягала ў савецкай лёгіцы цеснага перапляценьня міту пра ўзьяднаньне беларускага народу ў адзінай савецкай сацыялістычнай дзяржаве і міту пра вызваленьне ў ходзе Вялікай Айчыннай вайны³⁴⁶. Абудва топасы ў экспазыцыі былі зьвязаныя

³⁴³ Szumski J. Sowietyzacja... S. 208; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 175.

³⁴⁴ Інтэрвію з Х. Бяліцкай, праведзенае ў Легавот-Габашане (Ізраіль) 27 лістапада 2004 году на польскай мове.

³⁴⁵ ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 22, арк. 28–30.

³⁴⁶ Гарбуноў Ц. С. Уз'яднанне беларускага народу ў адзінай савецкай сацыялістычнай дзяржаве. Мінск, 1949.

адзін з адным, бо анэксаванья ў 1939 годзе абшары ў 1941 годзе прэзэнтаваліся ўжо як інтэгральная частка СССР. На дадатак, асабліва падкрэсьлівалася роля партыі і работнікаў тылу³⁴⁷. Пасьля першага савецкага вызваленьня ў чэрвені 1941 году пачалася *Вялікая Айчынная вайна*, а зь ёй — і нямецкая акупацыйная палітыка. Апроч паразы нямецкіх войскаў пад Масквою, у адным шэрагу падрабязна разглядаліся савецкі партызанскі рух у Беларусі і этапы *бліскучай перамогі*³⁴⁸. Пэрыяд *аббудовы* ў апошняй залі азначаў закончэньне гэтага працэсу і адначасова пачатак рэалізацыі спраектаванага на баявыя дзеянні абяцаньня. Маячыла савецкае абяцаньне дасягеньня катарсісу праз камунізм, але ён мог быць дасягнуты толькі тады, калі *беларускі народ* узьнімецца на барацьбу супраць недахопаў сучаснасьці і за сьветлую будучыню. Таму аповед пра вайну супраць *нямецка-фашысцкіх захопнікаў* наўпрост пераходзіў да калектывізацыі сельскай гаспадаркі і выкананьня плянаў новых пяцігодак. Задачай музэю і была прышчапленьне гэтай узаемазвязі мясцоваму насельніцтву, якое наўпрост сутыкнулася са сталінскім Савецкім Саюзам толькі пасля пачатку Другой сусьветнай вайны.

Ва ўжо цытаванай крытыцы Камітэту па справах культурна-асьветніцкіх устаноў пры Савеце Міністраў БССР наконт пінскага музэю фармулюецца даручэньне даць пералік «мерапрыемстваў у музэях БССР па адлюстраванні павелічэньня ўраджайнасьці калгасаў». Належала стварыць больш грунтоўныя выставы пра асобныя галіны сельскай гаспадаркі і перадаць ранейшы досьвед. Экспазыцыя павінна была быць лепш падрыхтаваная ў пляне якасьці і ўражваць ня толькі колькасьцю экспанатаў. Апроч выставаў пра сельскагаспадарчыя машына-трактарныя станцыі, менскае начальства рэкамэндавала наступныя тэмы: «Торф як угнаеньне», «Дадатковае апыленьне» і «Прагрэсіўныя мэтады сяўбы», у тым ліку спэцыяльныя экспанаты на месцах³⁴⁹. Гэта дазваляла таксама лягччна зьвязаць новыя акцэнты збораў музэю пра палітычную гісторыю СССР ды пераможную вайну і прыродазнаўчую калекцыю. Апошняя магла выкарыстоўвацца для таго, каб паказаць мадэрнізацыю сельскай гаспадаркі на прыкладзе дасягеньняў савецкіх расьлінаводзтва і жывёлагадоўлі³⁵⁰. Пры тагачаснай гістарызацыі

³⁴⁷ Szumski J. Sowietyzacja... S. 195; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 162.

³⁴⁸ Такім чынам пазьней ускосна прымяняшаўся актыўны ўдзел беларускіх партызанаў на Гарадзеншчыне, што часткова адпавядала рэаліям на месцы, бо ў ваколіцах Гародні не было шырокага савецкага партызанскага руху.

³⁴⁹ У арыгінале на расійскай мове: ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 1, арк. 31.

³⁵⁰ На дадатак музэйныя работнікі, паралельна з партрэтамі правадзьроў і рэпрэнтамі старонак «Правды», замовілі мноства чучалаў сысуноў, падбор якіх таксама

«сацыялістычнага будаўніцтва» гаворка ішла пра актуалізацыю барацьбы супраць ворагаў Савецкага Саюзу, якімі ўнутры СССР паранейшаму лічыліся «шпіёны», «шкоднікі» і «белапольскія банды».

Праз удзел у «Вялікай Айчыннай вайне» беларускі народ у савецкай прапагандзе паступова рабіўся часткай савецкага мэтанароду³⁵¹. Цэнтральнае месца займала агульнасавецкая перамога ў зьвязцы з «усенароднай партызанскай вайной»³⁵². Абодвум топасам пасля 1944 году былі прысьвечаныя першыя тэматычныя выставы³⁵³. Адзін таварыш з нагоды гадавіны 17 верасня 1945 году заклікаў адказных работнікаў «асабліва падкрэсьліць, што толькі савецкі народ даў насельніцтву Заходняй Беларусі свабоду і незалежнасьць, а заходнім абласцям БССР — магчымасьць хуткага эканамічнага і культурнага разьвіцьця»³⁵⁴. Каб зрабіць гэтую дату паўнаважным «сьвятам беларускага народу ў Савецкім Саюзе», матыў братняй супрацы трэба было дапоўніць акцэнтаваньнем «дасягненьняў нацыянальнай палітыкі Сталіна і Леніна», а таксама «барацьбы беларускага народу супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў». У якасьці рамачнай праграмы прапаноўваўся поўны рэпэртуар палітычна-асьветніцкай працы: на ўсіх прадпрыемствах арганізаваліся сацыялістычныя спаборніцтвы, палітінфармацыі і чырвоныя куткі, а таксама адбывалася сьвяточнае паседжаньне гарсавету, дэманстраваліся кінафільмы, дэкаратыўныя элемэнтны, у выходныя дні праводзіліся дэманстрацыі. Цэнтральную ролю памяці пра савецкія топасы Другой сусьветнай вайны, якая разьвілася ў наступныя дзесяцігодзьдзі, у Гарадзенскай вобласьці можна патлумачыць на двух узроўнях. Гаворка ішла пра ўстаноўчы міт, які рэтрэспэктыўна легітымізаваў савецкую прысутнасьць. Чырвоная армія паўставала ў ім як падвойны «абаронца беларускага народу» — у 1939 годзе ад цьмянай пагрозы з захаду і ў 1944 годзе ў ходзе перамогі над

адлюстроўваў культурнае пасланьне, ня цалкам пазбаўленае гістарычных канатацыяў. Апроч савецкіх пародаў кароў — кастрамскай, халмагорскай і яраслаўскай — былі замоўленыя коні данскай, рускай і будзёнаўскай пароды. У адрозьненьне ад сібірскай і каўкаскай пародаў авечак замоўленыя муляжы сьвіней сьведчылі пра заходнія сувязі ў гісторыі сельскай гаспадаркі. Апроч украінскай мусілі быць рэпрэзэнтаваныя ангельская і асканійская пароды авечак.

³⁵¹ Lindner R. *Historiker...* S. 304–305, 353 і наст.; Лінднэр Р. *Гісторыкі і ўлада...* С. 304–305, 352 і наст.; Weiner A. *Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton, 2001. P. 237 ff.

³⁵² Рудлінг П. А. Вялікая Айчынная вайна ў сьвядомасьці беларусаў // *ARCHE*. 2008. № 5. С. 43–64.

³⁵³ ДАГВ. Ф. 1260, воп. 1, спр. 1, арк. 2.

³⁵⁴ У арыгінале на расійскай мове: ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 24, арк. 109.

нямецкімі захопнікамі³⁵⁵. У горадзе гэты міт пра гераічнае вызваленне праяўляўся ў мностве вайсковых могілак, помнікаў, памятных дошак і савецкіх «Курганах славы»³⁵⁶, якія працягвалі паганскія звычаі і былі ўзведзеныя ў розных месцах у СССР³⁵⁷.

«Вызваленне» ўслаўлялася як аднаўленне савецкай улады і тым самым акт пераемнасці, бо адначасова замоўчвалася, што савецкая ўлада ўсталявалася тут толькі ў 1939 годзе і ваеннымі метадамі³⁵⁸. Пры гэтым цалкам затушоўвалася, што з улікам савецкіх дэпартацыяў, забойства немцамі гарадзенскіх габрэяў і праведзенага пасля вайны перасялення гаворка ідзе пра вяжу, у якой савецкі гвалт ішоў услед за нямецкім. «Вялікая Перамога» прадугледжвала ў кульце герояў перадусім ролі салдатаў-ваяроў, патрыятычных маці і работнікаў тылу. Толькі малая доля жыхароў старога гораду належала да адной з гэтых катэгорыяў³⁵⁹. Для новых жа насельнікаў Гародні «Вялікая Перамога» магла зрабіцца ўстаноўчым мітам у меру, як затушоўваліся праблемныя аспекты³⁶⁰. Гэтая гіпотэза пацвярджаецца высокай колькасцю вэтэранаў вайны, якія пазней пераехалі ў Гародню. Для іх саміх і іхніх сем'яў афіцыйны савецкі наратыў быў менш супярэчлівы, і яны прысутнічалі ў публічнай сферы выразна больш, чым тыя, хто жыў у Гародні пад нямецкай уладай³⁶¹.

³⁵⁵ Твои герои, Гродненщина / Сост. А. В. Богущ, В. А. Жвалевский. Минск, 1977.

³⁵⁶ Гэтыя курганы адсылалі таксама да распаўсюджаных сярод навукоўцаў уяўленняў пра этнічнае паходжаньне продкаў беларускага народу. Гл.: Lindner R. Historiker... S. 249–250; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 249–250.

³⁵⁷ Гл. у гэтым пытаньні разважаньні ды ілюстрацыю ў: Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 377, 380, 413, 470–475, 477, 494, 513.

³⁵⁸ Пра тое, што гэты наратыў меў устойлівы ўплыў і ў Гародні, сьведчаць адпаведныя публікацыі, напрыклад: Басюк І. А. Пачатковы перыяд Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі Беларусі. Гродна, 2003.

³⁵⁹ У выпадку складаньня кнігі «Памяць» кідаецца ў вочы, што толькі вельмі нешматлікія партызаны загінулі ў самім горадзе і што таксама пералічваюцца толькі нешматлікія актывісты антыфашысцкага падполья, да якіх, апроч гэтага, гуртом прылічваюць усіх забітых у Гародні габрэйскіх ахвяраў. Апрача гэтага, што тычыцца чырвонаармейцаў, якія ўдзельнічалі ў баях пры «вызваленні» гораду ў 1944 годзе: вельмі мала жыхароў Гародні былі прызваныя ў Чырвоную армію. Гл.: Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 464–498.

³⁶⁰ Гл. у гэтым пытаньні таксама ўкраінскі прыклад, на падставе якога Амір Вайнэр распрацаваў свае тэзы пра функцыю Вялікай Айчыннай вайны як устаноўчага міту кансалідаванага савецкага грамадства. Weiner A. The Making of a Dominant Myth: The Second World War and the Construction of Political Identities within the Soviet Polity // Russian Review. 1996. № 55. P. 638–660.

³⁶¹ Зварот Прэзідыума Гродзенскага гарадскога Савета вэтэранскіх арганізацый да вэтэранаў з нагоды 50-годдзя Перамогі савецкага народа ў Вялікай Айчыннай вайне // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 438–461.

Гэтая функцыя была вырашальнай для абласцей СССР, анэксаваных толькі ў 1939 годзе. Яна давала магчымасць звязаць паміж сабой агульнабеларускі і агульнасавецкі наратывы. Гэты міт, звязаны ў Беларусі з крылатым выразам «партызанская рэспубліка», на пачатку XXI стагоддзя ўсё яшчэ рэпрэзэнтаваны ў Дзяржаўным гістарычна-археалагічным музэі ў форме шырокаразгалінаванай выставы. Тры гады з 1941 да 1944-га займаюць у ёй адчувальна больш месца, чым XVIII, XIX і пачатак XX стагоддзя разам. Да таго ж, паводле савецкай лёгікі, само сабой зразумела, што там ня згадваюцца Галакост і высяленне большасці гарадзенскіх каталікоў. Або два працэсы не былі часткай афіцыйнай савецкай гісторыі. Наратыву пераможнага савецкага народу на захадзе Беларусі непазьбежна прыводзіў да выключэння вялікай часткі насельніцтва, бо польскай Арміі Краёвай ды іншым несавецкім партызанскім рухам, якія дзейнічалі ў гэтым рэгіёне, прыпісвалася роля палітычных здраднікаў і звычайных злачынцаў³⁶².

Другая важная прычына для росту значэння гэтага міту палягала і палягае ў нястачы іншых лякальных пунктаў суаднясення, якія — апроч «старажытнарускай гісторыі» — здаваліся прыдатнымі для савецкага асваення рэгіёну. Праўда, тут, як і ў іншых месцах, праводзіліся таксама паралелі з напалеонаўскімі войнамі, напрыклад, праз згадку пра кароткі побыт у Гародні расійскага военачальніка Аляксандра Суворова. Таксама гаварылася пра неаднаразовыя і пераважна безвыніковыя аблогі замку Нямецкім ордэнам. І ўсё ж новым савецкім уладам не ставала простых пунктаў суаднясення. Тое, што нягледзячы ні на што існавала пераемнасць, дэманструе прасторавая «прапіска» савецкіх брацкіх магілаў. Гэтак, на старых праваслаўных могілках ёсць таксама савецкія вайсковыя пахаваньні. А першыя масавыя пахаваньні былі праведзеныя на краі вайсковых могілак зь Першай сусветнай вайны, на якіх яшчэ падчас Першай сусветнай выдзяляліся польская, нямецкая і расійская часткі.

3.3.5 Савецкія наратывы на расійскай і беларускай мовах

Успрыманьне *беларускай* культуры як лякальнай вэрсіі *расійскай* тлумачыць, чаму савецкія кадры пасля 1944 году гаварылі ў Гародні па-расійску. Праблему самастойнай беларускай інтэрпрэтацыі гісторыі ў Гародні можна прасачыць на прыкладзе падрыхтоўкі выставы пра беларускую літаратуру. Яшчэ ў 1949 годзе адказныя за гэта работнікі музэю ня ведалі пра існаваньне любых сьведчаньняў

³⁶² Барабаш В. Поляки в антифашистской борьбе на территории Беларуси (1941–1944 гг.). Гродно, 1998. С. 4 і наст.

гісторыі беларускай літаратуры ў Гародні. Не было адпаведных кніг і не ставала спэцыялістаў, якія маглі б распрацаваць такую выставу. Таму для стварэння канцэпцыі выставы зь Ленінграду ў Гародню быў на тры месяцы прыкамандзіраваны прафэсар Лукаш Бэндэ. Пасля гэтага ён выправіўся ў Вільню ў пошуках экспанатаў, аднак знайшоў там у гэты час толькі зачыненыя дзверы і яшчэ не апрацаваныя фонды. Затым былі адпраўленыя запыты на адрас беларускага Саюзу пісьменьнікаў, цэнтральнай бібліятэкі імя Леніна і Акадэміі навук у Менску, у якіх знайшло адлюстраваньне катастрафічнае становішча: як можна зрабіць выставу пра беларускую літаратуру ў Гародні, калі тут не было напісана ніводнай кнігі па-беларуску? Агулам у фондах музэю было толькі 42 тамы пра гісторыю Беларусі, большасць зь іх — на польскай мове³⁶³.

Калі разгледзець архіўныя дакумэнты больш уважліва, то паўстае менш супярэчлівая карціна. У той час як ліставаньне стваральнікаў выставы (напрыклад, з рэдакцыяй «Гродзенскай праўды») і ўнутраная дакумэнтацыя ішла па-беларуску, афіцыйная карэспандэнцыя, справадачы і пляны выставы напісаныя толькі па-расійску. Гэта значыць, што ў працы музэю новая беларуская гісторыя з самага пачатку афармлялася ў значнай ступені на расійскай мове. Пры гэтым паміж сабой і пры кантактах зь іншымі савецкімі ўстановамі асобныя спэцыялісты гаварылі на літаратурнай беларускай мове, калі ведалі, што іншы бок таксама актыўна валодае беларускай мовай. Гэтая сытуацыя не здзіўляе, калі згадаць, што ва ўнутранай статыстыцы 1948 году толькі палова супрацоўнікаў былі запісаныя як *беларусы*³⁶⁴. Пасля зьменаў кіраўніцтва і найму дадатковага пэрсаналу на пачатак 1950-х гадоў у калектыве з 23 чалавек было толькі восем чалавек, у дачыненні якіх можна лічыць, што беларуская была для іх адной з родных моў³⁶⁵. Нягледзячы на немагчымасьць адназначнай інтэрпрэтацыі такім чынам зафіксаваных нацыянальных катэгорыяў, яны ўсё ж такі дапамагаюць зразумець, чаму музэй як установа ў значнай ступені функцыянаваў па-расійску³⁶⁶. Пры гэтым яго прадукт, г. зн. выставачныя стэнды, на пачатку 1950-х гадоў заўсёды ствараліся толькі на беларускай мове, так што наведнікі з СССР былі вымушаныя прасіць у гаспадары кнізе рабіць подпісы і па-расійску³⁶⁷.

³⁶³ ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 4, арк. 1–136.

³⁶⁴ Тамсама. Спр. 13, арк. 23; спр. 45, арк. 86–88.

³⁶⁵ Тамсама. Спр. 45, арк. 86–88.

³⁶⁶ Гэта пацвярджае праведзены Райнэрам Лінднэрам аналіз цэнтральных менскіх устаноў: Lindner R. Historiker... S. 272–274; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 272–274.

³⁶⁷ ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 45, арк. 18.

Пры гэтым за першыя дзесяць гадоў у гасьцявых кнігах музэю прысутнічаюць толькі два запісы на беларускай мове. Іншыя запісы па-літоўску і нават па-грузінску, а таксама некаторыя запісы па-польску сьведчаць пра тое, што ў той момант не было прымусу выкарыстоўваць толькі расійскую мову. Хутчэй, сытуацыя супадае з назіраньнем у сфэры ўнутранай карэспандэнцыі. У афіцыйнай публічнай прасторы прысутнічаў адносна абавязковы беларускі код, які выконваў функцыю легітымацыі. Аднак яшчэ з пачатку саветызацыі ў 1944 годзе ў Гародні мовай зносінаў у публічных прасторах, падкантрольных партыі, была пераважна расійская. Як яшчэ можна патлумачыць, што толькі два наведнікі — а ў экскурсійных групах мусіла быць нямала беларусаў як з усходу, так і з захаду БССР — пакінулі запіс на сваёй афіцыйна роднай мове, у той час як выставы, якія яны разглядалі, суправаджаліся подпісамі па-беларуску? Гэта ня значыць, што не было і экскурсіяў на афіцыйнай мове *тытульнай нацыі*. Таксама ня выключана, што тыя супрацоўнікі музэю, якія выконвалі свае функцыі па-беларуску, пачуваліся ўскосна дыскрымінаванымі ўжо толькі таму, што большасьць іхных калегаў не гаварыла па-беларуску. З музэйных дакумэнтаў не вынікае, што беларуская мова там мэтакіравана маргіналізавалася ў зьвязку з рэпрэзэнтацыяй афіцыйнай *беларускасьці*. Хутчэй выглядае, што прычына была ў новых раскладах пасля другога прыходу Саветаў, якія надалей узмацнялі расійскую мову ў параўнаньні зь беларускаю. Гародня больш не была горадам, у якім большасьць насельніцтва гаварыла на польскай мове або на ідышы. Падчас Другой сусьветнай вайны сюды перасялілі сялян з ваколіцаў Віцебску, але пасля вайны сюды спачатку не пераяжджалі вялікія кантынгенты сялян з ваколіц Гародні. Замест гэтага савецкія функцыянэры прывезьлі з сабой свае структуры, ідэі, практыкі і сваю мову. І гэтая мова — нягледзячы на долю беларускіх кадраў з усходу БССР, з прычыны і без таго цэнтральнай пазыцыі расійскай мовы ў СССР, разнастайнага геаграфічнага паходжаньня іншых савецкіх функцыянераў і дамінаваньня этнічных расійцаў сярод прыезджых кадраў — з самага пачатку адназначна была расійскай³⁶⁸.

Гэты аргумэнт, аднак, не павінен схаваць тое, што Гародня ў 1940-х па-ранейшаму была шматмоўным горадам. Ня ўсе каталікі зьехалі, прысутнічала, натуральна, і вясковая гаворка. Пакуль палякі яшчэ заставаліся ў горадзе на Нёмане, дамінаваньне расійскай мовы адчувалася менш. Заставалася таксама група даваенных насельнікаў гораду, для якіх расійская мова была чужой і якія

³⁶⁸ Szumski J. Sowietyzacja... S. 131–135; Шумскі Я. Саветызацыя... С. 110–113.

ў штодзённым жыцці па-ранейшаму карысталіся сваёй мовай³⁶⁹. Аднак гэтыя ўзаема сувязі наўрад ці можна пацвердзіць дакумэнтальна, таму трэба толькі зьвярнуць увагу на тое, што ў Гародні пасля 1944 году (падобна, як паміж 1939 і 1941 гадамі) не магло быць шмат носьбітаў беларускай мовы, якія ня толькі карысталіся *сваёй мовай* у штодзённым жыцці, але маглі і вусна, і пісьмова ўжываць літаратурны варыянт беларускай мовы. Гэтая літаратурная мова базавалася, урэшце, на дыялектах, распаўсюджаных далей на паўднёвы усход, і да 1939 году ўкаранялася пераважна савецкімі інстытуцыямі. На гэтай афіцыйнай, унармаванай паводле савецкага стандарту беларускай мове гаварылі, апроч савецкіх кадраў з усходу БССР, толькі выпускнікі савецкіх школаў і Пэдагагічнага інстытуту, а таксама невялікая колькасць самавукаў. Але ў выніку ваянных дзеянняў у момант другога прыходу Саветаў іх магло быць толькі некалькі сотняў³⁷⁰.

Аб тым, што зусім няправільным ёсць уяўленьне пра суснаваньне ў сытуацыі пералому некалькіх выразна адсасобленых адна ад адной літаратурных моў і зьвязанае зь ім меркаваньне, што чыстая форма беларускай мовы мусіла зрабіцца вызначальнаю рэальнасьцю для адгэтуль савецка-беларускага гораду, сьведчыць дзіцячы запіс у гасьцявой кнізе музэю ад 1956 году. Гаворка ідзе пра напісаны нязграбнай лацінкай запіс вучаніцы пятай клясы музычнай школы, зроблены на польскай мове з моцнымі расійскімі ўплывамі³⁷¹. У сытуацыі амаль поўнай адсутнасьці выдавочных польскіх адсылак запіс польскаю моваю з савецкім зьместам павінен быў, верагодна, выглядаць як блазнаваньне. Аўтарка пасля пачала дубляваць запіс па-расійску, але абарвала гэтую спробу.

³⁶⁹ Паколькі паміж польскай мовай і простаю мовай вёскі быў і ёсць кантынуум прамежкавых формаў, моцная прысутнасьць літаратурнай мовы мусіла таксама прывесці да лятэнтнага прыняцця пераплеценых зь ёй дыялектаў вёскі, якія самі былі блэйшымі да беларускай літаратурнай мовы.

³⁷⁰ Калі больш уважліва разгледзець абодва беларускія запісы ў гасьцявой кнізе музэю, то гэтая гіпотэза пацвярджаецца. Першы запіс (у ліпені 1945 году) з пункту гледжаньня ўнармаванай мовы падаецца малапісьменным, у ім шмат памылак і русізмаў, здаецца, ён базуецца на палескім дыялекце, у якім галосная «е» часта замяняецца на «і». З гэтага можна зрабіць выснову, што запіс зрабіў чалавек, які адносна нядаўна перасяліўся ў Гародню зь вёскі або мястэчка на поўдні рэспублікі і ня меў магчымасьці або жаданьня засвоіць унармаваны варыянт беларускай мовы. Наступны запіс у тым жа годзе больш адпавядае наркамаўцы. Словы пра сацыялістычную радзіму дазваляюць меркаваць, што аўтар паходзіць хутчэй за ўсё з усходу БССР і засвоіў гэты правапіс ды моўныя фігуры ў дзяржаўных адукацыйных установах. Гл.: ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 3, арк. 20.

³⁷¹ У арыгінале на расійскай мове: ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 80, арк. 32а.

Шматлікія русізмы ў тэксьце, які плянаваўся як польскі, сёньня можна інтэрпрэтаваць як знакі нарастаньня *русіфікацыі*. Але больш пераканаўча іх можна інтэрпрэтаваць як вынік таго, што на той момант школьная адукацыя ў БССР ужо не вялася на польскай мове, і таму дзеці (верагодна, выхаваныя ў шматмоўным атачэньні) спрабавалі пісаць на мове, на якой гаварылі, але апошнімі гадамі больш не пісалі ў школе.

У 1956 годзе было нечым выключным зрабіць запіс у афіцыйнай гасьцявой кнізе музэю па-польску — пра гэта сьведчыць тое, што тая Марыя Маліш зь вёскі Вайневічы пасьля свайго афіцыйнага запісу з савецкімі формуламі падзякі на наступнай старонцы дадала верш, які цалкам выпадаў з ранейшай схемы і паказваў, што яна вырасла ў польскамоўным атачэньні: «Як камень на ўскапанай магіле, пачынае мінаць час. Гэтак людзі, якія ідуць праз музэй, могуць глядзець на нашыя подпісы». Пад гэтым аўтарка намалёвала яшчэ дубовы лісток з надпісам «Копіяс»³⁷². Пра тое, што гэта было парушэньнем нормы, сьведчыць перакрэсьліваньне тэксту. Зьмест гэтага запісу ня трэба пераацэньваць. Але пра моўную сытуацыю ў горадзе сьведчаць так мала дакумэнтаў, што гаворка ідзе пра важны індыкатар таго, што і ў 1950-х у Гародні гаварылі па-польску, а час ужо забясьпечыў інтэрфэрэнцыю расійскіх моўных формаў. У вёсках вакол Гародні, за гістарычна-палітычнае выхаваньне якіх адказваў музэй, надалей мусіў быць прадстаўлены шырокі спектр этнічных ідэнтычнасьцяў, які яшчэ выразна праяўляўся ў горадзе ў выніку перасяленьня ў яго выхадцаў зь вёскі. Сама па сабе дэманстрацыя польскай ідэнтычнасьці ў музэі, у якім палякі атаесамляліся з *панамі* і тым самым прыгнятальнікамі, ва ўмовах пачатку *дэсталінізацыі* здаецца асабліва легкадумным крокам, што тлумачыць, чаму акурат дзіця пакінула да той пары гэты адзіны відавочна польскі след.

3.3.6 Творчасьць Элізы Ажэшкі як інтэгральнае месца памяці

Нягледзячы на мноства лініяў разрыву і дамінаваньне савецкага мэтанаратыву, у Гародні былі таксама лякальныя кропкі суднясьня, пакліканыя забясьпечваць пераемнасьць. Гэтак, жьщцьцё і творчасьць Элізы Ажэшкі былі ўшанаваныя як у міжваенны час, так і ў савецкім горадзе. Ужо ў ліпені 1947 году пастановай гарсавету быў адноўлены помнік Ажэшцы. У справаздачы абкаму КП(б)Б можна прачытаць, што помнік быў адноўлены на новым месцы насуперак ліхадзействам фашысцкіх барбараў — галоўны архітэктар

³⁷² ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 80, арк. 32а.

гораду А. Кліменка асабіста кантраляваў аднаўленьне помніка, пастамэнт якога быў зроблены ў адпаведнасьці з арыгіналам³⁷³. Ужо ў чэрвені ў «Гродзенскай праўдзе» быў апублікаваны фотаздымак будынку, падпісаны наўпрост як дом польскай пісьменьніцы³⁷⁴. Гэта пракладала шлях да таго, што новы рэжым сьведома прасоўваў мэмарыял Элізы Ажэшкі як свайго роду сьлед польскасьці ва ўжо савецкім горадзе. Паводле гэтай лёгікі, у чэрвені 1949 году ў той жа «Гродзенскай праўдзе» была надрукаваны водгук на нядаўна выдадзены на расійскай мове збор яе твораў. У гэтым водгуку асабліва падкрэсьлівалася дэмакратычная пазыцыя Ажэшкі:

Працоўныя нашай вобласьці беражна захоўваюць памяць пра Элізу Ажэшку. Яе імя носіць цэнтральная вуліца Гародні, упрыгожаная адноўленым савецкай уладай помнікам пісьменьніцы. Творчасць Элізы Ажэшкі блізкая савецкім людзям сваім дэмакратычным духам, высакародным заклікам службы народу і змагацца за яго шчасьце³⁷⁵.

Ажэшка апісвала нацыянальны, эканамічны і рэлігійны прыгнёт бяднейшых слаёў насельніцтва і таму недвухсэнсоўна рэкамэндавалася для чытаньня. Сьцьвярджалася, што асабліва выдатна яна адлюстравала галечу сялян. Раман «На Нёмане» хвалілі за крытычнае апісаньне шляхты. Апроч гэтага, у сваім рамане «Мэер Юзафовіч», у якім закранаюцца супярэчнасьці габрэйскай эмансыпацыі ў Расійскай імперыі, яна паказала цеснату габрэйскага мястэчка. Не выпадае таму сумнявацца ў перадавой, дэмакратычнай настроенасьці Ажэшкі. Рэцэнзэнт асабліва гарача рэкамэндаваў жыхарам Гардзенскай вобласьці новае выданьне ейных твораў і канчаў свой тэкст абавязковым тады ўслаўленьнем вызваленьня, якое прынёс вялікі правадыр Сталін.

Згадваўне Ажэшкі ў партыйным органе, у якім звычайна не пісалася пра польскія сьляды, маркеруе сабой акурат час пераходу, калі ў горадзе жыло ўжо менш палякаў, і працэс іхнай маргіналізацыі ўжо мінуў пікавую стадыю. Гэта характарызуе стратэгію савецкага кіраўніцтва выбарачна пераймаць элементы польскай спадчыны і ставіць іх унівэрсальнае значэньне на службу савецкай ідэалёгіі.

³⁷³ Цветницкий Г. Восстановленный памятник Элизе Ожешко на улице Ожешковой // Гродненская правда. 1947. 31 августа. № 180. С. 3.

³⁷⁴ Цветницкий Г. Дом в г. Гродно на улице Ожешко, в котором жила и умерла известная писательница Элиза Ожешко // Гродненская правда. 1947. 20 июня. № 129. С. 3.

³⁷⁵ Мартиросов Г. Избранные произведения Элизы Ожешко // Гродненская правда. 1949. 1 июня. № 107. С. 2.

Матэрыялы пра Адама Міцкевіча³⁷⁶ таксама рабілі акцэнт на рэвалюцыйным характары ягоных твораў. У астатнім рэдактары партыйнай прэсы ўважліва сачылі за тым, каб выносіць палякаў за рамкі савецкай рэчаіснасьці і пісаць пра актуальныя падзеі ў маладой польскай дзяржаве на захадзе. Гэтак, у выпадку Адама Міцкевіча ўслаўляўся польскі паэт, які, хоць і звязаны з гэтым рэгіёнам, аднак мае рэlevantнасьць для савецкай сучаснасьці толькі дзякуючы сваёй перадавой накіраванасьці.

Іншым прыкладам няпэўнага абыходжаньня з польскай культурнай спадчынай Гародні і яе пераносу ў новы кантэкст была Вакзальная вуліца, якую пасля вайны зноў назвалі ў гонар Элізы Ажэшкі. Хоць відавочна, што гаворка ідзе аб памяці пра пісьменьніцу, заставалася незразумелым, як трэба пісаць яе імя па-расійску або па-беларуску. У 1944–1948 гадах ужываўся аналяг польскай формы *ulica Orzeszkowa* — *улиця Ожешкова*. Паралельна сустракаліся дзіўныя зь лінгвістычнага гледзішча формы, напрыклад, *Ажешкова*³⁷⁷. Аднак з часам замацаваўся расійскі варыянт «Ожешко» (прынятае ў Расійскай імперыі напісаньне прозьвішча ейнага першага мужа-двараніна). Адзіны беларускі адпаведнік у форме «Ажэшка» ўсталяваўся даволі позна і раней скланяўся на розныя кшталты. Пасьля заканчэньня гэтай малой гісторыі лінгвістычных няпэўнасьцяў на шыльдах з назвай вуліцы зьявілася ўжо форма «вуліца Ажэшкі», якая лічыцца карэктнай³⁷⁸.

Новыя ўлады з самага пачатку ўсьведамлялі значэньне Ажэшкі як культурнага козыра ў абыходжаньні з засталым польскім насельніцтвам. Гэта даказвае дакумэнт з музэйнага фонду абласнога архіву. З рашэньня КП(б)Б вынікае, што яшчэ ў 1944 годзе належала аднавіць музэй Элізы Ажэшкі і Стэфана Баторыя³⁷⁹. І тут польская форма, перададзеная кірылічным альфабэтам, скланялася паводле правілаў расійскай граматыкі: «*Ожешковой*», што адначасова было прыкметай трывалай шматмоўнасьці гораду. Насуперак высокаму прыярытэту, які надаваўся рэстаўрацыі, дом пісьменьніцы прычкааў выставы пра ейную творчасьць толькі ў 1967 годзе. Ужо

³⁷⁶ Памяти А.Мицкевича // Гродненская правда. 1948. 24 декабря. № 249. С. 1; Торжественное заседание памяти Адама Мицкевича в Варшаве // Гродненская правда. 1948. 25 декабря. № 250. С. 4.

³⁷⁷ ДАГВ. Ф. 372, воп. 1, спр. 2.

³⁷⁸ Натуральным падаецца параўнаньне з блізкім Беластокам: уяўленьне пра шмат-аблічнасьць і шматкультурнасьць было ня толькі вынікам 1990-х, яно было закладенае ў сацыялістычным грамадзтве яшчэ да 1989 або 1991 году. Гл.: Sadowski A. Białystok... S. 133, 193.

³⁷⁹ ДАГАГВ. Ф. 2, воп. 1, спр. 2, арк. 16.

згаданыя праблемы з распрацоўкай экспазыцыі пра беларускіх пісьменьнікаў датычылі ў 1949 годзе і творчасці Ажэшкі. Хоць яна і была інтэграваная, аднак пра саму Ажэшку на месцы ведалі мала³⁸⁰. Асноўнай прычынай у музэі называлі тое, што ў той час ніводзін з супрацоўнікоў музэю не валодаў польскай мовай. Гэта паказвае, што ў канцы 1940-х гадоў, калі большасць былых польскіх грамадзянаў ужо пакінула горад, веды пра старую Гародню былі страчаныя або больш не даступныя новаму кіраўніцтву.

У наступныя гады дом пісьменьніцы выконваў розныя функцыі. Сярод іншага тут месцілася сядзіба Саюзу пісьменьнікаў, які аб'ядноўваў тых мясцовых аўтараў, якія пазней былі прылічаныя да найважнейшых галасоў свайго часу. Уладкаваўшыся ў «Гродзенскую праўду», Васіль Быкаў знайшоў тут духоўны прытулак. У сваёй аўтабіяграфіі ён апісвае дом Ажэшкі як прытулак інтэлігенцыі, якая ў складаныя часы магла заўсёды сюды вярнуцца³⁸¹.

У сярэдзіне 1950-х гадоў пры пашырэнні вуліцы дом Ажэшкі разабралі і перанеслі на дзясяткаў мэтраў далей. Такім чынам трэба сыходзіць з таго, што апроч захаванага арыгінальнага камяну ды асобных элементаў дом сёння ўяўляе зь сябе хутчэй удалую копію, чым *арыгінал*. Пасля таго як дом перайшоў у рукі Дзяржаўнага пэдагагічнага інстытуту, у 1967 годзе была распрацаваная першая выстава, прысьвечаная выключна Ажэшцы. Экспазыцыя адлюстроўвала мадыфікаваны савецкі погляд на жыццё пісьменьніцы, у якім перадаваліся наступныя пункты: 1) яе рэгіянальнае паходжаньне, якое ў геаграфічным сэнсе можна інтэрпрэтаваць як беларускае; 2) яе роля як змагаркі супраць імперыялістычнага прыгнёту і як філіянтропа; 3) яе кантакты зь іншымі *прагрэсіўна настроенымі пісьменьнікамі*, у тым ліку з украінскім пісьменьнікам Іванам Франком; 4) Ажэшка як аўтарка, якая клапацілася пра беларускі народ; і 5) мясцовая памяць пра польскую пісьменьніцу. Апошняя асабліва кідаецца ў вочы, бо супярэчыць клішаванай савецкай, чыста ідэалогічнай інструмэнталізацыі памяці і ўспамінаў. Можна ўбачыць фотаздымак цырымоніі адкрыцця помніка, на якім відаць старое месца скульптуры — перад тэатрам. Далей задакумэнтаваныя арганізаваныя Ажэшкай дабрачынныя фэсты. А на фотаздымку пісьменьніцы ў труне толькі з колькасьці вяноў і надпісаў на стужках можна зрабіць выснову пра разнастайнасць даваеннага

³⁸⁰ ДАГВ. Ф. 1269, воп. 1, спр. 5, арк. 31.

³⁸¹ Аднак праведзеная ў 1974 годзе лабавая атака на Быкава і ягоных сяброў Аляксея Карпюка і Барыса Клейна паказвае, што Саюз пісьменьнікаў таксама быў савецкай установай і што Дом Ажэшкі мусіў выкарыстоўвацца толькі для вызначаных партыйяў мэтаў. Гл.: Быкаў В. Доўгая дарога... С. 253–269.

гораду. Але гэтую ўяўную адкрытасць ня трэба пераацэньваць. Як вынікае зь ліста Аляксея Карпюка да Міхаіла Гарбачова, зусім не выпадкова, што выстава, як і памятная дошка на ўваходзе, зробленая толькі на беларускай і расійскай мовах. Ужываньне польскай мовы ў кантраляванай партыяй публічнай прасторы было па-ранейшаму строга забаронена³⁸²: таму, хоць і можна было зразумець, што гаворка тут ідзе пра польскую пісьменьніцу, але з гэтага не вынікала права мясцовых палякаў захоўваць яе памяць у нацыянальным сэнсе. Замест адкрытага абмеркаваньня нацыянальных аспэктаў у мясцовай савецкай публіцы развілася свая мова, каб ускосна, з пэўнымі агаворкамі намякаць на польскія аспэкты гісторыі гораду. Напрыклад, да 850-годзьдзя заснаваньня гораду ў газэце «Гродненский химик» быў апублікаваны верш, які ўказвае на мінуўшчыну Гародні, ставячы вежы каталіцкіх касьцёлаў у адзін шэраг з Каложай. З той жа нагоды Эліза Ажэшка зноў фігуравала як *прагрэсіўная пісьменьніца*³⁸³.

На прыкладзе помніка пісьменьніцы і ганаровай грамадзянцы свайго гораду можна паказаць, што такія пэрыфразы зьяўляліся толькі на паверхні савецкіх нормаў. Гэтак, ейнае імя ў 1929 годзе было ўвекавечанае ў камені (натуральна, па-польску), і нават пасьля зьмены месца ў 1947 годзе можна разгледзець надпіс у давальным склоне: *Elizie Orzeszkowej*. У сярэдзіне 1950-х дадаўся расійскі эквівалент і прысьвячэньне: *Элизе Ожешко*. А на афіцыйнай паштоўцы, адпраўленай у друк у жніўні 1979 году, інскрыпцыя і расійскі надпіс зноў адсутнічаюць. Засталіся толькі сьляды мацаваньня кірылічных літараў. У Гародні дагэтуль не знайшлося ніякіх афіцыйных згадак, хто загадаў правесці гэтую зьмену і хто ды калі яе ажыццявіў, — дакумэнтаў няма ні ва ўнівэрсітэце, ні ў Саюзе палякаў, ні ў абласным архіве. Тым ня менш, гэтая дэталёвая дэманструе, што пэўныя людзі ў Гародні ўсьведамлялі значэньне прысутнасьці той ці іншай мовы. Спачатку, відаць, афіцыйная інстанцыя настаяла на тым, што падпіс толькі на польскай мове ў савецкім горадзе не пажаданы. Але задоўга да пачатку перабудовы іншая інстанцыя, верагодна, паклапацілася пра тое, каб гэтая новая інтэрпрэтацыя помніка як савецкага месца памяці была скасаваная. Польскі надпіс гаварыў цяпер *сам за сябе*. Эліза Ажэшка і надалей шанавалася ў савецкай рыторыцы, аднак выразная прыналежнасьць да польскага мінулага была цяпер заўважная і ў публічнай

³⁸² Karpiuk A. List do Michaiła Gorbaczowa, 5 września 1987 roku // Gawin T. Zwycięstwa... S. 54–56.

³⁸³ Родная Л. Борец за свободу народа // Гродненский химик. 1978. 23 июня. № 25. С. 4.

прасторы. Гэтай дэталі ня трэба пераацэньваць, тым больш што прычыны зьменаў дагэтуль не вядомыя. Аднак гэта сьведчыць пра тое, што пад паверхняй савецкіх мэмарыяльных рытуалаў, перш як выйсьці наяў, прысутнічалі іншыя гіерархіі ды інтэрпрэтацыі. Гэтак, помнік Ажэшцы ў 1980-х зрабіўся месцам сустрэчаў мясцовых хіпі ды іншай альтэрнатыўнай моладзі, якія не без павагі гаварылі пра *Жалезную Лэдзі* — верагодна, намёк на ейныя пэдантычныя погляды, асабліва наконт выхаваньня каталіцкіх дзяўчат³⁸⁴. З чаго вынікала іранічная дыстанцыя і адначасовая павага да гістарычнай фігуры, калі не з ранейшага сутыкненьня зь ёй, якое адбывалася ўнутры савецкіх рамак?

Калі ж разглядаць гарадзкую прастору Гародні як палімпсэст, то на прыкладзе Ажэшкі можна правесьці паралель паміж сьціраньнем, перапісваньнем і выяўленьнем схаваных культурных тэкстаў. У афіцыйнай савецкай карціне яна была іншай асобай, чым у памяці тых, хто выехаў у Польшчу або Ізраіль, аднак праз падачу ейных твораў як сацыяльнага сумленьня гораду адначасова праяўляліся сьляды даваеннага гораду, якія ў іншых выпадках заставаліся па-за сцэнаю. Хаця і пасьля 1944 году афіцыйна кожны пяты гарадзенец быў *польскай нацыянальнасьці*, аднак важныя даваенныя сувязі ў значнай ступені былі аслабленыя. Сюды належаў культурны ландшафт каталіцкай шляхты, якая так моцна паўплывала на фармаваньне рэгіёну. Гэтаксама важнай была прысутнасьць вялікай габрэйскай супольнасьці, якая ўжо амаль ня згадвалася. Апроч гэтага, у выніку дэманізацыі Рэчы Паспалітай на афіцыйным узроўні амаль цалкам была прыглушаная шчыльная сувязь паміж польскай і беларускай культурай. Акурат у гэтым разнародным працэсе наслаеньня, сьціраньня і дэшыфраваньня пацьвярджаецца вобраз палімпсэсту. Дынамічная візуалізацыя сьлядоў, якія здаваліся страчанымі, была якраз фэномэнам часоў перабудовы. Помнік Ажэшцы са зьмененым надпісам дэманструе, аднак, што гэты працэс пачаўся не зьнянацку. І да 1985 году лякальныя дзеячы інтэрпрэтавалі глыбокія слаі гісторыі гораду інакш, чым меркавалася зь менскага або маскоўскага гледзішча.

3.3.7 Адкрыцьцё Гародні як музэйнай прасторы

Характэрным у незаўважным працэсе заціраньня імя Ажэшкі было, па-першае, тое, што гаворка ідзе пра лякальную велічыню, г. зн. нешта, занесенае ў гарадзкую прастору яшчэ раней. І па-другое, сьлед мінулага меў матэрыяльны адпаведнік. Ажэшка існавала ня

³⁸⁴ Інтэрвю з А. Пачобутам, праведзенае ў Гародні 12 красавіка 2005 году на польскай і беларускай мовах.

толькі на паперы або ў думках, але суадносілася зь нейкім артэфактам — паводле азначэння прадметным і тым самым канкрэтным. На падставе яго існавання яму прыпісваецца эфэкт аўры. Гэтая аўра звычайна зводзіцца да музейнага кантэксту, які сам па сабе прыпісвае простым прадметам мінулага часу глыбейшы сэнс³⁸⁵. Музей са сваёй сталай экспазыцыяй наўрад ці працаваў на адкрыццё новага аспекту лякальнай гісторыі, таму яго функцыю пры пошуку лякальнымі актарамі сваёй ідэнтычнасці пераняла сама гарадзкая прастора. Акурат гісторыкі-аматары ўжо даўно пачалі збіраць усё, што здавалася старым. Рыса, якая аддзяляла *старое*, праходзіла ў гэты час з высокай дакладнасцю па 1944 годзе, яшчэ раней, у 1939 год, сягала магічная рыса, за якой пачыналася *мінулае*. Усё ранейшае будзіла цікаўнасць тых, хто ўсё больш усведамляў сябе калекцыянерам і спецыялізаваўся ў асобных галінах³⁸⁶.

Аляксандар Госьцеў апублікаваў у 1983 годзе ў газэце «Гродненский химик» артыкул пра рэгіянальную гісторыю, у якім апісваў манэты ў Гародні. У гэтым тэксце ён з дапамогай, здавалася б, бяскрыўдных знаходак вярнуў успамін пра аспекты лякальнай гісторыі, якія да той пары ў афіцыйна рэгляментаваных прасторах або табуяваліся, або моцна скажаліся ідэалогічна. Ён патлумачыў працоўным камбінату «Азот», не заходзячы ў ідэалогічна выбуханебясьпечныя зоны, чаму ў Гародні можна знайсці літоўскія манэты з польскімі надпісамі з партрэтам саксонскага князя, і расказаў, нібы між іншым, пра гісторыю Паўночнай вайны³⁸⁷. Тым самым ён на ўласную ініцыятыву, убаку ад прафэсійных савецкіх гісторыкаў з унівэрсітэту і менскай Акадэміі навук, пачаў наоў вынаходзіць беларускую гісторыю гораду³⁸⁸.

Былі і іншыя калекцыянеры, але Госьцеў можа быць добрым прыкладам таго, як захапленне сваёй малой радзімай і яе мінулым

³⁸⁵ Korff G. Museumsdinge: Deponieren – Exponieren. Köln, 2002. S. 140–145.

³⁸⁶ Анджэй Садоўскі ўказвае ў выпадку Беластоцчыны на сувязь паміж эпохай адраджэння і этнізацыяй гісторыі — ягоныя эмпірычныя звесткі ў гэтых адносінах можна патлумачыць так, што новыя насельнікі мала цікавіліся гісторыяй іншых групаў мясцовых жыхароў, якая перарвалася з Другой сусветнай вайной. Гл.: Sadowski A. Białystok... S. 176.

³⁸⁷ Гостев А. Монеты чеканились в Гродно // Гродненский химик. 1983. 3 июня. № 11. С. 4.

³⁸⁸ І ўсё ж такі апроч тонкіх кніжак пра архітэктурную гісторыю Гародні, якія выйшлі ў Маскве ў 1960 годзе, гісторыя гораду была слаба распрацаваная. Гл.: Кудрашев В. И. Архитектура городов...; Гродно. Исторический очерк... Толькі ў 1989 годзе быў надрукаваны энцыклапедычны даведнік, які ўтрымліваў таксама больш аб'ёмны гістарычны нарыс. Гл.: Гродно: энциклопедический справочник... І артыкул Госьцева, і кніга Кудрашова, і даведнік выйшлі на расійскай мове.

зрабілася імпульсам для грамадзкай дзейнасці і момантам фармавання ідэнтычнасці. Народжаны ў Калінінградзе сын расійскага афіцэра Чырвонай арміі насіў імя Аляксандар і спачатку ня меў асабістай сувязі з Гародняй і ваколіцамі. Толькі пераехаўшы ў Гародню ў школьным узросьце, адвучыўшыся пасля на фізыка і папрацаваўшы інжынэрам-праграмістам на «Азоце» ды ў іншых савецкіх установах, ён пачаў цікавіцца мясцовымі культурнымі традыцыямі. Асаблівую ролю адыграла ягоная жонка Людміла, якая нарадзілася неўзабаве пасля вайны ў праваслаўнай гарадзенскай сям’і. Яе сваякі называлі сябе беларусамі і вырасьлі тут. Захапленне Госьцева паступова перайшло на ўсё, што здавалася *старадаўнім*: пачынаючы зь сярэднявечных цаглянаў са знесеных дамоў і рунічных надпісаў на іх, кафляў ад печаў, якія ўжо ня грэлі, пузыркоў з аптэкаў, якія больш не існавалі, і канчаючы кнігамі, гравюрамі, паштоўкамі і газэтамі. Галоўнае, каб гэта было *арыгінальным* і *старадаўнім*. Аднак з гэтага захаплення вырасла нешта большае, чым прыватная кунсткамера. Усёабсяжнае зацікаўленьне гарадзкой гісторыяй вылілася пазьней у падрыхтоўку хронікі, якая ў 1993 годзе выйшла пад назвай «Кронан»³⁸⁹.

У выпадку Госьцева з захаплення лякальнаю гісторыяй вынікаў позьні, але сьвядомы зварот да лякальнай формы *беларускасці*. Ён успамінае: «Аднойчы я зразумеў, што я частка гэтай культуры, што яна зрабілася для мяне такой важнай, што я называю сябе беларусам без усялякіх “калі б” і “але”»³⁹⁰. Гэтае рашэньне суправаджалася сьвядомым ужываньнем беларускай літаратурнай мовы ў штодзённым жыцьці і адпаведна памяншальнай формы свайго імя *Алесь* замест расійскага эквіваленту *Саша*. Ягонае рашэньне прыпала на пэрыяд *Адраджэньня*, як самі дзеячы называлі новае «адкрыцьцё» беларускай нацыі ў канцы 1980-х гадоў. Рашэньне Госьцева даводзіць, што этнічнае беларускае паходжаньне не было абавязковай перадумовай для таго, каб удзельнічаць у руху. Гэта варта ўвагі, бо *новая хваля Адраджэньня* была моцна прывязана да этнічна арыентаванай канцэпцыі беларускай нацыі, з дапамогай якой яшчэ сто гадоў таму марна спрабавалі абудзіць праваслаўныя масы гэтай мясцовасьці³⁹¹. І акурат таму такія дзеячы, як Аляксей Карпюк, ясна бачылі, што гаворка ідзе пра сьвядомае рашэньне асобы зрабіцца *сьвядомым беларусам*³⁹².

³⁸⁹ Гостев А. П., Швед В. В. Кронан...

³⁹⁰ Інтэрвю з А. Госьцевым, праведзенае ў Гародні 12 сакавіка 2004 году на беларускай мове.

³⁹¹ Шыбека Э. Нарыс... С. 167–168.

³⁹² Карпюк А. Выбраныя творы... С. 536.

Спачатку прыватны зварот Госьцева да беларушчыны быў хутчэй выняткам, бо было ня так шмат «вар’ятаў», як ягоная жонка, падміргваючы, ахарактарызавала Аляксандра і ягоныя калекцыі цаглянаў, старых папераў і парцаліанавых аскепкаў. Але ў гэтым вынятку палягае ўсё ж нешта ўнівэрсальнае. Горад як фізычная і інтэлектуальная прастора прапаноўваў сучасныя вэрсіі беларускіх ідэнтычнасьцяў, не звязаныя выключна са спадчынай вёскі. Гэтыя ідэнтычнасьці дазвалялі зразумець сюжэты з гарадзкога мінулага, звязаныя зь літоўскай, польскай і нават габрэйскай гісторыяй, як частку ўласнага гораду. І тут таксама пацьвярджаецца вобраз палімпсэсту. Сьляды нібыта чужога мінулага, адкрытыя спачатку хутчэй выпадкова, дасьледаваліся Госьцевым ды іншымі энтузіястамі ўсё больш сыстэматычна і не адаблена, а як частка асяродзьдзя, і таму адзначаліся і захоўваліся.

Апроч гарадзкой прасторы быў яшчэ адзін мадэлюм, які меў асаблівы эфэкт аўры, бо ён нібыта перадаваў усё ў маштабе 1:1. Гістарычныя паштоўкі з канца XIX стагодзьдзя выпускаліся і ў Гародні — у адносна вялікай колькасьці. Яны ўсплывалі ў СССР у клюбах па інтарэсах і бльшыных рынках. Яны самі лічацца артэфактамі і даюць калекцыянэрам ды проста зацікаўленым магчымасьць засьведчыць гістарычнасьць дамоў, у якіх жылі яны самі або іхныя калегі ды знаёмыя. Праўда, дзякуючы вялікім накладам гэтыя паштоўкі ня мелі вялікай калекцыйнай каштоўнасьці і адлюстроўвалі збольшага адныя і тыя ж цэнтральныя зрокавыя восі і віды маляўнічых гарадзкіх краявідаў. Аднак на іх можна было распазнаць такія дэталі, як шылды, лёгкія зьмены архітэктурных формаў і перадусім людзей, што трапілі ў кадар хутчэй выпадкова, зь іхнай вопраткай, капялюшамі, а таксама гужавыя павозкі ды іншы транспарт, які ў Гародні больш не выкарыстоўваўся. І гэта рабіла чорна-белыя, расфарбаваныя ўручную і ўжо пажоўклыя карткі каштоўнымі адбіткамі мінулага³⁹³. Нават тым, хто ня меў спэцыяльных ведаў, яны дазвалялі выправіцца на пошук сьлядоў, правесці параўнаньне і аднавіць з паштоўкай у руках тыя наслаенні, якія ў гэтай працы апісваюцца як палімпсэст. Колькасьць і якасьць паштовак у колах калекцыянэраў да 1991 году былі сымбалам статусу, бо яны зрабіліся для апошніх увасабленьнем асваеньня мінулага і тым самым як бы фізычнага валоданьня ім³⁹⁴.

³⁹³ Сфармаваная толькі ў 1990-х гадах прыватная калекцыя Фэлікса Варашыльскага грунтуюцца на каталізацыі колішніх фотаздымкаў Гародні. Шмат якія паштоўкі паходзяць з часоў нямецкай акупацыі падчас Першай сусьветнай вайны і дагэтуль усплываюць пры распродажы ўспадкаванай маёмасьці на анлайн-аўкцыёнах ebay.de і allegro.pl.

³⁹⁴ Ужо ў 1987 годзе ў Музеі рэлігіі і атэізму была арганізаваная і паказаная вялікая выстава расійскіх дарэвалюцыйных, нямецкіх, польскіх і савецкіх паштовак: Карэрко В. Гродно на старых открытках... С. 4.

Госьцеў быў не адзін такі, і палімпсэст Гародні ўспрымаўся ня толькі як сымбаль, але і цалкам канкрэтна як матэрыяльная гарадзкая прастора, пра што сьведчыць мноства малых і вялікіх пратэстаў асобных людзей супраць горадабудаўнічай мадэрнізацыі. Барыс Клейн апісвае ў сваіх успамінах, як ён разам з Аляксеем Карпюком яшчэ ў 1966 годзе спрабаваў спыніць знос некалькіх драўляных дамоў з позьнебарочнымі мураванымі фасадамі. Яны былі пабудаваныя ў канцы XVIII стагоддзя ўздоўж сённяшняй вуліцы Ажэшкі паблізу ад дому пісьменьніцы. Там жылі рамеснікі, якія будавалі, а пасья працавалі ў новым раёне Гарадніца³⁹⁵. На адным баку ансамбль два на тры дамкі мусіў саступіць новай прывакзальнай плошчы. На другім баку ён з прынцыпу мусіў знікнуць таксама. Клейн апісвае, як Карпюк спачатку заклікаў прараба, каб той спыніў ужо пачаты знос. Калі той адмовіўся, Карпюк зьвярнуўся ў ЦК КПБ і дамогся, каб адзін з дамоў захавалі. Пазьней яго адрэстаўравалі і ператварылі ў музэй новага гораду.

У адрозьненьне ад гэтага непублічнага ўмяшаньня, рэдакцыя вядучага культурніцкага тыднёвіка БССР «Літаратура і мастацтва» ў 1965 годзе публічна выступіла супраць кіраўнічай лініі і на асобнай старонцы выказала пратэст супраць перабудовы Гародні, якая і ў іншых месцах пагражала захаваньню гістарычнай забудовы³⁹⁶. Гэтак, каштоўнасьць захаванага на беразе Нёману горадабудаўнічага ансамблю даводзілі ня толькі мясцовыя энтузіясты, але і прафэсійныя гісторыкі, этнолягі і археолягі³⁹⁷. Іхныя сталічныя калегі ў сытуацыі яшчэ большай канцэнтрацыі навуковых устаноў паступова зьбіралі спэцыфічныя веды пра мінулае савецкай рэспублікі³⁹⁸. У Менску Гародня лічылася ня толькі ўвасабленьнем *эўрапейскага гораду*, калі, напрыклад, яе вузкія вуліцы параўноўваліся зь менскімі праспэктамі, але і — дзякуючы былым палацам каралёў і вялікіх князёў — усё больш успрымалася як зарука ўключэньня беларускай гісторыі ў агульнаэўрапейскі кантэкст, непарыўна зьвязаны са спадчынай Вялікага Княства Літоўскага.

Таму рэдактар архітэктурнай старонкі Віктар Говар даступнымі яму сродкамі змагаўся за тое, каб у Гародні захавалі гістарычную

³⁹⁵ Hardziejew J. Próby przekształceń miejskich w Grodnie w okresie Oświecenia // Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie. Kraków, 2001. S. 227–257.

³⁹⁶ Говар В. Архітэктурная старонка // Літаратура і мастацтва. 1965. 30 ліпеня. С. 11–12.

³⁹⁷ Развитие исторического краеведения в вузах БССР в свете перестройки высшего образования: Материалы Респ. науч.-метод. конф., г. Гродно 18–20 окт. 1988 г. / Сост. Я. Н. Мараш. Гродно, 1989.

³⁹⁸ Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гродзенская вобласць / Рэд. Марцэлеў С. В. і інш. Мінск, 1986.

забудову і каб былі выдзеленыя грошы на рэстаўрацыю. У 1965 годзе пра небяспеку знішчэння можна было напісаць, даўшы слова спэцыялістам, якія тлумачылі свае пазыцыі ў інтэрвію або кароткім камэнтары. З аднаго боку, пазыцыям афіцыйна давалася прастора для выражэння. З другога — праз кампазіцыю старонкі і камэнтар рэдактара — гаварылася пра наступствы больш інтэнсіўнага жыльлёвага будаўніцтва, пры якім усе сродкі ідуць на будаўніцтва новых мікрараёнаў, а рэстаўрацыя ядра старога гораду лічыцца задарагой, бо з гэтага атрымліваецца замала жылых плошчаў. Говарыць толькі патрабаваў больш беражлівага стаўлення да старога гораду, але і бачыў у архітэктурнай спадчыне Гародні кропкі судакрэплення для новых савецкіх традыцыяў:

Такія матывы пераймалі раней таксама чужаземныя майстры. Дэталізавана вывучаючы ўласную архітэктурную традыцыю, можна адкрыць шмат цікавага. А творчае перапрацоўванне ўсяго адкрытага дазваляе знайсці для Гародні ўласныя, сучасныя інтэр'еры, фасады, будынкі і малыя архітэктурныя формы. Гэтак горад атрымае ўласны твар³⁹⁹.

Гэты камэнтар у першую чаргу гаворыць пра пачатак тыпавога будаўніцтва, калі дзякуючы цэнтральнаму плянаванню і індустрыяльнай вытворчасці цэлых жылых раёнаў мікрараён у Гародні мог мала чым адрознівацца ад мікрараёну ў Іркуцку або Ташкенце. Аднак гэты камэнтар утрымлівае таксама патрабаванне стварыць новую, уласную ўрбаністычную традыцыю ў архітэктурцы БССР⁴⁰⁰. Нават калі Говар спасылаецца на Каложу і тым самым на прызнаную рускай частку культурнай спадчыны, з размяшчэння тэксту ў выпуску вынікае, што аўтар звяртаецца да Каложы толькі як да прыкладу, які трэба разумець больш шырока.

Цягам 1980-х гадоў асобныя гарадзенцы ня раз асабіста выступалі за захаванне пэўных будынкаў і ў выніку сутыкаліся з санкцыямі ў сваім прафэсійным жыцці. Адна зь нешматлікіх гісторыяў з гэп-эндам вырасла, на думку актывістаў, са сталай патрэбы абласнога партыйнага кіраўніцтва ў адпаведнай плошчы для вялікіх мітынгаў. Рэпрэзэнтатыўнае цэнтральнае месца новага гораду, пляц Волі, было ачышчанае ў міжваенны час ад слядоў расійскага панавання. Статуя свабоды на ёй была разбураная Саветамі ў 1939 годзе, і пляц адразу ж пасля Другой сусветнай вайны зноў

³⁹⁹ Марцэлеў С. В. Горад двух вымярэнняў // Марцэлеў С. В. Збор помнікаў... С. 3. Падобная ідэя: Кишик Ю. Градостроительная культура... С. 288 і наст.

⁴⁰⁰ Кишик Ю. Градостроительная культура... С. 254–265.

ператварыўся ў плошчу Леніна⁴⁰¹. Фігура Леніна стаяла перад Вечным агнём у памяць пра герояў, якія загінулі ў Вялікай Айчыннай вайне. Помнік стаяў побач з тэатрам на месцы, дзе да Першай сусветнай вайны месціўся палац Антонія Тызэнгаўза. У вялікія савецкія свята на гэтай плошчы да 1955 году праводзіліся парады⁴⁰². У 1956 годзе цэнтральнай плошчай агульнага прызначэння зноў зрабілася былая Рынкавая плошча. Колішнія месца ратушы ўжо расчысцілі, каб Савецкая плошча — так яна стала называцца — магла прымаць усё большую колькасць людзей на травеньскія і лістападаўскія свята. Адзіным прадстаўнічым савецкім будынкам на гэтай плошчы заставаўся Палац культуры тэкстыльшчыкаў. Перад ім штогод узводзілі трыбуну для рэгіянальнага партыйнага кіраўніцтва. Аздоблены калёнамі будынак у стылі нэаклясыцызму выконваў функцыю цэнтральнага гарадскога будынку. Гэта здавалася партыйнаму кіраўніцтву недастатковым.

У першую чаргу існавала патрэба ў адміністрацыйных плошчах для гарвыканкаму. З'явіўся плян засыпаць частку колішняга гарадскога парку, «Швайцарскую даліну» ў даліне ракі Гараднічанкі. Павінен быў паўстаць яшчэ больш прадстаўнічы пляц, які прылягаў бы да новага будынку выканкаму. І ўся тэрыторыя мусіла быць названая плошчай Леніна. Аднак гэтаму замінаў будынак філіялу цэнтральнага архіву БССР, які быў часткай ансамблю новага гораду і стаяў пасярод заплянаванай плошчы. Рашэнне знесці гэты будынак выклікала рэзкія пратэсты часткі мясцовай інтэлігенцыі — усе яны працавалі ў савецкіх установах і мелі што губляць. Ніколі раней прыхаваны канфлікт не абвастраўся гэтак сымбалічна. З аднаго боку стаяла патрэба партыі ў рэпрэзентацыі, якая падштурхоўвала да разбурэння ансамблю, які меў гістарычна-архітэктурнае значэнне для ўсёй рэспублікі (і гэта было вядома на афіцыйным узроўні)⁴⁰³. А на другім баку стаяла моцнае перакананне такіх людзей, як Карпюк, Госьцеў ды іншыя, што гэта будзе замахам на *іхны горад, іхную культуру*, нават на іх саміх⁴⁰⁴. У той час як некаторыя цішком пісалі лісты з пратэстамі ў вышэйшыя інстанцыі, Аляксей Карпюк асабіста адправіўся ў партыйны цэнтар і загаціў адказнаму сакратару сцэну, як быццам гаворка ішла пра злачыніцтва супраць

⁴⁰¹ ДАГВ. Ф. 372, воп. 1, спр. 63, арк. 118.

⁴⁰² Костина В. Гродно, 1 Мая 1955 года. Демонстрация трудящихся на площади имени В. И. Ленина // Гродненская правда. 1955. 4 мая. № 87. С. 1.

⁴⁰³ Кудряшев В. И. Архитектура городов... С. 75–85.

⁴⁰⁴ Доктор исторических наук М. А. Ткачев: Правда и только правда нужна / Беседовал В. Дмитриев // Гродненский химик. 1989. 21 апреля. № 16. С. 2.

сумленьня. Ён пагражаў застацца ў будынку, калі дойдзе да зносу⁴⁰⁵. Нават калі гэтая гісторыя ўжо ператварылася ў легенду і яе немагчыма пацьвердзіць, вынік разнастайных умяшаньняў бачны дагэтуль. Будынак ня зьнеслі. Архіў тым часам ужо меў статус нацыянальнага і захоўваў усе створаныя да 1917 году дакумэнты рэгіянальнай гісторыі⁴⁰⁶. Тым ня менш, сымбалічны канфлікт быў залагоджаны ня цалкам, бо да сёньняшняга дня большая плошча Леніна, зь якой прыбралі помнік гэтага рэвалюцыйнага лідэра, канкуруе з авальнай плошчай Тызэнгаўза. Створаная гэтакім чынам шызафрэнічная сытуацыя двойной плошчы, падзеленай толькі двухпавярховым будынкам, сымбалізуе два розныя савецкія падыходы да гістарычнай гарадзкой прасторы⁴⁰⁷.

Новая канфліктная сытуацыя ўзьнікла ў 1986 годзе, калі будаўніцтва новага вакзалу ўрэшце мусіла задаволіць патрэбы вялікага гораду і памежнага пераходу на міжнародным чыгуначным маршруце — гістарычная лінія з Варшавы празь Вільню да Ленінграду па-ранейшаму праходзіла праз Гародню. Пляны з самага пачатку прадугледжвалі знос узьведзенага ў 1867 годзе будынку ў нэаклясыцысцкім стылі. Гэты будынак у вачах горадабудаўнікоў больш не адпавядаў агучаным вышэй патрабаваньням і мусіў саступіць месца новаму, нашмат большаму будынку. Каб захаваць чыгуначны рух, новы будынак са шкла і бэтона быў разьмешчаны перад старым мураваным такім чынам, што яны амаль судакраналіся. Пасьля адкрыцьця новага будынку ў 1989 годзе пачалі зносіць стары вакзал, што абурыла шматлікіх жыхароў гораду. Аднак усе заявы, лісты і пратэсты ні да чаго не прывялі⁴⁰⁸. У гэтым выпадку асобныя супрацоўнікі ўнівэрсытэту, органаў адміністрацыі і музэю, якія выступалі за захаваньне культурнай спадчыны гораду, не змаглі дамагчыся свайго⁴⁰⁹.

⁴⁰⁵ Інтэрвю з Л. Госьцевай, праведзенае ў Гародні 24 красавіка 2004 году на беларускай мове.

⁴⁰⁶ Государственные архивы Гродненщины. Гродно, 2002.

⁴⁰⁷ Гл.: Саяпин В. Площадь Ленина. Подземная экскурсия // <https://harodnia.com/be/uczora/pasliavajenny-hrodna/355-ploschad-lenina-podemnaya-ekskursiya>.

⁴⁰⁸ Інтэрвю зь І. Трусавым, праведзенае ў Гародні 23 красавіка 2005 году на расійскай мове.

⁴⁰⁹ Шызафрэнія пастаўленых адзін перад адным будынкаў вакзалу кідалася б у вочы — у адрозьненьне ад Менску, дзе ў 2000 годзе новы вакзал быў узьведзена ампіру, не закрануўшы апошні. Аднак важнае адрозьненьне палягае ў тым, што менскі будынак адносіцца да помнікаў архітэктуры, і гэты статус — у адрозьненьне ад 1986 году — абараняе яго таксама ад плянаў мадэрнізацыі. Гэтак, будынак менскага вакзалу сёньня працягвае выкарыстоўвацца як касавая зала.

22. Будынак вакзалу ў стылі нэаклясыцызму быў знесены ў 1989 годзе нягледзячы на пратэсты, пасля таго як новы будынак быў узведзены ў непасрэднай блізкасці ад старога.

У той жа час шэраг гісторыкаў мастацтва, абаронцаў помнікаў і праектантаў гарадзкой забудовы адстойваў захаваньне гарадзенскага старога гораду. Гэта адбывалася не ў выглядзе акцыяў супраціву або прыватных «разборак», а як далейшая стадыя горадабудаўнічага плянаваньня цэнтру гораду. Абапіраючыся на падобныя праекты ў прыбалтыйскіх рэспубліках, у 1989 годзе быў прапанаваны плян для аднаўленьня гарадзкога ядра, якое выходзіла далёка за прызнаныя межы захаванай забудовы. Пры пазытыўнай імплемэнтацыі гэты плян мусіў стварыць падставу для ўнясення цэнтру Гародні ў сьпіс культурнай спадчыны ЮНЭСКО. Юры Кішык вельмі эмацыйна піша ў сваёй у астатнім прафэсійна стрыманай працы пра гісторыю горадабудаўніцтва ў Гародні, што гэты плян прадугледжваў ня толькі захаваньне каштоўных з гістарычнага пункту гледжаньня будынкаў і цэлых ансамбляў, але і замену любой асобнай дэталі старога гораду ў выпадку яе разбурэньня. Гэта датычыла таксама шэрагу драўляных дамоў, прыбудоў і гаражоў ва ўнутраных дварах, таму Кішык ацаніў гэты праект як замах на свабоду плянаваць і ствараць для

гарадзкіх архітэктараў, бо гэта яны ўрэшце мусілі падбаць пра тое, каб забяспечыць сымбіёз старога і новага. Ягонае абурэнне з гэтага канцэпту па сутнасці накіраванае на адзін цэнтральны пункт: гісторык мастацтва Ігар Трусаў і ягоныя калегі абвесьцілі музэем усю гістарычную гарадзкую прастору Гародні. І гэтая прастора мусіла быць захаваная дакладна ў тым стане, у якім яна існавала ў канцы 1980-х гадоў, каб, па-першае, пазьбегчы далейшага разбурэння і, па-другое, аддаць належнае каштоўнасці гэтага ядра як цэлага, што цяпер бачылася як сума ўсіх асобных частак. Калі горад робіцца музэем, усе аб'екты ў ім самі сабой робяцца артэфактамі. Але ж уяўленне пра тое, што патрабуе захавання, датычыла, натуральна, не любой дэталі, а толькі ўсяго, што разглядалася як *старое*. Савецкія *ганебныя плямы* адсюль выключаліся. Калі музэй належыць разумець як культурную прастору для фармавання ідэнтычнасці, то гэты праект даводзіць, што Гародня сама зрабілася цэнтральным момантам фармавання ідэнтычнасці для вынаходу новай гарадзкой беларускай традыцыі⁴¹⁰. Як у палімпсэсце, цэнтральную ролю ў працэтаньні гэтай прасторы гралі ўяўленне пра накладаньне гістарычных слаёў і шматстайныя спробы іх раскрыць. У выніку нібыта схаваныя слаі зноў выходзілі наяў і рабіліся бачнымі.

3.3.8 Запозьненае фармуляваньне нацыянальных пытанняў аб гарадзкой гісторыі

Тадэвуш Гавін вырас у вёсцы паблізу Гародні і служыў афіцэрам у савецкіх памежных войсках на ўсходзе СССР. У сярэдзіне 1980-х гадоў ён вярнуўся ў Гародню і адкрыта заявіў пра сваю *польскасць*. У аўтабіяграфічных нататках пад назвай «Перамогі і паразы», якія выйшлі ў Беластоку на польскай мове, Гавін, які пазьней узначаліў «Саюз палякаў», апісвае, як пад уплывам перабудовы і дзякуючы ўдзелу асобных людзей зноў і зноў змянялася стаўленьне партыйнага кіраўніцтва да польскай культурнай дзейнасці⁴¹¹. Упершыню за доўгі час польскія пытаньні былі вынесеныя на публіку. Зь іншага боку, Гавін адзначае таксама нэгатыўныя наступствы пасля таго, як ягоная сям'я публічна памалілася пры магіле Элізы Ажэшкі на дзень усіх сьвятых у 1988 годзе⁴¹².

⁴¹⁰ Pomian K. Museum und kulturelles Erbe // Das Historische Museum: Labor, Schaubühne, Identitätsfabrik / Hrsg. von G. Korff, M. Roth. Frankfurt am Main, 1990.

⁴¹¹ Пры гэтым ён не хавае, што актывізацыя ў першую чаргу адбывалася празь нешматлікіх дзеячоў. Адначасова Гавін пацвярджае, што наяўнасць альтэрнатыўных наратываў ды інтэрпрэтацыяў гісторыі атрымала сярод часткі гарадзкой супольнасці новы прэстыж і адкрыла шматкультурнасць як рэсурс. Гл.: Sadowski A. Białystok... S. 173.

⁴¹² Gawin T. Zwycięstwa... S. 76.

Заснаванае ў тым жа самым годзе «Польскае культурна-асветніцкае таварыства імя Адама Міцкевіча» было эквівалентам аднайменнага хаўрусу ў суседняй Літве і займалася культурнаю дзейнасцю польскай меншасці, *дэ-юрэ* дазволенай савецкай канстытуцыяй. У 1990 годзе на базе розных мясцовых суполак паўстаў «Саюз палякаў» зь сядзібай у Гародні⁴¹³. Гэтак у пэрыяд *галоснасці і перабудовы* ўпершыню пасля Другой сусветнай вайны зноў адкрыта былі сфармуляваныя польскія пытанні і ўзнятыя праблемы ў сферах мовы, гісторыі і культуры⁴¹⁴. У некаторых пажылых гарадзенцаў гэта будзіла ўспамін пра *старыя добрыя польскія часы*. Для маладзейшых людзей, выхаваных ужо савецкімі ўстановамі адукацыі, гэта значыла пачатак новай эпохі. Напрыклад, большасць зарэгістраваных у Гародні *палякаў* больш не валодалі польскай мовай. Нацыянальныя міты і традыцыі захоўваліся і практыкаваліся прыватна ў невялікай колькасці сем'яў⁴¹⁵. Іх публічнае адкрыццё шмат хто ўспрыняў як абуджэнне⁴¹⁶. Фарматы і формы выражэння польскай этнічнасці былі пры гэтым шмат у чым падобнымі да развітай у савецкім горадзе фальклярызацыі беларускіх вясковых традыцыяў⁴¹⁷. Саюз палякаў заснаваў нават, на савецкі ўзор, трыццаць польскіх калектываў мастацкай самадзейнасці⁴¹⁸. З гэтай пары ў такіх гарадах, як Гародня, звычайна справай зрабілася дэманстрацыя творчасці паўпрафэсійных танцавальных гуртоў і песенных ансамбляў як аўтэнтычнай польскай культуры⁴¹⁹.

⁴¹³ Саюз палякаў на Беларусі // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 553.

⁴¹⁴ У Беласточчыне ў 1980-я гады таксама зараджаліся тэндэнцыі, якія цалкам ажыццявіліся пасля 1989 году. Пры гэтым моц прафсаюзу «Салідарнасць» у ПНР наўрад ці можна параўноўваць з альтэрнатыўнымі палітычнымі рухамі ў СССР. Гл.: Sadowski A. Białyostok... S. 141 і наст.

⁴¹⁵ Гэтае пытанне апошнім часам аспрэчваецца, бо актывісты пазьнейшага Саюзу палякаў вялікае значэнне надавалі таму, што ў іхніх сем'ях важнае месца займала польская культура, захаваная цягам усяго савецкага пэрыяду. Тыя, хто надаваў меншае значэнне такім сьцьвярджэнням або недастаткова добра гаварыў па-польску, былі таксама менш актыўныя ў новых польскіх аб'яднаннях. Інтэрвію зь Ю. Пажэцкім, праведзенае ў Гародні 15 сакавіка 2004 году на польскай мове.

⁴¹⁶ Інтэрвію зь Я. Лялевічам, праведзенае ў Гародні 13 сакавіка 2004 году на беларускай мове.

⁴¹⁷ Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 555.

⁴¹⁸ Саюз палякаў на Беларусі // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 554.

⁴¹⁹ Інтэрвію зь Ю. Пажэцкім, праведзенае ў Гародні 15 сакавіка 2004 году на польскай мове.

Апроч імпульсу выражаць польскую ідэнтычнасць у межах сям'і, пачалі адбывацца і паўпублічныя імпрэзы. На адносна сьціплай катэдры палянiстыкі ва ўнівэрсытэце пачалі чытаць паўпублічныя даклады пра значэнне Ажэшкі для Гародні. У чэрвені 1991 году адсвяткавалі 150-годзьдзе зь ейнага нараджэння. З гэтай нагоды была ўсталяваная памятная дошка ў Бэрнардынскім касцёле і яшчэ адна ў касцёле ў вёсцы Каменка (Шчучынскі раён). Адначасова з канца 1980-х гадоў у Польшчы таксама пачаўся працэс аднаўленьня памяці пра пакінутую ў Савецкім Саюзе спадчыну⁴²⁰. Гэтак, выпушчаны на волю нацыянальны патас можна ўбачыць на прыкладзе дарожных нататак Барбары Ваховіч, якая ў 1990 годзе выправілася на пошукі мітычнай мясцовасці Багатырэвічы і расчулена напісала, што ў вёсцы, дзе адбываецца дзеянне рамана Ажэшкі «На Нёмане», яшчэ жывуць члены той сям'і, а пра герояў рамана Цэцылію і Яна нагадвае сымбалічная магіла. У цэлым гэтыя падзеі зрабіліся для польскай супольнасці ў Гародні непрадбачаным пераломам. Эліза Ажэшка пры гэтым адыграла істотную ролю як узор самаўсведамлення⁴²¹.

Важнай прыкметай *мяккага адкрыцця* нацыянальных перспэктываў у канцы 1980-х гадоў было суіснаванне розных нацыянальных праектаў. Адначасова ў польскіх і беларускіх дзеячоў павялічвалася прастора для манэўру і яны разам выходзілі за рамкі ўсё яшчэ існых табу і абмежаванняў. Як паказаў Карпюк на прыкладзе сытуацыі вакол дому Ажэшкі, гэтыя дзеячы выразна ўсведамлялі, што свабода дзеянняў адной групы таксама заўсёды абумоўлівае свабоду дзеянняў другой, і што гэтай свабоды лепш дасягаць разам. Таму большасць дзеячоў культывавалі паміжсобку ўзаемную павагу. Разам яны спачатку стваралі прасторы, у якіх наступныя пакаленьні ў 1990-х гадах маглі развіць новую ідэнтычнасць, прычым *польскасць* ці *беларускасць* не выключалі цалкам адна адну⁴²². Тым ня менш, захоўваўся прынцып строга адасобленых народаў, якія проста падзяляюць супольную гісторыю.

⁴²⁰ Grek-Pabisowa I. Bohatyrowicze sto lat później. Warszawa, 1998.

⁴²¹ Праўда, яна ўсё яшчэ стаяла ў цяні Міцкевіча, і гэта правілася ўжо ў выбары назвы для культурнага таварыства. Прычына палягае, відаць, у вышэйшай рэпутацыі Міцкевіча ў Польшчы і большай папулярнасці ягоных твораў. У пэўным сэнсе Эліза Ажэшка заставалася мясцовай славуцасыю.

⁴²² Акурат у сям'ях нацыянальна настроеных дзеячоў часта адбывалася зьмена арыентацыі. Культурная блізкасць польскай і беларускай опцыяў асабліва часта адчуваецца ў каталіцкіх сям'ях. Гл.: Інтэрвію зь Я. Лялевічам, праведзенае ў Гародні 13 сакавіка 2004 году на беларускай мове; інтэрвію з А. Вадзейкай, праведзенае ў Гародні 31 сакавіка 2005 году на польскай мове; інтэрвію з А. Пачобутам, праведзенае ў Гародні 12 красавіка 2005 году і 17 верасня 2005 году на польскай мове.

Пра гэта сьведчыць тэкст будучага кандыдата ў прэзыдэнты ад апазыцыі (у 2006 годзе) Аляксандра Мілінкевіча. За год да распаду СССР у Гародні публічна абмяркоўвалася, якую задачу ў будучыні мусіць выконваць Новы замак, размешчаны на правым беразе Нёману. Да гэтага, у эйфарыі ад перабудовы, гарвыканкам вырашыў выселіць раённы камітэт КПБ з гэтага манументальнага будынку, у якім ён размяшчаўся амаль пяцьдзясят гадоў. Намесьнік старшыні гарадскога выканаўчага камітэту Аляксандар Мілінкевіч выступаў за выкарыстаньне замку ў якасьці культурнага цэнтру — з залай камэрнай музыкі, бібліятэкай ды шэрагам выставачных памяшканьняў. Каб падкрэсьліць неабходнасьць сваёй ініцыятывы, ён апублікаваў у «Гродзенскай праўдзе» ў жніўні 1990 году артыкул пра гістарычнае значэньне Гародні і размешчаных у ёй каралеўскіх рэзыдэнцыяў⁴²³. У артыкуле ён намячае цалкам новы для савецкага кантэксту погляд на мясцовае мінулае, у якім асабліва вылучаліся аспэкты, звязаныя з ВКЛ і Рэччу Паспалітай, а савецкія — прыглушаліся.

Каротка выкладзеная Мілінкевічам гісторыя Старога і Новага замакаў пачынаецца зь першай згадкі паселішча пад назвай *Горраден* у летапісах XII стагодзьдзя. Мілінкевіч падрабязна апісвае ўзьявдзеньне крэпасці на мяжы паміж Кіеўскай Руссю, Вялікім Княствам Літоўскім і Польскім Каралеўствам. Мацней, чым прынята ў савецкай гістарыяграфіі, ён падкрэсьлівае ўплыў вялікага князя Вітаўта, які ўзьвёў рэзыдэнцыю на Замкавай гары ў вусьці ракі Гараднічанкі. Наступныя стагодзьдзі Мілінкевіч абагульняў у цалкам новым тоне: пасля Люблінскай уніі 1569 году *Рэч Паспалітая* паўстала як польска-літоўская дзяржава, а Гародня, паводле аўтара, нароўні з Кракавам і Вільняю зрабілася *дэ-факта* трэцяю сталіцай шляхецкай рэспублікі. Выбраны манарх Стэфан Баторы загадаў узвесьці сваю рэзыдэнцыю на гары на стромкім беразе Нёману. Ягонае сэрца належала Гародні, пакуль Баторы не памёр тут у 1586 годзе. Мілінкевіч падрабязна апісвае будаўніцтва новай, больш прасторнай рэзыдэнцыі сынам Аўгуста Моцнага. Гонар адчуваецца ў інфармацыі, што будоўлю загадаў пачаць саксонскі курфюрст Фрыдрых Аўгуст II, які адначасова быў польскім і літоўскім выбраным манархам Аўгустам III. Таму гэты барочны ансамбль на поўдзень ад Старога замку з 1726 году будаваўся ягоным прыдворным архітэктарам, фон Пёпэльманам — і гэта доказ таго, што Гародня ёсьць часткай Эўропы⁴²⁴. Мілінкевіч падрабязна расказвае пра сойм у Но-

⁴²³ Милинкевич А. Судьба гродненских замков: трагедии и величие // Гродненская правда. 1990. 18 августа. № 159. С. 3.

⁴²⁴ Аляксандар Мілінкевіч у 1990 годзе няправільна падаў імя бацькі Карла Фрыдрыха Пёпэльмана — Матэуса Даніэля (*Matthäus Daniel*), бо такое напісаньне па-

вым замку, на якім у 1793 годзе быў вымушана зацьверджаны другі падзел Рэчы Паспалітай паміж Прусіяй і Расійскай імперыяй, што аўтар апісвае як «акт бяспрыкладнага нацыянальнага прыніжэння палякаў, беларусаў і літоўцаў». Аўтар падкрэслівае значэнне векапомных паўстанняў XIX стагоддзья супраць дэспатызму Расійскай імперыі, у якіх Гародня адыгрывала значную ролю⁴²⁵. Пазьней Новы замак быў моцна спрошчаны архітэктурна і выкарыстоўваўся як вайсковы шпіталь — як пад расійскім панаваньнем да Першай сусветнай вайны, так і пад польскім пасяля. Затым Мілінкевіч працягвае свой тэкст адкрытым папрокам:

Гістарычных трагедый у лёсах гарадзенскіх замкаў было нямала. Але ці вернецца да іх іхная былая веліч? Ці зможам мы належна ацаніць, якімі скарбамі валодаем? Ці будзем мы, нарэшце, вартымі шматвяковай культурнай спадчыны? Гэтыя пытаньні ў які ўжо раз сталі перад намі ў сувязі з вызначэннем далейшага лёсу гарадзенскага каралеўскага замку — Новага замку. [...] Чарговы раз адсутнасць гістарычнай самасьведомасьці — вынік палітыкі нацыянальнага нігілізму — замянае нам стаць роўным сярод роўных народаў Эўропы. Няўжо карозія ўнутранай культуры пазбавіла нас начыста нацыянальнай годнасьці і самапавагі? [...] Унікальны архітэктурны ансамбль двух гарадзенскіх замкаў павінен стаць ядром адраджэння старога гораду. [...] Узрасьце прыцягальнасьць гораду, і разьвіцьцё турызму, у тым ліку міжнароднага, дазволіць наступова, залю за заллём, аднавіць інтэр'еры. Нашы замкі — сымбаль агульнай гісторыі беларускага і польскага народаў. [...] У гэтым сэнсе вырашэнне пытаньня пра лёс Новага замку — строгі тэст нашай цывілізаванасьці і здольнасьці бачыць будучыню⁴²⁶.

У гэтых пытаньнях сфармуляваны асноўныя тэзы новаадроджаннага беларускага нацыянальнага руху. Выразная арыентацыя на захад і таму прызнаньне супольнай культурнай спадчыны зь Літвой

навала тады ў Гародні з прычыны недастатковай супрацы з гісторыкамі братняй ГДР, дзе ў сёньняшнім Саксонскім дзяржаўным архіве можна пазнаёміцца з поўнай дакумэнтацыяй будаўнічых плянаў. Пасяля гэтая памылка была выпраўленая: Кітурка Ю. В., Царук В. М. Гродзенскія замкі: Гісторыка-архітэктурны нарыс. Гродна, 1997. С. 9.

⁴²⁵ Милинкевич А. Судьба гродненских замков... С. 3. Пры гэтым ён выкарыстоўваў выразна нацыянальную інтэрпрэтацыю гісторыі, у якой у БССР раней дамінавалі савецкія інтэрпрэтацыі. Гл.: Lindner R. Historiker... S. 252–266; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 252–266.

⁴²⁶ Милинкевич А. Судьба гродненских замков... С. 3.

і Польшчай у супрацьпастаўленьні са спадчынай Расіі наўпрост звязваюць тэкст Мілінкевіча зь меркаваньнем, што слаба выражаныя беларускія ідэнтычнасьці — гэта вынік мэтанакіраванай палітыкі, якой цяпер трэба пакласьці канец уласнымі сіламі. Далей абгаворваецца, што ад посьпеху гэтага патрабаваньня залежыць ня толькі тое, ці вернецца Гародня да былой велічы, але нават тое, ці *вернецца* беларускі народ у сям'ю эўрапейскіх народаў. Бо вызначэньне гораду палягае аkurat у легітымацыі *вяртаньня ў Эўропу*⁴²⁷.

У другой палове 1980-х гадоў гэты канон стваралі такія прадстаўнікі савецкай інтэлігенцыі, як Мілінкевіч, Быкаў і Карпюк, ды вяліся публічныя дэбаты наконт яго пасья стварэньня першых грамадзкіх аб'яднаньняў, такіх як клуб «Паходня», заснаваны ў траўні 1986 году мясцовай беларускай інтэлігенцыяй, згуртаванай вакол прафэсара Міхася Ткачова⁴²⁸. У цэнтры дзейнасьці «Паходні» ляжалі тры задачы: дыскусіі аб найважнейшых гістарычных падзеях, прасоўваньне беларускай мовы і адраджэньне народных традыцыяў, якія не ўвайшлі ў канон савецкага фальклёру — у тым ліку такіх сьвятаў, як Дзяды і Купальле⁴²⁹. На першы погляд, пастуляты новых суполак супярэчылі савецкай гістарычнай палітыцы. Аднак яны паўсталі ў рамках прапагандаванай Гарбачовым кампаніі галоснасьці, накіраванай на пашырэньне дыялёгу. Усе гэтыя дзеячы былі добра інтэграваныя ў савецкае грамадзтва і распрацоўвалі свае ідэі ў межах савецкіх інстытуцыяў⁴³⁰. Сама сытуацыя гарадзкой інтэлігенцыі, якая вядзе дэбаты і прадстаўляе розныя пазыцыі, якія можна акрэсьліць як беларускія, была магчымая аkurat дзякуючы саветызацыі. І Аляксандар Мілінкевіч, і Аляксандар Госьцеў ды іншыя галасы гэтай крытычна настроенай грамадзкасьці абавязаныя сваёй адукацыяй савецкай дзяржаве. Апроч гэтага, іх звязвала высокая ступень ідэнтыфікацыі зь лякальным асяродзьдзем і асабліва з рэпрэзэнтаванай у ім мінуўшчынаю Гародні. Па-за яе

⁴²⁷ Ужо ў 1990 годзе ўспрыманьне рэстаўрацыі старога гораду ў Гародні адыгрывала асаблівую ролю. Тут ужо быў закладзены будучы канфлікт вакол гістарычнай спадчыны старога гораду, задакумэнтаваны актывістамі сайту <http://harodnia.com>.

⁴²⁸ Шыбека З. Нарыс... С. 388.

⁴²⁹ Варанец В. Гісторыка-культурны клуб «Паходня» // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна... С. 554–555.

⁴³⁰ Яшчэ адзін важны пункт: як паказана на прыкладзе А. Госьцева, этнічнае беларускае паходжаньне не было перадумовай для таго, каб удзельнічаць у новых палітычных формах новага беларускага руху. Гэтак, у 1989 годзе, калі кіравацца нацыяналістычнай лёгікай Захара Шыбека, каля 1/5 сяброў заснаванай у Гародні філіі Беларускага народнага фронту паходзілі з расійскіх сем'яў. Гл.: Шыбека З. Нарыс... С. 390–391.

лякальнымі аспектамі Мілінкевіч яшчэ ў 1990 годзе бачыў у замках нацыянальнае месца памяці *par excellence*, значэнне якога выходзіла за межы гораду і якое дазваляла знайсці ў мінулым аснову для ўласнага пазыцыянавання ў цяжкой сучаснасці перабудовы. Таму ў гэты час нават найбольш радыкальна настроены мясцовыя дзеячы падумаць не маглі, што ўжо ў наступным годзе ўзьнікне суверэнная Рэспубліка Беларусь.

У гэксце Мілінкевіча варта звярнуць увагу на тое, што адказнасць за ўзмацненне беларускай ідэнтычнасці ён не адносіў абстрактна да сферы кампэтэнцыі Масквы. Савецкі Саюз яшчэ існаваў, і таму статус-кво нельга было патлумачыць праз накінутую звонку саветызацыю або русіфікацыю. Беларускі народ, паводле Мілінкевіча, сам адказны за тое, каб запоўніць прабелы ў сваёй гістарычнай сьведомасці. Прычыну адсутнасці нацыянальнага гонару і самапавагі Мілінкевіч бачыць у карозіі культуры⁴³¹. Тым самым ён ускосна звяртае ўвагу на наступствы акультурацыі выхадцаў зь вёскі, якія з вышэй апісаных прычынаў адмовіліся ад вялікай часткі атрыбутаў этнічнай беларускасці⁴³². Паводле Мілінкевіча, гэтым *савецкім людзям* не стала самапавагі, таму яны не праўлялі і нацыянальнага гонару. Мілінкевіч ужывае ў сваім артыкуле ў «Гродзенскай праўдзе» азначэнне беларускай гісторыі, якое падсумоўвае ўсе лякальныя аспекты і ўключае спадчыны ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Аднак ён ускосна фармулюе таксама ўяўленне пра этнічна акрэсленую гісторыю беларускага народу. Перадумовай яе будучай вялікай папулярнасці мае быць развіццё нацыянальнай сьведомасці. Пры гэтым ўжо ў 1990 годзе Мілінкевіч не адносіць да перадумоваў папулярнасці Гародні адсылкі да савецкай гістарычнай спадчыны або савецкія інстытуцыі. Засваенне нацыянальнай гісторыі ён бачыць перадусім у сувязі гарадзкой прасторы і духоўнага абуджэння яе жыхароў. Тым самым згаданае ім самаадрачэнне мае падвойную прыроду: патэнцыйныя беларусы адмаўляюць сабе ў нацыянальнай самаідэнтыфікацыі. А Мілінкевіч адмаўляецца ад самаідэнтыфікацыі тых патэнцыйных беларусаў, чыё ўспрыманне яшчэ пад моцным савецкім уплывам. Супярэчнасць, якой не было ў Гародні, бо тут яшчэ раней усё зразуметае

⁴³¹ Гэты погляд адрозьніваецца ад традыцыйнай нацыянальнай гістарыяграфіі, якая заўсёды разглядае беларускую гісторыю як чараду прыходаў чужынцаў. Гл.: Lindner R. Historiker... S. 88–91; Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада... С. 88–91.

⁴³² Анджэй Садоўскі ў выпадку Белароччыны канстатаваў і эмпірычна разгледзеў цалкам аналагічныя атрыбуты. Ён прыйшоў да высновы, што і там рэпрэзэнтацыя адрозьненняў і заснаваная на ёй разнастайнасць набылі значэнне толькі ў 1980-х гадах. Гл.: Sadowski A. Białystok... S. 133, 193.

як беларускае перафарматавалі ў савецкае, а ўсё савецкае ў БССР па азначэнні было таксама беларускім.

3.4 Падсумаваньне: Посьпех савецкай мадэрнізацыі

Стратэгіі адаптацыі новых жыхароў Гародні да ўжо савецкага гораду ўзмацняліся ў першыя пасляваенныя гады яшчэ і таму, што беларуская этнічнасьць у савецкай нацыянальнай палітыцы культывавалася толькі ў прадугледжаным для *тытульнай нацыі* вымярэнні. Гэтае вымярэнне абапіралася найперш на захаваньне (а насамрэч трансфармацыю) вясковых практык сьпеваў і танцаў у розных гуртках самадзейнасьці, а таксама на іх стандартызаваную дэманстрацыю на фэстывалях, мітынгх і сьвятах, што вылілася ў фальклярызацыю гарадзкой беларускай культуры⁴³³. Гэтая фальклярызацыя ўзмацняла ўзьнікшую задоўга да 1939 году вясковую канатацыю беларускай этнічнасьці, бо беларуская гарадзкая культурная традыцыя ў Гародні была дадаткова маргіналізаваная. У заходнебеларускіх гарадах амаль цалкам перарвалася любая пераемнасьць беларускай гарадзкой традыцыі. Прычыны палягалі ва ўнутранай слабасьці гэтай традыцыі, у палітыцы польскай дзяржавы і наступствах Другой сусьветнай вайны ды савецкага панаваньня. На захадзе БССР у выніку гэтага разрыву сфармаваўся шэраг тэматычных палёў, у якіх беларускасьць выражалася толькі ўнутры савецкага дыскурсу. Сюды належалі жыцьцё і традыцыі вёскі, любоў да радзімы і яе прыроды, а таксама гонар за дасягненьні савецкага грамадства і ўдзячнасьць за перамогу ў «Вялікай Айчыннай вайне». Для новых гараджанаў, якія пераехалі ў горад зь вёскі, гэтая прызначаная для афіцыйнай савецкай гарадзкой публічнай прасторы форма беларускай культуры азначала канфрантацыю зь іхным сацыяльным паходжаньнем, якое выхадцы зь вёскі акурат хацелі пераадолець. Таму афіцыйны клопат і абарона беларускай культуры ў савецкіх фарматах толькі ўзмацнялі жаданьне выхадцаў зь вёскі пазбавіцца ўласнага мінулага і тым самым адмовіцца і ад атрыбутаў беларускай этнічнасьці⁴³⁴.

Дзякуючы саветызацыі беларуская мова ўсё больш звязвалася зь вясковымі атрыбутамі. Гэтая лёгіка і дынаміка прытоку выхадцаў зь вёскі, якім суправаджалася інтэнсіўная індустрыялізацыя, прывялі да таго, што такія гарады, як Гародня, не зрабіліся

⁴³³ Такую выснову падказвае аналіз рэпрэзэнтацыў беларускай этнічнасьці ў «Гродзенскай праўдзе» ў 1944–1961 гадах. Гэта супадае з выказваньнямі В. Шалкевіча ў інтэрвію, праведзеным ў Гародні 13 кастрычніка 2005 году на расійскай, беларускай і польскай мовах.

⁴³⁴ Інтэрвію з А. Навумюком, праведзенае ў Гародні 25 верасьня 2005 году.

беларускамоўнымі, а новыя жыхары безь непасрэднага прымусу за кароткі час пераходзілі ў публічнай прасторы на расійскую мову або прынамсі спрабавалі гэта зрабіць. Натуральна, гэты працэс падтрымліваўся і накіроўваўся савецкай школьнай і моўнай палітыкай. Аднак савецкі горад ужо ў першыя гады пасья 1944-га гаварыў па-расійску⁴³⁵. Партыя перадавала свае дырэктывы на абласны і гарадзкі ўзровень пераважна па-расійску. Многія настаўнікі, спэцыялісты ды інжынэры, якія працавалі ў горадзе, не гаварылі па-беларуску. Большасьць вайскоўцаў у гарнізонах гораду паходзілі ня з захаду Беларусі. І нават у такіх установах, як Пэдагагічны інстытут, ужо ў першыя гады выкладаньне вялося пераважна на расійскай мове⁴³⁶.

Апроч ваеннай перамогі над нямецкімі акупантамі і канчатковай ліквідацыі асобных пошугаў супраціву, якія ўспыхвалі і пасья вайны, для пасьпяховай інтэграцыі былых усходніх абласьцей Польскай Рэспублікі ў БССР (і адпаведна, у СССР) значэньне мелі наступныя перадумовы⁴³⁷: ад пачатку XX стагодзьдзя ўжо адбыліся некалькі спробаў прысваеньня, што выпрацавала ў мясцовага насельніцтва прыстасавальнасьць і адначасова стойкасьць у дачыненні новых рэжымаў⁴³⁸. Гаворка ідзе ня толькі пра канец панаваньня Расійскай імперыі пасья Першай сусьветнай вайны і першай нямецкай акупацыі, але перадусім пра ўключэньне ў 1920–1939 гадах ў Польскую Рэспубліку, задуманую як нацыянальная дзяржава⁴³⁹. Аднак перадумовай для аднаўленьня савецкай улады з 1944 году было разбурэньне сацыяльных структураў у такіх гарадах, як Гародня, цягам і пасья Другой сусьветнай вайны.

Надзвычайная ступень разбурэньня буйных населеных пунктаў тлумачыць, чаму мала што (і хто) стаяла на шляху да імклівага апанаваньня гарадоў вайскоўцамі, чэкістамі ды савецкімі спэцыялістамі.

⁴³⁵ Інтэрвію з Рышардам Казярам, праведзенае ў Гародні 10 сакавіка 2005 году. Апроч гэтага, у палемічным завастрэньні гэтыя тэзы абмяркоўваюцца ў: Ioffe G. Understanding Belarus: Questions of Language // *Europe-Asia Studies*. 2003. № 7. P. 1009–1047.

⁴³⁶ Інтэрвію з А. Пяткевічам, праведзенае ў Гародні 6 красавіка 2006 году на беларускай мове.

⁴³⁷ Параўн.: Boradyn Z. Niemen: Rzeka niezgody. Polsko-sowiecka wojna partyzancka na Nowogródzczyźnie 1943–1944. Warszawa, 1999; Барадзін З. Нёман — рака нязгоды: польска-савецкая партызанская вайна на Наваградчыне (1943–1944 гг.). Санкт-Пецярбург, 2018.

⁴³⁸ Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна...

⁴³⁹ Benecke W. Die Ostgebiete der Zweiten Polnischen Republik. Staatsmacht und öffentliche Ordnung in einer Minderheitenregion 1918–1939. Köln u. a., 1999.

Паколькі аж да пачатку 1950-х гадоў успыхвалі канфлікты з ката-ліцкім насельніцтвам, якое паўсюдна ўважалася за польскае, у ся-рэдзіне 1940-х гадоў на кароткі час адбылася інстытуцыялізацыя правоў польскай меншасці⁴⁴⁰. Затое пасля ад'езду большасці гарадзенскіх палякаў пачалося амаль поўнае адмежаванне ад тых аспектаў мінуўшчыны рэгіёну, якія былі звязаныя са спадчынай Рэчы Паспалітай або ВКЛ. Лягічным наступствам гэтага было зату-шоўванне гісторыі часоў ВКЛ і Рэчы Паспалітай і моцнае акцэнта-ванне расійскага і савецкага наратыву⁴⁴¹.

Немагчыма цалкам адкінуць тэзу пра існаванне савецкага ге-нэральнага пляну для русіфікацыі Беларусі, сфармуляваную Янам Запруднікам ды іншымі нацыянальна арыентаванымі гісторыка-мі. Аднак тут былі сабраныя аргумэнты, якія даводзяць, што пры-нятае ў пэўных колах меркаванне пра выключную гвалтоўнасць працэсу не адпавядае рэчаіснасці. Савецкія інстытуцыі стварылі асноўныя перадумовы і шляхі, па якіх праваслаўныя сяляне, ка-тэгарызаваныя як беларусы, упершыню ў гісторыі рэгіёну масава рынуліся ў навакольныя гарады. Аднак пераклучэнне на дамі-нантную савецкую культуру і расійскую мову вынікала галоўным чынам з уласнага імпульсу выхадцаў з вёскі, якія хацелі быць часткай савецкага грамадства, сфармаванага дзякуючы дынаміцы мадэрнізацыі. Ва ўяўленьні ўчарашніх вяскоўцаў, як і ва ўяўлень-ні тых спэцыялістаў і кадраў з усходу БССР і СССР, якія пасля вайны ўтварылі савецкую, расійскамоўную Гародню, перадумовай для гэтага была нераспазнавальнасць іхнага сялянскага пахо-джання. Самым важным атрыбутам вясковасці лічыліся мясцо-выя дыялекты беларускай мовы, таму культурную саветызацыю гораду можна зьвесці да хуткай русіфікацыі новых гараджан — выхадцаў з вёскі. Аднак гэты працэс не абавязкова быў прымусо-вым. Ён быў у інтарэсах тых выхадцаў з вёскі, якія хацелі зрабіцца часткай гарадскога грамадства. Галоўным рухавіком працэсу было разбурэнне вясковых структураў падчас калектывізацыі сель-скай гаспадаркі і цягам мадэрнізацыі абласных гарадоў БССР, якая пашырылася ў 1950-х гадах. Нават калі гэтае паскарэнне і ўшчыльненне не адпавядае ідэальнай карціне гарадскога жыцця ў заходнім разуменні, у такіх гарадах, як Гародня, надзвычай вырас узровень комплекснасці, адукацыі, дабрабыту і прамысло-

⁴⁴⁰ Szumski J. Polityka oświatowa władz sowieckich wobec ludności polskiej Grodzieńszczyzny w okresie powojennym. Wybrane zagadnienia // Проблемы национального сознания польского населения в Беларуси: материалы II Междунар. науч. конф. Гродно, 2004. С. 277–286.

⁴⁴¹ Воронин Н. Н. Древнее Гродно... С. 1–19.

вай вытворчасці. На падставе выбранай самімі выхадцамі зь вёскі стратэгіі саветызацыі ўзьнікла зьмяшаная форма ўрбанізацыі і руралізацыі. З аднаго боку індустрыялізацыя гарадоў прывяла да пастаяннага зьмянення дэмаграфічнай сытуацыі. З другога боку размах і тэмпы міграцыі зь вёскі, нягледзячы на акультурацыйныя намаганні былых сялян, захоўвалі моцную ўзаемасувязь паміж горадам і вёскаю, што праяўлялася і ў штодзённым жыцці гораду. Тым ня менш, руралізацыя была не канчатковым вынікам саветызацыі, а пастаянным пабочным эфэктам той ролі, якую такія гарады, як Гародня, надалей выконвалі як цэнтры пераважна вясковага рэгіёну.

Таму вырашальнымі для далейшага развіцця беларускай этнічнасці ў савецкіх умовах былі наступныя супярэчнасці: па-першае, кантраст паміж моцнай прысутнасцю выхадцаў зь вёскі і іхнымі спробамі вонкава адмовіцца ад сваіх каранёў, больш не гаворачы на мове сваёй вёскі ў публічнай прасторы. Па-другое, перавод вясковага, беларускага практыку у публічныя, гарадзкія формы фальклёру пры адначасовым захаванні ў сям'і моцных сувязяў зь вёскаю. І трэцяе, кантраст паміж масай людзей, якія безь вялікага супраціву цалкам уліліся ў савецкае грамадства, не надаючы значэння захаванню спецыфічных беларускіх атрыбутаў этнічнасці ў штодзённым жыцці, і меншасцю новых гараджанаў, якія зь цягам часу пачалі фармуляваць пачуццё свайго, беларускага ці польскага, як частку палітычнага парадку дня.

Таму саветызацыю належыць разумець як працэс акультурацыі, які тлумачыцца не выключна ціскам зверху, але і жаданнем выхадцаў зь вёскі дапасавацца да новых умоваў сацыяльна, культурна і моўна. Доўгатэрміновы эфэкт замацаванай савецкай пашпартнай сыстэмай катэгорыі нацыянальнасці парадаксальным чынам заклаў падставу для пошукаў нацыянальнай ідэнтычнасці, якія пачалі ўзмоцнена праяўляцца адно ў канцы 1980-х гадоў. Акурат таму, што нацыянальнасць большасці жыхароў Гародні ў штодзённым жыцці гораду ніяк не праяўлялася, здавалася магчымым паспрыяць мабілізацыі раней каталіцкага і праваслаўнага насельніцтва ўздоўж нацыянальных лініяў⁴⁴². Пры ўпісанні *сацыялістычнага гораду ў гісторыю эўрапейскага гораду* можна зафіксаваць падобныя парамэтры: ступень індустрыялізацыі, размах міграцыі, змены адносінаў паміж горадам і вёскаю, а таксама

⁴⁴² Наступны раскол на меншы, палітычна арыентаваны на Захад лягер, які зьвярнуўся да этнічнай канцэпцыі беларускасці, і постсавецкі лягер, які надалей панажае акумуляваны ў савецкія часы культурны капітал, дэманструе супярэчліваць гэтых нацыянальных адсылак.

большая дынамічнасьць гарадскога ладу жыцьця⁴⁴³. Нават калі *сацыялістычны горад* атрымаў сваю форму ва ўмовах савецкай дыктатуры, ён сутыкаецца з падобнымі дылемамі. Саветызацыю Заходняй Беларусі можна, адпаведна, упісаць у кантэкст наўздагоннай мадэрнізацыі. Зьявы, якія пры гэтым праяўляюцца, вельмі спэцыфічныя, аднак мадэль зьменаў падобная да іншых гарадоў, разьмешчанымі далей на захад. Гэтая праца тым самым прапанавае аргумэнты, чаму *сацыялістычны горад* ёсьць толькі асаблівай формай *эўрапейскага гораду*, а не яго супрацьлегласьцю. Пры гэтым зразумела, што перавод вясковых практык у гарадзкі кантэкст не прыводзіў аўтаматычна да поўнай руралізацыі Гародні. Хутчэй, фальклярызацыя беларускай культуры ў доўгатэрміновай пэрспэктыве прывяла да зьмены ўспрыняцьця таго, што ўтварае беларускую этнічнасьць. У Гародні — з адкрыцьцём гораду як музэю мінулага, якое ўсё больш разумелася як *сваё*, — паўстаў новы ўзор інтэрпрэтацыі, які суправаджаўся актывізацыяй нацыянальных групаў. Тым самым, дзякуючы інстытутам савецкай мадэрнізацыі ўцёкі зь вёскі ў горад у доўгатэрміновай пэрспэктыве прывялі да зьменаў лякальнага самаразумеьня беларускага этнасу.

⁴⁴³ Шахотько Л. П. Население Республики Беларусь в конце XX века. Минск, 1996.

Высновы: Эўропа паміж самазьнішчэньнем і мадэрнізацыяй

Гісторыя Гародні з 1919 да 1991 году — пры асаблівай увазе да працэсаў этнічнага і нацыянальнага атаесамленьня — дазваляе на прыкладах разгледзець нацыяналізацыю і саветызацыю як дзьве дзяржаўныя стратэгіі прысваеньня гарадзкой прасторы ў Эўропе XX стагодзьдзя. Цягам разгледжанага пэрыяду дзяржава ўсё больш скрупулёзна вяла ўлік і рэгістрацыю складу насельніцтва паводле ўзораў, якія прадугледжвалі нацыяналізацыю этнічных ідэнтычнасьцяў.

Праграма палянізацыі, распрацаваная беластоцкім ваяводам у 1939 годзе, дэманстравала далёкасяжную замену *нацыянальнасьцю* такіх рэlevantных раней этнічных прыкметаў, як мова і рэлігія. На падставе гэтай нібыта адназначнай клясыфікацыі этнічных ідэнтычнасьцяў уздоўж нацыянальных лініяў дзяржава, на яе думку, магла без прымусу падштурхнуць сялянаў, якія залічаліся да беларускага этнасу, да таго, каб зрабіцца часткай польскай нацыі. Паводле праграмы, для гэтага было дастаткова паскорыць іхную міграцыю зь вёскі ў горад, бо там яны лягчэй асыміляваліся. Аднак канцэпцыя беластоцкага ваяводы была непасьялядоўнаю ў тым аспэктце, што ён са свайго боку найперш абапіраўся на мову і рэлігію, каб вызначыць, у чым палягаюць нацыянальна акрэсьленьня інтарэсы палякаў. Зь іншага боку, ён трымаўся меркаваньня, што сяляне, апісанья як *тутэйшыя*, маглі зрабіцца палякамі нягледзячы на сваю беларускую этнічнасьць. Перадумовай да гэтага ён лічыў узмацненьне *polskiego stanu posiadania* (польскіх пазыцыяў) — праз умяшаньне дзяржавы і ўсеабсяжную мадэрнізацыю школаў ды інфраструктуры ў гарадах гэтага рэгіёну, каб стварыць стымул для акультурацыі выхадцаў зь вёскі.

Ажыцьцяўленьню плянаў беластоцкага ваяводы перашкодзіў пачатак Другой сусьветнай вайны, якая праз чаргаваньне савецкай, нямецкай і зноў савецкай акупацыі прынесла некалькі ўсплёскаў гвалту з боку дзяржавы. Першаю такою вяхою былі савецкія дэпартацыі гараджанаў ды іншыя скіраваныя супраць іх рэпрэсіі, якія праводзіліся не паводле нацыянальных, а паводле пераважна сацыяльных крытэраў. У выніку праведзенай польскай дзяржавай

нацыяналізацыі адміністрацыйнага апарату ў гарадзкіх інстытуцыях перад савецкай акупацыяй працавалі перадусім этнічныя палякі. Таму ахвяры рэпрэсіяў разглядалі гэты перасьлед як атаку на польскую нацыю, хоць рэпрэсіі закраналі і групы насельніцтва, выключаныя раней з гэтай катэгорыі. Вырашальнае значэньне для абвастрэньня ўзаемнага ўспрымання гарадзкіх жыхароў мела асымэтрычная ацэнка ўваходу савецкіх войскаў ва ўсходнія рэгіёны Польскай Рэспублікі: з прычыны відавочнай пагрозы для габрэйскай супольнасьці ў выніку нямецкай акупацыі Польшчы большасьць габрэяў разглядалі савецкую акупацыю як збавеньне, у той час як абаронцы гораду разглядалі прыход Саветаў як чацьвёрты падзел Рэчы Паспалітай і тым самым нацыянальную трагедыю. Гэтае адрозьненне з 1939 году адзначала ўсё большае абвастрэньне польска-габрэйскіх канфліктаў. Праўда, пасля нападу Нямеччыны на Савецкі Саюз у Гародні, у адрозьненне ад іншых суседніх мясцовасьцяў, гэта не прывяло да пагромаў.

Зь перафарматаваньнем мясцовых адносін у канцы лета 1941 году ў выніку стварэньня пад нямецкай акупацыяй гарадзкой адміністрацыі, у якой зноў дамінавалі палякі, павялічыўся канфліктны патэнцыял унутры гарадзкой супольнасьці, аднак неўзабаве яго зацьміў цень забойства больш як 20 тысяч габрэяў у 1941–1943 гадах. Аднак гэтая гвалтоўная ліквідацыя складанай сеткі габрэйска-хрысьціянскіх адносінаў і ўсё большая атамізацыя ваеннага грамадства прывялі да дэвальвацыі значэньня *нацыянальнасьці* ў штодзённым жыцьці ўсіх групаў насельніцтва.

Ужо падчас кароткай савецкай акупацыі 1939–1941 гадоў у горадзе была зроблена спроба ўзмацніць атрыбуты беларускай этнічнасьці. Аднак гэтая спроба амаль ня мела наступстваў, бо ў той час носьбітамі гэтых атрыбутаў была толькі малая доля насельніцтва. Тым ня менш і нямецкая цывільная адміністрацыя спрабавала разыграць *нацыянальную карту* ды выкарыстоўвала некаторых апартуністаў (якіх нямецкі бок называў «*Weissruthenen*»), гатовых рэанімаваць уяўны нацыянальны канфлікт з польскімі гарадзкімі элітамі. Але ў «Беластоцкай акрузе» гэты канфлікт амаль не праявіўся ўжо толькі таму, што захопнікі найперш былі зацікаўленыя ў стабільнасьці сытуацыі, каб аптымальна праводзіць эканамічную эксплюатацыю рэгіёну.

Нягледзячы на гэта, Другая сусьветная вайна адзначылася актыўнай дзяржаўнай фіксацыяй мадэрнай, беларускай нацыянальнасьці. Пра гэта сьведчыць тое, што як савецкія, так і нямецкія акупанты вялі шырокамаштабны ўлік насельніцтва ў нацыянальных катэгорыях. У адрозьненне ад ранейшых перапісаў насельніцтва, гэты ўлік быў зьвязаны з выдачай пашпартаў або пасьведчаньняў

асобы, якія адназначна засьведчвалі ідэнтычнасьць, *выяўленую* адміністрацыйнымі органамі. У нямецкіх асабістых пасьведчаньнях апроч рэлігіі прадугледжвалася катэгорыя *нацыянальнай прыналежнасьці* (*Volkszugehörigkeit*). У СССР апроч сацыяльнага паходжаньня цэнтральнае значэньне мела *нацыянальнасьць*. Наўрад ці можна прасачыць непасрэдны ўплыў выдаваньня такіх пашпартоў/пасьведчаньняў на лякальныя ідэнтычнасьці. Аднак гэтае дасьледаваньне прыводзіць аргумэнты на карысьць таго, што гаворка ішла пра асаблівую, санкцыянаваную дзяржаваю сытуацыю вызначэньня і тым самым фіксацыі ідэнтычнасьцяў, якія — прынамсі, у дасьледаваным рэгіёне — яшчэ не фармуляваліся ў нацыянальных тэрмінах і сытуацыйна зьмяняліся ў штодзённым жыцьці. Ад простага перапісу насельніцтва гэты працэс адрозьніваецца таму, што зь яго вынікае тоеснасьць, якую вельмі цяжка зьмяніць, бо яна цяпер зарэгістраваная на дзяржаўным узроўні. Яшчэ адзін доўгатэрміновы эфэкт гэтага працэсу можна прадэманстраваць на прыкладзе міграцыі сялянаў, якія залічваліся да беларускага этнасу, бо былі праваслаўнымі або гаварылі на дыялекце беларускай мовы. Хаця сяляне па дарозе ў горад вельмі хутка адракаліся ад гэтых этнічных прыкмет, яны ў такой ступені засвойвалі прыналежнасьць да беларускай *нацыянальнасьці*, што і надалей добраахвотна падавалі яе пры пазьнейшых савецкіх перапісах насельніцтва. Гэтыя перапісы насельніцтва парадаксальным чынам дэманструюць высокую долю людзей, для якіх роднаю была беларуская мова, хаця беларуская літаратурная мова як мова зносінаў у горадзе змагла замацавацца толькі ў колькасна нерэlevantных колах. Наадварот — масавае перасяленьне зь вёскі ў горад у выпадку людзей, якім прыпісвалася беларуская *нацыянальнасьць*, прывяло да іхнага адрачэньня ад дыялектаў беларускай мовы, на якіх гаварылі ў іхных вёсках, ды іншых прыкметаў беларускай этнічнасьці зь вясковаю канатацыяй.

Яшчэ адным наступствам Другой сусьветнай вайны, якое мае значэньне для саветызацыі Гародні, было дэмаграфічнае разбурэньне даваеннага грамадства, што і стварыла магчымасьць для хуткага апанаваньня гораду савецкімі кадрамі і да ператварэньня беларусаў у колькасна пераважную групу насельніцтва. Савецкія і нямецкія рэпрэсіі супраць мясцовых жыхароў з 1939 да 1949 году моцна перакрыжоўваліся і ўзаемна ўзмацняліся. Другая сусьветная вайна мае для гісторыі Гародні такое вялікае значэньне, бо пад нямецкай акупацыяй былі забітыя амаль усе габрэі, а пад савецкім панаваньнем горад пакінула бальшыня палякаў. Апроч людзкіх стратаў былі разбураныя інстытуты, страчаныя разам з жыхарамі, іхнымі ведамі і практыкамі. Паколькі гэтае разбурэньне ўжо падчас вайны было зьвязанае са стварэньнем новых савецкіх інстытутаў, мадэрнізацыю,

якая адбылася пасля 1944 году, наўрад ці можна разглядаць асобна ад ваенных падзеяў. Гэтак, анэксія *Заходняй Беларусі* ня проста супала з пачаткам вайны. Саветызацыя азначала нівяляванне культурнага ландшафту Гародні перад мадэрнізацыяй рэгіёну і высяленне тых гараджанаў, якія маглі давесці сваю прыналежнасць да палякаў або габрэяў пры дапамозе дакументаў або этнічных атрыбутаў.

Тым ня менш, савецкая індустрыялізацыя *Заходняй Беларусі*, якая пачалася пасля 1944 году і нарошчвалася з канца 1950-х, дасягнула таго, што беластоцкі ваявода заплянаваў у 1939 годзе. Маштабныя інвэстыцыі ў адукацыю, інфраструктуру і працоўныя месцы ў прамысловасці прывялі, як ён і прадугледжваў, да шырокай добраахвотнай акультурацыі сялянаў. Яны хацелі быць часткаю культуры, якая дазваляла ім выбрацца зь вёскі і дала пэрспектыву далейшага сацыяльнага пад'ёму. Згодна з прадказаннямі ваяводы, гэты працэс у цэлым прайшоў без ужывання вонкавага гвалту. Савецкія інстытуты мадэрнізацыі і ўжо закладзеныя імі варыянты для траекторыяў адукацыі, працоўных біяграфіяў і кар'ерных шляхоў, а таксама абяцанне адноснага дабрабыту былі дастатковыя для таго, каб дасягнуць лінгвістычнай *русіфікацыі*. Яе маштаб пацвердзіў рацыю ваяводы — хоць той прадугледжваў *палянізацыю* тых самых сялянскіх масаў. Палянізацыя адбылася ў разьмешчанай паблізу Беластоцчыне — у падобнай зьвязцы міграцыі зь вёскі, самаадрачэння і сацыялістычнай індустрыялізацыі, у выніку чаго тамтэйшыя мігранты з польска-беларускага памежжа зрабіліся польскамоўнымі грамадзянамі Польшчы.

Пра тое, што гэтая сытуацыя зьвязаная ня столькі з этнічнасцю, колькі з мадэрнізацыяй, сьведчыць таксама паралельнасць шляхоў каталіцкіх сялянаў у савецкі горад Гродна. На падставе канфэсіі, мовы і сямейнай памяці яны ўважалі сябе за палякаў, аднак у ходзе дзяржаўнай рэгістрацыі шмат каго зь іх запісалі не палякамі, а беларусамі. Аднак каталікі і праваслаўныя ня проста выкарыстоўвалі аднолькавыя шляхі, каб вырвацца з калгаснай галечы. Яны былі аднолькава гатовыя прыстасавацца да паноўнай у Гародні савецкай культуры, каб палепшыць сваё матэрыяльнае становішча і павысіць свае шанцы на лепшую будучыню.

Для мігрантаў з праваслаўных сем'яў рэlevantным было тое, што *беларуская этнічнасць* у савецкім горадзе надалей прасоўвалася як сынонім вясковасці ў форме санкцыянаванага дзяржавага фальклёру. Гэтая асацыяцыя засноўвалася пераважна на вясковых канатацыях беларускасці ў даваенны час, бо толькі нешматлікія гараджане самі залічалі сябе да беларусаў. Праз тое, што савецкая дзяржава грунтавала канцэпцыю беларускай *тытульнай нацыі*

на фальклёры, гэтае прыніжальнае атаесамленьне *беларускае* = *вясковае* актуалізавалася і яшчэ паглыблялася. Бо ніколі раней у Гародні не жыло столькі беларусаў, і ніколі раней сюды не сьцякалася так шмат выхадцаў зь вёскі за такі кароткі час. Гэтая сытуацыя ўзмацніла гатоўнасьць новых гараджан прыняць савецкую форму гарадзкой культуры, якая была падкрэсьлена расійскамоўнай і дапускала праявы этнічнасьці ў такіх строга інстытуцыялізаваных рамках, як фэстывалі, гурткі і пэўныя цырымоніі (уступленьне ў шлюб і рытуалы на некаторыя савецкія сьвяты). У выпадку Гародні кідаецца ў вочы, што адбылося шырокае табуяваньне польскай этнічнасьці сярод новых гарадзенцаў з каталіцкіх сем'яў. Хаця яны таксама дапасоўваліся да гарадзкой большасьці, аднак рэпрэзэнтацыі іх рэлігійных традыцыяў у горадзе не дапускаліся ажно да канца 1980-х гадоў.

Нягледзячы на моцны працэс акультурацыі, пра які сьведчыць шырокая *русіфікацыя*, саветызацыя не прывяла да поўнай трансфармацыі этнічных і нацыянальных ідэнтычнасьцяў. Хаця яны і былі маргіналізаваныя ў гарадзкой штодзённасьці, аднак савецкая мадэрнізацыя Беларусі інстытуцыялізавала *нацыянальнасьць* у нябачаным раней маштабе. Гэта прывяло да таго, што паралельна з паступовым адмаўленьнем шырокіх частак насельніцтва ад вяскова-этнічных каранёў паўсталі новыя ўрбаністычныя формы беларускай ідэнтычнасьці. У кнізе гэты працэс прасочваецца на прыкладзе Гародні і яе савецкай інтэлігенцыі, якая падчас перабудовы пачала ўсё мацней разумець сябе ў якасьці беларускіх або польскіх дзеячоў. Праўда, інтэлігенцыя яшчэ ў 1970-х гадах зьвярталася да дасавецкага мінулага і самае позьняе падчас перабудовы пачала інтэрпрэтаваць яго ўсё больш у нацыянальных катэгорыях. Пры гэтым інтэлігенты былі абавязаныя сваёй адукацыяй і працай савецкай сыстэме. Бо разам з Гарадзенскім унівэрсытэтам ды іншымі савецкімі ўстановамі паўсталі таксама катэдры гісторыі, этнаграфіі ды філялёгіі, загадчыкі і супрацоўнікі якіх працавалі на савецкія структуры, даючы адукацыю маладым кадрам ды ўжываючы савецкі інструментар і вакабуляр. Пры гэтым яны акумулявалі культурны капітал, які пры канцы 1980-х гадоў — пад уражаньнем ад разьвіцьця моцных нацыянальных рухаў у Прыбалтыцы, а таксама дзякуючы большай свабодзе слова — усё часцей ставіўся на службу *нававынай* беларускай нацыі. Сфармуляваньня мясцовымі дзеячамі інтэрпрэтацыі ды пастулаты ўсё больш супярэчылі савецкім догмам. І гэтак, пачынаючы з разгару перабудовы, фармаваўся ўнутраны канфлікт паміж пераважна прынятай насельніцтвам савецкай культурай ды яе наратывамі і новымі інтэрпрэтацыямі часткі мясцовых савецкіх культурных элітаў. Гэтае разыходжаньне, уласьцівае

Адраджэньню беларускай нацыі, рэтраспэктыўна маскуе шчыльную сувязь саветызацыі і *вынаходжаньня гэтай традыцыі*. Савецкі Саюз стварыў у выглядзе БССР протадзяржаву з тэрыторыяй, акрэсьленай паводле пераважна этнічных прыкметаў, і са структурамі, у назьве якіх была прапісаная нацыянальная прывязка. І гэтая протадзяржава пасля атрыманьня сувэрэнітэту ў 1991 годзе раптоўна зрабілася фармальна нацыянальнаю дзяржаваю.

За супярэчнасьцямі гэтага працэсу нельга ігнараваць тэзу, што саветызацыя з маштабнаю мадэрнізацыяй Заходняй Беларусі паспрыяла яе нацыяналізацыі ў выніку масавай міграцыі зь вёскі ў горад. Гэтак, рэгістрацыю нацыянальных ідэнтычнасьцяў дзяржавай і гарадзкімі ўладамі нельга прыраўноўваць да нацыянальнай ідэнтыфікацыі з боку саміх гараджанаў. З прычыны шчыльных сямейных сувязяў зь вёскаю, нягледзячы на працэс урбанізацыі, савецкія лінгвісты і этнографы адзначалі ў пасляваенныя гады зьявы зьмяшэньня гарадзкіх і вясковых формаў. Гаворка пры гэтым ідзе не аб працэсе, які прывёў бы да поўнага выцясьненьня практык зь вясковаю канатацыяй або да іх поўнай пераарыентацыі ўздоўж нацыянальных лініяў. На карысьць гэтага сьведчыць надалей сытуацыйнае выкарыстаньне мовы ў штодзённым жыцьці. У той час як большасьць этнічных беларусаў у перапісах 1960-х, 1970-х і 1980-х гадоў надалей падавалі беларускую мову ў якасьці роднай, у гарадзкой штодзённасьці яны ўсё больш пераходзілі на расійскую мову. Між тым, вынікам была ня толькі *русіфікацыя* ў сэнсе пашырэння расійскай літаратурнай мовы, але і ўзьнікненьне формаў зьмяшанага маўленьня, якія розніліся ў залежнасьці ад месца паходжаньня і ўзроўню адукацыі. Праўда, гэтая *трасянка* яшчэ больш узмацніла прыніжальнае ўспрыманьне беларускай мовы, бо ў штодзённым жыцьці асурат выхадцы зь вёскі *не* гаварылі на чыстай расійскай мове. Як і ў выпадку такой этнічнай прыкметы, як мова, можна меркаваць, што ідэнтычнасьці жыхароў Гародні надалей заставаліся больш шматзначнымі і шматслойнымі, чым можна зразумець з савецкіх перапісаў насельніцтва. Пры гэтым рэлігійнасьць і празь пяцьдзесят гадоў пасля пачатку саветызацыі надалей (ці зноў) грала важную ролю, як паказвае адраджэньне хрысьціянскіх цэркваў з канца 1980-х гадоў¹.

Гэтак на прыкладзе гісторыі Гародні можна прасачыць, як супярэчліва акрэсьлівалася і ўспрымалася роля беларускай этнічнасьці ў працэсе нацыяналізацыі і саветызацыі Гародні. Праўда, пра-

¹ Памяць: Гродна. Гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна / Склад. і навук. рэд. І. П. Крэнь і інш. Мінск, 1999. С. 553; Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 2003. С. 393–395.

ведзеныя пад прымусам дзяржавы пашпартызацыя ды савецкая стылізацыя беларускага фальклёру змушаюць з асыярожнасьцю ставіцца да даступных дакумэнтаў. Калі рэтрэспэктыўна інтэрпрэтаваць гэтыя дакумэнты ў нацыянальных катэгорыях, бо яны былі ў іх створаныя, паўстае небяспека пастфактум *нацыяналізаваць гісторыю рэгіёну*.

У выніку гэтага дасьледаваньня выявілася таксама, што існуюць значныя дасьледчыя прагалы ў дачыненні міжваеннага і пасляваеннага часу. Гэтак, у будучыні былі б магчымыя адлічбоўваньне і разгляд створаных у 1920-х гадах *пашпартоў дамоў* у міжнародным беларуска-польска-ізраільскім дасьледчым праекце, калі б быў адкрыты доступ да гэтых зьвестак і загадзя была б выпрацаваная канцэпцыя для іх інтэрпрэтацыі ня толькі зыходзячы з адной вузка нацыянальнай пэрспэктывы. Такая задума дазволіла б паслядоўна выкарыстаць мікрагістарычную пэрспэктыву, толькі ў паасобных выпадках закранутую ў гэтым дасьледаваньні, і такім чынам больш дакладна рэканструяваць сацыяльна-эканамічную рэчаіснасьць гораду.

Апроч гэтага, можна было б суаднесці гісторыю асобнай вёскі і яе саветызацыі (напрыклад, у выпадку *калгасу імя Адама Міцкевіча* ў Ваўкавыскім раёне Гарадзенскай вобласці, які існаваў у 1960-ыя гады) з працяглымі міграцыйнымі рухамі яе жыхароў. Пры гэтым у поле зроку дасьледнікаў трапіла б функцыя былога штэтлу/мястэчка як транзытнай станцыі. Такая праца паставіла б новыя пытаньні пра суадносіны паміж Галакостам і лякальнай саветызацыяй на пэрыфэрыі. Трэба сыстэматычна разгледзець і яшчэ адзін крытычны пункт: працэс верыфікацыі этнічнасьці з боку савецкіх органаў падчас высяленьня палякаў варта дасьледаваць з дапамогаю недаступных на сёньняшні дзень архіваў КДБ і з апірышчам на пастаўленыя ў гэтай працы пытаньні.

Да пытаньняў, абмінутых у гэтым дасьледаваньні, належыць крытычная, свабодная ад савецкіх шаблёнаў пераацэнка камуністычнага руху ў Гародні і ваколіцах, якая б дазволіла належна ацаніць колькасьць прыхільнікаў бальшавікоў і маштаб ускладзеных на іх спадзяваньняў ды суаднесці гэта з пасляваеннай рэчаіснасьцю ў БССР. На дадатак адсутнічае гісторыя камбінату «Азот», якая адначасова была б гісторыяй культуры яго работнікаў. Апроч таго, яшчэ не напісаная крытычная сацыяльная гісторыя ўнівэрсытэту імя Янкі Купалы, якая б зьвязала яго амбівалентную ролю пры саветызацыі Гародні з падыходамі гарадзкой гісторыі. Урэшце, нягледзячы на ўжыты ў гэтай працы міждысцыплінарны падыход застаецца канстатаваць, што паглыбленая інстытуцыйная супраца гісторыкаў, сацыёлягаў, этнографіаў і антраполягаў, якая выходзіла б

за межы канфэрэнцыяў пра *міжнацыянальныя дачыненні*, адкрыла б магчымасьць новых дасьледчых падыходаў. Напрыклад, яна дазволіла б дэталева дасьледаваць зьмену ролі рэлігіі ў рэгіёне пры ўзаемадзеяньні *этнічнасьці і нацыянальнасьці* ды мацней адрэфлексаваць ролю навукоўцаў у гэтым працэсе. Задачаю на будучыню застаецца больш актыўнае супастаўленьне і новы сынтэз вынікаў асобных дасьледаваньняў пра ўзаемасувязь розных акупацыйных рэжымаў у Цэнтральнай Эўропе ды іх наступстваў.

Дзякуючы таму, што гэты аналіз быў абмежаваны Гародняю, зьявілася магчымасьць дакладней дасьледаваць спэцыфічныя мясцовыя рэаліі. Апроч зьменаў сацыяльнай тапаграфіі ды рэгістрацыі нацыянальных ідэнтычнасьцяў дасьледавалася таксама значэньне памяці для нацыяналізацыі і саветызацыі. Вобраз палімпсэсту дазваляе прасачыць разнастайныя практыкі прыпісваньня гораду новых значэньняў. Для пэрыяду з 1919 да 1939 году ўдалося прадэманстраваць, што актыўнае прадукаваньне месцаў памяці ў Гародні стварала як эксклюзіўныя, так і інклюзіўныя прасторы. Творчасць польскай пісьменьніцы Элізы Ажэшкі мела выбітнае значэньне як месца памяці, якое і да 1939-га, і пасля 1944 году было цэнтральным ідэнтыфікацыйным момантам для розных жыхароў гораду. На прыкладзе назваў вуліцаў было прасочанае абыходжаньне дзяржавы з сыстэмай гістарычных рэфэрэнцыяў, калі пры запісе кожнага новага значэньня старое мусіла быць зацэртае. На падставе мэтамарфозаў хрысьціянскіх канфэсіяў удалося прадэманстраваць значэньне рэлігіі як этнічнай прыкметы і рэпрэзэнтацыі дзяржаўнасьці. Была выяўленая цэнтральная роля гарадзкага музэю для выпрацоўкі і перадачы санкцыянаванага дзяржаваю разуменьня гісторыі ў міжваенны пэрыяд. Гэтая роля пасля 1944 году яшчэ больш павялічылася, бо раней не было ўсёахопнага савецкага або беларускага наратыву гісторыі Гародні. На прыкладзе асноўных элемэнтаў новага савецкага наратыву была прадэманстраваная саветызацыя гісторыі. Сюды належала падкрэсьліваньне *старажытнаруускага* паходжаньня гораду, прыгнёту фэадалаў і капіталістаў, а таксама вызваленьня беларускага народу Чырвонай арміяй. На гэтым фоне міт пра *Вялікую Айчынную вайну* ператварыўся ў цэнтральны момант гістарычнай палітыкі ў БССР. Мінуўшчына Гародні пад нямецкай акупацыяй наўрад ці магла лічыцца гераічнаю ў маштабе СССР. Тым ня менш, вобраз трыюмфальнага шэсьця савецкага мэтанароду зрабіўся пунктам адліку пры фармаваньні ідэнтычнасьці для часткі мігрантаў зь вёскі ды іншых савецкіх рэспублік. Франтавікі і партызаны выступалі гарантам аўтэнтычнасьці савецкага наратыву хутчэй для новых жыхароў Гародні, чым для даваенных гарадзенцаў. Для пазьнейшых

жыхароў Гародні зыходным пунктам для сацыяльнага пад'ёму былі ўжо наступствы Другой сусьветнай вайны, таму гэты міт, нягледзячы на супярэчлівасьць ваеннаму досьведу насельніцтва ў былой *Беластоцкай акрузе*, набыў цэнтральнае значэньне для стварэньня савецкай, гарадзкой культуры памяці.

У той час як афіцыйныя аповеды пра вайну, якія пашыраліся па ўсім Савецкім Саюзе, абапіраліся перадусім на навязаныя дзяржаваю ўзоры, у Гародні паралельна з гэтым разьвілася лякальная культура памяці, якая спачатку абапіралася на адкрыцьцё блізкага наваколяля. Дзякуючы памяткам старасьвеччыны і помнікам архітэктуры ды іх іканаграфіі ў форме паштовак асобныя жыхары савецкага гораду пачалі адчуваць захапленне Гародняю, што цягам 1970-х і 1980-х зьвязала парадыгматычны падыход, характэрны для ўсёй БССР, са спадчынаю гораду, якая цяпер успрымалася як *уласная* — хоць раней горад наўрад ці фармаваўся пад моцным уплывам беларускіх дзеячоў. Гародня атрымала асаблівае значэньне яшчэ і таму, што гарадзкая прастора — дзякуючы высокай шчыльнасьці гістарычнай забудовы і тым самым архітэктурных помнікаў — дазваляла існаваньне мноства рэфэрэнцыяў і стварала *аўтэнтычныя рамкі* для адкрыцьця *ўласнага* гораду, які цяпер усё больш разумеўся як сапраўды *беларускі*. Выніклай з гэтага аўрай гораду ў 1980-х гадах пачало прасякацца ўсё больш людзей. Пры разглядае пытаньня, што дакладна складае ўласную гістарычную культурную спадчыну, савецкая мадэрнізацыя ня толькі дапусьціла фармуляваньне ўзаемасупрацьлеглых опцыяў, але і стварыла цэлы сэктар канцэптуальных, палітычных і культурных падходаў. Гэтыя пошукі выліліся ў большай заангажаванасьці ў публічную прастору сацыялістычнага гораду, якая па-ранейшаму моцна рэглямантавалася камуністычнай партыяй. Гэтак, ужо ў канцы 1980-х гадоў дайшло спачатку да асьцярожных, а пасля больш рашучых пратэстаў супраць разбурэньня гістарычнай забудовы. У канцы 1980-х гадоў з асяродзьдзя прасякнутых гістарычнай аўрай свайго гораду актывістаў выйшлі таксама першыя імпульсы да інтэрпрэтацыі гісторыі Гародні ў строга нацыянальным беларускім сэнсе, і ў гэтай гісторыі польская і літоўская нацыі выступілі галоўнымі сьведкамі існаваньня *беларусаў*. Да апалягэтаў гэтага шматкультурнага разуменьня нацыяналізму належаў, апроч сябраў аб'яднаньня «Паходня», і намесьнік старшыні гарадзенскага гарвыканкаму Аляксандар Мілінкевіч. Ягоны зварот пра перадачу культурным установам будынку былога абкаму кампартыі, апублікаваны ў газэце «Гродзенская праўда» ў 1990 годзе, быў выразам толькі што заманіфэставанага беларускага нацыяналізму, які, хаця і выкрываў савецкія структуры і практыкі, сам усё ж такі быў іх прадуктам.

Рефлексія: будучыня мясцовай мінуўшчыны

Заклік Аляксандра Мілінкевіча да трансфармацыі Новага Замку ў культурны цэнтар, агучаны ў газэце «Гродзенская праўда» ў 1990 годзе, стаў рэальнасьцю. Як ён і прапанаваў, у былой сядзібе абласнога камітэту Камуністычнай партыі на пачатку 1990 гадоў размясьціліся выставачныя залі музэю. У Сэнацкай залі, дзе праходзіў сойм 1793 году, столю па-ранейшаму аздабляе савецкая ляпніна з выявамі сярпа і молата. Цяпер тут дэманструюцца выставы беларускіх, літоўскіх і польскіх мастакоў. На другім паверсе знаходзяцца залі з рыцарскімі дасьпехамі, калекцыя чучалаў жывёл і заля камэрнае музыкі. Пры ўваходзе сьціплая драўляная дошка на беларускай мове нагадвае пра паўстаньне 1863–1864 гадоў. У правы флігель замку пераехала абласная бібліятэка, названая ў гонар філёляга Яўхіма Карскага; амаль ва ўсіх яе аддзелах супрацоўнікі абслугоўваюць кліентаў па-расійску. Толькі да наведнікаў аддзелу краязнаўства Любоў Турмасавы прынцыпова зьвяртаецца па-беларуску. У левым флігелі месціцца асобная *бібліятэка рэдкіх выданьняў*, якая ўтрымлівае перадусім фонды кляштараў і шляхецкіх бібліятэк, якія пасля Першай сусьветнай вайны сабраў польскі заснавальнік музэю Юзаф Ядкоўскі. Пра яго сёньня нагадвае вялікі партрэт на сьцяне чытальнай залі.

Пра пяцьдзясят гадоў камуністычнага панаваньня нагадвае былы партыйны архіў, які сёньня называецца «Дзяржаўны архіў грамадзкіх аб'яднаньняў Гарадзенскай вобласьці» і размяшчаецца ў адным з двух флігеляў пры ўваходзе ў двор замку. Большасць дакумэнтаў па-ранейшаму застаюцца пад замком. Чырвоную зорку ўсё яшчэ можна ўбачыць на шпілі даху, хаця абаронцы новастворанай беларускай мясцовай гістарычнай традыцыі выступалі ўвосень 1994 году за тое, каб замяніць бальшавіцкі сымбаль гарадзкім гербам з аленам сьвятога Губэрта¹. Бляхар ужо зрабіў фігуру з бляхі, і на месца ўжо падагналі кран. Аднак высьветлілася, што драбіны былі недастаткова доўгія, каб дастаць да шпілю з чырвонай зоркай. Рас-

¹ Горад сьвятога Губэрта: краязнаўчы альманах. Т. 1: Гісторыя Гародні XX ст. у вусных успамінах / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука. Сейны, 2002. С. 74–77.

казваюць, што акурат у момант, калі прыбылі альпіністы, гатовыя ўскараскацца на шпіль, з-за рогу Замкавай вуліцы паказаўся чорны лімузын. Новапрызначанае абласное начальства даведалася пра акцыю і апэратыўна спыніла дэмантаж чырвонай зоркі². Мілінкевіч, які выступаў за гэта, неўзабаве страціў пасаду намесніка мэра Гародні. З таго часу ён актыўна ўключыўся ў абмеркаваньне лякальных аспектаў гісторыі ў аб'яднаньні «Ратуша»³. У сядзібе аб'яднаньня рэгулярна адбываліся публічныя лекцыі, сэмінары і курсы, якія прапаноўвалі альтэрнатыўную афіцыйнаму наратыву карціну. У 2004 годзе я быў сьведкам ліквідацыі «Ратушы» паводле абвінавачаньня ў незаконным выкарыстаньні капіравальнай машыны, на якой у дрэннай якасьці друкаваліся краязнаўчыя выданьні. Пазьней старшыня аб'яднаньня Аляксандар Мілінкевіч выступіў супраць Аляксандра Лукашэнкі як адзіны кандыдат ад беларускай апазыцыі на выбарах 2006 году. Гэтак я ўбачыў, як на месцы, дзе раней абмяркоўвалі значэньне мінуўшчыны, паўстаў перадвыбарны штаб, і адчуў, як шчыльна ў сёньняшняй Беларусі ўзаемазвязаныя палітыка і памяць, а таксама памяць і этнічнасьць.

Некалькі журналістаў з асяродку «Ратушы» паўторна былі арыштаваныя і прысуджаныя да розных тэрмінаў пакараньня. Пазьнейшы прэс-сакратар Мілінкевіча, Павал Мажэйка, працаваў у незалежнай газэце «Пагоня», калі яго захацеў завэрбаваць КДБ. Закрытычныя артыкулы яго прысудзілі да двух гадоў абмежаваньня волі. У гэтых умовах рашэньне Мілінкевіча выкарыстоўваць наяўныя палітычныя магчымасьці, каб змагацца за больш дэмакратычную Беларусь, здаецца вельмі пасьялядоўным⁴.

Незадоўга да гэтага я назіраў, як Саюз палякаў у выніку палітычнай сытуацыі ў краіне быў вымушаны сысьці ў падпольле. На сходзе ў 2004 годзе адбыўся ўнутраны раскол. Афіцыйны зарэгістраваны Саюз палякаў быў апанаваны прызначанымі дзяржаваю марыянеткамі. Іхныя праціўнікі павесілі падчас абароны Польскага дому на дзьверы шыльду з надпісам «Юдам уваход забаронены». Пасьля паразы ў барацьбе за дом на рагу вуліцаў 17 верасьня і Фэлікса Дзяржынскага мае калегі з газэты «Głos znad Niemna» пачалі ствараць польскую інфармацыйную сетку ў падпольлі. Раней яны

² У Гародні цыркулююць розныя вэрсіі гэтай гісторыі. Гэтая вэрсія паходзіць ад А. Госьцева, які быў сьведкам падзеяў, і была запісаная ў Гародні 12 сакавіка 2006 году.

³ Чобат А. Да гісторыі беларускай дурнаты: Гродна // *Czasopis*. 2003. № 1. S. 10 і наст.

⁴ Гл. у гэтым пытаньні таксама: Ackermann F. Stadt an der Memel: Grodno im 20. Jahrhundert // *Nordost-Archiv*. 2006. № 16 / Hrsrg. von T. Serrier. S. 89–111.

яшчэ імкнуліся дамовіцца зь мясцовымі ўладамі і рэдагавалі друкаваны орган аб'яднання ў даволі нэўтральным тоне. Цяпер яны перайшлі да пэўнай формы падпольнай журналістыкі, якую яны самі апісваюць як *партызанка*. З аднаго боку іхныя матэрыялы зрабіліся больш агрэсіўнымі ў дачыненні да палітычнай сытуацыі ў Беларусі. З другога боку, усе супрацоўнікі газеты цяпер часта зазнавалі перасьлед, бо выданьне больш ня мела афіцыйнай рэгістрацыі. Такія гістарычныя тэмы, як супраціў узброеных польскіх падпольных фармаваньняў пасля 1944 году, набылі цяпер адкрыта палітызаваны характар. Раней яны яшчэ лічыліся вытанчанымі правакацыямі. Журналістаў Анджэя Пачобута і Анджэя Пісальніка, якія працавалі таксама на беларускія апазыцыйныя СМІ, ня раз затрымлівала міліцыя. Пачобута зноў пасадзілі ў турму. Ціск зазналі сваякі гэтых ды іншых польскіх актывістаў. Само звальненьне далёкіх сваякоў, працаўладкаваных у разгалінаваным дзяржаўным сэктары эканомікі, можна залічыць да палітычных рэпрэсіяў.

Застаюцца надалей актуальнымі пытаньні пра будучыню беларускай нацыі ды яе карані ў Вялікім Княстве Літоўскім і Рэчы Паспалітай, пастаўленыя Мілінкевічам у «Гродзенскай праўдзе» ў 1990 годзе. Зь іншага боку, як і патрабаваў Мілінкевіч, перад музэем стаіць драўляная скульптура вялікага князя літоўскага Вітаўта, якая мусіць служыць супольным месцам памяці для ўсіх *нацыянальных групаў* у рэгіёне. Падчас «Фэстывалю нацыянальных культураў», які адбываецца кожныя два гады, афіцыйныя прадстаўнікі польскай меншасьці напаўняюць двор Новага замку народнаю музыкаю і танцамі. У музэі рэгулярна адбываюцца імпрэзы, прысьвечаныя беларускай мове, літаратуры і гісторыі. У выходныя дні двор Новага замку запаўняецца вясельнымі кампаніямі, якія плацяць за ўваход, каб там сфатаграфаваліся. Гэты звычай паступова прыходзіць на зьмену абавязковаму за савецкім часам фатаграфаваньню перад цэнтральным помнікам Леніну. Штотыдзень дзясяткі школьных клясаў ды іншых групаў праходзяць праз музэйныя залі са сталаю экспазыцыяй, значная частка якой застаецца нязьменнаю з 1991 году. Заля пра гісторыю гораду пасля Першай сусьветнай вайны ўсё яшчэ пачынаецца з прыгнёту рабочых у міжваеннай Польшчы і працягваецца *ўзьяднаньнем беларускага народу*, прадстаўленым як савецкае вызваленьне. Другая сусьветная вайна ўсё яшчэ паказваецца як *Вялікая Айчынная*, якая пачалася толькі ў 1941 годзе. Экспазыцыя, прысьвечаная Вялікай Айчыннай вайне, займае амаль такую ж плошчу, як уся гісторыя Новага часу. Толькі жменя дададзеных пастфактум экспанатаў указвае на габрэйскія і польскія аспекты гісторыі Гародні. На касе ж можна набыць камэрцыйны

даведнік на расійскай, польскай або ангельскай мовах, у якім перадаецца зусім іншая карціна. Апроч цэркваў і касцёлаў там адлюстраваныя таксама харальная сынагога ды іншая спадчына этнічных меншасцяў рэгіёну⁵.

Як і раней, Гародня кадуецца як беларускі горад на падставе спецыфічнай ролі беларускай мовы. Яна функцыянуе перадусім як код пэўных сацыяльных групаў. Літаратурную норму беларускай мовы шмат якія грамадзяне Беларусі асацыююць ужо ня толькі з вясковым, але і з гарадзкім *фальклёрам*. Гэта суправаджаецца працэсам прысваення гарадзкой культуры з боку іх жыхароў, і гэты працэс яшчэ не завершаны, а Гародня застаецца часткай *палімпсэсту Беларусь*. Пры гэтым працэсы зацірання і перазапісвання гістарычных сьлядоў надалей будуць абумоўліваць адзін аднаго. Хаця здаецца, што нацыянальная і постсавецкая інтэрпрэтацыі гісторыі Беларусі супярэчаць адна адной, гэта толькі два модусы аднаго і таго ж перамоўнага працэсу, рамачныя ўмовы якога дыктуе дзяржава. Савецкі праект мадэрнізацыі прывёў да таго, што сёння больш за 70 % беларускіх грамадзян жывуць у гарадах. Столькі ж напярэдадні Другой сусветнай вайны ў БССР або на ўсходзе Польскай Рэспублікі жылі ў сельскай мясцовасці⁶. Падчас перапісаў насельніцтва, якія праводзяцца рэгулярна і ў якіх па-ранейшаму можна падаць толькі адну *нацыянальнасьць*, 80 % апытаных стабільна выбіраюць у гэтай катэгорыі *беларус*. Зь іх нямала падаюць у якасці роднай мовы беларускую⁷. А той факт, што на гэтай мове па-за вёскамі гавораць толькі ў нешматлікіх публічных месцах і толькі 23 % апытаных гараджанаў паводле вынікаў перапісу 1999 года гавораць на ёй дома, зусім не супярэчнасьць. Па-першае, як апісана раней, гаворка нярэдка ідзе пра мяшанку з расійскага і беларускага маўленьня. Па-другое, перапіс насельніцтва, апроч адрозьнення паміж гаворкай *дома* і *на працы*, не дазваляе высьветліць сытуацыйныя нюансы ўжывання мовы. А па-трэцяе, звесткі адлюстроўваюць вынікі таго самага працэсу акультурацыі, які дазволіў мігрантам зь вёскі адносна хутка і бязбольна зрабіцца часткаю паўсталага пасля Другой сусветнай вайны савецкага

⁵ Тым самым яна паўтарае распрацаваную ў 1940-х гадах савецкую ўстаноўку, якая ў наступныя дзесяцігодзьдзі змянялася толькі ў нюансах. Гл.: Lindner R. *Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrussland im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 1999. S. 341–349.

⁶ Королевский город Гродно: путеводитель / Авт. текста: А. А. Семенчук, А. П. Гостев; фото С. М. Плыткевич. Минск: Рифтур, 2006. (Жемчужины Беларуси).

⁷ Шахотько Л. Этнотыпология населения Белоруссии // Вопросы статистики. 2002. № 11. С. 30–37.

гарадскога грамадства. І яно сёння, нягледзячы на ўсе палітычныя абмежаванні, мае колькасна моцную беларускую эліту, у адрозненне ад сытуацыі пасля Першай і Другой сусветнай вайны.

Праводзячы інтэрвію, я даведаўся, што шмат хто зь людзей, якія сёння прыныпова гавораць на беларускай мове, да другой паловы 1980-х гадоў за малым выняткам у штодзённым жыцці ўжывалі перадусім расійскую мову. Толькі пасля ўтварэння першых культурных таварыстваў і больш актыўнага ангажавання асобных інтэлектуалаў пачаўся працэс *беларускага адраджэння*, які сёння ўжо адышоў у мінулае, бо імпульс першай паловы 1990-х гадоў у большасці сфераў ня меў істотнага эфекту. Сучаснасць і будучыню можна інтэрпрэтаваць толькі ў гэтым постсавецкім кантэксце. Шырокія колы беларускай эліты маглі акумуляваць культурны капітал акурат дзякуючы свайму навучанню ў савецкіх адукацыйных установах. Да гэтых нацыянальна кадаваных *скарбаў* або *тэямніц*, як гэта завецца ў адпаведных публікацыях, яны могуць сёння зьвяртацца як да сымбалічнага капіталу толькі з пэўнымі агаворкамі — з прычыны дзяржаўных абмежаванняў. І ўсё ж такі зыходныя ўмовы для разгляду культурнай ідэнтычнасці такога гараду, як Гародня, цалкам адрозніваюцца ад умоваў пасля 1944 году. Якой бы правінцыйнай ні падавалася б вонкаваму назіральніку мясцовая мяшанка з нацыяналізму, посткамунізму, русафільства і заходніцтва, яшчэ ніколі тут не было такой вялікай колькасці і размаху ВНУ, музеяў, галерэяў і тэатраў, у якім гэтая мяшанка праяўляецца. Яшчэ ніколі так шмат гісторыкаў, культуролягаў, філэлягаў, этнографіаў, лінгвістаў і філэзафаў не цікавіліся тут даследаваньнем уласнай культуры. Яшчэ ніколі абумоўленыя гэтым пазыцыі і ўстаноўкі не былі такімі разнастайнымі, як сёння. Нягледзячы на абмежаванне публічнай прасторы адміністрацыйнымі і палітычнымі мэтадамі надалей існуе магчымасць разьвіваць модусы пісання і чытання гараду.

Сам палімпсэст зрабіўся тэмаю, якая не пакідае мясцовыя эліты абыякавымі. У 2008 годзе, калі адзначалася 880-годзьдзе заснаваньня Гародні, Аляксандра Смаленчука і Аляксандра Краўцэвіча, двух выбітных беларускіх гісторыкаў, выключылі з афіцыйнай унівэрсытэцкай канфэрэнцыі, прымеркаванай да гэтай даты. У адказ на гэта большасць іх калегаў праявіла салідарнасць і байкатавала канфэрэнцыю. Назва зборніка альтэрнатыўнай канфэрэнцыі адлюстроўвае тое, пра што каторы год дыскусуюць мясцовыя гісторыкі: «Гарадзенскі палімпсэст».

На месцы ёсьць дзеячы, якія актыўна змагаюцца за выяўленьне і захаваньне ледзь распазнавальных да 1991 году сьлядоў мінулага. Яны зыходзяць з таго, што моцна прысутная савецкая тэкстура

паступова зьнікае або на паверхні замяняецца постсавецкай тэкстурай. Нягледзячы на маштабную палітыку запужвання і рэпрэсію існуе невялікае кола студэнтаў, выкладчыкаў, настаўнікаў і пэнсіянэраў, гатовых выступіць за захаваньне гістарычнай забудовы старога гораду насуперак дзяржаўным захадам. Нагоду для гэтага даюць маштабныя *рэканструкцыі*, якія наносзяць шкоду гістарычнай будове ў гістарычным цэнтры. Будынкі, якім патрабуецца рэстаўрацыя, зносяць (як у выпадку гарадзкой электрастанцыі або жылога дому ў былым габрэйскім квартале ў старым горадзе) і наоў будуюць з новых матэрыялаў ды паводле новых плянаў такім чынам, каб фасад ствараў уражаньне гістарычнасьці. Двухпавярховы гістарычны будынак хуценька ператвараецца ў новы трохпавярховы. Пабудаваньня пры канцы XIX стагодзьдзя жылыя дамы (напрыклад, дамы за ратушай) прыбіраюцца са старога гораду, бо нібыта ствараюць уражаньне шчыльна забудаванага, беднага гораду і не пасуюць плянам адміністрацыі. Апроч таго, пры будаўніцтве вуліцаў археалагічным дасьледаваньням ставяцца перашкоды або дазвол на іх правядзеньне даецца зь вялікай неахвотай, у выніку чаго страчваецца каштоўная інфармацыя пра мінуўшчыну Гародні. Таму з 2006 году пачаліся акцыі пратэсту супраць будоўлі шляхаводу на гістарычнай Рынкавай плошчы, які пашкодзіў фундамент зьнесенай у 1944 годзе ратушы. Ақурат калі гаворка ідзе пра тое, каб абараніць стагодзьдзямі схаванья сьляды ў зямлі ад знішчэньня, палімпсэст — гэта нешта большае, чым мэтафара.

Наступным пробным каменем для актывістаў, згуртаваных вакол сайту *harodnia.com*, зрабілася пагроза зносу пабудаваных у міжваенны час сядзібаў у раёне «Новы сьвет». Ва ўзьведзеных тут драўляных вілах польская правінцыя выразна паўстае ў сваім эўрапейскім кантэксьце. Зьвязка рэгіянальнай драўлянай архітэктуры з формамі клясычнага мадэрну ў такой шчыльнасьці і якасьці ўнікальная ў гэтай частцы Эўропы. Выразныя лініі папулярнага ў Польшчы ў 1930-х фармалізму ў зьвязцы з ашчадна ўстаўленымі элемэнтамі мясцовай вясковай архітэктурнай традыцыі ўказваюць на тое, што захад сёньняшняй Беларусі быў часткай цэнтральнаўсходнеэўрапейскага мадэрну, які вагаўся паміж уплывамі з Масквы, Варшавы і саксонскага Дэсаў. Тым больш вартымі абароны падаюцца гэтыя вуліцы замежнаму госьцю. Аднак на месцы гэтыя дамы ў большасьці выпадкаў лічацца занябанымі будынкамі на дарагой зямлі. Дамы ў дрэнным стане, і толькі ваганьні рынку капіталу і слабы эканамічны рост у рэгіёне пакуль спыняюць хуткую трансфармацыю кварталу. Нешматлікія гарадзенцы, якія, як Андрэй Вашкевіч, звяртаюць увагу на пагрозу страгты і спрабуюць неяк супрацьдзейнічаць гэтаму праз сэмінары, публікацыі і нефармальную працу ў гэтым

раёне, супрацьстаяць гараджанам, якія нярэдка не разумеюць і ня цэняць каштоўнасьці будынкаў ды ўсяго комплексу. Адміністрацыя ня надта прыхільна ставіцца да такой дзейнасьці, бо ўспрымае яе як апазыцыйную. Да кварталу ставяцца як да архітэктурнай праблемы, якая ўскладняе будаўніцтва новага, высакаякаснага жылога раёну побач з цэнтрам. Пэрспэктыва таго, што будынкi з 1920-х або 1930-х гадоў зробіць помнікам архітэктурны, які ахоўваецца законам, падаецца сёньня амаль утапічнаю, хаця дзеяць трэба тэрмінова — няважна, была тады Гародня польскаю, габрэйскаю, беларускаю або савецкаю. Андрэй Вашкевіч ды іншыя маладзейшыя гараджане лічаць дзеянні ўладаў атакай на *свой горад* і прайвай недастатковага ўсведамленьня яго гістарычнай каштоўнасьці. За гэтым стаіць канфлікт вакол далейшай мадэрнізацыі Гародні, у выніку якога гарадзкая прастора і ў будучыні будзе часткаю *палімпсэсту Беларусь*: месца, дзе гісторыя адчуваецца ў прасторавым сэнсе і функцыянуе як сымбалічная сыстэма каардынат, якая з дапамогай ведаў дазваляе распазнаць розныя слаі. Гародня як горад застанецца для сваіх жыхароў ды іншых грамадзянаў Беларусі важным пунктам адліку пры вызначэньні ўласнай ідэнтэчнасьці і ўпісаньні яе ў гарадзкую тэкстуру.

Пэрспэктывы:

мінуўшчына мясцовай будучыні

„You can take a girl from
Alabama, but you cannot take
Alabama from the girl“.

І пасля публікацыі маёй кнігі ў 2010 годзе палімпсэст Гародні працягвае набываць усё новыя значэнні. У свят выйшаў падручнік «Гродназнаўства», які ўпершыню прапанаваў скразны наратыў гісторыі гораду. Той сынтэз, які я зрабіў за некалькі гадоў у дачыненні ХХ стагоддззя, мае мясцовыя калегі ажыццявілі для дзесяці стагоддзьяў гарадзкой гісторыі. Хаця фармальна гаворка ідзе толькі пра падручнік, упершыню ў незалежнай Беларусі гісторыкі распрацавалі ўсеагульны наратыў гораду, у якім разглядаюцца ўзаемаадносіны ўладаў, жыхароў, будынкаў і вобразаў цягам доўгага часу. Першае выданьне «Гродназнаўства» было надрукавана мізэрным накладам 99 асобнікаў у выдавецтве Гарадзенскага дзяржаўнага ўнівэрсытэту — натуральна, па-беларуску. Хаця гэта легітымізавала працу аўтараў у якасці навучальнага дапаможніка да аднайменнага курсу, на гэтую кнігу звярнула ўвагу толькі адпаведная прафэсійная супольнасць.

На новы ўзровень публічнага ўздзеяння праект выйшаў пасля таго, як да яго падключылася «Гарадзенская бібліятэка» — выдавецтва-пераемнік апазыцыйнага культурнага таварыства «Ратуша», якое рэалізуе свае праекты пры польскай дапамозе. У новых інстытуцыйных рамках змест кнігі раптоўна набыў зусім іншае гучаньне. Пры гэтым рашэнне скончыць апісаньне мясцовай гісторыі на 1994 годзе, каб пазьбегчы неабходнасьці заняць выразную пазыцыю ў дачыненні да аўтарытарнага рэжыму ў Беларусі, было палітычным актам. Каб непасрэдна засьведчыць крытыку ў дачыненні рэжыму, прафэсар Аляксандар Смалянчук напісаў вострую прадмову, у якой уключыў барацьбу за нацыянальную інтэрпрэтацыю гарадзкой гісторыі ў рамках сканструяванай ім самім доўгай традыцыі барацьбы за свабоду. Паводле яго, кожнаму гарадзенцу даводзіцца ўвесь час рабіць выбар паміж рабствам і свабодаю. Смалянчук сьцьвярджаў, што жыхары гораду ў мінулым заўсёды выбіралі апошнюю. Выдаўцы падкрэсьлілі гэты «змагарскі

настрой» выбарам ілюстрацыяў для кнігі. Напрыклад, у разьдзеле пра незалежніцкі рух у канцы 1980-х і першы этап беларусізацыі, які праходзіў пад лёзунгамі Адраджэньня пачынаючы з 1991 году, было зьмешчана шмат сымбалюў, якія Аляксандар Лукашэнка скасаваў у выніку ініцыяванага ім рэфэрэндуму.

Такая правакацыя не ўяўляла сабою нічога надзвычайнага, бо погляды палітычнай апазыцыі ў Беларусі ні для каго не сакрэт і ня лічацца асабліва пагрозьлівымі. Уласную дынаміку яны атрымалі толькі тады, калі кніга зрабілася мясцовым бэстсэлерам. Яшчэ ніколі ў гісторыі Гародні не было такой яркай, поўнай гарадзкой гісторыі, у якой было б разгледжана столькі розных аспэктаў. Дзякуючы падтрымцы польскіх донараў кніга трапіла ў дзяржаўныя кнігарні па даступнай цане. Але папулярнасьць аслужыла аўтарам дрэнную службу, бо кнігу аднойчы прэзэнтавалі ў якасьці сувэніру на сустрэчы «вэртыкальшчыкаў». Мясцовая легенда сьцьвярджае, што высокі менскі чыноўнік зь Міністэрства ўнутраных спраў узяў кнігу ў рукі і разгарнуў яе з канца. Ды вельмі хутка насцьярочыўся, бо сутыкнуўся з разьдзелам пра палітыку беларусізацыі ды нацыянальны рух пачатку 1990-х гадоў, а заканчваўся гэты разьдзел на 1994 годзе, да выбараў Аляксандра Лукашэнка. Завяршала ж кнігу ілюстрацыя зь бел-чырвона-белым сьцягам.

Неўзабаве кіраўніцтва Гарадзенскага дзяржаўнага ўнівэрсытэту імя Янкі Купалы пачало ціснуць на аўтараў падручніка за іхнюю інтэрпрэтацыю гарадзенскага палімпэсту. Усе аўтары-выкладчыкі ўнівэрсытэту без дадатковых указаньняў ведалі, што трэба рабіць. А тых, хто меў з гэтым складанасьці, упаўнаважаныя інстанцыі хутка азнаёмілі з працэдураю. У выпадку гісторыка Андрэя Чарнякевіча былі мэтанакіравана сфабрыкаваныя факты парушэньня працоўнай дысцыпліны: нехта затрымаў яго на катэдры, а тым часам іншы калега заявіў, што Чарнякевіч спацьніўся на заняткі. Для Андрэя праект падручніка быў асабліва важны, бо гэта давала яму магчымасьць увесці мясцовы змест у навучальныя курсы. Але ў выніку ён застаўся бяз сродкаў да існаваньня ў Беларусі, бо быў адным з тых, хто напісаў гарадзкую гісторыю Гародні па-беларуску.

Празь нейкі час працы пазбавіліся яшчэ двое аўтараў: навукоўцы Вячаслаў Швед ды Іна Соркіна не прайшлі па конкурсе на пасады, якія яны займалі шмат гадоў, — натуральна, без афіцыйнага прызнаньня, што прычына гэтага палягае ў суаўтарстве той кнігі. Пазьней ахвярамі хвалі чыстак зрабіліся яшчэ двое гарадзенскіх гісторыкаў: Генадзь Семянчук і Сьвятлана Куль-Сяльверстава. У абодвух выпадках фармальнай прычынай было паралельнае выкладаньне ў польскіх унівэрсытэтах.

Выкладчыкі, гатовыя ўдзельнічаць у чыстках, рабілі гэта дзеля таго, каб самім застацца ва ўнівэрсытэце. Але іншаю прычынаю было жаданьне ўкараніць больш прыязную да Расіі, больш патрыятычную, на іхны погляд, вэрсію гісторыі, у якой гісторыя Гародні дыстанцаваная ад Рэчы Паспалітай і ў якой менш крытыкуецца савецкі пэрыяд. Звальненьне аўтараў «Гродназнаўства» ня толькі пацвярджае існаваньне палімпсэсту Гародні, але і дэманструе, што барацьба за асэнсаваньне асобных часавых пластоў уяўляе сабою сутнасна палітычны працэс, які далёкі ад завяршэньня.

Тым часам Аляксандар Смальянчук ды іншыя працягваюць сваю справу. Штогод пачынаючы з 2008 году праходзіць канфэрэнцыя «Гарадзенскі палімпсэст», па выніках якой публікуюцца зборнікі, што адлюстроўваюць шматгадовую дасьледчую працу. У 2014 годзе на зьмену шэрагу зборнікаў прыйшоў праект «Гарадзенскі соцыюм». Іншыя паралельныя і канкурэнтныя праекты прывялі да такога моцнага выбуху актыўнасьці, што мае беларускія калегі ўжо пэўны час з гонарам кажуць пра «гарадзенскую гістарыяграфічную школу». Гэтая супольная назва азначае ня столькі выразны мэтадалягічны кірунак, колькі моцны фокус на рэгіянальнай і лякальнай гісторыі ды, натуральна, адмежаваньне ад афіцыйнай, прасякнутаў дзяржаўнай ідэалёгіяў гістарыяграфіі рэжыму, якая фактычна не прызнае зьвязаных з гвалтам аспэктаў савецкай гісторыі. Сапраўды, у апошнія дзесяць гадоў ніводзін горад у Беларусі не спарадзіў так шмат гістарыяграфічных працаў у пераліку на колькасць жыхароў і так шмат грамадзкіх дэбатаў вакол гэтых працаў, як Гародня. Але ўсё ж такі яна ўсё яшчэ істотна адрозьніваецца ад украінскага Львова. Тым ня менш, зразумела, што мясцовыя дзеячы прэтэндуюць на тое, каб адыгрываць такую ж важную ролю для Беларусі, як іхныя калегі ў Галіччыне выконваюць для Украіны, г. зн. быць цэнтрам нацыянальнага адраджэньня, апірышчам аўтаномнага інтэлектуальнага жыцьця і пляцоўкай, у якой сыходзяцца розныя лініі памежжа і адбываецца ўзаемаабмен. Да гэтай дынамікі спрычынілася моцная ідэнтыфікацыя навукоўцаў з аб'ектам іхных дасьледаваньняў, а таксама моцная канкурэнцыя разнастайных інтэрпрэтацыяў гарадзкой гісторыі. Як паказвае выпадак падручніка «Гродназнаўства», надалей існуе ўзаемасувязь паміж беларускім этнанацыянальным праектам і польскімі праекцыямі на былым усходзе Польскай Рэспублікі. У адрозьненьне ад Нямецчыны, у Польшчы разьвіцьцё сувэрэннай (у арыгінальным значэньні гэтага слова) Рэспублікі Беларусь разглядаецца як прыярытэт вонкавай палітыкі — нават калі ў Гародні і ваколіцах усё яшчэ жыве істотная польская меншасьць.

Пасьля публікацыі першага нямецкамоўнага выданьня гэтай кнігі зьмены адбыліся ня толькі ў Гародні: вясною 2011 году я разабраў

сваю прыватную бібліятэку і перадаў дзяржаўнай бібліятэцы Бэрліну ўсе кнігі пра Беларусь, якія не датычаць Гародні. Я быў перакананы, што нямецкая эканамічная і вонкавая палітыка не прадугледжвае месца для культуроляга, які спецыялізуецца на Беларусі, і заняўся выяўленьнем новых зьместавых абсягаў у гарадзкіх дасьледаваньнях. Аднак усяго празь некалькі тыдняў мне прапанавалі адправіцца ў Эўрапейскі гуманітарны ўнівэрсытэт у Вільні ў рамках Нямецкай службы акадэмічных абменаў (DAAD). Я пераехаў у Вільню і чатыры гады працаваў са студэнтамі, якія нарадзіліся на берагах Нёману пасля 1991 году і прыехалі ў сталіцу Літвы, каб вывучаць у беларускім унівэрсытэце ў выгнаньні культуралёгію, паліталёгію, права або гісторыю.

У ЭГУ ў Вільні я змог працягнуць сваё дасьледаваньне беларускага гарадзкога грамадства. Унівэрсытэт працуе ў Літве з 2005 году, аднак усё яшчэ застаецца беларускаю ўстановаю — пераважная большасьць маіх калегаў і амаль усе студэнты паходзяць зь Беларусі. Літоўская калега выказала гэта, падміргваючы, наступным чынам: «*You can take a girl from Alabama, but you cannot take Alabama from the girl*». Выкладчыкі і студэнты не адмовіліся ад усіх сваіх практык, звычак і каштоўнасьцяў, якія мелі ў Менску, Гародні, Гомелі і Магілёве, толькі таму, што атрымалі шэнгенскую візу. Гэта датычыць і мовы. У сваёй кнізе я на прыкладзе Гародні прадэманстраваў, чаму беларускае гарадзкое грамадства гаворыць сёньня на расійскай мове. І пры ўсёй схільнасьці да беларускай мовы я сам ніколі не сумняваўся, што сучасная Беларусь — гэта русафоннае грамадства, у якім на беларускай мове гавораць у вельмі канкрэтных сытуацыях вельмі канкрэтныя сацыяльныя групы, г. зн. карыстаюцца ёй як сацыялектам. Тое самае і ў ЭГУ: пераважная большасьць маіх студэнтаў у штодзённасьці гаварылі па-расійску. Толькі нешматлікія гаварылі па-беларуску з палітычных або культурных прычын, бо асабіста для іх гэтае адрозьненьне мела значэньне. Я ведаў амаль усіх гэтых студэнтаў, і мне падабалася час ад часу мець магчымасьць пагаварыць па-беларуску ў працоўныя будні. Але зноў і зноў я станавіўся перад сэмінарскаю групаю з 25 чалавек з усёй Беларусі, і толькі двое студэнтаў адказвалі па-беларуску, у той час як астатнія гаварылі па-расійску. Я з задавальненьнем больш выкладаў бы па-беларуску, але трымаўся прынцыпу: гавары на той мове, на якой гаворыць твой суразмоўца. Адначасова ў ЭГУ цалкам нармальна абмяркоўваць з калегамі актуальныя сацыялягічныя, паліталёгічныя і гістарыяграфічныя пытаньні на беларускай, расійскай, ангельскай, польскай і нямецкай мовах. У Вільні каля паловы жыхароў гавораць па-расійску. Таму апроч ангельскай мовы расійская ў штодзённым жыцьці ў мностве абставінаў усё яшчэ слу-

жыць лінгва франка — акурат у беларускім унівэрсытэце ў літоўскім выгнаньні. Тэарэтычна можна было б чакаць ад грамадзянаў Беларусі пасья 11 гадоў вывучэньня беларускай мовы ў школе, што яны будуць валодаць абедзьвюма дзяржаўнымі мовамі. Але на практыцы гэтыя чаканьні для бальшыні беларусаў ня спраўджаваюцца — у тым ліку таму, што беларуская мова з прычынаў, апісаных у маёй кнізе, усё яшчэ належыць да аднаго з найгорш укамплектаваных школьных прадметаў у пляне зьместу, дыдактыкі і кадраў. Таму я добра магу зразумець, калі большасьць студэнтаў у ЭГУ ня толькі не гаворыць па-беларуску свабодна, але і ня мае жаданьня вучыць беларускую мову — для іх гэта толькі рэпрэзэнтацыя беларускага афіцыйна-літэратурнага мовнага стылю. Літоўскім грамадзянам падаецца таксама бессэнсоўным вучыць унармаваную беларускую мову. Для адной дыскусіі апазыцыйны тэлеканал «Белсат» ня мог знайсці ва ўсёй Вільні суразмоўцу, які гаворыць па-беларуску і не паходзіць з малой беларускае меншасьці або зь менскай інтэлігенцыі. Літоўскім гісторыкам дастаткова мець магчымасьць чытаць Статуты Вялікага Княства Літоўскага на «рускай канцылярскай мове», якая ўважаецца за папярэдніцу сучаснай беларускай. Здаецца, лёгка наступная: навошта вучыць сучасную беларускую мову, калі на ёй не гавораць самі беларусы?

Калі ў 2008 годзе я ўпершыню прыехаў у ЭГУ ў Вільні, каб выступіць з дакладам, мне кінулася ў вочы, што ўнівэрсытэт адлюстроўвае сучасную беларускую культуру ня толькі ў моўным пляне. Як і ў Гародні, сацыяльныя дачыненні паміж калегамі адзначаныя тут глыбокім недаверам. Неўзабаве пасья майго прыезду адзін з асыстэнтаў гістарычнага дэпартаменту патлумачыў мне як чужынцу, што ня лічыць Алеся Смаленчука прафэсіяналам. Гэта супярэчыць майму ўласнаму перакананьню, што Смалянчук — адзін з самых кампэтэнтных і прадуктыўных гісторыкаў ува ўсёй Беларусі. Калі ў лістападзе 2011 году я прыехаў у ЭГУ як дацэнт Нямецкай службы акадэмічных абменаў, канфлікт паміж Смаленчуком і кіраўніцтвам гістарычнага дэпартаменту ды кіраўніцтвам унівэрсытэту ўжо дасягнуў свайго апагею. Стварэньня інстытуту гістарычнай антрапалёгіі не ацанілі ні факультэт, ні рэктарат. Унівэрсытэт чакаў, што Смалянчук сам будзе шукаць грошы на сваю дасьледчую дзейнасьць. Апроч таго, гісторык патрабаваў, каб ЭГУ мацней канцэнтравалася ў сваёй дзейнасьці на Беларусі ў нацыянальным сэнсе. Пад гэтым ён меў на ўвазе таксама ўзмацненьне ролі беларускае мовы як мовы выкладаньня. Самотная барацьба Смаленчука супраць таго, што ён апісвае як сыстэму русіфікацыі ў ЭГУ, характэрная і для функцыянаваньня падобных устаноў у Беларусі. Пачаўшы адкрыта крытыкаваць кіраўніцтва ўнівэрсытэту за адкрытае грэбаваньне беларускаю моваю ды прапанаваўшы

ўласную праграму беларусізацыі, Смалянчук унутры ўнівэрсытэту ператварыўся ў ворага. Аднак дынаміка далейшага канфлікту вынікала ня з рознай ацэнкі моўнага пытаньня, а з аспрэчваньня палітычнага статус-кво. Замест таго каб цешыцца, што ён можа супрацоўнічаць з гэтым фармальна беларускім праектам, Смалянчук сфармуляваў уласнае бачаньне і нават свае патрабаваньні. Але права на гэта ў вельмі гіерархічнай, патрыярхальнай сыстэме мае толькі кіраўніцтва ВНУ ды яго найбліжэйшае атачэньне. Унутры ўнівэрсытэту адсутнічаюць публічнасьць ды і адпаведная камунікацыйная практыка ў вырашэньні канфліктаў такім чынам, каб яны прыводзілі да збліжэньня пазыцыяў. З гэтай сытуацыі, падаецца, было толькі адно выйсьце: Смалянчук у 2012 годзе знайшоў сабе новую працу ў Варшаве, у Польскай акадэміі навук, бо ён атрымліваў усё меней выкладчыцкай нагрузкі ў ЭГУ і ўрэшце ўжо ня мог утрымліваць сям'ю на гэтыя грошы.

Горкая іронія гэтай гісторыі палягае ў тым, што загадчык гістарычнага дэпартаменту, прафэсар Павал Церашковіч у 2012 годзе змог прапанаваць працу ў ЭГУ звольненаму Андрэю Чарнякевічу — акурат вызвалілася выкладчыцкая нагрузка, якую незадоўга да гэтага меў Алесь Смалянчук. Падобная сытуацыя паўтарылася ўсяго праз тры сэмэстры, пасля таго як Церашковіч як старшыня Сэнату ЭГУ ўзначаліў пратэстны рух супраць рэформаў, ініцыяваных кіраўніцтвам унівэрсытэту, і вясною 2014 году быў раптоўна звольнены. Ягоную выкладчыцкую нагрузку таксама прапанавалі нядаўна звольненым па палітычных прычынах выкладчыкам зь Беларусі — у тым ліку яшчэ адной аўтарцы падручніка пра Гародню. Гаворка не ідзе пра атаясамліваньне палітычных адносін у ЭГУ з дыктатураю Лукашэнкі. Аднак паралельнае звальненьне гісторыкаў з Гарадзенскага дзяржаўнага ўнівэрсытэту імя Янкі Купалы і з ЭГУ дэманструе асабліва цесную сувязь навукі і палітыкі ў беларускім кантэксце. У абодвух выпадках навукоўцаў звальнялі іхныя ж калегі ў выніку палітычных канфліктаў. І ў абодвух выпадках гэтыя канфлікты не вырашаліся адкрыта. Звальненьні як у ГарДУ, так і ў ЭГУ замяняюць палеміку зь іншым бокам, бо фармуляваньне канкурэнтных інтэрпрэтацыйных мадэляў у абедзвюх ВНУ лічыцца атакаю на палітычную стабільнасьць адпаведнае сыстэмы. Калі разглядаць гэтыя працэсы не як адасобленыя адно ад аднаго падзеі, то робіцца зразумела, што гісторыя ня страціла сваёй палітычнай выбуховай сілы як візія будучыні, спраектаваная ў мінулае. Гэтыя на першы погляд асабістыя канфлікты можна інтэрпрэтаваць як барацьбу за пераразьмеркаваньне рэсурсаў, стаўка ў якой ня больш ня менш як эканамічнае выжываньне ў аўтарытарнай акадэмічнай сыстэме або за яе межамі.

Ключом да разуменьня праблематычнай інстытуцыйнай канфігурацыі ЭГУ выступае пытаньне, як у гэтай установе прадукуецца давер. У сёньняшнім беларускім грамадстве давер узьнікае або празь цесныя сямейныя сувязі, або праз асаблівы ўзровень ляяльнасьці ўнутры фармалізаваных і нефармальных грамадзкіх гіерархіяў. Гэтая вытворчасць ляяльнасьці функцыянуе падобна і ў ГарДУ імя Янкі Купалы, і ў ЭГУ. Ні тут, ні там няма простых інструкцыяў, якія прадпісваюць навукоўцам, што трэба рабіць. Але тыя, хто з самага пачатку сацыялізаваўся ў гэтай сыстэме, заўсёды ведаюць, чаго ад іх чакаюць. Пры гэтым асноватворным модусам выжываньня ў гэтых інстытуцыях застаецца чаканьне. Бо людзі, якія актывізуюцца і спрабуюць самі нешта ініцыяваць, трапляюць у небясьпеку штосьці зрабіць няправільна. Такая стратэгія выжываньня ў дзяржаўных установах па-нямецку называецца «*Beamtenmikado*» (чыноўніцкае мікада): «Хто зварухнуўся першым, той пацярпеў паразу». Наступствы гэтага ў ЭГУ відавочныя і празь некалькі гадоў пасля вялікага канфлікту вакол прыняцця новага статуту.

За гэтыя гады я страціў больш за палову сваіх беларускіх калегаў. Цягам гэтага канфлікту не вялася барацьба за новую праграму беларускай гістарыяграфіі. Большасць калегаў трымалася прынцыпу «займацца сваёй справай». Таму ўвогуле ня робіцца спроба аб'яднаць ва ўнівэрсытэце ў выгнаньні розныя элемэнты ведаў, якія тут працоўваюцца нягледзячы на ўсе канфлікты.

А адносіны зь Беларусьсю пры гэтым разглядаліся як сьвятая карова, зь якою трэба прыязна абыходзіцца, але больш зь ёю нічога асабліва ня зробіш. Праўда, штомесяц у Вільню на грошы фундацыі мільярдэра Джорджа Сораса запрашалі беларускіх культурных дзеячоў. На вечары з такімі пісьменьнікамі, як Алесь Разанаў, Адам Глёбус і Альгерд Бахарэвіч, прыходзілі і два тузіны беларускамоўных студэнтаў — для ўнівэрсытэту, у якім на вочным аддзяленьні вучацца 500 чалавек, гэта ў адносным вымярэнні ўсё ж такі больш, чым у іншых беларускіх ВНУ. Але ўсе ўдзельнікі дакладна ведаюць, што гэтыя імпрэзы ўяўляюць сабою алібі. Яны легітымізуюць статус ЭГУ як унівэрсытэту ў палітычным выгнаньні ды служаць рэакцыяй на рэзкую крытыку зь Беларусі. Беларуская мова надалей дыскрымінуецца на інстытуцыйным узроўні, і яе ані не падтрымліваюць, ані не дабіваюцца як мовы навучаньня. У выніку гэндэнцыяў адукацыйнага рынку, глянбалізацыі, а таксама ў сувязі з тым, што ў кіраўнічыя органы ўнівэрсытэту ўвайшлі амэрыканцы і брытанцы, галоўнаю моваю тут у апошнія гады зрабілася ангельская. І тым самым роля беларускае мовы ў ЭГУ ня надта адрозніваецца ад яе ролі ў Беларусі: беларуская мова служыць дэкарацыяй на афіцыйных імпрэзах, на афіцыйных шыльдах

і на афіцыйных культурных вечарынах. Але ж дзе ў Беларусі можна знайсці дэпартамент паліталёгіі, які гаворыць пераважна па-беларуску? І дзе ў Беларусі можна ўбачыць старшыню студэнцкага прадстаўніцтва ў «вышэймайцы»?

Гэтыя наскрозь беларускія супярэчнасці ня значаць, што ў ЭГУ ўсё дрэнна. Універсітэт адлюстроўвае беларускае грамадства, толькі ў меншым маштабе. Тут таксама ёсць прэзідэнт, які кіруе лёсам сваёй установы больш за дваццаць гадоў, — і гэта больш, чымся горкая іронія. Гэта праява культурнае сыстэмы, у якой дзейныя асобы не вырашаюць канфліктаў адкрыта. У грамадстве адсутнічае гістарычны досвед таго, як гэта можа адбывацца, не прыводзячы да сацыяльнага, палітычнага і эканамічнага знішчэння супрацьлеглага боку. Рэформы ў ЭГУ і барацьба вакол Сэнату скончыліся ў 2014 годзе поўным выцясьненнем пераможаных у гэтым канфлікце ды іхным асабістым і публічным байкотам з боку кіраўніцтва ўніверсітэту. Без выкладчыцкай нагрукі ў ЭГУ яны ня маюць ані права заставацца ў Літве, ані сацыяльных гарантыяў. У Беларусі яны цалкам самі па сабе. Прэзідэнт Анатоль Міхайлаў да гэтай пары адмаўляецца адпусціць універсітэт у самастойнае плаваньне. Замест гэтага ён змагаецца з уласнымі акадэмічнымі вучнямі, каб яны не наважыліся на абнаўленьне ўнутры гэтай ВНУ. Іронія ў гэтай гісторыі палягае яшчэ і ў тым, што расчараваныя і выгнаныя аднадумцы заснавалі ў Беларусі неверагодна вялікую колькасць важных аналітычных цэнтраў, НДА і фірмаў.

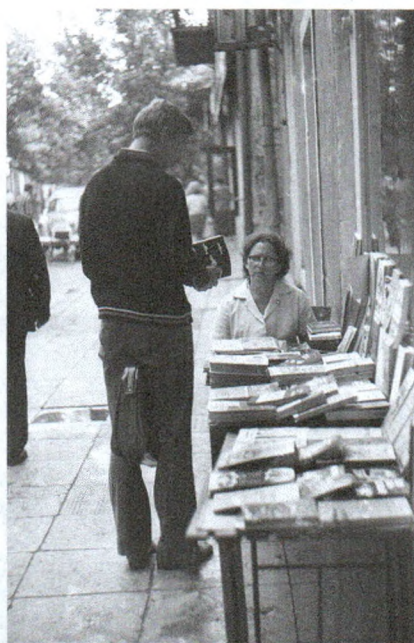
Улетку 2020 году, калі выходзіць у свет беларускае выданьне кнігі, я ўжо займаюся дасьледаваньнямі ў Нямецкім гістарычным інстытуце ў Варшаве, які апублікаваў нямецкамоўнае выданьне. Пераклад кнігі на польскую мову быў ініцыяваны Інстытутам нацыянальнай памяці. Усе мае беларускія калегі, якія страцілі працу ў Гародні пасля ўдзелу ў напісаньні падручніку «Гродназнаўства», некалькі гадоў таму заснавалі ў польскай сталіцы Цэнтар беларускіх дасьледаваньняў. Яны будуць і надалей распрацоўваць гарадзенскі палімпэст.

Дадатак: фотаздымкі Наталі Дораш

Беларускае выданьне гэтай кнігі дапоўнена фотакронікай Наталі Дораш, фотарэпарцёркі з Гародні. Прагляд яе прыватных нэгатываў раскрывае шматстайныя сцэны штодзённага жыцця ў цэнтры Гародні на пачатку 1970-х гадоў. У іх адбіваецца суіснаваньне савецкай мадэрнізацыі і старой архітэктурнай дамінанты гораду. Да таго ж лёгка зразумець, наколькі моцна публічная прастора была прасякнута расійскай мовай. На беларускай мове была адно нэонавая шыльда ўнівэрмагу на вуліцы Савецкай. Адзінай адзнакай таго, што бальшыня новых жыхароў гораду паходзіла з вёсак і мястэчак з ваколіц Гародні, — гэта сьвіньня зь ілюстрацыі 23 на гэтай старонцы. Паводле Наталі Дораш, яна выбегла ў сярэдзіне дня зь нечага падворку на Савецкую вуліцу. Але яе ня варта разумець у якасьці сымбалу асяляньвання савецкага гораду. Хутчэй гэта знак пераемнасьці ў горадзе, дзе зьяўленьне новых жыхароў ня здолела перарваць запачаткаваную яшчэ задоўга да другой сусьветнай вайны традыцыю штодзённага жыцця, калі свойская жывёла гадалася ў падворках паблізу парадных вуліц.

23. Сьвіньня на вуліцы Савецкай.

24. Продаж кніг у цэнтры гораду.

25. Зіма на Савецкай вуліцы.

26. Прадуктовы прылавак на Савецкай вуліцы.

27. Продаж гародніны на пешаходнай вуліцы.

28. Пешаходны пераход у цэнтры гораду.

29. Урачыстае шэсце падчас савецкага свята па Савецкай вуліцы.

30. Савецкая плошча, на заднім пляне — касцёл і кляштар бэрнардынцаў.

31. Гутарка прадаўца з пакупніком у краме прамтаварай.

32. Штодзённае жыццё ў цэнтры гораду, на заднім пляне — мясная крама.

33. Рэстаран Беласток, названы ў гонар аднайменнага польскага гораду-прабраціма.

34. Від са Старога замку на Калоскую царкву на беразе Нёмана.

35. На ўскрайку гораду ў 1972 г. ня ўсе вуліцы мелі цвёрдае пакрыццё.

36. Сямейны шпацыр па Цэнтральным парку на вуліцы Ажэшкі.

Сьпіс скарачэньняў

ДАБВ	Дзяржаўны архіў Берасьцейскай вобласьці (Берасьце)
ДАГАГВ	Дзяржаўны архіў грамадзкіх аб'яднаньняў Гарадзенскай вобласьці (Гародня)
ДАГВ	Дзяржаўны архіў Гарадзенскай вобласьці (ДАГВ) (Гародня)
НАРБ	Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (Менск)
ЦА ФСБ РФ	Цэнтральны архіў ФСБ Расіі в г. Москва
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации
РГВА	Российский государственный военный архив
AAN	Archiwum Akt Nowych (Warszawa)
APB	Archiwum Państwowe w Białymstoku (Białystok)
AŻIH	Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie
BA-MA	Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv (Freiburg im Breisgau)
BArch	Bundesarchiv (Berlin)
YVA	Yad Vashem Archive (Jerusalem)
ZA	Archiv Zwangsarbeit 1939–1945 (Berlin)

Крыніцы і бібліяграфія

Неапублікаваныя крыніцы

Архіў Яд Вашэм (Yad Vashem Archive, YVA) (Ерусалім)

- 025/84 Sprawozdanie sytuacyjne z kraju, Tom IV, 1942–1943, wydane przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
- 03.1586 Wywiad z Kalmanem Tajgmanem, 7.8.1959
- 03.1645 Wywiad z Ester Joffe, z domu Margolis
- 03.8355 Wywiad z Henrykiem Grabowskim
- 03.8663 Интервью у профессора Кловского, который сейчас живет в Самаре
- 03.10273 Свидетель Ванюкевич Анатолий
- 0.32/129 Протокол приема-сдачи имущества еврейской религиозной общины в Гродно, составленный согласно распоряжения министра религиозных вероисповеданий и общественного просвещения от 24.10.1930
- M.10/805 Grodno. Wybuch wojny
- M.35/25 (II) Свидетель майор медицинской части доктор Нахум Поляновский
- M.41/152 Докладная записка Белостоцкого подпольного обкома о работе организации в области
- M.41/192 Wojewódzka Żydowska Komisja Historyczna. Obóz w Kiełbasinie i antysemityzm powojenny, Białystok 26.1.1946
- M.41/3020 О фактах извращения ленинско-сталинской политики в школьном строительстве, 11.10.1940
- M.49/E21 Protokół Aniela Szymona
- M.49/1844 Zeznanie Benjamina Dumbelskiego, 12.6.1946
- M.49/547 Grupa Żydów zatrudnionych przy spalaniu zwłok, 15.7.1945
- M.1119 Wojewódzka Żydowska Komisja Historyczna. Treblinka — obóz śmierci, Białystok 6.6.1946

Дзяржаўны архіў Гарадзенскай вобласці (ДАГВ) (Гародня)

- Фонд 1 Гарадзенскі павятовы камісар
- Фонд 2 Гарадзенскі бургамістар
- Фонд 3 Гарадзенская біржа працы
- Фонд 4 Гарадзенскі павятовы фінансавы аддзел
- Фонд 5 Гарадзенскі павятовы мытны аддзел
- Фонд 191 Архітэктар гарвыканкама г. Гародні
- Фонд 205 Гарадзенскі абласны савет па турызме і экскурсіях
- Фонд 224 Абласное аддзяленне Добраахвотнага таварыства аховы помнікаў гісторыі і архітэктуры г. Гародні
- Фонд 290 Гарадзенскае гарадское бюро харчовых і прамтаварных карткаў
- Фонд 291 Беларускае гарвыканкам дэпутатаў працоўных (1939–1941)
- Фонд 372 Аддзел камунальнай гаспадаркі Гарадзенскага гарвыканкама
- Фонд 375 Калекцыя дакументаў рэпатрыяваных цывільных асоб і савецкіх ваеннапалонных (1941–1946)
- Фонд 383 Аддзел сацыяльнага забеспячэння Гарадзенскага гарвыканкама
- Фонд 471 Аддзел культуры пры выканкаме
- Фонд 475 Упаўнаважаны Рады па справах рэлігіі па Гарадзенскай вобласці
- Фонд 484 Гарадзенскі гарадзкі савет і яго выканкам
- Фонд 507 Пракурор г. Гародні Гарадзенскай вобласці
- Фонд 516 Гарадзенскі абласны дом народнай творчасці

- Фонд 722 Упраўленне камунальнай гаспадаркі аблвыканкаму
 Фонд 723 Адзел сацыяльнага забеспячэння Гарадзенскага аблвыканкаму
 Фонд 730 Адзел народнай адукацыі Гарадзенскага аблвыканкаму
 Фонд 735 Гарадзенскі тонкасуконны камбінат
 Фонд 799 Гарадзенскі абласны расійскі драматычны тэатар
 Фонд 809 Адзел па перасяленні і арганізацыйным наборы працоўных пры Гарадзенскім аблвыканкаме
 Фонд 831 Упраўленне бытавога абслугоўвання Гарадзенскага аблвыканкаму
 Фонд 893 Гарадзенская філія дзяржаўнага праектнага інстытута «Белдзяржпраект»
 Фонд 986 Гарадзенскі дзіцячы прыёмнік-размеркавальнік
 Фонд 991 Гарадзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы
 Фонд 1001 Гарадзенскі будаўнічы трэст № 1
 Фонд 1003 Упраўленне па будаўніцтве і архітэктуры Гарадзенскага аблвыканкаму
 Фонд 1024 Гарадзенскі вельазборачны завод
 Фонд 1028 Упраўленне гандлю Гарадзенскага аблвыканкаму
 Фонд 1029 Камісія па расьсьледаванні і ўстанаўленьні злачынстваў нямецка-фашысцкіх захопнікаў і ўліку спрычынёных імі страатаў па Гарадзенскім раёне
 Фонд 1030 Гарадзенскі сельскагаспадарчы тэхнікум
 Фонд 1171 Выканкам Гарадзенскага абласнога савету дэпутатаў працоўных
 Фонд 1204 Гарадзенскае абласное статыстычнае ўпраўленне
 Фонд 1214 Адзел па перасяленні і рэпатрыяцыі пры Гарадзенскім аблвыканкаме
 Фонд 1243 Рэдакцыя абласной газеты «Гродзенская праўда»
 Фонд 1264 Гарадзенскае абласное ўпраўленне па кантролі за выкарыстаннем заканадаўства ў друку
 Фонд 1266 Упраўленне культуры Гарадзенскага аблвыканкаму
 Фонд 1269 Дзяржаўны гістарычна-археалагічны музей Гародні
 Фонд 1364 Гарадзенскае абласное ўпраўленне працоўных рэзерваў
 Фонд 1639 Гарадзенскае абласное аддзяленне Таварыства па пашырэнні палітычных і навуковых ведаў
 Фонд 2722 Гарадзенскае ордэн Дружбы народаў вытворчае аб'яднанне «Азот» імя С.В. Прытыцкага
 Фонд 2367 Інспектура цэнтральнага статыстычнага ўпраўлення па Гародні
 Фонд 2382 Народны суд I-га ўчастку Гарадзенскага раёну

*Дзяржаўны архіў грамадзкіх аб'яднанняў
 Гарадзенскай вобласці (ДАГАГВ) (Гародня)*

- Фонд 2 Справы Гарадзенскага гарадскога камітэту партыі
 Фонд 6126 Даклад аб злачынствах, учыненых гітлераўскімі акупантамі і спрычынёных імі страатах народнай гаспадарцы і грамадзянам Гарадзенскай вобласці

Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ) (Менск)

- Фонд 4п ЦК КП (б)Б
 Фонд 359 Калекцыя дакумэнтаў нямецкіх акупацыйных уладаў і вайсковых фармаванняў перыяду ВАВ
 Фонд 381 Беларуская цэнтральная рада
 Фонд 750 Камісія па гісторыі Вялікай Айчыннай вайны пры ЦК КП(б)Б
 Фонд 4683 Інстытут гісторыі партыі пры ЦК КП Беларусі

Archiv Zwangsarbeit 1939–1945 (ZA) (Бэрлін)

- za034 Хосид, Григорий Неселевич

Archiwum Akt Nowych (AAN) (Варшава)

- Sign. 124 Delegatura Rządu RP na Kraj 1940/1945
 Sign. 522 Generalny Pełnomocnik Rządu RP do Spraw Repatriacji

- Sign. 525 Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Białoruskiej i Litewskiej z Polski w Białymstoku
- Sign. 530 Rejonowi Przedstawiciele Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Białoruskiej i Litewskiej z Polski
- Sign. 531 Okręgowi Pełnomocnicy Rządu do Spraw Ewakuacji Ludności Polskiej z Białoruskiej SRR

Archiwum Państwowe w Białymstoku (APB)(Беласток)

- APB 47 Urząd Województwa Białostockiego 1920–1939
- APB 47 Sign. 6 Protokoły zjazdów starostów Województwa Białostockiego
- APB 47 Sign. 45 Wojewódzki konserwator zabytków
- APB 47 Sign. 121 Wzmocnienie polskiego stanu posiadania. Tajny raport Wojewody Białostockiego do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Departament Polityczny
- APB 47 Sign. 194 Muzeum w Grodnie
- APB 70 Obóz Front-Ojczyzna w Białymstoku (Das Lager Front-Heimat Bialystok).
- APB 473 Komisarz Powiatu Grodzieńskiego (Kreiskommissar Grodno).

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (AŻIH) (Варшава)

- 301 Relacje
- 302 Pamiętniki
- Ring Archiwum Ringelbluma

Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv (BA-MA) (Фрайбург)

- RH 34 Truppenkommandaturen
- RH 36 Kommandaturen der Militärverwaltung
- RW 31 Wirtschaftsstab Ost

Bundesarchiv (BArch) (Бэрлін)

- R 6 Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete
- R 90 Reichskommissar Ostland
- R 93 Generalkommissariat Weißruthenien

Апублікаваныя крыніцы і ўспаміны відавочцаў падзеяў

Белорусская ССР. Гродзенская область / Под ред. А.И. Ульяновича и др. Минск: Беларусь, 1968.

Гарбуноў Цімафей. Уз'яднанне беларускага народа ў адзінай савецкай сацыялістычнай дзяржаве. Мінск: Дзярж. выд-ва БССР, 1949.

Гродзенщина накануне и в годы Великой Отечественной войны (1939–1945) (По документам гродненских архивов). Гродно: Гродненская типография, 2005.

Гродно и окрестности. План города 1:18.000. Обзорно-топографическая карта 1:200.000. Минск, 1993.

Карский Е. Ф. Белорусы. Т. 1–3. Варшава, Петербург, 1903–1922.

История рабочего класса Белорусской ССР в четырех томах / Редколлегия: П. Т. Петриков и др. Т. 1. Рабочий класс Белоруссии в период капитализма. Минск: Наука и техника, 1984; Т. 2. Рабочий класс БССР в годы Великой Октябрьской социалистической революции и построения социализма, 1917–1937.

Минск: Наука и техника, 1985; Т. 3. Рабочий класс БССР накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочения и развития социалистического общества, 1938–1960. Минск: Наука и техника, 1985; Т. 4. Рабочий класс БССР на этапе совершенствования социализма, 1961–1986. Минск: Наука и техника, 1987.

Итоги переписи населения Республики Беларусь 1999 года: стат. сб. Минск: М-во статистики и анализа Респ. Беларусь, 2001.

Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Т. 4: 1945–1955. Минск: Беларусь, 1986.

Материалы по этнографии Гродненской губернии. Вып. 1 / Ред. Е. Р. Романов. Вильна: Управление Виленского учебного округа, 1911; Вып. 2. Вильна: Издание Управления Виленского учебного округа, 1912.

Мастацтва Савецкай Беларусі: зборнік дакументаў і матэрыялаў / Рэд. кал.: С. В. Марцэлеў і інш. Т. 2.: 1941–1965 гг. Мінск: Галоўнае архіўнае ўпраўленне пры СМ БССР, 1986.

Народное хозяйство Белорусской ССР в 1988 г.: стат. ежегодник. Минск: Беларусь, 1989.

Памяць: Гродна. Гіст.-дак. хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі / Склад. і навук. рэд. І. П. Краўч, У. А. Нядзелька, Э. С. Ярмаўск. Минск: Беларуская энцыклапедыя, 1999.

Твои герои, Гродненщина. Докум. очерки / Сост. А. В. Богуш, В. А. Жвалецкий. Минск: Беларусь, 1977.

Турин Ю. П. Мы строили «Азот»: Рассказы бывшего строителя. Слоним: ГОУПП «Слоним. тип.», 2003.

Armia Krajowa w dokumentach. Studium Polski Podziemnej / Komitet redakcyjny: Halina Czarnocka, Józef Garliński, Kazimierz Iranek-Osmecki, Włodzimierz Otocki, Tadeusz Pełczyński (przewodniczący). T. 1–6. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990–1991.

Bevölkerungstatistik Weißrutheniens: Verzeichnis der kleineren und kleinsten Verwaltungseinheiten der Weißruthenischen SSR einschl. der 1939 eingegliederten Ostgebiete Polens sowie der Gouvernements Brjanšk und Smolensk. Berlin-Dahlem: Selbstverlag der Publikationsstelle, 1942.

Blumstein Alexandre. A little house on Mount Carmel. London: Vallentine Mitchell, 2002.

Bojarski Jude. Moje Grodno // Europa nieprowincjonalna: przemiany na ziemiach wschodnich dawniej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999. Praca zbiorowa / Pod red. Krzysztofa Jasiewicza. Warszawa: Inst. Studiów Politycznych PAN, 1999.

Bornstein-Bielicka Chasia. Mein Weg als Widerstandskämpferin. München: dtv Verlag, 2008.

Czech Danuta. Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau // Hefte von Auschwitz. № 4. 1960.

Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok — Grodno. Berlin; Stuttgart: Verlag der Presseabteilung Ober Ost, 1917.

Datner Szymon. Pamięci 200.000 Żydów Województwa Białostockiego wymordowanych przez Niemców. Warszawa: Centralna Żydowska Komisja Historyczna, 1945.

Documents Concerning the Murder of 29.000 Jews of Grodno by the Germans, 1941–1943. Ghetto and Deportations to Death Camps Cologne and Bielefeld Trials. In 6 volumes / Ed. by Serge Klarsfeld / Trans. by Bill Temple. Ramat-Gan: Grodner Association of Israel, 1987–1992.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe.

Численность, пол, возраст, состояние в браке, уровень образования, национальный состав, источники средств существования, число и состав семей по городам и районам Гродненской области. По данным Всесоюзной переписи населения на 12 января 1989 г. Т. 2. Гродно: Гродненское областное управление статистики, 1990.

Чыжонак І. І. Як гэта было: пра аднаўленне Гродзеншчыны ў 1944–1957 гг. // Свет над Неманом / Под ред. А. Н. Дорофейчика. Минск: Минсктиппроект, 1999.

Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Białostockie. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1938.

Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / Hrsg. von Peter Klein. Publikationen der Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz, Bd. 6. Berlin: Edition Hentrich, 1997.

Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897 / Hrsg. von Henning Bauer u.a. 2 Bde. Stuttgart: Franz Steiner, 1991.

Einsatz im «Reichskommissariat Ostland»: Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944 / Hrsg. von Wolfgang Benz, Konrad Kwiet, Jürgen Matthäus. Berlin: Metropol, 1998.

Engelhardt Eugen Freiherr von. Weißruthenien: Volk und Land. Berlin: Volk und Reich, 1943.

Iberski Eljasz. Orientacyjny Plan Miasta Grodna 1937, 1:10.000. Grodno: Księgarnia. E. Iberskiego w Grodnie, 1937.

Przegląd statystyczny miasta Grodna za lata 1922 i 1923 (z uwzględnieniem w niektórych działach lat ubiegłych i pierwszego półroczu 1924) / Red. St. Kołdecki. Grodno: Magistrat m. Grodna, 1925.

Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1927.

Stahl Zdzisław. Zbrodnia Katyńska w świetle dokumentów, z przedmową Władysława Andersa. Wyd. 2. Londyn: Gryf, 1950.

Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Bialystok-Grodno für die Zeit vom 1. Oktober 1916 bis 1. April 1917. Bialystok: Druckerei der Militärverwaltung Bialystok-Grodno, 1917.

Weißruthenien. Volkstum, Geschichte, Wirtschaft. Berlin: Wansee-Institut, 1941.

«Zachodnia Białoruś» 17 IX 1939 – 22 VI 1941. Wydarzenia i losy ludzkie. T. 1: Rok 1939. Źródła do historii Polski XX wieku ze zbiorów Narodowego Archiwum Republiki Białoruś / Red. W. Adamuszek. Warszawa: Rytm, 1998.

Пералік інтэрвію, праведзеных зь выдавочцамі падзеяў і экспертамі

Альпэрштайн Мойша, інтэрвію на польскай мове, праведзенае 10 снежня 2004 у Рамат-Гане.

Буднік Андрэй, інтэрвію на беларускай мове, праведзенае 5 красавіка 2005 у Гародні.

Бяліцкая Хася, інтэрвію на польскай мове, праведзенае 27, 28 і 28 лістапада ў кібуцы Легавот-Габашан.

Вадзейка А., інтэрвію на польскай мове, праведзенае 31 сакавіка 2005 у Гародні; інтэрвію на беларускай мове, праведзенае 5 верасня 2005 у Ваверцы.

Варашыльскі Фэлікс, інтэрвію на польскай мове, праведзенае 28 ліпеня 2008 у Гародні.

Гарбачэўскі Вагдан, інтэрвію на польскай мове, праведзенае 19 чэрвеня 2006 у Торуні.

Госьцева Людміла, інтэрвію на беларускай мове, праведзенае 24 лютага 2004 у Гародні.

Госьцеў Аляксандар, інтэрвію на беларускай мове, праведзенае 12 сакавіка 2004 і 9 красавіка 2006 у Гародні.

Духовіч Маргарыта, інтэрвію на расійскай мове, праведзенае 29 сакавіка 2006 у Гародні.

Івашчанка Альбэрт, інтэрвію на расійскай мове, праведзенае 15 красавіка 2006 у Гародні.

Казяра Рышард, інтэрвію на польскай мове, праведзенае 10 сакавіка 2005 у Гародні.

Клябанская Броня, інтэрвію на польскай мове, праведзенае 14 снежня 2004 у Ерусаліме.

Лялевіч Янка, інтэрвію на беларускай мове, праведзенае 13 сакавіка 2004 у Гародні.

Маліноўская Тацяна, інтэрвію на беларускай мове, праведзенае 12 красавіка 2006 у Гародні.

Навумюк Аляксандар, інтэрвію на расійскай мове, праведзенае 14 чэрвеня і 25 верасня 2005 у Гародні.

Пажэцкі Юзаф, інтэрвію на польскай мове, праведзенае 15 сакавіка 2004 у Гародні.

Пачобут Анджэй, інтэрвію на польскай мове, праведзенае 12 красавіка 2005 і 17 верасня 2005 у Гародні.

Піваварчык Сяргей, інтэрвію на расійскай мове, праведзенае 19 лютага 2008 у Гародні.

Пяткевіч Аляксей, інтэрвію на польскай мове, праведзенае 13 сакавіка 2004 у Гародні і 12 красавіка 2006 у Гародні.

Руд Аня, інтэрвію на расійскай і польскай мовах, праведзенае 30 лістапада 2004 у Бэр-Шэбе.

Рымарчук Аляксандар, інтэрвію на расійскай мове, праведзенае 4 чэрвеня 2004 у Гародні.

Сухоціц Аляксандар, інтэрвію на беларускай мове, праведзенае 5 красавіка 2005 у Гародні.

Сьтых Уладзімер, інтэрвію на расійскай мове, праведзенае 19 лютага 2008 у Гародні.

Трусаў Ігар, інтэрвію на расійскай мове, праведзенае 25 лютага 2004 і 23 красавіка 2005 у Гародні.

Хасід Гірш, інтэрвію на польскай мове, праведзенае 20 жніўня 2004, 17 верасня 2005 і 20 лютага 2008 у Гародні.

Чапнік Ліза, інтэрвію на польскай мове, праведзенае 30 лістапада 2004 у Бэр-Шэбе.

Шалкевіч Віктар, інтэрвію на польскай, беларускай і расійскай мовах, праведзенае 13 кастрычніка 2005 у Гародні.

Шаўчэнка Марыя, інтэрвію на расійскай мове, праведзенае 4 красавіка 2006 у Гародні.

Ярмуск Эдмунд, інтэрвію на расійскай мове, праведзенае 23 лютага 2008 у Гародні.

Апрача гэтага, 15 сакавіка 2004 г. у Забалаці і Радуні на польскай і беларускай мовах былі праведзеныя інтэрвію з настаўнікамі, якія пажадалі захаваць ананімнасць. Інтэрвію з ксяндзом з ваколіц Гародні, які таксама пажадаў застацца невядомым, было праведзена на беларускай мове 8 красавіка 2006.

Мэмуарная і аўтабіяграфічная літаратура

Быкаў Васіль. Доўгая дарога дадому. Мінск: ГА БТ «Кніга», 2004.

Гарбачэўскі Вагдан. Неапублікаваныя ўспаміны. Торунь, 1997.

Карпюк Аляксей. Моя Гродненщина. Прошлое и настоящее города Гродно // Дружба народов. 1959. № 2. С. 143–157.

Карпюк Аляксей. Выбраныя творы. Уклад., прадм., камент. А. Фядута. Мінск: Кнігазбор, 2007.

Карпюк Аляксей. Карані: Раман. Мінск: Маст. літ., 1988.

Кловскі Даниил. Дорога из Гродно. Самара: Самарский Дом печати, 1994.

Наш Нёман. Нарысы, публіцыстыка / Уклад. Л. Ініс, С. Панізнік. Рэдкал.: Р. Будрыс, В. Карамазуў і інш. Мінск: Маст. літ., 1988.

Песні з народных глыбінняў (Беларускія народныя песні Горадзенскага раёна) / Сабрана Апанасам Цыхунюм. Горадня: Радуша, 2000.

Платков М.А. На передовых рубежах: Об опыте работы Гродн. произв. об-ния «Азот» им. С.О.Притыцкого. Москва: Химия, 1984.

Bruhns Wibke. Meines Vaters Land. Geschichte einer deutschen Familie. München: Econ Verlag, 2004.

Chapnik Liza. The Grodno Ghetto and its Underground. A Personal Narrativ // Women in the Holocaust / Ed. by Dalia Ofer and Lenore J. Weitzman. New Haven and London: Yale University Press. 1998. P. 179–186.

Gawin Tadeusz. Zwycięstwa i porażki. Odrodzenie polskości na Białorusi w latach 1987–2000. Białystok: Setpro, 2003.

Grzelak Czesław. Wilno – Grodno – Kodziowce, 1939 (Historyczne bitwy). Warszawa: Belona, 2002.

Herling-Grudziński Gustaw. Sny w pięknym Morodii // Herling-Grudziński Gustaw. Biała noc miłości. Opowiadania. Warszawa: Czytelnik, 2002.

Herling-Grudziński Gustaw. Welt ohne Erbarmen. München: Carl Hanser Verlag, 2000.

Klamroth Kurt. Meine Erlebnisse im Weltkrieg. Nach meinem Kriegstagebuche für meine Kinder niedergeschrieben. Berlin, 1919–1920 (неагублікаваны рукапіс).

Nałkowska Zofia. Dzienniki. T. 3, 1918–1929 / Pod red. Hanny Kirchner. Warszawa: Czytelnik, 1980.

Nałkowska Zofia. Granica: Powieść. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1935.

Nałkowska Zofia. Grodno // Tygodnik Ilustrowany. 1926. № 45. S. 763–765.

Omilianowicz-Szoka Celina. Moje grodzieńskie lata 1939–1945. Łódź: Astra, 1993.

Orzeszkowa Eliza. Listy zebrane. T. 7. Wrocław: Ossolineum, 1971.

Orzeszkowa Eliza. Nad Niemnem. Warszawa: Gebethner & Wolf, 1888.

Perel Sally. Ich war Hitlerjunge Salomon. Berlin: Nicolai, 1992.

Rotfeld Adam Daniel. Langsame Heimkehr. Szenen einer Kindheit im Polen des Zweiten Weltkriegs // Neue Zürcher Zeitung, 26.2.2005, S. 45.

Siemiński Jan. Grodno walczące. Wspomnienia harcerza. Białystok: Tow. Literackie im. Adama Mickiewicza, Oddz. Białostocki; Filia Uniwersytetu Warszawskiego, Wydział Humanistyczny, 1992.

Wachowicz Barbara. «Ty jesteś jak zdrowie». Z Mickiewiczem nad Wilią i Świętą, ze Słowakim w Krzemieńcu, z Orzeszkową nad Niemnem. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1993.

Zandman Feliks, Chanoff David. Nigdy nie gaśnie nadzieja. Z popiołów Holocaustu do naukowidz odkryć i sukcesu na amerykańskiej giełdzie. Warszawa: Fijorr, 2005.

Zandman Felix, Chanoff David. Nie die letzte Reise. Vom polnischen Ghetto an die Wallstreet. München: Econ Verlag, 1999.

Пэрыядычныя выданьні

Беларусь	Нiва	Grodnoer Zeitung
Биржа информации	Правда	Kronika m. Grodna: kwartalnik ilustrowany poświęcony działalności samorządu oraz poszczególnym dzielnicom miasta i jego historii
Гродненская правда	Czasopis/Часопіс	Magazyn Polski
Гродненский химик	Deutsche Zeitung im Ostland	Neue Zürcher Zeitung
Крокодил	Gazeta Polska	Tygodnik Ilustrowany
Літаратура і мастацтва	Gazeta Wyborcza	
Наша Ніва	Głos znad Niemna	

Бібліяграфія

60-летие образования Гродненской области. Материалы междунар. науч. конф. 3–4 марта 2004 г. / Под ред. В. А. Белозоровича. Гродно: Гродн. гос. университет, 2004.

Акерман Фелікс. Ідэнтычнасць па пашпартах: увядзенне афіцыйных пасведчанняў асобы // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 25 красавіка 2008 г. / Пад рэд. С. Я. Новікава ды інш. Вып. 7. Мінск: МДЛУ, 2009.

Арлоў У., Сагановіч Г. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі: 862–1918: падзеі, даты, ілюстрацыі. Вільня: Наша будучыня, 1999.

Археалагічныя помнікі Гродзеншчыны: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі, якая адбылася 26 лістапада 1991 года ў г. Грод-

на / Рэдкалегія: Я. Г. Звяруга, І. П. Крэнь (адказны рэдактары) [і інш.]. Гродна: ГрДУ, 1992.

Археалогія Беларусі. У чатырох тамах. Т. 1. Каменны і бронзавы вякі / Пад рэд. М. М. Чарняўскага, А. Г. Калечыц. Мінск: Беларуская навука, 1997.

Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: Матэрыялы рэспуб. навук. канф.: У 4 ч. Ч. 4 / Пад рэд. І. П. Крэня, У. І. Навіцкага, І. А. Змітровіча. Гродна: ГрДУ, 2003.

Аляксееў Л.В. Гродна і помнікі Панямонна. Мінск: Беларуская навука, 1996.

Архітэктура Беларусі: энцыклапедычны даведнік / Рэдкал.: А. А. Воінаў [і інш.]. Мінск: БелЭн, 1993.

Барабаш В.В. Поляки в антифашистской борьбе на территории Беларуси (1941–1944 гг.). Гродно: ГрГУ, 1998.

Варадзін З. Нёман — рака нязгоды: польска-савецкая партызанская вайна на Наваградчыне (1943–1944 гг.). Санкт-Пецярбург: Неўскі прасцяг, 2018.

Басюк І.А. Пачатковы перыяд Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі Беларусі. Гродна: ГрДУ, 2003.

Белозорович В. А. Западнобелорусская деревня в 1939–1953 годах. Гродно: ГрГУ, 2004.

Белорусы / Под ред. В. Бондарчика. Москва: Наука, 1998.

Веспамятных Н.Н. Белорусско-польско-литовское пограничье: границы, культуры, идентичности. Минск: РИВШ, 2009.

Близкая гісторыя. Паўсядзённае жыццё ў Беларусі: 1945–1965. Зборнік матэрыялаў і конкурсных працаў. Менск: Архіў найноўшае гісторыі, 1999.

Бобровский П. О. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. Санкт-Петербург, 1863.

Бон Т. М. «Мінскі феномен». Гарадское планаванне і ўрбанізацыя ў Савецкім Саюзе пасля 1945 г. / Пераклад з нямецкай мовы М. Рыгановіч; навук. рэд. Г. Сагановіч. Минск: Медысонт, 2016.

Ботвинник М. Б. Памятники геноцида евреев Беларуси. Минск: Беларуская навука, 2000.

Бракель А. Пад чырвонай зоркай і свастыкай: Баранавіччына ў 1939–1944 гг. / Пераклад з нямецкай мовы У. Папковіча, нав. рэд. М. Кароль. Смаленск, 2018.

Булгаков Валер. История белорусского национализма. Вильнюс: Институт белорусистики, 2006.

Вабишчэвіч А. М. Асвета ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.): манаграфія. Брэст: Брэсцкі дзярж. ун-т, 2004.

Виктор Корецкий / Авт. текста и сост. Г. Снитовская; худож. В. Блинов. Москва: Планета, 1984.

Войнаў Анатоль. Урбаніміка Гродна ў гістарычна-сацыялагічным аспекце // Хрустальная АЛБФА'98: Матэрыялы 1-й адкрытай науч.-практ. конф. физ.-мат. ліцея «Албфа» пры Гродн. гос. ун-те ім. Я. Купалы, 16–18 дек. 1998 г., Гродно / Редкол.: Метліцкай А. Н. (отв. ред.) і др. Гродно: ГрГУ, 1998.

Воронин Н. Н. Древнее Гродно (По материалам археологических раскопок 1932–1949 гг.). Москва: Издательство АН СССР, 1954.

Вялікі А. Ф. На раздарожжы. Беларусы і палкі ў час перасялення (1944–1946 гг.). Минск: БДПУ, 2005.

Вялікі А. Ф. Перасяленне польскага сельніцтва з Гродзенскай вобласці ў Польшчу (1944–1946 г.). Прычыны. Ход. Вынікі // 60-летие образования Гродненской области: Материалы Междунар. науч. конф., 3–4 марта 2004 г., Гродно / Под ред. В. А. Белозоровича. Гродно: ГрГУ, 2004.

Габрусевіч С. А., Крэнь І. П. Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы: Гістарычны нарыс. Гродна: ГрДУ, 2001.

Гардзеў Ю. Да пытання аб планіроўцы Гародні ў другой палове ХІІІ – пачатку ХV ст. // Гістарычны альманах. 1998. № 1.

Гардзеў Ю. Да пытання фарміравання гродзенскай урбанімікі (канец Х – 30-я гады ХХ ст.) // З глыбі выкоў. Наш край: Гістарычна-культуралагічны зборнік. Вып. 2 / Пад. рэд. А. К. Краўцэвіча. Мінск: Беларуская навука, 1997.

Гардзеў Ю. Магдэбургская Гародня. Сацыяльная тапаграфія і маёмасныя адносіны ў XVI–XVIII ст. Гродна-Уроцлаў: Гарадзенскі Рух «За Свабоду», Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2008.

Гістарыграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі. Зборнік навуковых артыкулаў / Пад. рэд. В. В. Даніловіча і інш. Гродна: ГрДУ, 2009.

Гісторыя Беларусі савецкага перыяду ў перыядычным друку: бібліяграфічны паказальнік артыкулаў газет і часопісаў 1986–1991 гг. / Складальнікі: Я. М. Таюрская, Э. С. Ярмуск. Гродна: ГрДУ, 1992.

Горад святога Губерта: краязнаўчы альманах. Вып. 1: Гісторыя Гародні ХХ ст. у вусных успамінах / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука. Сейны: Fundacja «Pogranicze», 2002.

Горад святога Губерта: краязнаўчы альманах. Вып. 4: «Рэканструкцыя» цэнтра Гарадні / Пад рэд. А. Смаленчука і А. Вашкевіча. Горадня – Вільня: Інстытут гістарычных даследаванняў Беларусі ЕГУ, 2008.

Города Белоруссии. Краткий экономический очерк / Авт.-сост. Богданович А. В. и др. Минск: Наука и техника, 1967.

Гостев А. П., Швед В. В. Кронен. Летопись города на Немане (1116–1990). Гродно: НВК «Пергамент», 1993.

Государственные архивы Гродненщины. Справочник / Авт.-сост. Жебрун Е. Н. Гродно: Государственный архив Гродненской области, 2002.

Грамадскі быт і культура гарадскога сельніцтва Беларусі / Пад рэд. В. К. Бандарчыка. Мінск: Навука і тэхніка, 1990.

Грынблат М.Я. Беларуская этнаграфія і фалькларыстыка: бібліягр. паказальнік (1945–1970). Мінск: Навука і тэхніка, 1972.

Дзевяці аховы здароўя і медыцынскай навукі Беларусі і Літвы на пераломе ХVІІІ – ХІХ стагоддзяў: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі, 11–12 траўня 1992 года / Пад

агульнай рэдакцыяй В. С. Ялейнікавай. Гродна: [б. в.], 1992.

Дзярновіч А. Іншадумцы і контркультурная моладзь у Гародні (1950–1970 гг.) // ARCNE. 2010. № 1–2.

Дорощ Н. И. Православный Гродно. Сборник очерков, фотографий, воспоминаний, духовного наследия, архивных документов об истории Гродненской епархии. Гродно: Супрасльская монастырская типография, 2000.

Древности Белоруссии и Литвы: Об. статей / Науч. ред. Л. Д. Поболь, А. З. Таутавичюс. Вильнюс: Моклас, 1988.

Демографическое развитие и трудовые ресурсы БССР / Под ред. Я. И. Рубина, А. А. Ракова. Минск: Наука і тэхніка, 1988.

Гарадзенскі палімпсест. XII–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Горадня, 7 лістапада 2008 г.) / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Горадня – Беласток: Гарадзенская бібліятэка, 2009.

Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах. Хрэстаматый / Уклад., навуковы рэдактар А. Ф. Смаленчук. Вільня: ЕГУ, 2007.

Гродно: исторический очерк / Под. ред. В. М. Фиха и др. Минск, 1960.

Гродно: Ист.-экон. очерк / Авт.-сост. И. П. Крень, Я. Н. Мараш, И. И. Ковкель и др. Минск: Польша, 1988.

Гродно. Энциклопедический справочник / Ред. кол.: И. П. Шамякин, С. М. Андреевский, А. А. Дылейко и др. Минск: БелСЭ, 1989.

Евреи Гродно. Очерки истории и культуры / Ред.-сост. М. Кемеров, С. Пивоварчик. Гродно: Белорусский государственный музей истории религии, Общественное объединение «Гродненский еврейский общинный дом Менора», Гродненское отделение Белорусского фонда культуры, 2000.

Ермолович В., Жумарь С. Огнем и мечом. Хроника польского националистического подполья в Белоруссии (1939–1953 гг.). Минск: БелНИЦДАД, 1994.

Жучкевич В. А. Города и села Белорусской ССР: Историко-географические очерки. Минск: Учпедгиз БССР, 1959.

Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гродзенская вобласць / Рэдкал.: С. В. Марцэлеў (гал. рэд.) і інш. Минск: БелСЭ, 1986.

Изменения в быту и культуре сельского населения Белоруссии / Под ред. В. К. Вондарчика. Минск: Наука і тэхніка, 1976.

Июффе Э. Г. Страницы истории евреев Беларуси: Краткий научно-популярный очерк. Минск: Аргі-фэкс, 1996.

История евреев на Украине и в Белоруссии (Экспедиции. Памятники. Находки.) // Сб. стат. под ред. В. А. Дымшица. Санкт-Петербург: Петербургский еврейский университет. 1994.

История национально-государственного строительства в СССР, 1917–1978: в 2 т. Т. 2. Национально-государственное строительство в СССР в период социализма и строительства коммунизма (1937–1978 гг.) / Отв. ред. В. П. Шершобитов и др. 3-е изд., доп. и перераб. Москва: Мысль, 1979.

Касперович Г. И. Миграция населения в города и этнические процессы. На материалах исследования городского населения БССР. Минск: Наука і тэхніка, 1985.

Кашталян І. С. Дакументы Асабога сектара ЦК КП(б)В у даследванні штодзённай гісторыі БССР (1944–1953 гг.) // Архівы і справаводства. 2005. № 3.

Кашталян І. С. Становішча інтэлігенцыі БССР у 1947–1953 гг. па матэрыялах Асабога сектара ЦК КП(б)В // Беларускі гістарычны часопіс. 2006. № 3.

Кашталян І. С. Уплыў рэпрэсіўнага фактара палітыкі савецкай улады на штодзённае жыццё насельніцтва Заходняй Беларусі (1944–1950 гг.) // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. 2004. № 1.

Кашталян І. С. Эканамічная штодзённасць БССР у 1944–1953 гг. // Репрессивная политика советской власти в Беларуси: сб. науч. работ / Сост. И. Кузнецов, Я. Басин; науч. ред. В. П. Андреев. Вып. 3. Минск: Мемориал, 2007.

Кишик Ю. Н. Градостроительная культура Гродно. Минск: Беларуская навука, 2007.

Козлов Г. С., Харевский В. Я. Экономические и социальные проблемы градостроительства Белоруссии. Минск: БелНИИТИ Госплана БССР, 1980.

Корзун И. П. Преодоление различий между городом и деревней в быту и культуре. Историко-этнографическое исследование по материалам БССР. Минск: Наука і тэхніка, 1972.

Королевский город Гродно: путеводитель / Авт. текста: А. А. Семенчук, А. П. Гостев; фото С. М. Плыткевич. Минск: Рифтур, 2006. (Жемчужины Беларуси).

Краўцэвіч А. К. Вялікае Княства Літоўскае // Беларуская энцыклапедыя. Т. 1. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў ды інш. Минск: БелЭн, 2007. С. 514–515.

Краўцэвіч А. К. Гарады і замкі Беларускага Панямонна XIV–XVIII стст. Планіроўка, культурны слой. Минск: Наука і тэхніка, 1991.

Краю мой — Нёман: Гродзеншчына літаратурная. Паэзія, проза, крытычныя артыкулы / Уклад. Д. Бічэль-Загнетава, А. Цяжкі. Рэд. кал.: Ю. Голуб (гал. рэд.) і інш. Минск: Мастацкая літаратура, 1986.

Крывашэй Д. Немцы ў Беларусі. Нарыс гісторыі. Минск, 2002 (неапублікаванае навуковае даследаванне).

Кудрашоў У. І. Архітэктурны летапіс Гродна // Беларусь. 1961. № 1.

Кудряшев В. И. Архитектура городов СССР: Гродно. Москва: Гос. изд-во лит. по стр-ву, архитектуре и строит. материалам, 1960.

Культура Гродзенскага рэгіёна: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа: 36 навук. прап. / Адк. рэд. А.М. Пяткевіч. Гродна: ГрДУ, 2003.

Лабачэўская В. Зберагаючы самабытнасць: 3 гісторыі народнага мастацтва і промыслаў Беларусі. Мінск: Беларуская навука, 1998.

Лабачэўская В. Повязь часоў — беларускі ручнік: Альбом. Мінск: Беларусь, 2002.

Лакотка А. І. Беларусы. Т. 2. Дойлідства. Мінск: Тэхналогія, 1997.

Лакотка А. І. Нацыянальныя рысы беларускай архітэктуры. Вёска, мястэчка, горад. Мінск: Ураджай, 1999.

Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. / Пераклад з ням. Л. Баршчэўскага; нав. рэд. Г. Сагановіча. Санкт-Пецярбург: Неўскі прасцяг, 2003.

Лісцын В. За тюрэмнай стеной: История Гродненской тюрьмы (XIX век – 1939). Гродно: ГОУПП «Гродн. тип.», 2003.

Лукашэвіч А. М. Гродна // Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. Т. 5: Гальцы – Дагон / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў і інш. Мінск: БелЭн, 1997.

Льг Г. Трагедыя беларускага сялянства. Мінск: Мінскі інстытут кіравання, 2003.

Маліноўская Т. Р. Архітэктура горада Гродна (з X ст. да 1939 г.). Вучэбны дапаможнік для студэнтаў. Гродна: ГрДУ, 2005.

Манак Б.А., Антипова Е.А. Экономико-географический анализ демографической ситуации и размещения населения на территории Республики Беларусь. Минск: Бел. гос. ун-т, 1999.

Манак Б. А. Насельніцтва Беларусі: рэгіянальныя асаблівасці развіцця і рассялення. Мінск: Універсітэцкае, 1992.

Марченко И. Е. Трудовой подвиг рабочего класса Белорусской ССР: 1943–1950 гг. Минск: Наука і тэхніка, 1977.

Мастацтва Савецкай Беларусі: зборнік дакументаў і матэрыялаў. Рэд. кал.: В. К. Бандарчык і інш. У 2 т. Т. 1: 1917–1941. Мінск: Галоўнае архіўнае ўпраўленне пры СМ БССР, 1976.

Мікуліч А. І. Беларусы ў генетычнай прасторы. Антрапалогія этнасу. Мінск: Тэхналогія, 2005.

Мілінкевіч А., Пашэнда Е. Гродзенскі фарны касцёл // Эцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3 / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў і інш. Мінск: БелЭн, 1996.

Назаўсёды разам: Да 60-годдзя ўз'яднання Заход. Беларусі з БССР / Уклад. У. І. Навіцкі. Мінск: БелЭн, 1999.

Найдзюк Я., Касак І. Беларусь учора і сёння. Мінск: Навука і тэхніка, 1993.

Нацыянальна-дэмаграфічны працэсы на Беларусі: зб. нав. арт. / Пад рэдакцыяй А. А. Кавалені, В. Ф. Касовіча. Мінск: БДПУ, 1998.

Неклюдов С. Ю. После фольклора // Живая старина. Журнал о русском фольклоре и традиционной культуре. 1995. №1.

Орловский Е.Ф. Гродненская старина. Ч. 1. Гродно: Губ. тип., 1910.

Памяць. Гісторыка-дакументальная хроніка Слонімскага раёна. Мінск: БелТА, 2004.

Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. 1989. № 2.

Польский С. А. Современные процессы урбанизации и место в них маятниковой миграции // Город и маятниковая миграция населения / Под ред. С.А. Польского. Минск: Науч.-исслед. ин-т экономики и экон.-мат. методов планирования, 1973.

Постаці ў гісторыі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы: гістарычны нарыс / Аўт.-скл. В.П. Таранцей. Гродна: ГрДУ, 2005.

Праблемы ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць: матэрыялы міжнар. навук.-тэарэт. канф., Мінск 17–18 верасня 1999 г. / Адк. рэд. П. І. Брыгадзін, У. Ф. Ладысеў. Мінск: ВДУ, 2000.

Процька Т. Вынішчэньне сялянства. Вёска ўсходняй Беларусі пад цяжарам бальшавіцкіх рэпрэсіяў 30-х гадоў. Менск: БГАКЦ, 1998.

Пяткевіч А. М. Літаратурная Гродзенчына: Мацяціны. Людзі. Кнігі. Мінск: Выд. цэнтр «Бацькаўшчына», 1996.

Пяткевіч А. М. Людзі культуры з Гродзенчыны: даведнік. Гродна: ГрДУ, 2000.

Развитие городов Белоруссии / Авт.-сост. И. Д. Белогорцев, И. И. Гурия, С. М. Кустанович. Минск: Польшья, 1967.

Развитие исторического краеведения в вузах БССР в свете перестройки высшего образования: Материалы Респ. науч.-метод. конф., г. Гродно 18–20 окт. 1988 г. / Сост. Я. Н. Марап. Гродно: [ГрГУ], 1989.

Развитие отраслей народного хозяйства Белоруссии: Историко-географические очерки / Под ред. В. П. Бородиной, В. А. Жучкевича, Н. Т. Романовского. Минск: Выпэйшая школа, 1978.

Развитие экономики Белоруссии в 1961–1970 гг. / Под ред. В. И. Дрица. Минск: Наука і тэхніка, 1978.

Раков, А. А. Белоруссия в демографическом измерении. Минск: Голас Радзімы, 1974.

Раков А. А. Население БССР. Минск: Наука і тэхніка, 1969.

Раманава І., Хоміч С. Адаптацыя былых рэпрэсаваных да воліагна жыцця // Homo historicus 2008. Гадавік антрапалагічнай гіс-

торні / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука з удзелам І. М. Дубянецкай. Вільня: ЕГУ, 2008.

Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси. Ленинград: Наука, 1986.

Региональные проблемы экономического и социального развития Белорусской ССР / Под ред. А. В. Богдановича. Минск: НИИЭМП при Госплане БССР, 1982.

Розенблат Е. Евреи в системе межэтнических отношений в западных областях Беларуси (1939–1941 гг.) // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 2000. № 13.

Рудлінг П. А. Вялікая Айчынная вайна ў сьвядомасці беларусаў // *ARCHE*. 2008. № 5.

Рыбак Н. Да пытання ліквідацыі польскага антысавецкага падполля ў заходніх абласцях БССР у 1944–1948 гг. // *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi / Red. E. Skrobocki. Grodno: Związek Polaków na Białorusi*, 2003.

Сасім А.М. Промышленность Беларуси в XX столетии. Минск: УП Экоперспектива, 2001.

Свитич А. К. Православная Церковь в Польше и её автокефалия // *Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии 1917–1950 гг.* Москва: Общество любителей церковной истории, 1997.

Силова С. В. Православная церковь в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Гродно: ГрГУ, 2003.

Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны / Пад рэд. М. А. Даніловіча, П. У. Сцяцка. Гродна: ГрДУ, 1999.

Смалянчук А. Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. СПб.: Неўскі прасцяг, 2004.

Смиловицкий Леонид. Катастрофа в Белоруссии 1941–1944 гг. Тель-Авив: Библиотека Матвея Черного, 2000.

Сноп С. М. Аднаўленне судовых устаноў на Гродзеншчыне (1944–1949 гг.) // *Весті Акадэміі навук БССР*. 1991. № 3.

Сноп С. М. Роля праваахоўных органаў у аднаўленні савецкай улады і пабудове сацыялізму на Гродзеншчыне (1944–1949 гг.) // *Гарадзенскія запісы: старонкі гісторыі і культуры*. Вып. 3. Гародня: ГрДУ, 1997.

Соболевская О. А., Гончаров В. В. Евреи Гродненщины: жизнь до Катастрофы. Донецк: Норд-Пресс, 2005.

Соболевская О. Типы межэтнических взаимодействий народов Западной Беларуси в годы Великой Отечественной войны. Гродно, 2003 (неапублікаванае навуковае даследаванне).

Соркіна І. Мясцічкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. Вільня: ЕГУ, 2010.

Социально-экономические преобразования в Белорусской ССР за годы Советской власти /

Под ред. Ф.С. Мартинкевича. Минск: Наука і тэхніка, 1970.

Сталонас Дариус. Границы в пограничье: белорусы и этнолингвистическая политика Российской империи на западных границах в период великих реформ // *Ab imperio*. 2003. № 1. С. 261–292.

Стурэйка С. Хамства у камені. Горадня пад ударам савецкай ідэнтэчнасці // *ARCHE*. 2007. № 9. С. 15–22

Сямёнчык М. Б. Беспрацоўе і эміграцыя насельніцтва Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд // 3 гісторыі вякоў і пакаленняў Іўеўскага краю: Матэрыялы навукова-практычнай краязнаўчай канферэнцыі / Пад рэд. І. П. Кроня. Гродна: ГрДУ, 1999.

Токць С. Беларуская вёска ў эпоху зменаў. Другая палова XIX – першая трэціна XX ст. Менск: Тэхналогія, 2007.

Традыцыйная мастацкая культура беларусаў. Т. 3: Гродзенскае Панямонне / Пад рэд. В. І. Баско і інш. Минск: Вышэйшая школа, 2006.

Трацяк Я. Рэлігійная і нацыянальная палітыка КП(б)У ў Заходняй Беларусі ў 1939–1941 гг. // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 2000. № 13.

Трусов О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI–XVII вв.: Архит.-археол. анализ. Минск: Наука і тэхніка, 1988.

Турунак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2008.

У новай айчыне: Штодзённае жыццё беларусаў Беласточчыны ў міжваенны перыяд. Беласток: Праграмавая Рада Тыднёвіка «Ніва», 2001.

Философская и общественно-политическая мысль Белоруссии и Литвы: Дооктябрьский период: закономерности развития, проблемы исследования / Под ред. А. С. Майхровича, Р. М. Плечайтиса. Минск: Наука і тэхніка, 1987.

Харэўскі С. Культывае дойлідства Заходняй Беларусі. 1915–1940 га. Вільня: ЕГУ, 2008.

Хацкевіч А. Арыштты і дэпартацыі ў заходніх абласцях Беларусі (1939–1941 гг.) // *Беларускі гістарычны часопіс*. 1994. № 1; 1994. № 2.

Цітоў В. С. Этнаграфічная спадчына. Беларусь. Традыцыйна-бытавая культура. Минск: Беларусь, 2001.

Чангурия В. А. Архитектурные памятники Гродно. Минск: Польша, 1983.

Чангурия В. А. История архитектуры Белоруссии: учебник для высших учебных заведений по специальности 1201 «Архитектура». Минск: Вышэйшая школа, 1977.

Чангурия В. А. Памятники архитектуры и градостроительства Белоруссии. Минск: Польша, 1986.

Чарнякевіч А., Вашкевіч А. Польскі Гродна: эвалюцыя горада ў міжваенны час (1919–1939 гг.) // *ARCHE*. 2010. № 1–2.

Чарнякевіч А. Гарадзенскія апосталы. Беларускі нацыянальны рух у Гродне ў 1918–1920 гг. Гродна: Грамадскае аб'яднанне «Ра-туша», 1999.

Чарнякевіч А. Постаці беларускага нацыянальнага руху ў Гродне 1909–1939 гг. / Пад рэд. І. Коўчеля. Мінск: Гродзенскае абласное грамадскае аб'яднанне маладых навукоўцаў «ВІТ», 2003.

Чарнякевіч А. Партрэт на фоне «інтэр'ера»: штодзённае жыццё беларускага дзеяча ў Гродне 1909–1939 гг. / Białoruś w XX stuleciu w kręgu kultury i polityki. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007.

Черепица В. Н. ... Не потеряй связующую нить: История Гродненщины XIX–XX столетий в событиях и лицах (исследования, документы, комментарии). Гродно: ГрГУ, 2003.

Черепица В. Н. Очерки истории Православной Церкви на Гродненщине (с древнейших времен до наших дней). Часть I. Гродно: ГрГУ, 2001; Часть II. Гродно: ГрГУ, 2005.

Чарнякевіч А., пры участы І. Трусова. «Новый Свет» и его окрестности. Минск: Лимарус, 2009.

Шахотько Л. П. Население Республики Беларусь в конце XX века. Минск: НИИС, 1996.

Шахотько Л. П., Куделка Д. Н. Этноязыковый состав населения Белоруссии // Вопросы статистики. 2002. № 11.

60-летие образования Гродненской области: Материалы Междунар. науч. конф., 3–4 марта 2004 г., Гродно / Под ред. В. А. Белозоровича. Гродно: ГрГУ, 2004.

Шумскі Ян. Прапаганда і адукацыя на службе ідэалогіі. 2-е выданне. Смаленск: Ін-белкульт, 2014.

Ackermann Felix. Sklejanie zniszczonego kalejdoskopu. Chronika demograficznych strat wojennych miasta Grodna (1939–1949) // Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno (1939–1941–1944/45) / Red. Dmitrów Edmund, Tauber Joachim. Białystok: UWB, 2012.

Ackermann Felix. Sowjetisierung und Ethnizität: Grodno 1938–1961 // Inter Finitimos: wissenschaftlicher Informationsdienst deutsch-polnische Beziehungen. 2006. № 4. S. 257–266.

Ackermann Felix. Stadt an der Memel: Grodno im 20. Jahrhundert // Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. 2006. № 16. S. 89–111.

Ackermann Felix. Vom Dorf nach Grodno. Die Sowjetisierung Westweißrusslands als Akkulturationsprozess dörflicher Migranten // Von der «europäischen Stadt» zur «sozialistischen Stadt» und zurück? Urbane Transformationen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts / Hrsg. von Thomas M. Bohn. München: R. Oldenbourg Verlag, 2009. S. 335–359.

Alabrudzińska Elżbieta. Der Protestantismus in den Ostgebieten Polens in den Jahren

Шушкевич С. С. Неокommунизм в Беларуси: идеология, практика, перспективы. Смоленск: Скиф, 2002.

Шыбека З. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Курс лекцый. Вільня: ЕГУ, 2009.

Шыбека З. Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў). Мінск: Эўро-Форум, 1997.

Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі (1795–2002). Мінск: Энцыклапедыкс, 2003.

Экономика Белоруссии в период послевоенного возрождения / Под ред. В. И. Дрица. Минск: Наука и техника, 1988.

Экономика социальной сферы крупного города: опыт, проблемы, перспективы: тез. докл. науч.-практ. конф., Минск, 29–30 мая 1989 г. / Редкол.: Н. А. Бебель [и др.]. Минск: НИИ науч.-техн. информ. и техн.-эконом. исслед. Госплана БССР, 1989.

Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі. Гродна, 5–6 снежня 1997 г. / Пад рэд. І. П. Крэня. Гродна: ГрДУ, 1998.

Этнические процессы и образ жизни: на материалах исследования населения городов БССР // Под ред. В. Вондарчика. Минск: Наука и техника, 1980.

Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: Материалы международной научной конференции, 5–6 июня 2003 г., Гродно, Республика Беларусь. / Под ред. проф. У. Д. Розенфельда. Гродно: ГрГУ, 2003.

Ярмусик Э. С. Католический костёл в Беларуси в годы Второй мировой войны (1939–1945). Гродно: ГрГУ, 2002.

1921–1939. Toruń: Uniw. Mikołaja Kopernika, 2000.

Amar Tarik Cyril. Sovietization as a Civilizing Mission in the West // The Sovietization of Eastern Europe: New Perspectives on the Post-war Period / Ed. by Balázs Apor, Péter Apor and E. A. Rees. Washington DC: New Academia Publishing, 2008. S. 29–47.

Amar Tarik Cyril. Zabójstwo we Lwowie. Konec miasta wieloetnicznego, budowa sowieckoukraińskiego Lwowa i los modelowego miasta pogranicza // Nowa Ukraina. 2007. 1–2. S. 107–121.

Arad Yitzhak. The Holocaust in the Soviet Union (The Comprehensive History of the Holocaust). Lincoln: University of Nebraska Press; Jerusalem: Yad Vashem, 2009.

Arad Yitzhak. Belzec, Sobibor, Treblinka: Operation Reinhard death camps. Bloomington: Indiana University Press 1988.

Assmann Aleida. Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München, 1999.

Assmann Aleida. Zur Metaphorik der Erinnerung // *Nemoseyne* / Hrsg. von Aleida Assmann und Dietrich Harth. Frankfurt am Main, 1991.

Baberowski Jörg. Der Feind ist überall. Stalinismus im Kaukasus. München – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 2003.

Battis Matthias. Die deutsche Besatzung Grodnos während des Ersten Weltkriegs im Spiegel des Kriegstagebuchs des Kurt Klamroth. Bachelorarbeit eingereicht an der Europa-Universität Viadrina, Frankfurt (Oder) 2008.

Behrends Jan C. Die «sowjetische Rus'» und ihre Brüder. Die slawische Idee in Russlands langem 20. Jh. // *Osteuropa*. 2009. № 12. Einsam gemeinsam. Die Slawische Idee nach dem Panславismus. S. 95–115.

Bender Sarah. The Jews of Bialystok during World War II and the Holocaust. Waltham, MA: Brandeis University Press, 2008.

Benecke Werner. Die Ostgebiete der Zweiten Polnischen Republik. Staatsmacht und öffentliche Ordnung in einer Minderheitenregion 1918–1939. Köln: Böhlau Verlag, 1999.

Berger Heike Anke. Deutsche Historikerinnen 1920–1970: Geschichte zwischen Wissenschaft und Politik. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2007.

Bevölkerungsstatistik Weißrutheniens / Hrsg. von Johannes Papritz, Wolfgang Kohte. Berlin, 1942.

Bialystok in Bielefeld. Nationalsozialistische Verbrechen vor dem Landgericht Bielefeld 1958 bis 1967 / Hrsg. von Katrin Stoll u. a. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 2003.

Bieder Hermann. Das Weißrussische // *Zeitschrift für Slavistik*. 2000. № 45. S. 200–214.

Bohatyrowicze sto lat później / Red. Iryda Grek-Pabisowa. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wyd.-czy, 1998.

Bohn Thomas M. Minsk — Musterstadt des Sozialismus. Stadtplanung und Urbanisierung in der Sowjetunion nach 1945. Köln: Böhlau Verlag, 2008.

Bohn Thomas M. Das Rätsel der «sozialistischen Stadt». Archivarbeit in der Republik Belarus // *Russische Archive und Geschichtswissenschaft. Rechtsgrundlagen, Arbeitsbedingungen, Forschungsperspektiven* / Hrsg. von Stefan Kreuzberger und Rainer Lindner. Frankfurt am Main u. a.: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2003. S. 195–203.

Bohn Thomas M. Das sowjetische System der «geschlossenen Städte». Meldewesen und Wohnungsmangel als Indikatoren sozialer Ungleichheit, in: Die europäische Stadt im 20. Jahrhundert. Wahrnehmung – Entwicklung – Erosion / Hrsg. von Friedrich Lenger und Klaus Tenfelde. Köln: Böhlau Verlag, 2006. S. 373–387.

Boradyn Zygmunt. Niemen rzeka niezdogy: polsko-sowiecka wojna partyzancka na Nowogródzczyźnie 1943–1944. Warszawa: Rytm, 1999.

Brandenberger David. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Russian National Identity, 1931–1956. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002.

Brakel Alexander. Unter Rotem Stern und Hakenkreuz: Baranowicze 1939 bis 1944. Das westliche Weißrussland unter sowjetischer und deutscher Besatzung. Paderborn u. a.: Ferdinand Schöningh Verlag, 2009.

Brather Sebastian. Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie // *Germania*. 2000. № 78. S. 139–177.

Brodersen Per. Die Stadt im Westen: Wie Königsberg Kaliningrad wurde. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht Verlag, 2008.

Brown Kate. A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland. London: Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.

Browning Christopher. Judenmord. NS-Politik, Zwangsarbeit und das Verhalten der Täter. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2001.

Brubaker Rogers. Nationalism Reframed. Nationhood and the national question in the New Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Bührmann-Peters Frank. Ziviler Strafvollzug für die Wehrmacht. Militärgerichtlich Verurteilte in den Emslandlagern 1939–1945. Dissertationsschrift. Universität Osnabrück 2002.

Byelorussian Statehood. Reader and Bibliography / Ed. by Vitaut and Zora Kipel. New York: Byelorussian Institute of Arts and Sciences, 1988.

Chiari Bernhard. Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrußland 1941–1944. (= Schriften des Bundesarchivs, Bd. 53). Düsseldorf: Droste Verlag, 1998.

Chiari Bernhard. Die Büchse der Pandora. Ein Dorf in Weißrußland 1939–1944 // *Die Wehrmacht. Mythos und Realität* / Hrsg. von Rolf-Dieter Müller und Hans-Erich Volkmann. München: Oldenbourg Verlag, 1999. S. 879–900.

Chlebowski Cezary. Wachlarz. Monografia wydzielonej organizacji dywersyjnej Armii Krajowej wrzesień 1941 – marzec 1943. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1983.

Chodakiewicz Marek Jan. Żydzi i Polacy, 1918–1955. Współistnienie – Zagłada – Komunizm. Warszawa: Fronda historia, 2000.

Cholawski Shalom. The Jews of Białoruś during World War II. Amsterdam: Harwood Academic Publishers, 1998.

Ciesielski Stanisław, Hryciuk Grzegorz, Srebrakowski Aleksander. Masowe deportacje radzieckie w okresie II Wojny Światowej. Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994.

Curilla Wolfgang. Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrussland: 1941–1944. Paderborn, München: Ferdinand Schöningh, 2006.

Czerniakiewicz Jan. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948. Warszawa, 1987.

Das Historische Museum: Labor, Schaubühne, Identitätsfabrik / Hrsg. von Gotfried Korff, Martin Roth. Frankfurt am Main, 1990.

Datner Szymon. Sonderkommando 1005 i jego działalność, ze szczególnym uwzględnieniem okręgu Białostockiego // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. 1976. № 4. S. 71–72.

Davies Norman. White Eagle, Red Star: the Polish-Soviet War, 1919–20. Pimlico, 2003.

Davies Norman, Moorhouse Roger. Die Blume Europas. Breslau, Wrocław, Vratislavia. Die Geschichte einer mitteleuropäischen Stadt. München: Droemer Knaur, 2002.

Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku // Депортации польских граждан из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1940 году. Комитет редакcyjny Wiktor Komogorow [et al.]. Warszawa, Moskwa: Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu; Zarząd Rejestracji i Zasobów Archiwalnych FSBFR, 2003.

Deportation and Exile. Poles in the Soviet Union, 1939–1948 / Ed. by Keith Sword. London: Palgrave Macmillan, 1994.

De Quincey Th. Confessions of an English Opium-Eater and Other Writings. London, 2003.

Deutsche Ostforschung und polnische Westforschung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. Disziplinen im Vergleich / Hrsg. von Jan M. Piskorski u. a. Osnabrück und Poznań: fibre Verlag, 2002.

Dingell Jeanne. Zur Tätigkeit der Haupt-treuhandstelle Ost, Treuhandstelle Posen 1939 bis 1945. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2003.

Dmitrów Edmund, Machciewicz Pawel, Szarota Tomasz. Der Beginn der Vernichtung. Zum Mord an den Juden in Jedwabne und Umgebung im Sommer 1941. Neue Forschungsergebnisse polnischer Historiker. Osnabrück: fibre Verlag, 2004.

Dönninghaus Victor. Minderheiten in Bedrängnis. Sowjetische Politik gegenüber Deutschen, Polen und anderen Diaspora-Nationalitäten 1917–1938. München: Oldenbourg Verlag, 2009.

Dzieje polskiego podziemia na Białostocczyźnie w latach 1939–1956 / Red. Małgorzata Giżejewska. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1992.

Eberhardt Piotr. Polska granica wschodnia: 1939–1945. Warszawa: Editions Spotkania, 1993.

Eberhardt Piotr. Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie. Warszawa: Wyd. Naukowe PWN, 1998.

Eberhardt Piotr. Przemiany narodowościowe na Białorusi. Warszawa: Editions Spotkania, 1994.

Eckman Lester Samuel, Lazar Chaim. The Jewish Resistance. The History of the Jewish Partisans in Lithuania and White Russia during the Nazi Occupation 1940–1945, New York: Shengold Publishers, 1977.

Ejsmont Tadeusz. Ejsmontowie: wstępne opisanie historii rodu. Modlica: Rentier, 2009.

The Encyclopedia of the Jewish Diaspora. Memorial Book of the Countries and Communities (Yizkor). Vol. 9, Grodno / Ed. by Dov Rabin. Jerusalem: Grodno Society, 1973 (на іўрысьце).

The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust / Ed. by Shmuel Spector, Geoffrey Wigoder. Vol. 1–3. Jerusalem, New York: Yad Vashem, New York University Press, 2001.

Encyklopedia «Białych plam». T. 7 / Red. A. Winiarczyk. Radom, 2002.

Epstein Barbara Leslie. The Minsk Ghetto, 1941–1943. Jewish Resistance and Soviet Internationalism. Berkeley: University of California Press, 2008.

Ethnicity / Ed. by John Hutchinson and Anthony D. Smith. Oxford; New York: Oxford University Press, 1996.

Europa nieprowincjonalna: przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999. Praca zbiorowa / Pod red. Krzysztofa Jasiewicza. Warszawa: Inst. Studiów Politycznych PAN, 1999.

Fatal-Knaani Tikva. Grodno is not the Same. The Jewish Community in Grodno and its Vicinity During the Second World War and the Holocaust 1939–1943, Jerusalem 1995 (падсумаваньне да дысэртацыі на ангельскай мове).

Fatal-Knaani Tikva. The Jewish Community in Grodno and its Vicinity During the Second World War and the Holocaust 1939–1943, Jerusalem: Yad Vashem 2001 (на іўрысьце).

Feest David. Zwangskollektivierung im Baltikum: die Sowjetisierung des estnischen Dorfes 1944–1953. Köln u. a.: Böhlau Verlag 2007.

Figes Orlando. The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia. New York: Metropolitan Books, 2007.

Fogelman Eva. Conscience & courage: rescuers of Jews during the Holocaust. New York: Anchor Books, 1994.

Folklore, nationalism, and politics / Ed. by Felix J. Oinas. Columbus, Ohio: Slavica Publishers, 1978.

Freitag Gabriele. Nächstes Jahr in Moskau! Die Zuwanderung von Juden in die sowjetische Metropole 1917–1932. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004.

Freud Sigmund. Gesammelte Werke. Bd. XIV. Frankfurt am Main, 1999.

Fuchs Marina. Die Grauzonen der Sowjetisierung oder die sozial-kulturellen Nischen in

der sowjetischen Gesellschaft // Zeitschrift für Weltgeschichte. 2001. № 2. S. 107–124.

Garnett Sherman, Legvold Robert. Belarus at the crossroads. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1999.

Garcelon Marc. The Shadow of the Leviathan: Public and Private in Communist and Post-Communist Society // Public and Private in Thought and Practice. Perspectives on a Grand Dichotomy / Ed. by Jeff Weintraub and Krishan Kumar. Chicago: University of Chicago Press, 1997. S. 303–322.

Gellner Ernest. Nations and Nationalism. Oxford: Basil Blackwell, 1983.

Gerlach Christian. Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941–1944. Hamburg: Hamburger Edition, 2000.

Gitelman Zvi. Die sowjetische Holocaust-Politik // Mahnmale des Holocaust. Motive, Rituale und Stätten des Gedenkens / Hrsg. von James E. Young. München: Prestel, 1994. S. 115–125.

Głowacki Albin. Sowiecie wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej, 1939–1941. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1998.

Gnatowski Michał. Białostoczczyzna w latach wojny i okupacji hitlerowskiej: zarys dziejów politycznych regionu. T. 1–2. Białystok: Sekcja Wydawnicza Filii UW, 1979.

Gnatowski Michał. Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach. Białystok: Uniw. w Białymstoku, Inst. Historii, 2001.

Gnatowski Michał. W radzieckich okowach. O Agresji 17 września 1939 roku i Radzieckiej Polityce w regionie łomżyńskim w latach 1939–1941. Łomża: Łomżyńskie Tow. Naukowe im. Wągów, 1997.

Gnatowski Michał. Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi. Fakty, oceny, dokumenty. Białystok: Uniw. w Białymstoku, 2001.

Gomółka Krystyna. Białorusini w II Rzeczypospolitej. Gdańsk: Politechnika Gdańska, 1992.

Gordziejew Jerzy. Próby przekształceń miejskich w Grodnie w okresie Oświecenia // Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie. 2001. T. 46. S. 227–257.

Gordziejew Jerzy. Socjotopografia Grodna w XVIII wieku. Toruń: Wydawn. Adam Marszałek, 2002.

Grodno i okolice: przewodnik // [тэкст: С. Куль-Сяльверстава, С. Словік; пераклад на польскую мову: Л. Касцюковіч]. Мінск: РИФ-ТУР, 2004.

Gross Jan Tomasz. Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka. Sejny: Ośr. Pogranicze, 2000.

Gross Jan Tomasz. Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści. Kraków: Wydawn. Znak, 2008. S. 297–318.

Gross Jan Tomasz. Die Sowjetisierung Ostpolens, 1939–1941 // Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zum «Unternehmen Barbarossa» / Hrsg. von Bernd Wegner. München, Zürich: Piper, 1991. S. 56–74.

Grossman Vasilii S., Ehrenburg Ilya. The Complete Black Book of Russian Jewry / Trans. David Patterson. New Brunswick and London: Transaction Publishers, 2002.

Grüner Frank. Patrioten und Kosmopoliten. Juden im Sowjetstaat 1941–1953. Köln: Böhlau Verlag, 2008.

Guthrie Steven L. The Belorussians: National Identification and Assimilation, 1897–1970. Part 2: 1939–1970 // Soviet Studies. 1977. № 2. P. 270–283.

Gwozdek Zdzisław. Białostocki okręg ZWZ-AK (X 1939 – I 1945). T. 1. Organizacja: referat materiałowy. Białystok: Biblioteka Rubieży, 1993.

Habsburg Postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis / Hrsg. von Johannes Feichtinger, Ursula Prutsch, Moritz Csáky. Innsbruck: Studien Verlag, 2003.

Hagen Mark von. War in a European borderland: occupations and occupation plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918. Seattle: Herbert J. Ellison Center for Russian, East European, and Central Asian Studies, University of Washington, 2007.

Halecki Oskar. Der Begriff der osteuropäischen Geschichte // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. 1935. S. 1–21.

Handbuch der Geschichte Weißrusslands / Hrsg. von Dietrich Beyrau und Rainer Lindner. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001

Hanf Eva. Die Grodnoer Ghettos I und II 1941–1943. Zur lokalen Verortung des Holocaust. Bachelorarbeit eingereicht an der Europa-Universität Viadrina. Frankfurt am Oder, 2008.

Hentschel Walter. Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen. Berlin: Henschelverlag Kunst und Gesellschaft, 1967.

Hilberg Raul. Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945. New York: Aaron Asher Books, 1992.

Hirsch Francine. Empire of nations: ethnographic knowledge & the making of the Soviet Union. Ithaca: Cornell University Press, 2005.

Hirsch Francine. The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses // Slavic Review. 1997. № 56. P. 251–278.

Historia i kultura Żydów polskich: słownik / Alina Cała, Hanna Węgrzynek, Gabriela Zalewska. Warszawa: Wydaw. Szk. i Pedagogiczne, 2000.

Historische Grenzlandschaften Ostmitteleuropas im 16.–20. Jahrhundert. Gesellschaft, Wirtschaft, Politik / Hrsg. von Ralph Schattkowsky. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999.

Hoffmann David Lloyd. *Peasant Metropolis. Social Identities in Moscow 1929–1941*. Ithaca, New York: Cornell Press London, 1994.

Hoffmann David Lloyd. *Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity. 1917–1941*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2003.

Hoffman Eva. *Im Sthetl. Die Welt der polnischen Juden*. Wien: Zsolnay Verlag, 2000.

Hoppe Bert. *Auf den Trümmern von Königsberg: Kaliningrad 1946–1970*. München: Oldenbourg Verlag, 2000.

Hoppe Stanislaw. *Józef Jodkowski // Polski słownik biograficzny. T. 11. Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1964–1965. S. 258–259.*

Huysen Andreas. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003.

Inter arma non silent Musae: wojna i kultura 1939–1945 / Pod red. Czesława Madajczyka. Warszawa: PIW, 1982.

The Invention of Tradition / Ed. by Eric Hobsbawm and Terence Ranger. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Ioffe Grigory. *Understanding Belarus: Belarusian Identity // Europe-Asia Studies. 2003. № 8. P. 1241–1272.*

Ioffe Grigory. *Understanding Belarus: Economy and Political Landscape // Europe-Asia Studies. 2004. № 1. P. 85–118.*

Ioffe Grigory. *Understanding Belarus: Questions of Language // Europe-Asia Studies. 2003. № 7. P. 1009–1047.*

Ioffe Emanuil, Maziec Walentyn. *Żydzi na Białorusi w drugim ćwierćwieczu XX wieku. Szkic z perspektywy białoruskich badań historycznych // Tematy polsko-białoruskie: historia, literatura, edukacja / Pod red. Roberta Traby. Olsztyn: Wspólnota Kulturowa Borussia, 2003. S. 107–135.*

Jahn Egbert. *Wo befindet sich Osteuropa // Osteuropa. 1990. № 40. S. 419–440.*

Jankowski Edmund. *Eliza Orzeszkowa*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1964.

Jasiewicz Krzysztof. *Zagłada Polskich kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941*. Warszawa: Oficyna Wydaw. Volumen, 1998.

Jodkowski Józef. *Grodno. Wilno: Nakładem Księgarni Józefa Zawadzkiego, 1923.*

Jodkowski Józef. *Grodno i okolice. Jeziora Augustowskie i Suwalszczyzna. Przewodnik turystyczny. Grodno: Komisja Turystyczna przy Zarządzie Miejskim w Grodnie, 1934.*

Jodkowski Józef. *Muzeum w Grodnie. Zarys dziejów powstania i rozwoju. 1920–1922. Grodno: nakł. Wydawnictwa «Rycerz Niepokalanej», 1923.*

Jodkowski Józef. *Pamiętki po Elizie Orzeszkowej // Elizie Orzeszkowej w hołdzie. Grodno: Komitet budowy pomnika E. Orzeszkowej, 1929.*

Jones Eliyahu. *Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939–1945*. Łódź: Oficyna Bibliofilów, 1999.

Kabzińska Iwona. *Wśród «Kościelnych Polaków»*. Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii, 1999.

Kaczorowski Bartłomiej. *Grodno. Historia i zabytki*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza «Gryf», 1991.

Kappeler Andreas. *Rußland als Vielvölkerreich: Entstehung – Geschichte – Zerfall*. München, 2008.

Kay Alex J. *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941*. New York: Berghahn Books, 2006.

Kolbuszewski Jacek. *Kresy*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1995.

Koonz Claudia. *The Nazi Conscience*. Cambridge and London: Belknap Press, 2003.

Korff Gotfried. *Museumsdinge: Deponieren – Exponieren*. Köln, 2002.

Kowska Ewa. *Przeżyć, aby wrócić. Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946*. Warszawa: Neriton, 1998.

Kruczkowski Tadeusz. *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności*. Słonim: GOUPP «Slonimskaja tipografija», 2003.

Krzysztoń Jerzy. *Wielbłąd na stepie*. Warszawa: Czytelnik, 1978.

Kulischer Eugene Michel. *Jewish Migrations. Past Experiences and Post-War Prospects*. New York: The American Jewish Committee, 1943.

Lehmann Rosa. *Symbiosis and Ambivalence. Poles and Jews in a Small Galician Town*. New York-Oxford: Berghahn Books, 2001.

Leniger Markus. *Nationalistische «Volks-tumsarbeit» und Umsiedlungspolitik 1933–1945*. Berlin: Frank & Timme, 2006.

Lieven Dominic. *Empire. The Russian Empire and its Rivals*. New Haven, 2002.

Lindner Rainer. *Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert*. Munich: R. Oldenbourg, 1999.

Lindner Rainer. *Im Reich der Zeichen. Osteuropäische Geschichte als Kulturgeschichte // Osteuropa. 2003. № 12. S. 1757–1771.*

Liszewski Karol. *Wojna Polsko-Sowiecka 1939 roku*. Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1988.

Lilulevičius Vējas Gabrieliuss. *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Loew Peter Oliver. Danzig und seine Vergangenheit 1793–1997. Die Geschichtskultur einer Stadt zwischen Deutschland und Polen. Osnabrück: Fibre Verlag, 2003.

Lubachko Ivan S. Belorussia under Soviet Rule, 1917–1957. Lexington: University Press of Kentucky, 1972.

Lukken Gerard. Rituals in Abundance: Critical Reflections on the Place, Form and Identity of Christian Ritual in Our Culture. Leuven: Peeters, 2005.

Lustiger Arno. Feldwebel Anton Schmid. Judenretter in Wilna 1941–1942 // Retter in Uniform. Handlungsspielräume im Vernichtungskrieg der Wehrmacht / Hrsg. von Wolfram Wette. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 2003. S. 44–67.

Lost Jewish Worlds. The communities of Grodno, Lida, Olkieniki, Vishay / Ed. by Shmuel Spector and Bracha Freundlich. Jerusalem: Yad Vashem, 1996.

Łabuszewski Tomasz. Kresowi straceńcy. Sylwetki dowódców grodzieńskiej AK po 1944 r. // Biuletyn Instytutu Pamięci. 2004. № 1. S. 51–62.

Łoza Stanisław. Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1954.

Malte Rolf. Das sowjetische Massenfest. Hamburg: Hamburger Edition, 2006.

Marcus Joseph. Social and Political History of the Jews in Poland 1919–1939. Berlin, New York, and Amsterdam: Mouton Publishers, 1983.

Mark Bernard. Ruch oporu w getcie białostockim: samoobrona, zagłada, powstanie. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 1952.

Marples David R. Belarus: a denationalized nation. Amsterdam: Harwood Academic Publishers, 2000.

Marples David R. Belarus: From Soviet Rule to Nuclear Catastrophe. New York: St. Martin's Press; and Edmont, AB: The University of Alberta Press, 1996.

Martin Terry. The Affirmative Action. Empire Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Ithaca: Cornell University Press, 2001.

Martin Terry. Modernization or Neo-Traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism // Stalinism. New Directions / Ed. by Sheila Fitzpatrick. London, New York: Routledge, 2000. P. 348–367.

Matthews Mervyn. The Passport Society. Controlling Movement in Russia and the USSR. Boulder, 1993.

Mędrzecki Włodzimierz. Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939: Proces socjalizacji. Warszawa: Wydawn. DiG, 2002.

Meindl Ralf. Ostpreußens Gauleiter. Erich Koch — eine politische Biographie. Osnabrück: fibre Verlag, 2007.

Mendelsohn Ezra. Jewish Historiography on Polish Jewry in the Interwar Period // Polin: Jews in Independent Poland. Ed. Ezra Mendelsohn, Antony Polonsky, and Jerzy Tomaszewski. Portland, OR: Littman Library of Jewish Civilization, 2004. P. 3–13.

Michman Dan. Die Historiographie der Shoah aus jüdischer Sicht. Konzeptualisierungen, Terminologie, Anschauungen, Grundfragen. Hamburg: Bölling und Galitz, 2002.

Milewski Jan Jerzy. Grodno: miasto i ludność w okresie międzywojennym // Grodno w XVIII wieku: miasto i ludność na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku / Pod red. Andrzeja Woltanowskiego i Jerzego Urwanowicza. Białystok: Instytut Historii Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, 1997. S. 189–205.

Mironowicz Antoni. Wpływ wyznań na kształtowanie się świadomości narodowej mieszkańców Białorusi w XIX wieku // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2005. № 23. S. 5–17.

Mironowicz Eugeniusz. Białoruś. Warszawa: Trio, 1999.

Mironowicz Eugeniusz. Przesiedlenia ludności z Białorusi do Polski i z Polski do Białorusi w latach 1944–1946 // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2003. № 19. S. 183–195.

Mitterbauer Helga, Balogh András F. Zentraleuropa. Ein hybrider Kommunikationsraum. Wien, 2006

Moszyński Adam. Lista katyńska. Jeńcy obozów Kozielsk, Ostaszów, Starobielsk, zaginieli w Rosji Sowieckiej. Londyn: Gryf, 1977.

Mozolewski Aleksy. Z okazji 400-iej rocznicy urodzin wielkiego króla Stefana Batorego. Grodno, 1933.

Musekamp Jan. Zwischen Stettin und Szczecin. Metamorphosen einer Stadt zwischen 1945 und 2005. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010.

Musiał Bogdan. «Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen» Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Kriegs im Sommer 1941. Berlin: Propyläen, 2000.

Musiał Bogdan. Sowjetische Partisanen. Mythos und Wirklichkeit. Paderborn u. a.: Ferdinand Schöningh, 2009.

Mythen der Nationen. 1945 — Arena der Erinnerungen. Eine Ausstellung des Deutschen Historischen Museums. 2 Bde / Hrsg. von Monika Flacke. Berlin: Deutsches Historisches Museum, 2005.

National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia / Ed. by Roman Szporluk. Armonk, NY: Sharpe, 1994.

Nationalism / Ed. by John Hutchinson and Anthony D. Smith. Oxford, New York: Oxford University Press, 1994.

Naumann Friedrich. Mitteleuropa. Berlin, 1915.

Niewodniczański Tomasz. Grodno — Bemerkungen zur Panorama-Vedute von Adelauser/

Zündt 1568 (mit einer Falttafel) // Lüneburger Beiträge zur Vedutenforschung. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 1983. S. 103–108.

Nikolaeva Marina. Das sowjetische politische Plakat als Dokument der sowjetischen Kultur der 1920er und 1930er Jahre // Ost-West-Perspektiven. 2004. № 4. S. 61–77.

NKWD o polskim podziemiu 1944–1948. Konspiracja polska na Nowogrodzyczninie i Grodzieńszczyźnie / Pod red. Andrzeja Chmielarza, Kazimierza Krajewskiego, Tomasza Łabuszewskiego, Henryka Piskunowicza, Tomasza Strzembosza. Warszawa: ISP PAN, 1997.

Noworolska Barbara. Eliza Orzeszkowa: trwanie, pamięć, historia. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2005.

Obertreis Julia. Tränen des Sozialismus. Wohnen in Leningrad zwischen Alltag und Utopie 1917–1937. Köln: Böhlau Verlag, 2004.

Orłowski Sławomir, Ostrowicz Radosław. Erich Koch przed sądem Polskim. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1959.

Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933/45 / Ed. by Yisrael Gutman, Cynthia Haft. Jerusalem, 1979.

Piotrowski Tadeusz. Poland's Holocaust. Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947. Jefferson, N.C.: McFarland, 1998.

Pohl Dieter. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. München: Oldenbourg Verlag, 2008.

Polen und das Minderheitenproblem: Informationen in Umrissen. Unter Leitung von Stanisław J. Paprocki. Warszawa: Inst. zur Erforsch. der Minderheitsfragen, 1935.

Polska – Białoruś: 1918–1945: zbiór studiów i materiałów / Red. Wiesław Balcerak. Warszawa: Instytut Historii PAN, 1994.

Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941 = Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии, 1939–1941. Т. 1–2. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001.

Pol'skij Spartak A. Geographische und demographische Aspekte der Urbanisierung in der Belorussischen SSR // Petermanns Geographische Mitteilungen. 1991. № 135. S. 187–193.

Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe. Materiały VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej «Droga ku wzajemności», Grodno-Nowogródek 25–27 IX 1998 / Pod red. Michała Kondratiuka. Grodno: Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupaty, 1999.

Popiński Krzysztof, Kokurin Aleksandr, Gurjanow Aleksandr. Drogi śmierci: ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rze-

czyzospolitej w czerwcu i lipcu 1941. Warszawa: Karta, 1995.

Priemel Kim Christian. Am Rande des Holocaust. Die Rettung von Juden durch Wehrmachtsangehörige in Vilnius // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 2004. № 52. S. 1017–1034.

Priemel Kim Christian. Sommer 1941: Die Wehrmacht in Litauen // Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941 / Hrsg. von Vincas Bartusevičius u. a. Köln u. a.: Böhlau Verlag, 2003. S. 26–39.

Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi / Red. Eugeniusz Skrobocki. Grodno: Związek Polaków na Białorusi, 2003.

Przyszczykowski Kazimierz. Funkcje systemów informacyjnych wielkiego miasta wobec migrantów. Poznań: Wydawnictwo im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1991.

Pufelska Agnieszka. Die «Judäo-Kommune». Ein Feindbild in Polen. Das polnische Selbstverständnis im Schatten des Antisemitismus, 1939–1948. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2007.

Quinkert Babette. Propaganda und Terror in Weißrussland 1941–1944. Die deutsche «geistige» Kriegsführung gegen Zivilbevölkerung und Partisanen. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2009.

Radzik Ryszard. Kim są Białorusini. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002.

Radzik Ryszard. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. Lublin: Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000.

Reklaitis Povilas. Die Stadtansichten Alt-Litauens in der Graphik des 16. bis 19. Jahrhunderts: Vilnius, Gardinas, Kaunas, Trakai. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 1972.

Renikowa Wanda. Pamięć Grodna 1919–1939. Katalog wystawy. Warszawa: Muzeum Niepodległości w Warszawie, 1999.

Represje NKWD wobec żołnierzy Podziemnego Państwa Polskiego w latach 1944–1945. T. 2 / Red. Franciszek Gryciuk, Piotr Matusak. Siedlce, 1995.

Rogalewska Ewa. Getto Białostockie. Doświadczenie zagłady — świadectwa literatury i życia. Białystok: Oddział IPN w Białymstoku, 2008.

Rohdewald Stefan. Phasen beschleunigten Wandels – Polock im 15., 17. und 19. Jahrhundert // Städte im östlichen Europa. Fallstudien zur Problematik von Modernisierung und Raum vom Spätmittelalter bis zum 20. Jahrhundert / Hrsg. von Carsten Goehrke und Bianka Pietrow-Ennker. Zürich: Chronos, 2006. S. 135–167.

Rohdewald Stefan. Vom Polocker Venedig. Kollektives Handeln sozialer Gruppen in einer Stadt zwischen Ost- und Mitteleuropa, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2005.

Romanowski Andrzej. Pozytywizm na Litwie. Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–

1904. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych «Universitas», 2003.

Rosenkötter Bernhard. Treuhandpolitik. Die «Haupttreuhandstelle Ost» und der Raub polnischer Vermögen 1939–1945. Essen: Klartext, 2003.

Rozmus Jacek, Gordziejew Jerzy. Cmentarz farny w Grodnie: 1792–1939. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1999.

Ryszka Franciszek. Pamiętnik inteligenta: dojrzewanie. Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza «BGW», 1994.

Sadowski Andrzej. Białystok. Kapitał społeczny mieszkańców miasta. Białystok: Wyższa Szk. Ekon. w Białymstoku, 2006.

Sadowski Andrzej. Procesy ruralizacji. Ludność wiejska w mieście. Kraków: Ekonomia i Środowisko, 1994.

Sahm Astrid. Transformation im Schatten von Tschernobyl. Umwelt- und Energiepolitik im gesellschaftlichen Wandel von Belarus und der Ukraine. Münster: Lit Verlag, 2000.

Sahm Astrid. Die weißrussische Nationalbewegung nach der Katastrophe von Tschernobyl. Münster u. a.: Lit Verlag, 1994.

Sakaloński Uladzimir. Weißrussland und Deutschland: Geistes- und Kulturbeziehungen zwischen 1914 und 1941. Köln: Böhlau Verlag, 2000.

Sanford George. Katyn and the Soviet Massacre of 1940: Truth, Justice and Memory. London: Routledge, 2005.

Sawoniewski Ludwik. Saga o Grodnie / Pod redakcją Elizbiety Feliksiak. Białystok: Tow. Literackie im. Adama Mickiewicza. Oddział Białostocki, 1994.

Schlögel Anja. Białystok unter sowjetischer Besatzung 1939–1941. Kulturelles Leben und Kulturpolitik unter besonderer Berücksichtigung des Jazz. Bachelorarbeit eingereicht an der Europa-Universität Viadrina (Frankfurt (Oder)), 2009.

Schlögel Karl. Kommunalka — oder Kommunismus als Lebensform. Zu einer historischen Topographie der Sowjetunion // Historische Anthropologie. 1998. № 6. S. 329–346.

Schlögel Karl. Die Mitte liegt ostwärts. Europa im Übergang. München: Carl Hanser Verlag, 2002.

Schlögel Karl. Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik. München: Carl Hanser Verlag, 2003.

Seegel Steven. Mapping Europe's borderlands: Russian Cartography in the Age of Empire. Chicago, 2012.

Seidel Robert. Deutsche Besatzungspolitik in Polen: der Distrikt Radom, 1939–1945. Paderborn u. a.: Ferdinand Schöningh Verlag, 2006.

Shlapentokh Vladimir. Public and Private Life of the Soviet People. Changing Values in Post-Stalin-Russia. New York and Oxford: Oxford University Press, 1989.

Slezkine Yuri. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism // Slavic Review. 1994. № 53. S. 414–452.

Smith Anthony D. The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell, 1986.

Smith Graham (et al). Nation-building in the post-Soviet borderlands. The Politics of National Identities. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Smuikowa Elżbieta. Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie. Warszawa: Wydaw. Uniwersytetu Warszawskiego, 2002.

Snyder Timothy. The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569–1999. New Haven: Yale University Press, 2003.

The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939–1941 / Ed. by Keith Sword. London: Macmillan, 1991

Sołwityzacja Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej po 17 września 1939 / Pod red. Adama Sudota. Bydgoszcz, 1998.

Sphären von Öffentlichkeit in Gesellschaften sowjetischen Typs. Zwischen partei-staatlicher Selbstinszenierung und kirchlichen Gegenwelten / Hrsg. von Gábor Tamás Rittersporn u. a. Frankfurt am Main u. a.: Peter Lang Verlag, 2003.

Spółeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschodnia) w latach 1939–1941 / Red. Małgorzata Giżewska, Tomasz Strzembosz. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1995.

Stadt und Öffentlichkeit in Ostmitteleuropa: 1900–1939; Beiträge zur Entstehung moderner Urbanität zwischen Berlin, Charkiv, Tallinn und Triest / Hrsg. von Anna Veronika Wendland u. a. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002.

Städte im östlichen Europa. Fallstudien zur Problematik von Modernisierung und Raum vom Spätmittelalter bis zum 20. Jahrhundert / Hrsg. von Carsten Goehrke und Bianka Pietrow-Ennker. Zürich: Chronos, 2006.

Stadtleben und Nationalität: Ausgewählte Beiträge zur Stadtgeschichtsforschung in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert / Hrsg. von Markus Krzoska, Isabel Röska-Rydel. München: Martin Meidenbauer, 2006.

Stoll Katrin. Selbst- und Fremddeutung von NS-Tätern im Bielefelder Białystok-Prozess. Angeklagte und Richter zu den Deportationen aus Grodno, in: Vom Recht zur Geschichte. Akten aus NS-Prozessen als Quellen der Zeitgeschichte / Hrsg. von Jürgen Finger u. a. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2009. S. 154–166.

Stoll Katrin. Strafverfahren gegen ehemalige Angehörige der Sicherheitspolizei für den Bezirk Białystok. Dissertation zur Erlangung eines Doktors der Philosophie an der Fakultät für Geschichtswissenschaft, Philosophie und Theologie der Universität Bielefeld, 2008.

Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno (1939–1941–1944/45) / Red. Edmund Dmitrów, Joachim Tauber. Białystok: UW, 2012.

Stracuk Justyna. Cmentarz i stół. Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi. Wrocław: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006.

Strobl Ingrid. Die Angst kam erst danach. Jüdische Frauen im Widerstand 1939–1945. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1998.

Strzembosz Tomasz. Rzeczpospolita podziemia: społeczeństwo polskie a państwo podziemne, 1939–1945. Warszawa: Wydawn. Krupski i S-ka, 2000.

Strzembosz Tomasz, Wnuk Rafał. Czerwone Bagno. Konspiracja i partyzantka antysowiecka w Augustowskiem, wrzesień 1939 – czerwiec 1941. Gdańsk – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2009.

Studer Brigitte, Unfried Berthold. «Das Private ist öffentlich». Mittel und Formen stalinistischer Identitätsbildung // Historische Anthropologie. 1999. № 7. S. 83–108.

Studer Brigitte, Unfried Berthold. Der stalinistische Parteikader. Identitätsstiftende Praktiken und Diskurse in der Sowjetunion der Dreißiger Jahre. Köln u. a.: Böhlau Verlag, 2001.

Szarota Tomasz. U pręgu zagłady: zajęcia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie. Warszawa: Wydawn. Sic!, 2000.

Szawłowski Ryszard. Grodno // Encyklopedia «Białych Plam». T. 7, Getta żydowskie-Hitler Adolf. Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2002. S. 133–144.

Szcześniak J. Jeszcze parę słów o zagładzie IV Odcinka «Wachlarz» // Wojskowy Przegląd Historyczny. 1993. № 3–4. S. 656–661.

Szcześniak Krystyna. Światy za słowami zapisane na planie miasta Grodna roku 1937 // Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe. Materiały IX Międzynarodowej Konferencji Naukowej «Droga ku wzajemności», Białystok 20–22 VII 2001 / Pod red. Michała Kondratiuka. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2002. S. 91–104.

Szporluk Roman. The Press in Belorussia, 1955–65 // Soviet Studies. 1967. № 18. P. 482–493.

Szporluk Roman. West Ukraine and West Belorussia: Historical Tradition, Social Communication and Linguistic Assimilation // Soviet Studies. 1979. № 31. P. 76–98.

Sztetl — Wspólne Dziedzictwo: Szkice z Dziejów Ludności Żydowskiej Europy Środkowo-Wschodniej / Redakcja: Artur Markowski, Wojciech Śleszyński. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku, 2003.

Szumski Jan. Polityka oświatowa władz sowieckich wobec ludności polskiej Grodzieńsz-

czyzny w okresie powojennym. Wybrane zagadnienia // Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi / Red. E. Skrobocki. Grodno: Związek Polaków na Białorusi, 2003. S. 277–286.

Szumski Jan. Sowietyzacja Zachodniej Białorusi 1944–1953. Propaganda i edukacja w służbie ideologii. Kraków: Arcana, 2010.

Szumski Jan. Szkolnictwo polskie na Grodzieńszczyźnie w latach 1939–1948: sowietyzacja, likwidacja // Rozprawy z dziejów oświaty. 2004. № 43. S. 165–200.

Śleszyński Wojciech. Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie (1939–1941). Propaganda i indoktrynacja. Białystok: Agencja Wydawnicza Benkowski, 2001.

Świat na krawędzi. Ze Stanisławem Lemem rozmawia Tomasz Fiałkowski. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2000.

Świechowski Marian. Mapa narodowościowa i polityczna obszarów b. W. Ks. Litewskiego łącznie z tablicą statystyczną; 1: 2 000 000; 52 x 31 cm. Warszawa: Wydawnictwo Tymczasowego Komitetu Politycznego Ziemi Kowieńskiej, 1921.

Śybeka Z. Die Nordwestprovinzen im Russischen Reich (1795–1917) // Handbuch der Geschichte Weißrusslands / Hrsg. von D. Beyrau, R. Lindner. Göttingen, 2001.

Tec Nechama. Defiance: The Bielski Partisans. New York: Oxford University Press, 1993.

Tematy polsko-białoruskie: historia, literatura, edukacja / Pod red. Roberta Traby. Olsztyn: Wspólnota Kulturowa Borussia, 2003.

Ther Philipp. Deutsche und polnische Vertriebene. Gesellschafts- und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945–1956. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.

Ther Philipp. Vergleich von Ostmitteleuropa und Zentraleuropa als Raumkategorien // <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/index.asp?id=739&view=pdf&pn=forum&type=artikel>.

Thum Gregor. Die fremde Stadt. Breslau 1945. Berlin: Siedler, 2004.

Timasheff Nicholas S. The Great Retreat. New York: E. P. Dutton & Co. Inc., 1946.

Toké Siarhiej. Zmiany struktury narodowościowej na pograniczu białorusko-polskim w BSRR (1945–1959) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2004. № 21. S. 117–132.

Tomaszewski Jerzy. Auftakt zur Vernichtung. Die Vertreibung polnischer Juden aus Deutschland im Jahre 1938. Osnabrück: fibre Verlag, 2002.

Traumland Osten. Deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert / Hrsg. von Gregor Thum. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006.

Trunk Isaiah. Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation. New York: Macmillan Publishing Co., 1977.

Turonek Jerzy. Białoruś pod okupacją niemiecką. Warszawa: Książka i Wiedza, 1993.

Überleben im Dritten Reich: Juden im Untergrund und ihre Helfer / Hrsg. von Wolfgang Benz. München: C.H. Beck Verlag, 2003.

Urban Michael E. An Algebra of Soviet Power. Elite Circulation in the Belorussian Republic 1966–1986. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Vakar Nicholas. Belorussia: The Making of a Nation. A Case Study. Cambridge: Harvard University Press, 1956.

The Vanished World of Lithuanian Jews / Ed. by Alvydas Nikžentaitis, Stefan Schreiner and Darius Staliūnas. Amsterdam: Rodopi, 2004.

Verbin Moshe. Wooden Synagogues of Poland in the 17th and 18th Century. Herzliya: Herzliya Museum, 1990.

Verflochtene Erinnerungen. Polen und seine Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert / Hrsg. von Martin Aust, Krzysztof Ruchniewicz und Srefan Troebst. Köln, Weima: Böhlau Verlag, 2009.

Volkman Hans-Erich. Ökonomie und Expansion: Grundzüge der NS-Wirtschaftspolitik. München: Oldenbourg Verlag, 2003.

Wapiński Roman. Polska i małe ojczyzny Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuchu II wojny światowej. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994.

Weeks Theodore R. Nation and state in late imperial Russia. Nationalism and Russification on the western frontier, 1863–1914. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1996.

Weiner Amir. Making Sense of War: the Second World War and the fate of the Bolshevik Revolution. Princeton: Princeton University Press, 2001.

Weiner Amir. The Making of a Dominant Myth: The Second World War and the Construction of Political Identities within the Soviet Polity // Russian Review. 1996. № 55. P. 638–660.

Weinrich Harald. Wie zivilisiert ist der Teufel? Kurze Besuche bei Gut und Böse. München: C. H. Beck, 2007.

Weinryb Bernard Dov. Polish Jews under Soviet Rule // The Jews in the Soviet Satellites / Ed. by Peter Meyer. New York: Praeger, 1956. P. 207–363.

Wer mag wohl die junge, schwarzäugige Dame seyn? Zuordnungsfragen, Darstellungsprinzipien, Bewertungskriterien der deutsch(sprachig)en Literatur in Ostmittel- und Südosteuropa / Hrsg. von Werner Biechele und András F. Balogh. Budapest: Argumentum Verlag, ELTE Germanistisches Institut, 2002.

Wexler Paul N. Purism and Language: A Study in Modern Ukrainism and Belorussian

Nationalism (1840–1967). Bloomington: Indiana University Press, 1974.

Wiedergewonnene Geschichte. Zur Aneignung von Vergangenheiten in den Zwischenräumen Mitteleuropas / Hrsg. von Thomas Serrier u. a. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2006.

Wierzbicki Marek. Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką (1939–1941). Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2000.

Wierzbicki Marek. Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką (1939–1941). Warszawa: Fronda, 2001.

Wiśniewski Tomasz, Wojtach Jarosław. Bóźnie Białostoczczyzny: heartland of the Jewish life: synagogues and Jewish communities in Białystok region. Białystok: Dom Wydawn. David, 1992.

Wissenschaft – Planung – Vertreibung: Neuordnungskonzepte und Umsiedlungspolitik im 20. Jahrhundert / Hrsg. von Isabel Heinemann und Patrick Wagner. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006.

Wojciechowski Jarosław. Stary zamek w Grodnie // Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. № 2, 3. Warszawa: Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, 1938.

Wokół Jedwabnego / Pod red. Pawła Machciewicza i Krzysztofa Persaka. T. 1 Studia; T. 2 Dokumenty. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002.

Woolhiser Curt. Constructing National Identities in the Polish-Belarusian Borderlands // Ab Imperio. 2003. № 1. P. 293–347.

Zapрудnik Jan. Belarus: at a crossroads in history. Boulder: Westview Press, 1993.

Zapрудnik Jan. Historical dictionary of Belarus. London: Scarecrow Press, 1998.

Żbikowski Andrzej. Konflikty narodowościowe na polskich Kresach Wschodnich (1939–1941) w relacjach żydowskich bieżących // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i narodowościowe na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1939–1953. / Red. K. Jasiewicz. Warszawa, Londyn: Rytm, 2002. S. 409–427.

Zernack K. Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte. München, 1977.

Zloch Stephanie. Polnischer Nationalismus. Politik und Gesellschaft zwischen den beiden Weltkriegen. Köln: Böhlau Verlag, 2010.

Żyndl Jolanta. Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937. Warszawa: Fundacja im. K. Kelles-Krauz, 1994.

Żytniyc Rafał. Schutzengel Erinnerung. Das Gedächtnis Ostpreußens // Borussia. 2006. № 38. S. 158–168.

Іменны паказьнік*

- Абрагам-Дыфэнбах Магда, гісторык 15
Абразцова, сакратар партыі 289
Абуховіч, былы прымусовы работнік 289
Ажэшка Эліза, пісьменьніца 10, 65, 70, 116, 123, 125–129, 131, 132, 189, 296, 325, 366, 367, 389, 399, 400–404, 408, 413, 415, 432
Айхман Адольф, нацысцкі функцыянар 226
Акерман Готфрыд, дзядуля аўтара 15
Акерман Ёганэс, сын аўтара 15
Акерман Кляра, сын аўтара 15
Акерман Лізэлэта, бабуля аўтара 15
Акерман Люц, бацька аўтара 14
Акерман Морыц, гісторык 14
Акерман Фалікс, гісторык 15, 34, 42, 43, 150, 190, 435
Александровіч Абрам, гандляр драўнінай 76
Александровічы, габрэйская сям'я 76
Альбрэхт Мечыслаў, інжынэр 175, 176, 235
Альпэрштайн Мойша, інфарматар 76, 77, 109
Альпэрштайны, сям'я 76
Альтэнлё Вільгельм, камандзір службы бяспекі 184, 224, 227, 228, 241
Альшына-Вільчыньскі Юзаф, генэрал 135
Аляксандар II, імператар 120
Аляксандр Неўскі, сьвяты 10, 22, 107, 120–122
Аляксеў Леанід, археоляг 46, 383
Амар Тарык, гісторык 31, 43, 197
Андэрс Уладзіслаў, генэрал 140, 203
Аркін Лейзар, уладальнік цагельні 64
Асалінскія, род 296
Асман Алейда, гісторык 34
Асташэўскі Генрык, беластоцкі ваявода 57, 58, 60, 93, 122, 131
Аўгуст II Моцны, саксонскі курфюрст і кароль Рэчы Паспалітай 416
Аўгуст III (Фрыдрых Аўгуст II), саксонскі курфюрст і кароль Рэчы Паспалітай 376, 416
Баброўскі Павал, гісторык 31
Багатырэвіч Браніслаў, генэрал 141
Багушэвіч Францішак, паст 328
Баляслаў Храбры, польскі князь 200
Бандарчык Васіль, этнограф 55, 56, 108, 160, 170, 317, 320, 323, 335, 336, 338, 339, 343, 344, 347, 349, 353–355, 356–358, 359, 360, 361, 362
Барадзей Уладзімер, прафэсар 14, 275
Барадзін Зыгмунт, гісторык 159, 421
Барклай Флорэнс Л., пісьменьніца 142
Баршчэўскі Лявон, перакладчык 96, 157, 169, 316
Барыс, сьвяты 99, 114
Басько Вольга, фальклярыстка 343
Басюк Іван, гісторык 394
Батыс Матыяс, гісторык 15, 21
Бахарэвіч Альгерд, пісьменьнік 447
Бібэрштайн Эліс фон, гісторык 14
Бісмарк Ота фон, канцлер 200
Бічэль-Загнетава Данута, пэатка 35, 367
Блюмштайн Аляксандар, мэмуарыст 75, 89, 90, 156, 166, 177, 182, 196, 215, 219, 225, 243–245, 250, 274, 293
Блюмштайны, сям'я 250
Болтрык Марыя, сьведка 239
Бон Томас, гісторык 41, 42, 49, 75, 311, 319, 321, 326, 331, 332, 334, 338
Боніфэр Адольф, оберштурмбанфіюрэр 180
Борніштайн Гайні, муж Хасі Бяліцкай 14
Бравэр Давід, кіраўнік юдэнрату 220, 229
Бракель Аляксандар, гісторык 38, 39, 91, 101, 105, 135, 143, 144, 154, 155, 157–159, 164, 170, 172, 173, 174, 179, 185, 198, 214, 215, 217, 255, 257, 261
Браўн Кейт, гісторык 46
Брунс Вібеке, уладальніца сямейнага архіва 9, 21, 24, 25, 189
Брыкс Фрыц, нацысцкі функцыянар 184

* У гэксце адныя і тыя ж самыя імёны і прозьвішчы могуць сустракацца ў розных моўных і графічных версіях. У такіх выпадках у паказьніку яны фігуруюць толькі ў беларускім кірылічным варыянце. У іншамоўную кірылічную, а таксама лацінкавую часткі паказьніка ўключаныя толькі тыя пазыцыі, якія ў гэксце ў інакшым выглядзе ўвогуле ня згадваліся. Курсівам пазначаны нумары старонак, на якіх адпаведныя прозьвішчы згадваюцца толькі ў бібліяграфічных апісаньнях.

- Брэгман Элізэр, уладальнік рамесніцкай школы 81
- Боўз Сьюмантры, доктар 14
- Будзённы Сямён, военачальнік 241
- Буднік Андрэй, пэнсіянэр 326–329, 335, 336
- Булгакаў Валер, філосаф і рэдактар 106, 341
- Бургграф Гётц, гісторык 14
- Быкаў Васіль, пісьменьнік 49, 351, 367, 368, 402, 418
- Бэм Юзаф, генэрал 124
- Бондэ Лукаш, літаратуразнаўца 396
- Бэндэр Сара, гісторык 40, 45, 63, 77, 91, 134, 141, 142, 147, 178, 183, 184, 197, 217, 220, 222, 223, 226, 229, 230, 232, 297
- Бэнэке Вэрнэр, прафэсар 14, 37, 58, 63, 86, 98–100, 105, 108, 421
- Бэрбэцкі Леан, генэрал 115
- Бэргер Гайке, гісторык 205
- Бюс Альмут, гісторык 14–15
- Бялінскі Вісарыён, крытык 191
- Бяліцкая (Борнштайн) Хаса, інфарматар 14, 77, 79, 84, 90, 127, 134, 143, 147, 170, 171, 173, 178, 221, 243, 244, 274, 284, 293, 297, 391
- Бялько М., вязень гарадзенскага гета 248
- Вабішчэвіч Аляксандар, гісторык 96, 97, 142
- Вадзейка А., інфарматар 330, 356, 359, 415
- Вайгас Герман, навуковец 205
- Вайгаўпт Вінфрыд, уладальнік сямейнага архіву 11
- Вайнэр Амір, гісторык 38, 46, 393, 394
- Вайняронак Барыс, дырэктар роварнай фабрыкі 288, 289
- Валасевіч Валяслаў, інфарматар 137
- Вакар Нікалас, гісторык 95, 106, 364
- Ванатоўскі Юзаф, настаўнік 235
- Ванюкевіч Анатоль, жыхар Гародні 285, 286
- Варашыльскі Віктар, гінэколяг 79
- Варашыльскі Фэлікс, доктар і калекцыянэр 9–11, 13, 79, 293, 407
- Варанец Віктар 418
- Варонін Мікалай, гісторык 33, 45, 381–383, 385, 388, 422
- Ваховіч Барбара 355, 415
- Вашкевіч Андрэй, гісторык 28, 36, 47, 61, 91, 99, 115, 117, 439, 440
- Візэ Курт, камэндант гета 224, 227–230, 247
- Вільсан Вудра, прэзідэнт ЗША 62
- Вініцкая Бронька *гл.* Клябанская Броня
- Вітаўт, вялікі князь літоўскі 10, 114, 118–120, 124, 324, 383, 416, 436
- Воінаў Аляксандар, архітэктар 320
- Вукс Анна, фольксыдойчэ 212
- Вукс Якаб, фольксыдойчэ 212
- Вьдзерка Уладзімер, фатограф 11, 333
- Вэйцман Міхал, бухгалтар 76
- Вяжбіцкі Марак, гісторык 39, 40, 51, 102, 108, 136, 143, 164, 169, 185, 199, 310
- Вялікі Анатоль, гісторык 14, 38, 47, 150, 152, 154, 162, 271–274, 278, 281, 299
- Вянгерка Аляксандар, рэжысэр 149
- Габрусевіч Сяргей, гісторык 330, 365
- Гавін Тадэвуш, гісторык і польскі актывіст 13, 331, 403, 413
- Гайдрых Райнгард, нацысцкі функцыянэр 179
- Гаймбах, нацысцкі злучэнца 241
- Гампэль Штэфан, вайсковец вэрмахту 213, 214
- Ганф Эва, гісторык 15
- Ганцэр Крысьціян, гісторык 14
- Ганчароў, дырэктар электрастанцыі 314–315
- Гарбачоў Міхал, лідар СССР 328, 403, 418
- Гарбачэўская Уладзіслава, жонка Зыгмунта Гарбачэўскага 141
- Гарбачэўскі Багдан, інфарматар 19, 137, 138, 141, 142, 166, 173, 175–177, 185, 186, 191, 195, 218, 233, 235, 236, 245, 246, 283
- Гарбачэўскі Зыгмунт, адвакат 141
- Гарбачэўскія, сям'я 283
- Гарбовы Зыгмунт М., польскі жаўнер 141
- Гарбуноў Цімафей, партыйны дзеяч і гісторык 391
- Гардзееў Юры, гісторык 32, 33, 36, 45, 68, 123, 124, 381, 382, 383, 408
- Гартунг, фольсдойчэ 209
- Гацье Стывэн, гісторык 359
- Гедройць Вінцэнт, судзьдзя 235
- Гелнэр Эрнэст, навуковец 78
- Геніюш, калега П. Якуцэвіча з Жыдамлі 256
- Георгій, сьвяты 22
- Герлах Крысьціян, гісторык 38, 39, 178, 179, 180, 182–185, 187, 193, 196, 216, 217, 222, 223, 237, 238, 240–242, 244
- Герстэнбэрг Юлія, гісторык 15
- Гэрш Франсін, гісторык 44, 55, 56, 263, 341
- Гільбэрт Рауль, гісторык 250
- Гімлер Генрых, райхсфюрэр СС 179, 242
- Гіндэнбург Паўль фон, фельдмаршал і палітык 23, 190
- Гітлер Адольф, нацысцкі фюрэр 134, 183, 190, 192, 258
- Глеб, сьвяты 99, 114
- Глэбус Адам, пісьменьнік 447
- Глобачнік Адыла, начальнік СС і паліцыі 230
- Говар Віктар, журналіст 408, 409
- Гогаль Мікалай, пісьменьнік 349
- Голуб Юрка, пісьменьнік 367
- Гольд Гэнрык, музыка 150
- Гольдбэрг Я., вязень гета 248
- Гордан Клэр, доктар 14

- Горкі Максім, пісьменьнік 323, 349
 Госьцева Людміла, жонка Аляксандра
 Госьцева 13, 16, 290, 330, 406, 411
 Госьцеў Аляксандар, гісторык-краязнавец
 11, 13, 16, 31, 61, 115, 334, 353, 367, 383,
 405–408, 410, 418, 435
 Гофман Дэвід Лойд, гісторык 41, 56, 344,
 347, 348
 Граеўская Марыя, фолькдойчэ 211
 Граеўская Тэрэза, фолькдойчэ 211
 Граеўскі Андрэас, фолькдойчэ 211
 Граеўскі Віктар, фолькдойчэ 211
 Граеўскі Людвіг, фолькдойчэ 211, 212
 Граеўскія, сіроты 212, 213
 Грос Ян Томаш, гісторык 137, 140, 146, 196,
 203, 243, 293, 378
 Грынблат Майсей, этнограф 347
 Губэрт, сьвяты 35, 434
 Гувэр Гербэрт, палітык 140
 Гэнзбэрг, кіраўнік бюро 118
 Гэрбст, фолькдойчэ 209, 210
 Гэрлінг Карл-Гайнц, нямецкі чыноўнік 227
 Гэрлінг-Грудзінскі Густаў, пісьменьнік
 141, 149
 Гэрцаг Стэфан, польскі жаўнер 141
- Давід, цар 216
 Даниловіч Вячаслаў, гісторык 41
 Данько Францішак, настаўнік 235
 Дзьмітраў Эдмунд, прафэсар 14, 38, 180, 196,
 197, 203
 Дзяржынскі Фэлікс, палітык 62, 266, 321, 435
 Дзярновіч Алег, гісторык 336, 368
 Дораш Наталя, фатограф 88, 107, 449
 Дубек Франц А., навуковец 205
 Духовіч Маргарыта, інфарматар 135, 204
 Дыбус, нацысцкі злачынца 241
 Дэ Квінсі Томас, пісьменьнік 34
 Дэ Лёрд Андрэ, драматург 80
 Дэвіс Норман, гісторык 29, 44
- Енэрт Марлен 14
- Жабакліцкі Антоні, адвакат 141
 Жаромскі Стэфан, пісьменьнік 124, 390
 Жбікоўскі Анджэй, гісторык 166, 185, 199,
 202, 203
 Жукоўскі Салямон, настаўнік 290, 291, 292
 Журакоўскі Баляслаў, старшыня манаполіі 235
 Жыгімонт Стары, кароль і вялікі князь 124
- Забэйдэ-Суміцкі Міхась, сьпявак 259, 260,
 366, 367
 Зандман Фэлікс, мэмуарыст 83, 84, 90, 133,
 164, 177, 215, 225, 244, 245, 250, 283, 285
 Зандманы, сям'я 250
- Запольская Габрыеля, пісьменьніца 80
 Запруднік Ян, гісторык 422
 Заўэр Гайнц, дзядуля аўтара 15
 Заўэр Урсула, бабуля аўтара 15
 Зэрэх Рамуальд, скульптар 128
- Ібэрскі Эльяш, картограф 9, 68, 71, 123, 124
 Іваноў Юрый, супрацоўнік архіву 13
 Івашчанка Альбэрт, інфарматар 157, 177,
 266, 267
 Ігнаценка Іларыён, гісторык 147
 Ідэль Марыя, перасяленка 241
 Ініс Лайманас, укладальнік 352
 Іцковіч А., абутковы фабрыкант 70
- Кабзінская Івона, гісторык 53, 155, 342, 355
 Каваленя Аляксандар, гісторык 365
 Казяра Рышард, інфарматар 296, 421
 Калацэй Марына, гісторык 180
 Калечыц Алена, археоляг 112
 Калінін Пятро, партыйны дзеяч 314
 Каліноўскі Кастусь, паўстанец 124, 389, 390
 Карнялюк Віталь, гісторык 63
 Карповіч Н. В. 343, 346, 347
 Кароль Мікалай, рэдактар 91, 135
 Карпюк Аляксей, пісьменьнік 49, 367–370,
 402, 403, 406, 408, 410, 415, 418
 Карскі Ян, польскі чыноўнік 199, 202
 Карскі Яўхім, філэляг 56, 106, 142, 233, 310,
 366, 434
 Карэцкі Віктар, мастак 10, 166, 168
 Касовіч Валеры, гісторык 365
 Касьцюшка Тадэвуш, паўстанец 124
 Касяк Іван, публіцыст 145
 Каханюўскі Ежы, гісторык 14
 Каханюўскі Ян, настаўнік 235
 Кашталян Рына, гісторык 14, 43, 47, 52, 276,
 277, 279, 312, 338, 376
 Квінкерт Бабэта, гісторык 187, 188, 196,
 205, 206, 254, 257, 384
 Квітко Леў, пісьменьнік 390
 Керзан Джордж, палітык 134, 163, 263, 272
 Кесамаер Гайнрых, кіраўнік Нямецкага
 саюзу 94
 Кітурка Юры, гісторык 417
 Кішык Юры, архітэктар 41, 72, 322, 323, 324,
 409, 412
 Клейн Барыс, гісторык 367–369, 402, 408
 Клем Анна Вільгельміна, фолькдойчэ 210
 Кліменка А., архітэктар 322, 400
 Кліменка І. 345, 347
 Клоўскі Данііл, жыхар Гародні 75, 148, 163,
 250, 285, 297, 337
 Клоўскія, сям'я 285
 Клябанская Броня (Вініцкая Бронька),
 інфарматар 14, 79, 173, 178, 215

- Клямрот Курт, нямецкі ротмістар 9, 21–25, 27, 33, 189
- Клярсфальд Вэатэ, гісторык 48
- Клярсфальд Сэрж, гісторык 48, 179
- Косэрт Андрэас, гісторык 14
- Коўкель Іван, гісторык 64, 145, 277
- Кох Эрых, напысцкі функцыянер 183, 188, 194, 240, 242, 300
- Краўцэвіч Аляксандар, гісторык 36, 438
- Круціна Тацяна 343, 349
- Кручкоўскі Тадэвуш, гісторык і польскі дзеяч 46, 59, 277, 342
- Крывашэй Дзмітрый, гісторык 89
- Крэнъ Іван, гісторык 30, 64, 93, 142, 309, 320, 330, 344, 365, 430
- Кудрашоў Віктар, архітэктар 45, 72, 319, 321–323, 405, 410
- Кудрашоў Уладзімір 321
- Куль-Сяльверстава Святлана, гісторык 442
- Купала Янка, паэт 51, 107, 331, 346, 348, 349, 359, 365, 431, 442, 446, 447
- Кучель Станіслаў, камандзір жандармэрыі 141
- Кушнярэвіч Аляксандар, гісторык 120
- Купч Уладзіслаў, марак 92
- К'яры Бэрнгард, гісторык 38, 39, 156, 186, 203, 204, 233, 252, 307
- Лабачоўская Вольга, этноляг 112, 346, 349, 352, 353
- Лакотка Аляксандр, гісторык 65, 346, 347
- Ламека Ігар, краязнаўца 13
- Ласаў Янак, гісторык 15
- Латышовак Алег, гісторык 14
- Лейнвандгэндлер Ф., уладальнік гімназіі 81
- Ленін Уладзімір, камуністычны правадыр 62, 162, 271, 276, 308, 377, 378, 393, 396, 410, 411, 436
- Лермантаў Міхаіл, паэт 387
- Лерш Грэгар, гісторык 14, 15
- Лізэганг Пэтэр, гісторык 13
- Лінднэр Райнэр, гісторык 25, 41, 45, 46, 48, 49, 55, 56, 96, 98, 115, 169, 189, 205, 270, 307, 316, 322, 335, 348, 358, 371, 372, 375, 376, 378, 384, 385, 393, 394, 396, 417, 419, 437
- Ліпец Сямён, вязень гета 222, 230, 231, 232, 242, 245, 290
- Літке Анна, гісторык 15
- Лукашэвіч Андрэй, гісторык 30
- Лукашэнка Аляксандар, палітык 16, 18, 59, 435, 442, 446
- Лук'яненка Леанід, картограф 11, 319, 325
- Луніна Ларыса, супрацоўніца музыю 13
- Луцкевіч Антон, прэм'ер БНР 100
- Лыч Генадзь, эканаміст 335
- Людэндорф Эрых фон, генерал 23
- Люкен Герард, этноляг 346
- Люлявічус Веяс, гісторык 24, 53
- Лютэнбэрг Люба, фабрыкантка 64
- Ляйзэроўіч Рут, гісторык 14
- Лялэвіч Янка, гісторык і калекцыянер 13, 414, 415
- Мажэйка Павал, грамадзкі дзеяч 35
- Маісеёў Георгі, інфарматар 88
- Майгорн Ян, гісторык 14
- Майдэль Курт Барон фон, навуковец 205
- Майндль Ральф, гісторык 183, 187, 188, 194, 233, 235, 240, 242, 300
- Маліноўская Наталя, гісторык мастацтва 13
- Маліноўская Тацяна, гісторык архітэктуры 13, 67, 74, 274, 366, 436
- Маліноўскі Аляксандар, муж Тацяны Маліноўскай 13
- Маліноўскі Ян, аптэкар 71
- Маліш Марыя, наведніца музыю 399
- Мараш Якаў, гісторык 234, 246, 408
- Марк Карл, філосаф 322, 323, 377
- Маркус Я., уладальнік гімназіі 81
- Марозаў Яўген, гісторык 14
- Марцалеў Станіслаў, гісторык культуры 345, 408, 409
- Матусевіч Марта, фольксыдойчэ 210, 212
- Матцэнмілер Зыман, вайсковец вэрмахту 11, 333
- Махаль Вальдэмар, камандзір каманды 232
- Мейлаховіч Л., друкар 68
- Мігель Агнэс, пісьменьніца 194, 261
- Мікуліч Аляксеі, генэтык-антрапаляг 54
- Мілінкевіч Аляксандар, краязнавец і палітык 118, 120, 416–419, 433–436
- Міхайлаў Анатоль, прэзыдэнт ЭГУ 448
- Міхалкоў Мікіта, рэжысэр 150
- Міхальчык Станіслаў, бібліятэкар 142, 233, 310
- Міцкевіч Адам, паэт 14, 81, 99, 116, 124, 235, 377, 390, 401, 414, 415, 431
- Молатаў Вячаслаў, палітык 29, 133, 134, 137, 139, 295
- Музэкамп Віялета, гісторык 15
- Музэкамп Ян, гісторык 14, 40, 389
- Мураўёў Міхаіл, губэрнатар 123
- Мусіенка Святлана, літаратуразнаўца 129
- Мюле Эдуард, гісторык 14
- Навіцкі Уладзімір, гісторык 105, 137
- Навумюк Аляксандар, інфарматар 19, 69, 88, 109, 127, 155, 163, 171, 244, 337, 355, 378, 420
- Найдзюк Язэп, публіцыст 145
- Найдус Лейб, паэт 124
- Налкоўская Зоф'я, пісьменьніца 21, 33–35, 65, 102
- Нарбут Тэадор, гісторык 124

- Наўман Фрыдрых, палітык і навуковец 32
 Нечухрын Аляксандр, гісторык 52
 Нісэр Жаклін, гісторык 15
 Ніцшэ Фрыдрых, філэзаф 142
 Новікаў Сяргей, гісторык 14, 150
 Нэбэ Артур, нацысцкі функцыянар 179
 Нядзелька Уладзімір, гісторык 64, 142, 263, 277, 309
- Обэрлік Нік, гісторык 14
- Пажэцкі Юзаф, дзеяч Саюза палякаў 16, 338, 414
 Папковіч Уладзімір, перакладчык 91, 135
 Патліс Віталь, краязнаўца 118, 120
 Паўловіч Павел, карэспандэнт Элізы Ажэшкі 126
 Паўлоўская Ганна, гісторык 13
 Пачобут Анджэй, журналіст 291, 404, 416, 436
 Пачобут-Адліяніцкі Марцін, астраном 124
 Пашкоў Генадзь, пісьменьнік 36, 49, 118, 120, 192, 317, 319, 322, 350, 351, 383
 Пашэнда Ежы, ксёндз 118, 120
 Петрашэвіч Яўген, песеннік 346
 Пецябурскі Ежы, музыка 150
 Пёпэльман Карл Фрыдрых фон, архітэктар 416
 Пёпэльман Матэус Даніэль, бацька К. Ф. Пёпэльмана 416
- Піваварчык Сяргей, гісторык 13, 33, 70, 223, 367, 370
 Пілсудзкі Юзаф, палітык 76, 93, 111, 234
 Пісальнік Анджэй, журналіст 436
 Плешавеня Аляксандр, гісторык 68, 158, 192, 234, 246, 309, 315
 Плёц Дзітрых фон, паятовы камісар 185, 188, 195, 230, 240, 241
 Плямыш Адольф, пастар 89
 Плятэр Эмілія, паўстанка 81, 141
 Поль Штэфан 14
 Процька Тацяна, гісторык 335
 Прус Баляслаў, пісьменьнік 127
 Прымэл Кім, гісторык 14
 Прыгтыцкі Сяргей, партыйны дзеяч 317, 318
 Пранская Лена, павешаная гарадзенка 227
 Пушкін Аляксандар, паэт 323, 349, 377
 Пызэ Магда, гісторык 14
 Пэрал Шлёма (Гітлер'юнге Салымон), сірата 143
 Пэрэц Іцхак Лейб, пісьменьнік 124, 245, 253
 Пяткевіч Аляксей, філэляг і краязнавец 331, 337, 355, 365–367, 421
- Рабін Доў, гісторык 69, 72, 79, 80, 84, 85, 91, 222, 294
 Рабэйкава П., уладальніца школы 82
 Радзівілы, род 310
 Радзкік Рышард, гісторык 42, 354
- Радзішэўскі Тадэвуш, польскі жаўнер 141
 Разанаў Алес, паэт 447
 Разэнталь, экскурсавод 384
 Раманава Ірына, гісторык 77
 Расіні Джаакіна, кампазытар 259
 Ржэўскі Браніслаў, выкладчык 327
 Родзвальд, Штэфан, гісторык 40
 Розэнбэрг Альфрэд, палітык 187, 254, 257
 Ротфальд Адам, палітык 271
 Роўзэн-Сакалоў Аляксандар фон 14
 Рубіновіч, уладальнік школы 82
 Руд Аня, інфарматар 274, 293, 297, 298
 Рудлінг Пэр Андэрс, гісторык 393
 Рыбак Алег, гісторык 14
 Рыбэнтроп Іаахім фон, палітык 29, 133, 134, 295
 Рымарчук Аляксандар, інфарматар 73, 133
 Рынгельблом Эмануэль, стваральнік архіву 185, 200, 203
 Рынцлер, камэндант лягэру 225, 228
 Рытановіч Марыя, перакладчыца 75, 311
 Рытушчавя А. В., дакладчыца 380
 Рытэр Элізабэт, жонка аўтара 15
 Рыфкінд Якаў, выкладчык 287
 Рэймант Уладзіслаў, пісьменьнік 9, 66, 124, 390
 Рэйс Анзальм, польскі афіцэр 76
- Сабалеўская Вольга, гісторык 13, 52, 73, 85, 186, 223
 Сава, гарадзенскі архіяпіскап 94, 105, 107
 Савіцкі Раман, віцэ-бурмістар Гародні 137
 Сагановіч Генадзь, гісторык 75, 96, 157, 169, 311, 316
 Садойскі Анджэй, дасьледчык 42, 43, 102, 338, 343, 354, 356, 360, 361, 401, 405, 413, 414, 419
 Сасноўскі Оскар, архітэктар 120
 Саяпін Віктар, краязнавец 348, 411
 Семянчук Генадзь, гісторык 442
 Скарляціці Дамэніка, кампазытар 259
 Славацкі Юльёш, пісьменьнік 124
 Смялянчук Аляксандр (Алес), гісторык 13, 26, 34, 37, 121, 242, 307, 324, 336, 434, 438, 441, 443, 445, 446
 Снайдэр Тьмаці, гісторык 36, 37
 Сноп С. М., гісторык 264, 265
 Сорас Джордж, мецэнат 447
 Соркіна Іна, гісторык 26, 442
 Сталін Іосіф, савецкі дыктатар 10, 134, 162, 168, 171, 181, 262, 267, 268, 271, 276, 297, 299, 308, 323, 352, 374, 377, 378, 385, 393, 400
 Станкевіч Катарына 14
 Старавольскія, фабрыканты 9, 70, 71, 289
 Стурэйка Сцяпан, гісторык 47

- Стэфан Баторы, кароль 71, 72, 81, 111, 114–117, 125, 129, 136, 296, 322, 401, 416
 Сувораў Аляксандр, военачальнік 395
 Сухоцкі Аляксандар, настаўнік 327–329
 Сьліж Наталя, гісторык 34
 Сытых Уладзімір, выкладчык унівэрсытэту 331
 Сьвэнтак Мацей 14
 Сьміт Энтані Д., гісторык 14, 54
 Сьнядэцкі Анджэй, навуковец 390
 Сьнядэцкі Ян, навуковец 390
 Сэрафін, маёр польскай арміі 137
 Сямёнчык Міхаіл, гісторык 93
 Сянкевіч Генрык, пісьменьнік 88, 141
- Таман Юліяна, гісторык 15
 Танк Максім, паэт 328
 Таранцей Віктар, педагог 331
 Тарашкевіч Браніслаў, філэлаг і палітык 99, 103
 Ткачоў Міхась, гісторык 410, 418
 Токць Сяргей, гісторык 42, 65, 86, 101, 104, 108, 109, 336
 Траба Робэрт, прафэсар 14
 Трацяк Янка, гісторык 154, 162
 Трусаў Алег, гісторык 383
 Трусаў Ігар, гісторык мастацтва 321, 324, 332, 366, 411, 413
 Тум Грэгар, гісторык 13, 26, 40, 44, 295, 296
 Турмасаву Любоў, бібліятэкарка 434
 Туронак Юры, гісторык 29, 101, 182, 234, 254, 258, 259
 Тызнгаўз Антоні, падскарбі літоўскі 72, 124, 125, 128, 190, 410, 411
 Тэрлікоўскі Канстанцін, адвакат 141
- Ульрыхт Г., навуковец 205
 Урбанскі Сэрэн, гісторык 14
 Урублеўскі Валеры, паўстанец 81
- Файнгольд, фабрыкант 64
 Фаталь-Кнаані Ціква, доктар 14, 45, 83, 84, 92, 139, 147, 149, 164, 165, 177, 220, 222, 226, 229, 251
 Фіхтэ Ёган Готліб, філэзаф 94
 Фішар Н., вязень гета 248
 Фогенбэк Бэрнд, гісторык 15
 Фрайтаг Габрыеля, гісторык 41, 156
 Франко Іван, пісьменьнік 402
 Фройд Зігмунд, псыхолог 34
 Фрыдрых Аўгуст II гл. Аўгуст III
 Фрыдрых Вялікі, прускі кароль 200
 Фрэбэль Фрыдрых, педагог 82
 Фрэйдовіч, гандляр будаўнічымі матэрыяламі 70
 Фэст Давід, гісторык 335
- Фэль Леан, польскі жаўнер 141
 Фэльзбэрг Штэфан, гісторык 14, 15
 Фядута Аляксандар, літаратуразнавец 367
- Хадкевіч Ян Караль, военачальнік 390
 Халецкі Оскар, гісторык 32
 Ханов Давід, мэмуарыст 83, 90, 133, 164, 177, 215, 225, 245, 250, 283
 Харэўскі Сяргей, мастацтвазнаўца 74
 Хасід Гірш, вязень гета і інфарматар 19, 75, 77, 80, 90, 109, 163, 171, 242, 284–286, 290, 291, 313
 Хацкевіч Аляксандар, гісторык 144
 Хоміч Сяргей, гісторык 77
 Храптовічы, род 366
 Хрушчоў Мікіта, савецкі лідар 41
- Царук Валянціна, гісторык 417
 Ценскі Вітальд, бурмістар Гародні 94
 Церашковіч Павал, этноляг 446
 Цітоў Віктар, этнограф 344, 364
 Цук Анна, фольксыдойчэ 212, 213
 Цыхун Апанас, паэт і краязнаўца 346
 Цярнак Кляўс, гісторык 32
 Цэцылія, герайна рамана Э. Ажэшкі “На Нёмане” 415
- Чагін Мікалай, архітэктар 118
 Чапнік Ліза, інфарматар 178, 221, 274, 284, 293, 297, 298
 Чарнякевіч Андрэй, гісторык 11, 13, 28, 35, 36, 47, 61, 62, 74, 79, 89, 91, 97, 98, 99, 100, 106, 107, 110, 115, 117, 191, 321, 361, 390, 442, 446
 Чарняўскі Міхась, археоляг 112
 Чобат Алесь, пісьменьнік 435
- Шалкевіч Віктар, сьпявак 326, 420
 Шамякін Іван, пісьменьнік 30, 120, 309, 325
 Шарашэўскі Сялямон, уладальнік тытунёвай фабрыкі 64, 222
 Шаўчэнка Марыя, інфарматар 127, 140
 Швед Вячаслаў, гісторык 31, 61, 115, 383, 406, 442
 Шкялёнак Мікола, гісторык 205
 Шлёгель Ані, гісторык 15, 149
 Шлёгель Карл, гісторык 13, 14, 31, 36, 47
 Шмід Антон, фельдфебель 245
 Шот Эрых, камандзір службы бясьпекі 184, 228, 247
 Шпарлюк Раман, гісторык 170, 351, 352, 357
 Штоль Катрын, гісторык 14, 38, 50, 51, 183, 224, 228
 Штрэбалаў Ота, афіцэр СС 224, 228–230
 Штэфэн Катрын, гісторык 14
 Шубэрт Франц, кампазытар 259
 Шуман Робэрт, кампазытар 259

Шумскі Ян, гісторык 36, 148, 152, 154, 158,
171, 264, 265, 267–269, 276, 278–283, 284,
286–288, 302, 308, 330, 336, 355, 357, 364,
365, 378, 385, 391, 392, 397, 422

Шчыглік, чыноўнік павятовай
адміністрацыі 76

Шыбека Захар, гісторык 25, 41, 43, 63, 65, 96,
97, 100, 102, 105, 106, 108, 125, 161, 170,
172, 321, 326, 327, 355, 356, 358, 362, 363,
367, 406, 418, 430

Шыдэр Тэадор, дасьледнік усходу 188

Шылер Фрыдрых, пісьменьнік 149

Шыманскі Ян, дырэктар тытунёвай
фабрыкі 235

Шан П'ер, драматург 80

Шэпфлін Джордж, прафэсар 14

Эбэргарт Пётар, географ 50, 55, 64, 106, 134,
340

Экзэровіч Мар'яна, жыхарка Гародні 194

Энгельс Фрыдрых, філэзаф 377

Эпштайн Барбара, гісторык 40, 103, 198

Эрліс Гайнц, камандзір службы бясшпекі
184, 224, 227, 228, 241

Юм Дэвід, філосаф 142

Юнг Рафаэль, гісторык 14

Яворскі Вільгельм, фольксыдойчэ 211, 212

Яворскія, сям'я 211

Ягайла, вялікі князь літоўскі і кароль
польскі 200

Ягелоны, дынастыя 124

Ядкоўскі Юзаф, гісторык 10, 34, 70, 111–115,
128, 129, 366, 371, 372, 381, 382, 434

Якубоўская Галіна 15

Якубоўскі Ян 15

Якуцэвіч Павал, беларускі дзеяч 254–257, 260

Ян, герой рамана Э. Ажэшкі “На Нёмане” 415

Ян Эдгар, гісторык 32

Янкоўскі Тадэвуш, бібліятэкар 141

Яновіч Сакрат, пісьменьнік 14, 368

Яраш Анджэй, польскі жаўнер 141

Ярмускі Эдмунд, гісторык 64, 142, 144, 158,
182, 234, 249, 258, 309, 367

Яфэ Лейб, домаўладальнік 143

Андреевский Станислав 30

Андросенко Галіна 48

Атрахимович Л. 337

Барабаш Віталій 395

Бебель Н. А. 363

Белогорцев Игорь 41

Белозорович Виктор 141, 271, 277, 335, 336, 338

Беспамятных Николай 53

Бледных К. 314

Богданович Анатолий 318

Богуш Александр 394

Волков К. 315

Гилицкий Фелициан 337

Гончаров Владимир 73, 85

Гурин Иван 41

Дмитриев В. 410

Дылейко Александр 30

Жвалевский Валентин 394

Жебрун Евгений 49

Жучкевич Вадим 317

Игнатьев В. 314

Какареко Виктор 319, 407

Касперович Галіна 364

Кемеров Михаил 33, 70, 370

Козлов Генрих 318

Копытин Вячеслав 344, 350

Корзун Иван 356

Костяна В. 410

Кравцов М. 292

Кустанович Семён 41

Лисицын Вячеслав 98, 99

Майхрович Степан 377

Марков И. 289

Мартинкевич Феликс 53

Мартиросов Г. 400

Моторин В. 313

Неклюдов Сергей 347

Парсаданова Валентина 144

Петкевич Г. 322

Петрукович В. 351

Петрусева Н. 271

Платков Марат 317, 318

Плыткевич Сергей 437

Польский Спартак 334, 363

Похилко Н. 289

Пушкарь В. 289

Раппопорт Павел 382

Розенблат Евгений 160, 164

Родная Л. 403

Розенфельд Усер 33, 63, 145

Романов Евдоким 106

Санковская Я. К. 51

Сасим Александр 334

Севко А. 314

Семенчук Альбина 437

Снитовская Галіна 167

Спивачук Александр 62

Сталюнас Дариус 37

Тарасенко Василий 383, 388

Ткачук П. 317

Тюрин Юрий 317, 353

Фих Борис 45, 374

Харевский Василий 318

Цветницкий Георгий 400

- Чантурия Владимир 67, 376
 Черепица Валерий 104, 105, 107, 118, 120,
 122, 134
 Чубукин Н. 314
 Шахотько Людмила 424, 437
 Шерстобитов Виктор 56
- Adamuszek Władimir 94, 138
 Alabrudzińska Elżbieta 89
 Alexandrowicz Stanisław 74
 Apor Balázs 43
 Arad Yitzhak 220, 226
 Aust Martin 28
 Balcerak Wiesław 96
 Balogh András 32, 44
 Bartusevičius Vincas 180
 Behrends Jan C. 386
 Benz Wolfgang 187, 245
 Beyrau Dietrich 25, 41, 307, 322, 335
 Biechele Werner 44
 Bieder Hermann 26
 Bojarski Jude 87
 Bonusiak Włodzimierz 159
 Brandenberger David 385
 Brather Sebastian 388
 Brodersen Per 40
 Bührmann-Peters Frank 214
 Cała Alina 92
 Chlebowski Cezary 234
 Cholawsky Shalom 178
 Ciesielski Stanisław 143, 271
 Cruzberger Stefan 49, 270
 Csáky Moritz 26
 Curilla Wolfgang 180, 219, 226, 232
 Czech Danuta 225
 Czerniakiewicz Jan 274
 Datner Szymon 232
 Dingell Jeanne 184
 Eckmann Lester Samuel 284
 Fiałkowski Tomasz 156
 Figes Orlando 361
 Finger Jürgen 228
 Flacke Monika 295, 307
 Fogelman Eva 244
 Freundlich Bracha 74, 232
 Fuchs Marina 367
 Ioffe Emanuel 139
 Ioffe Grigory 421
 J. B. 149
 Jankowski Edmund 296
 Jasiewicz Krzysztof 87, 138, 166
 Jones Eliyahu 156
 Joseph Marcus 85
 Haft Cynthia 220
- Hanf Eva 215, 224
 Hansemann-Pempowo Ferdinand von 200
 Harth Dietrich 34
 Heinrich Jerzy 63
 Hentschel Walter 376
 Herzog Andreas 44
 Hobsbawm Eric 370
 Hoppe Bert 40
 Hoppe Stanisław 114
 Huyssen Andreas 35
 Garcelon Marc 361
 Garnett Sherman 53
 Gitelman Zvi 286, 292
 Gizejewska Małgorzata 63, 159, 296
 Głowacki Albin 134, 141, 146, 149, 151, 169, 176
 Gnatowski Michał 134, 146, 158, 159, 174, 298
 Goehrke Carsten 40
 Gomółka Krystyna 96
 Grek-Pabisowa Iryda 415
 Grossman Vasilii, письменник 221
 Grüner Frank 288
 Gryciuk Franciszek 265
 Grzelak Czesław 45, 136
 Guryn Andrzej 140
 Gutman Yisrael 220
 Gwozdek Zdzisław 135, 159
 Ioffe Emmanuel 139
 Kaczorowski Bartłomiej 51
 Kappeler Andreas 25
 Kay Alex J. 182
 Kennemann-Klenka Hermann 200
 Kipel Vitaut 366
 Kipel Zora 366
 Kištymaū Andrej 335
 Klein Peter 48, 178
 Kohte Wolfgang 205
 Kolbuszewski Jacek 116
 Kolečki Stanisław 62, 64, 91
 Komogorov Viktor 143, 144, 204
 Koonz Claudia 206
 Korff Gotfried 405, 413
 Kosmala Beate 295
 Kowalska Ewa 176
 Krzoska Markus 40
 Krzysztoń Jerzy 296
 Kulischer Eugene Michel 63, 93
 Kumar Krishan 361
 Lazar Chaim 284
 Legvold Robert 53
 Lem Stanisław 156
 Lenger Friedrich 329
 Leniger Markus 205
 Lieven Dominic 26
 Liszewski Karol 135, 137, 139, 140

- Loew Peter Oliver 40
 Lubachko Ivan S. 43
 Lustiger Arno 245
 Łabuszewski Tomasz 265
 Łoza Stanisław 120
 Majko B. 135
 Malte Rolf 161
 Machcewicz Paweł 39, 137, 197
 Mark Bernard 237
 Marples David R. 30, 53, 307
 Martin Terry 172
 Matthews Mervyn 332
 Matusak Piotr 265
 Maziec Walentyn 139
 Mendelsohn Ezra 75
 Mędrzecki Włodzimierz 86
 Michman Dan 295
 Milewski Jan Jerzy 29
 Mironowicz Antoni 106
 Mironowicz Eugeniusz 274, 342
 Mitterbauer Helga 32
 Moorhouse Roger 44
 Moszyński Adam 140
 Mozolewski Aleksy 116, 117
 Musiał Bogdan 39, 199
 Nikolaeva Marina 167
 Nikžentaitis Alvydas 74
 Noworolska Barbara 70
 Obertreis Julia 41
 Oinas Felix J. 348
 Orłowski Sławomir 183
 Ostrowicz Radosław 183
 Pabst Christiane M 245
 Papritz Johannes 205
 Patterson David, перакладчык 221
 Perel Sally 143
 Persak Krzysztof 39, 137
 Pietrow-Ennker Bianca 40
 Piotrowski Tadeusz 138
 Piskorski Jan M. 389
 Pomian Krzysztof 413
 Popiński Krzysztof 176
 Przyszczypkowski Kazimierz 360
 Priemel Kim Christian 180, 244
 Pufelska Agnieszka 94, 138
 Ranger Terence 370
 Renikowa Wanda 45
 Rittersporn Gábor Tamás 360
 Rogalewska Ewa 40
 Romanowski Andrzej 26, 126
 Rosenkötter Bernhard 184
 Roth Martin 413
 Röskau-Rydel Isabel 40
 Ruchniewicz Krzysztof 28
 Sanford George 140
 Schattkowsky Ralph 74
 Seegel Steven 107
 Seidel Robert 230
 Serrier Thomas 34, 40, 190, 435
 Siemiński Jan 45
 Slezkine Yuri 166
 Smułkowa Elżbieta 342
 Spector Shmuel 74, 78, 83, 90, 232
 Straczuk Justyna 26, 55, 342
 Strobl Ingrid 84, 178, 221
 Strzembosz Tomasz 38, 63, 159, 160
 Studer Brigitte 360
 Sudoł Adam 159
 Szawłowski Ryszard 92
 Szarota Tomasz 92, 197, 198
 Szcześniak J. 234
 Szcześniak Krystyna 69
 Śleszyński Wojciech 149–151, 156, 161, 165,
 175, 372, 377
 Tauber Joachim 38
 Tec Nechama 284
 Tenfelde Klaus 329
 Tiedemann-Seeheim Heinrich von 200
 Timasheff Nicholas S. 385
 Ther Philipp 32, 275
 Tomaszewski Jerzy 92
 Traba Robert 139
 Troebst Stefan 28
 Trunk Isaiah 220
 Unfried Berthold 360
 Young James E. 286
 Verbin Moshe 215
 Volkmann Hans-Erich 182
 Wapiński Roman 55
 Weeks Theodore R. 26, 37, 121
 Weinrich Harald 35
 Weintraub Jeff 361
 Weitzman Lenore 221
 Wendland Veronika 85
 Wette Wolfram 245
 Wexler Paul N. 343
 Wieninger Manfred 245
 Wigoder Geoffrey 78
 Winiarczyk Artur 139
 Wnuk Rafał 38, 160
 Woltanowski Andrzej 29
 Woolhiser Curt 52
 Zaporowski Zbigniew 63
 Zuckermann Moshe 295
 Żyndul Jolanta 92, 93
 Żytnienc Rafał 195

Навуковае выданьне

Фэлікс Акерман

ГІСТОРЫЯ ГАРОДНІ (1919–1991)

Нацыяналізацыя, вынішчэньне
і саветызацыя сярэднеўрапейскага места

Рэдактар: Валер Булгакаў

Пераклад: Марына Ёласава, Алена Талапіла

Дызайн вокладкі: Заміра Болцікава

Карэктура: Вэраніка Гуйда

Адказы за выпуск: Аляксандар Пашкевіч

Падпісана ў друк: 03.02.2021. Фармат 70x100 1/16

Друк афсэтны. Папера афсэтная.

Улік.-выд. арк. 24,25. Умоўн.-друк. арк. 31,28.

Наклад 1000 асобнікаў. Замова 381.

Выдавец:

Таварыства з абмежаванай адказнасьцю «Інбелкульт»

АДРН 1136733002120

пас. Малкамбіната, д. 21, 216790

г. Рудня Смаленскай вобласьці, Расійская Фэдэрацыя.

E-mail рэдакцыі: inbielkult@gmail.com

Надрукавана ў:

Філіял «Чэхаўскі Друкарскі Двор»

АТ «Першая Ўзорная друкарня»

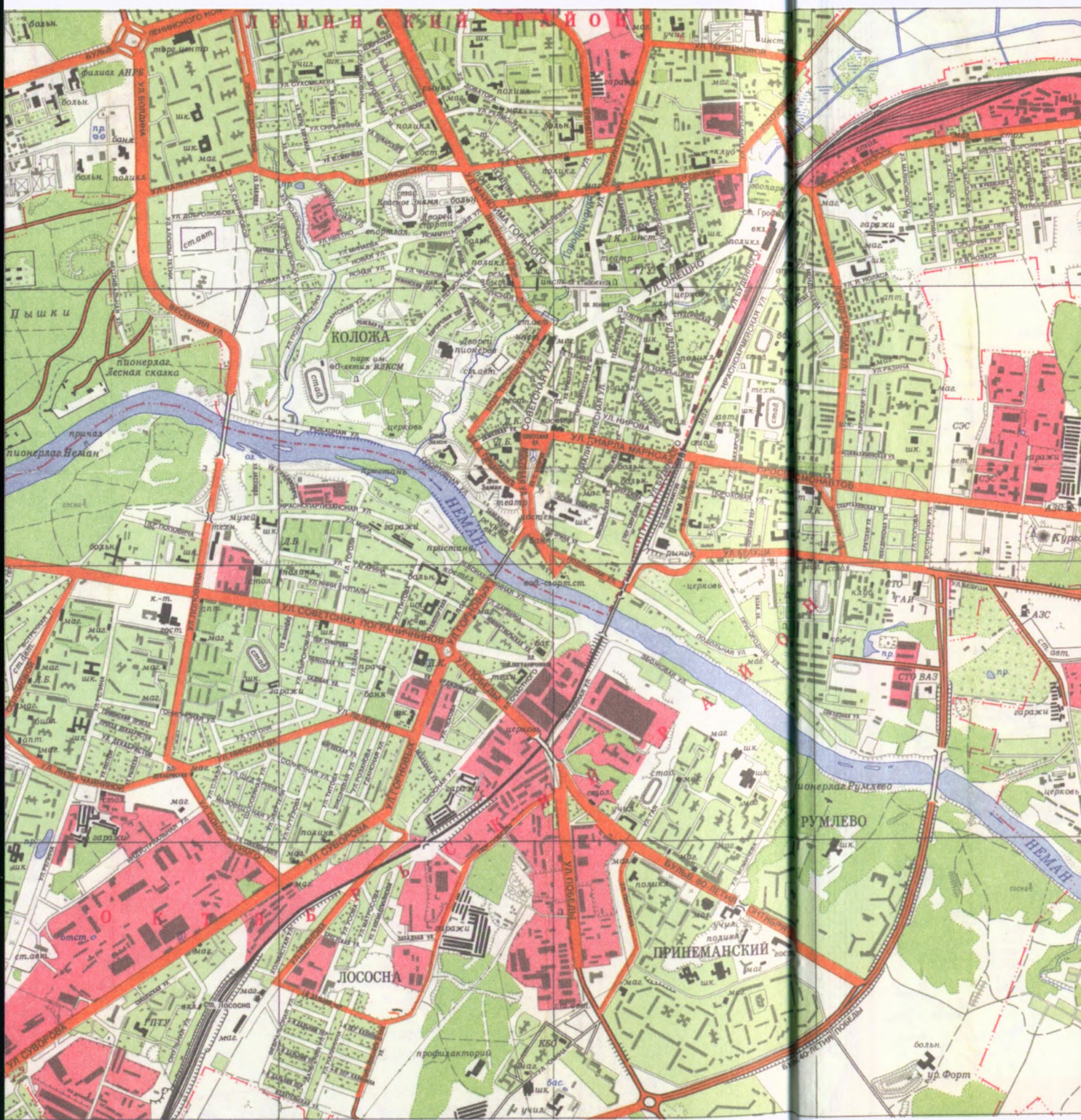
вул. Паліграфістаў, д. 1, 142300

г. Чэхаў, Маскоўская вобласьць, Расійская Фэдэрацыя

sales@chpd.ru, тэл. +7-495-502-52-23

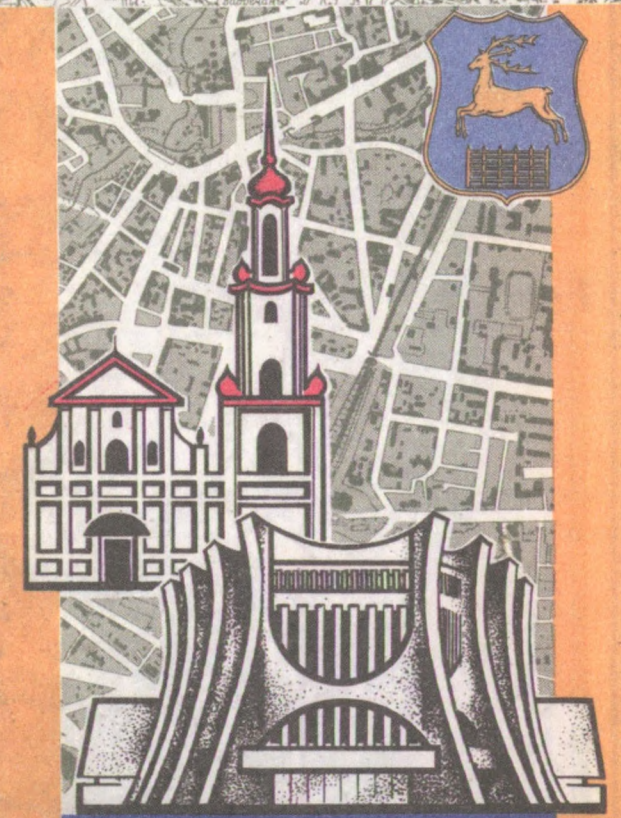

ПЛАН ГОРОДА 1:18 000

ОБЗОРНО-ТОПОГРАФИЧЕСКАЯ КАРТА
1:200 000

ГРОДНО И ОКРЕСТНОСТИ

БЕЛОРУССКОЕ
КАРТОГРАФНО-ГЕОДЕЗИЧЕСКОЕ ПРЕДПРИЯТИЕ

Улетку 2003 году я ўпершыню пазнаёміўся з Гародняю. Нечаканая разнастайнасьць архітэктурных формаў, адмысловае аблічча правінцыйнай Цэнтральнай Эўропы і тлум разнастайных гараджан абудзілі маю цікаўнасьць. Я зрабіўся сьведкам культурнага працэсу высьпяваньня беларускай ідэнтэчнасьці, які яўна выходзіў за межы палітычнай гісторыі стварэньня дзяржавы пад назвай Рэспубліка Беларусь і прыходу да ўлады Аляксандра Лукашэнка ў 1994 годзе.

Фота: Jan Zappner

Фэлікс Акерман — гісторык. Вывучаў гісторыю і паліталёгію ў Эўрапейскім унівэрсытэце Вядрына ў Франкфурце-на-Одэры, а таксама ў Лёнданскай Школе эканомікі і палітычных навук. У 2011—2016 г. выкладаў у Эўрапейскім гуманітарным унівэрсытэце ў Вільні. З 2016 г. працуе ў Нямецкім гістарычным унівэрсытэце ў Варшаве.

ISBN 978-5-00076-058-1

9 785000 760581

Фәлікс Акерман **Гісторыя** **Гародні!** **1919–1991**